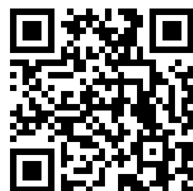

PX 000 380 952

DET D

H

DET DANSKE FOLKS HISTORIE

DET DA
HI

SKREVET AF

AAGE FRI
M. M

V

KC
CHR. EI

DET DANSKE FOLKS HISTORIE

SKREVET AF DANSKE HISTORIKERE

REDIGERET AF

AAGE FRIIS · AXEL LINVALD
M. MACKEPRANG

VII BIND

KØBENHAVN
CHR. ERICHSENS FORLAG
1926—27

ANDERSEN OG PEDERSEN · KØBENHAVN V

VII BIND

DET DANSKE FOLK UNDER DEN FRI FORFATNING

AF

POVL ENGELSTOFT · H. P. HANSSEN
OG P. MUNCH

INDHO

Povl Engelstof

INDHOLDSFORTEGNELSE

I.

Povl Engelstoft: Det danske Folk 1848—1864

SYVENDE AFSNIT

Fra Ejderstatens Gennemførelse til Rigets Lemlæstelse 1863—64.

II.

P. Munch: Det danske Folk og Udlandet 1864—1901.

FØRSTE AFSNIT

Overgangsaarene 1864—1870.

ANDET AFSNIT

Den fransk-tyske Krig 1870—1871.

TREDIE AFSNIT

Fra den fransk-tyske Krig til Ophævelsen af Paragraf 5. 1871—79.

FJERDE AFSNIT

Fra Paragraf 5's Ophævelse til Systemskiftet 1901.

III.

H. P. Hanssen: Sønderjyderne under Fremmedherredømmet

IV.

P. Munch: Det danske Folks Livsvilkaar 1864—1914

TREDIE AFSNIT Side

Industri og Haandværk.

FJERDE AFSNIT

Handel, Skibsfart og Pengeomsætning. De immaterielle Erhverv.

S. 1—178 udkom September—November 1926.
S. 179—246 udkom November—December 1926.
S. 247—324 udkom December 1926.
S. 325—494 udkom December 1926—Februar 1927.

BILLEDFORTEGNELSE

Bilagsbilleder:

Tekstbilleder:

RETTELSER

, L. 11 f. o. taktiske, læs: strategiske.
, 22, 24 Billedteksterne: N. Sonne, læs: V. Sonne.
. L. 10 f. n. Dagen efter, læs: Dagene efter.
L. 15 f. n. fra Helgenæs til Fredericia, læs: fra Helgenæs over Fyn Fredericia.
Billedteksten: Navnene byttes om.
L. 5 og 6 f. n., priviligeret og upriviligeret, læs: privilegeret og rivilegeret.
L. 20 f. o. Halstatsmanden, læs: Helstatsmanden.
, L. 2 f. o. Levy, læs: Ley.
, L. 8 f. o. 1847, læs: 1857.
, L. 15. f. n. og da Gerlach var syg, tog du Plat den militært set gtige Beslutning at modtage Angrebet, læs: den syge Gerlach log at lade du Plat overtage Kommandoen og paa eget Ansvar e Hæren tilbage til Als; Angrebet blev saaledes modtaget.
. L. 6 f. n. truet af de tyske Kystbatterier, læs: fordi Chefen fejl-ig troede, at Als allerede var i Fjendens Haand.

DET DANS

PO

I.

DET DANSKE FOLK 1848—1864

AF

POVL ENGELSTOFT

ANDERSEN OG PEDERSEN • KØBENHAVN B.

FØRSTE AFSNIT.

GRUNDLOVEN OG EJDERPOLITIKKEN (1848—1852).

1. Martsdagene 1848.

Da Kong Christian VIII lukkede sine Øjne d. 20. Januar 1848, brød en ny Tid ind over Danmark. Der var begyndt et Aar, som skulde tegnes blandt de mærkeligste i Landets Historie, og hvis Minde endnu faar Tanken til at gløde. Ingen vidste vel hin Vinteraften, hvorhen Udviklingen vilde bære, men de fleste anede, at der var Storm i Vejret.

Det var ikke Tabet af Kongen, der ramte med stærkest Uhygge. Nogen Folkets Konge var *Christian VIII* ikke blevet. Han havde regeret Landet i ni paa Udvikling og Bevægelse rige Aar, men han var ikke selv blevet Fører eller Enhedsmærke for noget af det, der brød paa. En Aandens Mand trods de bedste af sine Undersaatter, en arbejdende og pligttro Søn af sit Land, — han havde ikke løst noget af Tidens Problemer, han maatte nøjes med, som Heiberg sang ved hans Baare, at staa som Moses og se ind i det forjættede Land.

Det var heller ikke Billedet af den nye Konge, der løftedes højt i Øjeblikkets Stemning til Skræk eller Opmuntring. Overfor Kronprins *Frederik* var Stemningen snarest usikker og spørgende. Man vidste Besked om den 40-aarige Mands ulykkelige Ægteskaber, hans Forvisning til Jægerspris og Island; man kendte hans Forbindelse med Bogtrykkeren Berling og den tidligere Figurantinde Louise Rasmussen, og man dømte, i hvert Fald i Adelen og Borgerskabet, saare lidet venligt derom. Der var hos nogle af Frihedspartiet begrundet Forhaabning om, at den unge Konge vilde bringe Vægtskaalen til at synke til Gunst for dem, men nogen Vished havde ingen.

Kong Frederik var selv aabenbart ganske usikker overfor Situationen. I sin Opfattelse af politiske og nationale Forhold var han fortrinsvis paavirket af sin Barndomsven og *Hofchef Carl Emil Bardenfleth*, en Mand, der havde det meste af sit Hjerte i det gamle Styre og hos den konservative Helstat, men som ikke savnede Blik for, at Tiden

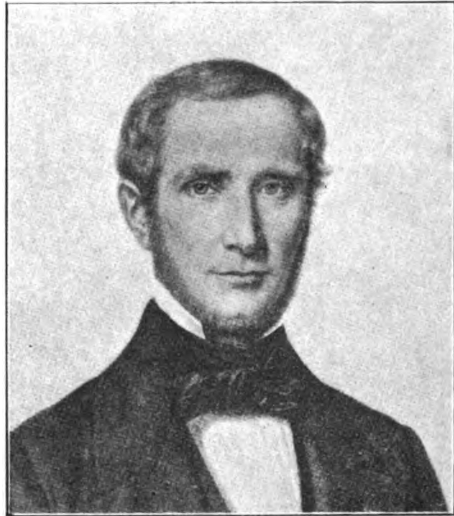
bevægede sig i modsat Retning, og havde paavirket Prinsen ud herfra. Det var blandt andet paa hans Foranledning, at Kronprins Frederik 1847 havde opfordret sin Fader til at give hele Riget en konstitutionel Forfatning, og han var ogsaa hans fornemste Raadgiver i de vanskelige Dage efter Tronbestigelsen. Visse Indrømmelser overfor Pressen i frisindet Aand viste, at de nye Magthavere var mere lydhøre end de gamle. Men Problemet var stort, det gjaldt Forfatningen, og det var, som om alt det, der paa mangfoldige Maader i de sidste ti-femten Aar havde beredt Jordbunden for Friheden, nu pludselig havde fuldendt sit Værk.

Frederik VII.
Maleri af D. Monies. 1847. (Frederiksborg).

Christian VIII havde efterladt sig et Brev til Sønnen, hvori han opfordrede ham til at bringe Planen fra 1847 til Udførelse og give hele Riget en Forfatning og desuden nævnede de to holstenske Grever Reventlow-Criminil og Carl Moltke som velegnede Raadgivere fra Hertugdømmerne. Frederik VII fulgte Raadet saa nøje, at han straks udnævnte Moltke til Gehejmestatsminister, samtidig med at han optog Bardenfleth i Statsraadet. *Carl Moltke* var en betydelig Mand, et koldt og klart Hoved og en stærk Villie, men hans Udnævnelse til Minister i et nationalt og politisk bevæget Øjeblik var næppe Udtryk for nogen hel og fast Plan. Han var Holstener, rigstro og kongetro, og hans afgjort tyske Sympatier gjorde ham ikke uretfærdig mod Danskerne,

men han var Helstatsmand, Tilhænger af Holstens nære Tilknytning til det egentlige Danmark, og han var ganske uden Forstaaelse af de danske Nationalliberale og deres Ejderpolitik, som efter alt at dømme kunde ventes at blive Folkets Fanemærke. Den danske Stat bestod jo af tre Dele, Kongeriget Danmark, Slesvig og Holsten-Lauenburg, og at holde dem sammen var endnu overvejende det fælles Maal, men Spørgsmaalet var hvorledes. De Nationalliberale lagde ikke Skjul paa, at de ønskede Slesvig knyttet nært til Danmark og kun en løsere Forbindelse mellem dette og Holsten (Ejderpolitikken), i skarp Modsætning til den tyske Slesvigholstenisme, der vilde skabe en særlig Stat af de tre Hertugdømmer.

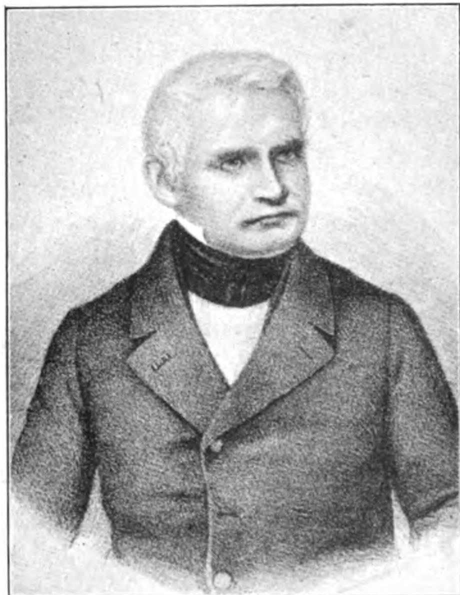

Carl Emil Bardenfleth. (1807—1857.)
Justitsminister 1848—1851.
Samtidigt Litografi.

Var Carl Moltkes Udnævnelse et Skridt uden om den danske Folkemening, saa gjaldt det samme den *Kundgørelse om en ny Forfatning*, som udsendtes *d. 28. Januar*, og som væsentlig var præget af ham, en liberal Helstatsordning, der i sine rent konstitutionelle Bestemmelser betød en rolig og naturlig Udvikling af Frederik VI's Stænderinstitution, men som nationalt var præget af en alt for skematisk Retfærdighed. Der skulde gives en Forfatning med to Kamre, ansvarlige Ministre og almindelige demokratiske Garantier, men i den Repræsentation af Fællesstænder, der skulde samles skiftevis i København og paa Gottorp, fik de langt færre Holstenere en med Danskerne næsten ligeberettiget Plads, og Hertugdømmerne knyttedes i det hele tæt sammen.

I denne Kundgørelse, der modtoges med Harme og Skuffelse af den københavnske nationalliberale Folkemening og af den politisk vaagne Del af Bondestanden, tør man ikke se noget tydeligt Udtryk for *Kongens egen Opfattelse*. Det var og blev overhovedet ikke Frederik VII's Sag at danne sig skarpt afgrænsede Principper og Maal. Man vil ikke kunne nægte ham Navn af en begavet Mand. Han havde Indfald og Vid, han besad en vis rap Iagttagelsesevne, der ofte gav ham ram-

mende Ord i Munden, han var født med Interesser, f. Eks. for dansk Historie, der løftede ham over Jævnmaalet. Men han bar legemligt og aandeligt Degenerationens Præg. Der var noget ufærdigt ved hans hele Aandsliv; Kastebold for tilfældige Indskydelser, som han var, kunde han glimtvis løfte sig til Højder af kongelig Storhed og menneskelig Forstaaelse for snart efter at synke ned i Banalitet eller Plathed. Det blev denne af sin Natur saa begrænsede Mands Lykke, at han blev Konge i et Øjeblik, da Landets Frygt og Folkets Drøm med et mægtigt Sammendrag brusede ud i ganske faa og enkle Toner: Danmark og Frihed! Usikker og sky for Ansvaret som altid var Frederik VII traadt ind i Tronsalen, men just som det syntes at briste for ham, mødtes han af en stærk og jævn Folketro, og der var deri en Musik, hans enkle Sjæl forstod. Det kom til et Møde mellem Konge og Folk, som Danmarks Historie ikke for eller siden har set, og det blev ikke glemt, saa længe Frederik VII levede, og er ikke gaaet af Minde endnu.

Carl Moltke. (1798—1866.)
Gehejmestatsminister.
Samtidigt Litografi.

Men dette Øjeblik skulde først skabes. „Aanden fra 48“ skulde fødes, og Kongen havde fra først af intet Bidrag ydet dertil. De modsatte Magter var der, paa den ene Side den nationalliberale Bevægelse i Borgerskabet, der mødtes med en spirende Vækst hos Bønderne, paa den anden den stærke tyske Nationalfølelse i Holsten og Sydslesvig, en fuldt berettiget Selvstændighedstrang, der støttedes af en vaagnende Nation fra Syd. Uden om disse Yderpunkter havde det gamle Styres Mænd og Skematikeren Carl Moltke villet skabe en Forfatning, der under en rolig Udvikling maaske havde tilfredsstillet politisk, men som nationalt ikke gav nogen af Parterne helt, hvad de ønskede, og som navnlig fra dansk Side mødtes med Mistro.

Der havde i Dagene efter d. 20. Januar rejst sig en *stærk Bevægelse i København.* Alle de Rørelser, der i Christian VIII's sidste Aar stærkere og stærkere havde peget mod en fri Forfatning, fik med eet et

mærkeligt Liv. „Selv de mest konservative bliver liberale," skrev den københavnske Grosserer Rudolf Puggaard. Præsten Troels Smith rettede i sit skonne Digt „Danmarks Hjertesorg og Angst" en Appel til Kongen om at støtte sig til Danskheden og det jævne Folk: „Naar Kongen gaar med Bonden, da grønnes Bøgelunden, og Fuglesangen klinger, og Rosens Knop udspringer". Men Januarkundgørelsen skuffede. „Vi er rykkede et Skridt frem, men har langt til Maalet.... Regeringen har erkendt Folkets Trang til en friere Forfatning, og naar de Delegerede træder sammen, vil det vise sig, om vi har Styrke nok. Det er allerede en Fordel, at vi faar en aaben Forhandling. Provinsialstænderne var kun Legeværk."

Udefra kom den Gnist, der fik Mistroen til at flamme op til Vrede og sætte endeligt Skel mellem gammelt og nyt. Det var den nationale Løftelse, der gav den liberale Bevægelse Vinger og aandede paa de svage Spirer til social Revolution. Februaropstanden brød ud i Paris d. 24. Februar og forplantede sig hurtigt gennem Europa; i de første Dage af Marts rejste sig i Tyskland en Bevægelse for Skabelsen af et nyt tysk Rige under en fri Forfatning. Det var Foreningen af de demokratiske og de nationale Ønsker, der alle Vegne gav Februar- og Martsbevægelsen sit Præg, og det samme gjorde sig nu gældende i Holsten og Sydslesvig.

De tyske Selvstændighedskrav her rummede i sig selv stærke Modsætninger: det augustenborgske Fyrstehus' rent dynatiske Politik, det godsejerlige Ridderskabs snævre Klasseinteresser, en ultraliberal Retning efter almeneuropæisk Mønster og i sin Tid i Samarbejde med de danske Liberale, endelig den egentlige Slesvigholstenisme, der i forskellige Afskygninger sigtede mod Tilknytningen til et frit tysk Forbund. Forfatningsreskriptet af 28. Januar havde bragt Forvirring i Grupperne; de konstitutionelle Ønsker havde skubbet de nationale til Side, og mange var stemte for at modtage Forfatningen. Da kom Februarrevolutionen, og under Indtrykket af den blev *den nationale Slesvigholstenisme* en Tid Bevægelsens Centrum. Rigstro Holstenere som Carl Moltke og Fr. Reventlow søgte forgæves at holde Røret nede, og de legitimistiske Augustenborgere støttede dem. Det blev imidlertid slesvigholstenske Politikere som Advokaterne Beseler og Olshausen, der tog Ledelsen; paa et Møde i Rensborg af de Stænderdeputerede i Hertugdømmerne vedtoges det at sende en Deputation til Frederik VII for at kræve en Fællesforfatning for Slesvig og Holsten nøje knyttet til Tyskland. Denne Deputation afsejlede d. 21. Marts fra Kiel til København.

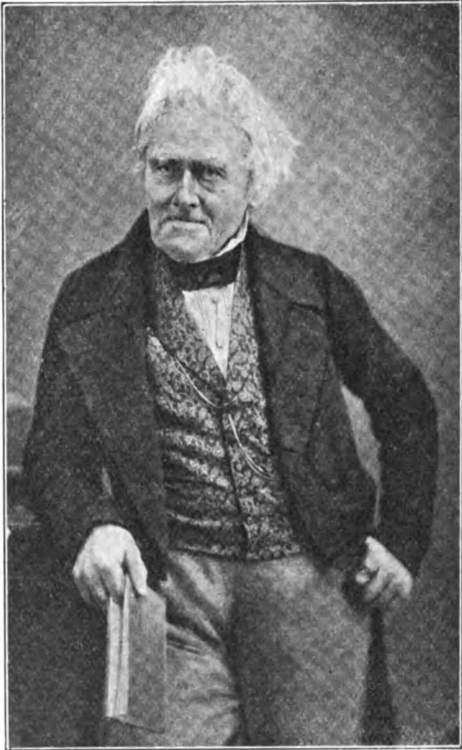
Dette var endnu ikke nogen Rejsning, men Planerne til en saadan syntes allerede lagt, og man anede det i København. Ogsaa her

og i det øvrige Danmark havde Februarbevægelsen fænget; den satte Flamme i den ulmende Glød hos Vennerne af en fri Forfatning, skuffede som de var af Kongens første Handlinger, og den vakte mange Aars Ængstelse for tyske Overgreb i Hertugdømmerne til Live. Nationalliberale Førere som H. N. Clausen, A. F. Krieger, Orla Lehmann, Carl Ploug og A. F. Tscherning indvarslede d. 11. Marts til et stort Folkemøde, der besøgtes af over 2000 Mennesker og holdtes i det nye Kasinoteater. *De to Kasinomøder d. 11. og 20. Marts* fik et Navn i dansk Politiks og Veltalenheds Historie. Samtidig med at de nationalliberale Talere rettede stærke Angreb paa Forfatningskundgørelsen, krævede de som deres vigtigste Maal Slesvigs Forening med Danmark, „den egentlige Knude, som maatte løses eller hugges over"; derimod advarede konservative Mænd som Digteren Goldschmidt mod at krænke Slesvigernes Ret til selvstændig Afgørelse af deres Forhold.

Den 12. Marts holdtes det første saakaldte *Hippodrommøde* i Folketeatret (dengang Hippodromen), hvor lignende Synspunkter blev gjort gældende, blot med en stærkere Understregning af det politiske, Kravet om almindelig Valgret. De tre Hovedstrømninger i Øjeblikket og gennem de følgende Tider fik her deres Udtryk: *Nationalliberalismen,* der samlede Danmarks Lykke og Storhed i Ordene Ejderstat og Forfatning, de mere *nøgternt-folkelige Elementer,* Kimen til et senere Venstre, der lagde Hovedvægten paa indre Frihed og Lighed og ikke følte sig fuldt repræsenteret af de Nationalliberale, endelig den *konservative Bagtrop,* broget sammensat af Helstatsmænd, Tilhængere af det gamle Regimente, Mænd, der ikke kunde slutte sig til den rivende nationale Bølge, som syntes dem at skylle over Bredderne. Højesteretsadvokaten Orla Lehmann blev Sjælen i disse Dages voldsomme Løftelse; i sin fulde Manddomskraft, skøn af Skikkelse og Stemme, dansk til Bunden af sit Hjerte og samtidig i sin Lyrik og sin Aandsdannelse farvet af et europæisk Højborgerskab, drejede han som ingen anden de Formens gyldne Bægre, hvoraf Danskheden i disse Dage drak Ordets Styrke.

Begivenhederne fulgte nu Slag i Slag. Da Efterretningen om Mødet i Rensborg kom til København d. 20. Marts, sammenkaldte Formanden for Borgerrepræsentationen L. N. Hvidt, en højtanset, patricisk Forretningsmand, Forsamlingen til et Møde, hvor en af Lehmann udkastet Henvendelse til Kongen vedtoges. Den gik ud paa, at Øjeblikkets Farer krævede et nyt Ministerium af Mænd, der havde Nationens Tillid, og den sluttede med en Opfordring til „ikke at drive Nationen til Fortvivlelsens Selvhjælp", en truende Maning, der kunde være naturlig under den almindelige europæiske Situation, men som næppe af nogen tillagdes anden Betydning end den rent oratoriske.

Samme Aften holdtes det andet Kasinomøde under Deltagelse af Borgerrepræsentationen, og det var paa ny Lehmann, der holdt Hovedtalen. De Røster, der rejste sig fra holstensk og helstatlig Side, blev overdøvet, og der vedtoges under stormende Begejstring en Erklæring med Krav om en dansk-slesvigsk Forfatning, bygget paa en folkelig Valglov, samt om Dannelsen af et nyt Ministerium, der havde Nationens Tillid. Samtidig bestemte man næste Dag at følge Borgerrepræsentanterne til Kongen, naar de overbragte deres Henvendelse.

L. N. Hvidt. (1777—1856.)
Borgerrepræsentationens Formand
1841—1853.
Fotografi.

Nu maatte Frederik VII tage sit Parti. Alting tyder paa, at han hidtil havde været usikker, snarest ængstelig for at give sig Folkestemningen i Vold. Det var den nationale Løftelse langt mere end den demokratiske, der rev ham med sig. Den Appel til hans Danskhed, der mødte ham fra alle Sider, traf beslægtede Følelser hos ham. Han tænkte endnu i mismodige Øjeblikke paa at træde tilbage, men vistnok især paa Bardenfleths Raad besluttede han sig til at blive som Folkets Fører, og i Statsraadet d. 21. Marts om Morgenen foranledigede Bardenfleth de fire konservative Ministre, Carl Moltke, A. S. Ørsted, Reventlow-Criminil og A. W. Moltkes Afgang, idet han stillede dem over for Nødvendigheden af at ophæve Kundgørelsen af 28. Januar og knytte Slesvig til Danmark.

Paa dette Tidspunkt havde Bardenfleth allerede opfordret *D. G. Monrad* til at indtræde i Ministeriet, — og hermed var Skridtet over mod Folket gjort, og en Mand var traadt ledende frem i dansk Politik, som har brændt sit Navn dybere og smertefuldere ind i vor nyere Historie end de fleste. Monrad var lærd, Magister, Præst, politisk Skribent, Redaktør, Medlem af Stænderforsamlingen. Han hørte ikke til de

stærkest nationalt grebne som Lehmann, han var mere Helstatsmand end ejderdansk. Men hans Syn paa Politik havde Aar for Aar nærmet sig det rene Demokrati, og nu kastede han sin Ildsjæls Kræfter, sin Tankes hvasse Vaaben ind i Kampen for den almindelige Valgret. Han styrtede de besindigere liberale Forslag som J. F. Schouws og H. N. Clausens over Ende; han bragte ind i Udviklingen en klippefast Tro paa Folkets Ret til Frihed, han prægede derigennem vor Forfatning, og han holdt fast ved Troen til det sidste. I øvrigt var han uden Doktriner, uden rolig Udvikling, som en kogende Vulkan altid i Virken, i Tvivl, i Stolthed, i Magtvillie, stille kun i sin faste Tro paa Guds Naade.

Det var d. 21. Marts om Formiddagen, at det afgorende Statsraad blev holdt paa Christiansborg. Imidlertid havde Borgerrepræsentationen og Magistraten paa Raadhuset samlet sig under Overpræsident Michael Langes Ledelse, og efter at de havde vedtaget Adressen til Kongen, gav de sig paa Vej til Slottet for at overbringe den. Efter Bestemmelsen paa Mødet Aftenen for havde der foran Raadhuset samlet sig en efter Datidens Forhold uhyre Mængde Mennesker, op mod 15,000, over en Tiendedel af Byens Befolkning, og de satte sig nu i Bevægelse sammen med Kommunalbestyrelsen. Afsyngende Fædrelandssange vandrede dette *imponerende, fredelige Folketog* med Byens Øvrighed i Spidsen op til Slottet, et levende Udtryk for den Samdrægtighedens Aand, der bar den danske Frihedsbevægelse.

Kongen tog imod Kommunalbestyrelsen og meddelte den, at det gamle Ministerium var afgaaet, og at der var truffet Foranstaltninger til at bevare Slesvig uadskilleligt fra Danmark. Han føjede til, at hvis Folket vilde have Tillid til ham, vilde han være dets trofaste Fører.

Det vil altid staa som betydningsfuldt, at Modsætningen mellem Folk og Monark udløstes saa lempeligt i Danmark, mens den andre Steder førte til voldsomme Kampe. Et usædvanligt Maadehold hos de ledende paa begge Sider, den udefra truende Fare og endelig visse Egenskaber hos Kongen var her det afgorende.

At Kongen ikke politisk set vilde kaste sig i de Nationalliberales Arme, fremgik for øvrigt af Bardenfleths første Bestræbelser for at danne et nyt Ministerium. Hensigten var at danne et moderat Kabinet af den i national Henseende maadeholdne Monrad, Helstatsmanden Grev V. Sponneck og Holsteneren C. Ph. Francke, der var ledende Embedsmænd. De to sidste var sammen med Godsejer P. A. Tutein Stiftere af Fønix-Klubben, der bl. a. skulde varetage de holstenske Embedsmænds Tarv. Efter Bardenfleths Plan skulde Sponneck være Finans- eller Krigsminister, men han og Francke var imod Monrad, og ved Afskedigelsen af hele det gamle Ministerium var Kongen gaaet videre, end

de ønskede. Det viste sig umuligt at naa til Enighed; Bardenfleth maatte give op, og Kongen sank hen i Fortvivlelse.

Der forhandledes med forskellige Dagen og Natten igennem; Hofchefen V. Oxholm gav det Raad at tilkalde „Skandinaverne“, det vil sige de nationale Førere. Tiden gik, og det hele syntes at ligge i Kaos; den slesvigholstenske Deputation kunde ventes om Morgenen (d. 22.), og til den Tid maatte der findes et Ministerium. En ny Kombination af lykkelige Omstændigheder reddede Situationen. Den tidligere Finansminister, den 63-aarige Grev A. W. Moltke, paatog sig at danne et Kabinet, der forenede gammelt og nyt, og det lykkedes forbavsende godt. I *Martsministeriet* af 22. Marts overtog han selv Premier- og Finansministeriet, Monrad blev Kultusminister, Bardenfleth Justitsminister, Moltkes Plejesøn, den liberale Godsejer Grev F. Knuth, Udenrigsminister, den ansete finansielle Dygtighed C. A. Bluhme Handelsminister, den afgaaede Kaptajn, Bondevenpolitikeren A. F. Tscherning Krigsminister, Kommandør C. C. Zahrtmann Marineminister, endelig Lehmann og Hvidt Ministre uden Portefeuille. Som Minister for de tre Hertugdømmer indtraadte Holsteneren Grev Carl Scheel-Plessen.

Lensgreve A. W. Moltke til Bregentved.
(1785—1864.)
Danmarks første konstitutionelle Premierminister.
Tegning af J. V. Gertner. 1848.
(Frederiksborg.)

Ministeriet Moltke var politisk ret uensartet. Moltke, Bluhme og Bardenfleth stod det gamle Styre nærmest, og af de folkelige Ministre var Tscherning saare radikal. Man havde valgt ham til Krigsminister under de truende Forhold ud fra en Tillid til hans organisatoriske Dygtighed, der ikke blev gjort til Skamme. Han havde betinget sig fuldstændig Handlefrihed af Kongen.

Hvad der holdt Ministeriet sammen, var dets overvejende Enighed i det nationale Spørgsmaal (kun Plessen, der vilde Forlig med Holstenerne, afveg og tog efter faa Dages Forløb sin Afsked) og den almindelige Tillid til Premierministeren. Han var ingen betydelig Mand, men en Aristokrat uden Lyde, og han fandt lykkelige Udtryk for den

almindelige Opfattelse, naar han i Statsraadet erklærede, at Danmark maatte bevare Slesvig; skulde Tyskland understøtte en Rejsning, vilde Danmark maaske ligge under, men det vilde være med Hæder, og ingen Dansk kunde give sit Samtykke til at bortkaste Landets Hæder. Martsministeriet var virkelig en Velfærdskomité i et alvorligt Øjeblik og modtoges som saadan.

Imidlertid var den *slesvigholstenske Deputation* ankommet til København paa Damper fra Kiel den 22. om Morgenen. Under den stærke Bevægelse i Byen var det vanskeligt at sikre den mod Overlast, og den maatte indkvarteres hos den kendte Frihedsmand Grosserer Alfred Hage i Kronprinsessegade. Den fik Audiens hos Kongen, og der førtes gennem Lehmann og Monrad forskellige Forhandlinger med den, men nogen virkelig Mulighed for Forlig forelaa ikke; ved Martsministeriets Udnævnelse var Broen brudt af, og Deputationen selv havde næppe mere Sikkerhed for at kunne besværge Stormen hjemme med et gunstigt Resultat. Den 24. overrakte Lehmann Regeringens Svar, som han selv havde formuleret, og som knapt og kategorisk gik ud paa, at der skulde gives Holsten en fri Forfatning, men at man hverken havde Ret, Magt eller Villie til at indlemme Slesvig i det tyske Forbund og tværtimod vilde styrke dets Forbindelse med Danmark.

Man har, vistnok med Rette, betegnet dette Svar som unødig hvast i Tonen og overfor de europæiske Fyrstehuses Opfattelse af Arveretten uklogt i sin skarpe Forfægten af Slesvigs Sammenslutning med Danmark, der stred mod tidligere givne Løfter. I Striden mellem Kongeriget og Slesvigholstenerne førte nationale og juridiske Synspunkter ikke til samme Resultater, og begge gjordes gældende baade fra dansk og tysk Side. Der kan ikke være Tvivl om, at begge Parter havde deres Del af Retten. Nationalt set kæmpede baade Danskerne i Nordslesvig og Tyskerne i Sydslesvig for en fuldt begrundet Tilknytning til Landsmænd mod Nord og Syd, og politisk set var de tyske Krav om Slesvigholstenisme og de danske om Slesvigs fulde Indlemmelse i Kongeriget lige tvivlsomme. Med al Anerkendelse heraf kan det imidlertid slaas fast, at Signalet til Kampen blev givet af vore Modstandere, og det er her afgørende, at Rejsningen udbrød, forinden Deputationen med Regeringens Svar var naaet tilbage til Kiel. Da Meddelelsen om Kasinomødet, Folketoget og det gamle Gehejmestatsraads Opløsning kom til Hertugdømmerne d. 23. Marts, besluttede Førerne at slaa til, og samme Nat dannedes i Kiel en *provisorisk Regering*, bestaaende af Grev Reventlow-Preetz, Prinsen af Nør, Beseler og et Par Herrer til. I en Proklamation erklæredes Kongen for at være i den københavnske Folkebevægelses Vold; da man ikke vilde taale Danskernes Rovlyst, havde man overtaget Ledelsen, indtil Landsherren igen var fri, og vilde af al

Kraft slutte sig til Tysklands Enhedsbestræbelser. Dagen efter tog Prinsen af Nør til Rensborg, hvor Besætningen blev overtalt til at slutte sig til Rejsningen, mens de fleste Officerer flygtede eller maatte forpligte sig til ikke at tjene mod Hertugdømmerne. Bevægelsen bredte sig hurtigt over Syd- og Mellemslesvig, mens Nordslesvig, der ogsaa havde haft sin rent nationale og kongeligsindede Martsbevægelse, forblev Danmark tro.

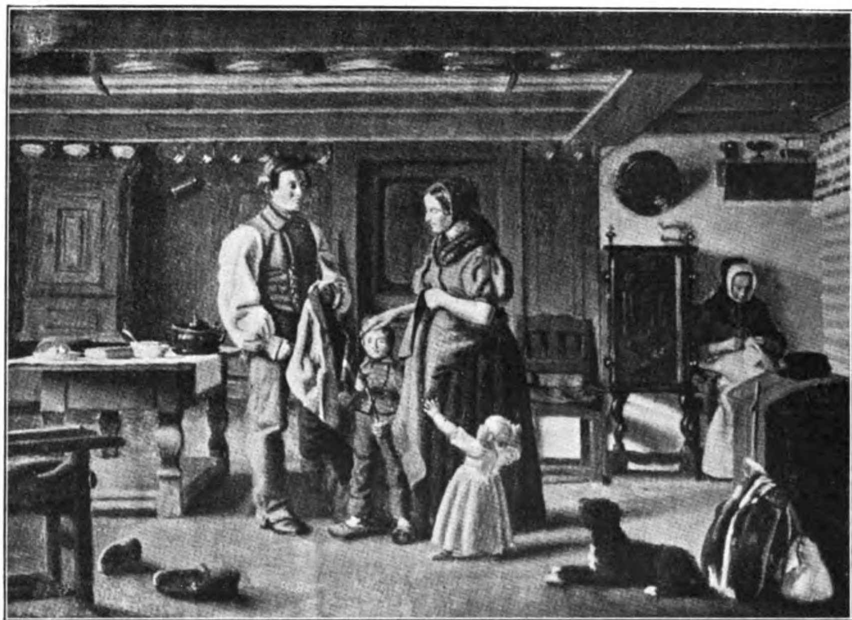
Det danske Folk og den danske Stat rejste sig mod denne Optræden, som de maatte; — der var kun eet Svar. Det lader sig, som sagt, ikke nægte, at der i dansk Politik i de faa, bevægede Timer, da Terningerne kastedes, blev begaaet Fejl. I det store og hele ligger dog Aarsagerne til Sammenstødet længere tilbage. Det vilde vistnok være kommet ogsaa uden Martsbevægelsen i København, og selv om Danmarks Svar havde været et andet. Uden at fornægte de ideelle Motiver, der ledede de bedste blandt Slesvigholstenerne, vil Danskeren hævde sit Folks fulde Ret, moralsk og nationalt, til at gribe Værget mod Rejsningen. Saa meget mere som Kampen imod den blev et stort lysende Foraar i vor nyere Historie.

2. Treaarskrigen (1848—50).

Naar den blev det, var det rigtignok mindre, fordi Krigen i sig selv var saa stor en Bedrift. Der har i Folkets Bevidsthed lagt sig en straalende Glorie om Sejre som dem ved Fredericia og Isted, og de fortjener det ogsaa, for saa vidt som de bar Vidnesbyrd om en fast Villie til at hævde Riget og talte højt om megen personlig Tapperhed. Men det lader sig ikke nægte, at Krigen som Helhed ikke var nogen overvældende militær Bedrift. Overfor den slesvigholstenske Rejsning var den danske Stat den stærkeste, og Tysklands Medvirken, der i Længden vilde være blevet fordærvelig, blev standset i Tide udefra.

Det, der gør Treaarskrigen mindeværdig, er først og fremmest den *Aand, der greb Folket*, og som — ved Siden af visse lavere Instinkter, der altid vækkes ved Krig, — fremkaldte en Kulmination i Selvhævdelse og Tro paa Fædrelandets Kræfter, som i sig selv er en Oplevelse baade i et Folks og et Menneskes Liv. I Øjeblikke, da en gammel Skranke falder, da et længe næret Haab gaar i Opfyldelse, fødes en kort og kraftig Stemning af fælles Lod og fælles Lykke, Verden staar i Festblus, Skoven springer ud. Det var det, der skete i 1848 i Danmark. Den unge Maler J. Th. Lundbye, der kort efter faldt i Krigen, skrev d. 21. Marts fra København: „Nu er endelig Timen kommen, da det ser ud, som der engang skal handles.... Nu er Dage

Aar, Timer Maaneder, nu er det værd at leve!" Og Historikeren Caspar Paludan-Müller skrev d. 5. April fra Odense: „Selv vore Aristokrater blev næsten alle revne med; og de af os — deriblandt ogsaa jeg — der endnu i Christian VIII's Tid holdt paa Enevælden, fordi den alene kunde holde Staten sammen, erkender villigt, at efter d. 20. Januar og især efter d. 24. Marts er det gamle Danmark færdigt og det nye ene

Reservesoldatens Afsked.
Maleri af Fred. Vermehren. (Frederiksborg.)

det mulige. Endnu i Marts vaklede vi, om Nationalitets- eller Friheds-spørgsmaalet burde stilles foran, eller om de ikke kunde gaa Haand i Haand, men Augustenborgerne lod os intet Valg, og i et Øjeblik var vi alle enige." En fælles Krænkelse havde ramt alle, en fælles Lykke ventede, og som Enhedsmærke for Kampen og Haabet kaaredes Kongen, der ved sin ganske jævne og enkle Fremtræden passede ind i Situationen med mærkelig Sikkerhed.

Disse Foraarsdage er blevet til et Eventyr i dansk Historie. Hundreder af Beretninger fortæller om, hvordan Offervillien greb høj og lav, hvordan de frivillige strømmede til Fanerne, og hvordan Fædrelandskærligheden gav sig baade rørende og straalende Udslag. H. P. Holst har tegnet Tiden ned i de klassiske Linier: „Det var en skon Begejstrings Tid, hvis Minde os er blevet. Lyksalig den, der med sit Land en saadan Tid har levet!"

Danmark var i Virkeligheden *ikke forberedt paa Krig.* Ved Hærordningen af 1842 var man gaaet over fra den staaende Hær til et Militssystem, men dette var ikke fæstnet endnu; der var store Mangler i Hærens Organisation, og den var navnlig ikke egnet til hurtig Udrykning. Indenfor Officersstanden herskede der en vis Modsætning mellem Eleverne fra det gamle praktisk anlagte Landkadetakademi og den 1830 oprettede mere videnskabelige Højskole. Ved *Tschernings* Udnævnelse var imidlertid den rette Mand blevet Krigsminister, i hvert Fald hvad det organisatoriske angik. Den tidligere Artilleriofficer, der nu udnævntes til Oberst, var over de 50; han hørte til et noget ældre Slægtled end de fleste af de nationalliberale Ledere og var først i sidste Øjeblik blevet revet med af den egentlige Martsbevægelse. Han skilte sig i meget ud fra sine Værkfæller; han var mere Praktiker end Embedsmand og Litterat, og der var en Nøgternhed og Nyttedyrkelse hos ham, der stillede ham Bønderne nærmere end Intelligensen. Med en vidtstrakt Sagkundskab forbandt han en utrættelig Veltalenhed, og han kom som Politiker til at øve megen Indflydelse paa det parlamentariske Maskineri. Det gjaldt som Helhed om ham, at han var mere Ligheds- end Frihedsmand; han var paradoksal og selvsikker og ikke egnet for Partidisciplin.

Oberst A. F. Tscherning. (1795—1874.)
Krigsminister 1848.
Maleri af C. A. Jensen. (Frederiksborg.)

Som Krigsminister havde han krævet fuld Handlefrihed og fik den ogsaa. Han benyttede den saa langt, at han endog vilde være Hærens egentlige øverstkommanderende; han udnævnte *Generalmajor H. Hedemann* til Chef for nørrejyske Armékorps og gjorde den unge *Kap-*

tajn Fr. Læssøe til hans Stabschef, sikkert for gennem Læssøe at kunne gribe direkte ind i Hærledelsen.

Som Organisator viste han sig uforlignelig; han skabte et handlekraftigt Krigsministerium af det gamle Kollegium og ordnede Hærens Rammer og tekniske Tilbehør med fast og kraftig Haand, og han fik indført almindelig Værnepligt ved Septemberanordningen 1848. Da han afgik i November, havde han skabt en slagkraftig Hær, og hans Fortjeneste ogsaa af de senere Sejre er utvivlsom. Derimod var hans taktiske Ledelse af Felttoget ikke heldig; han greb idelig ind i Operationerne, og hans i sig selv berettigede Mistillid til Militærlykken virkede svækkende paa Officererne.

W. H. F. A. Læssøe. (1811—50.)
Stabschef 1848.
Samtidigt Litografi.

Hærens Samling foregik i øvrigt under stor Begejstring. Der strømmede frivillige til Fanen, ogsaa fra Sverige og Norge, og den private Offervillighed antog storslaaede Former. D. 20. Marts udgik der Indkaldelsesordre, og d. 29. gik Hæren under Hedemann over Kolding Aa; samme Dag blev Haderslev besat, og Dagen efter Sønderborg (af Flaadens Mandskab). Den provisoriske Regering havde samlet en Hær dels af frafaldne danske Tropper, dels af frivillige; Augustenborgeren Prinsen af Nør overtog Kommandoen, men lod Underanførere føre Hæren nordpaa. Ved *Bov*, en Mils Vej Nord for Flensborg, stødte Hærene sammen *d. 9. April*, 10—11,000 Danskere mod 6—7000 Slesvigholstenere, og Slaget endte efter en heftig Kamp med en afgjort dansk Sejr, der i Løbet af faa Dage fulgtes af hele Slesvigs Besættelse indtil Ejderen.

Hermed vilde Krigen have været forbi, hvis Slesvigholstenerne havde staaet ene, men de havde begyndt Kampen i Tillid til Tyskland. Hertugen af Augustenborg var allerede straks efter Rensborg-Mødet rejst til Berlin for at søge Preusserkongens Hjælp, og den blev beredvilligt tilstaaet. Efter den for Kong Frederik Vilhelm IV ydmygende Martsrevolution i Berlin greb han med Iver den gunstige Lejlighed

til at vinde baade militær Ære og national Anerkendelse; han erklærede d. 24. Marts at ville støtte Slesvigholstenerne, og allerede d. 4. April rykkede preussiske Tropper ind i Altona, d. 5. April i Rensborg. Stadig ved Hertugen af Augustenborgs Virksomhed lykkedes det d. 12. April at faa det tyske Forbund til at anerkende den provisoriske Regering, og kort efter rykkede ogsaa Tropper fra de nordtyske Smaastater ind i Holsten.

Træfningen ved Nybøl 5. Juni 1848.
Det danske Slutangreb fra Dybbøl Banke.
Maleri af N. Sonne. 1848. (Frederiksborg.)

D. 23. April, Paaskedag, stødte Hærene sammen ved Danevirke i *Slaget ved Slesvig*. Fjendens Hær under F. H. E. Wrangel talte ca. 30,000 Mand, den danske 10—12,000. Efter otte Timers Kamp blev Danskerne kastet tilbage med betydelige Tab og søgte Dagen efter over til Als. Nogen Overrumpling, som Ploug opfatter det i sit bekendte Digt om Slaget, var der ikke Tale om, men Dagen var ærefuld nok for Danskerne. — „Æren er reddet," skrev Tscherning, „komme saa, hvad der vil."

Wrangel gik nu over Kolding Aa og besatte først i Maj det sydlige Jylland, hvor han gjorde store Udskrivninger.

Imidlertid havde den danske Regering søgt hos Udlandet at skaffe sig Støtte mod Preussen. Af de Magter, der fra gammel Tid var Garanter for den danske Krones Besiddelse af Slesvig, var Frankrig og

Østrig optagne af indre Omvæltninger. Tilbage var England og Rusland. Orla Lehmann blev sendt til London, men ogsaa Preussen og Slesvigholstenerne havde ivrige Fortalere her. Hoffet var tysk, og nogen virkelig Støtte fandt Danmark derfor ikke hos den liberale Udenrigsminister Lord Palmerston. Derimod var *Kejser Nikolaj af Rusland* baade af dynastiske og politiske Grunde villig til at skride ind mod Revolutionen, og d. 8. Maj krævede han under Trusel af Krig *Jyllands Rømning,* hvilket Wrangel da efterkom sidst i Maj. Størst Sympati mødte Danmark i Sverige-Norge, hvor Folkestemningen under Paavirkning af Fyrrernes Skandinavisme var stærkt danskvenlig; d. 11. Maj sluttedes Overenskomst om Afsendelse af et *svensk Hjælpekorps* paa 15,000 Mand, og d. 8. Juni ankom de første af disse til Fyn. Der naaede dog i det hele kun ca. 5000 herover.

Den danske Hær var imidlertid øget og nyordnet efter Kampen ved Slesvig, og *d. 28. Maj og 5. Juni* kom det til Slag ved *Dybbøl* og *Nybøl* i Sundeved som Følge af et dansk Udfald fra Als. Efter blodige Kampe hævdede Danskerne deres Stillinger ved Dybbøl, og den militære Situation var os herefter gunstig.

Tilliden til Sejr var imidlertid kun ringe i Regeringen, og den Angrebslyst, de to sidste Slag havde lagt for Dagen, skadede vor Sag i Rusland og England, der ingenlunde ønskede en udpræget dansk Sejr, ligesom ogsaa Sverige var mindre villigt til at støtte danske Operationer, hvis ikke Kongeriget blev angrebet.

Under de Forhandlinger om Fred eller Vaabenstilstand, der førtes i London, søgte Palmerston at opnaa en fredelig Overenskomst. Tanken om Slesvigs Deling støttedes af de fleste Magter, men afvistes baade af Danmark og Slesvigholstenerne, og da det viste sig umuligt at naa et Resultat, flyttedes Underhandlingerne sidst i Juni til Malmø, hvor man endelig efter et forgæves Forsøg fik sluttet en *Vaabenstilstand d. 26. August* paa syv Maaneder. Hertugdømmerne skulde rømmes af største Delen af Tropperne fra begge Sider, og der skulde indsættes en blandet Fællesregering. Det viste sig dog umuligt at gennemføre denne Ordning, og faktisk var i Løbet af Aaret begge Hertugdømmerne i Slesvigholstenernes Hænder.

Under de fortsatte Fredsforhandlinger svingede nu Regeringen mere og mere over mod Tanken om *Slesvigs Deling,* og ejendommeligt nok bares denne frem netop af de Mænd, der for faa Maaneder siden havde hævdet Slesvigs udelte Sammenhæng med Danmark. De nationale Førere som Lehmann og Monrad viste i disse Uger utvivlsomt, at den nationale Enhed var dem mere end den historisk-dynastiske, og det var et uimodsigeligt Tegn paa maadeholden Kløgt, naar de overvandt sig selv til at slaa af paa det Program, der var rejst i Be-

gejstringens Dage. Men Folket kunde ikke følge dem. De havde imod sig for det første Kongen. Med sin umiddelbare Enkelhed havde han gjort sig til eet med hele Nationen og ved Revuen paa Lerbækgaards Marker under Soldaternes tordnende Bifald erklæret om Delingen: „Det skal ej ske!“ Dernæst var ogsaa de konservative Helstatsmænd

Reservesoldater paa Marsch.
Maleri af N. F. Habbe. 1848. (Frederiksborg.)

Delingstankens naturlige Fjender, og endelig oprørtes den almindelige Folkestemning mod dette Afkald efter Beslutningens Morgenrøde.

Det er nu utvivlsomt, at der laa en rationel politisk Visdom bag Delingstanken, men lige saa sikkert, at dens Gennemførelse i Øjeblikket ikke vilde have skabt Fred, hverken indad- eller udadtil, saa meget mere som ogsaa Slesvigerne var imod den. Der blev heller ikke ført nogen alvorlig Kamp for Tanken; indrepolitiske Forhold, bl. a. A. W. Moltkes Vanskelighed ved at rejse Statslaan, spillede med ind i Situationen, og d. *15. November* fratraadte Ministrene *Monrad*, *Lehmann*, *Knuth* og *Tscherning* (Hvidt var allerede tidligere udtraadt) og erstattedes af de nationalliberale *J. N. Madvig* og *H. N. Clausen*, de mere

konservative *P. G. Bang* og *Sponneck* samt *General C. F. Hansen*. A. W. Moltke beholdt Præsidiet og blev Udenrigsminister, Madvig Kultusminister, Grev Sponneck Finansminister, Rentekammermanden Bang Indenrigsminister, General Hansen Krigsminister og Clausen Minister uden Portefeuille.

Af de nye Mænd var *Madvig* Professor i Latin, en glimrende udrustet Filolog og Skolemand, der nævnes blandt Danmarks første. Hans Tanke var logisk klar, hans Aand gennemtrængt af dyb human og patricisk Dannelse; hans Udtryksform i Tale og Skrift kunde tynges af hans stærke Følelse for Historiens og Fornuftens mangesidige Krav og hans strengt vejende Samvittighedsfuldhed. Bag den i romersk Skole dannede Tankerigtighed glødede et lidenskabeligt Sind, der i alvorlige Øjeblikke kunde slaa ud i Flammer af hastige og stærke Ord og Beslutninger. H. N. Clausen var Professor i Teologi, en af Frihedsmændene fra Fyrrerne, men blandt dem, der tidligst tog Forbehold overfor den almindelige Valgret, „Friheds abstrakte Ven", som Aarestrup kaldte ham, overfor Monrads gammeltestamentlige Ildfuldhed og Grundtvigs folkelige Danskhed en Prælatskikkelse af myndig og fornem Ro, nationalt vaagen til det sidste, politisk nøjsom og tvivlende.

Professor J. N. Madvig. (1804—1886.)
Kultusminister 1848—1851.
Tegning af J. V. Gertner. (1850.)

Baade Madvig og Clausen var i Virkeligheden stemte for Deling, men de bøjede sig ind under Ministeriets konservative Majoritet, og Programmet for Fredsunderhandlingerne lød nu paa Slesvigs udelte Forbindelse med Danmark. Den nærmere Ordning heraf skitseredes efter langvarige Forhandlinger i et Forfatningsudkast for Slesvig, der udstedtes i April 1849 og gik ud paa, at der skulde gives Hertugdømmet en Forfatning samtidig med den danske og af lignende Rækkevidde.

De fortsatte Underhandlinger om Fred førte ikke til Resultat, og Stemningen i Danmark var for Krigens Genoptagelse. D. 26. Februar

1849 opsagde Regeringen Vaabenstilstanden, og *d. 3. April begyndte Krigen igen.*

Det viste sig hurtigt, at Danmark ikke var stærkt nok til at føre nogen virkelig Angrebskrig, skønt den nye Krigsminister General Hansen havde energiske Planer herom. At Flaaden straks i Begyndelsen af Kampen led et Nederlag ved *Eckernførde*, hvor to store Skibe mistedes, havde mindre almen Betydning. Men overfor den tyske Forbundshær og Slesvigholstenernes samlede Styrke paa ca. 65,000 Mand forslog Danskernes 41,000 ikke meget; paa den anden Side hæmmedes Fjendens Krigsførelse af Tysklands opløste Forhold. De første Par Maaneder gik ret begivenhedsløse hen, men Stemningen i Statsraadet var mørk. Finansministeren krævede Fred senest i Oktober. Stillingen var den, at General Bonin med Slesvigholstenerne laa foran Fæstningen Fredericia, hvor Oberstløjtnant Lunding var indesluttet; General Prittwitz med Forbundstropperne trængte Nordmanden General *Olav Rye* foran sig op gennem Jylland. D. 30. Juni gik Rye fra Helgenæs til *Fredericia*, og sammesteds hen førtes Tropper fra Fyn og Als. Hærens nye øverstkommanderende, General Bülow, havde da ved snilde Manøvrer og Fjendernes Udygtighed samlet ca. 24,000 Mand i Fredericia mod Bonins 14,000, og *Udfaldet d. 6. Juli* endte med en straalende dansk Sejr trods store Tab, bl. a. af Rye.

Professor H. N. Clausen. (1793—1877.)
Minister u. P. 1848—1851.
Fotografi fra c. 1860.

I Preussen var Fredsstemningen i Vækst, dels paa Grund af de opløste Forhold i Tyskland, dels paa Grund af den overmægtige danske Flaades Blokade, og allerede inden Slaget ved Fredericia var Grundlaget for Freden aftalt i Berlin. D. 10. Juli afsluttedes den foreløbige Fred officielt: Slesvig skulde have en egen Forfatning og ikke knyttes nærmere hverken til Holsten eller til Danmark. En Bestyrel-

seskommission af en Dansk og en Preusser med en engelsk Opmand skulde styre Slesvig indtil den endelige Fred.

Den danske Underhandler i Berlin Holger Reedtz havde handlet delvis mod sine Instruktioner ved at undertegne den foreløbige Fred, og der var i den danske Regering ikke Enighed om det, der var naaet, og det, der skulde naas ved den endelige Fred. Delingstankens Tilhængere: Madvig, Clausen o. fl. rejste paa ny deres Krav, men stødte paa

Slaget ved Fredericia 6. Juli 1849.
Bajonetangreb paa en Skanse.
Maleri af N. Simonsen. 1850. (Frederiksborg.)

Kongens og Helstatsmændenes Modstand, og man enedes da om at opstille Fordring om en fælles Forfatning for Danmark og Slesvig for de før 1848 fælles Sager; andre Anliggender skulde behandles af en særlig Landdag, og med Holsten skulde kun visse administrative Forhold være fælles. Om dette modificerede nationalliberale Program var der dog ingenlunde Enighed i Riget, og i Berlin viste det sig umuligt at gennemføre det. Forhandlingerne endte med, at der *d. 2. Juli 1850* sluttedes en formel *Fred med Preussen*. Næsten samtidig fastsloges i London principielt det danske Monarkis Udelelighed under Magternes Garanti, et politisk Resultat af ikke ringe Betydning, naar Kongens Barnløshed toges i Betragtning.

Slesvigholstenerne deltog ikke i Fredsforhandlingerne, og de havde

ikke opgivet Haabet om Støtte sydfra. De begyndte Kampen paa ny i Sommeren 1850 med en Hær paa 34,000 Mand under Preusseren Willisen og gik over Ejderen. Danmark opstillede 40,000 Mand under General Krogh. *D. 24.—25. Juli* angreb denne Oprørernes stærke Stilling en Mil

Soldaternes Indtog i København i September 1849.
Maleri af D. Monies. 1850. (Frederiksborg.)

Nord for Slesvig og leverede det blodige *Slag ved Isted*, der endte med Tyskernes Flugt. General F. A. Schleppegrell og Oberst Læssøe faldt, og Tabene var paa begge Sider store i dette den danske Hærs hidtil mest omfattende Feltslag.

Hermed var i Virkeligheden Krigen endt. Willisen gjorde forskellige Forsøg paa at trænge over Danevirke paa ny, men blev slaaet tilbage og begærede sin Afsked. Henimod Aarets Slutning paatvang Rus-

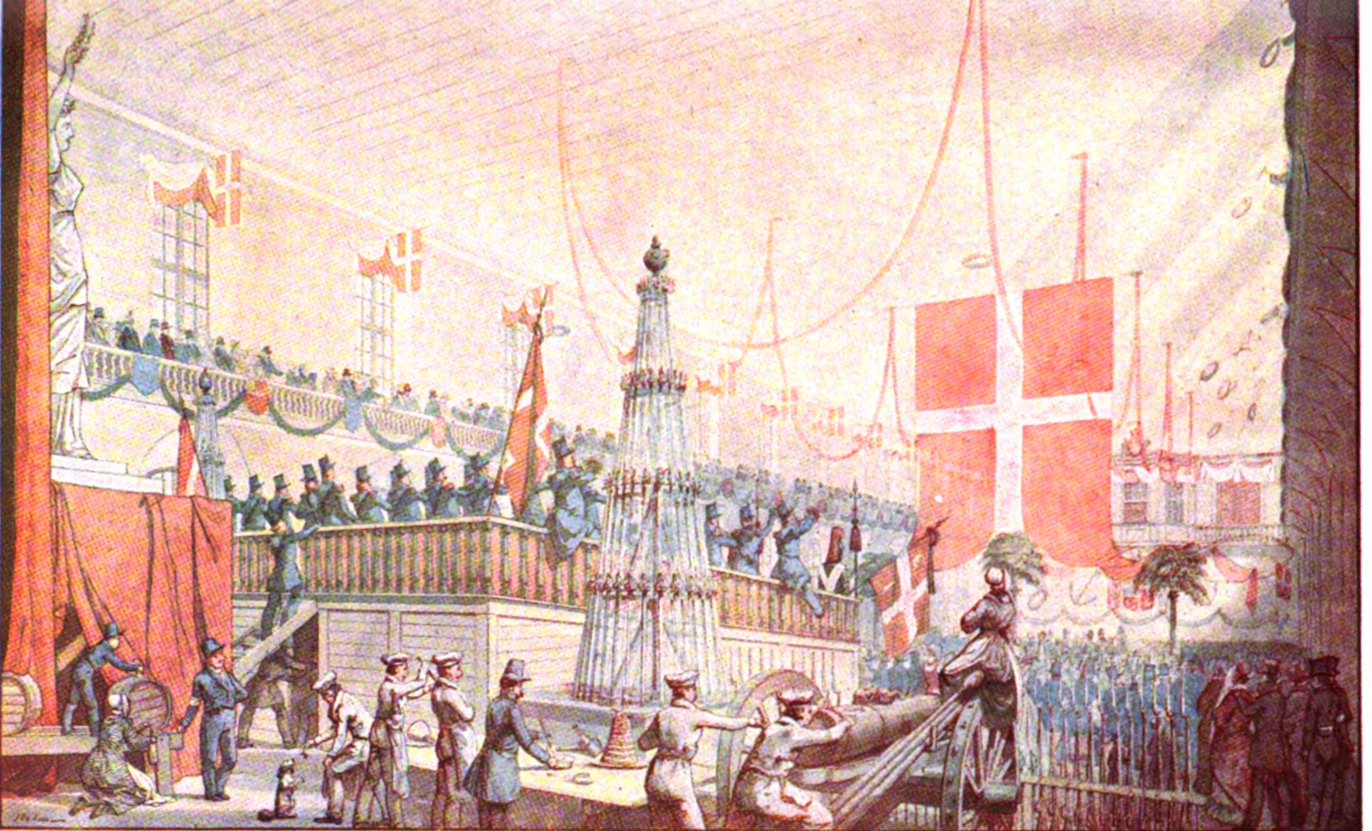
land Preussen sin Villie ved Olmütz-Overenskomsten; Frederik Vilhelm maatte opgive sine Forsøg paa at samle Tyskland under sit Herredømme og forpligte sig til at medvirke ved det holstenske Oprørs Underkuelse. I Januar 1851 opløstes den slesvigholstenske Hær og Regering, preussiske Tropper besatte Holsten, og Danmark var Herre til Ejderen.

Krigen var endt med en Sejr, og den Begejstring, der hilste Trop-

Slaget ved Isted 25. Juli 1850.
Maleri af N. Simonsen. 1850. (Frederiksborg.)

perne, var berettiget. Men Fremtiden var alt andet end tryg. Forsøget paa at skille Slesvig fra Danmark var afvist, men kun ved Udlandets Hjælp, og om Monarkiets fremtidige Ordning var der Uenighed baade hjemme og ude. Det blev ikke straks efter Sejren ved Isted forsøgt at skabe en dansk-slesvigsk Forfatning, og siden blev Stillingen Dag for Dag vanskeligere. Slesvig var og blev et sprogligt blandet Land, og det slesvigske Spørgsmaal var ikke blot et Spørgsmaal om Monarkiets Ordning, men ogsaa om national Landvinding eller Tilbagegang. En bitter og hadefuld Fjende Syd for Grænsen, to eller tre udenlandske Regeringer, der fulgte egne politiske og dynastiske Maal i deres nordiske Politik, forviklede og forkvaklede Sprogforhold i Slesvig og endelig stærke Modsætninger i Partierne i Kongeriget selv, — der var i Sandhed Opgaver nok for den danske Regering. Og de blev ikke let-

Soldaterfest i Ridehuset paa Christiansborg ved Troppernes Hjemkomst 1851.

Akvarel af H. G. F. Holm i Bymuseet.

tere ved, at de flettedes ir
efter Martsdagenes Rus (
Krigen vundne Forfatnin

3. (

Den Bevægelse i det (
gørelse, var i langt væse
skab, der under det smul
og personlig Dygtighed ti
men dets Førere bestod o
social Modsætning meller
herrer bestod ikke. Gansk
parat til at rykke op, og d
før det gjorde sig kraftigt
stærkest paa det godsrige
Opposition mod Godsejern
ske langsomt at rejse sig b
haandværkere og Arbejder

Men Martsdagene var d
allieret med Embedsstande
til at præge Grundloven
Mand, der har den største
stod fra først af paa den
Klasser og Interesser, om
litisk-sociale Hensyn. Sin
han til det sidste, og hvilk
Forfatningsværk, det tør si
sten af sit Liv.

Den Ændring, der skete
legiestyret erstattedes af ans
gennemgribende, end man
dige Konge i høj Grad havd
hele var Forandringen her
gamle og nye Embedsmænd
dede, at Overgangen ikke fo

Et Spørgsmaal af langt
den *nye Forfatning* og nav
sentation.

Ministeriet forhandlede i
forsamling, der skulde give

tere ved, at de flettedes ind i de indre Partikampe, der hurtigt var fulgt efter Martsdagenes Rus og nu kastede mørke Skygger over det under Krigen vundne Forfatningsliv.

3. Grundloven (1848—49).

Den Bevægelse i det danske Folk, som skabte Martsdagenes Frigørelse, var i langt væsentligere Grad *politisk* end *social*. Et Borgerskab, der under det smuldrende Embedsstyre havde skabt sig saglig og personlig Dygtighed til at træde ledende frem, satte sig til Roret, men dets Førere bestod overvejende netop af Embedsmænd, og nogen social Modsætning mellem dem og Enevældens ypperlige Kollegieherrer bestod ikke. Ganske vist, som altid i Historien stod næste Lag parat til at rykke op, og det varede ikke længe efter Forfatningsdagen, før det gjorde sig kraftigt gældende. I Bondebevægelsen fra Fyrrerne, stærkest paa det godsrige Sjælland, laa en rent økonomisk og social Opposition mod Godsejerne, og tilsvarende Bevægelser begyndte ganske langsomt at rejse sig blandt Hovedstadens og Købstædernes Smaahaandværkere og Arbejdere.

Men Martsdagene var det nationalliberale Borgerskabs, og det var allieret med Embedsstanden og Intelligensen. Dette Forhold kom ogsaa til at præge Grundloven og den nye Forfatning overhovedet. Den Mand, der har den største personlige Del i Junigrundloven, Monrad, stod fra først af paa den rene Folkerigsdag, uden Repræsentation af Klasser og Interesser, om man vil: Doktrinen, Ideen sat over de politisk-sociale Hensyn. Sin faste Tro paa den folkelige Kraft bevarede han til det sidste, og hvilken Dom man end nu vil fælde over hans Forfatningsværk, det tør siges, at han vedstod dets Grundtanker Resten af sit Liv.

Den Ændring, der skete ved Martsministeriets Udnævnelse, at Kollegiestyret erstattedes af ansvarlige Ministre, var i Virkeligheden mindre gennemgribende, end man skulde tro, for saa vidt som den enevældige Konge i høj Grad havde henholdt sig til sine Embedsmænd. I det hele var Forandringen her forberedt paa saa mange Maader, og de gamle og nye Embedsmænd var saa beslægtede og vel sammenarbejdede, at Overgangen ikke føltes stærkt.

Et Spørgsmaal af langt større Rækkevidde var *Udarbejdelsen af den nye Forfatning* og navnlig Bestemmelserne om Folkets Repræsentation.

Ministeriet forhandlede i April om Sammensætningen af den Rigsforsamling, der skulde give Grundloven. Valgloven skulde forelægges

Provinsialstænderne til Vedtagelse, før den traadte i Kraft. Der var megen Uenighed i Ministeriet. Monrad fremsatte sit Forslag om almindelig Valgret i bredeste Forstand; han var ikke stemt for at dele Vælgerne efter Indtægt, men foretrak, at en vis Del af Medlemmerne kongevalgtes. Tscherning holdt ogsaa paa almindelig Valgret, Hvidt, der tvivlede paa Landbefolkningens Intelligens, ønskede visse personlige Kvalifikationer, hvad Bluhme tiltraadte, i øvrigt med fuld Tilslutning til almindelig Valgret. Af de mere konservative Ministre vilde Bardenfleth have to Valgklasser eller indirekte Valg, og Moltke vilde have Garanti for de valgtes saglige Dygtighed. I det endelige Udkast sattes Aldersgrænsen til 30 Aar, og Kongevalgenes Antal til en Fjerdedel af det samlede Medlemsantal.

Kongevalgene var et Kompromis, og det tilfredsstillede ikke til nogen Side. Baade i Stænderne og Pressen kom den stærkeste Betænkelighed til Orde overfor den almindelige Valgret, og i Kongevalgene saa man kun en svag Modvægt. Paa den anden Side vakte Kongevalgene et ligefremt Raseri hos Bondevennerne, der betegnede de nationalliberale Ministre som Forrædere. Der gik allerede her en dyb Spaltning mellem Martsmændene og Landvenstre.

Imidlertid blev *Valgloven vedtaget* af begge Stænderforsamlinger, og d. 5. Oktober fandt Valget Sted. Der valgtes 114 ved Folkevalg og 38 af Kongen, og Resultatet blev en Forsamling, delt i tre Grupper, der ikke afveg stærkt fra hinanden i Tal. *Højre* bestod af Godsejere som P. B. Scavenius og en udmærket Repræsentation for Enevældens Embeds- og Intelligensaristokrati, Mænd som A. S. Ørsted, Algreen-Ussing og Sponneck; i Kraft af Kongevalgene var det det stærkeste Parti og talte godt 50, medens de to andre holdt sig i Fyrrerne. *Centrum* var det egentlige Martsparti og rummede en imponerende Mængde betydelige Mænd, Andræ, Clausen, Hall, Hvidt, Krieger, Madvig, Ploug og Schouw, og i *Venstre* fandt man Bondevennerne Balthazar Christensen, J. A. Hansen og A. Gleerup. Hertil hørte ogsaa den kongevalgte Tscherning, medens Grundtvig stod udenfor Grupperne. Til *Præsident* valgtes *Schouw;* de Konservative havde ønsket Sponneck.

Valgdeltagelsen var kun ringe, 33 % af alle valgberettigede, men relativt var dette Tal stort nok og naaedes ikke ved mange senere Folketingsvalg.

Det *Grundlovsforslag*, der skulde forelægges Rigsforsamlingen, var oprindelig skrevet af *Monrad*. Hans første Udkast viser tydeligere end noget andet hans Tro paa den rene Frihedsidé. Efter visse europæiske Mønstre, men stærkt selvstændigt havde han skabt en Forfatning af en ejendommelig paagaaende Kraft med skarp Fremhævelse af Folkets Ret overfor Kongemagten og med tydelig Understregning af de li-

L. N. Hvidt. Krieger. Andræ. Tscherning. Knuth. Zahrtmann. Carl Ploug.
H. N. Clausen. Schouw. C. Hall. A. W. Moltke. D. G. Monrad. Orla Lehmann.

DEN GRUNDLOVGIVENDE RIGSFORSAMLING 1848.

MALERI AF CONSTANTIN HANSEN. 1860—1864 (FREDERIKSBORG).

berale Hovedlinier. Den
som vi endnu ikke har
Ordener og Titler. Folke
valgt af samme Vælgerko
stilling fastsloges — et m
det væsentligste optoges i

Dette fremgik af en F
Hvidt og blev i øvrigt fo
klippet. Den 23. Oktober tr
efter var Martsministeriet
han heller ikke var Medl
rekte Indflydelse paa Gru
bruar 1849 udnævnt til Bi
lertid ikke trænge i Bagg
der al sin skriftlige og per
fatning, og gennem Aviser
fik han en vistnok afgøren

Udsigterne var i sig sel
og Venstre et betydeligt
bejde paa Forfatningsvær
mellem de to liberale Gru
Dele af Højre gik der stæ
Centrum ni, Højre fem og
en Antydning af, i hvilke
falde. Det store Stridssporg
vens fjerde Afsnit, medens
let naaedes Forlig.

Efter de Vedtagelser, d
indskrænket-monarkisk re
gen og Rigsdagen, den *u*
Domstolene. Kongen var a
geringens Førelse. De udn
ening udgjorde de Statsraa

Kongen havde den højes
rede Krig og sluttede Fred
Rigsdagen og kunde opløse
de han (§ 30) udstede forel
lemmer af Landstinget og
Folketinget mod Ministeriet

En Række Paragraffer s
Forenings-, Møde- og Pres

berale Hovedlinier. Den indeholdt Bestemmelser af demokratisk Art, som vi endnu ikke har naaet at gennemføre, saaledes Afskaffelse af Ordener og Titler. Folkerepræsentationen skulde bestaa af to Kamre, valgt af samme Vælgerkorps, saaledes at 2. Kammers absolutte Førstestilling fastsloges — et meget vidtgaaende demokratisk Forslag, som i det væsentligste optoges i det endelige Grundlovsudkast.

Dette fremgik af en Forhandling mellem Monrad, Bardenfleth og Hvidt og blev i øvrigt før sin Fremlæggelse stærkt afdæmpet og beklippet. Den 23. Oktober traadte Rigsforsamlingen sammen, og faa Uger efter var Martsministeriet afgaaet og Monrad ikke mere Minister. Da han heller ikke var Medlem af Rigsforsamlingen, mistede han al direkte Indflydelse paa Grundlovsforhandlingen og blev yderligere i Februar 1849 udnævnt til Biskop over Lolland-Falster. Han lod sig imidlertid ikke trænge i Baggrunden; han udfoldede i de følgende Maaneder al sin skriftlige og personlige Veltalenhed til Agitation for sin Forfatning, og gennem Aviserne og private Møder med Rigsdagsmændene fik han en vistnok afgørende Indflydelse paa Lovens Vedtagelse.

Udsigterne var i sig selv ikke alt for lyse. Ganske vist havde Centrum og Venstre et betydeligt Flertal, som man maatte tro kunde samarbejde paa Forfatningsværket, men det viste sig snart, at Spaltningen mellem de to liberale Grupper allerede var stor. Mellem Centrum og Dele af Hojre gik der stærke Baand, og til Grundlovsudvalget valgte Centrum ni, Højre fem og Venstre kun tre Medlemmer. Der laa heri en Antydning af, i hvilken Retning Afgørelsen kunde komme til at falde. Det store Stridsspørgsmaal var Rigsdagens Sammensætning, Lovens fjerde Afsnit, medens der om de fleste andre Punkter forholdsvis let naaedes Forlig.

Efter de Vedtagelser, der blev endelig Grundlov, var Danmark et *indskrænket-monarkisk* regeret Land, den *lovgivende* Magt hos Kongen og Rigsdagen, den *udøvende* hos Kongen, den *dømmende* hos Domstolene. Kongen var ansvarsfri og Ministrene ansvarlige for Regeringens Førelse. De udnævntes og afskedigedes af Kongen, i Forening udgjorde de Statsraadet under Premierministerens Forsæde.

Kongen havde den højeste Myndighed over Hær og Flaade, erklærede Krig og sluttede Fred samt indgik Traktater. Han sammenkaldte Rigsdagen og kunde opløse den, i særdeles paatrængende Tilfælde kunde han (§ 30) udstede foreløbige Love. Rigsretten, der bestod af Medlemmer af Landstinget og af Højesteret, paakendte Sager, anlagte af Folketinget mod Ministeriet.

En Række Paragraffer sikrede den almindelige *borgerlige Frihed:* Forenings-, Møde- og Pressefrihed, Ejendomsrettens Ukrænkelighed

og Ret til Fattigunderstøttelse og Undervisning. Alle Forrettigheder knyttede til Adel, Titel og Rang ophævedes.

Løfter gaves om yderligere Foranstaltninger i Retning af Frihed og Lighed: Retsplejen skulde adskilles fra Forvaltningen, og Offentlighed og Mundtlighed gennemføres ved hele Retsplejen; i Misgerningssager og politiske Sager skulde Nævninger indføres; Folkekirkens Forfatning skulde ordnes ved Lov, Næringsfrihed indføres, selvstændigt Kommunestyre ligesaa; intet Len, Stamhus eller Fideikommis maatte oprettes, og de bestaaende skulde efter nærmere Lovbestemmelse overgaa til fri Ejendom.

Hvad *Rigsdagens Sammensætning* angik, delte Udvalget sig i seks Mindretal, Venstre vilde et Etkammersystem og almindelig Valgret, Højremanden Professor J. E. Larsen foreslog Etkammer med en Blanding af direkte Folkevalg og Klassevalg som ved Stænderforfatningen, Flertallet af de Nationalliberale holdt paa Udkastets to Kamre, men enkelte af Centrum var gaaet sammen med Højre om at kræve konservative Garantier, en vis Besiddelse af Jord eller en vis Ydelse af Skat som Betingelse for Valgret enten til Folketing eller Landsting eller til begge Ting. I Virkeligheden var en stor Del af de Nationalliberale betænkelige ved Udkastet, og var Forhandlingerne trukket lidt længere ud, var det sikkert ikke blevet vedtaget uden vidtgaaende Begrænsninger. Strømmen i Europa gik i konservativ Retning, og Valgrettens Modstandere blev flere og flere. De jyske Bønder var som Helhed endnu uden Forstaaelse af dens Betydning, og i København indgav Haandværkerforeningen allerede i April 1849 en Adresse mod almindelig Valgret af Frygt for et ensidigt Landboflertal.

Nu trængte Krigsbegivenhederne paa og krævede en Afgørelse. Forhandlingerne om Udvalgets Indstillinger førte til, at de alle bortfaldt undtagen de Nationalliberales. Som Modstykke hertil opstilledes af de to maadeholdne Centrumsmænd Højesteretsassessor *P. D. Bruun* og Overretsprokurator *C. M. Jespersen* et Forslag, der gjorde Valgbarheden til Landstinget afhængig af 1200 Rbd. i Indtægt eller en Skat paa 200 Rbd. og lod Valgene være indirekte. Den ringe konservative Garanti, der laa heri, greb Højre med Glæde, og Regeringen erklærede at foretrække dette Forslag for det oprindelige Udkast. Venstre var fra først af stærkt imod det, men det maatte, hvis det forkastedes, frygte en Udvikling i konservativ Retning og bestemte sig derfor til at antage det. D. 7. Maj vedtoges det Bruun-Jespersenske Forslag, og hermed var Grundloven praktisk talt færdig. Rigsdagen bestod derefter af Folketing og Landsting, hvis Medlemstal siden ved Valgloven sattes til 100 og 51. Folketinget valgtes paa tre Aar af alle uberygtede Mænd, der var fyldt 30 Aar og havde egen Husstand, og valgbare var alle uberygtede Mænd

over 25. Landstinget valgtes paa otte Aar ved middelbart Valg af alle Folketingsvælgere. Valgbarhedsalderen var 40 Aar.

Grundloven vedtoges endelig *d. 25. Maj* med 119 Stemmer mod 4 og *stadfæstedes d. 5. Juni af Frederik VII.* Han var i det afgørende Øjeblik meget utilbøjelig til at underskrive og synes for en Del at være blevet bevæget dertil af Louise Danner og Berling. Men heller ikke alle de medunderskrivende Ministre var begejstrede. „Jeg kastede mig med Glæde her fra Vinduet ned i Slotsgaarden," sagde Sponneck kort før Statsraadet d. 5. Juni, „hvis det kunde befri Kongen for Nødvendigheden af at underskrive."

Junigrundloven var vundet. Af senere Slægtled, som har oplevet tungere og trangere Forfatningskampe, høres dens Navn som i et Sus af Bøgegrene og smældende Faner en høj Sommerdag. Det er altid et stort og dyrt Haab, der fødes den Dag, et Menneske eller et Folk tager Styret for sig selv, og selv om Haabet ikke helt opfyldes, der bliver dog et stolt Minde tilbage. Om Junigrundloven har vi i hvert Fald dette stolte Minde. Men det skal ikke skjules, at den havde sine Fejl, hvad Formen angik, og sine bristende Forudsætninger i det Folk, der bar den. Det er Aanden, der skaber Legemet, siger Digteren. Den Aand, der skabte Junigrundloven, var Martsdagenes, nøjere bestemt Monrads. Derfor blev den en Appel til Folket i dets Helhed, som der næppe nok var Basis for i Folkets Udvikling, og som det ledende nationalliberale Bourgeoisi i Virkeligheden slet ikke ønskede. Aanden skabte sig et Legeme, som den ikke selv kunde fylde, og det hævnede sig siden.

Det var ikke Udtryk for nogen dyb Forstaaelse af den Aand og de Kræfter, der i 1848 bar og maatte bære Folket frem, naar en senere overmægtig konservativ Politiker i 1849 kaldte den almindelige Valgret for „den største Daarskab i vor paa Daarskaber saa rige Tid". Men Spørgsmaalet er, om ikke Monrads væsentlig af Temperamentet bestemte fulde Hengivelse i den folkelige Magt rummede en lignende Mangel paa Forstaaelse.

De konservative, henholdende Garantier, som enhver Forfatning har Brug for, havde under Kampen højt begavede Talsmænd som f. Eks. J. E. Larsen med sine Stændervalg og Andræ med sit Etkammer med kombineret direkte Valg og Census. I Regeringen havde Bardenfleth arbejdet for et af Kommunalraadene valgt 1. Kammer. Det, der blev Resultatet, et Landsting, valgt af samme Vælgerkorps som Folketinget, men sammensat af økonomisk bedrestillede, blev ikke til Fordel for Landets egentlige Højre, de besiddende Klasser. Landstinget blev Nationalliberalismens faste Borg, og da Partiet som Regel ogsaa havde Flertal i Folketinget, syntes det enemægtigt. Ligesom dette Parti i ondt og godt har Ansvaret for Junigrundloven, er de sytten Aar, Danmark levede under den, mest af alt Nationalliberalismens Tidsalder.

4. Ejderpolitikkens Nederlag (1851—52).

Krigen var vundet og Rejsningen slaaet ned. Men det var saare langt fra, at Danmark havde sat sit Program fra Martsdagene igennem eller blot, at Rigets Sikkerhed var garanteret.

Stillingen var den, at Holsten var besat af tyske og østrigske Tropper og styredes af en overvejende ikke-dansk Kommission. Slesvig var i danske Hænder, men det svævede statsretlig i Luften. Det havde ikke Del i den danske Grundlov, og dets fremtidige Forfatning og Stilling i Monarkiet afhang praktisk talt af de tyske Magter og Rusland. Ikke alene vilde Danmark ikke faa Holsten tilbage, hvis det ikke rettede sig efter Magternes Ønsker, men det vilde heller ikke med Ro kunne ordne Slesvigs Forhold. Endelig stod tilbage at løse Arvespørgsmaalet, og hertil var Udlandets Medvirken nødvendig. Den almindelige Reaktion i Europa efter Februarbevægelsen gjorde det herskende nationalliberale Parti mistænkeligt, og den Overbevisning bredte sig mere og mere i Danmark, at Martsdagenes Ejderprogram stod for Fald.

Der blev da Jordbund for en mere bevidst *Helstatspolitik* end før, og den fik Tilslutning fra forskellig Side. De Nationalliberale fastholdt i det længste Ejderprogrammet, derimod var store Dele af Bondevennerne under Tscherning i Bevægelse over til modsat Side, og de støttedes af indflydelsesrige Godsejere, som i disse Aar dannede „Grundejerforeningen". For Bondevennerne var Synspunktet det, at det først og fremmest gjaldt om at bevare den politiske Frihed, den almindelige Valgret, og at de slesvigske Forhold maatte komme i anden Række. Det viste sig her som saa ofte senere, at den kraftigste Realpolitik førtes ikke af de Nationalliberale, men af Landbrugets Repræsentanter, og det blev disse Strømninger indenfor Rigsdag og Folkemening, der dannede den nødvendige Baggrund for den helstatlige Regeringspolitik, der udviklede sig.

Novemberministeriets Flertal var ejderdansk. Det havde lagt Tanken om Slesvigs Deling til Side som uigennemførlig og arbejdede foreløbig med Planen til det Forslag til Monarkiets Ordning, der efter et Løfte af Kongen fra Juli 1850 skulde forelægges en Kreds af ansete Mænd („Notabler"). Samtidig havde det taget den nationale Opgave i Slesvig op paa en Maade, der blev skæbnesvanger baade politisk og sprogligt. Efter Freden i Berlin i Juli 1850 var Styrelsen af Hertugdømmet overgivet til den tidligere Regeringskommissær *F. F. Tillisch*, en Mand, der stod den nationale Bevægelse nær, men politisk snarest var Helstatsmand. Han sattes nu med uindskrænket Myndighed i Spidsen for Slesvig og gjorde sig til Maal at gennemføre den nøjest mulige Forening mellem det og Kongeriget, mens Broerne sydpaa brødes af. Han

var her i Overensstemmelse med Novemberministeriets Flertal, men det blev ikke nogen lykkelig Overensstemmelse. Det var ikke mærkeligt, at der efter Oprøret krævedes en Udrensning inden for Hertugmets Embedsmænd. Den derved fremkaldte Uvillie hos Tyskerne maatte man til en vis Grad se rolig paa, om end væsentlige Overgreb ikke blev undgaaet.

F. F. Tillisch. (1801—1889.)
Overordentlig Kommissær for Slesvig, senere Minister.
Litografi.

Af mere gennemgribende Betydning var Regeringskommissionens Sprogpolitik. Det var Sønderjyden *Th. A. Regenburg*, der ledede denne under Tillisch's Styre, og han fik baade i disse Aar og siden som Departementschef i det slesvigske Ministerium lige til Krigen 1864 en betydelig Indflydelse paa Forholdene i Slesvig. Han var en Mand af absolut Retsindighed og levende Fædrelandskærlighed, men hans Syn paa Opgaven i Hertugdømmet var alt for snævert bestemt af en rent skematisk Kancellividen og af en alt for hensynsløs Villie til at gøre Slesvig til eet med Danmark. Det blev ham, der var den drivende Kraft i det Reformarbejde, der under Tillisch gjordes i Sprogsagen, om end Tillisch i den almindelige Bevidsthed fik Æren derfor. Den første Del deraf bestod i Iværksættelsen af en Forordning fra Christian VIII's Tid, at Dansk skulde gøres til Kirke-, Skole- og Retssprog i Nordslesvig, og herimod kunde ingen berettiget Indvending gøres. Derefter gik Regenburg videre sydpaa og indførte ved de bekendte Sprogreskripter fra Februar og Marts 1851 dansk Skolesprog og blandet dansk-tysk Kirkesprog i 48 Landsogne i Mellemslesvig helt ned mod Slien. Denne Foranstaltning, hvorved to Tredjedele af Angel fik blandet Sprog, var i sig selv ikke uberettiget, og at den skyldtes en ærlig Iver for Danmarks Sag, er givet. Men den var uklog, ikke alene fordi enkelte af de Sogne, der nu fik halvt dansk Sprog, var faktisk tysktalende, men mere, fordi den nye Ordning vakte bevidst Uvillie i store Dele af Mellemslesvig og derved virkede i ganske modsat Retning af den tilsigtede. Sprogreskripterne har en væsentlig Del i, at Angel, der alt var næsten tysk, nationalt

gik helt tabt mellem de to slesvigske Krige. Endelig var Fremgangsmaaden politisk uheldig, fordi den Vrede, den vakte i Mellemslesvig, forplantede sig til Tyskland og Rusland og yderligere svækkede Danmarks Stilling i Kampen for Slesvig.

Det *Program*, Novemberministeriet agtede at forelægge Notablerne, var *ejderdansk*, om end med en let *Drejning* i *helstatlig Retning:* Slesvig løsnedes fra Holsten, men indlemmedes ikke i Danmark. Dets egentlige Ophavsmand, Finansminister Sponneck, rejste til Berlin og Wien først paa Aaret 1851 for at forelægge Planen for Magterne. Han mødte tydelig Misstemning hos de russiske og tyske Diplomater, der ansaa den nye danske Forfatning for revolutionær; han forsvarede den bl. a. under Henvisning til, at Danmark ikke ejede noget Proletariat, og at Folket var absolut roligt, men han overbeviste kun halvt, og han selv blev, Realpolitiker som han var, overtydet om, at Danmark maatte slaa ind paa en konservativ Helstatspolitik i Fremtiden. Ogsaa *Arvespørgsmaalet* bragtes paa Bane, og da Rusland var imod andre Tronkandidater og ikke vilde akceptere en russisk Prins som dansk Konge, hvad Sponneck foreslog, stod Prins Christian af Glücksborg som den eneste Mulighed. Sponneck kom tilbage, overbevist om, at Ministeriet burde omdannes i konservativ Retning og H. N. Clausen gaa ud.

Th. A. Regenburg. (1815—1895.)
Departementschef.
Fotografi fra 1850erne.

Imidlertid, Planen blev forelagt en Notabelforsamling i Flensborg i Maj, og det store danske Flertal her vedtog den, yderligere ændret i ejderdansk Retning. Men da Forsamlingens Resultat forelaa, var Novemberministeriet gaaet af, og Stillingen i de afgørende Kredse var drejet endnu et Stykke længere i helstatlig Retning.

Sprogreskripterne havde fremkaldt en saa stærk *Uvillie* hos Magterne, især *Rusland*, at Regeringen i Maj 1851 blev betænkelig. Udenrigsminister Reedtz forlangte, at man skulde fjerne Mistanken om, at man vilde fordanske og indlemme Slesvig, og truede med at gaa af. Paa Sponnecks Forslag blev han da selv sendt til Warschau for at forhandle med Zaren. Han kom tilbage med bestemte Krav fra dennes og de tyske Magters Side: de nationalt mistænkelige Ministre Madvig og Clausen maatte gaa af, og Tillisch, der i Marts var blevet slesvigsk Minister, ligesaa. Overfor denne Situation traadte hele Ministeriet tilbage og omdannedes i yderligere helstatlig Retning. A. W. Moltke forblev Premierminister, Clausen traadte ud, og Tillisch overtog Indenrigsministeriet, mens Madvig blev siddende, — de Nationalliberale havde ikke villet slippe ham. Grev Carl Moltke indtraadte som Minister uden Portefeuille.

Juliministeriets Hovedbedrift laa paa Arvespørgsmaalets Omraade. De nærmeste *Arvinger til Tronen*, Medlemmer af det hessiske Fyrstehus, overdrog deres Ret til Datteren og Søsteren Louise, som atter overdrog den til sin Mand, Christian af Glücksborg, og hermed var Sagen fra dansk Side i Orden. Men en Stadfæstelse fra Magternes Side var nødvendig, og den blev foreløbig ikke givet.

Om Slesvigs Forhold kunde Ministeriet ikke enes. Madvig vedblev nu og hele sit Liv at forfægte Delingen, men havde ingen Støtte i Ministeriet og traadte ud i December. Mod Carl Moltke holdt Ministeriets Flertal vedblivende paa Notabelprogrammet, men mente at maatte udsætte dets Gennemførelse, og da i September de tyske Magter erklærede sig for ligefremme Modstandere af Forslaget, øgedes Vanskelighederne. Da Ministeriets Flertal i Oktober krævede Udkastet ført ud i Livet, traadte Carl Moltke og Reedtz tilbage, og Oktoberministeriet dannedes, stadig med A. W. Moltke som Chef. Handelsministeren fra 1848, C. A. Bluhme, blev Udenrigsminister, og hermed begyndte et Omslag i Regeringens Politik at lægge sig for Dagen.

Bluhme er utvivlsomt blandt de allerførste af Periodens Politikere. Han var over et halvt Hundrede Aar, da han 1848 gik ind i Martsministeriet, og han havde da længe indtaget en ledende Stilling i Finansstyrelsen. Han hørte til de logiske og administrative Begavelser, som bevarer en vis Kølighed overfor Partidogmer og politiske Ideer, som ser deres Opgave i Løsningen af de praktisk foreliggende Spørgsmaal og dertil gerne benytter Partierne som Brikker. I visse Retninger havde han en beslægtet i Sponneck, men Bluhme var en langt smidigere Aand, og trods sin Skepsis var han som Forhandler mere tilpasset efter Tiden. Han havde et Par Aar været Kabinetssekretær og var derigennem kendt med de Ønsker, der besjælede Hoffet. Kongen havde i Sponnecks

og Hansens Fraværelse 1850 ladet sig vie til Grevinde Danner til venstre Haand, skønt han skal have lovet Ministeriet i 1848 ikke at gøre det, og hendes og Vennen Berlings Indflydelse gjorde sig stærkere og stærkere gældende. Den gik overvejende i demokratisk Retning, og Kongen, hvis Kærlighed til Grundloven ingenlunde altid var stor, lod sig let vinde ved Udsigten til at bevare den Popularitet, han havde høstet i Martsdagene og derefter. Paa den anden Side var der i Helstatspolitikken Momenter, der tiltrak ham.

Prins Christian af Glücksborg.
Maleri af H. A. G. Schiøtt. 1853.
(Rosenborg.)

Paa disse Forhold og paa den tidligere omtalte Svingning hos Bondevennerne byggede Bluhme sin Politik. Den gik først og fremmest ud paa en Løsning af det slesvigske Spørgsmaal i helstatlig Retning, efter at Gennemførelsen af det nationalliberale Program havde vist sig farlig eller umulig. Den Trusel mod Junigrundlovens Frihed, som gemte sig i den nye Politik, har næppe for Bluhme været noget drivende Moment, og Bondevennerne ansaa i hvert Fald denne Fare for mindre end Risikoen ved at trodse Magterne.

Saaledes mødtes Konge, Regering, Bondevenner og Godsejere *i Opposition til Martsprogrammet*. Bluhme forelagde den afgaaede Regerings Notabelprojekt for Magterne, men da det afvistes, mødte han i November med en fuldt udarbejdet Helstatsplan. Herefter afgik Madvig og erstattedes af P. G. Bang, og skønt Rigsdagen næsten enstemmig udtalte sig mod Opgivelsen af en særlig dansk Fællesforfatning, var i Virkeligheden Banen fri for Helstaten. I de følgende Maaneder vekslede Bluhme Noter med de tyske Magter med det Resultat, at de godkendte hans Plan paa visse Betingelser, og disse Betingelser blev udtrykt i Noterne, de saakaldte *Aftaler af 1851-52.*

Aftalerne gik i Hovedsagen ud paa, at Slesvig ikke maatte indlemmes i Danmark, at alle tre Rigsdele skulde være selvstændige, og at Greverne Reventlow-Criminil og Carl Moltke skulde have Sæde i det nye Helstatsministerium. Disse Aftalers Overholdelse var Betingelsen for Holstens Tilbagegivelse og Arvefølgesagens Ordning, og de kunde med nogen Ret opfattes som en politisk Nødvendighed. Men vilde de blive opfyldt, naar Magtforholdene i Danmark skiftede? Vilde de, selv om de opfyldtes, hindre idelig Indblanding fra tysk Side, hvortil adskillige Dunkelheder gav Lejlighed?

Prinsesse Louise.
Maleri af H. A. G. Schiøtt. 1855.
(Rosenborg.)

Allerede inden de sidste Sten var lagt til Aftalerne, var Konsekvenserne af dem taget i København. D. 27. Januar 1852 gik Ministeriet af, A. W. Moltke, Bardenfleth og Tillisch udtraadte, Sponneck, Justitsministeren A. W. Scheel, Bluhme og P. G. Bang blev siddende, Carl Moltke, Reventlow-Criminil og C. F. Hansen indtraadte, og Bluhme blev Premierminister. Dagen efter oplæstes i Rigsdagen den *kgl. Kundgørelse af 28. Januar 1852*, der *skrinlagde Ejderpolitikken.*

Junigrundloven skulde som hidtil kun gælde for Kongeriget, og i Slesvig og Holsten skulde Stænderforfatningen genindføres. Fællessagerne skulde undergives fælles Styre og siden fælles Forfatning; de omfattede Udenrigs-, Finans- og Forsvarsvæsen. I øvrigt bevaredes de særlig danske Ministre, medens Slesvig og Holsten-Lauenburg fik hvert sit Ministerium; enkelte specielle Sager var fælles for Hertugdømmerne og underlagdes de to Ministre i Fællesskab. Alle Ministerierne skulde have Sæde i København, og Gehejmestatsraadet under Kongens personlige Forsæde genindførtes.

Denne Kundgørelse betød to Ting, Knæsættelsen af Helstaten og en Begrænsning af Junigrundloven gennem den kommende Fællesforfatning. Hele Kundgørelsens Form var et Skridt uden om Rigsdagen, et saare betænkeligt Resultat af tre Aars Frihed. Det vakte da ogsaa Uro og Bekymring selv hos Regeringens nye Forbundsfæller, Bondevennerne.

C. A. Bluhme. (1794—1866.)
Premierminister 1852—1853.
Fotografi. 1857.

Men udadtil var det tilsigtede Maal naaet. Faa Uger efter Kundgørelsen nedlagde de tyske Myndigheder i Holsten deres Magt, og Tropperne forlod Landet. *Det danske Monarki* fra før 1848 var *atter samlet* og det i en Form, der i meget mindede om Udkastet af 28. Januar 1848.

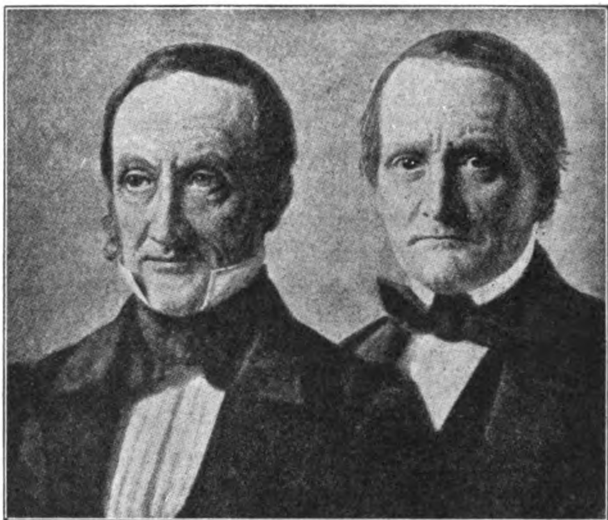
En Sejr for Bluhmes kølige Statskunst, et Nederlag for Nationalliberalismen, — men hvad for Danmark?

5. **Staten, Folket og Partierne (1848—52).**

Martsbevægelsen var, som sagt, i sine Udtryk overvejende *politisk* og *national.* Men det gjaldt den, som enhver anden Omvæltning i Historien, at Baggrunden var *social* og *økonomisk.* De afgørende Begivenheder, de Stormkast, der faar Fanerne til at flyve, er ofte af helt anden Art end de dybe Strømninger, der har ført Bevægelsen op mod Overfladen. Et Sammentræf af Omstændigheder skabte 1848 i dets ydre Træk, Kongens Død, der vakte nyt Frihedshaab, Februarrevolutionen, der styrkede det, den holstenske Rejsning, der avlede den nationale Harme, — alt dette samledes om at kalde den Omvæltning frem, hvis sociale Baggrund endnu var fjern og taaget.

Den sociale Linie i Martsbevægelsen ligger i de Ord, at det var en

Borgerbevægelse, ledet af Akademikere og Embedsmænd. Heri ligger der for saa vidt en Urimelighed, som Tyngdepunktet i Danmarks Husholdning dengang endnu mere end nu laa i Landbruget. Over Halvdelen af Befolkningen beskæftigede sig i 1845 med Agerdyrkning mod knap en Trediedel nu. Den Begyndelse til en fri Forfatning, der var givet i 1834 i Form af Stænderforsamlingerne, gik heller ikke uden om dette Forhold, idet Godsejere og Bønder tilsammen valgte op mod det dobbelte Antal Repræsentanter af Købstæderne. Forholdet var for saa vidt siden da blevet stærkere understreget, som Landbruget fra 1830 havde befundet sig i jævn Opgang, der efterhaanden kom hele Samfundet til gode. Bondestandens Opdrift gav sig da ogsaa tydelige Udslag, især efter Landkommunalloven af 1841, der indirekte medførte Stiftelsen af „Bondevennernes Selskab“ 1846. Der var i Aarene før 1848 baade en Bondebevægelse og en Husmandsbevægelse, men den var ikke specielt politisk; den vendte sig nøgternt mod de nærmest liggende Maal: Forbedring af Standens sociale Stilling, Fæstets Afløsning ved Tvang, Hoveriets Afskaffelse o. s. v.

J. A. Hansen (1806—1877) og *Balthazar Christensen* (1802—1882).
Maleri af Constantin Hansen. (Rigsdagen.)

Førerne for dette *spirende Bondeparti* var ikke netop Bønder, en Omstændighed, der gjorde sig gældende paa forskellig Maade i de kommende Aar. Der var Smaaborgermanden J. A. Hansen, Sagføreren Balthazar Christensen, Officeren og Praktikeren Tscherning, og i de mere meniges Række stod der ikke faa Akademikere og Litterater, hvis Samfølelse med Bondens sociale Opdrift i Virkeligheden var ret luftig.

Vil man fra Bonde- og Husmandsbevægelsen vende sig til de nærmest tilsvarende Lag i Byerne, de smaa *Haandværkere* og *Arbejdere*, da

vil man ogsaa her i Aarene før 1848 finde en spirende Vækst i politisk Tankegang, men rigtignok kun en spæd. Standen var procentvis langt faatalligere end nu, og den levede under et haardt Tryk, der under Dyrtiden 1847 blev næsten uudholdeligt. I Haandværkerdannelsesforeningen i København fik den samme Aar en Slags Organisation, og den havde i Pressen en Fortaler i J. P. M. Grünes „Københavnsposten", ligesom Meir Goldschmidt i sin berømte „Corsaren" havde forfægtet en teoretisk yderliggaaende Demokratisme. Nogen virkelig Samling, nogen vægtig Folkestemning eksisterede imidlertid ikke endnu.

Landets *Godsejere* repræsenterede det tunge Artilleri; de var ganske overvejende Tilhængere af det gamle Regimente, og de forsvarede som Helhed med ubevægelig Haardnakkethed deres Privilegier overfor Bonden, vægrede sig først og fremmest ved en Tvangsafløsning af Fæstet. Nogen større politisk Indsats af almen Betydning ydede de ikke, skønt de besad ca. en Ottendedel af Landets Hartkorn. De havde fra 1843 deres Organisation i „Godsejerforeningen" og dannede en Hovedbestanddel af den 1850 stiftede mere politiske „Grundejerforening", der ogsaa optog Købstadfolk. Hovedmændene for denne Forening var tre adelige Godsejere, der hver for sig fik et Navn i dansk Historie, Lensgreve C. E. Frijs-Frijsenborg, Baron Blixen-Finecke og Lensgreve Holstein-Holsteinborg. Blixen-Finecke var en mærkelig begavet Magnattype, med meget af Toryens Frihed overfor Partier og Dogmer og ofte med et klart og sundt Blik, men for meget Lykkeridder, for lidt Samfundstjener, en Mand, hvis „Ulfeldske" Selvbevidsthed efterhaanden blev hans yngre Fælle Frijs en Brand i Næsen. Grev Frijs var Jurist af de mindeværdige nationalliberale Aargange, en vægtig og værdig Aristokrat, mere en Stormand fra Adelsperioden end en Kongens Mand, en Jorddrot, der følte sig eet med sit Fædreland og sine Godser, en Patriot, der til sit Lands Skade ikke var Politiker. Han hørte i Fæstespørgsmaalet til de salgsvillige Godsejere, og han stod afgjort Bonden nærmere end de doktrinære. Sammen med Zytphen-Adeler knyttede han siden sit Navn til den største konstruktive politisk-sociale Tanke i det 19. Aarhundredes Danmark, „Oktoberforeningen", men det blev da, som det var det alt nu i Halvtredserne, til ubodelig Skade for Landet, at Godsejerne ikke ejede politiske og agitatoriske Talenter som de andre Stænder. Det faldt i den tredie Stifters, Grev Holstein-Holsteinborgs Lod at besegle Oktoberpolitikkens Nederlag i 1870.

Den *herskende Klasse* var i Fyrrernes sidste Aar den *akademiske Embedsstand*, og den var delt mellem Konservative og Nationalliberale. Der var mellem de to Retninger saa mange Broer og saa mange Overgange, at det var svært at sige, hvor den ene begyndte, og hvor den anden hørte op. De gamle Liberale, der i Fyrrerne blev Nationalliberale,

udsprang ikke af noget nyt, selvstændigt Lag af Folket, de tilhørte overvejende Embeds- eller Professorfamilier, og de byggede videre paa god dansk Tradition tilsat med mere eller mindre af Tidsalderens almindelige europæiske Demokratisme. Hall var Bødkersøn, men af velstillet Familie, J. E. Larsen, der var født i en Ølkælder, var ikke nogen ægte Nationalliberal. Mellem Højre og Nationalliberale, mellem Helstatsmænd og Ejderdanske var der ingen Raceforskel. De var og vilde med Tiden stadig mere vise sig at være Klassefæller overfor de virkelig nye Lag, der kom fra Markerne og Brostenene.

Men hermed er ikke sagt, at de Nationalliberale ikke i høj Grad havde deres eget Særpræg, rigtignok mere som Enkeltpersoner end som Parti. Noget egentligt Parti blev de overhovedet aldrig. De dannede som Masse Midten i Repræsentationen, som Mennesker Toppen. De var, og her ligger meget af deres Historie, de bedst begavede af deres Klassefæller. Baade i Journalistisk, Skønlitteratur, Videnskab og praktisk Politik trækker de en lysende Linie af Overlegenhed gennem tyve, tredive Aar af Danmarks Historie. I de Tidsaldre, vi historisk kan overskue, har vi overhovedet næppe i saa kort Tid haft saa straalende en Rigdom paa Stormænd. De førte europæisk Videnskab og Politik ind i Danmark paa et Tidspunkt, da Opgangslinien i materiel Lykke gjorde Jordbunden frugtbar, og de skabte en Kultur, der vel aldrig var frodig, men i sin Blomstring ædel og fin.

Deres *Mangel* var deres *Rodløshed*. Socialt bundede de i det gamle, som de angreb. I det nye fik de Førerskabet, og de var aldrig saa snæversindet klasseprægede, som deres Modstandere lod dem høre, — men de var for faa til at skabe en Stat og for overlegne til at gøre den Tjenergerning for andre Klasser, som Tiden efterhaanden krævede af dem. I det nationale Spørgsmaal overtog de et ikke alt for velordnet Bo, og det at de førte det frem til Fallitten, blev Seglet paa en Dødsdom ogsaa over deres indre Politik, hvis moralske Retfærdighed var tvivlsom. Saa er Tiden 1848—64 da mest af alt de Nationalliberales Tragedie — Partiet, der svævede i Luften mellem rodfæstede Magter.

Martsdagene var de Nationalliberales. Vel gik der jævnsides og under Kasinobevægelsen en strid og folkelig Bølge, som Haandværkerdannelsesforeningen havde været med til at puste op. Hippodrommøderne var fra Begyndelsen mindre nationale og mere demokratiske end Kasinomøderne, men de sluttede efterhaanden op ved Siden af dem. Der var Øjeblikke, da det saa ud, som om Haandværkerbevægelsen under Mænd som Jernstøber P. F. Lunde skulde tage selvstændig fat paa Revolutionen, men det blev ved Optakten. Det samlede københavnske Borgerskab stillede sig under de glimrende Førere, som de Nationalliberale ejede, Lehmann, Monrad, Schouw, Hvidt. Sikkert ogsaa rent

talmæssigt har de nationalliberale Høvdinger i disse bevægede Dage behersket København.

De bar, og de lod sig bære. Martsdagene var en Rus, der varede kortere eller længere for de forskellige, der oplevede den — kortest for de fattigste. Men den havde sat sine Spor, som vanskelig slettedes igen, og den prægede Junigrundloven paa en Maade, som mange af Førerne ikke havde tilsigtet.

Imidlertid, de plukkede i Øjeblikket Sejrens Frugter. Først overtog de sammen med deres Fæller af det gamle Styre Statens Centraladministration.

Her betyder 1848 et helt Brud med Fortiden. Det fra 1660 stammende *Kollegialsystem* erstattedes af *Ministerier*, ledede af en enkelt politisk ansvarlig Mand.

Der havde under Christian VIII været adskillige Tilløb til Reformer, men uden større Resultater. Imidlertid var det fra Revolutionen og Napoleon stammende Ministerialsystem i Fremvækst overalt i Europa, og det betragtedes som et af Seglene paa en moderne demokratisk Udvikling. Ogsaa Mænd, der ikke stod de Nationalliberale nær, hyldede det ud fra politiske Hensyn; en i den ministerielle Civiladministration uddannet Konservativ som Tillisch ansaa saaledes al kollegial Bestyrelse for fordærvelig. Carl Moltke fik det nye System indsat i Kundgørelsen af 28. Januar 1848 og i det dertil svarende Forfatningsudkast, og det var da en given Ting, at det blev til Virkelighed ved Martsministeriets Dannelse. Der udnævntes syv Fagministre og to uden Portefeuille, men Fordelingen af Forretningerne og Organisationen af de nye Ministerier skete først efterhaanden og med store Vanskeligheder. Krigs- og Marineministerierne svarede ligefrem til de tidligere General-Kommissariatskollegium og Admiralitets- og Kommissariatskollegium, Justits- og Kultusministeriet delte Kancelliets Forretninger. Handelsministeriet oprettedes vistnok egentlig for at faa Bluhme ind paa en passende Plads. Organisationen af Finans- og Indenrigsministeriet voldte store Besværligheder, og den kom ikke i Orden før efter Novemberministeriets Dannelse. Generalprokurør Algreen-Ussing, den fremragende liberale Jurist, afgav i September en Betænkning om Ministeriernes endelige Ordning, som blev grundlæggende, og den blev efter Ministeriets Dannelse bearbejdet af P. G. Bang og Sponneck, hvorefter den endelige Fordeling kom d. 24. November. Herved ordnedes navnlig Indenrigs- og Finansministeriet, og under Ledelse af Sponneck, en født finansiel Administrator, samledes det hidtil uheldig spredte Pengevæsen under eet.

Hermed var i Virkeligheden Rammerne lagt for den Ordning, der varede langt ned i Tiden og til Dels varer endnu, men der skete rigtig-

nok i Halvtredserne under de forviklede Forfatningsforhold indgribende midlertidige Ændringer. Efter Fællesforfatningen af 1855 afgav Finansministeriet alle Sager angaaende Kongerigets særlige Finanser til Indenrigsministeriet for Kongeriget, medens det selv kun beholdt de for Riget fælles Sager; af disse undtoges endda Toldvæsenet, der henlagdes under Indenrigsministeriet for Riget. Der var saaledes egentlig tre Finansministerier, en saare uheldig Ordning, som Andræ bar Ansvaret for, og som først delvis bortfaldt 1858, da Krieger fik Fællesindenrigsministeriet hævet. Imidlertid styrede Indenrigsministeriet stadig Hovedmassen af de finansielle Sager, og først 1861 og 1865 samledes igen hele Finansvæsenet under Finansministeriet.

P. G. Bang. (1797—1861.)
Konsejlspræsident 1854—56.
Samtidigt Litografi.

I *Formen* var den *Omvæltning i Administrationen*, der skete 1848, tilsyneladende stor. I *Realiteten* blev den det *mindre*, fordi det gamle allerede længe havde været i Opløsning. Enevældens stærkt organiserede Bureaukrati var ved at falde sammen, og de yngre indenfor Murene følte det; saaledes gik M. Rosenørn 1847 som Amtmand til Island, fordi han mærkede Jorden glide. De enkelte Kollegier afgrænsede sig som smaa Verdener, der førte Krig imod hinanden. Der var Modsætningsforhold mellem Dansk og Tysk og mellem Kancelliet og Finanskollegierne. Under disse Forhold fik de enkelte Mænd ofte større Betydning, end Systemet egentlig hjemlede, og der var i Aarene op mod 1848 en stadig Stigen for Finanskollegiernes Embedsmænd. Der voksede i denne Styregren op en Kreds af Praktikere, der ved Skiftet 1848 viste sig fuldt ud kvalificerede til at gaa ind i den nye Administration, og som ogsaa teoretisk havde tilegnet sig adskilligt af den nye Tids Lærdom. Mænd som den alsidige Administrator P. G. Bang, Bluhme, den muntre Praktiker Unsgaard og den noget yngre Sponneck formidlede Overgangen fra gammelt til nyt paa udmærket Maade, og især den sidste satte afgørende Spor i vor Finansadministration.

Men disse Mænd var det gamle Systems Børn. Et Slægtled yngre

end Stemann og Ørsted kunde de meget vel samarbejde med Liberalismen, ja de gik endog ind i de første Ministerier efter Revolutionen. Men politisk var de konservative og Helstatsmænd, og deres Kærlighed til den nye Forfatning var, navnlig for Sponnecks Vedkommende, saare betinget. Overgangstiden blev da vanskeligere politisk end administrativt. De i første Række ledende Nationalliberale i 1848 var ikke Mænd fra Centraladministrationen, men de var af samme sociale Lag, og de havde allerede mange af deres yngre Partifæller indenfor Murene. Nogen skarp Skillelinie mellem Enevældens og det konstitutionelle Kongedømmes Embedsmænd kom ikke til at bestaa, men der maatte naturnødvendig hengaa en halv Snes Aar, før de egentlige Mænd fra 1848 gennem Avancement naaede op til de ledende Stillinger.

Den gamle Skoles Mænd havde selv en stærkere Fornemmelse af et Skisma, end det nu falder os let at se. P. G. Bang skrev endnu i selve Martsdagene: „De højere fast gagerede Embedsmænd, som nu skal være et temmelig uoplyst Demokratis subalterne Betjente, vil lide langt mere end Godsejerne. Derfor skal mine Sønner, hvis jeg lever, mindst af alt være Embedsmænd.“ Sponneck erklærede 1850, at Bureaukratiet var knækket, om det nogen Sinde havde eksisteret.

Andre Toner lød i hans egen Motivering til Pensionsloven, hvor han taler om den „jævne og humane Opfattelse af Livsforholdene, der saa meget har bidraget til at formindske Adskillelsen mellem de forskellige Stænder“, og i mange senere Udtalelser af ledende Nationalliberale, der trækker Forbindelseslinien mellem den gamle og den ny Embedsstand.

Imidlertid — her dømte en Klasse sine Klassefæller, og den dømte sikkert for sin Del fuldt retfærdigt. Anderledes stod Sagen for Folk længere nede fra, de, der repræsenteredes af Bondevennerne. De yndede en Mand af den jævneste Folkelighed, som f. Eks. P. G. Bang, og de erkendte ogsaa Bødkersønnen Halls Tilgængelighed, men paa Embedsstanden som Helhed saa de med samme Øjne som paa Godsejerne, Hadets. Halls anerkendende Ord 1850 om Embedsmændenes Del i Enevældens liberale Styre i den rolige Overgang til det nye mødtes med stærke Protester i Folketinget. De Agitatorer, hvis Maal det var at rejse Bonden til Selvbevidsthed, benyttede, som rimeligt var, de Modsætningspunkter mellem ham og de andre Stænder, der laa nærmest, og det var økonomisk Godsejerne, aandeligt og politisk Præsterne og Embedsmændene, kulturelt de lærde, Professorerne. Det blev derfor og var i mange Aar ogsaa efter 1866 Kampen mod Embedsmænd og Professorer, der forkyndtes i Bondens Blade og paa hans Møder, og Modsætningen i Rigsdagen mellem Bondevenner og Nationalliberale var me-

get mindre af politisk Art end social, Klasse mod Klasse. Endnu 1858 skriver Sofus Høgsbro ved sin Indtræden: „Rigsdagen falder i to store Grupper, Bønderne og Embedsmændene.“

For fra Embedsmændene at gaa over til *Rigsdagen*, saa hvilede den, som før nævnt, ikke paa nogen synderlig levende Folkeinteresse. Baade 1849 og 1852 var Stemmeprocenten meget ringe. Det maa dog erindres, at de Lag af Folket, hvor der kunde ventes aktiv Deltagelse i politisk

Ministerialbygningen paa Slotsholmen.
Opført i Tiden 1716—1722. Indtil 1848 Sæde for Gehejmekonseillet, Danske og Tyske Kancelli, Krigskancelliet og Rentekammeret, derefter for Justits-, Finans- og Indenrigsministerierne.

Liv, dengang var langt faatalligere end nu, ligesom ogsaa Samfærdselsmidlernes primitive Tilstand og daarligt Vejr kunde gøre sig gældende. I Rigsdagen havde man ikke nogen Fornemmelse af ikke at repræsentere Folket som Helhed. Paa den anden Side var det langt fra, at Folkerepræsentationen overalt var elsket. Mange Godsejere og Købstadboere betragtede det som en Skandale, at Bønderne nu skulde sidde i „forgyldte Stole“, og under Krigen var der hos Tropperne stærk Uvillie mod Rigsdagen, der mentes at være for karrig.

Bønderne var nu ingenlunde de fleste i Folketinget. Det stod ganske vist til at begynde med saadan, at Bondevennerne, Venstre, havde et lille Flertal, men af dette var kun ca. en Trediedel Bønder, Resten var Embedsmænd, Bestillingsmænd, Skribenter o. l., et Element, der

støttede Bondevennerne af forskellige praktiske Grunde, men som ikke delte deres egentlige Klassesynspunkter, og som for største Delen ret hurtig skilte sig ud.

Partierne var overhovedet langt mindre fast organiserede end nu. *Bondevennerne* var til at begynde med det solideste, men der gik dybe Delingslinier ogsaa i det, svarende til Forholdene ude i Landet. De egentlige sjællandske Bondevenner repræsenteredes af Mænd som J. A. Hansen, Balthazar Christensen og Tscherning, men af dem stod de to første de Nationalliberale ret nær i national Henseende, mens den sidste Livet igennem bevarede sin Tro paa Helstaten, en Forskel, der fjernede navnlig Tscherning og Christensen stærkt fra hinanden. De jyske Bondevenner var tilbøjelige til separatistiske Standpunkter, nogle prægedes af Tscherning og Gert Winther, siden Bjørnbak, i specifik rationalistisk Retning, andre gled over mod Højre. Andre Delingslinier bestemtes af de kirkelige Forhold og den spirende, navnlig fynske grundtvigianske Bevægelse, der fik Udtryk i Spandets Forslag om Trosfrihed 1850. Nederst i Rækken stod den sparsomme Repræsentation for den københavnske Haandværkerbevægelse, Jernstøberen P. F. Lunde. Han førte over i den af Juniopstanden prægede socialistiske Retning, der omkring 1850 fik stilfærdigt Mæle gennem den unge Idealist, Medicineren Frederik Dreier, men ikke naaede ind i Rigsdagen og maatte vente længe paa sin Fortsættelse.

De *Nationalliberale*, Centrum, fulgte i Tal tæt efter Bondevennerne i Folketinget og havde Flertal i Landstinget. I deres Gennemførelse af Omvæltningen 1848 havde de haft Bondevennernes Støtte, og de to Partier stod til at begynde med hinanden nær. Men først Kongevalgene, derefter det Bruun-Jespersenske Grundlovsforslag havde bidraget til at splitte dem, og det blev snart indlysende, at Bondevennernes Politik socialt set maatte rettes mod dem. Det vilde utvivlsomt være kommet til Udtryk tidligere, hvis ikke det slesvigske Spørgsmaal og Forfatningsstriden nogle Aar havde delt Vandene paa anden Maade. Der var til at begynde med ikke megen Forstaaelse mellem de to Partier. En stor Del af de Nationalliberale var Fjender af den almindelige Valgret, og de kunde i deres utvivlsomme Iver for sociale Reformer ikke svare til en J. A. Hansens ætsende Klassekrav. Meget tidlig rettede Bondevennerne deres voldsomste Angreb mod de „doktrinære“, „Professorpartiet“. Navnet de „doktrinære“, som de Nationalliberale delvis selv vedkendte sig, stammer fra en fransk liberal Gruppe, især repræsenteret af Guizot, for hvem en rent videnskabelig, statsretlig korrekt Opfattelse af Forfatningen var ledende, og som overhovedet havde et mere akademisk end praktisk Syn paa Udviklingen. Der er nu ikke Tvivl om, at Navnet i denne Betydning kun delvis og med Modifika-

tion kan anvendes paa de Nationalliberale. Hall og Krieger var Professorer, og den sidste er den af Partiet, man med størst ydre Ret kan kalde doktrinær; — han var den fødte Universitetsmand, og han bevægede sig med Forkærlighed i Kategorier. Hall derimod var og blev i nogen Grad Omstændighedernes Mand, og det var utvivlsomt mest den energiske Handlekraft, der manglede ham i at blive en stærk Politiker. Monrads Syn paa den almindelige Valgret kan kaldes doktrinært, men skrev sig vistnok mest fra den Blanding af Romantik og gammeltestamentlig Vælde i Temperamentet, der var hans Natur. Endelig var Lehmann mest af alt den fornemme Lyriker, og Andræ havde for megen matematisk Realisme til at blive doktrinær.

Naturligvis, de Nationalliberale havde skabt Forfatningen, og de vilde bevare den. Men de var paa et ret tidligt Tidspunkt betænkelige ved meget i den, og man vil ikke med Rette kunne sige, at de satte dens Ord over dens Aand. Navnet „doktrinær" blev da mere et Smædeord hos de to Klasser, der hver for sig saa deres frie Udfoldelse truet af det ikke landbrugende Parti og med en vis Ret ansaa Fremtiden for deres. De Nationalliberales indre Politik var ikke ensidig klassepræget, men den var mere sorgløs og akademisk ujævn, end godt var, og da de faldt paa det slesvigske Spørgsmaal, havde den ikke til nogen Side skabt en Alliance, der kunde leves paa. Det maa ogsaa stærkt fremhæves, hvor indbyrdes forskellige og uenige de Nationalliberale var. De gamle Liberale fra Stændertiden som Schouw og Clausen var i konstitutionel Henseende langt forsigtigere end de egentlige Martsmænd som Monrad og Lehmann. Hall og Krieger stod de to sidstnævnte nærmest, men i Virkeligheden var der intet Fællesskab eller blot Tillidsforhold mellem disse fire Mænd. Hall og Monrad „aad hinanden" op i deres Rivalisering, som Krieger sagde, de var selv som Ministerkolleger i Reglen uenige, og paa Monrad stolede overhovedet ingen fuldt ud. Hall var elsket personlig, men man frygtede hans „ulyksalige Strøm af Ord overfor et Fnug af Handling", og Lehmann og Krieger var begge to for forfængelige til at kunne færdes fredelig sammen. I den almindelige Reformpolitik var Krieger vistnok den mindst radikale, Monrad den, der var mest tilbøjelig til en reel Venstrepolitik.

Foreløbig samledes Bondevenner og Nationalliberale saa nogenlunde om en *Reformpolitik* ud fra Grundlovens Løfter og Forudsætninger, et Skridt i Retning af at gøre Folket modent til den Forfatning, det havde faaet. Det var Ministerierne, der her gik i Spidsen, og maatte være det, og af Tingene traadte Folketinget straks forrest. Noget Krav om at bestemme Regeringen blev ikke rejst, men fra Begyndelsen af hævdede man, at Rigsdagen havde Magten til at gøre et Ministerium umuligt. Der foreligger ogsaa adskillige Udtalelser af Ministre i denne

Retning, — men en virkelig Parlamentarisme var ikke lovfæstet i Grundloven, og den vilde vanskelig kunne gennemføres overfor Kongen og Udlandet.

To Grundpiller i en moderne demokratisk Stat er *Pressefrihed* og *almindelig Værnepligt.* Allerede d. 24. Marts var der givet en Forordning om Pressen, og nu fulgte d. 3. Januar 1851 en Lov. Den almindelige Værnepligt, der føltes af Bondevennerne som et overordentlig værdifuldt Pant paa Ligheden for Loven, var allerede provisorisk gennemført af Tscherning og blev siden lovfæstet af Rigsforsamlingen d. 12. Februar 1849.

En anden Arv fra Enevælden var Spørgsmaalet om *Landboreformer.* Det havde i vidt Omfang beskæftiget Stænderforsamlingerne, og det var Kærnen i Bondevennernes Agitation. Der havde, som omtalt, i de sidste Aar af Fyrrerne hersket nogen Bevægelse blandt Husmændene og Bønderne, især paa det godsrige Sjælland; i April 1848 foranstaltede saaledes en Del Bønder en Ransagning af Gisselfeld for efter Sigende at paagribe Hertugen af Augustenborg, der skulde befinde sig der — i Virkeligheden vel snarest for at imponere og demonstrere. Martsministeriet vendte sig paa to Maader mod denne Bevægelse; d. 18. Maj udstedtes et Cirkulære mod lovstridige Forsamlinger, der vakte megen Uvillie hos Bønderne som en Gentagelse af Bondecirkulæret af 8. November 1845, men kort efter, d. 27. Maj, kom en betydningsfuld Forordning om Husmænds og Indersters Kaar, hvorved Hoveriet begrænsedes, Retten til egen Arbejdskraft fastsloges og Revselsesretten ophæves; rigtignok hævdede J. A. Hansen senere, at Virkningen til Dels var illusorisk, idet Husmændene i Stedet for Fæstekontrakter nu maatte indgaa kortvarige Lejekontrakter.

Denne Forordning, der væsentligst skyldtes Tscherning, var kun en Begyndelse. D. 9. April 1849 nedsatte Indenrigsministeren P. G. Bang en *Landbokommission* og opfyldte dermed ogsaa et Krav fra Fyrrerne. Den talte elleve Medlemmer, hvoraf to Bønder, og havde Unsgaard til kyndig, om end ikke meget begejstret Formand, og den gennemførte i Løbet af et Aar det meste af sit Arbejdsprogram. Bang traadte ud af Ministeriet i September og fulgtes af M. H. Rosenørn, hvad der af Bonderepræsentanterne opfattedes som Tilbagegang. Imidlertid blev der i de følgende Aar gennemført en væsentlig Del af de paatænkte Landboreformer, saaledes Udligning af Forholdet mellem priviligeret og upriviligeret Hartkorn, Ophævelse af Godsejernes Øvrighedsforretninger, Afløsning af Gaardmands- og Husmandshoveri og af Jagtretten. 1851 vedtoges Fæstes Overgang til Selveje paa Statens Bøndergods og paa Len og Stamhuse; derimod lykkedes det ikke Bønderne at sætte en Tvangsafløsningslov for det private Fæstegods igennem, og dette

vedblev endnu i lang Tid at være et Hovedstridsspørgsmaal mellem dem og Godsejerne, hvorom senere skal berettes. En af de Opgaver, dette Spørgsmaal stillede Staten, var at skaffe Bønderne Kapital til Køb af Fæstegods hos de Godsejere, der var villige til Salg, og der blev 1850 paa privat Initiativ vedtaget en Lov om Kreditforeninger, der skulde lette Adgangen til Laan.

Regeringen havde, som Balthazar Christensen sagde, taget fat paa Landboreformerne med „éclat", og det System af Love, der kom i Begyndelsen af Halvtredserne, skabte virkelig en betydelig Forbedring. Hvad J. A. Hansen og andre Bondevenner stadig klagede over, var, at Bønderne selv ikke fik tilstrækkelig Indflydelse paa Foranstaltningernes Gennemførelse.

Wilhelm Sponneck.
Finansminister 1848—1854.
Litografi efter Tegning af J. V. Gertner.

Ogsaa inden for *Finansstyrelsen* optoges straks et kraftigt Reformarbejde. Det var Sponneck, der her gik i Spidsen og viste den overlegne Fagmandsdygtighed. Forholdene var vanskelige, og Raabet om Sparsommelighed lød fra alle Sider, mest fra Bondevennerne, til hvis Politiks Hovedpunkter det hørte. I 1848 oversteg Statens Passiver Aktiverne med 78 Mill. Kr., og Statsgælden var 210 Mill. Kr. Saa kom Krigen og krævede sit. Det første Krigsaar gjorde man intet udenlandsk Laan, men udskrev Krigsskat, forbrugte af Beholdningen, laante hos Nationalbanken og udstedte indenlandske Kreditbeviser for 8 Mill. Kr., der senere for største Delen ombyttedes med Obligationer. Det blev imidlertid snart nødvendigt at laane i Udlandet, og efter at det var mislykkedes for Moltke, gennemførte Sponneck et Laan paa 14 Mill. Kr. hos Hambro i London, hvortil siden kom et nyt Laan af lignende Størrelse. Ved Krigens Slutning var Gælden ca. 250 Mill. Kr., og Passiverne var samtidig steget stærkt i Forhold til Aktiverne, saa at hele Treaarskrigen kan anslaas til at have kostet ca. 85 Mill. Kr.

I Aarene efter 1851 forbedredes Status stadig, og *Sponneck* har ogsaa her Fortjenesten. Det Budget, han forelagde 1850, var opstillet væsentlig efter norsk Mønster og gav bl. a. for første Gang offentligt Overblik over Sundtolden. Han krævede straks en selvstændig Kommunal-

forfatning som Betingelse for en Reform af Statens Finanser og høstede derved Bondevennernes Bifald, mens Monrad mente, at Kommunerne havde den Frihed, de behøvede — en betegnende Modsætning mellem de to liberale Partier. Videre udtalte Sponneck sig for en Reform af Skattevæsenet, og her udrettede han allerede før 1852 en hel Del. Den besværlige Konsumtion blev ophævet, en Række forældede Skatter paa Hartkornet afløstes af en Afgift paa Landdistrikter og Købstæder, der aarlig lignedes efter Finansloven. Krigsskatteloven formedes efter engelsk Mønster, som Skat hvilende paa Indtægt og Formue med stigende Skala, og med sit Forslag 1850—51 om en permanent Indkomstskat bragte Sponneck en Indtægtskilde paa Dagsordenen, som siden ofte drøftedes; først 1903 blev den lovfæstet. Af andre Sponneck'ske Reformer kan nævnes Flytningen af den dansk-slesvigske Toldgrænse, Ophævelse af Tallotteriet, en Pensionslov for Embedsmænd, som gennemførtes mod en Del bondevenlig Modstand osv. Det var ogsaa paa dette Omraade en frodig og løfterig Udvikling, der var begyndt — mere ud fra et moderne Embedsmandssyn end fra et nationalliberalt, men støttet af Partiet.

I Folketinget begyndte *Finanslovbehandlingen* at forme sig, og det blev forbavsende hurtigt klart, at Tinget vilde faa en kraftig Indflydelse paa Budgettet, i Øjeblikket gennem Mænd som David, Fenger, Tscherning og Monrad. Sponneck erklærede, hvad siden ofte blev gentaget, at Folketinget ved at forkaste et Budget maatte kunne tvinge et Ministerium bort. Især gennem Fengers Virksomhed lagdes Grunden til den minutiøse Gennemgang af Loven, der efterhaanden skulde vokse over Bredderne. Den senere Jernbanedirektør Viggo Rothe gjorde et forgæves Forsøg paa at begrænse Behandlingen.

Det var en ikke ringe Reformgerning, de to første Grundlovsministerier, især Novemberministeriet, havde gjort. Den var i det hele og store bygget paa Overensstemmelse mellem de to liberale Partier. Men under den var Krigen gaaet sin Gang, ude i Europa var Februarstemningen slaaet over i sin Modsætning. Det nationalliberale Martsprogram var uigennemførligt, og Bondevennerne og Konservative samledes om at trænge det til Side. De nye Partiforhold var ikke gunstige for saglig Lovgivning.

ANDET AFSNIT.

HELSTATSPOLITIKKEN (1852—54).

1. **Helstaten paa Forfatningens Grund (1852—53).**

Fra Grundlovsaarene 1848—49 var Januarkundgørelsen et mægtigt Tilbageslag. Det var i sig selv ukonstitutionelt, at en saa væsentlig Ændring i de Forudsætninger, hvorpaa Junigrundloven gaves, fremkom i Form af en kgl. Kundgørelse. Men ogsaa Indholdet var direkte i Strid med Aanden fra 48. Genindførelsen af Gehejmestatsraadet under Kongens Forsæde var et Tilbageskridt til Forholdene under Enevælden; Slesvig skulde beholde den gamle Stænderforfatning uden at faa Del i Friheden, og den nye Fællesforfatning, der skulde gives Helstaten, kunde i flere Henseender blive betænkelig for Junigrundloven.

Eet var sikkert: *Ejderpolitikken var opgivet.* Det havde overfor Stemningen hos Magterne i Europa vist sig umuligt at opretholde den, og adskillige af dens varmeste Tilhængere blandt de Nationalliberale var selv klar herover. Danmarks Historie mellem de to Krige er et i var selv klare herover. Danmarks Historie mellem de to Krige er et i Historien ikke helt almindeligt Eksempel paa Vekselspil mellem indre- og ydrepolitiske Hensyn. De Nationalliberale havde rejst Fanen i 1848 over to Programmer, Friheden og Ejderstaten; det maatte være deres Politiks Maal at hævde dem begge eller, om det var muligt, redde, hvad reddes kunde. Det var lykkedes dem at præge Junigrundloven ensidig stærkt, saa stærkt, at mange af dem selv var ængstelige derved. De havde under Arbejdet med den været i Pagt med stærke europæiske Strømninger, som snart efter var ebbet ud og nu fulgtes af deres absolutte Modsætning. Da de Nationalliberales anden Mærkesag, Ejderpolitikken, skulde gennemføres efter Krigens Afslutning, var Stillingen en helt anden end i 1848. Baade i Tyskland og i Frankrig var der indtraadt et Tilbageslag fra de demokratiske Rørelser, og der kunde hverken her eller i Rusland ventes nogen Støtte for den danske demokratiske Nationalstat, som var de Nationalliberales Maal. Spørgs-

maalet blev da for Partiet, hvilket af sine to Formaal det skulde give Forrangen.

Det samme Spørgsmaal meldte sig for Bondevennerne. Men der var en afgørende historisk, social og følelsesmæssig Forskel i deres og de Nationalliberales Syn. Mange af deres Forere stod de „doktrinære" meget nær baade nationalt og politisk, men i sin Grund var Bondevenne-Partiet baade mindre nationalt i den typisk nationalliberale Form og samtidig mere gerrigt paa den Frihed, der var naaet ved Grundloven, og som det først og fremmest vilde bruge til positive sociale Reformer. Indenfor det nationale Sporgsmaal var de Nationalliberale Hovedstyrken, indenfor det politiske Bondevennerne.

Dette Forhold kom til at spille en Rolle under de følgende Brydninger.

Ministeriet Bluhme stod for at skulle gennemføre den Helstatsforfatning, som det ansaa for nødvendig og ønskelig. Nogen alvorlig Modstand mod selve denne Hensigt rejstes ikke i Rigsdagen; Frihedspartierne kunde intet haabe deraf, og de begrænsede deres Politik til at søge Forfatningen gennemført paa Lovens Grund, d. v. s. med Rigsdagens Medvirkning. Det lykkedes Monrad at faa Bluhme til at afgive Løfte herom.

Indenfor Ministeriet var der i ovrigt Uenighed om, hvordan Forfatningen skulde være, og man foretrak derfor først at soge en Del Fællesspørgsmaal løst, som stod i Forbindelse med den nye Ordning, Hærenheden, Toldenheden, Arvefølgen og Hertugdømmernes Stænderforfatning. Ved saaledes at lægge Ydcrværkerne fast, inden Forfatningen selv forelagdes, ventede man lettere at faa den igennem.

Hærenheden gennemførtes i Praksis af Krigsminister Hansen ved kgl. Resolution samme Dag, Valgene til det nye Folketing fandt Sted, d. 4. August, medens de andre Sager udsattes til den kommende Samling.

Valgene viste meget ringe Deltagelse, endnu mindre end i 1849, idet kun ca. 25 % af Vælgerne stemte. De indviklede statsretslige Spørgsmaal formaaede ikke at vække nogen stærk Interesse i Folket, og efter Grundlovsaarenes og Krigens Loftelse kom nu en tydelig Slappelse. Valget gav de Nationalliberale Flertallet, Bondevennerne en stærk Minoritet paa op mod et halvt Hundrede og Hojre kun ganske enkelte Medlemmer.

Overfor Fællesforfatningen var de to Hovedpartier nogenlunde enige i Taktikken: det gjaldt om at sikre Rigsdagens Indflydelse i videste Maal. Da derfor Regeringen iværksatte sit Program: først at forelægge Yderværkerne, *Toldenheden og Tronfølgesagen*, vaktes heftige og langvarige Debatter til Live. Man var i og for sig stemt for selve

Tanken i Toldgrænseflytningen fra Ejderen til Elben, og den vandt navnlig Tilslutning i Jylland, hvis Handelsomraade derved udvidedes, men man vilde udsætte Gennemførelsen, til Fællesforfatningen kendtes, og det lykkedes ikke Regeringen at overvinde de Nationalliberales Modstand; det blev i Januar 1853 vedtaget at udsætte Flytningen til senere. Imidlertid havde et andet Spørgsmaal af Betydning for Helstaten været til Behandling i den forenede Rigsdag, Tronfølgesagen, og det blev Partiernes Stilling til denne og Toldspørgsmaalet i Forening, der til sidst bestemte Regeringens Politik.

Efter at Juliministeriet i 1851 havde tilvejebragt Arveafkald fra den hessiske Familles Side til Fordel for Christian af Glücksborg, havde der været ført Forhandlinger om den endelige Ordning uden Resultat. Hessernes Afkald gjaldt kun Danmark og Slesvig; Retten til det gottorpske Holsten erhvervede Christian af Glücksborg gennem et Afkald fra den russiske Kejser Nikolaj, der var Ætling af det gottorpske Hus. Hele Ordningen, der beroede paa Warschau-Protokollen af 1851, skulde forelægges Magterne til Godkendelse, og før dette kunde ske, krævede de, at Danmark skulde affinde sig økonomisk med Hertugen af Augustenborg. Han var naturlig blevet behandlet som Oprører og hans Godser beslaglagt, ligesom han var udelukket fra Amnestien. Der blev nu i December 1852 truffet en Overenskomst med ham, hvorefter der udbetaltes ham en Sum Penge for Godserne, naar han lovede at tage Bolig uden for Hertugdømmerne og intet at foretage sig mod den nye Tronfølgeordning i Monarkiet. Løftet tiltraadtes ikke af Hertugens to Sønner eller af Prinsen af Nør, men det antoges for bindende for hele Familien.

Allerede inden denne Overenskomst var endelig sluttet, havde Magterne, Sverige-Norge og Danmark d. 8. Maj 1852 undertegnet Londontraktaten, der i Tilfælde af Frederik III's Mandsstammes Uddøen anerkendte Prins Christian af Glücksborgs og Louise af Hessens direkte mandlige Descendenter som arveberettigede til alle de Lande, der i Øjeblikket var forenede under den danske Konge. Traktaten skulde forelægges alle Europas Regeringer til Tiltrædelse, og en saadan indløb ogsaa fra de fleste; dog krævede nogle tyske Stater, ikke uden Grund, at Traktaten ogsaa skulde forelægges Forbundsdagen, men dette skete ikke, hvad siden viste sig at være en skæbnesvanger Fejl.

Efter Grundloven skulde Rigsdagens Samtykke indhentes til Tronfølgereglernes Ændring, og efter et stilfærdigt Folketingsvalg i August traadte den forenede Rigsdag sammen d. 7. Oktober. I et kongeligt Budskab opfordredes den til at samtykke i, at al Arveret efter Kongeloven ophævedes ved Mandsstammens Uddøen, og at Tronfølgen for samtlige Monarkiets Lande gik over paa Prins Christian og hans Afkom.

Der var i denne Formulering et Punkt, hvor Budskabet gik videre end Traktaten. Ifølge denne gjaldt den mandlige Arvefølge kun, saa længe Prins Christians og Prinsesse Louises Mandsstamme bestod, medens man efter dennes Uddøen meget vel kunde lade Kongelovens blandede Arvefølge træde i Kraft igen. At Regeringen nu krævede Rigsdagens Samtykke til den fuldstændige Ophævelse af Kongelovens Arveretsregler, stod i Forbindelse med dens Helstatspolitik, og Erkendelsen heraf fremkaldte en Eksplosion inden for Partierne.

Gehejmearkivaren C. F. Wegener, en lærd Historiker, ivrig Talsmand for det danske Sprogs Ret i Slesvig, Regenburgs Fælle og Frederik VII's personlige Ven, lod omdele et Skrift i Rigsdagen, hvor han hævdede, at der ved Arverettens Fastsættelse nøje burde skelnes mellem Kongeriget og Slesvig paa den ene og det gottorpske Holsten paa den anden Side. Til Kongeriget og Slesvig blev Prins Christian Arving gennem sin Hustrus af Kongeloven hjemlede Ret, til Holsten kun gennem Kejserens Afkald. Naar Regeringen nu foreslog Kongelovens Arveregler ophævede, kunde Forholdet blive det, hvis Prinsens Mandsstamme uddøde, at der ingen retmæssig Arving var til Kongeriget og Slesvig, medens det gottorpske Holsten efter Kejserens udtrykkelige Forbehold faldt til det gottorpske Hus; der var da Fare for, at hele Monarkiet vilde komme i en Gottorpers Haand. Bevaredes derimod Kongelovens Arvefølge for Kongeriget og Slesvig, var der draget en Linie ved Ejderen, som efter al Rimelighed vilde holde Gottorperne ude.

Denne Linie ønskede Ministeriet Bluhme i sin efter de europæiske Forhold afpassede Helstatspolitik netop *ikke* at drage. Men da Wegeners Skrift havde henledt Almenhedens Opmærksomhed paa det kgl. Budskabs Konsekvenser, rejste der sig en voldsom Protest imod det. Regeringen anlagde Sag mod Wegener for Brud paa Embedspligt, men de Nationalliberale tog overvejende ivrigt Parti for ham, og hans Pjece paavirkede Forhandlingen om Arvesagen afgørende. I København gik der Rygter om, at Kongen ønskede Bluhmes Afgang og et nyt Ministerium under Wegeners Meningsfælle, den gamle P. C. Stemann.

Rigsdagsudvalget delte sig i tre Grupper; Flertallet af de Nationalliberale foreslog at tiltræde *Prins Christians Arveret* til det samlede Monarki, men at lade Spørgsmaalet om Kongelovens Arvefølge staa hen, til Fællesforfatningen var givet. Bondevennerne og de Konservative stod sammen om at foreslaa Budskabet vedtaget uforandret, og en Gruppe af de Nationalliberale, hvortil flere af Førerne hørte, foreslog som en Mellemvej at antage Budskabet, mod at Kongen erklærede, at den uopløselige Forbindelse mellem Kongeriget og Slesvig skulde opretholdes. Det var denne Fløj af de Nationalliberale, der mente at

maatte bøje af i Spørgsmaalet om Monarkiet for at hævde Fællesforfatningens Grundlovsmæssighed med saa meget mere Styrke.

Regeringen vilde imidlertid ikke noget Kompromis, den krævede Vedtagelse eller det stik modsatte, og da samtidig Toldenhedssagen var kørt fast, valgte den resolut at opløse Folketinget Januar 1853.

Den valgte dermed et overmaade vel beregnet politisk Synspunkt. I Stedet for at tage Valget paa det rent politiske Spørgsmaal om Fællesforfatningen, hvor den kunde komme i Modsætning til den samlede Liberalisme, lagde den Kampen over paa Omraader, Toldsagen og Arvesagen, hvor den havde Bondevennerne med sig. Opløsningen kom de Nationalliberale overraskende og ubehagelig, og Hall skal overfor en af Ministrene have udtalt, at Regeringen burde have ventet, — Folketinget havde nok vedtaget Budskabet til sidst. Bondevennerne førte atter her en udpræget Realpolitik. For at bevare den ved Junigrundloven vundne Frihed, der var Løftestang for økonomiske Reformer, mente de at maatte se bort fra de nationale Betænkeligheder, der kunde knytte sig til Arvesagens Afgørelse efter det kgl. Budskab. Under Tschernings Førerskab argumenterede de i den voldsomme Valgkamp navnlig med Bluhmes Udtryk: „den europæiske Nødvendighed". At faa Arvesagen afgjort efter det kgl. Budskab var et Krav, der med Rette direkte og indirekte stilledes til Danmark af Magterne, navnlig Rusland, en Betragtningsmaade, hvori man vistnok, som Forholdene var, maa give Partiet Ret. De Nationalliberale stod ikke saa tæt og enigt fylket om Fanen. Der var stærke Stemninger indenfor deres Rækker, som vilde Forlig paa Told- og Arvesag for at opspare Kampen til det egentlige Forfatningsspørgsmaal, og navnlig gav, som oftere før og siden, H. N. Clausen Udtryk for en kolig Resignation overfor det uopnaaelige. Fra oven førtes Valgkampen med ikke mindre Kraft end ude i Folket, og Ministeriet optraadte overfor Embedsmændene med en Skarphed, der mindede om Enevældens ondeste Tider.

Valget holdtes d. 26. Februar og viste en Deltagelse af over 40 %, et baade før og længe efter enestaaende Tal. Resultatet blev et Flertal paa nogle faa Stemmer for den ministeriel-bondevenlige Majoritet. Men da Arvesagen krævede ¾ Majoritet i den samlede Rigsdag, var den ingenlunde afgjort hermed.

I en Samling paa seks Uger førtes der en Række heftige Debatter. Tscherning var faldet ved Valget, og Bondevennerne holdt sig i det hele tilbage, mens de nationalliberale Førere i deres forskellige Afskygninger kæmpede med Bluhme og de Konservatives Ordfører, den gamle A. S. Ørsted. De nationale og politiske Hensyn, indre Politik og ydre Farer spillede paa saa mange Maader sammen, at Situationen var saare vanskelig at overskue. Som saa ofte før og siden formaaede

de Nationalliberale med al deres lysende Dygtighed ikke at stille et maalbevidst Førerskab paa Benene, hvorimod baade Tscherning (uden for Rigsdagen), de udenlandske Diplomater og Hoffet arbejdede imod dem. Noget virkeligt Forsøg paa Udligning gjorde de ikke; ved Afstemningen d. 8. April vedtoges Ørsteds Forslag om det kgl. Budskabs uforandrede Antagelse med 97 Stemmer mod 45, men der manglede en Del i ¾ Majoritet, og Forslaget var altsaa forkastet.

Dagen efter blev begge Ting opløst, og endnu to Dage senere rekonstrueredes Ministeriet. De Ministre, der stod de Nationalliberale nærmest, P. G. Bang og C. F. Simony, udtraadte, og i Stedet for dem overtog *Ørsted* Kultus- og Indenrigsministeriet. Samtidig overgav Bluhme ham Premierministerposten, men beholdt Sæde som Udenrigsminister.

Det var Ørsteds Forslag, der havde faaet Majoritet i Rigsdagen, og for saa vidt var hans Udnævnelse naturlig. At han skubbede Bluhme ud, forklares ved dennes til Monrad i sin Tid givne Tilsagn om selv at ville gennemføre Fællesforfatningen ad grundlovsmæssig Vej.

Men for den rolige Udvikling var det skete betænkeligt. For første Gang efter Junigrundlovens Givelse sad en Mand ved Statens Ror, der havde stemt imod den. Ministeriet Bluhme havde regnet med den Ret, et Folketingsflertal gav det, og i sin af alvorlig Overbevisning underbyggede Kamp for den dansk-tyske Helstat havde det ikke forladt Lovens Vej.

Vilde Bondevennerne kunne følge de konservative Helstatsmænd videre frem, naar Manden fra Enevælden kom i Spidsen for dem? Vilde Ørsted respektere den Forfatning, der var givet mod hans Ønske, eller skulde det komme til en Kamp paa Liv og Død, hvor enkle Frihedskrav paa ny samlede Nationalliberale og Bondevenner?

2. Helstaten uden for Grundloven (1853—54).

Det var formodentlig den yderste højre Fløj af Ministeriet Bluhme, der havde foranlediget Bangs og Simonys Afgang og Ørsteds Indtræden. Carl Moltke, Sponneck, Reventlow-Criminil og Hansen har sandsynligvis regnet med, at Fællesforfatningen ikke i en af dem billiget Skikkelse vilde kunne gives med Rigsdagens Samtykke, og de har derfor ved at lade Bluhme træde tilbage i anden Række villet lette Vejen til at paaoktrojere Forfatningen uden Hensyn til Junigrundlovens § 100, hvorefter Ændringer i og Tillæg til Grundloven skulde vedtages tre Gange af Rigsdagen for at faa Gyldighed.

I øvrigt laa der næppe nogen tilsigtet Udfordring i Valget af *Ørsted.*

Han var ganske vist Enevældens Mand, og han havde i Fyrrerne staaet den danske Bevægelse i Slesvig imod, men han var utvivlsomt i mange Henseender liberalere end flere af de andre Ministre, og hans Retsind og klare juridiske Hoved anerkendtes af alle. Han var en lærd Mand, ikke nogen fast og resolut Politiker.

Alligevel virkede hans Navn som en *Udfordring til de liberale Partier*. Men deres Stilling var vanskelig. Bondevennerne stod i Alliance med Regeringen; de var skræmte af Ørsteds Udnævnelse og af den af dem yndede Bangs Afgang, men de maatte endnu ved Valgene følge deres Forbundsfæller og rette Angrebet væsentlig mod de Nationalliberale. Disse paa deres Side var som sædvanlig uenige, og der var i Partiet slet ikke Klarhed over, hvilken Vej man i den nærmeste Tid skulde gaa.

A. S. Ørsted (1778—1860).
Premierminister 1853—1854.
Litografi efter Maleri af C. A. Jensen.

Baade Folketings- og Landstingsvalg blev da ogsaa en *Sejr for Regeringen*. Deltagelsen var meget ringe og sank for Folketingets Vedkommende ned til samme lave Tal som i 1852. Det var nu igen mere rent forfatningsmæssige Sporgsmaal, der forelaa; den nationale Spænding, der altid sætter Gemytterne i Bevægelse, var siden 1853 mindsket, og Partiforholdene var saa usikre, at det faldt svært for mange at tage Stilling. Resultatet gav i Folketinget ⅔ Majoritet for det kgl. Budskab, i Landstinget et kombineret bondevenlig-konservativt Flertal.

Under disse Omstændigheder opgav de Nationalliberale Kampen paa Tronfølgespørgsmaalet, og *det kgl. Budskab vedtoges* med stort Flertal, hvorefter Loven udstedtes d. 31. Juli. Lige saa let gik det med Toldenheden, og en provisorisk Finanslov, som Regeringen havde ud-

stedt efter Rigsdagens Opløsning, gav kun Anledning til en kort Debat, som endte med en Omgaaelse af det konstitutionelle Problem.

Sagen var, at Faren for Statskup under hele den indre og ydre Situation hang truende over Frihedspartiernes Hoved, og de var kun slet rustede til at møde den.

Ministeriet Ørsteds første Skridt i Forfatningssagen betegnede nu ikke noget Statskup, men vel et stærkt Tilbageskridt fra 1849. Ørsted forelagde et *Forslag om Junigrundlovens Indskrænkning til Kongerigets særlige Anliggender.* Meningen var, at Rigsdagen først ad forfatningsmæssig Vej skulde fraskrive sig sin Beføjelse i Fællessagerne, hvorefter Kongen vilde oktrojere (kort og godt forordne) den nye Fællesforfatning. Dette var i sig selv kun lidet fristende, og det var i Strid med Bluhmes Tilsagn og Aftalerne med de tyske Magter. Men man gik adskilligt videre, idet et formodentlig af Ørsted selv udarbejdet Forslag indskrænkede Junigrundloven paa flere Punkter, der i og for sig intet havde med det foreliggende Spørgsmaal at gøre; Rigsdagene blev to-aarige, Trykkefriheds-, Værnepligts- og Løfteparagraffer forsvandt, og, hvad der især var betænkeligt, Bestemmelserne om Valgene til Rigsdagen udtoges af Grundloven og henvistes til særlig Lov.

Lensgrevinde Louise Danner (1815—1874).
Akvarel af E. Young. 1853. Frederiksborg.

Det kan ikke undre, at disse Forslag, fremsatte af en af den almindelige Valgrets myndigste Modstandere, vakte *Uro hos Regeringens hidtidige Allierede, Bondevennerne,* og hertil kom, at Ørsted paa anden

Maade stødte disse fra sig, bl. a. ved at hindre Kongens Stadfæstelse af en Lov om udvidet Valgret til Sogne- og Amtsraad. Alliancen med Regeringen, der fra Bondevennernes Side stadig havde haft Junigrundlovens Opretholdelse som Basis for sociale Reformer til Maal, blev mere og mere umulig, og Skylden laa utvivlsomt i, at Regeringens Overmod voksede med Medbøren.

Noget Brud skete der dog ikke straks. Flertallet af Bondevennerne under J. A. Hansen og Balthazar Christensen var tilbøjeligt til at gaa med den Monrad'ske Fløj af de Nationalliberale og danne et nyt liberalt Flertal, men Tscherning fastholdt sin gamle Uvillie mod de Doktrinære og vedblev at arbejde paa Forlig med Regeringen. Der var meget, der talte for, at et saadant kunde naas. Ministeriet var indbyrdes uenigt, Ørsted havde i sin høje Alder vist sig ikke at magte de Fordringer, den nye Tids Rigsdag stillede til en politisk Debattør, og Regeringen havde kun lunken Støtte hos Kongen. *Frederik VII's Stilling* til de Problemer, hans Regering efterhaanden stillede ham overfor, var i høj Grad bestemt af personlige Forhold. Med hans absolute Danskhed kunde hans Ønske om at bevare hele Monarkiet komme i Strid. Indrepolitisk vaklede han mellem nedarvede absolutistiske Tendenser og en ærlig Samfølelse med Folket og Trang til at bevare dets Kærlighed — et Ønske, en adelig Helstatsmand karakteriserede i de Ord, at han „bestemtes af det sidste Hurra“. Det skæve i hans ægteskabelige Forhold

Frederik den Syvende.
Akvarel af E. Young. 1853. Frederiksborg.

bragte ham i Konflikt med adskillige, navnlig af de Nationalliberale, som han burde kunnet have Tillid til. Det var overhovedet vanskeligt for Ministrene af hvilken som helst Afskygning at regne sikkert med Kongen. Det solideste Element i hans Omgivelser var utvivlsomt Grevinde Danners Indflydelse, og den gik i overvejende demokratisk Retning. En Kvinde af Folket, ikke aandelig overlegen nok til at fylde en Dronnings Plads, mere end klog nok til at blive sin Mand en ypperlig Hustru og med et medfødt klart Hoved og en praktisk Opfattelse af Livet, der sikkert i Reglen lod hende vælge de sundeste Alliancer i politisk Henseende. Det falder ikke let for Nutidens Mennesker at dømme Grevinde Danner og de nationalliberale Politikere imellem; at Hoffer og Adel vendte den legitimerede Frille Ryggen, var en uundgaaelig Nødvendighed, men den voldsomme Uvillie, Frederik VII's borgerlige Ministre viste den Kvinde, der for ham betød Orden og Lykke, lader sig mindre let forklare.

Grevinde Danner og hendes Ven Berling var ikke Ørsted eller i det hele det gamle konservative Parti gunstige, og ud fra de forskellige Vanskeligheder, der mødte Ministeriet, spandtes da Planer om Kompromis'er og Koalitioner, som dog ikke blev til Virkelighed.

Imidlertid gjordes der fra begge Sider redelige Forsøg paa at naa en Overenskomst. Overfor Grundlovsudvalgets Krav gik Ørsted ind paa at opgive Realitetsændringerne i Junigrundloven, men han fastholdt, at *Grundlovsindskrænkningen skulde træde i Kraft, før Fællesforfatningen var forelagt*, og støttede dette især derpaa, at det modsatte vilde være uretfærdigt overfor Hertugdømmerne, da derved Rigsdagen vilde faa en Forindflydelse paa Fællesforfatningen. Flertallet var ikke til Sinds at opgive noget af Rigsdagens Myndighed, inden det vidste noget om den Fællesforfatning, hvis Indhold og Ikraftsættelse stadig laa i Dunkelhed, og et Forsøg, Tscherning gjorde paa at naa et Kompromis, mislykkedes. Hans Forslag var i sig selv ikke heldigt eller lovende, men det havde virkelig Udsigt til at blive vedtaget, indtil det strandede paa et enkelt Specialspørgsmaal, Udskrivningsvæsenet. Tscherning og hans nærmeste Partifæller holdt paa, at dette skulde forblive mellem Kongerigets særlige Anliggender, medens Krigsminister Hansen og højre Fløj af Ministeriet krævede det henlagt under Fællesrepræsentationen. Der gemte sig i dette tilsyneladende mindre væsentlige Spørgsmaal et navnlig for Tscherning saare betydningsfuldt Princip. Han, for hvem Lighed altid var mere end Frihed, frygtede for, at den af ham skabte almindelige Værnepligt, der gjorde alle Klasser lige, skulde komme ind under aristokratisk Styre og forvanskes, — ja, videre ude anede han vel ogsaa derigennem Attentater paa Valgretten. Ørsted personlig var tilbøjelig til at give efter for Tscherning her, men Hansen, Moltke og Re-

ventlow gjorde Sagen til et Kabinetsspørgsmaal, og der var da intet at gøre. Efter en bevæget Debat mellem Ørsted og Tscherning — begge Mænd fra Enevældens Dage og i meget mere ens end Tscherning og de Nationalliberale — tog Tscherning sit Mæglingsforslag tilbage.

Imidlertid havde han ikke hermed endelig brudt med Ministeriet. Han fortsatte sine Forsøg paa Overenskomst og afslog overfor Flertallet og de Nationalliberale at medvirke til Ministeriets Fald. Sammen med Winther og enkelte andre Bondevenner traadte han i Baggrunden, mens de Nationalliberale i Forening med J. A. Hansen og Balthazar Christensen førte Kampen mod Ministeriet videre.

Grundlovsindskrænkningen var strandet. Men Spørgsmaalet om Fællesforfatningen laa stadig for, og Ørsted havde oftere udtalt sig for en simpel *Oktrojering* af denne; — den maatte da ligge saa meget nærmere, nu da Grundlovsindskrænkningen var forkastet. Paa Spørgsmaal af Monrad erklærede Ørsted ikke at ville udtale sig om Regeringens Planer, et Svar, der med Grund blev opfattet som Forbud paa en Oktrojering. Der vedtoges da med overvældende Flertal i begge Ting en Adresse til Kongen, der udtalte Medlemmernes Frygt for et Brud paa Grundloven og anraabte Kongen om at forebygge det. Kongen gav ved Adressens Overrækkelse Formanden et intetsigende Svar, men udtalte privat, at *Ministeriet var i Opløsning*, og at han agtede at danne et Ministerium Bluhme. Det er ogsaa givet, at der i denne Tid — Marts og April 1854 — herskede et meget slet Forhold mellem Kongen og Ministeriet, og Kongen var opirret over paa flere Punkter at have maattet bøje sig. Saaledes maatte han tildele den af Højesteret frifundne Wegener en Irettesættelse for hans Skrift om Arvesagen, han maatte afskedige Monrad, Hall og Andræ fra deres Embeder som Biskop, Generalauditør og Oberstløjtnant, fordi de havde stemt for Mistillidsadressen, og han maatte tage Martensen til Sjællands Biskop i Stedet for H. N. Clausen. Ministeriet optraadte i det hele med en Hensynsløshed, der vakte Forbitrelse, og fremsatte bl. a. i Motiveringen til 39 Pressesager, som det i Maj anlagde mod liberale Blade, en Opfattelse af Kongens Ansvarlighed for Regeringen, som aabenbart stred mod Grundlovens § 18. Der herskede til Gengæld en kraftig oppositionel Stemning i Landet, og de liberale Partier tog Kongen til Indtægt for sig. Fra nationalliberale Førere udgik Opfordring til at danne en Grundlovsværneforening.

Regeringen havde imidlertid under Forhandlingerne i Rigsdagen gennemført de nye, af Januarkundgørelsen bebudede, *Stænderforfatninger for Slesvig og Holsten.* Den havde forelagt Udkastene for de to Stænderforsamlinger, men ikke taget Hensyn til deres Ønsker og ladet Forfatningerne træde i Kraft 1854. De gik lidt videre i Valgretsbestemmel-

serne end de gamle Stænderforfatninger, men ikke meget; Stænderne fik ikke Lovgivningsinitiativ, og de almindelige borgerlige Friheder for Presse, Foreninger o. l. manglede. Hertugdømmerne fik saaledes ikke paa langt nær Del i Junigrundlovens Goder, og nationalt set var det en stor Fejl, at den slesvigske Stænderforsamling ordnedes saaledes, at Flertallet maatte blive tysk. Den kom til at bestaa af 43 Medlemmer, 5 valgt af Gejstligheden, 4 af Ridderskabet, 5 af de større Godsbesiddere, 10 af Købstadsgrundejere, 17 af større Landejendomsbesiddere og 2 af Als og Ærø. Det Haab, Tyskerne havde næret om Sprogreskripternes Ophævelse under Carl Moltke, gik derimod ikke i Opfyldelse; de blev tværtimod nu optaget i Forfatningen for absolut at slaas fast, og Carl Moltke hævdede dem strengt. Dette skete dog ikke ud fra noget nationalt dansk Synspunkt; han var i saa Henseende indifferent og styrede Danske og Tyske med lige haard Haand, hvorfor han ikke var afholdt af nogen af Parterne.

I Kongeriget øgede Hertugdømmernes Forfatninger kun Vreden mod Ministeriet. Bortset fra Sprogreskripternes Kodifikation gik de nærmest i tysk Retning, og Forhandlingerne i de gamle Stænderforsamlinger, navnlig den holstenske, lovede ikke godt for den Indflydelse, der sydfra kunde øves paa Helstatsforfatningen.

Ministeriet lod sig ikke skræmme af Bevægelsen i Landet. Det var ikke lykkedes at enes med Rigsdagen om den frivillige Afklædning af dens Myndighed i Fællessagerne; derimod var Hærenhed, Arvesag og Toldenhed gennemført, og der syntes ikke Grund til at udsætte *Udstedelsen af Fællesforfatningen.* Ørsteds personlige Mening har vistnok hele Tiden været, at den burde oktrojeres, men han har paa dette Punkt mødt Modstand hos flere af sine Kolleger. Hvad dens Indhold angaar, viste han derimod større Liberalisme end de. Det af ham udarbejdede Udkast skabte en Fællesforsamling, valgt af Rigsdagen og Hertugdømmernes Stænderforsamlinger og med besluttende Myndighed i vigtige finansielle og andre Lovændringer. Der var ingen Kongevalg, og Forfatningen havde i det hele et mere demokratisk Præg end den endelige Fællesforfatning af 1855.

Det blev imidlertid *Sponnecks Forslag,* der blev Grundlaget for Ministeriet Ørsteds Løsning af Spørgsmaalet og publiceredes ved *Forordningen af 26. Juli 1854.* Ministeriet udtaler i sin forudgaaende Forestilling til Kongen, at det ikke har opgivet Haabet om at naa en grundlovsmæssig Ordning med Rigsdagen, men man bør paa den anden Side ikke vente længere med Udstedelsen af Forfatningen. Kun en væsentlig absolutistisk Fællesforfatning egner sig for Monarkiet med dets to indbyrdes splidagtige Nationaliteter — et Synspunkt, der faldt sammen med Flertallets i den holstenske Stænderforsamling.

Der indførtes da en Fællesrepræsentation under Navn af *Rigsraad* paa 50 Medlemmer, 20 valgt af Kongen, 18 af Rigsdagen, 5 af Slesvigs Stænderforsamling, 6 af Holstens, 1 af Lauenburgs. Raadets Myndighed strækker sig kun til at bestemme over fælles Skatters Paalæg, Ændring eller Ophævelse samt over Statslaans Optagelse; overfor andre Love af fælles Interesse har det kun *raadgivende Myndighed.* Budgettet forelægges det aarlig til Betænkning.

Der var i denne Forordning Bestemmelser, der stred mod Junigrundlovens Bogstav. Værre var det, at hele Aanden og Motiveringen var i direkte Modsætning til Grundlovens Forudsætninger. Der var desuden nok, der lod befrygte, at den holstenske Indflydelse vilde vokse under den nye Helstat, og endelig var gennem den ufuldkomment sikrede Arvefølge Døren aabnet for tysk Indblanding. At Forordningen vakte voldsom Forbitrelse i Landet, er let forstaaeligt. Der vedtoges Mistillidsadresser, en Snes Embedsmænd nedlagde deres Rigsdagsmandater som Udtryk for Usikkerheden overfor Magthaverne. Derimod saa man det Særsyn, at Tscherning lod sig gøre til kongevalgt Rigsraadsmedlem, formodentlig overvejende for at faa Lejlighed til at søge Forfatningen ændret.

Da Rigsdagen traadte sammen om Efteraaret, kunde man vente heftige Kampe. Men hele den *politiske Situation* var i Foraarets og Sommerens Løb af udenrigske Grunde undergaaet en *Forandring,* der nu fik Betydning. *Krimkrigen* var brudt ud i Oktober 1853, og i Marts havde den faaet en alvorlig Udvidelse, idet Frankrig og England erklærede Rusland Krig. Danmark havde straks ved Krigens Udbrud erklæret sig neutralt, men dets Stilling blev meget vanskelig, da Vestmagterne greb ind; medens den danske Regering væsentlig havde støttet sig til Rusland, udsattes den nu for, som Magtforholdene var paa Søen, at maatte begunstige Vestmagterne. De militære Ministre krævede Rustninger, og skønt navnlig Bluhme med Styrke modsatte sig dem, idet han netop deri saa vor største Fare, vedtoges de i det væsentlige i Statsraadet. At de fleste af Udgifterne afholdtes uden Forhandling med Rigsdagen, øgede naturligvis Uvillien hos denne mod Regeringen, men det var i øvrigt ikke det betydningsfuldeste Resultat for den indre Politik af Krimkrigen.

Det lykkedes Bluhmes store diplomatiske Dygtighed at holde os uden for Kampen. Men den Stemning af Frigørelse og ny Tro paa Idealerne fra Revolutionsaaret, som Vestmagternes Samvirken mod Rusland vakte til Live i Europa, blev ogsaa det danske Folk til Del, og den virkede med til at give Modstanden mod Juliforordningen Lyst og Mod.

Da Rigsdagen traadte sammen, var det nye Flertal af Monrads og

J. A. Hansens Folk stemt for øjeblikkelig *Rigsretsanklage mod Ministeriet*, men paa Foranledning af Hall nøjedes man med at forberede denne og samtidig indgive en *Adresse til Kongen* med Anmodning om en konstitutionel Helstatsforfatning. Der førtes ved denne Lejlighed en Forhandling mellem Hall og Ørsted, der var lovende for et Forlig, og det vakte Forbavselse. da Regeringen to Dage efter Adressens Overrækkelse til Kongen opløste Folketinget. Det var Ministeriets yderste Fløj, der havde udvirket denne Krigserklæring til Rigsdagen, og den blev ikke til dens Held. Valgene d. 1. December gav en overvældende Sejr for de Nationalliberale og Bondevennerne, som bogstavelig var tvunget ind i Alliance af Ministeriet. Der valgtes kun et Par ministerielle Repræsentanter, og Tscherning mistede sine fleste Tilhængere.

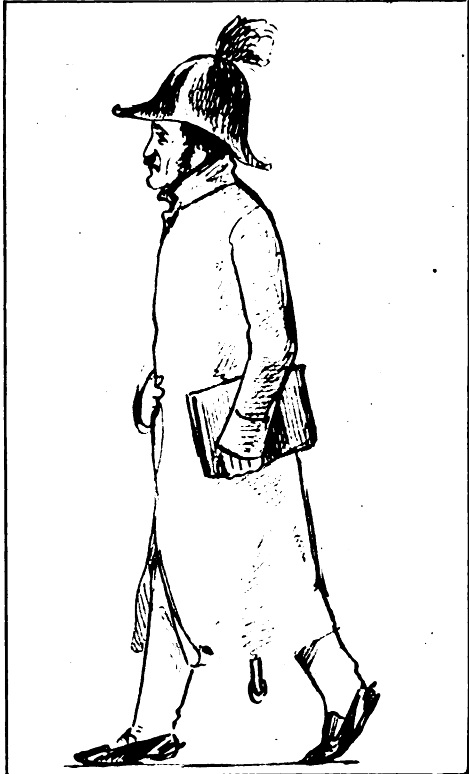

L. N. Scheele (1796—1874).
Fotografi paa Jægerspris.

Allerede to Dage efter *faldt Ministeriet*. Det havde længe været i Opløsning indefra; Modsætningen mellem Mænd som Bluhme og den i April 1854 indtraadte Tillisch paa den ene og Carl Moltke og Hansen paa den anden Side var i Længden dræbende, og Ørsted havde ikke Ledelsen i sin Haand. Kongen og Grevinden blev mere og mere utilfredse med Situationen, og Tscherning, der havde Kongens Øre, pustede til Ilden. Kongen, der svingede frem og tilbage og endnu i Oktober ved Folketingets Opløsning havde brugt skarpe Udtryk mod Oppositionen, traf paa en Rejse i Holsten Landdrosten i Pinneberg, L. N. Scheele, en loyal Holstener og Tilhænger af en konstitutionel Helstat, nationalt set indifferent som Carl Moltke, men uden hans absolutistiske Tendenser. Han stod Kongen nær, og gennem Forhandlinger ogsaa med de Nationalliberale vandtes han for Tanken om et Blandingsministerium

til Gennemførelse af en konstitutionel Helstat. I Statsraadsmødet d. 3. December forelagde Kongen efter Aftale med Scheele en Plan i denne Retning; den vakte den største Harme hos Ministrene, og Bluhme, der i Forstaaelse med Kongen arbejdede paa et Kompromis, maatte give op. Ørsted brød sammen og erklærede ude af sig selv, at Ministeriet maatte gaa.

Dette skete, og *d. 12. December* dannedes *Ministeriet Bang-Scheele. Helstaten uden om Grundloven var opgivet.* For de bedste af de Mænd, der havde villet skabe den, gjaldt det saa vist ikke Forfatningsbruddet i sig selv. De handlede ud fra en paa solide Ræsonnementer grundet Overbevisning om, at den delvis absolutistiske Helstat var den sikreste Tilstandsform for det danske Monarki, at Vejen til at bevare Slesvig gik over Holsten, og at dette sidste var det Moment, der gav Monarkiet europæisk Betydning. Ogsaa kommercielle Hensyn pegede for dem i samme Retning; Jylland mentes ikke at kunne undvære Forbindelsen med Tyskland over Holsten, og den Hovedhandelsvej til England, som siden blev vor Rigdom, stod endnu 1853 for mange som et fjernt Luftkastel. En Vending som „Helstat og anden Reaktion“ savner indre Logik. Saavel Erkendelsen af den Sum af personlig Viden og Evne, der fandtes hos mange af disse Mænd, som en nøgtern Granskning af de europæiske og specielt tyske Forhold i disse Aar forbyder enhver letsindig Fordømmelse af deres Hensigter, og de følgende ni Aars Udvikling af Kampen mellem Helstat og Ejderstat og disse Aars Resultat gør den ikke mere berettiget. Monrad har i sin Alderdom erkendt, at han ikke vilde have opponeret mod Ministeriet Ørsted, om han havde kunnet se Udviklingen fremefter. Imidlertid tør det nu siges, at Ministeriet Ørsted (der ikke

C. F. Hansen (1788—1873).
Krigsminister.
Tegning af Fritz Jürgensen.
(Frederiksborg.)

just var Ørsted selv) fulgte ufarbare Veje i sin Vandring mod Maalet. Der var i Navnene Sponneck—Carl Moltke—C. F. Hansen en Treklang af Embedsvælde, Formalisme og Foragt for Repræsentationens Idé, som intet nogenlunde vaagent Folk vilde finde sig i seks Aar efter 1848.

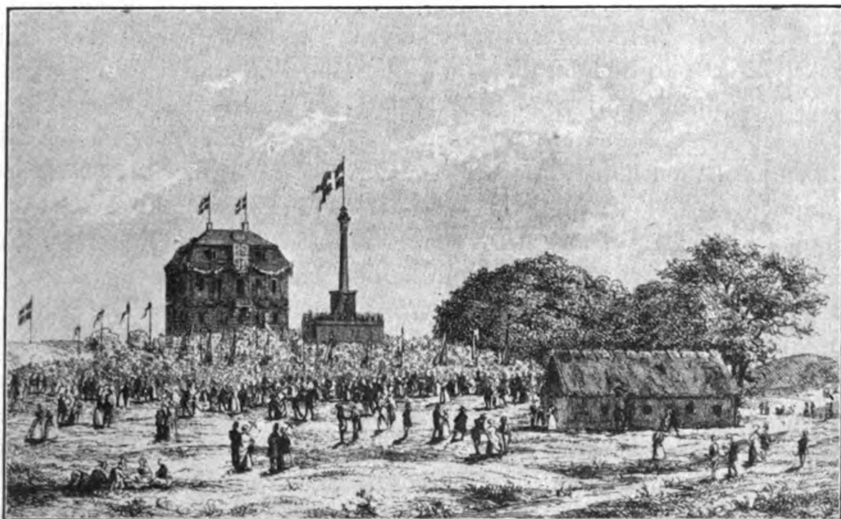
3. **Danmark under Statskuptruslen (1853—54).**

Tidsrummet fra 28. Januar 1852 til 12. December 1854 danner en naturlig Enklave i Juniforfatningens Historie. Ikke alene var det udadtil Helstatspolitikkens gyldne Periode, indadtil betod det en Standsning i det kraftige Reformarbejde efter 1848 og en Utryghed i alle Forhold, der skyldtes Bruddet mellem Forfatningspartierne og det Statskup, der længe hang over Hovedet og endelig slog ned. Koleraen 1853 og Krimkrigens Udbrud samme Aar bidrog ogsaa til at gøre Stemningen trykket. Der døde i København i et halvt Aar omtrent 4800 Mennesker af Kolera, og Sygdommen og den medfølgende Elendighed, der kun øgedes af Dyrtiden, undlod ikke at sætte deres Spor paa Befolkningen. „Den Sandhed trænger sig dybere og dybere ind i vort Sind," skrev Juristen og Journalisten J. C. Kall d. 15. Juli 1853, „at vi modtager enhver Dag, vi lever, som en ny Gave....De, der hidtil har levet af og skrevet for at skælde ærlige Folk ud og at udsprede Galde og Misnøje iblandt os, ytrer Tegn paa ond Samvittighed i deres Frygt for Døden."

Alt i alt gik dog Indtrykket af de forskellige Ulykker ikke alt for dybt, og heller ikke i Rigsdagen standsede Arbejdet. Det var de tidligere omtalte store Forfatningssager, der optog Hovedinteressen, men der drøftedes og vedtoges en hel Del andet. 1853 havde Tingene for første og i lange Tider eneste Gang Lejlighed til at tage Stilling til *en provisorisk Finanslov*, udstedt af Sponneck i Henhold til Grundlovens § 30. I sit oprindelige Grundlovsudkast havde Monrad ikke optaget nogen Bestemmelse om provisoriske Love, men Rigsforsamlingens Udvalg indsatte Paragraffen, og der førtes en kort Debat derom, hvorunder Ørsted og Krieger billigede Bestemmelsen, medens Tscherning fandt den unødvendig, fordi den var selvfølgelig. Gert Winther var den eneste, der af principielle Grunde tog Afstand fra den, og han stemte selvanden imod den. Nu i 1853 spillede Loven en vis Rolle under Valgkampagnen, men i Rigsdagen undgik man Konflikten ved at forelægge og vedtage en enslydende midlertidig Lov.

Det demokratiske Reformarbejde, som Bondevennerne ganske med Urette vilde tiltage sig hele Æren for, fortsattes med en *Lov om Selvejendoms Indførelse* paa Bondergods under *Sorø Akademi, Universi-*

tetet og *Kommunitetet* 1852 og *Tyendeloven* af 10. Maj 1854. Den sidste var for sin Tid en betydningsfuld Reform, om end J. A. Hansen paapegede Mangler ved den, der efterhaanden i dens lange Levetid skulde blive meget trykkende. Et andet Lovforslag til Udjævning af Klasseforskel gjaldt *Erklæringers Meddelelse til Ansøgere og Klagere*, hvorved embedsmæssig Indiskretion og Hemmelighedsfuldhed skulde forhindres; det modarbejdedes bl. a. af Lehmann og Monrad, og Tanken deri blev efter en lang Række Forsøg først gennemført 1866.

Grundlovsfesten ved Eremitagen d. 5. Juni 1854.
Radering.

Et Hovedpunkt paa Bondevennernes Program var en *Revision* af den i og for sig meget liberale *Landkommunallov af 1841;* de vilde dels af med de fødte Vælgere til Raadene og dels udvide det kommunale Selvstyre. P. G. Bang forelagde 1852 et af Unsgaard udarbejdet Forslag om Valgretten, der vedtoges i begge Ting; men Ørsted var imod det, og han hindrede dets Stadfæstelse af Kongen, hvad der, som før omtalt, bidrog til at kølne Venskabet mellem Bondevennerne og Regeringen. Et af Tscherning forelagt Forslag i samme Retning strandede ogsaa paa Regeringens Modstand, og først 1855 gennemførtes Valgreformen, hvorved den til 1908 gældende Ordning blev Lov.

Fæsteafløsningsloven, som Monrad ikke havde kunnet gennemføre 1850—51, stod ogsaa i denne Periode paa Rigsdagens Dagsorden. P. G. Bang, der var blevet Indenrigsminister under Bluhme, var jo Landboreformernes Fader og havde d. 22. November 1848 givet Løfte om

en Tvangslov. Forslaget indbragtes 1852 af Tscherning og støttedes varmt af Lehmann og Monrad, men Bang stillede sig nu afventende og henviste til den jævne Afløsning ad frivillig Vej.

De *ledende Mænd* i Folketinget blev i disse Aar mere og mere *Monrad, Tscherning* og *J. A. Hansen*. Balthazar Christensen, der havde spillet en betydelig Rolle i den grundlovgivende Rigsforsamling, gled ud og gik 1853 over i Landstinget. Han var den retsindige Idealist, men manglede Smidighed i det af nationale og politiske Elementer komplicerede Rigsdagsarbejde. Tscherning udfoldede sin ejendommelige Blanding af hverdagslig Ligheds- og Sparsommeligheds-politik med næsten fantastisk Folkelyrik, og hans Taktik naaede i Udskrivningsspørgsmaalet det rene Paradoks. Monrad blev Førstemand i Kampen mod Ministeriet og slog det haarde Saar; han stod i disse Aar Bondevennerne lige saa nær som de Nationalliberale og var Tilhænger af den konstitutionelle Helstat. I J. A. Hansen havde Bondestanden og det jævne Folk overhovedet sin mest konsekvente og vaagne Forfægter. Hans Krav om demokratisk Landvinding var ubønhørligt og utrætteligt, og han kunde virke smaalig og perfid i sin Pukken paa Smaamands Ret, men hans Indflydelse var i Opgang over for Tscherning, og ved Bruddet i Partiet 1854 førte han langt de fleste med sig. Han gjorde ogsaa det eneste Indhug af Betydning paa det nationalliberale København. 1853 stiftedes „Folkevennernes Selskab“, der søgte Samarbejde med andre københavnske Foreninger til sociale og kommunale Reformer og hægede om de svage Spirer til en Arbejderpolitik, som Lunde og Dreier havde opelsket; Bladet „Morgenposten“ skulde være Organ for denne Bevægelse, men den fik ingen Indflydelse; 1855 opløstes Folkevenneselskabet, og Skolemanden og Journalisten C. V. Rimestad blev sejrrig som Stifter af „Arbejderforeningen af 1853“, siden af 1860, der var upolitisk, men i Virkeligheden nationalliberal.

Den *Trusel om Statskup*, der under hele Ministeriet Ørsteds Levetid hang over hele Landet, *udløstes d. 26 Juli 1854* ved den kongelige Forordning. Den liberale Presse lagde ikke Skjul paa sin Opfattelse af denne; man kaldte den „Juli-Ordonnansen“ efter den for 24 Aar siden udstedte franske Nødlov, og man mente, at om den just ikke burde følges af en Julirevolution som hin, saa maatte baade Folk og Rigsdag optræde saa skarpt som muligt mod den inden for Lovens Grænse og bl. a. ikke vige tilbage for Skattenægtelse. Det gik haardt ud over Kongens Popularitet; „i dette Øjeblik,“ skrev „Dagbladet“, „staar det danske Folk ene, og vil det frelses, maa det kun stole paa sig selv.“ Et Leve for Kongen i en københavnsk Kreds paa Valgdagen modtoges mod al Sædvane med dyb og uhyggelig Tavshed.

Ogsaa paa andre Maader demonstreredes der i København; 1853 og 1854 havde man fejret store Grundlovsfester til Juniforfatningens Forherligelse; i August 1854 forefaldt der ved en Borgervæbningsrevue pinlige Demonstrationer mod Kongen, og efter Rigsdagssamlingen samme Aar holdtes der en Borgerfest paa Skydebanen for de oppositionelle Rigsdagsmænd. Men Regeringen havde ikke slappet Tøjlerne; den havde ved sin Fremfærd mod Embedsmændene skræmmet dem, saa kun nogle ganske faa vovede at overvære Festen, og et Værelse paa Skydebanen var fuldt af Politi. Der blev ikke Brug for det, og i det hele forløb Efteraaret nærmest forbavsende roligt; man nøjedes med Indsendelse af talrige Adresser. Ved Valget i December kunde der forekomme pinlige Optrin som i Kerteminde, hvor Valgbestyrelsens Formand raabte til en Kandidat: „Hold Mund, Slyngel, det befaler jeg i Kongens Navn!“ Men efter det heldige Udfald af Valgene og den allerede inden da planlagte *Afskedigelse af Ministrene hyldedes Kongen med et mægtigt Fakkeltog*. Man følte det skete som en Befrielse; Scheele nød vel ingen videre Tillid, og Hall og Andræ hørte ingenlunde til de demokratiske Ledere i Rigsdagen, men Systemet Sponneck—Ørsted var fældet, og de Nationalliberale havde faaet den Plads i Regeringen, som de inden længe skulde udvide til et Præsidium.

TREDIE AFSNIT.

FRA HELSTAT TIL EJDERSTAT (1854—63).

1. **Den konstitutionelle Helstat (1854—58).**

Kongen og Scheele havde først søgt at danne et Ministerium med Bistand af den gamle Regerings Mænd, men det mislykkedes, og Resultatet blev da en *Koalition mellem de moderate Nationalliberale og de konstitutionelle Helstatsmænd.* Premier- og Indenrigsminister blev *P. G. Bang,* en jævn og foretagsom Embedsmand og øvet Praktiker, der var yndet af Bondevennerne, men ikke var nogen stærk Politiker. *Scheele* blev Udenrigsminister og Minister for Holsten og Departementschefen i slesvigsk Ministerium *H. J. A. Raasløff* slesvigsk Minister. Overfor disse Helstatsmænd stod *Hall* som Kultusminister og *Andræ* som Finansminister. Af dem var kun Hall egentlig nationalliberal, men Andræ stod ham og hans Partifæller nær i Venskab og regnedes halvvejs til Partiet, skønt han altid var meget selvstændig. To betydelige Mænd var det, og det blev dem, der med Rigsdagsflertallet i Ryggen prægede Ministeriet. *C. C. Hall* var Jurist, var naaet frem til Generalauditør, da han 1854 blev afskediget af Ørsted. Medens han i Henseende til aandelig Styrke og Frodighed stod tilbage for Monrad, i Viden og parlamentarisk Veltalenhed for Krieger, overgik han dem begge som praktisk Politiker. Han var paa dette Felt tilslebet i en Grad, der næsten naaede sit Overmaal. Hans Personligheds runde, danske Fremkommelighed, hans lyse, selvfølgelige Smil og hans hjertelige Haandtryk skabte ham Jordbund overalt, og hans Rigdom paa Udveje gjorde ham brugbar i indviklede Situationer, om den end undertiden i sin Fylde kunde svække hans Handlekraft mellem Mulighedernes Skær. Han levede hele sit Liv som Politiker i stadig Rivalisering med Monrad; han naaede aldrig ham i Følelsens og Villiens Vælde, men han blev troet mere i det stille, og der var god dansk Bund i ham. Til Krieger og Andræ stod han i nært Venskab og mød-

tes i mange Aar med dem hver Torsdag; de holdt af ham, men var ingenlunde blinde for hans svage Sider, naar det gjaldt Handling og resolut Ræsonnement. Et Øjeblik som December 1854, da der maatte slaas Bro mellem den nationalliberale Ejderpolitik og den absolutistiske Helstat, maatte Hall synes at være den rette Mand i Regeringen.

C. G. Andræ var Matematiker, Officer og Direktør for Gradmaalingen, en Mand med en klar og kølig Hjerne, en Begavelse, der forenede Ræsonnementets Skarphed med det praktiske Blik. Han var i sin Tid valgt ind i Rigsdagen af Bondevennerne, stod i det hele de liberale Partier nærmest, men altid med den største Selvstændighed i Tanken. Hans Evner som Statsmand var for saa vidt geniale, som han ofte med stor Klarhed saa Øjeblikkets Konsekvenser, men der var i hans fornemt-foragtende Syn paa Mennesker og personlige Reservation noget, der gjorde ham uvirksom i afgørende Stunder. Han vilde hverken lede eller lade sig lede; det hele var ham ikke Spillet værd, og med de andre Nationalliberale delte han Bristen paa videre rækkende Blik for de sociale Linier. Han gemte sig i sit Studereværelse og haanede Massen.

C. G. Andræ. (1812—1893.)
Finansminister 1854—1856.
Konsejlspræsident 1856—1857
Fotografi.

Den tredie fra Torsdagsaftenerne, *A. F. Krieger*, stod allerede paa *Trapperne til Ministeriet* og skulde snart naa derind. Han havde en Del af Halls Vennesælhed og meget af Andræs videnskabeligt skolede Tankegang, men intet af Monrads Frodighed. Han var Jurist og besad en uhyre Lærdom baade i Jura og mange andre Fag, især Historie, og han saa altid først og fremmest juridisk og historisk paa Problemerne. Han beherskede med sine Data og sin administrative Viden saa godt som enhver Debat, han indlod sig paa. Hans parlamentariske Veltalenhed var enestaaende i sin logiske Opbygning. Hans vidtspredte Interesser gjorde Politik og Administration til kærere og frugtbarere Felter for ham end for Andræ. Han stod for saa vidt det levende Samfund nærmere, men hans Rubrikvisdom hemmede hans Handlekraft i Situationer, der fristede til Teori; han manglede den

resolute Abstraktion, og naar han engang imellem blæste Fanfare, kunde det klinge hult. I den daglige Politiks smaa personlige Mellemværender færdedes han travlt som alles Raadgiver og Tugtemester.

Foreløbig deltog han kun i Statsstyrelsen som Halls og Andræs Ven. Disse stod i Ministeriet overfor *Scheele*, en Mand af en hverken almindelig eller tiltalende Egenart. Loyal Holstener, i sin lokale Landspolitik Demokrat og Adelsfjende, inden for Monarkiet konservativ. En ejendommelig Blanding af sleben Hofmand og temperamentsfuld Kværulant, stærkt optaget af sin personlige Værdighed og uden den myndige Ro, man burde finde hos en Ministerchef. Han var kommet ind i Regeringen nærmest gennem sit nære Venskab til Kongen og Grevinde Danner, og for saa vidt det var en Fortjeneste at bygge Bro fra det Sponneck-Hansenske Despoti til mere konstitutionelle Former, vil man ikke kunne berøve Scheele en Del af Æren.

A. F. Krieger. (1817—1893.)
Indenrigsminister 1855—57.
Fotografi.

Ministeriet var i sig selv ikke stærkt, men det hilstes med Glæde, og Kongen fik sin Part af Jubelen. Den nye Regerings *Program* var imidlertid ikke let at sluge for Rigsdagen. Det gik ud paa at fremme den af Rigsdagen ønskede Form for *Grundlovsindskrænkningerne* og inden dennes Vedtagelse ændre *Juliforordningen* i konstitutionel Aand, saaledes at Repræsentationen fik besluttende Myndighed i finansielle Sager og i Lovgivningen, og det folkevalgte Element i den styrkedes. Rigsdagens Flertal var ejderdansk, og selve Programmet kunde ikke tiltale den. Men for det første var dette den eneste Vej til at opfylde Forpligtelserne sydpaa og samtidig naa tilbage til Lovens Grund, og desuden laa der i den nye Politik faktisk et Skridt tilbage mod Ejderstandpunktet, selv om ikke mange i Øjeblikket gjorde sig det klart.

Rigsdagen stillede sig velvilligt over for Regeringen og *opgav Rigs-*

retsanklagen mod Ministeriet Ørsted for Juliforordningen, men fastholdt den for Brug af ubevilgede Penge til Forsvaret; — den førte dog til almindelig Overraskelse til Frikendelse ved Højesterets Stemmer 1856.

Grundlovsindskrænkningen blev vedtaget, og der udskreves Bekræftelsesvalg til Juni 1855. Forholdet mellem de Nationalliberale og Bondevennerne var ingenlunde godt; det nye nationalliberale Hovedorgan „Dagbladet" begyndte netop i denne Tid at udøse sin beske Spot over „Menigmandspartiet", men ved Valgene holdt man nogenlunde sammen, og der skete kun en ringe Forskydning i nationalliberal Retning.

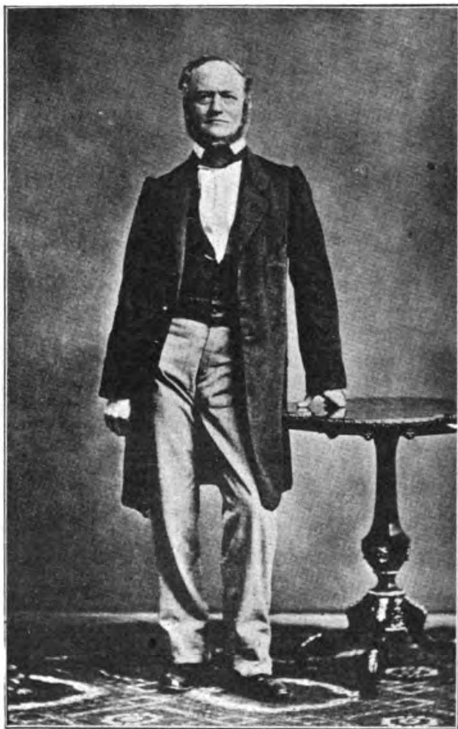
Efter Valget skulde Grundlovsindskrænkningen forelægges paa ny til tredie og sidste Vedtagelse, men forinden skulde Rigsdagen efter Ministeriets Løfter gøres bekendt med Udkastet til den nye Fællesforfatning. Efter at Bang først havde affattet en Plan, redigerede Andræ det endelige Forslag, der var i høj Grad præget af hans klare og systematiske Tankegang. Det var en *konstitutionel, men konservativ Helstat*, der skulde skabes. Som i 1849 fastholdt Andræ Etkammersystemet; *Rigsraadet* skulde bestaa af 20 kongevalgte, 30 valgte af Landsdelenes Repræsentationer (nemlig 18 af Rigsdagen, 5 af Slesvigs og 6 af Holstens Stænderforsamling og 1 af det lauenburgske Ridder- og Landskab), 30 ved umiddelbart Valg (17 i Kongeriget, 8 i Holsten, 5 i Slesvig) af Folketingsvælgere, der betalte 200 Rdl. i aarlig Skat til Stat eller Kommune eller havde 1200 Rd. i Aarsindtægt. Til Landsdelenes Valg og de umiddelbare Valg skulde (efter den samtidig forelagte Valglov) benyttes den af Andræ opfundne Forholdstalsvalgmaade, der her for første Gang indførtes i en Forfatning.

Rigsraadet, der skulde samles hvert andet Aar og benytte baade dansk og tysk Sprog, skulde have *besluttende Myndighed* baade i Lovgivnings- og Budgetsager, men der var dog sikret Regeringen Initiativ, og der skulde fastsættes et Normalbudget, saa kun ekstraordinære Indtægter og Udgifter kom for Rigsraadet.

Hvad der i dette Forslag mest maatte *mishage* de liberale Partier og især Bondevennerne, var den høje *Census for de folkevalgte*, der udelukkede Arbejderne og den lavere Middelstand samt de fleste Bønder og kun skabte ca. 6000 Vælgere, overvejende Embedsmænd og Godsejere. Dette blev da ogsaa afgørende for Bondevennernes Stilling til Forfatningen; de havde været imod Census i Junigrundloven, og de var det ogsaa her. Forslaget blev vedtaget i det kongevalgte Rigsraad, som bestod siden Juliforordningen, idet kun Tscherning og en Holstener stemte imod, men langt vanskeligere var Stillingen i Rigsdagen, hvor Grundlovsindskrænkningen skulde vedtages tredie Gang, før Fælles-

forfatningen kunde udstedes. I det nationalliberale Landsting gik det let, men i Folketinget rejstes der en voldsom Opposition dels fra Bondevenner, dels fra de Nationalliberales venstre Fløj, der bl. a. ledes af Ploug.

Carl Ploug var 1841 blevet Redaktør af „Fædrelandet", vort førende Frihedsblad, og han havde taget ledende Del i den skandinaviske og nationalliberale Bevægelse i Fyrrerne saa vel som i Martsdagenes Begivenheder. Hans Blad besad stor Indflydelse, og det havde en væsentlig Del af Æren for, at Roen ikke blev forstyrret i Hovedstaden 1848. Ploug var en enkel, impulsiv Karakter, som Digter en klangfuld og inderlig Stemningsfortolker, en Mand, hvis stærke, eenstrengede Fædrelandskærlighed lokkede voldsomme Ord frem fra hans Mund og Pen, en Skribent med mere Vælde end Finhed, en ægte Søn af det i Nationalliberalismen, der var i Slægt med den grundtvigske Patos. Han gjorde sit Blad mere og mere til Organ for Partiets venstre Fløj, medens det 1851 stiftede „Dagbladet" under den smidige Skribent Bille repræsenterede det egentlige Centrum. Under Forhandlingerne om Grundlovsindskrænkningen og Fællesforfatningen hørte Ploug til Modstanderne og havde mange hele og halve Meningsfæller i Partiet. Hall selv var ikke utilbøjelig til at lytte til ham. Mens Bondevennerne hadede Andræ, som de vidste ringeagtede Folketinget, haabede de paa Hall, og hvis denne havde villet sin egen Politik, havde der været Sangbund for den. Men Hall opfattede Andræs Forslag som en Mægling, og han var altid Tilhænger af den midterste Vej; han var vel alt nu klar over, at Udviklingen igen vilde komme til at gaa i ejderdansk Retning, saaledes som det udtrykkelig udtaltes af Lehmann i Folketinget, — men han vilde ikke skille sin Sag fra Andræs. *Grundlovsindskrænkningen vedtoges i*

Carl Ploug (1813—1894).
Fotografi fra c. 1860.

Folketinget med et Flertal paa syv, og *d. 2. Oktober udstedtes den nye Fællesforfatning.*

Der var, som det ses, fra Begyndelsen en skjult Modsætning mellem de to nærmeste Partifæller i Ministeriet: Hall i Hjertet ejderdansk, Andræ saa fjern derfra, at han ansaa Ejderen for en lige saa slet Landegrænse som Elben, ja begge som slettere end Kongeaaen. Han ansaa ethvert Forsøg paa at optage og opsuge fremmed Nationalitet for uheldigt og var derfor ogsaa Modstander af Sprogreskripterne. Ejendommeligt nok havde hans Forfatning sine bedste Venner blandt de Ørstedske Ministre og deres Kreds.

Carl Scheel-Plessen. (1811—1892.)
Præsident for den holstenske Stænderforsamling 1856—1863.
Litografi.

Fællesforfatningen skabte ikke Fred i Kongeriget og endnu mindre i Holsten. De holstenske Stænder lededes af den tidligere danske Minister Baron Carl Scheel-Plessen, en Mand, der i og for sig ikke var Riget fjendsk, men som vilde en absolutistisk Helstat eller en Personalunion mellem Holsten-Sydslesvig og Danmark-Nordslesvig. Andræs Helstat var ham for konstitutionel, og set fra et tysk nationalt Standpunkt var dens Rigsraad med det store danske Flertal lidet tilfredsstillende; yderligere anede han, at Udviklingen i Danmark gik i ejderdansk Retning. Hertil kom Holstenernes Utilfredshed med Scheeles lunefulde og anti-aristokratiske Styre som Landdrost, og endelig turde de nu, efter at det konservative Ministerium var styrtet, med mere Haab se hen til Udlandets Støtte mod Danmark.

Den holstenske Stænderforsamling i December 1855 optraadte da meget *krigersk, protesterede mod Fællesforfatningen* som gennemført uden Forhandling med Holsten og foretog Valgene til Rigsraadet kun

med det Forbehold, at man ikke derved anerkendte Forfatningens Lovlighed. Men Forhandlingerne sluttedes med et loyalt Leveraab for Monarken, Frederik VII.

Valgene til Rigsraadet fandt Sted ved Overgangen 1855—56. De kongevalgte var overvejende Konservative, bortset fra Tscherning. Rigsdagen og de umiddelbare Valg satte næsten kun Nationalliberale ind, og af Bondevenner talte Raadet overhovedet kun seks valgte af Rigsdagen. Regeringen valgte Madvig til Formand.

Det viste sig snart, at fredelig Forhandling mellem Nationaliteterne var umulig. Holstenerne under Scheel-Plessen gik angrebsvis til Værks, idet de d. 9. April 1856 i et Antal af elleve indgav Forslag om, at Rigsraadet skulde andrage Kongen om at forelægge en Fællesforfatning og Valglov for Hertugdømmernes Stænder, saaledes som de efter Januarkundgørelsen havde Krav paa, og efter deres Betænkning forelægge Rigsraadet nye Forfatnings- og Valglovsforslag.

Ved dette skæbnesvangre Skridt aabnede Holstenerne den *Aktion mod Danmark*, som siden, overtaget af de tyske Magter, skulde føre til Rigets Sprængning. Det var utvivlsomt, at Fællesforfatningen i sin Tilblivelse stred imod Aftalerne af 1851—52 og Januarkundgørelsen, og det statsretlig korrekte havde været, om den danske Regering havde hørt Stænderforsamlingerne, før Fællesforfatningen udstedtes. Men et praktisk Synspunkt, der var lige saa utvivlsomt rigtigt, sagde, at en Overenskomst mellem de forskellige Faktorer havde været umulig, og at Holstenerne i alle Tilfælde vilde have klaget over Tilsidesættelse. Sandheden var ogsaa den, at den holstenske Protest mindre gjaldt selve Oktoberforfatningen end den Omstændighed, at de frygtede den nye Regerings nationale Fremtidspolitik, og at de mente at kunne rejse de tyske Magter mod den, hvad ikke havde kunnet gøres mod Ørsted.

Der var i de danske Partier saa godt som ingen Tvivl om, *at Kravet maatte afvises*, hvis man ikke vilde sætte den med Besvær vundne Enighed i Kongeriget over Styr, og efter en skarp, ofte pinlig Debat forkastedes Forslaget med stort Flertal. Rigsraadet skiltes d. 2. Juni, og endnu samme Maaned skulde det vise sig, at de tyske Magter stod bag ved Holstenerne. Der kom *Noter fra Preussen og Østrig*, hvori de klagede over, at Danmark ikke havde opfyldt Aftalerne 1851-52. Den nye Fællesforfatning var ikke givet med Stændernes Raad, og den var uretfærdig over for det tyske Mindretal. Med disse Noter begyndte den tysk-østrigske Indblanding i Danmarks Forhold, der endte med Freden i Wien.

Det skete kom den danske Regering ret uventet, men navnlig Scheele tog det i Begyndelsen med en Ro, der formelig ophidsede de tyske Gesandter. Sagen var den, at Stemningen ved de tyske Hoffer efter Krim-

krigens Slutning paa ny var gunstig for en Optræden mod Danmark, meget mindre af virkelig Interesse derfor end for at styrke de monarkiske og legitimistiske Tendenser i Riget selv. Holstenerne var nu ikke Oprørere som i 1848—50, de var kongeligsindede og konservative Mænd, som Danmark burde sætte til Højbords.

Hvad det øvrige Udland angik, var Udsigterne ogsaa ringere for Danmark end før. *Rusland var mistænksomt* over for de konstitutionelle Helstatspolitikere i Danmark, velvilligt over for de absolutistiske Holstenere, *Frankrig* nærmede sig efter Krimkrigen Rusland, og *England* vilde ikke tage noget selvstændigt Standpunkt. Kun *Sverige-Norge* støttede Danmark.

Der var i den danske Regering ingen Stemning for at give efter for Magternes Krav, og Scheele besvarede Noterne i en overlegen Tone. Det overdroges den danske Gesandt ved Forbundsdagen i Frankfurt, Holsteneren Bernhard v. Bülow, en fremragende Diplomat, at forhandle med Regeringerne i Wien og Berlin. Det lykkedes ham imidlertid ikke at berolige disse; de smaa Indrømmelser, Scheele gjorde, blev afvist, og i Marts 1857 stillede de tyske Magter Danmark et Ultimatum: hvis vi ikke inden tre Uger indkaldte de holstenske Stænder og forelagde dem Forfatningsspørgsmaalet, vilde Sagen blive forelagt Forbundsdagen — en Vending, der vilde stille Danmark ugunstigere end før.

Dette Ultimatum mødte nu ikke nogen hel og enig Stemning i Danmark. *Ministeriet* var halvvejs i *Opløsning*, Forholdet mellem Scheele og hans Kolleger, især Andræ og Hall, havde fra Begyndelsen været slet; Scheele havde en besynderlig Evne til at skabe sig Mistro, han var baade stædig og holdningsløs, og hans nære Forbindelse med Grevinden irriterede stadig de to nationalliberale Ministre. I September 1856 truede Andræ med at gaa, og Hall vilde da slaa Følge; efter at Kongen først havde henvendt sig til et Par Konservative, lod *Andræ* sig bevæge til at blive og overtage *Konsejlspræsidiet* i Stedet for den svage Bang. Scheele beholdt Udenrigsministerportefeuillen, og Forholdet mellem ham og de to andre blev ikke bedre; de fik nu Krieger som Indenrigsminister.

Men heller ikke Andræ og Hall var enige. Hall var i Foraaret 1857 mest tilbøjelig til at opgive Helstaten, og han støttede sig her til stærke Strømninger i de liberale Partier. Det nationalliberale Venstre og den J. A. Hansenske Fløj af Bondevenner var og blev ejderdanske, og de var tilbøjelige til i den tyske Indblanding at se en Haandsrækning til at befri sig for Helstaten. Saaledes var Helstatsmajoriteten og -ministeriet fra 1855 allerede i fuld Opløsning.

Den *nyvakte Ejderstemning* var ikke helt uden Holdepunkt i Udlandet. Den politiske Skandinavisme var levet op igen. Begivenhederne efter Treaarskrigen havde ikke været fremmende for den skandinaviske

Idé, og Arvesagens Ordning 1853 skulde synes at sætte Bom for dens Udførelse. Situationen efter Krimkrigen var imidlertid paa anden Maade gunstig. Sverige-Norge havde 1855 forbundet sig tæt med Vestmagterne og derved gjort sig Rusland til Fjende; det laa nær for det at skaffe sig en Allieret i Danmark, som selv stod isoleret over for de tyske Magter. Samtidig dukkede Tanken om en rent dynastisk Skandinavisme op paa flere og flere Steder. Ved Studentermødet i Upsala Juni 1856 holdt Ploug en flammende Tale om Broderrigerne, og samme Aars December sendte han paa Opfordring Kong Oskar I en Memoire om Skandinavismen. Den kendte Helstatspolitiker og dansk-svenske Godsejer Blixen-Finecke, der var gift med en Søster til Prinsesse Louise af Glücksborg, omvendte sig omtrent samtidig til Skandinavismen og udgav en stærkt diskuteret Pjece derom. Udenlandske Journalister drøftede Spørgsmaalet med luftige Kombinationer. I nationalliberalbondevenlige Kredse blev Ejderdansk og Skandinav mere og mere enstydige, og det virkede kun ansporende, at den lovlige Tronfølger Prins Christian ansaas for Helstatsmand og holstensk orienteret.

Efter Modtagelsen af Plougs Memoire tog *Kong Oskar Initiativet til Forhandling med Danmark*, idet han i Breve til Frederik VII tilbød en *Forsvarsalliance*, 16,000 Mand opstillet ved Ejderen i Tilfælde af Krig, for Holsten derimod kun Mægling. Frederik VII afslog Tilbudet, fordi det ikke gjaldt Holsten. Men inden da havde hans Udenrigsminister Scheele grebet ind i Udviklingen paa uheldig Maade. Den 20. Februar 1857 afsendte han en Cirkulærnote til de danske Gesandter, der gik ud paa, at Regeringen ikke anerkendte nogen Mulighed for en dynastisk Skandinavisme. Noten vakte Vrede i Sverige og standsede for en Tid Alliancetankens Vækst. Men ogsaa Scheeles Kolleger, Andræ og Hall, følte sig krænkede; Noten var udstedt uden Samraad med Kollegerne, og det var ikke det eneste Eksempel paa Selvraadighed fra Scheeles Side. Mistroen til Udenrigsministeren var blevet mere og mere almindelig baade i og uden for Landet, og det endte med, at de andre Ministre i April 1857 tvang ham til at træde tilbage.

Kongen var ilde tilfreds hermed og lod sig henrive til paa sit ukunstlede Sprog at kalde Andræ og Hall „forbandede Æsler". Han var i visse Øjeblikke bestemt paa at træde tilbage til Fordel for Arveprins Ferdinand, og Sponneck havde udarbejdet et fuldstændigt Forslag til Forfatningens Suspension, Kongehusets midlertidige Flugt til Fredericia eller Kiel og Københavns Betvingelse ved Militær. Sligt blev dog ikke til Virkelighed. Kongen søgte at danne et nyt Ministerium enten med Scheele eller med de gamle Helstatsmænd og støttedes i det sidste af Andræ, der ikke uden Grund mente, at en konservativ Regering vilde have bedre Udsigter over for Tyskland. *Hall* var som altid mere Opti-

mist og mindre kategorisk; han paatog sig Dannelsen af Ministeriet, der i det væsentligste bestod af de samme Mænd som før, undtagen Scheele.

Hall var, som sagt, vistnok personlig mest stemt for en ejderpolitisk Svingning, men hertil kunde han ikke faa Andræ med, og hans inderste Natur var det ogsaa at krydse sig frem. Han forsøgte med største Iver at skaffe sig en indfødt Minister for Holsten, bl. a. Bernhard v. Bülow, men baade han og de andre stillede for store Krav om Indrømmelser, og man maatte nøjes med en Dansker. Af Hensyn til Ministerskiftet fik man Fristen for det tyske Ultimatum forlænget, og kort efter sin Tiltrædelse gav Hall Magterne et imødekommende Svar, idet han tilbød at indkalde de holstenske Stænder og forelægge dem et Forslag til Revision af Holstens Forfatning, samt lade dem udtale sig om Hertugdømmets Stilling i Riget. Stænderforsamlingen, der forhandlede i Eftersommeren 1857, vilde imidlertid langt fra nøjes med de forelagte Indrømmelser, og da den alligevel ikke fik Lejlighed til at udtale sig om Holstens Stilling, overgav Magterne i Oktober Sagen til Forbundsdagen.

C. C. *Hall* (1812—1888).
Fotografi.

Dette var en for Danmark ugunstig Vending. Paa Forbundsdagen fik de tyske Mellemstater Indflydelse paa Afgørelsen, og de stod skarpere overfor Danmark, baade af dynastiske og nationale Hensyn. Og omtrent samtidig med Henvisningen til Forbundssagen kølnedes Napoleon III's Stemning over for Danmark under russisk Indflydelse. Efteraaret 1857 betød derfor en afgjort Svækkelse af Danmarks Stilling.

Den preussiske Gesandt ved Forbundsdagen var *Otto v. Bismarck*. Han fandt ikke dengang det danske Spørgsmaal væsentligt for Preussen, men saa sit Lands Fordel i at holde Striden aaben. Forbundsbeslutningen af 11. Februar 1858 gik da ogsaa Danmark imod. Holstens Forfatning saa vel som Fællesforfatningen i sin Anvendelse paa Holsten og Lauenburg erklæredes ugyldige og stridende mod Aftalerne 1851—52, og Danmark opfordredes til snarest at indføre en Tilstand, der svarede

til Løfterne. Paa Hannovers Forslag vedtoges 14 Dage senere det saakaldte „*Inhibitorium*", hvorefter Danmark skulde afholde sig fra al Lovgivning gældende Holsten og Lauenburg. Et lignende Forslag for Slesvigs Vedkommende forkastedes, men dets blotte Fremkomst varslede ilde.

Den danske Regering maatte efter dette være forberedt paa alt, ogsaa Krig. Ved en Forbundseksekution, d. v. s. tyske Troppers Indrykning i Holsten, var *Fællesforfatningen sprængt og Riget i Opløsning.* Man havde da ogsaa paa Rigsraadets Møde i Begyndelsen af Aaret søgt Bevilling til ekstraordinære Rustninger, men kun faaet de færreste gennemført. Meningerne stod stadig hinanden imod, og Resultatet var en Note af 26. Marts, der tilbød Forbundet nogle Indrømmelser, som ikke mere var tilstrækkelige. Svaret var en Erklæring af 20. Maj, der forlangte Meddelelse inden 6 Uger om, hvordan Danmark agtede at ordne Holstens og Lauenburgs Stilling inden for Monarkiet. Idet Forbundet hermed krævede Medbestemmelse angaaende Monarkiets indre Forfatningsforhold, var Krisens Højdepunkt naaet. Danmark havde tre Udveje: enten blankt afvise Kravet og mobilisere Hæren ved Elben eller opgive Holsten, besætte Ejderlinien og søge Alliance med Sverige-Norge eller endelig søge at holde Sagen hen ved Forhandling. Andræ var nu som før stemt for at tage Eksekutionen, om den kom, hvad han dog ikke troede. Hall frygtede Eksekutionen, fordi han mente, Slesvig vilde blive draget med ind under den; han var, som altid, stemt for halve og nølende Forholdsregler; han haabede paa Udlandet og en Konference i London. Han foreslog derfor midlertidigt at sætte Fællesforfatningen ud af Kraft for Holsten, og dette blev det endelige Resultat. Men Andræ, der

Otto v. Bismarck.
Preussens Gesandt ved den tyske Forbundsdag.
Litografi.

heri saa Indledningen til Helstatens Opløsning og med sin medfødte Pessimisme i afgørende Øjeblikke ikke vilde overtage Dannelsen af et Ministerium med dens Hævdelse som Program, traadte ud, hvorefter Krieger blev Finansminister.

Hall, der nu selv overtog Udenrigsministeriet med den fremragende Diplomat, den juridiske Professor Peter Vedel som Departementschef, gav d. 15. Juli *Forbundsdagen Svar som vedtaget.* I September stillede Forbundet under Trusel om Eksekution Krav om endelig og absolut *Ophævelse af Forfatningen for Holsten*, og i den kgl. Kundgørelse af 6. November 1858 efterkom Hall dette. Herved ophævedes Fællesforfatningen af 2. Oktober for Holsten og Lauenburg, uden at nogen Bestemmelse toges om dens Genopleven. Den konstitutionelle Helstat var sprængt, Absolutismen var i Fællessager genindført i Holsten.

Andræ betegnede det skete som *Statskup*, og af samme Mening var Tronfølgeren Prins Christian. En af Ministrene bemærkede spøgende, at man kunde vel ende „paa Fæstningen“ for den Sags Skyld. I sine Følger blev Begivenheden i hvert Fald skæbnesvanger for Danmark, fordi den brød Vejen for Ejderpolitikken og Novemberforfatningen. Men i Øjeblikket opfattedes den i Udlandet ikke saaledes, og f. Eks. Bismarck ventede af Hall en Udvikling i konservativ Retning. Hertil var han dog ikke Manden, som det snart skulde vise sig.

2. Helstaten opgives. (1858—61).

Medens Novemberkundgørelsen modtoges med *Bifald i Danmark*, var den langt fra at vække Glæde hos Holstenerne. De saa i den ikke med Urette et Skridt i ejderdansk Retning, og under Ledelse af den højtbegavede Scheel-Plessen søgte de at udnytte den nye Situation. Paa den holstenske Stænderforsamling fra Januar til Marts 1859 forelagde Regeringen ikke alene et Udkast til Revision af den særlige holstenske Forfatning, men ogsaa selve Fællesforfatningen. Den havde dog intet ud af sit Forhandlingstilbud. Under Indtrykket af den ejderdanske Tendens i Novemberkundgørelsen gik Holstenerne angrebsvis til Værks og blandede sig for første Gang officielt i Slesvigs og den samlede Fællesstats Forhold. Der herskede hos Tyskerne stadig stor Uvillie over Sprogreskripterne, hvad for saa vidt ikke var uberettiget, som disse i deres Anlæg og Opretholdelse faktisk betød et Forsøg paa at skabe en sproglig og administrativ Basis for Ejderstaten. Den kgl. Kommissær ved Stænderne protesterede forgæves mod Omtalen af Slesvig; han blev skarpt afvist, og Slesvigholstenismen havde da her aabenlyst rejst sig mod Ejderdanskheden.

Samtidig *stillede Stænderne et positivt Forslag til en Fællesforfatning* ud fra Januarkundgørelsen; Rigsraadet skulde helt bortfalde, og de fælles Sager skulde vedtages særskilt i de tre Repræsentationer, Gehejmestatsraadet skulde omdannes, og den fælles Indfødsret ophæves. Ved dette Forslags Gennemførelse vilde Danmark blive ligestillet Lauenburg; — alene heri laa, at det ikke vilde kunne akcepteres, og det var i det hele saa lidet stemmende med Helstatsprincippet, at det var uigennemførligt. Den eneste danske Politiker, der ønskede det benyttet som Forhandlingsgrundlag, var Sponneck. Regeringen afviste det, og i Folket virkede det til yderligere at styrke Ejdertanken. Kort efter optoges de to nationalliberale Førere Monrad og den fremragende Finansmand, Lægen C. E. Fenger, i Ministeriet, og skønt Monrad altid stod Helstaten nærmere end Hall, maatte det skete i Øjeblikket opfattes som en Styrkelse af den nationale Politik.

C. E. *Fenger.* (1814—1884.)
Finansminister 1859.
Litografi.

Holstenernes Aktion fremkaldte ikke straks Uro om Sagen, og Grunden hertil var den *europæiske Situation.* Krigen mellem Frankrig og Østrig brød ud i April 1859 og optog alle Magternes Interesse. De tyske Magter fik andre Ting end Slesvig at tænke paa, og Preussen, der fra 1858 stod under Prinsregenten Vilhelms faste Styre, forberedte en Hærreform. Skønt der hjemme gik forskellige truende Rygter, — bl. a. at Napoleon vilde købe Preussens Neutralitet for Hertugdømmerne, — havde Hall Tid til at forberede sin Politik, og den var i sig selv anlagt paa langt Sigt. Det blev mere og mere hans bevidste Maal at vige langsomt for de tyske Krav og derigennem lempelig forberede Holstens og Lauenburgs Udsondring. Uden at proklamere Ejderstaten vilde han gennemføre den ved Fjendens Hjælp. Han ansaa Forhandling med Holstenerne for ret ørkesløs og havde mere Forbundet end dem for Øje med de Mæglingsforslag, han fremsatte i Efteraaret 1859, og som gik ud paa, at der skulde optages en Forhandling mellem Delegerede af de

holstenske Stænder og af Rigsraadet om Tilvejebringelse af en ny Fællesforfatning, et meget imødekommende Forslag, som Andræ og Lehmann var stærkt imod, og som rimeligvis vilde have givet holstensk-helstatligt Flertal i Delegationen.

Inden Svaret kom, var *Ministeriet Hall faldet*. Det var, især ved Kriegers bitre Had til Grevinden og Berling, kommet til en Krise mellem Kongen og Ministeriet, og der blev under Indflydelse af Grevinden dannet et nærmest *bondevenligt Ministerium under Rotwitt*. Udenrigsministeren var Baron Blixen-Finecke, der nu nærmest var ejderdansk, og som efter alt at dømme har villet fortsætte Halls Politik, efter sit Temperament sikkert i et raskere Tempo. En hasarderet Plan, som Kongen bifaldt, at sende Prins Christian som Statholder til Holsten, blev til Held for vor senere Historie afværget af de Nationalliberale, bl. a. gennem Prinsesse Louise.

Rotwitts Død først i Februar endte Ministeriets Bane, inden det havde sat sig Spor, og efter at Monrad forgæves havde søgt at danne et Ministerium (der, som Hall sagde, vilde have smagt Tyskerne for meget af 1848), *indtraadte Hall igen*, denne Gang uden Krieger, med Monrad som Indenrigsminister og, for at fastslaa Velvillien over for Holstenerne, Halstatsmanden og Sprogreskriptfjenden H. I. A. Raasløff som holstensk Minister.

Kort efter kom Svaret fra Forbundsdagen af 8. Marts. Man forlangte de Delegerede valgt i *lige Tal af alle fire Landsdele* og krævede, at den nye Fællesforfatning skulde give de holstenske Stænder besluttende Myndighed. Herefter opgav Hall Tanken om en Delegation og søgte at holde Sagen hen, hvori Forbundet foreløbig fulgte ham.

Den Hall'ske Politik, der i sin Udformning maa antages i ikke ringe Grad at være præget af Udenrigsministeriets Chef P. Vedel, var ingenlunde planløs, og hvis den var vigende, var det i hvert Fald et strategisk, vel forberedt Tilbagetog. Ved langsomt at opgive de tyske Hertugdømmer vilde den skabe sig en saa meget stærkere Linie ved Ejderen, samtidig med at Sprogordningen i Slesvig fastslog dettes overvejende Danskhed. Den havde den Svaghed, at Tiden, der arbejdede med Danmark, hvad Holstens Udskillelse angik, arbejdede mod os, hvad Slesvig angik. Der var baade historisk-kulturelt og gennem Aftalerne 1851—52 ogsaa statsretslig saa mange Holdepunkter for tysk Indblanding i Slesvigs Forhold, at man maatte regne med en saadan i stigende Grad, saa meget mere, som Sprogordningen virkede udæskende. Det danske Styre var ikke populært og ikke smidigt nok, et Forhold, der ikke var ukendt i Kongeriget, og som blev betonet med voldsom Styrke fra tysk Side paa den slesvigske Stænderforsamling i Begyndelsen af 1860. Heller ikke Danskerne var tilfredse; Ministrene Carl Moltke og

H. I. A. Raasløff havde ud fra deres nationsløse Synspunkter næsten forfulgt den danske Presse, og Amtmand F. H. Wolfhagen, der blev Minister 1856, vandt ikke nogen stærk Stilling. Blandt Danmarks Farer var endelig den Krise, der truede, hvis den barnløse Konge døde, inden de statslige Forhold var endelig afgjort. Og som Baggrund for det hele var der Preussens voksende Selvbevidsthed og de andre Magters Lunkenhed.

Den Hall'ske Politik laa da ikke i nogen rolig, fremadskridende Udvikling. Der kunde naar som helst komme Øjeblikke, da det gjaldt: skal Krisen tages nu eller opsættes? Hall havde i 1858 betegnet det som sin Opgave at gøre det klart for alle, *hvorfor* Krigen førtes, om den kom.

Straks efter den bevægede slesvigske Stænderforsamling 1860 rettedes der i det preussiske Kammer en Interpellation til Udenrigsministeren om de slesvigske Forhold med Beklagelse over, at Danmark ikke havde opfyldt *Aftalerne af 1851—52.* Da Regeringen godkendte Angrebet, protesterede Hall skarpt, og der udviklede sig en Noteveksling, hvorunder Hall bl. a. betegnede Aftalerne som en frivillig Tilkendegivelse af Kongens Hensigt.

Dette Sammenstød fik ingen direkte Følger; men det havde den skæbnesvangre Betydning, at nu ogsaa Spørgsmaalet om Slesvigs Styrelse blev europæisk. England rettede i Sommeren 1860 en Henstilling til Danmark om at mildne Sprogreskripterne og Foreningsforbudet samt give Hertugdømmet en selvstændig Forfatning.

Med en vis Ret kan man sige, at Forudsætningen for den Hall'ske Politik hermed var bristet. Tyskland og Europa respekterede ikke Ejderen som Grænse. Man kunde nu afvise Englands Indblanding, eller man kunde i hvert Fald holde Tyskland udenfor. Man valgte imidlertid at anmode England om at forelægge Tilbud om Ændringer i Sprogpolitikken i Frankfurt; det blev afvist, men fik Udslag i to Anordninger af 9. Januar 1861, der ikke tilfredsstillede Tyskerne og var stærkt imod baade Regenburgs og de danske Slesvigeres Ønske.

Det er sandsynligt, at den Vækst i den *tyske Indblanding*, der nu fulgte, var kommet alligevel. Men den danske Regering stod svagere overfor den end fornødent. En Strid om Fællesbudgettets Forelæggelse førte til en ny Forbundsbeslutning af 7. Februar 1861, der under Trusel af Eksekution krævede den tyske Opfattelse respekteret. Kort før havde Kong Vilhelm af Preussen ved sin Tronbestigelse rettet en tydelig Trusel mod Danmark.

I Folket var *Stemningen urolig og krigersk.* Man frygtede Regeringens Eftergivenhed og gav det Udtryk paa mange Maader. Orla Lehmann brød i en Tale i Vejle d. 20. April 1861 aabent med Helstatspolitik-

ken og blev snart Enhedsmærke for den nationale Rejsning, der i Centrum bl. a. repræsenteredes af Brødrene Alfred og Hother Hage og H. N. Clausen. Han var ganske vist netop i denne Tid Sjælen i den nye bondefjendske Bevægelse blandt de Nationalliberale, men han vandt ikke desto mindre stor Popularitet ogsaa hos Venstre. I København stiftede Mænd som Blixen-Finecke, Godsejer H. Carlsen til Gl. Køgegaard og Grundtvig „Dannevirke-Foreningen“ til Hævdelse af Ejderstaten, og en Adresse med 71,000 Underskrifter krævede det samme. Kongen udtalte sig krigersk, der foretoges Befæstningsarbejder i Slesvig og Jylland, og de skandinaviske Ideer blussede op.

Orla Lehmann. (1810—1870.)
Fotografi fra c. 1860.

Hall stod utvivlsomt ved et Vendepunkt. Hans nære Omgangsfælle Krieger vidste allerede i 1860, at Krigen vilde komme før eller senere, og at det blot gjaldt om at styrke Nationen til den. Nu bagefter ser det ud, som om det havde været bedre for Danmark at tage Krigen i 1861 end i 1864. Men England advarede bestemt den danske Regering, og man kan ikke med Rette bebrejde den, at den valgte at se Tiden an.

Hall havde i Marts 1861 forelagt de holstenske Stænder en *Plan til en ny Fællesforfatning* og en særlig holstensk Forfatning, men var blevet *afvist*. Han erklærede da i Maj under Indflydelse af den stærke Folkestemning over for Magterne, at videre Forhandling med Holstenerne maatte anses for ørkesløs, og at han nu vilde arbejde paa Holstens Udskillelse af Fællesstaten. Dette var et Slag paa Sværdet, men det fik ingen Følger. Magterne ønskede ikke Krig, England greb mæglende ind og fik den bebudede Forbundseksekution udsat mod, at der aabnedes Forhandlinger direkte mellem Danmark og Tyskland.

Skuffelsen i Landet over den nye Udsættelse gjorde, at Hall ansaa det for rigtigst at *optage Lehmann som Indenrigsminister* Sept. 1861. Forudsætningen for hans Indtræden var, at der skulde ske et afgørende

Skridt til Holstens Udsondring, og Hall var allerede forinden bestemt paa at forelægge Rigsraadet i 1862 Forslag i den Retning.

Hermed var Ejderpolitikken officielt knæsat af den danske Regering.

3. Ejderstaten gennemføres. (1861—63).

Stemningen i Landet var i denne Henseende enig og stærk for Regeringen. De første Aar af Tresserne var i det hele den nationalliberale Periode fremfor nogen. Bortset fra et Par Aar efter Treaarskrigen havde Partiet siden Marts 1848 været Landets ledende eller dog haft en afgørende Del i Styret, men først nu blev det som eet med Folket. Fra Embedsmændene gik der, som tidligere sagt, en ret ubrudt Linie fra Enevælden ind i den nye Tid, men de gamle begyndte nu at gaa bort, og de nye Slægtled stod, navnlig nationalt, mere helt paa Centrums Side. Pressen, der beherskedes af „Fædrelandet“ og „Dagbladet“ var nationalliberal, for saa vidt den betød noget. Landstinget var Partiets faste Borg, Folketingsvalget Juni 1861 faldt ud til dets Fordel. Monrad havde i sin dobbelte Stilling som Kultus- og Indenrigsminister udført et kolossalt Arbejde og vundet en parlamentarisk Anseelse, der søgte sin Lige i vor Historie. Ganske vist, Sejren og Æren var vundet mest paa Bekostning af Bondevennerne. Det store Skisma var afgørende begyndt, i den indre Politik vilde Kampen nu komme til at staa mellem dem og de Nationalliberale. Men i det nationale Spørgsmaal stod Hovedstyrken af Bondevennerne tæt om Regeringen, Balthazar Christensen var en af de varmeste Skandinaver og Ejderdanske, og kun Tscherning og hans lille Gruppe ønskede stadig Helstaten bevaret. De konservative Helstatsmænd havde ikke faa Tilhængere blandt Embedsmænd, Officerer og Godsejere og kunde regne med Tronfølgeren, Prins Christians Tilslutning, men i Repræsentationen var de faa, og Mænd som Bluhme og David nærede intet Ønske om at danne Ministerium. For en bestemt ejderdansk Politik var der da gode Udsigter indadtil.

Regeringens *Optræden udadtil* svarede nu ingenlunde straks hertil. De af England foranledigede Forhandlinger med de tyske Magter begyndte samme Efteraar, og Hall fremsatte her væsentlig det samme Forslag, som han havde forelagt de holstenske Stænder i Foraaret. Ikke alene afviste Magterne dette, men de inddrog samtidig i Konsekvens af Begivenhederne Aaret før Slesvigs Forhold i Drøftelsen. De hævdede, at Danmark havde brudt Aftalerne fra 1851—52 ved Sprogordningen i Slesvig og Rigsraadets fortsatte Eksistens.

Den danske Regering hævdede i et Svar af 26. December, affattet af Lehmann, og siden i en Række Vedel-Hall'ske Noter lige til Efter-

aaret 1862, at Magterne savnede Ret til Indblanding i Slesvigs Forhold, og at Danmark ikke havde brudt Aftalerne; — Forholdet var vel ogsaa mere det, at det var paa Vej mod Bruddet. Forhandlingerne gav intet Resultat, men alt som Tiden gik, blev det slaaet fast i Europas Bevidsthed, at ogsaa det slesvigske Spørgsmaal var internationalt. Da nu en ny Helstatsordning syntes at strande paa Holstenernes efter dansk Opfattelse uberettigede Krav om Ligestilling, og Ejderstaten ikke kunde gennemføres mod de tyske Magter, dukkede paa ny Tanken om *Slesvigs Deling* op. Den var nu som i 1848-49 den mest rationelle, men den var i sig selv vanskeligere at gennemføre efter Sprogreskripterne end før, og den havde stadig næsten intet Tilhold i Danmark. Det nyttede derfor ikke, at den støttedes baade af Preussens Regering og af England.

D. G. Monrad. (1811—1887.)
Fotografi fra c. 1860.

Den danske Regering skred betænksomt videre ad sin Bane mod *Holstens Udsondring*. Den forelagde Januar 1862 Rigsraadet Forslag til Forberedelse heraf samt den længe paatænkte slesvigske Forfatningsrevision. Flere af disse Love, der tilsigtede at gøre Rigsraadet til en særlig dansk-slesvigsk Forsamling, stødte dog paa Modstand baade hos visse Nationalliberale, hos Helstatsmændene og hos Bondevennerne, der ansaa dem for udemokratiske. I Slesvig ønskede mange Inkorporationen, som Hans Krüger foreslog baade 1862 og 1863.

Der kom intet ud af Rigsraadets Forhandlinger, og Hall var næppe alt for utilfreds dermed. Regeringen var i det hele ikke enig om Tempoet, og dens tre Ledere, Hall, Monrad og Lehmann udtalte sig forbavsende aabent i forskellig Retning. Monrad bevarede altid Helstatssympatier. Hall vilde krydse, og kun Lehmann, der skuffede som Minister, men nød voksende Popularitet, tilskyndede til resolut Handling.

Han havde her Støtte i den paa *ny opblussende Skandinavisme*. 1859 var Karl XV kommet paa Tronen i Sverige-Norge. Han var en personlig Ven af Frederik VII og med sit ildfulde, romantiske Gemyt tilbøjelig til at lytte til Skandinavismens Tale. Der var virkelig baade i Sverige og Norge

megen Sympati med Danmark, men den strakte sig ikke saa vidt, at man uden Betænkning vilde indblande Rigerne i den kommende dansk-tyske Krig, endsige da gaa med til en politisk Union. Udenrigsministeren Manderström fulgte Karl XV i vidtgaaende Imødekommenhed over for Danmark og støttede Hall over for Magterne, men nogen virkelig

Erindringer om Kongemødet paa Kronborg Juni 1860.
Samtidigt Litografi.

Lyst til Alliance havde han næppe. Han ansaa Holstens Udsondring for det eneste rette, og i de bevægede Dage i Juni-Juli 1862, da København først husede et nordisk Studentermøde og derefter den svenske Konge, var der Tidspunkter, da Hall ansaa Alliancen for sikret. Imidlertid, Kong Karl turde ikke gaa videre end til at forsikre, at naar Danmark trængte til det, var det svenske Folks Stilling sikker, og endnu i Februar 1863 afviste Manderström paa ny en Henvendelse fra Hall.

Var Stemningen i Danmark løftet, var den det ogsaa i Holsten og Tyskland. Det *slesvigske Spørgsmaal* begyndte under det diplomatiske Sejgpineri at blive et *nationalt tysk Problem*, en saare uheldig Vending for Danmark. September 1862 blev *Bismarck* preussisk Ministerpræsident og kort efter ogsaa Udenrigsminister. I Danmark saa man

snarest heri en Fordel; man mente med Rette, at Bismarck ikke havde nogen positiv Interesse for den dansk-tyske Strid, men man oversaa ganske vist, at hans hensynsløse Statskunst kunde skabe sig et Redskab af den. Omtrent samtidig med Bismarcks Tiltrædelse greb den engelske Udenrigsminister *Russell* ind i Striden paa en for Danmark ugunstig Maade. Han udsendte d. 24. September fra Gotha en Depeche, hvori han udtalte den Opfattelse, at Fællesforfatningen af 1855 maatte anses for ugyldig ogsaa for Danmark og Slesvig, og at der burde gives en ny ud fra de holstenske Stænders Forslag om en ligelig Firedeling. Det var formodentlig Ønsket om at forebygge en Krig og sikre den engelske Indflydelse hos de tyske Magter over for Napoleon, der bevægede Russell til dette Forslag. I Danmark kaldte man det „et Ørefigen", der føltes saa meget haardere, som Forlovelsen mellem Prinsesse Alexandra og Prins Edvard af Wales fornylig var deklareret og havde vakt Forventninger om engelsk Støtte. Russells Depeche fremkaldte ogsaa stærke Angreb i England, men de tyske Magter modtog den med Glæde, og de danske Diplomater i Udlandet raadede Regeringen til at følge Russells Raad. En af de mest fremtrædende blandt dem var Gesandten i Frankfurt Bernhard v. Bülow, senere tysk Udenrigsminister og Fader til Vilhelm II's Rigskansler. Han havde allerede i Foraaret 1862 i kloge og loyale Udtryk tilraadet den danske Regering at søge en ny Helstatsordning gennemført, og i Oktober 1862 trak han sig ud af dansk Tjeneste, idet han afslog at overtage Ministeriet for Holsten.

Den danske Regering lod sig ikke paavirke af Russells Depeche. Tværtimod saa det ved Overgangen fra 1862 til 1863 ud, som om det afgørende Øjeblik til *Ejderstatens Gennemførelse nærmede sig.* Aaret 1862 havde foruden de skandinaviske Rørelser ogsaa bragt nationale Fester som Afsløringen af Bissens Istedløve paa Flensborg Kirkegaard, og man havde her aabenlyst løftet Ejderfanen. Frederik VII's Stilling til Ministeriet havde ingenlunde altid været god; han var omgivet af Helstatsmænd som Tronfølgeren Prins Christian og Arveprins Ferdinand; Mænd som Blixen-Finecke konspirerede stadig mod Regeringen; Kongens Helbred var ikke godt, og han truede — som i øvrigt under hele sin Regering — ofte med at tage Enevoldsmagten tilbage eller abdicere, blot for at faa Fred. Heri var imidlertid sidst paa Aaret 1862 indtraadt en Forandring, og i November erklærede Kongen, at han hverken vilde ophæve den frie Forfatning, inkorporere Slesvig eller ophæve Rigsraadet.

Samtidig forskød de europæiske Magtforhold sig tydeligt ved Nytaar 1863. Den *polske Opstand* brød ud, og Frankrig, England og Østrig tog mere eller mindre bestemt Parti for Polakkerne, medens Preussen var den eneste Stat, der støttede Rusland, ja endog sluttede en Militær-

konvention med det. Saaledes som man i Danmark saa paa Magtfordelingen i Europa, var der da al Udsigt til, at Preussen vilde blive isoleret, og at Danmark uhindret vilde kunne gøre op med Holsten.

Der blev gjort et *sidste Forsøg* paa fredelig Forhandling. Paa den holstenske Stænderforsamling i Januar 1863 forelagdes en Del Forslag, der angik Fællessager, og som havde været behandlet i Rigsraadet. Holstenerne nægtede imidlertid at deltage i Fælleslovgivningen, saa længe Hertugdømmets Stilling i Monarkiet ikke var fastslaaet, og i en Adresse til Kongen protesterede man mod Regeringens Finanspolitik, samtidig med at man indsendte en Klage over den til Forbundsdagen.

Forholdene var nu efterhaanden drevet mod *Krisis*. Kongen var efter Novemberkundgørelsen 1858 enevældig for de særlige holstenske Sagers Vedkommende, og det var en Imødekommenhed, naar man dog havde givet Stænderne Lejlighed til at deltage i Afgørelsen af dem. De havde afvist Tilbudet, og Regeringen maatte paa egen Haand træffe Bestemmelse bl. a. om de økonomiske Fællessager. Det kunde ske i Kraft af Kongens Absolutisme, og det var næsten nødvendigt nu at faa en Ende paa Sagen. Ministeriet var ikke enigt, men Hall og Lehmann sejrede over Monrad, og ved Kundgørelsen af *30. Marts 1863 ophævedes Fællesforfatningen af 1855* for Holstens Vedkommende. Fra 1. April 1864 oprettedes en særlig holstensk-lauenburgsk Hær, underholdt af Hertugdømmerne selv. Holstens Bidrag til de fælles Udgifter fastsattes nærmere. Lovgivningen for Holsten skulde udøves af Kongen og Stænderne i Forening. Et Forslag til nærmere Ændring af Hertugdømmets Stilling i Monarkiet skulde forelægges næste holstenske Stænderforsamling, og det bebudedes samtidig, at en dansk-slesvigsk Fællesforfatning vilde blive forelagt Rigsraadet.

Novemberkundgørelsen 1858 sprængte den konstitutionelle Helstat af 1855. Der havde siden været gjort adskillige Forsøg paa at genoplive den, men det havde vist sig umuligt at enes med Holsten og Tyskerne derom. Saa mundede da den Hall'ske Politik ud i Martskundgørelsen 1863, der sprængte ogsaa den blandet konstitutionel-absolutistiske Helstat. Nu skulde der skabes en ny Helstat indtil Ejderen, og det laa i Fremtidens Haand, om og hvorvidt Helstaten i sin gamle Skikkelse kunde genopstaa.

Det er med Rette sagt, at Martskundgørelsen var et *Brud paa Halls tidligere Taktik*, der gik ud paa ved langsom Vigen for Tyskland lempelig at udsondre Holsten. Imidlertid har Hall utvivlsomt paa et tidligere Tidspunkt regnet med Muligheden af et kraftigt Skridt, naar Omstændighederne bød sig, og han har nu, under Indflydelse af mangeartede Paavirkninger, ment Tiden kommet. Man vil derfor med en vis Ret kunne sige, at han ogsaa i dette Øjeblik var konsekvent; — om en

stærkere og mere uafhængig Statsmand havde undgaaet den utvivlsomme Udfordring til Tyskland, bliver et aabent Spørgsmaal.

I Danmark vakte Martskundgørelsen ingenlunde ublandet Glæde. Bruddet med Helstaten var ikke tydelig nok betonet, fandt det nationalliberale Venstre og Bondevennerne, og Rigsraadet, der samledes i April, gav ikke Regeringen noget Tillidsvotum. Der var i de liberale Partier stærk Stemning for at forlange Grundlovsforslaget forelagt straks, og man ventede Støtte herfor hos Lehmann. Tscherning paa sin Side advarede som sædvanlig mod Krigen, Helstatsmændene maatte naturnødvendigt være mod Kundgørelsen. Hall var efter det kraftige Skridt paa ny tilbøjelig til at se Tiden an.

De *tyske Magter protesterede*, som ventes kunde, mod Kundgørelsen som et Brud paa Aftalerne 1851—52 og henviste Sagen til Forbundsdagen, der d. 9. Juli opfordrede Danmark til under Trusel af Eksekution inden seks Uger at sætte Kundgørelsen ud af Kraft og træffe Foranstaltninger til at indføre en ny Fællesforfatning efter tysk Ønske. Danmark svarede d. 2. August, at man vilde opfatte Eksekutionen som Krig, og at man ikke vilde ophæve Kundgørelsen, men var villig til Forhandling om Holsten paa Grundlag af den.

Heller ikke de ikke-tyske Magter hilste Martskundgørelsen med Glæde, bortset fra Sverige-Norge. Den *europæiske Situation*, der ved Begyndelsen af Aaret havde tegnet lys, undergik i Sommerens Løb en Forandring til Skade for Danmark. Ganske vist var *Englands* Stilling stadig venlig, og den var blevet det under Indtrykket af Prinsesse Alexandras Bryllup med Prins Edvard i Marts og Prins Vilhelms Overtagelse af den græske Krone kort efter. Prinsen af Wales blev hurtigt afgjort dansk i sine Sympatier og har utvivlsomt søgt at modvirke Moderens Tyskhed, ligesom han i 1864 udtrykte sin Beklagelse af, at England ikke havde grebet ind. Prins Vilhelms Valg til græsk Konge var foranlediget af England, og man gjorde sig derfor store Anstrengelser for at overvinde Prins Christians Betænkeligheder paa Sønnens Vegne, der under andre Forhold vistnok havde bragt Sagen til at strande. Lord Palmerston udtalte i Juli i Underhuset, at *Danmark ikke vilde komme til at staa ene i en Krig.*

Der var ogsaa andre gunstige Tegn. De *indre Forhold i Tyskland* var urolige, Østrig og Preussen rivaliserede om Førstepladsen, og Kejser Franz Josef havde i August indkaldt en Fyrstekongres i Frankfurt, der var rettet mod Preussen.

Saa vidt tegnede alt godt. Men den polske Situation, der havde lovet saa gunstig en Konstellation, havde forskudt sig. *Rusland* havde i Juli afvist Vestmagternes Indblanding, og da Napoleon foreslog England og Østrig at fortsætte Aktionen, sagde de nej. Baandet mellem

Vestmagterne var altsaa løsnet, og det viste sig straks deri, at Frankrig afslog et engelsk Forslag om Mægling i den dansk-tyske Strid.

England alene vedblev at fraraade Forbundets Eksekution, men det førte ikke til Resultat.

Den danske Regering gjorde sig næppe til enhver Tid klart, hvor usikre Forholdene i Europa var, og det gik saaledes, at den ogsaa blev skuffet i det Tilfælde, hvor dens Haab var størst og mest berettiget. *I Juli 1863 besøgte Karl XV Frederik VII* paa Skodsborg og søgte her en Samtale med Hall, hvor han udtalte sig for en Alliance mellem Danmark og Sverige-Norge. Den svenske Gesandt i København var den højt begavede Politiker og Forfatter Grev Henning Hamilton, en Mand, hvis glimrende Form og eventyrlystne Diplomati gjorde ham til Aandsfrænde af Kong Karl, men som havde et Moment af Spilleren i sin Karakter. Han sluttede sig varmt til Tanken om et Forbund mellem Rigerne, og han støttedes her af Udenrigsministeren i Stockholm, Manderström, der dog næppe var saa blind for Vanskelighederne. Som det viste sig, uden at meddele sig til det øvrige Ministerium, lod Manderström Hamilton indlade sig dybt med Hall. I August traf de Aftale om, at Danmark skulde besvare de tyske Fordringer med nej, og at Sverige da vilde støtte det. Der blev gjort Udkast til en *Traktat*, hvorefter Kong Karl lovede at stille indtil 20,000 Mand i Tilfælde af Holstens Okkupation. Den danske Regering havde ved Afsendelsen af Svaret d. 27. August al Grund til at føle sig sikker paa Sveriges Stilling.

Grev Henning Hamilton. (1814—1886.)
Svensk-norsk Gesandt i Danmark 1861—1864.
Maleri af P. Södermark 1849.

D. 4. September rejste Hamilton til Sverige for at faa Fuldmagt til at afslutte Traktaten, men i et Møde paa Ulriksdal Slot d. 8. September mødte Planen Modstand hos flere af Ministrene, først og fremmest

Finansministeren Gripenstedt, og der var ikke Stemning for andet end en Henvendelse til de neutrale Magter, hvis moralske Bistand man krævede for at slutte Alliancen. Et Ministerskifte, som Kong Karl paatænkte, var uigennemførligt paa Grund af den indre politiske Situation.

Resultatet kom sikkert uventet for Manderström og Hamilton. Man har rettet stærke Angreb paa dem for Letsindighed i Løfter og for efter Mødet paa Ulriksdal at have holdt den danske Regering hen i Uvished om Resultatet. Man har endvidere talt om et Dobbeltspil over for Hall, der gjorde det umuligt for ham at blive klar over Stillingen i Tide. Det maa dog vistnok siges, at Uklarheden mere skyldes hele Situationen end de to Mænd og til syvende og sidst bundede i Kong Karls og de svenske Statsmænds forskellige Syn paa de reelle Muligheder.

Det tyske Forbund vedtog d. 1. Oktober Eksekutionen inden tre Uger, hvis Martskundgørelsen ikke toges tilbage. Men tre Dage forinden havde den danske Regering *forelagt Forslaget om den nye Fællesforfatning* for Kongeriget og Slesvig, og herved var *det sidste og afgørende Skridt taget mod Ejderstaten.*

Under Indflydelse af mange forskellige Faktorer havde Hall bestemt sig dertil. I Sommeren 1863 havde Slesvigholstenerne sprængt den slesvigske Stænderforsamling, og den gamle Fællesforfatning blev efterhaanden mere og mere ubrugelig. I Danmark fordrede Pressen og den offentlige Mening en Afgørelse, udadtil saa Hall endnu Situationen lys, og navnlig troede han endnu paa Sverige.

Forfatningsforslaget var virkelig et dristigt Skridt. Ved at fastslaa Adskillelsen mellem Danmark-Slesvig og Holsten-Lauenborg brød det afgjort med Aftalerne og Januarkundgørelsen, og om der end i selve Forfatningen ikke var Tale om Inkorporation, laa Tanken om en saadan i det Udtryk i det kgl. Budskab, der ledsagede Forslaget, at det nye Rigsraad skulde kunne bære hele vor konstitutionelle Udvikling.

Det gamle *dansk-slesvigske Rigsraad* blev efter Forslaget selvstændig *lovgivende Forsamling* for de to Lande og skulde bestaa af et Folketing paa 130 Medlemmer, valgt af de samme Vælgere som Rigsdagens Folketing, og et Landsting bestaaende af Prinserne, 25 kongevalgte og 50 folkevalgte, disse sidste valgt umiddelbart efter en lignende Census, som gjaldt for Oktoberforfatningens umiddelbare Rigsdagsvælgere — altsaa et meget begrænset Antal.

I almindelig politisk Henseende laa Forslagets Brod i Landstinget. Naar det i det ledsagende Budskab hed, at Rigsraadet skulde kunne bære hele den konstitutionelle Udvikling, da antydede dette, hvad der heller ikke blev lagt Skjul paa, at Hensigten var at omdanne Junigrundlovens Landsting efter Rigsraadslandstingets Mønster. Det var Udtryk

for de Nationalliberales ændrede Stilling til Spørgsmaalet om konservative Garantier, og det gav Anledning til voldsomme Angreb fra Bondevennerne. Det var i sig selv en saare interessant Forskydning fra 1848, og det gemte Spiren til Grundlovskampene i 1864—66.

Stillingen i Rigsraadet over for Forslaget var meget delt. De Ejderdanske, de Nationalliberale og Bondevennerne, var tilfredse med Grundlovstanken deri, men Bondevennerne var for det første, som sagt, mod Landstingets Sammensætning, og desuden ønskede kun en Del af dem Inkorporationen. Det samme gjaldt Slesvigerne H. A. Krüger og Laurids Skau, medens Sofus Høgsbro saa Forfatningsforslaget som en Fælde, der skulde købe et konservativt Landsting for Inkorporationen. Tscherning var Modstander af Forslaget, dels paa Grund af Landstinget, dels fordi han var imod Inkorporation. Helstatsmændene havde intet mod Landstinget, men saa meget mere mod Ejderstaten.

Vedtagelsen krævede ⅔ Majoritet, og det var ingenlunde givet, at en saadan kunde naas. Der dreves en voldsom Agitation for Forslaget, og herunder spillede ogsaa Halls Henvisning til Sverige og Forholdene i Tyskland en Rolle. Der var i Efteraaret et Tidspunkt, da man i Danmark troede at kunne naa Forlig gennem Bismarck, og hans personlige Ven Blixen-Finecke gjorde ogsaa et Forsøg i den Retning, men der kom intet ud deraf; Bismarck har sikkert kun villet vinde Tid.

Skønt Hall privat ofte udtalte sig mistrøstigt, var han i Rigsraadet altid Optimist, og han og Ordføreren Krieger har et Hovedansvar for Forfatningens Vedtagelse. „Hvo som intet vover, han intet vinder, men dristig vovet halvt er vundet," endte Krieger sin sidste Tale. Landstinget blev ændret noget i demokratisk Retning. Prinserne gik ud, og de kongevalgte begrænsedes i Tal. Men i Hovedsagen blev Udkastet Lov, og *det vedtoges d. 13. November* med 40 Stemmer mod 16 (tre over det nødvendige Antal) under Hurraraab fra Tilhørerne. Det var Venstre og Helstatsmændene, der havde stemt imod. De Nationalliberale havde taget Ansvaret for Ejderstaten, og den offentlige Mening var paa deres Side. Men *to Dage efter Vedtagelsen døde Frederik VII*, og dermed kastedes som med eet Slag alle Beregninger over Ende.

Frederik VII var trods sin robuste Legemsbygning aldrig stærk, og han arbejdede selv Sygeligheden i Hænde. Hans Trang til Spiritus var snarest voksende, skønt Grevinde Danner gjorde sit bedste for at holde den nede, og der havde netop i Kongens sidste Dage, da han opholdt sig i Slesvig, fundet beklagelige Scener Sted ved festlige Lejligheder. Hvad Kongen under Paavirkning af Drikkevarer kunde sige og gøre, kunde være af overmaade løssluppen Karakter.

Men Folket bar over med alt sligt saa vel som med de Svingninger i Kongens Syn paa Grundlov og Frihed, der ofte bragte ham i truende

Nærhed af Enevælden. Dommen over Frederik VII i nationalliberale og konservative Kredse kunde være overordentlig haard — saaledes af Madvig, Sponneck, Frijs og Blixen-Finecke. Men der var engang for alle skabt et Tillidsforhold mellem Kongen og det jævne Folk, som kunde taale meget, og Kongens personlige Færd paa Rejser rundt i Landet støttede Indtrykket af, at man stod over for en, hvad Hjertet angik, ærlig og trofast Mand.

Hertil kom det mærkværdig storslaaede, der i løftede Øjeblikke kunde være over Frederik VII's Væsen. Det er et aabent Spørgsmaal, hvorvidt og i hvor stort Omfang han selv har forfattet visse af sine historiske Udtalelser, saaledes hans Ord d. 21. Marts 1848 og Talen til Prins Vilhelm d. 6. Juni 1863. Men det er i hvert Fald givet, at han lagde en Adel over Ordene, der havde sine Rødder først i en kongelig Slægt og saa i et varmt Hjerte.

Som *Manden med det danske Hjerte* gaar da Frederik VII over i Historien. Vi vil ogsaa regne ham til gode, at han trofast fastholdt og værnede den Kvinde, der betød saa væsentlig en Del af hans Liv. En stor og klog Regent var han ikke, men han kom paa underfuld Maade til at fylde Regentens Plads i Øjeblikke, da en mindre umiddelbar Natur kunde have fejlet skæbnesvangert.

FJERDE AFSNIT.

INDRE POLITIK I DEN NATIONALLIBERALE PERIODE (1855—63.)

1. Almindelig Karakteristik.

Tiden 1855—63 er den *egentlige nationalliberale Periode* i vor Historie. Efter at Partiet havde skabt 1848 og 1849, var det efterhaanden trængt ud af Ledelsen og maatte i 1854 lide under en Forfølgelse, haardere end under Enevælden. Ministerskiftet i December 1854 ændrede dette med eet Slag. Ganske vist var af den nye Regering kun Hall egentlig nationalliberal, men de følgende partielle Ministerskifter styrkede Partiet; Lundbye stod det nærmere end Lüttichau, Simony og Unsgaard end Scheel; H. I. A. Raasløff afgik som slesvigsk Minister 1856, og samme Aar blev Andræ Konsejlspræsident og Krieger Indenrigsminister; endelig blev Hall 1857 Konsejlspræsident i et overvejende nationalliberalt Ministerium, hvor ogsaa Monrad indtraadte 1859. Bortset fra den korte Rotwitt'ske Episode 1859—60 var derefter de Nationalliberale ved Roret Perioden ud.

Ministeriet Rotwitt fortjener et særligt Kapitel i vor Historie. Anledningen til dets Dannelse var ikke ærefuld. Rivningerne mellem Ministeriet Hall og Grevinde Danner naaede sidst i 1859 et Højdepunkt. De nationalliberale Ministre, især Krieger, ansaa ikke uden Grund Grevindens offentlige Optræden for skadelig for Landet ved Udlandets Hoffer og mente, at Kongen som konstitutionel Monark maatte tage Hensyn til deres Ønsker i saa Henseende. Imidlertid gav de det til Kende paa en lidet besindig Maade, og der forefaldt talrige Konflikter af let komisk Art. En Affære med Berling fik Bægeret til at flyde over; Ministeriet forlangte hans Afgang, men maatte selv gaa. Bag ved det skete stod Scheele og Bondevennerne, og efter at Kongen forgæves havde henvendt sig til Monrad, lod han Folketingets Formand, den nærmest bondevenlige Amtmand C. E. Rotwitt danne et Ministerium, hvori der yderligere sad en Bondeven, men som for Resten bestod af

Blixen og Mænd imellem det nationalliberale Venstre og Bondevennerne. Mens „Fædrelandet“ stillede sig ret velvilligt overfor Ministeriet, var Stemningen i København det ellers meget ublid, og Frederiksborg Slots Brand d. 17. December, der gav Anledning til en Mængde Rygter om Grevinden og Berling, gjorde den ikke bedre. Der opførtes i denne Tid paa Kasino et Smædestykke af Erik Bøgh om Grevinden, „Grevinden og hendes Sødskendebarn“, og ved Aarsskiftet forefaldt store Optøjer, mest foranlediget af Læredrenge o. lign. Imidlertid faldt Stemningen til Ro; Rotwitt, der var blevet modtaget afventende, vandt adskillig Paaskønnelse, og hos Venstremænd som Sofus Høgsbro var hans Anseelse i Stigen, da han d. 8. Februar pludselig døde af et Slagtilfælde. Der var ingen af Ministrene, der kunde og vilde føre Kabinettet videre, og Kongen kaldte først Madvig, der havde ført an i den nationalliberale Opposition mod Rotwitt, og siden Monrad til sig. Denne nød ikke tilstrækkelig almindelig Tillid til at kunne danne Regering, og Hall vilde ikke staa under ham; det blev da Hall, der blev Konsejlspræsident med Monrad som Kultus- og Indenrigsminister.

C. E. Rotwitt. (1812—1860.)
Konsejlspræsident 1859—1860.
Litografi.

Med en vis begrænset Ret kalder man Rotwitts Kabinet vort første Venstreministerium, — den Breche, det havde skudt i de Nationalliberales Regimente, fik i hvert Fald ingen Betydning.

I Virkeligheden gjaldt de *Nationaliberale* for næsten *selvskrevne til Ledelsen* i saa høj Grad, at en af deres bitre Fjender, Grev Frijs, 1859 ansaa dem for det eneste mulige Regeringsparti endnu i en Menneskealder. Grundene var flere, dels de ledende Nationalliberales utvivlsomme Dygtighed og Overlegenhed, dels de gamle konservative Helstatsmænds voksende Ængstelse for at tage Ansvaret over for Folkestemningen og efter det, der alt var sket, dels endelig den Omstændighed, at Bondevennerne, ogsaa efter deres egen Mening, ikke som Parti kunde stille noget akceptabelt Ministerium paa Benene. Det kunde ogsaa efter

1860 svirre med Rygter omkring Mænd som Sponneck, Tillisch, Blixen o. fl., men i Virkeligheden sad de Nationalliberale fast.

Dette skyldes ogsaa den Omstændighed, at *Skiftet i Embedsstanden* fra 1848, der aldrig havde været særlig dybt indgribende, nu var næsten helt *udjævnet*. De nye Mænd, der traadte ind i de ledende Stillinger, og de, der erstattede dem, var nu ganske overvejende nationalliberale. Et lignende Forhold gjaldt inden for Litteratur og Aandsliv, og selskabelig beherskede Professor-, Embeds- og Borgerpartiet København og Købstæderne. Danmarks Bykultur var virkelig nationalliberal, og man vil ikke for denne Periodes Vedkommende med Rette kunne kalde den snæver eller indelukket. Det nationalliberale Gennembrud i Fyrrerne havde trods sin stærkt nationale Karakter virkelig ført nye Værdier og nye Strømninger ind i dansk Aandsliv, og Mænd som Krieger, Andræ og Lehmann stod i stadig Kontakt med udenlandske Bevægelser. At Nationalliberalismen ikke ejede indre Frugtbarhed nok til efter Nederlaget og med Front mod den voksende Reaktion i Tyskland at gaa i Spidsen for Folket til en ny aandelig Rejsning, er en Sag for sig.

I *Folketinget* havde Partiet *ikke egentligt Flertal*. „Vi har ingen parlamentarisk Regering," sagde Ploug 1857, og endnu efter Valget 1861, der var de Nationalliberale gunstigt, skrev Hother Hage: „Vi har ingen parlamentarisk Regering, ingen Majoritet, der kan kaldes ministeriel."

Bondevennerne var som Regel de *stærkeste i Folketinget*, og nogen Nødvendighed for parlamentarisk Regering anerkendte man i øvrigt heller ikke; Krieger skelnede 1856 skarpt mellem en konstitutionel og en parlamentarisk Regering og taler 1859 om „en falsk Position, som om Folketinget indsatte Ministerier". En ulige betænkeligere Egenhed ved Styret 1848—63 er det, at Afgørelsen ad ordinær forfatningsmæssig Vej saa ofte svigtede. Krieger bemærker 1863 med Rette: „Det kan ikke miskendes, at hos os er alle fremaddrivende afgørende Beslutninger siden 1848 tagne af nogle enkelte, til Dels ved Magtsprog, og derefter billigede og i det Enkelte gennemførte." Men denne Svaghed hos Flertallet skyldtes mere udenrigske end indenrigske Forhold.

Til Trods for Bondevennernes Flertal gjorde deres Gruppedeling og den større personlige Selvstændighed over for Partidisciplinen, der var Tidens egen, Stillingen ret gunstig for Ministeriet. Det drejede sig dengang i en ganske anden Grad end nu om Personer, ikke om Partier; karakteristisk skriver derfor Johan Grundtvig 1858 til Høgsbro: „Du maa stemme med en af Partiførerne, hvis du vil udrette noget"; — nu havde man sagt: med et af Partierne.

I *Landstinget* havde de *Nationalliberale et sikkert Flertal*, der lede-

des med Fasthed og retorisk Glans af Partiets store Charmeur, den talentfulde Embedsmand og Lovskribent Orla Lehmann. Der var imidlertid henimod Periodens Slutning Varsler om, at Junigrundlovens Valgbarhedscensus ikke vilde kunne holde et bondevenligt Flertal ude, og det var et af Momenterne i den voksende Konservatisme hos Regeringspartiet.

Endelig havde de Nationalliberale efter Holstenernes Udtræden sikkert Flertal i Rigsraadet, hvad der til syvende og sidst var det afgørende, fordi de vigtigste Afgørelser faldt her.

De Nationalliberale stod paa Linie med den almindelige *europæiske Liberalisme* og hyldede dens Principper, Frihandel, Frikonkurrence, personlig Ukrænkelighed, Udvikling af Selvstyre o. s. v. Man vil ikke kunne benægte, at de arbejdede med Troskab for disse Ideer, og det var ganske uberettiget, naar Bondevennerne vilde tiltage sig selv Æren for de liberale Reformer, der gennemførtes. Sandheden er, at disse som Regel hovedsagelig skyldtes de Nationalliberale i mere eller mindre nært Samarbejde med Bondevennerne. Det gjaldt Næringslov, de kommunale Love o. s. v. De Nationalliberale kunde, som f. Eks. i Spørgsmaalet om Rentefodens Frigivelse, opfatte Sagen alt for doktrinært, hvor Bondevennerne i Kontakt med det gamle Højre saa mere praktisk-rationalistisk paa den, men nogen Flugt fra Idealerne fra 1848 hos de Nationalliberale var der ikke Tale om, — de høstede jo ogsaa som herskende Klasse delvis selv Frugterne af Frikonkurrencen. En noget anden Sag var det med det rent politiske Spørgsmaal om Valgretten, hvor de Nationalliberale oprindelig var gaaet videre, end mange af dem havde ønsket, og hvor de senere i de forskellige Forfatningslove halede stærkt i Land. Det er ogsaa givet, at de i Tilfælde af en sejrrig Udgang af den tyske Krise vilde have søgt den tilbagegaaende Bevægelse ledet over i Kongerigets Rigsdag.

Hvor strengt eller mildt man vil dømme Partiet herfor, beror paa forskellige Synspunkter. Givet er det kun, at Forholdet stod i Forbindelse med en afgjort og skæbnesvanger Mangel hos de Nationalliberale. De var *blottede for Indtryk af Historiens og Udviklingens Lagdelthed.* De havde ikke tilegnet sig den Politikkens ABC, at der under hver Klasse, som er kommet til Magten, staar een, to eller tre, som venter paa at tage dens Plads, og at Opgaven maa være i Tide at opgive saa meget af sit eget, at man faar Lov til at beholde Resten. De Nationalliberale delte denne Mangel med senere danske Magthavere. Hvis de ikke havde haft denne Brøst, vilde de ikke paa Højden af deres Regimente saa stædigt have hævdet Princippet „Alt for Folket, men intet ved Folket“; de vilde have vidst, at den Valgret, de selv bar Ansvaret for, kun gennem lange og besværlige Aar kunde opdrage den Del af

Folket til Statsborgerkaar, som med eet Slag var rykket ind i de bestemmendes Kreds. De vilde have vidst, at meget af det, de hovmodigt dadlede Bønderne for, dels var overflødige Rester af Fortiden, som vilde forsvinde, dels var Kim til en Folkelighed og en Kultur, som var stærkt forskellig fra deres egen, men som bundede saa dybt i Jorden, at det var ørkesløst at ville kappe den bort. At der her med Rette kan tales om en Kultur, ses f. Eks. af Lars Bjørnbaks Artikler „Frem, Bondemand, frem" i et jysk Blad 1854—56; de viser en utvivlsom Villie til Selvopdragelse og Selvkritik. Men der var ogsaa Brug for Vækkere. Der er tidligere talt om, i hvor ringe Grad den fri Forfatning evnede at drage Vælgerne frem til offentlig Interesse, og dette gjaldt ikke mindst Bonden. Den rent kulturelle Fremgangslinie var mange Steder paa Landet forbavsende svag. Bortset fra Egne som Vendsyssel og Fyn, hvor det religiøse Røre tidlig vaktes, laa det daglige Liv jævnt hen i Fortsættelse af Tiden efter Landboreformerne i det 18. Aarhundrede. Det var forbeholdt den økonomiske og politiske Rejsning i Firserne at lufte ud. Men ligesom Forskellen mellem Nationalliberale og Bondevenner meget mere var social end politisk, saaledes var de Nationalliberales Fejl i den indre Politik mest af social Art; de havde ikke Organet for Bønderne.

Det maa nu siges, at denne Raceforskel i Virkeligheden gjorde sig mere gældende uden for end i Repræsentationen. Der kunde være voldsomme *Sammenstød i Tingene*, og Bonderepræsentanterne kunde ubestridelig vise en alt for usleben Optræden. Men *Samarbejdet* foregik som Regel ikke derfor mindre let, og en Mand som Monrad var til Tider næsten mere anset af Bønderne end af sine egne, især i Aarene 1860—61, da han som Kultus- og Indenrigsminister gennemførte et forbavsende stort Arbejde: Fæstelov, Jernbanelov m. m. Derimod gjorde den nationalliberale Presse ikke altid Gavn. Plougs „Fædrelandet" var ubehersket i nationale Spørgsmaal, men i øvrigt ikke uden Blik for Nuancer. Ulige uheldigere virkede „Dagbladet", der fra først i Halvtredserne under *C. Billes* Redaktion optog Kampen mod Bondevennerne. Med et specifikt akademisk-københavnsk Vid skabte det en Atmosfære af Latter omkring Bønderne, som virkede til ubodelig Skade i lange Tider. Trods al Agtelse for den journalistiske Dygtighed, der fik Udtryk i denne slebne Grovhed, er det vanskeligt ikke her at fordømme.

Inden for de Nationalliberale gik der *mange Delingslinier, baade* hvad nationale og økonomiske Spørgsmaal angik. *Lehmann* hørte nationalt til de mest yderliggaaende, politisk efterhaanden til de mest konservative; *Monrad* gjaldt det modsatte. Tilsvarende opløste Forhold herskede i Bondevennepartiet, især efter Brudet mellem *Tscherning* og *J. A. Hansen* 1854—55. Stillingen var her den, at Tscherning

kulturelt egentlig stod de Nationalliberale nærmest, men ved sin Helstatspolitik og sit paradoksale Syn paa aandelige Værdier fjernede sig fra dem. J. A. Hansen var nationalt deres Meningsfælle, socialt var han den rene Smaaborgerrepræsentant, ofte, som i Næringsspørgsmaalet, næsten mere Købstad- end Landbopolitiker. Han har øvet en mægtig, ikke altid heldig Indflydelse paa Venstres Tænkemaade. Naar de nationalliberale Angreb paa Bondevennerne først i Tresserne bl. a. forekastede dem uværdige og smaasindede Førere, havde J. A. Hansen vist nok sin Skyld i denne Anklage. Det vældige Pust i Tschernings oratoriske Register og hans Personligheds Renhed og Vælde skabte altid et Bælte af undrende Respekt om ham. J. A. Hansen appellerede til Skomagerværkstedets og Husmandsstuens lavloftede Ræsonnement, og han selv som Menneske var ikke glansfuld. I sit Liv som i sin Politik uharmonisk, ikke ukendt med Krogveje, kom han ud baade for Beskyldninger og for Fejlgreb, som aldrig har svækket Troen paa hans overbeviste politiske Ærlighed, men vel har draget hans Navn ind i Sfærer, det burde have været udenfor. Hans i det smaa usvigelige Logik, der gør hans Rigsdagstaler behagelig klare og reelle at læse, kunde give sig Udslag af en forbløffende Snæverhed, som naar han gik imod Oprettelsen af Landbohøjskolen, fordi en eventuel Forbedring af Jorden blot vilde komme Godsejerne til gode.

C. St. A. Bille. (1828—1898.)
Redaktør af »Dagbladet«.
Litografi.

Modsætningerne mellem de to Frihedspartier naaede deres *Højdepunkt 1860—61.* D. 29. Marts 1860 holdt Lehmann en Tale for Rigsdagen, hvor han brød Staven over de „ærgerrige Demagoger“, der valgtes af Bønderne, og samme Aar skrev Juristen de Coninck en Række Breve i „Dagbladet“, der siden udkom som Særtryk, og hvori han med skarpt Vid heglede Bondevennerne igennem. Han sammenligner dem med Jakobinerne, de Nationalliberale med Girondinerne, han fraskriver dem al Fortjeneste af Reformlovgivningen, bebrejder dem uværdig

Optræden i Rigsdagen, ringe Arbejdsevne og tyrannisk Partidisciplin. Pjecen skød i sin Ensidighed langt over Maalet, men ramte utvivlsomt en Del af Bondevennernes uheldige Repræsentanter retfærdigt; den fremkaldte en livlig Debat og en Mængde Sympatiskrivelser til Forfatteren, ligesom den ikke var uden Del i, at Folketingsvalgene 1861 faldt ud i nationalliberal Retning.

Modsat de Nationalliberale, hvis Organisation altid var af midlertidig og stilfærdig Art, forstod Bondevennerne at skabe et Grundlag for deres Stilling i Rigsdagen ude i Landet, og det var ikke mindst J. A. Hansen og hans nærmeste Tilhængere, der gik i Spidsen. Det gamle *Bondevenneselskab* betød ikke det samme som før, men det fik en overordentlig betydningsfuld Underbygning i de *økonomiske Foretagender*, Bønderne rejste, og hvorved de lagde Grundsten til senere Tiders store Andelshus. Asmus Gleerup havde allerede 1846 stiftet Holbæk Amts Brandforsikringsselskab, og 1851 og 1856 grundede Gert Winther sine to Brandforsikringsforeninger i Østjylland, der i Forening med den 1862 stiftede „Jyske Folkeforening" fik meget stor Betydning som økonomisk-politisk Organisation for de Bjørnbak'ske Egne; 1857 fik Bonden Jørgen Christensen i Stillinge oprettet den sjællandske Bondestands Sparekasse og skabte dermed et Bondeinstitut til Forvaltning af Bondernes Penge. De opgaaende Konjunkturer i Fyrrerne havde skabt Pengerigdom ogsaa hos Bonden, men da han efter Landbolovene omkring 1850 havde Brug for Laan til Køb af Fæstegaardene, stillede Sparekasserne (i Sjælland 1857: 14), som havde hans Indlaan, sig vrangvilligt overfor Udlaan, og Uvillien herover førte til Dannelsen af den nye Sparekasse, der hurtigt underlagde sig store Dele af Sjælland og under Ledelse af C. C. Alberti og siden hans Søn ogsaa var en betydningsfuld politisk Faktor. Ogsaa Kreditforeningerne, der begyndte at opstaa kort efter 1850, maa regnes for betydningsfulde Landmandssammenslutninger, om de end ikke lededes af Bønder.

Den økonomiske Landvinding var gjort som naturlig Følge af Snæverhed fra de ledende Samfundslags Side. Var det sandt, at J. A. Hansen og mange mindre Aander i alt for uhyggelig Grad manede Hadets og Misundelsens Spøgelse frem, saa bar deres Modstandere sig ofte ikke bedre ad. Navnlig viste *Godsejerne* sig i Fæstespørgsmaalet, hvorom senere, ikke i Besiddelse af politisk-social Forudseenhed. Denne Stand, der i Kraft af sin ubestridelige Styrke maatte være kaldet til en ledende Rolle i Landet, lod sig nøje med at klage vredladent over Tilsidesættelse i 1848—49 og i øvrigt vogte paa sit Fæstegods. Der løftede sig enkelte Røster for en *Samvirken af Godsejere og Bønder*, som A. W. Moltkes i 1856 og Blixen-Fineckes i 1858 („Den Tid er ikke fjern, da der kan komme Bevægelser i Europa, som ogsaa kan berøre vort Fødeland, og

som kunde være af den Natur, at det var ønskeligt, at alle vi, der bor paa Landet, kunde gaa Haand i Haand, da det alene derved vilde blive muligt, naar saadanne Tider kom, at vi kunde være i Stand til med Enighed og Kraft at støtte Tronen og Riget.“). Men der var ikke megen Jordbund for slige Tanker til nogen af Siderne. Det Kit, der skulde binde de stores og smaas Interesser sammen, maatte enten komme fra en fælles Fare eller en fælles aandelig Strømning.

For saa vidt der paa noget Tidspunkt var nogen Mulighed for det sidste, saa laa den i et Moment, der ogsaa i andre Henseender er af overordentlig Interesse, og som i sig bærer baade Kim til Bondevennernes Undergang og Spiren til noget nyt og stort. Det er *Grundtvigianismens Indtræden i Politikken.* Grundtvig selv var Medlem af Rigsdagen 1848—55, men han havde intet Parti, var daarlig nok Politiker og havde længe ondt ved at forsone sig med de borgerlige Frihedsideer. Noget lignende gjaldt Jacob Christian Lindberg, der var Rigsdagsmand 1853—55. Efterhaanden dannede der sig en grundtvigsk Gruppe i Yderkanten af Bondevennerne og det nationalliberale Venstre; den arbejdede naturligt mest for kirkelige og aandelige Spørgsmaal og talte Mænd som Spandet, hvis Trosfrihedsforslag tidligere er omtalt; men den havde ingen selvstændig Indflydelse, og Førerne Tscherning og J. A. Hansen stod den fjernt. I Virkeligheden fik Grundtvigianismen i Rigsdagen først en politisk Leder, da *Sofus Høgsbro* 1858 blev valgt ind. Han var fortjent af den danske Sag i Slesvig som Forstander for Rødding Højskole, han delte ikke den egentlige Grundtvig'ske Opfattelse af Trosordet, men han var dybt gennemtrængt af de folkelige og kirkelige Friheds- og Oplysningsideer, der udgik fra Grundtvig. Sindig og rationalistisk i sin Færd og Bedømmelse af Mennesker, Idealist i Troen paa Livet, en klog Raadgiver og Medvider i daglig Politik. Han sluttede sig straks til Bønderne mod Embedsmændene, han vilde en mod den nationalliberale Universitetsdannelse direkte rettet hjemmefødt dansk folkelig Kultur, og han saa i J. A. Hansen og Tscherning kun Karika-

Sofus Høgsbro. (1822—1902.)
Fotografi fra c. 1860.

turer af Folkeførere. Han sluttede sig til Venstre, som han foretrak at kalde det, men han hørte meget snart til de utilfredse. Han vilde danne et nyt *Centrumsparti* af grundtvigske Bønder, det nationalliberale Venstre og Godsejere som Carlsen, Blixen og Fonnesbech, og han saa hen til den Dag, da han kunde skabe et saadant Parti et Hovedkvarter i København med de for Lovgivningsarbejdet nødvendige juridiske Kræfter. I den 1860 stiftede „Danevirkeforening", der skulde drive Regeringen frem i ejderdansk Retning, fandt han en Del af sine Ønsker opfyldt, men han tænkte langt videre. I et mærkeligt Brev af 26. Juni 1861 skrev han til den store danske Slesviger Flor: „Jeg vilde ønske, at en Del brave danske Godsejere vilde stifte et Selskab til Folkeoplysningens Fremme, der for det kommende Aarhundrede kunde blive, hvad Landhusholdningsselskabet har været for det svundne.... Uden at give sig af med Politik vilde det i Virkeligheden blive det mest politiske Selskab i Landet og mere end noget andet kunne knytte Bønder og Godsejere sammen. Det vilde faa en mægtig Støtte i hele den grundtvigske Gejstlighed og alle fra Folkehøjskolen udgaaende Elever. Det kunde virke ved Folkeskoler, Bogsamlinger, Foredrag, Skrifter, Aarsberetning, Pengeunderstøttelser o. s. v., mens Professorpartiet og hele det doktrinære Væsen burde holdes udenfor. Carlsen var vist af flere Grunde en Mand, der burde træde i Spidsen derfor. Blixen-Finecke gik vist ogsaa gerne med.... Godsejerne maa tage sig af folkelig og sund Oplysning, hvis de vil forstaa og lede deres Folk og Tid."

Det kan næppe siges, om Høgsbro har gjort noget alvorligt Forsøg paa at føre denne Tanke ud i Livet. Hvis det nationalliberale Parti ikke havde sat sin politiske Magt og Anseelse over Styr under Krigen, vilde det rimeligvis efter den være skredet til en Indskrænkning i Junigrundlovens Valgbestemmelser. Det var Halls og Andræs Mening, at den i Novemberforfatningen for Rigsdagens Landsting gældende Census skulde overføres paa Rigsdagens Landsting. I dette Tilfælde havde en Samvirken af Godsejere og Bønder ikke været let at formidle. Som det skete nu, at de nationalliberale faldt som for en Dom udefra, kom deres Modstandere til at staa med uventede Muligheder. Det hører ikke under dette Afsnit at berette, hvorledes de benyttede dem. Men det havde været en Lykke, om der i 1865 og Aarene derefter havde eksisteret et aandeligt Fællesskab mellem Godsejere og Bønder, der kunde have virket med til at jævne de politiske Modsætninger.

Thi den Opgave, der blev lagt foran Danmarks Politikere efter Freden i Wien, pegede bort fra Hovedstaden, ud mod Landet. *Store eller smaa Bønder* eller dem alle i Forening — det var *Oktoberdagens Spørgsmaal.*

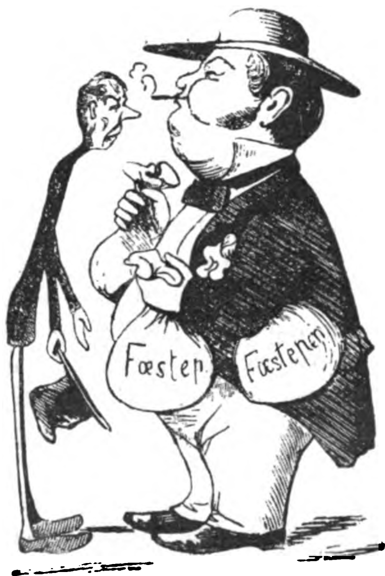
2. Hovedlinier og Hovedresultater i det politiske Arbejde.

I. *Fæstevæsenet.*

Spørgsmaalet om *Fæstegodsets Afløsning* har været berørt hist og her i det foregaaende, men dets Betydning i politisk og social Henseende var saa stor, at det bør behandles i et særligt Kapitel. Det var en Arv fra Stændertiden, og det trængte sig straks i 1848 paa som et af de mest brændende. Det var endnu en meget betydelig Del af dansk Jord, der var Fæste undergivet, 1850 21,583 Gaarde med 113,512 Tdr. Hartkorn af i alt 68,556 Gaarde med 336,156 Tdr. Hartkorn. Ulemperne for Fæsterne var dels økonomiske, dels almindelig sociale. Det sædvanlige Livsfæste paa Fæsterens og Enkens Livstid rummede en vis Hasard paa Grund af Livets Usikkerhed, Indfæstningssummen svækkede paa Forhaand Fæsterens Driftskapital, og han havde ikke nogen sikker Fordel af at forbedre Fæstet. Med de stigende Priser paa Landbrugsprodukter voksede vel Udbyttet, men samtidig drev Konjunkturerne Indfæstningssummen i Vejret; Godsejerne stimulerede deres Godsforvaltere i denne Henseende, eller de holdt Fæsteauktioner, hvor man drev det til at faa over 18,000 Kr. i Indfæstning for en Gaard paa 45 Tdr. Land. En Del Godsejere var villige til at sælge og klagede over, at Bønderne ikke altid var lige villige til at købe, hvad dog kunde bero paa Vanskeligheden ved at skaffe Kapital. Derimod var der efter den frie Forfatning Fare for, at andre Klasser kunde opkøbe Fæstegods og saaledes trænge Bønderne ud. Selveje eller Arvefæste lokkede i øvrigt disse som det mest indbringende og betryggende, og hertil kom politisk-socialt det Underordningsforhold, hvori Fæsteforholdet stillede Fæsteren over for Godsejeren, „et Tyendemærke", som Lehmann sagde, der efter Grundloven maatte forekomme særlig uværdigt. *Kravet om tvungen Afløsning* blev, som sagt, straks rejst i 1848, og d. 22. November lovede Indenrigsministeren P. G. Bang, at der skulde blive forelagt en Fæstelov. Paa den 1849 nedsatte Landbokommissions Program stod ogsaa en saadan, men det udarbejdede Forslag dertil vandt ikke fuld Tilslutning fra nogen Side, og bl. a. kunde Formanden Unsgaard ikke gaa med til det; han mente for Resten, det var skadeligere for Fæsterne end for Godsejerne.

I de første Aar af Halvtredserne vedtoges der en Del Love, der gav Regler for Afløsning af Fæstegodset paa Statens Ejendomme, visse Stiftelser og Len og Stamhuse. Men Hovedspørgsmaalet, det private Fæstegods, stod tilbage. *Monrad*, der i 1848 havde villet have Fæstespørgsmaalets Ordning optaget i Grundloven, forelagde 1851 i Folketinget et *Forslag om Tvangsafløsning.* Fra 1855 skulde enhver Fæster kunne kræve sin Fæstegaard som Ejendom mod fuld Erstatning efter en Taksation; af Summen skulde en Del udbetales, en Del blive staaende

i Gaarden, og Staten skulde hertil i sidste Prioritet anbringe en Ottendedel af Taksationssummens Beløb, hvad der for hele Landet ansloges til ca. 100 Mill. Kr. I sin Motivering hævdede Monrad stærkt, at Godsejerne ikke fik den politiske Stilling, de kunde kræve, før denne Lov var vedtaget; før da vilde man ikke i Folketinget se en Skare Godsejere, valgte af Bonder. Den gammelliberale David erkendte, at en Ændring var en Nødvendighed; men baade han og Indenrigsminister Rosenørn gik imod Loven. Den blev forelagt paa ny samme Efteraar, og nu var *Tillisch* Minister. Han erklærede, at Regeringen vel ønskede Overgang til Selveje, men ikke ved Tvang; den stolede paa den *frivillige* Afløsning, der var godt i Gang, men rigtignok, som Balthazar Christensen sagde, vilde kræve et Par Menneskealdre for at løse Sporgsmaalet. Baade han og Sponneck hævdede, at Almenvellet ikke krævede en Tvangslov, og at Ekspropriation derfor stred mod Grundloven. Ved anden Behandling 1852 var P. G. Bang paa ny blevet Indenrigsminister, men han afviste Tanken om en Tvangslov. Under Udvalgsbehandlingen skrev den udmærket dygtige Jurist J. E. Larsen en Betænkning, hvori han erklærede efter en grundig Undersøgelse og ikke uden Betænkelighed at være naaet til det Resultat, at Fæsterne har en Art historisk Ejendomsret til Fæstegodset, et Standpunkt, der siden Gang paa Gang blev fremholdt af Bondevennerne, men som mange andre Jurister afviste. Loven blev ændret derhen, at Kreditkasser skulde træde i Stedet for Regeringens Prioriteter, men i øvrigt fandt dens Ophavsmand Monrad, at den inddrog for mange ikke lovhjemlede Goder under det, Fæsteren juridisk kunde kræve aflost, og han, Madvig og Krieger stemte med Mindretallet imod Loven.

»Gemytligt Forhold mellem Godseier og Fæstebonde.« Satirisk Tegning i »Nemesis« 1852.

Samme Aar forelagde Tscherning paa ny Loven i den sidste Skikkelse; P. G. Bang udtalte sig personlig velvilligt, men henviste til det samlede Ministerium. Loven blev i Udvalget, og næste Aar forelagde Balthazar Christensen den paa Grundlag af dettes Forhandlinger, stadig uden Resultat.

1853 indbragte da Tscherning Lovforslaget igen, og Meningerne brø-

des atter i lange Debatter. Monrad saa i Tvangssalget en Ekspropriation, hvorimod Tscherning opfattede det, som om Godsejerne blot slap for en Administration og fik et rundeligt Vederlag derfor! *Ørsted* var nu Indenrigsminister og *afviste Forslaget* med de samme Argumenter som i sin Tid i Stænderne.

I den næste Samling samme Aar blev Loven af Balthazar Christensen forelagt Landstinget, men havde naturligvis ikke der nogen bedre Skæbne. Godsejerne henviste stadig til den frivillige Afløsning, der ganske vist skred frem, men langsomt og i visse Landsdele, som Fyn, næsten laa stille. Clausen, Madvig og Hall stod i Fæstespørgsmaalet stadig et Stykke længere til højre end Monrad og Lehmann, og den gamle A. W. Moltke erklærede sig principielt imod. Flertallet begrænsede Loven til Jorder i offentligt Eje og indførte i øvrigt Mæglingskommissioner, der skulde berejse Landet og mægle mellem Ejere og Fæstere, men dette modsatte Ørsted sig, og *Loven bortfaldt.*

1855, da Statskupfaren var drevet over og en mere liberal Regering traadt til, vedtog Bondevenneselskabet, at Sagen skulde rejses paa ny, og *J. A. Hansen indbragte da et Forslag* i Folketinget. Fra 1857 kunde enhver Fæster kræve sin Gaard til Eje mod en Købesum, der fremkom ved at tage de to Trediedele af en Taksation efter Gaardens Værdi i Handel og Vandel. P. G. Bang var atter blevet Minister og udtalte sig stadig personlig velvilligt, men han kunde ikke billige, at de i Øjeblikket gældende Kontrakter skulde brydes, og han vilde overhovedet ikke selv tage Affære. J. A. Hansen truede med at rejse en langt voldsommere Agitation paa et andet Punkt, Fæstnelse af Landgilde og Indfæstning. Især ved Monrads Bistand kom et *Forlig i Stand,* og der vedtoges en Ordning, hvorefter alle lovlig indgaaede Kontrakter opretholdtes, hvorimod ved Fæsteledighed, naar frivillig Overenskomst ikke naaedes, de efterlevende kunde kræve Gaarden solgt ved offentlig Auktion, saaledes at mellem en Fjerdedel og en Trediedel af Købesummen indbetaltes til Statskassen, der atter skulde udbetale den til Bondens efterladte. Til Gengæld kunde Godsejeren selv beholde en Fæstegaard for hver ni, han solgte. Denne Dagsorden vedtoges med 81 Stemmer mod fem, men den sidstnævnte Bestemmelse vakte megen Uvillie hos Bønderne. Kort efter vedtog Landstinget paa Lehmanns Forslag enstemmig en lignende Dagsorden, og det var ved denne Lejlighed, at A. W. Moltke udtalte sig om Landmandsstandens Sammenhold.

Der forelaa nu Udkast til en Ordning, som havde sikkert Rigsdagsflertal. Godsejerne indsendte en forbitret Protest til Kongen, som de københavnske Blade besvarede med grove Skældsord. Mange ventede imidlertid, at Regeringen vilde indbringe Forslag paa Grundlag af Dagsordenen, og *Unsgaard,* der var blevet Indenrigsminister, var og-

saa tilbøjelig dertil, men vilde ikke gaa med til Godsejernes Ret til hver tiende Gaard. Han *udarbejdede et Forslag*, der ophævede Fæstetvang og øvede et mildt Tryk ved frivillig Overenskomst; hvis Enighed ikke naaedes, skulde der ske Salg, og en Fjerdedel af Salgssummen tilfalde Staten, saaledes at denne kunde give den højst bydende Bonde eller Livsarvingerne en vis Del af Summen. De andre Ministre var imidlertid imod Loven, og Unsgaard gik af. Her var formodentlig Skæbnetimen for en virkelig Tvangslovs Gennemførelse, men det var nu klart, at heller ikke de nationalliberalt prægede Regeringer vilde en saadan. Noget har formodentlig Hensynet til det konservative Udland spillet med ind her; man har været bange for at tone for revolutionært Flag. Ogsaa Kongen har været en Hindring; han erklærede d. 1. Oktober 1856, at han ikke vilde give nogen Fæstelov. Men det falder dog vanskeligt at se Hovedgrunden i disse Forhold.

I hvert Fald, Krieger overtog Indenrigsministerposten efter den Aftale, at ingen Tvangslov skulde forelægges, og da J. A. Hansen i Efteraaret 1856 kom igen med sit gamle Forslag fra før Dagsordenen, indrømmede Indenrigsministeren vel, at Fæsteforholdene var „forvirrede og forkvaklede“, men han vilde intet Løfte give, og Hall udtalte sig afgjort imod. Loven vedtoges i Folketinget, medens den i Landstinget blev standset ved en ny af Clausen foreslaaet Dagsorden, der viste Sagen tilbage til Regeringen.

1857 forelagde *Balthazar Christensen* det af Folketinget sidst vedtagne Forslag i Landstinget. Lehmann erklærede nu at ville stemme imod, fordi han ikke vilde styrte Regeringen; — det vilde overhovedet blive vanskeligt at faa en Regering til at gennemføre Loven. I øvrigt betegnede han det med Rette som en taktisk Fejl, at Forslaget ikke efter Fællesdagsordenen var forelagt i Overensstemmelse med den. Mod Lehmanns Stemme vedtoges nu imidlertid en ny Dagsorden, der indtrængende opfordrede Regeringen til at tage Sagen op.

Ved Folketingsvalget 1858 erklærede *Monrad*, at han havde opgivet Tanken om en Tvangslov, da Enighed ikke kunde opnaas. Bondevennerne forelagde den paa ny i Folketinget, men tog den tilbage, da der øjensynlig ingen Mulighed var for Gennemførelsen, og ogsaa de syntes at have lagt Tvangslovtanken paa Hylden. De genoptog en Tanke, Tscherning i sin Tid havde haft, i Stedet for at afløse Fæstet at forbedre det og saaledes efterhaanden gøre det lige saa indbringende og betrygget som Selveje. De indbragte i Folketinget 1859 et Forslag om Ændringer i Fæstelovgivningen, hvorefter Fæstets Varighed skulde være mindst 30 Aar; Enker fik Ret til at gifte sig uden at give ny Indfæstning, Kontrakterne skulde baseres paa en virkelig

uhildet Synsforretning, og Landgilden kunde kun forhøjes i samme Forhold, som Jorddrotten forbedrede Fæstegaarden.

Lovforslaget blev ikke behandlet, men det havde vel sin Del i, at Monrad næste Aar som Indenrigsminister i sin store Arbejds- og Magtperiode tog Sagen op til Løsning. Han indbragte i Landstinget et Forslag, der lignede Bondevennernes, for saa vidt som det ogsaa kun sigtede paa Reformering af Fæsteforholdet, men som rigtignok ikke gik nær saa dybt. Ved Fæsteledighed skulde Livsarvingerne, hvis de ikke fik Gaarden, have en Erstatning, hvis Størrelse rettede sig efter, hvor lang Tid der var hengaaet siden Fæsteforholdets Indgaaelse. En Enke kunde gifte sig uden Ejerens Tilladelse. En Del andre mindre Ulemper for Fæsteren fjernedes. Landstinget, hvis Ordfører var Lehmann, udtog Bestemmelsen om Enken og indsatte den fra 1856 kendte Paragraf om Godsejerens Ret til hver tiende Gaard. Bondevennerne var meget lidet tilfredse med Forslaget, som det forelaa, men de turde ikke afvise det, og det blev *vedtaget* væsentlig i Landstingets Affattelse. J. A. Hansen sluttede Forhandlingen med nogle i hans Mund usædvanlig fredelige Udtalelser.

Loven betød *politisk et Nederlag for Bondevennerne.* Ganske vist forbeholdt de sig at stille nyt Forslag om Tvangsafløsning, men Brodden var foreløbig taget af denne Agitation. Rent saglig havde det vundne ogsaa store Mangler. Ordningen gjaldt ikke Huse; baade Tscherning og J. A. Hansen havde i de forløbne Aar stadig beklaget, at de ikke kunde gøre noget for Fæstehusmændene, men de mente, Gaardmandsspørgsmaalet maatte løses først; — nu var Sagen udskudt. For Gaardfæsterne var det en truende Udsigt, at Godsejeren i Kraft af sin Niendedelsret kunde jage dem ud af deres Familiegaard, og denne Bestemmelse vakte Aar igennem Uvillie.

Foreløbig var *Fæstespørgsmaalet standset*, og den frivillige Afløsning skred videre. Men Sagen havde ikke mistet sin politiske Spids, og det blev den, der gav det endelige Stød til Oktoberforeningens Opløsning 1870. Det Kompromis, der derefter blev sluttet mellem J. A. Hansen og Fonnesbech 1872, endte ikke Striden paa nogen absolut heldig Maade. A. D. Jørgensen har udtalt sin Glæde over, at det ikke lykkedes at gennemføre en Tvangslov i Halvtredserne, fordi den vilde have sat Klasserne op mod hinanden. Ser man ganske bort fra det Problem, om Selveje eller Fæste er den ideale Ordning, er det dog vistnok et Spørgsmaal, om det ikke havde været heldigt, at Godsejerne havde bekvemmet sig til en Overenskomst om Tvangsafløsning efter Forslaget 1856. Det er sandsynligt, at Regeringen da havde givet efter. Men Godsejerne manglede i dette som i andre Spørgsmaal

just ikke dygtige Mænd, men klarsynede Politikere, der vidste, at man ved at give bort i Tide ofte bevarer mere end ved at holde fast for længe.

De sidste Rester af Fæsteværsenet forsvandt ved Lov af 30. Juni 1919, — samme Aar som Afløsning af Len og Stamhuse blev vedtaget.

II. *Næringsfriheden.*

Mens det ikke lykkedes de demokratiske Kræfter paa Fæstevæsenets Omraade at trænge igennem med deres Krav over for Godsejerne, havde de større Held paa et andet vigtigt samfundsreformatorisk Felt, Næringsfriheden. Den Modstand, der rejstes mod dem her, var ikke mindre forbitret, men den kom fra en Klasse, hvis Magtmidler var ulige svagere, og som ikke havde Regeringen med sig.

Kampen mod Lavsvæsenet var gammel; den stammede fra det 18. Aarhundrede, og i Stændertiden blev den fort med Kraft. Der var 1840 nedsat en Kommission om Sagen, hvor dels Nationaløkonomen *C. N. David*, dels den senere Højesteretsassessor *Otto Müller* var ledende, og i Betænkninger af 1844 og 1847 havde den foreslaaet Handelslavene ophævet straks og Haandværkerlavene efterhaanden stærkt reformeret. Disse Forslag, der faldt i Traad med Tidens almindelige Liberalisme og med Bondevenneselskabets og den 1847 stiftede Haandværkerdannelsesforenings Program, mødte stærk Modstand hos Haandværksmestrene i København og Provinsbyerne, og man raabte i disse Kredse Vagt i Gevær i Udtryk, der skød langt over Maalet. Saaledes taler de jyske Haandværkerforeningers Adresse 1848 om Købmændenes Ret, der ingen Grænse kender, om hvordan „deres vidtfavnende Arme viser truende hen til Jernbanekommunikationer og andre overordentlige Forbedringer i Samfundet“, om de unge Mænds „forfærdelige Higen efter at sætte Foden under eget Bord“ o. s. v. Det var en yderst konservativ Aand, der talte ud af disse Protester, og den harmonerede kun lidet med Begivenhederne 1848. Ved Grundloven blev imidlertid Loftet om Afskaffelse af alle Indskrænkninger i fri og lige Adgang til Erhverv optaget i § 88, og det var nu kun et Tidsspørgsmaal, naar det vilde blive krævet opfyldt. I en Interpellation 1851 gav J. A. Hansen Udtryk for Uroen i Haandværkernes Lejr og forlangte en for By og Land lige Frihed. Den radikale Haandværkerpolitiker *Lunde* klagede ved samme Lejlighed over, at Mestrene gav Arbejde til ikke-faglærte, mens Svendene ikke maatte søge Arbejde ved andre Fag; der maatte gives enhver Ret til at bruge sine Hænder, som han vilde. Indenrigsminister Tillisch erklærede sig i Princippet villig til en Haandværkerlov, men maatte have Tid dertil.

1852 foreslog Spandet Nedsættelse af en Kommission til Forberedelse af *Næringsfrihed* paa Landet, og 1853 androg det nye „Folkevennernes Selskab“ i København om Næringsfrihed. Under Ministeriet Ørsted kunde der ikke tænkes paa Gennemførelse, men med Regeringsskiftet 1854 blev dette anderledes. 1855 rejste den københavnske Arbejderpolitiker *C. V. Rimestad* Spørgsmaalet i Folketinget. Dyrtiden hærgede paa denne Tid de fattige i Hovedstaden, og Rimestad saa det eneste virkelige Middel en Reform af Næringsloven, som bl. a. satte Bom for Lavenes smaalige indbyrdes Skænderier og sikrede Arbejderen Retten til at søge Arbejde, hvor han vilde. Indenrigsminister Bang svarede, at han vilde overdrage Otto Müller at udarbejde Forslag til Næringsloven.

Denne Udtalelse vakte *Købstadoppositionen* til ny Daad, og den fik *Støtte hos J. A. Hansen*, der her, som oftere, viste sig mere som Købstads- end Landbrugsmand. Han vilde ikke gaa til fuld Næringsfrihed, og i et Program, der udarbejdedes af en Komité under hans Forsæde, opretholdtes Lavene og Mesterprøverne. 1856 afholdtes et Haandværkermøde for hele Landet, hvor Lavene ligeledes krævedes bevaret.

Sørgelige Følger
af
Lovudkastet om Høkerhandel paa Landet

Til Vaaben, i Gevær!
Til Vaaben, En og Hver!
Afsted! — Afsted! — Hr. Tschernings Blod
Skal strømme for vor Fod!
Satirisk Tegning fra »Folkets Nisse« 1856.

Imidlertid indbragte Tscherning, der var en begejstret Tilhænger af den fulde Næringsfrihed, 1856 et Lovforslag om *fri Høkerhandel* paa Landet, fri Apotekernæring og Marskandiserhandel, ligesom Købmandshandelen overhovedet efterhaanden skulde frigives. Under Forhandlingerne erklærede Indenrigsminister Krieger, at Næringsloven i Müllers Udkast vilde blive forelagt, og Tschernings Lov begrænsedes da til at frigøre Høkerhandel i een Mils Afstand fra Købstæderne (Læbæltet). Alligevel gav Loven Byernes Forbitrelse ny Næring; der indkom en Mængde Petitioner, og den konservative Presse truede.

Samtidig med Høkerlovens Vedtagelse offentliggjordes *Müllers Udkast til Næringsloven*, og det viste sig at rumme en radikal Afskaffelse af Lavene inden tre Aar. Den liberale Frikonkurrence var fuldt gen-

nemført, enhver Mand og ugift Kvinde med borgerlige Rettigheder kunde erhverve Borgerskab og Næringsbevis. Forslaget blev sendt til Københavns Kommunalbestyrelse, men i øvrigt havde man — med lidet Hensyn til moderne demokratiske Principper — ikke æsket de interesseredes egen Mening.

Modstanden inden for Handel og Haandværk var stærk. Der holdtes et Haandværkermøde i København, der indsendtes en Adresse med 15,000 Underskrifter, og den danske Købstadforening samledes til Delegeretmøde. Der var dog forskellige Grader i Modstanden. Adressen, der var forfattet af den samme Jurist, der havde skrevet Godsejernes Protest mod Fæsteafløsningen, afmalede i dystre Udtryk den fuldkomne Ruin, der vilde ramme de danske Købstæder, hvis Erhvervslivet gaves frit. Købstadforeningen havde ikke noget mod Ophævelsen af Lavene, men vilde bevare Duelighedsprøverne, for at ikke Fuskerne skulde trænge sig ind i Fagene.

Der blev brugt meget stærke Ord af Reformens Modstandere, og de virker ofte barokt. Købstæderne truede „som en fornærmet Samson“ med at blive reaktionære og vælte hele Samfundet og sig selv. En Indsender i „Fædrelandet“ betegnede Næringsloven som „en Fremgangsmaade, der synes mere begrundet i en konsekvent Fastholden ved Frihedens Idé end hjemlet i den kristelige Moral“. Som Sidestykke til Lavene opstillede man Universitetets Eksaminer o. s. v. De nationalliberale Blade, der i dette Spørgsmaal var i Pagt med de radikaleste af Haandværkssvendene, stod imidlertid fast paa Frihedskravet, og „Fædrelandet“ kunde med Grund henvise til, at Modstandernes Adresse kun var undertegnet af en Trediedel af Københavns Haandværkere, og af den var endda de færreste Svende; af 1500 Snedkersvende havde saaledes kun 100 underskrevet o. s. v.

Om Efteraaret blev *Loven forelagt i Folketinget.* Her brødes den typiske Liberalisme med de egentlige Modstandere af Loven, bl. a. Adjunkt Schoubye fra Randers. Virkningsfuldt bemærkede Alfred Hage, at hvis George Stephenson havde været de danske Lavsregler underkastet, havde han aldrig opfundet Lokomotivet, — saa mange „ulovlige Indgreb i andre Næringsveje“ havde han maattet begaa. Den *farligste Modstand kom fra J. A. Hansen,* der delvis støttedes af *Monrad.* De mente, Springet var for stort og pludseligt, at Stillingen vilde forværres for den enkelte Arbejder, fordi han maatte søge ind under Arbejdsgiveren, og at Kapitalen vilde kaste sig over Haandværket og ruinere det. Hovedtalerne paa modsat Side var Tscherning, C. V. Rimestad og Krieger. J. A. Hansen fastholdt Duelighedsprøverne og vilde se Resultatet af et Folketingsvalg, før Sagen afgjordes, men han blev overstemt, og Loven gik til Landstinget, hvor det nationalliberale Flertal under

Lehmanns Ledelse vedtog den med et Par mindre Ændringer i Byernes Favør. Hovedmodstanderen her var en Kæmner fra Aalborg, der spurgte, hvem der skulde bære de Tusinders Erhvervsløshed, som kunde ventes at blive en Følge af Loven.

Modstanderne søgte endnu en sidste Udvej, og de havde, kan man sige, det Held, at Pengekrisen netop i disse Uger brød ind og vakte Ængstelse hos mange. Man rettede en *Henvendelse til Kongen* om at nægte Stadfæstelse, men fik Afslag, og en sidste Adresse, der ligefrem opfordrede til Statskup, blev ikke indgivet.

Loven blev underskrevet d. 29. December 1857, og fra 1. Januar 1862 eksisterede der ikke mere Lavstvang. Af Handelslavene fik Grosserersocietetets Komité Lov til at bestaa og organiseredes som en Art Handelskammer. De forskellige Forsøg, der blev gjort paa at bevare Haandværkerlavene under andre Former, der lignede de gamle, mislykkedes, og de førtes kun videre som Mesterforeninger.

Næringsloven er et typisk nationalliberalt Lovarbejde. Den var utvivlsomt berettiget baade i Teori og Praksis over for de mere og mere indsnævrede Lavsforhold. Der var i Modstandernes Argumenter ogsaa kun lidt, der hævede sig over rene Klassesynspunkter og forbenet Konservatisme. Men Reformen var præget baade af det Parti og den Mand, der skabte den, og det er sandsynligt, at en lempeligere Fremgangsmaade havde været at foretrække, bl. a. fordi Organisationen af Haandværket sprængtes brutalt ved Loven, som den var. I Perioden 1840—57 var der vel stiftet 27 Haandværkerforeninger i Provinsen, men det varede længe, før de fik et fastere Tag i Standen, og meget Organisationsarbejde har maattet gøres fra Bunden af. Der var i adskillige Aar en vis Modsætning mellem Hovedstad og Købstæder, mellem den frisindede Industriforening og de snævrere Haandværkerforeninger.

En *politisk Virkning* af Næringsloven, som dens Givere ikke syntes at have betænkt, var Øgelsen af Folketingsvælgerne, idet efterhaanden flere og flere af Haandværkerne satte eget Bo. Stort har dette dog ikke betydet, siden Væksten i Vælgertallet i den følgende Aarrække holdt nogenlunde Trit med Befolkningens Tiltagen.

Ved Folketingsvalgene 1858 kom Spørgsmaalet om Næringsfriheden til at spille en vis Rolle, og Lovens Modstandere fik i København ved konservativ Hjælp et Par Kandidater valgt, men Alliancen fik ingen varig Betydning, og Bevægelsen døde hen. Der blev i Aarenes Løb gjort adskillige Forsøg paa at faa Næringsfriheden indskrænket; den væsentligste Ændring af Loven af 1857 gaar dog i modsat Retning, idet Læbæltet ophævedes 1920.

Den, der nu læser Debatterne fra 1857, mindes ofte om sin egen Tid. Problemet Liberalisme eller Korporationstvang er ikke løst endnu.

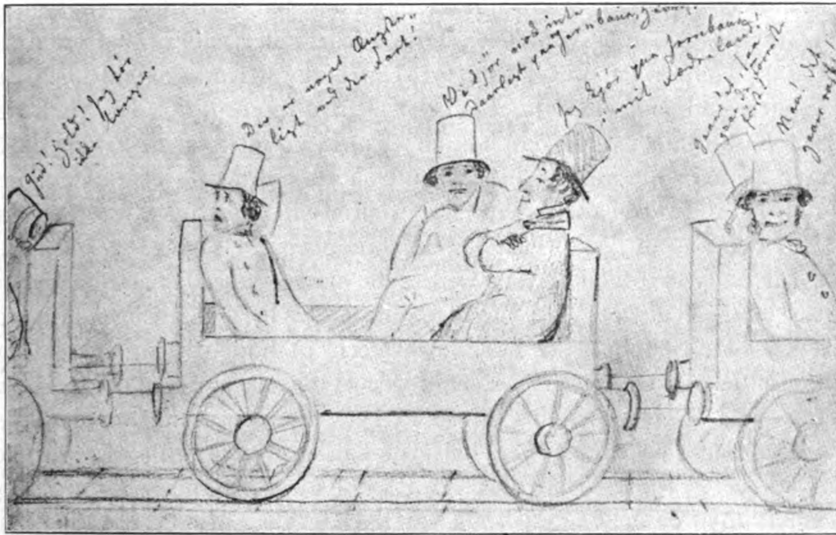
III. *Jernbane, Post og Telegraf.*

Der gik en Snes Aar efter den ældste Jernbanes Bygning i England, før Danmark satte sit første Lokomotiv i Gang. Agitationen for at indføre det nye Befordringsmiddel var begyndt omkring 1840, men Christian VIII interesserede sig overvejende for Anlæg af Baner i Holsten, et Led i Bestræbelserne for at gøre København til et Midtpunkt i den internationale Trafik mellem Nord- og Østersøen. Holsten var et vigtigt Gennemgangsled i saa Henseende, og den *første Bane,* Monarkiet fik, blev da den 1844 aabnede fra *Kiel til Altona.* Den nationalliberale Ejderdanskhed saa ikke med Glæde paa denne Begyndelse, fordi den knyttede os tættere til Hamburg; den vilde have foretrukket en Linie Flensborg-Husum og vedblev at arbejde herfor, ogsaa efter at Kongeriget havde faaet sit første lille Stykke Bane fra *København til Roskilde* 1847. Begivenhederne 1848 og Krigen svækkede nu Regeringens Iver for det holstenske Banenets Udvidelse, og den nyvakte paa een Gang nationale og økonomiske Trang til at frigøre Landet for Hamburgs Kontrol bragte friske Synspunkter ind i Diskussionen. 1850 fremlagde Postembedsmanden F. Klee og den jyske Folketingsmand C. M. Poulsen en samlet Plan for et *dansk Jernbanesystem.* Det byggede paa Tanken om Danmark som Transitland; Banen fra København til Roskilde skulde forlænges til Korsør, der ved Dampskibslinier skulde forbindes med forskellige Punkter af Landet; endvidere skulde der bygges Tværbaner fra Flensborg til Husum, igennem Fyn, over Kolding til Hjerting og fra Aarhus over Viborg til Hjarbæk. Fra Hjerting og Hjarbæk skulde der være Dampskibsforbindelse med England, og de jyske Tværbaner skulde forenes ved en Længdebane.

Denne omfattende Plan var en Kombination af to Synspunkter, der i den følgende Tid skulde brydes voldsomt mod hinanden og forsinke Jyllands Forsyning med Jernbaner i flere Aar. De Nationalliberale og Øboerne i Almindelighed var Tilhængere af *Tværbaner Øst—Vest,* der skaffede Landsdelene den letteste Forbindelse med København. Imod dette Hovedstadsstandpunkt stillede de fleste Jyder Kravet om en *Længdebane gennem Halvøen.* Det havde mindre Interesse for dem at forkorte Vejene til Hovedstaden, og de saa vel endog deri en Slags „Københavneri"; deres gamle Forbindelser laa i Holsten og Tyskland, hvor deres Kvæg gik hen, og hvor de hentede en stor Del af deres Varer. Den Klee-Poulsen'ske Plan, der i første Linie var rigsdansk, regnede med Forbindelsen med England som Fremtidens og først i anden Linie medtog Længdebanen, kunde alene paa Grund af sin Bekostning ikke gennemføres straks. Der gjorde sig i øvrigt ogsaa hist og her gældende en Uvillie mod Jernbaner overhovedet, ikke mindst hos Haandværkere

og Smaakøbmænd, der frygtede den livligere Konkurrence. Et lignende Synspunkt anlagde den senere General Lüttichau, der over for Statistikkens Opgivende om 700,000 Jernbanerejsende paa Sjælland erklærede, at disse Mennesker rimeligvis hellere maatte være blevet hjemmee.

1852 vedtoges det paa Sponnecks Forslag at give det Selskab, der drev Roskildebanen, Koncession paa Liniens *Forlængelse til Korsør* og samtidig en udvidet Statsgaranti for at hjælpe paa dets vaklende

Jernbanetur til Roskilde.
Tegning af Fritz Jürgensen i Hegels Samling (Øregaard).
Personerne siger: »Gud! Hold! Jeg tør ikke længer.« — »Der er noget ængsteligt ved den Fart.« — »Vi kjør nok inte daarligt paa Jernbane, Herre.« — »Jeg kjør paa Jernbane i mit Fædreland!« — »Gaaer'et, saa gaae de forreste først!« — »Naa, det gaaer raskt!«

Status, og der faldt under Forhandlingen herom adskillige Ytringer af Interesse. Gert Winther optraadte som Jydernes Talsmand og mente, at der ved Korsør-Banen gaves et Præcedens for en jysk Tværbane, som man ikke vilde have; han drev det til at udbryde, at Jylland under disse Forhold ikke kunde være tjent med at blive styret i Forening med det øvrige Land! C. N. David var Ordfører og priste Jernbanernes moralske Betydning; de lærte Folk at agte Tidens Værdi og opdrog til „Skyndsomhed i visse Bevægelser“ med Tilbagevirkning paa den hele Folkekarakter. Tscherning stillede sig lidt tvivlende til den moralske Nytte; han mente, at Folk ikke just blev fredsommeligere ved at bringes nærmere til hinanden, og henviste i saa Henseende til Svigermødre og Svigerdøtre. Imidlertid var Tscherning ligefuldt ivrig Tilhænger af en jysk Bane, men rigtignok kun paa eet Sted, nemlig i Vestjylland. Han var hele Perioden igennem Talsmand for

den jyske Midt- eller Højderygbane, der skulde forene de vestlige Dele med de sydlige i Tilknytning til Hertugdømmerne. Ogsaa Tanken om Hedens Opdyrkning spillede her en Rolle og gav en Folkerepræsentant Anledning til de bevingede Ord, at „en Jernbane pløjer ikke Hederne, og om Hederne endogsaa blev pløjede, vedblev de ligefuldt at være golde, medmindre Banen havde et Endepunkt som f. Eks. Renovationskulen paa Amager, ved hvis Hjælp Jorden kunde frugtbargøres".

Imidlertid greb en Mand udefra ind i Jernbanedebatten. *Englænderen Sir Morton Peto*, oprindelig Jernbanearbejder, siden med en Købmand og Tømrer Parthaver i et stort Entreprenørfirma, havde 1852 faaet Koncession paa en *Bane Flensborg-Husum-Tønning*, der aabnedes 1854. Samtidig foreslog han Staten at anlægge et System af Zig-Zag-Baner gennem Slesvig og Jylland, altsaa en Gennemførelse af det nationalliberale Tværbanesystem. Han repræsenteredes over for Regeringen af den ansete jyske Godsejer og Handelsmand Regnar Westenholz, der var en af Forkæmperne for direkte dansk-engelsk Handelsforbindelse, men de fleste Jyder var Modstandere af Projektet, og i Ministeriet krævede Sponneck og Krigsministeren, at Banen af militære Hensyn skulde berøre Fredericia, hvad der vilde fordyre og besværliggøre den. Det lykkedes at gennemføre en Lov om Koncession, men Ørsted lod den ligge, og imens steg Priserne saa stærkt, at alle Beregninger forrykkedes. Da Tillisch blev Minister, nedsatte han en Kommission i Sagen, men Efterfølgeren Bang var ligesom de Nationalliberale efterhaanden mest tilbøjelig til en *Kombination af Tværbaner med en østjysk Længdebane*, der forbandt de største Købstæder og over Fredericia kom i Forbindelse med Fyn. Mens Peto erklærede, at hans Ansøgning under de nye Forhold bortfaldt, blev der bevilget Penge til en Undersøgelse af hele Problemet.

Tscherning indbragte 1855 Forslag om sin Midtbane, fra et Punkt ved Give Vest om Ry og Silkeborgsøerne over Viborg og Hobro til Aalborg, men uden Resultat. Næste Aar havde imidlertid Regeringen fuldendt sine Undersøgelser. Det viste sig, at en fuld Gennemførelse af en kombineret Tvær- og Østkystbane vilde blive for dyr, og Indenrigsminister Krieger fik da 1857 vedtaget at give Peto Koncession paa en Bane Aarhus - Langaa -Viborg - Struer med Sidebane til Randers. Meningen var at forbinde de frugtbare Limfjordsegne med Centrum af Halvøen og derigennem med København og de sydlige Markeder, men Banen var kostbar og meget upopulær i Jylland; den blev opfattet som et nationalliberalt Overgreb („Ukyndighed og Trods fra en enkelt Mands Side mod den almindelige Opinion", sagde J. A. Hansen) og spillede en Rolle som Agitationsmiddel ved Valget 1858. Der blev

under et stærkt Pres fra Krieger personlig givet Koncession paa den 1859, men inden der var taget fat paa den, kom Ministeriet Rotwitt til Roret, og Indenrigsminister Jessen i Forening med Finansminister Westenholz forelagde et helt nyt Forslag. Koncessionen skulde hæves, og Staten skulde selv for en Bekostning af 40 Mill. Kr. bygge en Bane gennem Fyn med Tilknytning til en jysk Længdebane fra den slesvigske Grænse til Aalborg, hvis Linie i øvrigt ikke var nærmere fastslaaet. Dette Forslag, hvis Motiver var skrevet af Tietgen, var meget kostbart, og det tilfredsstillede ikke det egentlige jyske Parti, fordi det pegede mere mod Øst end Vest; det blev da ogsaa forkastet efter Ministeriet Rotwitts Fald.

Nu blev *Monrad* Indenrigsminister, og i sin store Samling 1860—61 havde han Held til ogsaa at *løse Jernbanespørgsmaalet.*

Han underkastede hele Problemet en grundig Undersøgelse, baade økonomisk og strategisk, bl. a. under Indflydelse af Militærskribenten H. H. N. J. Daue, der bekæmpede Tværbanesystemet. Det lykkedes ham at naa adskillig gunstigere Betingelser hos Peto end tidligere, og efter at han først havde forelagt Forslag om den længe forberedte Bane København-Helsingør med Sidebane til Klampenborg, fremkom han med en samlet og omfattende Plan for hele Landet. Der skulde bygges en Bane over Fyn, fortsat fra Fredericia over Snoghøj og Kolding til Horskær ved Vamdrup, desuden en Bane fra den slesvigske Grænse ved Vamdrup over Horskær, Randbøl, Jellinge, Horsens, Aarhus, Langaa, Randers og Hobro til Aalborg, endelig en Linie Langaa-Viborg-Skive-Struer. Samtidig skitserede Forslaget en kommende Udvidelse af Banenettet ved en sydsjællandsk og lolland-falstersk Bane, den jyske Længdebanes Forlængelse til Frederikshavn og Struerliniens Videreførelse til Holstebro.

Uenigheden gjaldt som sædvanlig *Midtjylland.* Monrad var i Virkeligheden stemt for en østlig Linie Fredericia-Vejle-Horsens, men han havde af Hensyn til Jyderne valgt den midterste, der desuden var billigst. Tscherning og Alfred Hage gik med forskellige Motiver stærkt imod Forslaget, og det endte med, at Folketinget vedtog en vestlig Linie over Gudenaadalen. Men i Landstinget lykkedes det Monrad ved Lehmanns Hjælp at gennemføre et Kompromis, hvorefter *Linien blev draget Vamdrup-Kolding-Fredericia-Vejle-Ry Mølle-Randers.* Den Indrømmelse, der her var gjort Midtjyderne ved Punktet Ry Mølle, blev dog berøvet dem to Aar efter af Lehmann, der fik Linien lagt et Stykke østligere med en Sidebane til Silkeborg.

Ved Vedtagelsen af Monrads Lov var i Virkeligheden Hovedlinierne for Banenettets Udvidelse afstukket, som de ogsaa droges videre af Estrup efter 1866. Kilometerlængden af Linierne var fra 30 i 1848

vokset til 109 i 1857 og var i Krigsaaret 228. Indtil 1862 var der anvendt 13 Mill. Kr. til Baner, indtil 1868 48.

Den lange Jernbanestrid havde været ført med stor Bitterhed, og man sporede den samme Forkærlighed for lokale Smaainteresser som i senere Tider. I Hovedsagen havde *Jyderne tabt*, og *Udviklingen*, der førte *bort fra Tyskland* og over *mod England, gav her Københavnerne Ret*.

Postvæsenet, der nu er i saa høj Grad afhængigt af Jernbanerne, maatte i Tiden 1848-64 endnu væsentlig staa paa egne Ben. Grundloven og det økonomisk-nationale Opsving virkede ogsaa her Liv og Reformer. Der kom daglig Postforbindelse paa alle Hovedruter, der sattes flere Postdampere i Gang, og 1851 indførtes Frimærker. Det var en dansk Mand, Joseph Michaelsen, der første Gang talte for, at Staterne burde besorge hinandens Postsager gratis, men det varede rigtignok næsten et halvt Aarhundrede, før han fik Anerkendelse derfor. 1852 vedtoges Oprettelse af *Brevsamlingssteder*, og 1860 begyndte man at indføre faste *Landpostruter*. Hvad der før havde været af den Slags, var primitivt og kun en Nødhjælp i uvejsomme Egne; saaledes klagedes der i 1852 i Rigsdagen over, at der fra Frederikshavn til Skagen ikke var anden Postforbindelse end en Mand med Træsko. Brevmængden steg i Perioden med ca. 300 Procent.

Da England og Frankrig var blevet forbundet ved et undersøisk Kabel, optog man Tanken om *Telegraf* her i Ørsteds Fædreland. Der vedtoges 1852 en Lov om en underjordisk og undersøisk Forbindelse mellem Hamburg-Flensborg-Fredericia-Nyborg-Korsør-København, og den etableredes 1854. Samme Aar vedtoges Etablering af en Linie til Sverige, 1856 Forbindelse Fredericia-Frederikshavn-Hamburg, 1859 nye Linier til Øerne og Jyllands Vestkyst og 1863 et nyt Kabel i Øresund. Linielængden var 1854 ca. 530 km, 1863 ca. 2100, Antallet af Telegrammer 1854 20,000, 1863 222,000.

IV. *Kommunalstyrelsen*.

Junigrundlovens § 96 siger, at „Kommunernes Ret til, under Statens Tilsyn, selvstændig at styre deres Anliggender, vil blive ordnet ved Lov“. Monrad havde i sit oprindelige Udkast tilføjet „en ny Kommunallov vil blive forelagt den første Rigsdagssamling“, men det kom ikke til at staa i Regeringsforslaget eller den endelige Grundlov, og det kom da heller ikke til Udførelse i Praksis. En *Reform af Kommunalforfatningen* stod paa Bondevennernes Program; den gældende Ordning hvilede for Byernes Vedkommende paa en Forordning af 1837, for Landet paa en af 1841, og ingen af dem svarede til de ved Grund-

loven skabte Forhold. I Byerne krævedes Borgerskab som Betingelse for Valgret og Valgbarhed, og paa Landet havde Lensbesiddere og Sædegaardsejere en priviligeret Stilling. Der skete efter Grundlovens Givelse flere Henvendelser til Regeringerne om at forelægge en Kommunallov, men det var ikke let for dem at enes om det betydningsfulde Spørgsmaal, og det viste sig, at de Nationalliberale efterhaanden blev mere og mere betænkelige ved en udvidet kommunal Valgret. *1850* forelagde da *Balthazar Christensen et Forslag*, der delte Landet i seks Landskredse, disse igen i Kommuner; i Spidsen for Landskredsene skulde staa en Landdag og en Landshøvding, for Kommunerne et Kommuneraad og en Kommunefoged. Valgret skulde alle 25-aarige Mænd have. Det kommunale Selvstyre var meget vidtgaaende, Staten vilde, som David sagde, gaa under i Kommunerne. Indenrigsminister M. H. Rosenørn gik imod Forslaget, og der blev nægtet det Fremme. *Rosenørn* udarbejdede nu et selvstændigt, meget udførligt *Forslag*, som han ikke naaede at faa indbragt paa Rigsdagen før sin Afgang, og som han lod gaa i Arv til sin Efterfølger, Bang. Denne var imidlertid ikke stemt for det, og Rosenørn forelagde det da selv i Oktober 1851. Det delte Landet i Stiftsdistrikter med Stiftsraad, Herredsdistrikter med Herredsraad og Sognedistrikter med Sognekommissioner; Valgret tilkom alle Rigsdagsvælgere, der betalte kommunal Skat. Præsterne skulde være fødte Formænd i Sognekommissionerne, og Herredsraadets Formand skulde vælges af Kongen. Forslaget vakte megen Kritik; Balthazar Christensen og Bang var enige om, at det gav Embedsmændene alt for stor Indflydelse paa Kommunestyret, og at det i visse Henseender endda var et Tilbageskridt fra før. Udvalget afgav ingen egentlig Betænkning, men Ordføreren *Lehmann affattede et Forslag* til en Kommunalordning, der faldt ulige mere i Traad med den frie Forfatning; Sogneraadene skulde selv vælge deres Formand, Herredsraadene skulde bestaa af Udsendinge fra de kommunale Raad og selv vælge en Herredsforstander.

I Løbet af 1851 foretoges en delvis *Reform af Amtsraadsvalgene*, idet Lensbesiddernes Ret til at sidde i Raadet ansaas for bortfaldet ved Grundloven. Indenrigsminister Tillisch foreslog derefter, at Sædegaardsejernes Privilegium samtidig skulde overgaa til Ejere af Gaarde paa mindst 20 Tdr. Hartkorn; inden for de Nationalliberale var der Stemning for at sætte Tallet ned til tolv Tdr., men J. A. Hansen og Lehmann var imod at skabe en saadan helt ny Vælgerklasse, og Forslaget bortfaldt.

1852 forelagde endelig *Bang et Lovforslag* om Sogneforstanderskabers og Amtsraads Sammensætning; det blev forelagt flere Gange, ændret i konservativ Retning i Landstinget, og i 1853, som tidligere omtalt,

vedtaget, men ikke stadfæstet af Kongen. Først *1855 blev det Lov* og gav den Valgordning, der i Hovedtrækkene var gældende til 1908. Det var ikke nær saa demokratisk, som Bondevennerne havde ønsket.

I Sogneforstanderskaberne skulde den mindre Halvdel af Medlemmerne vælges af alle de Folketingsvælgere i Kommunen, der i det foregaaende Aar havde udredet Bidrag til Kommunen, den større af den Femtedel af de nævnte Vælgere, der i det foregaaende Aar havde udredet den højeste Skat. Amtsraadenes større Halvdel skulde vælges af Sogneforstanderskabernes dertil udsete Valgmænd efter Bestemmelsen fra 1841, den mindre af et lige saa stort Antal Ejendomsbesiddere i Distriktet, der var Folketingsvælgere og i det forløbne Aar havde udredet den største Afgift til Amtsrepartitionsfonden.

1857 fulgte *en Lov om Københavns Forfatning.* Den byggede paa et Udkast, der bl. a. skyldtes Algreen-Ussing, medens Brygger J. C. Jacobsen havde foreslaaet en mere demokratisk Ordning. Folketinget vedtog den sidste, men Indenrigsminister *Krieger* tvang det første Udkast igennem, og det blev den Forfatning, der i Hovedtrækkene gjaldt til 1917. Nu stod kun *Købstædernes Valgordning* tilbage. Herom forelagde Borgmester J. C. Jessen et Forslag 1858, der gav Valgret til alle Folketingsvælgere, som havde boet et Aar i Kommunen og betalte direkte Skat til denne. Alle valgberettigede valgte den mindre Del af Byraadet, medens den højestbeskattede Halvdel af Vælgerne valgte den største Halvdel — altsaa et lignende Klassesystem som for Landkommunerne.

Forslaget blev ikke gennemført i første Omgang, og da *J. C. Jessen* 1859 blev Indenrigsminister, optog han det som Regeringsforslag, men naaede ikke at faa det færdigbehandlet før sin Afgang. Hans Efterfølger *Monrad* optog det. Han var oprindelig Modstander af Klassevalg og maatte være det ud fra sin Tro paa den almindelige Valgret, men han var ikke upaavirket af de Nationalliberales almindelige Bevægelse i konservativ Retning og mente at maatte gaa til et Kompromis. Bondevennerne i Folketinget ændrede Forslaget derhen, at de højestbeskattede valgte den mindre Halvdel, den samlede Vælgermasse den større, men Landstingets nationalliberale Majoritet forkastede ikke blot denne Ændring, men gik et Skridt videre i konservativ Retning end det oprindelige Forslag, idet man vedtog, at den højestbeskattede Femtedel af Vælgerne skulde vælge den større Halvdel af Byraadet, hvorved altsaa de privilegeredes Kreds blev meget snæver. Mod denne Ordning traadte J. A. Hansen og Tscherning op med stor Skarphed, medens adskillige Medlemmer af det nationalliberale Højre som Juristen Hother Hage støttede den. Selv Monrad foreslog at gaa ind paa Landstingsforslaget, dog saaledes at den højestbeskattede Femtedel kom

til at repræsentere to Trediedele af det samlede Skattebeløb. Folketinget førte Affattelsen tilbage til det oprindelige Regeringsforslag, men i Fællesudvalget antoges Tschernings Mæglingsforslag, hvorefter den højestbeskattede Femtedel i Monrads Definition skulde vælge den mindre Halvdel, hele Vælgermassen den større. J. A. Hansen var imod ogsaa dette Forslag, men det blev vedtaget.

Efter mangeaarige Kampe var man altsaa naaet til at fastslaa Reglerne for Kommunevalg i By og paa Land. De var faldet mindre demokratisk ud, end Venstre havde ønsket, og vel ogsaa, end Monrad vilde have foreslaaet i Grundloven. Gangen i Sagen afspejler den nationalliberale Gliden bort fra den ubegrænsede Valgret.

Tilbage stod imidlertid den *samlede Ordning af Kommunernes Selvstyre.* Paa dette Omraade var kun Loven om Hovedstaden fyldestgørende, og det lykkedes ikke inden 1864 at skabe noget tilsvarende for Købstad- og Landkommunerne. Monrad forelagde 1860 et omfattende Forslag om overordnet kommunal Bestyrelse, hvorefter der skulde skabes nye Amtsraad, fælles for By og Land, valgte dels af Landdistrikterne, dels af Byraadene. Han mente, at denne ny Institution vilde virke sammenbindende paa By og Land og gøre Kommunalbestyrelsen mere uafhængig af Regeringen; Lehmann, der var de Nationalliberales sagkyndige i Kommunesagen, støttede ham, men Bondevennerne gik imod, fordi de ikke mente de mindre Landejendomsbesiddere forsvarligt repræsenterede i de nye Amtsraad.

Det blev da forbeholdt Oktoberforeningsperioden at gennemføre en samlet Kommunalforfatning under Estrups Ledelse.

V. *Kirke og Skole.*

Da Monrad blev Minister, udsendte han hurtigt en Forordning om, at han agtede at ordne *Kirkens Forfatning,* men først efter at have indkaldt en repræsentativ Forsamling. Ingen af Delene blev til Virkelighed. I Grundloven blev — mod nogen Modstand — den evangelisk-lutherske Kirke anerkendt som Folkekirke, og § 80 kom til at lyde: „Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov“. Medlemmerne af Venstre havde villet indsætte en Bestemmelse om Ret til frit Valg af Præster, andre havde ønsket et Kirkemøde grundlovsfæstet som Indledning til Kirkeforfatningen, men ingen af Delene gik igennem.

Det viste sig ogsaa snart, at der ikke var nogen Udsigt til at faa en Kirkeforfatning gennemført. Ikke fordi Interessen for kirkelige Forhold ikke var stærk. Ikke mindst *Grundtvigs Virken* for Præstefrihed og den Levendegørelse af Menighedslivet, der udgik fra ham, havde sat sine Spor. Det tidligere omtalte *Spandet'ske Forslag om Trosfri-*

hed vakte en Bevægelse, som man har sammenlignet med Frihedsrøret 1848-49. Vandene var snarest alt for oprørte til, at en Regering turde begynde at lovgive for Kirken, og hele den stærke, grundtvigske Kirkefløj var overhovedet mod en Kirkeforfatning. Madvig fik som Kultusminister 1851 en Bevilling til Sammenkaldelse af en Kirkeforsamling, men den blev ikke benyttet, og 1853 gik den ud. Derimod blev der 1853 nedsat en *Kirkekommission*, bl. a. bestaaende af Bisperne. Den enedes om Forslag om *Menighedsraad* og om *Sognebaandsløsning*, men ikke om Forfatningen, Flertallet foreslog en egentlig repræsentativ Forfatning, Mindretallet blot et aarligt Kirkeraad. Hall, der var Kultusminister, ansaa ikke Tiden for moden til Kirkeforfatning, men indførte administrativt frivillige Menighedsraad 1856. Aaret før var ogsaa det vigtige Spørgsmaal om Sognebaandsløsning ordnet; Præsten L. D. Hass havde begyndt Sagen i Folketinget, og siden optog Hall Forslaget, der blev Lov 1855. Det hilstes med Glæde af Grundtvigianerne, med Mistro af de Højkirkelige; — „skal Sognebaandsløsningen gaa igennem, saa Godnat, Folkekirke," skrev en Bisp 1854.

Hall, der alt i alt ikke var yndet af Bisperne, stillede sig i disse Aar ret velvilligt over for de grundtvigske Frihedskrav. 1857 gennemførtes saaledes en Lov om *Daabstvangens Afskaffelse* og Ophævelse af Daaben som Betingelse for Børns Arveret; om den første af disse Love skrev en senere Stiftsprovst, at den vakte Røre især i de højeste Kredse og fremstilledes i Tyskland som Bevis paa, at det danske Folk var i Hænderne paa politisk og kirkelig Radikalisme. Derimod vilde hverken Hall eller hans Partifæller endnu tilstede nogen Frimenighedslov og afviste 1857 Provst Blochs Forslag herom.

Fra *konservativ Side* i Kirken kom der stadig Tilskyndelse til at indkalde et Kirkeraad som Begyndelse til en Forfatning; H. N. Clausen fik et Forslag derom vedtaget i Landstinget, men da H. Hage 1858 forelagde det i Folketinget, lykkedes det Grundtvigianerne at faa J. A. Hansen til at slaa det ned. Høgsbro, som nu mere og mere blev Grundtvigianernes Talsmand, vilde have Sognebaandet ikke løst, men hævet og foretrak Rigsdagen som Folkekirkens Repræsentant fremfor en Kirkeforsamling. Uden at nære stor Tillid til Hall foretrak han ham for Monrads „Stokhøjkirkelighed".

1859 blev denne sidste Kultusminister og udarbejdede et Forslag til Kirkeforfatning, som dog ikke kom frem. Han gik imod Præstø-Folketingsmanden F. Walthers Forslag 1859—60, hvorefter Menighederne skulde indstille tre Præster til ledige Embeder, og Forslaget standsedes ved en Dagsorden af J. A. Hansen, idet Venstre mente, at Præsterne først burde paa fast Løn, og at Valgretten burde være fuldstændig.

Som Begyndelse til en Kirkeforfatning forelagde *Monrad* 1860 et

Lovforslag om Menighedsraad, der legaliserede og udvidede Forordningen af 1856. Behandlingen stillede Modsætningen klart frem. I Landstinget var H. N. Clausen Ordfører og Tilhænger, medens den fremragende Grundtvigianer Pastor G. Strøm gik stærkt imod; til ham sluttede Ploug sig, fordi, som han sagde, Forslaget var Kælderetagen til en Kirkeforfatningsbygning, som han ikke ønskede rejst. I Folketinget erklærede Kirkehistorikeren Frederik Hammerich, at de nye Menighedsraad vilde blive en Art Kommunalraad med kirkeligt Skin, og Høgsbro talte om den „katolske Luftning", der gik gennem Kirkestyrelsens Forslag. Begyndelsen til en Kirkeforfatning laa for Høgsbro i Sognebaandsløsningsloven, fri Menighed om fri Præster. Udvalgets Flertal afviste Loven, medens J. A. Hansen vilde kunne stemme for Menighedsraadene alene.

En lignende Skæbne havde Monrads *Præstelønningslov*, der siden forgæves søgtes gennemført af andre. Perioden overlod da en *Række kirkelige Spørgsmaal* uløste til den næste, og Grundlovens Løfte om en Kirkeforfatning synes endnu den Dag i Dag ikke sin Opfyldelse nær. Men Brydningen inden for dette Omraade var af overordentlig Betydning for Partiforholdene. Dele af Venstre samledes mere og mere om et specielt grundtvigsk farvet Kirke- og Folkeprogram, og det øvede sin samlende og opløsende Virkning baade opad og nedad.

Inden for *Skolevæsenet* var noget lignende Tilfældet, om end ikke i saa udpræget Grad. Der var allerede i Fyrrerne begyndt en Bevægelse for Reformering af Almueskolevæsenet, og da Monrad blev Minister, rettedes der talrige Henvendelser til ham derom, uden at han tog større Hensyn til dem. Repræsentanter af Venstre som Rasmus Sørensen, Gleerup og Frølund fremsatte forskellige Forslag, der ikke gennemførtes. *Madvig* lovede at forelægge en Reformlov 1851, men det skete ikke, og hans Interesse og Kendskab gjaldt ogsaa mest *Universitetet* og den *lærde Skole*, som han begge reformerede. Efter sin Afgang offentliggjorde han 1853 et Forslag til Skolens Ordning, der ikke vandt stor Tilslutning; det gav ikke stort mere Undervisningsfrihed end før og fastholdt strengt Grænsen mellem højere og lavere Skole. I disse Aar fik netop Grundtvigs Skole en frodig Virkeliggørelse gennem *Christen Kolds Friskole*, og det kom til heftige Kampe mellem den og Gejstligheden. Kolds Ven Pastor Hass indbragte flere Gange i Folketinget et Forslag, der skulde udvide Retten til Hjemme- og Privatundervisning; det vedtoges 1854, stadfæstedes ikke af Ørsted, men blev Lov 1855 under Hall. Det betød et virkeligt Fremskridt, men blev Genstand for Misbrug.

1855 blev Monrad Overdirektør i Kultusministeriet og begyndte med pædagogisk Indsigt og Myndighed at arbejde for Lærerne. Størst

Betydning fik han for Uddannelsen, bl. a. gennem de saakaldte *Monradske Kursus 1856*, der blev Begyndelsen til Statens Lærerhøjskole. Den store Reformlov 1856 tilfredsstillede derimod hverken Grundtvigianerne eller Lærerne som Stand. Skolens Styrelse blev ikke mere folkelig og Undervisningen ikke mere fri. Hermed var imidlertid Skolens Reformering sluttet for denne Periode, og det varede længe, før det næste Skridt blev gjort; først *1899 kom en ny Skolelov*. Livet havde her brudt sig Vej uden om Lovene.

VI. *Retspleje.*

Grundlovens § 76 sagde, at „Retsplejen bliver at adskille fra Forvaltningen efter de Regler, der fastsættes ved Lov“, og § 79, at „Offentlighed og Mundtlighed skal saa snart og saa vidt muligt gennemføres ved hele Retsplejen. — I Misgerningssager og i Sager, der rejser sig af politiske Lovovertrædelser, skal Nævninger indføres“. Disse Bestemmelser, undtagen Offentlighed og Mundtlighed, fandtes i Monrads oprindelige Udkast, men optoges ikke i Regeringsforslaget. I Rigsforsamlingen blev de indsat paa ny, og den, der havde Hovedandelen i Nævningeparagraffen, var Krieger. „Ellers,“ skrev han siden, „havde vore stokkonservative Jurister holdt paa det bestaaende System.“ Bestemmelsen om Offentlighed og Mundtlighed skyldes Grundtvig — det eneste direkte Spor, Grundloven bærer af hans Virksomhed.

Først i Halvtredserne blev der nedsat en Kommission til Forberedelse af *Retsplejereformen*, og den senere Hojesteretsjustitiarius *Ch. F. L. Mourier* udarbejdede et Forslag, der nærmest hvilede paa kontinentaleuropæiske Forbilleder. Derimod opstillede *Hother Hage* et af Englands Retspleje præget Forslag, og Kommissionen ønskede ikke at tage Stilling, men opfordrede 1858 Regeringen til selv at træffe sit Valg. Ministeriet vilde imidlertid begynde med at udskille Administration og Dommermyndighed, og for Hage var Hovedsagen *Nævningerne*. Han indbragte 1861 privat sine Forslag herom, men Udvalget ansaa det for unyttigt at behandle dem; det indsendte dem til Regeringen med et levende Ønske om, at Sagen maatte blive gennemført. I næste Samling forelagde da Justitsminister *Casse* Forslag om *Offentlighed* og *Mundtlighed* i Retsplejen samt Indførelse af Nævninger; han gentog dem Aaret efter, men de blev ikke færdigbehandlet, og det varede op mod et halvt Aarhundrede, før disse Grundlovens Løfter blev opfyldt.

Et betydningsfuldt retslig-socialt Resultat naaedes ved Lovene 1857 om *Kvinders Ligeberettigelse* med Mænd med Hensyn til Myndighed og Arveret. Det var Justitsminister Simony, der først rejste Sagen, men Lehmann greb den og fik den ført igennem, og de Nationalliberale viste her mere moderne Synspunkter end Venstre.

FEMTE AFSNIT.

SLESVIG MELLEM KRIGENE.

Det slesvigske Spørgsmaal gennemsyrer Danmarks Historie baade indad- og udadtil i Perioden 1848—64, og der har derfor ofte været Lejlighed til at berøre de slesvigske Forhold i det foregaaende. Der vil dog være al Grund til at søge et samlet Overblik over de indre Forhold i Hertugdømmet, det danske Sprogs Stilling og Udsigter og Slesvigernes Stemning over for Danmark og det Politik.

Der taltes i Slesvig *Dansk indtil Slien* til henimod 1800. I Løbet af d. 19. Aarhundrede gik Sydslesvig og Dele af Mellemslesvig tabt, mindre ved Indtrængen udefra end ved en slap og kortsynet dansk Sprogpolitik. Mellemslesvig havde trods dansk Tale tysk Kirkesprog fra Reformationen og tysk Skolesprog fra det Tidspunkt, da Folkeskolen begyndte at faa Betydning, — naar man ser bort fra Perioden 1851—64. I Nordslesvig havde Kirke- og Skolesproget derimod altid været overvejende dansk, og Stemningen her ved Oprørets Udbrud var da ogsaa fuldt loyal, om end den først ved den nyvakte nationale Harme kom „i Bølgedans“.

Den nationale Bevægelse i Fyrrerne havde *Flor* som Hovedleder. Han var præget af Grundtvigs folkelige Idealer og vilde skabe en selvstændig Bevægelse af Borgere og Bønder uden for stærk Indblanding af de lærde Bestanddele. Slesvig skulde frivillig slutte sig til et frit Danmark. Delingstanken var ham lige saa forhadt, som den var de Nationalliberale. Han stod i politisk Henseende disse sidste nær, og de støttede den Forpost for den danske Sag, som han 1844 fik lagt i Rødding; men hans grundtvigske Sympatier var dem imod, og Forholdet var ikke altid let.

Begivenhederne 1848—50 forandrede paa forskellig Maade Stillingen i Slesvig. Medens den *danske Bevægelse* før havde været i Opposition til Regeringen, blev den nu med de nationalliberale Ministerier en Slags offentlig Politik. Oprøret styrkede den danske Stemning i Nordslesvig, men svækkede samtidig Troen paa et selvstændigt Slesvig,

og de anarkiske Tilstande, der herskede de første Par Aar under den blandede Regeringskommission, gjorde Jordbunden gunstig for et stramt Embedsregimente. Da der efter Freden i Berlin Juli 1850 skulde tages fat paa Landets Nyorganisation under Tillisch's Overledelse, var der Tale om at lægge den sprogpolitiske Del af Opgaven i Flors Hænder, og han var selv skuffet over, at det ikke skete. Det blev Regenburg, hvis Personlighed tidligere er omtalt, der fik Arbejdet og Ansvaret, og det blev i Tiden mellem Krigene ikke nogen folkelig dansk Udvikling, der blev Tale om. Det blev et Pres fra oven, øvet i den bedste Mening for at genvinde noget af det tabte.

Sprogforholdene var saaledes 1830, at Dansk var Folkesprog i Haderslev, Aabenraa, Løgumkloster, Sønderborg, Nordborg og Flensborg Amter samt Dele af Tønder Amt og nogle enkelte Sogne i sydligere Amter — i alt 167 Sogne med 173,000 Indbyggere. Tysk var Folkesprog i 79 Sogne med 142,000 Indbyggere, og Friserne paa den sydlige Vestkyst og Øerne talte 31 Sogne med 23,000 Indbyggere.

Paa denne Tid var *Rets- og Forvaltningssproget* overalt Tysk. Ved Reskriptet 1840 indførtes dansk Rets- og Forvaltningssprog, hvor det var Kirke- og Skolesprog, og dette gjaldt omtrent 115 Sogne med ca. 112,000 Indbyggere Nord for en Linie fra Flensborg Fjord til Tønder og Højer. Imidlertid var det danske Sprogs Stilling selv her ingenlunde sikker; der var ofte ingen Garanti for, at Præsterne kunde tale et ordentligt Dansk, og i otte Sogne Nord for Flensborg-Tønder Linien, overvejende Købstæderne, prækedes der helt eller delvis Tysk. Syd for den nævnte Linie var der navnlig i Mellemslesvig adskillige Egne, der var dansktalende, men havde tysk Kirke- og Skolesprog og derfor ogsaa beholdt tysk Retssprog. Ca. et *halvt Hundrede Tusinde dansktalende havde da ikke Dansk som officielt Sprog.*

Værst var Forholdene i det frugtbare *Angel.* Dets sydlige Del havde til 1720 tilhørt Holsten-Gottorp, og der var gennem Aarhundreder prædiket Foragt for det danske Sprog. Siden tog den slesvig-holstenske Bevægelse særlig stærkt fat her, og den greb navnlig de store Godsbesiddere. Den fattige Befolkning beholdt sin danske Mundart, men den turde daarlig være den bekendt, det blev fint at tale Tysk, og de stoute, stridslystne Angelbønder optraadte under Oproret stejlt over for de danske Myndigheder. Det sydlige Angel var et Brændpunkt for den tyske Bevægelse; i det nordlige kunde der maaske endnu være Haab for Danskheden.

Den *Opgave, Tillisch og Regenburg* nu saa for sig og søgte at løse med administrativ Konsekvens og Dygtighed, var at *vinde saa meget som muligt tilbage* af det Omraade, Danmark sproglig set havde mistet. De var enige om, at det vilde være berettiget at udstrække Ar-

det helt til Slien og her skabe en ny national Grænse, men Tillisch
nte at maatte opgive Tanken herom af Hensyn til Udlandet. Hvad
lemaalet angik, fastholdt han og Regenburg, at Slesvig burde knyt-

a tæt til Kongeriget som muligt og løsnes fra Holsten, og dette
e nationalt ske ved et Fremstød for det danske Sprog.
Reskripter, der herom udstedtes i de følgende Aar, og som si-
f Regenburg med stor Uafhængighed af Regeringen fastholdtes
l Krigen, var for Nordslesvigs Vedkommende kun *Videreførelse*

af Bestræbelser fra Christian VIII's Tid og fuldt berettigede af Forholdene. For de saakaldt blandede Distrikters Vedkommende søgtes Hjemmelen i Frederik VI's Reskript af 1810, hvorefter Dansk skulde være Kirke-, Skole- og Retssprog i de Amter, hvor det var Allemands Sprog, men som ikke var blevet ført ud i Livet. Imidlertid gik man ikke saa vidt, som dette Reskript vilde; man fastslog en Zone, der ansaas for at være sprogblandet, og hvor Dansk fremtidig skulde være Undervisningssproget, medens der skulde undervises i Tysk indtil fire Timer ugentlig og prædikes afvekslende paa Dansk og Tysk. Det blandede Distrikt omfattede alle Landsogne i Flensborg Provsti og Dele af Tønder, Husum-Bredsted og Gottorp Provstier, det begrænsedes mod Nord af en Linie Nord for Flensborg og Tønder, mod Syd af en stærkt buet Linie fra Tønder over Svesing til Nord for Kappel. Det udgjorde omtrent 33 □ Mil med 82,542 Indbyggere, medens det rent danske Omraade talte 131,398 og det rent tyske 181,920 Indbyggere. I Købstæderne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder skulde Ordningen være en lignende som paa Landet i de blandede Distrikter (skønt der f. Eks. i Aabenraa 1850 kun var 30 tysktalende Familier); derimod skulde Flensborg være tysk og Danskerne nøjes med den danske Kirke og den danske Skole.

Tillisch hævdede, at han havde respekteret den bestaaende Tilstand og var gaaet frem med yderste Varsomhed. Imidlertid har den mellemslesvigske Sprogordning aldrig haft mange fuldtro Forsvarere. At Tyskerne angreb den, er en Sag for sig, de skød ofte langt over Maalet. Men mellem Samtidens Danskere var der mange, der fordømte den, og i Nutiden ser man den som et *administrativt Fejlgreb.*

Selve Delingslinien var vilkaarlig. Distriktet var blandet, men ikke alle de enkelte Sogne var blandede. Historikeren *P. Lauridsen* har anslaaet en Sjettedel til at være tysk, Halvdelen blandet, en Trediedel dansk. Grænselinien gennem Angel var trukket ganske vilkaarlig. Før og Amrum havde dansk Retsstyre, fordi de hørte til de kongerigske Enklaver, men de fik efter Sprogreskripterne tysk Kirke- og Skolesprog. Efter den ovennævnte Historikers Mening havde en Linie gennem Slesvig fra Nordvest mod Sydost været retfærdigere, men man vilde ganske vist dermed ikke have kunnet forene den Angrebspolitik mod Tyskheden, som Regenburg tilsigtede.

Flor og hans Meningsfæller stod fra Begyndelsen *uvilligt* over for Regenburgs Sprogpolitik, der var deres grundtvigske Syn paa Skole- og Kirkefrihed imod. Høgsbro skriver 1860 om Regenburg, at „han er en af de faa Mænd her i Landet, der lever for en bestemt Sag og ikke har opgivet Troen paa, at den Tanke, han finder sand og ret, engang maa sejre . . . der er næppe nu længere andet at gøre end forfølge det

engang indslaaede Spor, indtil man har set Enden paa det og set, at det fører i „Synke“, som vi Jyder siger“. Vestslesvigeren Levy skriver 1863, at Regenburg vil banke Danskheden ind i Folk.

Saaledes var og blev Dommen hos Grundtvigianerne, og fra en ganske modsat Lejr inden for Kirken ankede Biskop H. L. Martensen over, at Embedsmændene tog Luthers Bibeloversættelse fra Menigheden og gav dem den tarvelige danske Bibel i Stedet. Men heller ikke hos den jævne *dansktalende Befolkning* var der Glæde over Reskripterne. Man ønskede ingen Forandring, man var mange Steder vant til at betragte Tysk som det „hellige“ Sprog, og de sociale Forhold gjorde det ofte svært for Danskerne at hævde sig jævnsides Tyskerne. Hist og her forstod de daarligt nok Præsternes Højdansk.

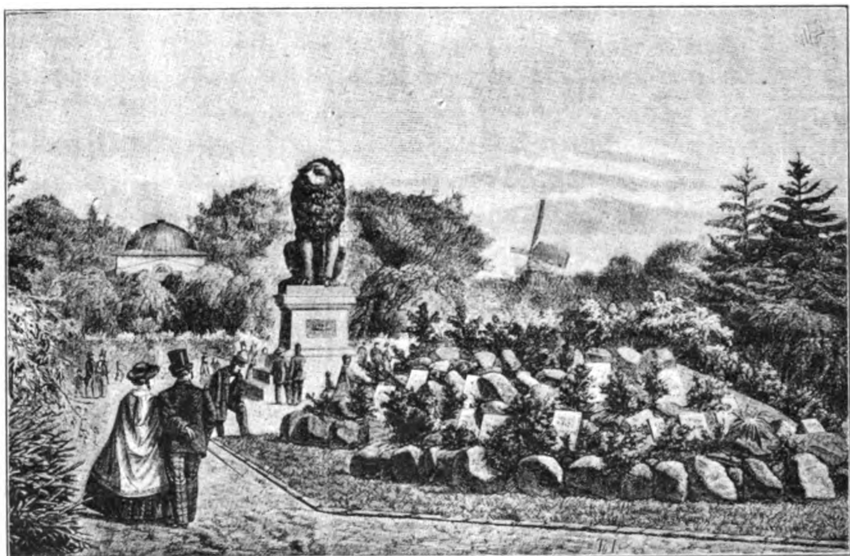
Tyskerne var forbitrede, og de stillede især i Angel en passiv Modstand op mod Reskripterne, som var svær at overvinde. Til de danske Gudstjenester mødte ofte kun ganske faa Tilhørere, og tit blev Præsterne ligefrem chikanerede. Den danske Skoleundervisning kom gennemgaaende ikke til at betyde det, den skulde, fordi Forældrene blev ved at tale Plattysk med Børnene i Hjemmet. Undtagelser har der været, saaledes i Sylvested, hvor Gustav Johannsens Fader var Lærer, og i de angelske Skoler, som Blixen-Finecke som slesvigsk Minister besøgte 1859, men her har ogsaa siddet dygtige Lærere, der har behersket begge Sprog, hvad ingenlunde var Tilfældet overalt.

Flensborg By var, som sagt, uden for det blandede Omraade. Man søgte her at skabe en frivillig dansk Bevægelse gennem dansk Kirke og Skole, og der var Fremgang, ikke mindst under Indflydelse af den kraftfulde Pastor G. F. A. Graae. Ved Krigens Udbrud 1864 var Flensborg en overvejende loyal dansk, men tysktalende By; til den danske Menighed hørte ca. 3,000 Mennesker, og i Skolen gik 500 Elever. Kulturelt har det dog naturligvis været, som A. D. Jørgensen, der gik i Skole i Flensborg, siden skrev: „vi droges stærkest til den tyske Side, naar der ikke var Tale om Politik.“ Graae skrev 1857: „Flensborg kan ikke tages med Storm. Cerneringen maa være fuldstændig og Belejringen fortsættes.“

Der blev, — som det senere skal ses, — ikke Lejlighed til at fortsætte Belejringen efter 1864, og da Terningerne næste Gang kastedes om Slesvig, gik Flensborg ikke til dansk Side.

Det Regenburg'ske Sprogstyre blev, som sagt, opretholdt i hele Perioden mellem Krigene. Tyskerne havde sat Haab til *Carl Moltke*, der 1852 blev slesvigsk Minister, men denne Ligevægtspolitiker skuffede dem ved tværtimod ogsaa at indføre blandet Rets- og Forvaltningssprog. Senere var Scheele og den nationale Løsgænger *H. Raasløff* Modstander af Sprogpolitikken, men kom ikke til at gribe ind i

den. Derimod gik Regeringen i Wolfhagens Ministertid under Tryk fra Udlandet ind paa at gøre et Par Indrømmelser ved Cirkulæret af 9. Januar 1861. Herved blev Sproget ved Konfirmationsakten valgfrit, og de tidligere strenge Regler for Privatundervisning mildnedes, saaledes at Tyskerne nu lettere kunde unddrage sig offentlig Skolegang. Disse Indrømmelser, der ganske sikkert ikke var efter Regenburgs Hoved, vakte Misnøje hos de aktive Danskere og svækkede i Forening

Istedløven og Krigergraven paa Flensborg Kirkegaard 1862.
(Træsnit: »Illustreret Tidende«.)

med den københavnske Regerings vigende Optræden i det statsretlige Spørgsmaal Respekten for Ministeriet hos Tyskerne; — der var derfor ikke meget vundet ved den.

De *forfatningsmæssige Forhold i Slesvig* var ikke lystelige for Danskerne. Stænderforfatningen af 1854 var yderst konservativ og hjemlede saaledes hverken Presse- eller Foreningsfrihed. Nationalt havde den den Mangel, at Flertallet i Stænderne nødvendigvis maatte blive tysk, skønt Nationaliteterne talmæssig var omtrent lige stærke. Stænderforsamlingen i Flensborg var et sikkert Organ for Slesvigholstenismen; naar de store Sprogklager skulde for der, fyldtes Angels Veje af Bondekøretøjer, der bragte begejstrede Tyskere til Staden. De Danskes Førere i Forsamlingen var *Laurids Skau* og *H. A. Krüger*, den første kendt fra sin Glanstid som Taler i Fyrrerne, en begavet og smidig Aand, men uden dyb Personlighed og skæmmet af adskillige

Fejl, den anden en djærv og robust Bonde, der siden blev Danmark en god Repræsentant i Berlin. Blandt de danske Præster, der sad i Stænderne, bør nævnes Aleth Hansen og Mørk Hansen, begge trofaste og retsindige Tjenere i den danske Folkekirke. Navnlig ved Stænderforsamlingen 1860 kom det til voldsomme Sammenstød mellem Danske og Tyske. Tyskerne klagede over Sprogreskripternes utaalelige Tryk og hævdede, at Sproget i største Delen af de blandede Distrikter var Tysk, hvilket ikke var korrekt. Provst Otzen fra Femern foreslog at gøre hele Slesvig blandet, idet der overalt skulde undervises i begge Sprog, Nord for en Linie med Udgangspunkt fra Flensborg mest i Dansk, Syd for mest i Tysk. Den i højstemte Udtryk fremsatte Plan var sikkert velment, men praktisk talt umulig.

Den *danske Politik paa Stænderforsamlingen* kunde væsentlig kun blive defensiv. Et Forsøg, der blev gjort paa at splitte Tyskerne ved at slaa paa de demokratiske Strenge over for Almuerepræsentanterne, mislykkedes. Men fra mange Sider i Kongeriget og Slesvig sendtes der Takadresser til det danske Mindretal for dets Kamp mod Overmagten.

Den næste Stænderforsamling 1863 blev straks efter sin Aabning sprængt af Tyskerne.

Vil man nu spørge, hvorledes *Stemningen i sin Helhed* var i Slesvig i de sidste Aar før Krigen, og hvilken Del Sprogordningen havde i den, da maa det vistnok siges, at Røret blandt den jævne Befolkning ikke paa nogen af Siderne svarede til de heftige Scener i Stænderne. Den mærkværdig ringe Deltagelse i Stændervalgene paa tysk Side 1860 tyder ikke paa stor Interesse, og hvad Danskerne angaar, var der utvivlsomt i hvert Fald i Mellemslesvig mange Steder ret stor Ligegyldighed. Sprogordningen havde sine Tilhængere, men ogsaa mange Modstandere, og den danske Politik fra de sidste Aar, der mere og mere direkte sigtede paa en Inkorporation af Slesvig, var ikke alle Vegne populær. Navnlig gjaldt dette den vestslesvigske grundtvigske Gruppe, Klosterpolitikerne; de vilde, at Tysk og Dansk skulde tumle sig frit i et selvstændigt, ikke indlemmet Slesvig, medens Hogsbro med sine nærmeste Tilhængere hen imod Krigens Slutning syslede med Delingstanken som en Redning. Af de Indberetninger, der ved Krigens Udbrud sendtes til Regeringen af slesvigske Embedsmænd, fremgik det, at den augustenborgske Prætendent saa godt som intet Tilhæng havde, og at Stemningen de fleste Steder var loyal, men at den ikke mentes at kunne staa for den Agitation sydfra, der sikkert ventedes.

Det var denne Agitation, som danske Førere og danske Embedsmænd saa ofte forgæves syntes at kæmpe med. At de ikke altid brugte de rette Midler, er utvivlsomt. Men det tjener dem til Ære, at de ikke greb til dem, der siden skulde blive brugt af deres Modstandere.

SJETTE AFSNIT.

DEN ØKONOMISKE UDVIKLING 1848—64.

1. Almindelig Karakteristik.

Det danske Folks Historie i de seksten Aar fra Martsdagene 1848 til Oktoberfreden 1864 ligger inden for Rammerne af mægtige Begivenheder og er opfyldt af lange, sejge *Kampe indad- og udadtil* for Stat og Samfund. Mere end for mange andre Perioder trænger de konkrete Begivenheder sig paa og kræver Plads i Historien. Men de har rigtignok en Baggrund i andre Strømninger, som lever med og i dem, som snart skjuler sig under Vaabnenes Klirren eller Ordenes Summen, snart skyder op i Dagen og farver dens Billeder. De *aandelige Bevægelser*, Menneskenes Stilling til Liv og Død, til Virkelighed og Kunst, Temperamenternes Brydning i Slægtled og Provinser, Modet eller Fortvivlelsen — alt dette har sin Plads i Historien. Men det samme gælder den *graa Hverdag*, Arbejdet for Brød og Hjem. Den farves af Nationens Fester og Nederlag, og den farver dem. Sammenspillet inden for de tre Verdener er saa tæt, at de næppe kan skelnes fra hinanden, — de er een, og de er tre. Ørkesløst at spørge, hvor den ene hører op, og hvor den anden begynder, — vilkaarligt paa Forhaand at gøre nogen af dem til Regenten. Livet er paa Jorden, og dets Frugter spirer — i Kamp, i Kærlighed, i Drøm, i Arbejde.

Vi har i det foregaaende nu og da søgt at væve Traade fra de tre Livets Udtryksformer ind i hinanden. Bag ved Nationalliberalismen ligger gammel dansk Embedsaands Befrugtning med udenlandske Doktriner; Helstatspolitikken rummer økonomiske Linier gennem Jylland sydpaa, Bondevennernes Maal er utilsløret Klasserejsning. Ejderpolitikken og Skandinavismen, nøgtern Nationalbeskedenhed og løfterige Drømme er spundet sammen. Af en genial Aands Formæling med Enevældens Faderlighed og Martsdagenes frie Danmarkstro springer Grundtvigianismen ud, former et helt Stykke Fædreland og bliver Politik og Økonomi. Og saa fremdeles.

Aandslivet i sine videre Træk er forbeholdt et andet Afsnit. Men den Form for Livsvillie, der slaar ud i *Hverdagens økonomiske Arbejde*, skal vi se paa her og finde dens Plads i Systemet — som Tjener, som Regent, som Arbejder.

Tiden mellem Krigene var en af Bølgetoppene i det danske Samfunds Historie. Der slog sig en Række Omstændigheder sammen om at gøre 1848—50 til Udgangspunktet for en *Opgang*, der gjorde Halvtredserne til det 19. Aarhundredes Gyldenaar og kulminerede i Tiden lige før 1857. Saa var man naaet til en Højspænding, der bristede indefra, og der fulgte nogle Aars Slappelse, dog ikke farligere, end at Konjunkturerne ved Periodens Slutning igen var gaaet i Vejret.

Bevægelsen ses allerede i *Folketallet*. De Landsdele, der hørte til Kongeriget, havde 1845 1,357,000 Indbyggere, 1850 1,422,000, 1855 1,507,000 og 1860 1,608,000. Medens Stigningen fra 1850—55 var 11 %, steg den i næste Periode til 13 % for saa efter Krigen 1864 igen at falde til 11. Vi skal helt ind i det 20. Aarhundrede for at finde saa høj en Tilvækstprocent som i Halvtredserne.

Fremgangen spores i øvrigt paa alle de utallige Omraader, hvor Pengerigelighed gør sig gældende, og hvoraf i det følgende en Del skal behandles. Den spores i et øget *Forbrug af Luksusvarer*, i en Mængde nyopdukkende Beværtninger, i en forceret Byggevirksomhed, der faar Assurancesummen for Landbygninger til at stige med en hidtil uset Procent o. s. v.

Der var, efter hvad samtidige Forfattere beretter, Aar midt i Halvtredserne, der har lignet de sidste Krigsaar i vort Aarhundrede, om end Usundheden i Forretningslivet ikke var nær saa utvivlsom. Det var en Svulmen af al Virksomhed, som skyldtes baade ydre og indre Aarsager.

Efter de magre Tider i Tyverne var der fra Trediverne begyndt en langsom Vækst; *Kornpriserne steg*, og Landbruget blev igen rentabelt. Omkring 1850 opdagedes de store *Guldlejer* i Kalifornien og Australien, og der fulgte en hidtil ukendt *Rigdom paa Penge*. Guldmængden i Europa øgedes i otte Aar med 37 %, den hobede sig op i Bankerne og satte Seddelmængden og Priserne i Vejret. Samtidig fik Danmark en Række udmærkede Høstaar, og den overskydende Kornmængde kunde efter den engelske Korntolds Ophævelse 1849 frugtbargøres i England. Dette er de ydre Hovedtræk i Opblomstringen. Men indefra kom der ogsaa meget, et Pres af *friske Kræfter*, vakt gennem den *nationale Daab* under Martsdagene og Frihedskampene og, hvad der blev meget betydningsfuldt, rettet direkte mod at frigøre Danmark for den overmægtige Indflydelse, Hamburg hidtil havde haft. Det lader sig ikke i det enkelte paavise, hvormeget de forskellige Fakto-

rer har betydet, men at baade Guldalderen omkring 1855 og Standsningen først i Tresserne har haft deres Forudsætninger ogsaa i nationalpsykologiske Rørelser, er givet. For saa vidt skattede Folket ogsaa her til den verdenshistoriske Sandhed, at et Samfund lever ikke af Kornpriser alene.

2. Landbruget.

Danmark var i 1848 i endnu højere Grad end nu et *agerdyrkende Land.* Efter Folketællingen 1845 levede 55 % af Befolkningen af Landbrug, men den tilbagegaaende Bevægelse i Procenten, der havde gjort sig gældende lige siden 1769, fortsattes stadig. 1860 levede saaledes kun 53 % af Landbrug. Nogen Nedgang i Agerdyrkningens Betydning for Landet kunde man dog ikke læse heraf, det betød snarere en Konsolidering, en større Intensitet af Jordbruget, hvorved dets Personale begrænsedes. Den gamle Naturalhusholdning opløstes, Husfliden svandt ind, og Haandværkerstanden voksede derigennem paa Landbrugernes Bekostning.

Landbruget befandt sig i en *Opgangsperiode.* Stilstanden efter Krigene i Aarhundredets Begyndelse var i Trediverne og Fyrrerne afløst af nyt Liv. Kornpriserne, der naaede deres Minimum midt i Tyverne, steg jævnt fra 1830, og Gennemsnittet blev 1840—49 for Rug 9 Kr. 27 Øre, for Byg 7 Kr., for Havre 4 Kr. 99 Øre, 1850—59 for Rug 12 Kr. 38 Øre, for Byg 9 Kr. 77 Øre, for Havre 6 Kr. 92 Øre, alt pr. Tønde. Det var paa ny blevet ønskværdigt at sætte Penge i Landejendomme, og det er en væsentlig Baggrund for Bondebevægelsen i Fyrrerne. Som Resultat af den og Friheden 1849 fulgte den Række *Reformer,* som til Dels er berørt i de foregaaende. Nogen Tvangsafløsningslov for det private Fæstegods kom ikke, men ad frivillig Vej gik det, der i Tiden 1750—1835 allerede var dalet fra 75 til 37 % af det samlede Hartkorn, ned med adskillige Procent. Fra ca. 22,000 Fæstegaarde med 113,000 Tdr. Hartkorn i 1850 sank Tallet til 15,000 med 77,000 i 1857 og 14,000 med 75,000 i 1861. Statens og Stiftelsernes Fæstegods gik først i Halvtredserne over til Selveje. Det trykkende *Hoveri afløstes 1850;* medens der 1849 endnu var 13,000 Tdr. Hartkorn med fuldt Hoveri og 24,000 med delvist, var der 1861 kun 67 og 12,000. Tienden blev lettet ved Lov af 1852. Paa mange forskellige Maader ophjalp Regeringen Landbruget, ved Markfred, Indhegning, Loven 1857 om smitsomme Sygdomme hos Husdyr, Kvægracernes Forbedring, Afledning af Vand og Benyttelse af Vand til Jordens Opdyrkning, Bekæmpelse af Flyvesand, Dræning, Kystsikring. Ved Oprettelsen af

Landbohøjskolen tog Staten Ledelsen af det landøkonomiske Oplysningsarbejde i sin Haand. Gennem Jernbanerne, Vejenes Forbedring og Dampskibsruter skabtes der lettere Adgang til Eksport, og hele det liberale Frigørelsesarbejde inden for Næringslivet kom ogsaa Landbruget til gode.

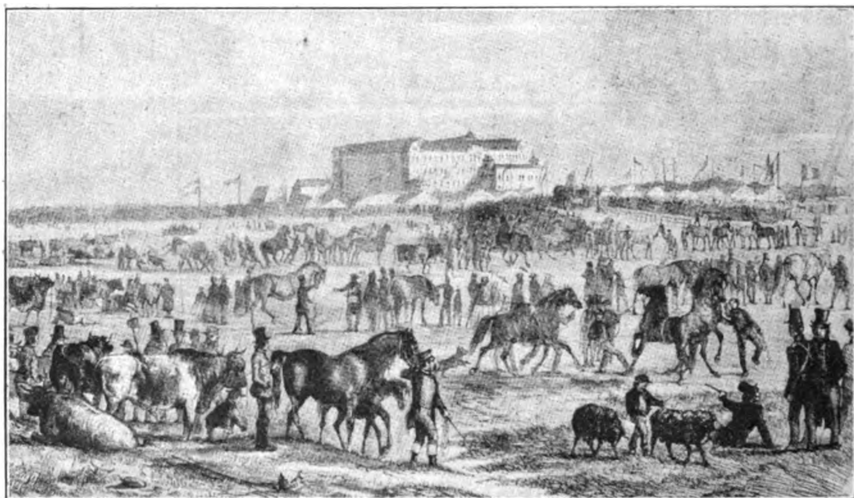
Der inddroges nye Arealer under Ploven. I Præstø og Holbæk Amter opdyrkedes der 1843—53 flere Tusinde Tdr. Land; andre Steder var der ikke mere at vinde i saa Henseende, og i Jylland laa Hederne i hele Perioden næsten urørte hen (134 □ Mil i 1848, 130 i 1860). Alt i alt var det opdyrkede Areal 1861 ca. 4,400,000 Tdr., 1866 4,500,000.

I Størrelsesforholdet mellem de Landejendomme, hvorunder dette Areal dyrkedes, skete der inden for Perioden en Forskydning. Ganske vist blev en Del af de *store Gaarde udstykket*, men andre voksede ved den Ret, Godsejerne 1861 fik til at inddrage hver tiende Fæstegaard, og samtidig blev en Del *Bøndergaarde sammenlagt*. Staten stillede sig velvilligt over for dette sidste, medens den var ugunstigt stemt over for Deling af Bøndergaarde; — man vilde, som P. G. Bang udtrykte sig, ikke have Landets Kærne, Gaardmandsstanden udtyndet. Derimod solgtes der et stedse stigende Antal *Huslodder* fra Gaardene dels for at skaffe Penge, dels for at faa Arbejdskraft. Forholdet blev da det, at Gaarde paa over 12 Tdr. Hartkorn i Tiaaret 1850—60 steg fra 1715 til 1754 med omtrent det samme Hartkorn (ca. 50,000), Gaarde paa mellem 8 og 12 Tdr. Hartkorn gik ned fra 4,500 til 4,000 (42,000 og 37,000 Tdr. Hartkorn), Gaarde paa mellem 4 og 8 Tdr. Hartkorn fra 28,000 til 27,000 (164,000 og 155,000 Tdr.), Gaarde paa mellem 2 og 4 Tdr. Hartkorn steg fra 19,000 til 20,000 (56,000 og 60,000) og Gaarde fra 1 til 2 Tdr. Hartkorn fra 14,000 til 17,000 (21,000,og 25,000). Hvad Husene angik, voksede de paa over en halv Skæppe Hartkorn fra 48,000 til 59,000 (24,000 og 30,000 Tdr. Hartkorn) og de derunder fra 32,000 til 48,000 (3,000 og 4,300). Det samlede Antal Landejendomme steg i dette Tiaar fra 149,000 til 178,000, men Stigningen laa overvejende paa Husenes Side.

I de *Principper, hvorefter Jorden dreves*, var der ikke nogen afgørende Forskel fra den nærmest foregaaende Tid. Der var allerede fra Trediverne begyndt en Bevægelse mod en mere maalbevidst Udnyttelse af Jorden. Man vilde ved en energisk Bearbejdelse tvinge Jorden til at give sit yderste, og man drev i adskillige Aar faktisk *Rovdrift;* det gjaldt først og fremmest om at producere saa meget Korn som muligt, og det lykkedes da ogsaa at drive Hosten stærkt i Vejret. Man brugte Mergel i vid Udstrækning, og det varede nogle Aar, for man blev klar over, at man derved overanstrengte Jorden. Svingploven afloste Hjulploven, og den svenske Harve indfortes; man begyndte at bruge Dampkraft. Omkring 1840 fremsatte den tyske Kemiker *Liebig* sin

Teori om Planternes Ernæring, og i Halvtredserne begyndte den Erkendelse at brede sig, at Jorden trængte til Næring. Det var dog først efter Periodens Slutning, at man, først paa de store Gaarde, der overhovedet i denne Tid gik i Spidsen, tog fat paa Anvendelse af *Kunstgødning*, ligesom Dræning først tog Fart i Tresserne. Et virkelig rationelt Landbrug naaede man ikke til før Krigen.

Alt drejede sig om *Korn til Udførsel*. 1861 dyrkedes der Hvede

Dyrskue ved Horsens 1861.
(Træsnit: »Illustreret Tidende«.)

paa 112,000 Tdr. Land, Rug paa 378,000, Byg paa 549,000 og Havre paa 649,000 o. s. v. I Forhold hertil var det kun smaa Arealer, der anvendtes til andre Planter: Bælgsæd 75,000, Boghvede 49,000, Kartofler 55,000, Rodfrugter 4,500, Raps 12,000. Navnlig Tallet for Rodfrugter er iøjnefaldende lille; — det var først i Halvfjerdserne, at Sukkerroedyrkningen begyndte, og Foderroerne blev almindelige.

Kornproduktionen var ved Aarhundredets Begyndelse godt 8 Mill. Tdr., 1845 10—11 Mill., voksede 1847 til 12, var midt i Halvtredserne 15—16 og i Tresserne 19 Mill.; dens Værdi kan anslaas til over 100 Mill. Kr. Kvaliteten var betydelig forbedret fra den Tid, da Bønderne tuskede sig Varer til hos Købmanden for Kornet; Eksporten til England krævede Rensning.

Besætningen var ikke Landbrugets stærke Side. Kornproduktiomen slugte Energien, og Kraftfoder kendtes endnu ikke. *Kvæget* holdtes mest kun for gennem det at omsætte Halmen til Gødning og var ofte daarligt ernæret. Dog var der i Periodens sidste Aar begyndt en For-

andring heri, og Tallet paa Hornkvæg var ogsaa stigende (1837 857,000, 1861 1,200,000); det samme gjaldt *Svin*, medens *Hestebestanden* stagnerede. Dyrskuerne, der var begyndt i Trediverne, fik Statstilskud fra 1852 og blev af større og større Betydning. Der udførtes godt 60,000 Stk. Hornkvæg i Halvtredserne, i Begyndelsen saa godt som udelukkende til Tyskland, siden til England, men det var først efter Krigen, at der kom rigtig Gang i denne Handel.

Det samme gjaldt *Smørproduktionen*. Fra Trediverne begyndte holstenske Mejerister at arbejde i Danmark, men det var kun paa de store Gaarde, at det satte Frugter. Bønderne regnede foreløbig ikke med at kunne producere salgbart Smør, og det var først efter Kvægpesten i England og Holland i Tresserne, at den danske Vare blev efterspurgt i England.

Under Indtrykket af Konjunkturerne og den intensive Drift steg *Ejendomspriserne* stærkt; de var allerede fordoblede fra 1830—45, og fra 1848 til 1863 steg Prisen paa en Td. Hartkorn Selvejerjord paa Øerne fra 2600 til 5400 Kr. Der byggedes i Gyldenaarene i Halvtredserne en Mængde nye Gaarde, ofte af Grundmur.

Alt i alt stod Landbruget stærkt. Men det hele var en *Overgangsperiode*. Det var for det første klart, at Jorden ikke vilde kunne bære den intensive Korndrift uden at behandles paa anden Maade. For det andet begyndte det allerede at dæmre for de klarsynede, at Kornmarkedet kunde blive lukket. 1863 skriver den økonomiske Forfatter F. C. Krebs: „Vi behøver ikke at gaa over Atlanterhavet for at finde uudtømmelige Kornkamre, der kun venter paa at aabnes. Rusland, Polen og Ungarn besidder udstrakte Sletter, der kun venter paa, at Jernbaner og andre Kommunikationsmidler skal sætte dem i Forbindelse med Verdensmarkedet for at oversvømme Europa med Korn. Danmark er saa saare lidet et Land, at dets Høst næsten ikke vejer noget paa Kornmarkedet. Vi kan ikke selv sætte Prisen paa vore Kornvarer, den sættes andetsteds. Hvorledes vilde det gaa vore Landmænd, dersom gentagen ringe Høst her i Landet ledsagedes af rig Høst i de store Lande?“

Det var disse Anelser, der blev til Virkelighed i Halvfjerdserne og Firserne, da Amerikas overvældende Kornproduktion tvang Priserne ned og nødte de danske Landmænd til at lægge Bedriften om og *industrialisere Landbruget*. At de gjorde det med saa stor Resoluthed og Dygtighed, skyldes ikke mindst den Udvikling, der allerede var grundlagt mellem Krigene, og hvortil fremragende Lærere som Mejerimanden Segelcke og Landøkonomerne B. S. Jørgensen og N. J. Fjord gav deres Bidrag. Politisk kom denne storslaaede Omlægning af en hel Næringsvej til at betyde det endelige Brud mellem de smaa og store

Bønder. Herregaardene mistede Førerpladsen i Landbruget, og der var ikke, mens Tid var, sorget for en Formidling af det politiske Samarbejde mellem Godsejer og Gaardmand.

3. Handel og Omsætning.

Handelen er vel den Gren af Næringslivet, hvor Opdriften i Tiden mellem Krigene stærkest lagde sig for Dagen. Det ligger dels i, at Kaarene var saa fattige i Perioden lige før, dels i, at saa mange Omstændigheder virkede sammen til at gore Fremstodet stærkt.

Den danske Handel var fra Tyverne til Halvtredserne i Hænderne paa *Hamburg*. Hansestadens Agenter berejste Landet og tog mod Bestillinger hos Detailhandlerne. Det var kun lidt af vor Import, der kom direkte fra Produktionsstedet. Kobenhavn havde mistet sin tidligere Stilling som Handelscentrum, og den Eksport, der i Fyrrerne begyndte at vokse op, besørgedes for en stor Del gennem nyoprettede Provinsfirmaer. Den oversoiske Handel var dog i Vækst efter 1844, da det asiatiske Kompagni hævedes, og der samtidig indfortes Toldrevision, d. v. s. delvis Eftergivelse af Øresundstolden for oversøiske Varer.

Der skete nu det, at *England og Hamburg* 1847 hjemsogtes af en *Pengekrise*, der her i Landet kun sporedes svagt. Allerede derved rokkedes Hamburgs Magtstilling i Danmark, og da Forbindelsen siden under Krigen en Tid var afbrudt, losnedes Baandet yderligere for saa godt som helt at briste efter Handelskrisen 1857. De tidligere omtalte Bestræbelser for at kaste vor Handel over paa England stottedes af den nationale Selvhævdelse. 1848 begyndte direkte Dampskibsforbindelse mellem Hjerting, Aarhus og London, og i Aarene 1848—53 løb 40 engelske Dampere ind til Hjerting, hvorfra der udfortes voksende Mængder Stude, Smør og Korn.

Det var naturligvis et Held for den nyskabte Forbindelse, at Danmark fik noget at handle med, og det skyldtes Landbruget. Der er før talt om de gode Høstaar i Halvtredserne. Det eneste uheldige Aar var 1853, de bedste var 1852 og 1854. *Udforslen af Korn* fra hele Monarkiet var da ogsaa i Tiden 1852—62 gennemsnitlig 3,367,000 Tdr. aarlig, det dobbelte af, hvad den var i Trediverne; hojst naaede den i 1855 med 4½ Mill. Tdr. Ogsaa Udforslen af de ovrige Landbrugsprodukter kom Handelen til gode. Der udførtes indtil 17,000 Heste aarlig, af Hornkvæg 62,000 Stkr., Svin 48,000, Smør 76,000 Tdr., Kvanta, der siden Trediverne viser en Vækst paa fra 30 til 300 %.

Men var Udforslen stigende, gjaldt det samme om *Indforslen*, og

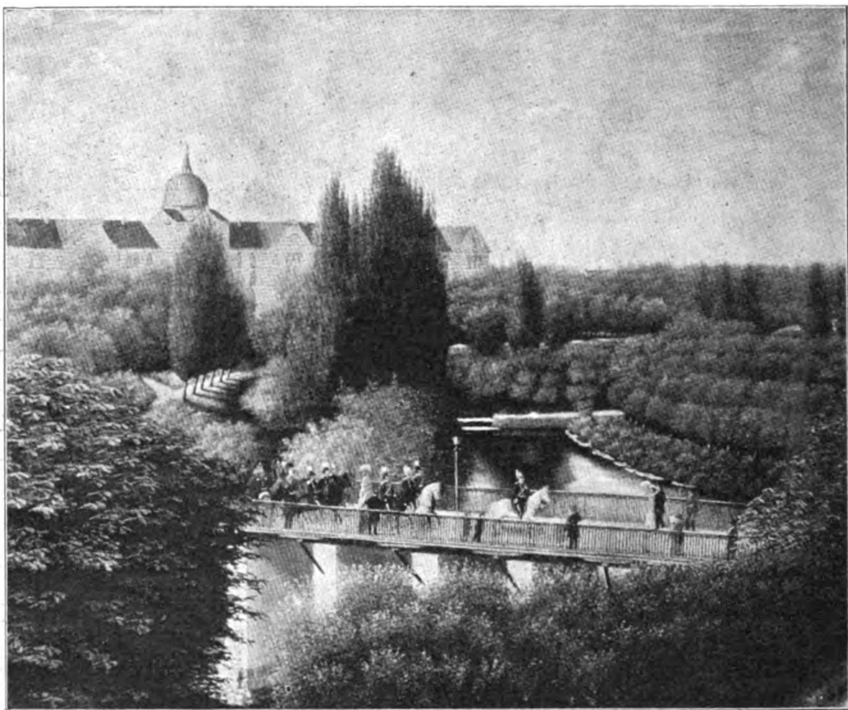
den voksede i de pengerigelige Aar i Halvtredserne langt stærkere end Udførslen. 1848 havde Indførslen en Værdi af 46 Mill. Kr., Udførslen af 29, 1852 var Tallene 57 og 34, 1855 78 og 39, 1856, det sidste Aar før Krisen, 85 og 31, og 1861 78 og 38. Den langt overvejende Del af Udførslen gik nu til England. 1848 indførte vi fra England for 9 Mill. Kr., udførte dertil for 15 Mill., i 1854 var Tallene 16 og 16, 1856 20 og 10, 1861 21 og 14, 1863 22 og 19. For det tidligere overmægtige Hamburg var derimod Tallene 1848 2 og 0, 1852 10 og 0,2, 1856 18 og 0,8, 1863 16 og 1.

Det Land, vi efter England stod i livligst Forbindelse med, var *Sverige*. Det blev mere og mere almindeligt, at de sydsvenske Landskaber hentede deres Kolonial- og Manufakturvarer i København, og Udførslen til Nabolandet voksede siden Tyverne til det femdobbelte, Indførslen derfra til det firedobbelte.

En ejendommelig Gren af vor Handel havde mellem Krigene sin sidste Blomstringstid, nemlig den saakaldte *Skudehandel*. Der havde fra gammel Tid været drevet en livlig Trafik mellem nordvestjyske Ladepladser som Løkken, Blokhus og Lønstrup paa Norge og England med smaa Skibe, og der havde udviklet sig et til Tider yderst levende Handelsrøre paa disse Egne; men først Næringsloven og derefter Jernbanerne slog det ihjel, og det er først i den nyeste Tid, at de smaa Vesterhavsbyer igen er vokset.

Næringsloven virkede overhovedet omkalfatrende paa den hjemlige Handel, og den Omstændighed, at den faldt sammen med Kriseaaret, øgede Virkningerne. Allerede Hokerloven Aaret før havde skræmt Handelsstanden op, og det er i Afsnittet om Næringsfriheden fortalt, hvor sort Købstæderne saa paa Situationen. Det viste sig nu at være meget overdrevet, men at Virkningerne sporedes, er givet. Et Par Tal viser det. De Handlende (Hoved- og Bipersoner og Forsøgede) udgjorde 1845 4,4 % af den samlede Befolkning, 1855 5,2 % og 1860 5,9 %. Ser man paa Stigningen inden for Standen i Perioden 1840—60, da var den for Kongeriget i sin Helhed 68 %, for København 45 %, for Købstæderne 59 % og for Landdistrikterne 144. Endnu grellere er Forholdet, naar man alene ser paa Femaaret 1855—60. Da steg de Handlendes Antal i Kongeriget 22 %, i København 15 %, i Købstæderne 12 % og i Landdistrikterne 61 %. Der er øjensynlig foregaaet en Vandring fra Byerne ud paa Landet som Følge af Næringsfriheden, og denne Massenedsættelse af Smaahandlende har i Øjeblikket ikke virket heldigt paa Købstæderne. Man begyndte da ogsaa at tale om nyopdukkende, ubrolagte Købstæder; — det var dog først Jernbanernes Vækst i de kommende Tiaar, der fik *Stationsbyerne* til at skyde i Vejret.

Købstæderne havde iøvrigt i Aarene før Krisen en Blomstringstid ligesom det øvrige Land. Der byggedes kolossalt, og det er ikke faa af vore Byers betydningsfulde Udvidelser, der skriver sig fra disse Aar. I *Odense* fuldendtes saaledes Albani Bro 1858; i Aarene lige før var Kongensgadekvarteret anlagt, og det hedder, at der opførtes „en

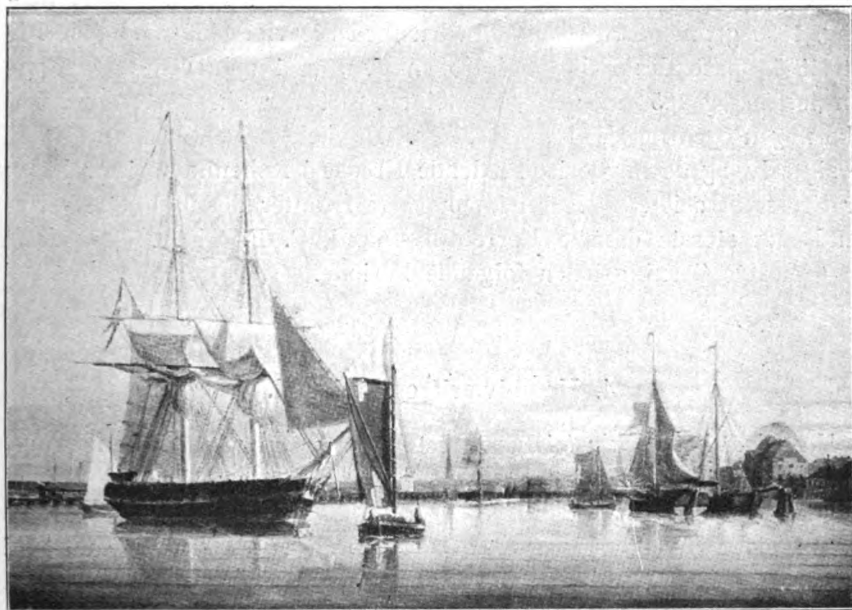

Voldterrænet med Kommunehospitalet.
Frederik VII med Stab rider over Broen.
Maleri i Hegels Samling (Øregaard).

utrolig Mængde“ Smaaboliger til Enkeltfamilier. Samtidig udtørredes Pjentedam, og Kommunen overtog Kanalen, der indførtes Vandforsyning og Gasbelysning 1853. I *Aalborg*, der i Tiden 1845—55 voksede fra 7,477 til 9,102 Indbyggere, lagdes Planen til Broen over Limfjorden i denne Periode, men kom ikke til Fuldendelse før efter Krigen. I *København* var Halvtredserne en Byggeperiode af første Rang. 1852 var Demarkationslinien rykket tilbage til Soerne, 1853 faldt den sidste af de gamle Porte, 1857 indførtes Gasbelysning, 1859 Vandværk. Terrænet mellem den gamle og den nye Demarkationslinie, især omkring Blaagaard, fyldtes hurtigt af lidet skønne Beboelseshuse, og dog var der i Kriseaaret 284 husvilde. Paa Fæstningsterrænet opførtes

i øvrigt Hovedbanegaarden og Kommunehospitalet. Hovedstaden fik i disse Aar sin gamle førende Stilling tilbage, — de ni største Provinsbyer havde 1860 tilsammen det halve Antal Indbyggere af København, et Forhold, der nogenlunde svarer til Nutiden, naar de respektive Forstæder holdes for sig.

Skibsfarten prægedes navnlig af *Dampskibenes Indtræden.* Mens

Københavns Havn 1853.
Maleri af Eckardt.
(Johan Hansens Samling.)

der 1839 endnu kun var eet Dampskib i Landet paa 146 Tons, fandtes der 1845 11 (646 T.), 1852 27 (2095), 1856 27 (2135) og 1862 43 (4003). De første større Dampskibsrederier opstod; saaledes grundede H. P. Prior kort før 1850 sin Forretning, der 1861 ejede 6 Skibe, C. P. A. Koch stiftede 1856 det almindelige danske Dampskibsselskab, der vilde bringe Østersø- og Nordsøfart under dansk Flag, og C. K. Hansens Rederi opstod 1856.

Den samlede *Handelsflaade* var i København 1845 351 Skibe, 1852 290, 1856 313, 1862 326, i Provinsen 1845 1583, 1852 1813, 1856 2338, 1862 2437. I indenrigsk Skibsfart kom 1852 20,000 Skibe, 1856 27,000, 1862 27,000. Fra Udlandet indkom 1852 9,500 Skibe med 374,000 Tons Bestuvning, 1856 13,000 med 629,000 og 1862 12,000 med 544,000. Der

var altsaa her en Nedgang for den sidste Periode, som skyldtes Handelskrisen og den i det hele voksende Usikkerhed under de truende ydre Forhold.

Handelen havde for længst mistet den fyrstelige Beskyttelse, som blev den til Del i Merkantilismens Dage. Det var den *frie Konkurrences Tidsalder*, der nu var varslet ind. De direkte Foranstaltninger, hvormed Statsmagten støttede Handelen, var da heller ikke mange. Toldlovgivningen bevægede sig langsomt videre i Frihandelens Retning, 1850 gennemførtes Toldenheden med Slesvig, 1853 med hele Riget, 1851 oprettedes Frilager i København, 1851 ophævedes Portkonsumtionen, og 1857 afløstes Sundtolden. Det var Skranker, der faldt, ikke nogen egentlig Hjælp, der raktes. Handelens Mænd maatte hjælpe sig selv, og de havde i de ledende Kredse i København, især inden for Grosserersocietetets Komité, ypperlige Kræfter dertil. Det 19. Aarhundredes største danske Forretningsmand, C. F. Tietgen, fik først sin egentlige Gerning i den følgende Periode.

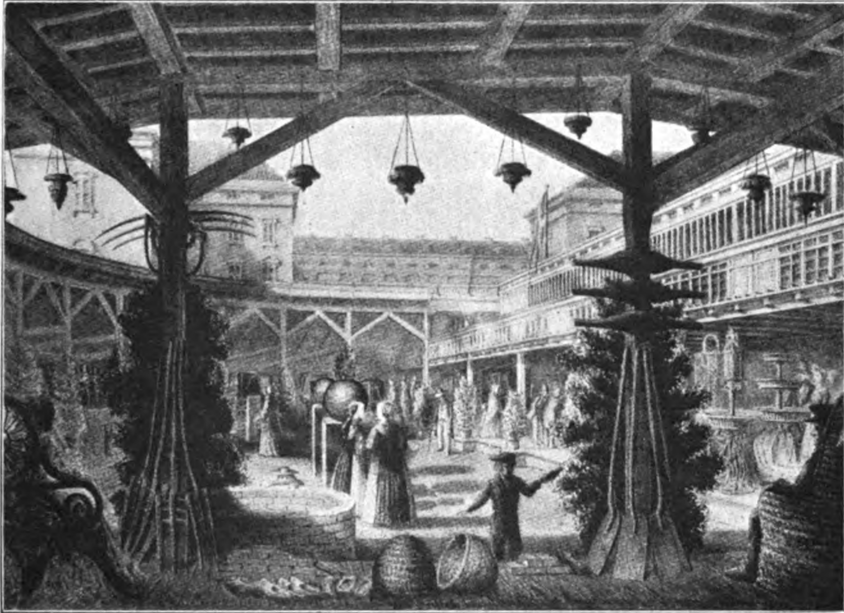
4. Haandværk og Industri.

Haandværk og Industri hører, ret beset, sammen med Landbruget til de produktive Erhverv. Men de havde ikke saa stort Udbytte af Tidens Opsving som Landbrug og Handel. Talmæssigt set voksede ganske vist Erhvervets Procent af den samlede Befolkning fra 24,7 i 1845 til 26,4 i 1860, men det var for en stor Del en Deling af Arbejdet mere end en Opstaaen af nyt. Der gaar inden for Haandværk og Industri en stærkere Skillelinie ved Aaret 1857 end for noget af de andre Erhverv, og det skyldtes Næringsloven, hvis Virkninger gjorde sig gældende, adskilligt før Lavene endelig ophævedes 1862. Med Naturalhusholdningens Ophør inden for Landbruget skabtes en Mængde nye Landhaandværkere, og Næringsloven virkede i samme Retning. Det mindre Haandværk arbejdede i øvrigt, som tidligere sagt, ud fra meget snævre Forudsætninger og var kun slet rustet til at tage sin Del af Opsvinget.

Opsvinget gjorde sig nemlig gældende ogsaa her. Treaarskrigen virkede ikke alene som overalt stimulerende paa Erhvervene, den frigjorde ogsaa for en Tid Kongeriget for den stærke *Konkurrence fra Hertugdømmernes*, navnlig Holstens Industri. Det blev rigtignok kun kortvarigt, idet der 1853 indførtes Toldenhed for hele Riget, men det havde dog kaldt Kræfter frem, som levede videre. Et ejendommeligt Forhold gjorde sig for Resten siden gældende derved, at Toldloven af 1863 regnede med hele Riget, og derfor havde inddraget den holsten-

ske Industri under Beskyttelsen, men da Riget efter 1864 kun omfattede Kongeriget, maatte der betales Told for de holstenske Varer, der indførtes hertil, — en ikke beregnet Foræring til den danske Industri.

Der var endnu ved Aarhundredets Midte en udstrakt *Husflid* i Landet; men den var allerede da i Tilbagegang. Den ældste i Danmark var Jydepottehaandværket, der døde helt hen sidst i Aarhundredet; endvidere var der Træskomageriet i Midtjylland, navnlig Skanderborg Amt, Trævareforfærdigelsen sammesteds, Uldspinderiet i Hammerum og Lysgaard Herreder og Kulsvieriet i Nordsjælland. Den tidligere saa blomstrende Knipleindustri i Tønder-Egnen var stærkt i Forfald; dog fandtes der 1846 endnu seks Fabrikker i og om Tønder. Et kvindeligt Hjemmeerhverv som Vævning var saa udbredt, at der i 1838 var 18,000 Væve, mest paa Øerne.

Industriudstillingen 1852.
Akvarel af Hetsch. (Københavns Bymuseum.)

En Skildring af den *almindelige Udvikling inden for Industrien* lader sig vanskeligt give. Megen Foretagsomhed udgik fra Industriforeningen i København, og rundt om i Landet opstod adskillige store Bedrifter, som bestaar den Dag i Dag; nævnes kan Kjærs Mølles Fabrikker i Aalborg 1851, Bing & Grøndahl og De danske Eddikebryggerier 1853, O. F. Asp 1857, Albani Bryggeri i Odense 1859, Crome &

Goldschmidt i Horsens 1860, Severin & Andreas Jensen 1861, Brødrene Cloëtta 1862, Aluminia, Alfr. Benzons Fabrikker og Rafns Fabrikker i Aalborg 1863.

Industriforeningen afholdt en Udstilling i København 1852, og Danmark deltog i Verdensudstillingerne 1851 og 1855.

Den Klasse af Befolkningen, der sammenfattes under *Daglejere* og *Arbejdsmænd*, og som for Byernes Vedkommende overvejende var industrielle Arbejdere, steg 1840—60 fra 6,97 % af den samlede Befolkning i København til 10,87, fra 9,38 % af den samlede Befolkning i Købstæderne til 12,49 — altsaa en meget betydelig Forøgelse. *Dens økonomiske Kaar* var kun smaa. Midt i Halvtredserne anslog f. Eks. Arbejderføreren C. V. Rimestad en københavnsk Skomager- eller Skræddersvends Aarsindtægt til højst 520 Kr. Heraf regnede han til Husly, Klæder, Skotøj og Vask for fire Mennesker 320 Kr., — hvorefter der var 200 Kr. tilbage til Kosten. P. G. Bang mente, at man for Tømrerne kunde regne med en Indtægt paa 760—800 Kr. aarlig. Vist er det, at der under den straalende Overflade af Pengerigdom ofte herskede stor *Fattigdom i de nederste Lag;* Priserne var jo høje. Der blev ogsaa givet adskillige Dyrtidslove, men man var mere tilbøjelig dengang end nu til at paakalde den private Velgørenhed eller Fattigvæsenet. Sidstnævnte understøttede 1845 i København 8,000 Personer, 1855 12,000, 1860 14,000, 1867 19,000, et Tal, der derefter ikke i lang Tid blev naaet.

5. Krisen 1857.

Der har saa ofte været Lejlighed til at nævne *Handelskrisen i 1857*, der betød en foreløbig Standsning af de opadgaaende Konjunkturer, at det vil være rimeligt at berette dens Historie i korte Træk.

Guldstrømmen med dens Virkninger, Overkapitalisering og voksende Indvandring, fremkaldte i August 1857 en Række Krak i Nordamerika, og i de følgende Maaneder forefaldt der i alt ca. 5,000 Fallitter med Passiver af over 300 Mill. Dollars. Krisen smittede i England, og i Oktober—November taltes ogsaa her en Mængde Fallitter; selve Bank of England led store Tab, og Diskontoen sattes op til 10.

Fra England forplantede Krisen sig til *Hamburg* og truede her det kendte store danske Handelshus *Hendrik Pontoppidan*, hvoraf Regnar Westenholz, Finansministeren i det senere Rotwitt'ske Kabinet, i nogle Aar havde været Medindehaver. Det var Kommissionær for en stor Del af den danske Kornhandel, og det vilde ramme den danske Pengeverden haardt, om det skulde styrte over Ende.

Hjemme i Danmark havde der ud paa Efteraaret under Indflydelse

af den amerikanske Krise bredt sig en følelig *Pengeknaphed.* Grosserersocietetet anmodede d. 1. December Nationalbanken om at udvide sin Laanevirksomhed, men den krævede Statshjælp for at indlade sig derpaa. Andræ var Finansminister og stod ikke Forretningslivet nær; han var ret forbeholden, men lovede dog at støtte Banken med henimod to Mill. Kr. Imidlertid voksede Kaos i Hamburg, og Stemningen paa Københavns Børs krævede et Moratorium, hvad dog blev hindret, bl. a. ved Alfred Hages Optræden.

Alfred Hage. (1803—1872.)
Folketingsmand.
Litografi.

D. 5. December kom der Meddelelse til Nationalbanken fra Pontoppidan, at han ikke vilde kunne klare sine Forpligtelser længere end til den 8., og i et Andræ d. 7. tilgaaet Telegram fra Altona hed det, at Firmaet maatte indstille sine Betalinger, hvis det ikke fik Støtte hjemmefra. Under Indtrykket heraf tilsagde Ministeren samme Dag Nationalbanken endnu tre Mill. Kr. (mens man havde anmodet om seks). Endnu om Aftenen kom der imidlertid Telegram om, at *Pontoppidan havde standset sine Betalinger.*

Næste Dag rettede Alfr. Hage i Folketinget en Forespørgsel til Indenrigsminister Krieger om, hvad Regeringen agtede at foretage sig over for Krisen. Han fremsatte en af ham tidligere udviklet Plan at inddrage en Del af *Øresundsfondens Midler* til Hjælp for nødstedte. Krieger afviste denne Tanke, men lovede i øvrigt i almindelige Vendinger Regeringens Hjælp. Den tilsyneladende Letsindighed, hvormed Ministrene tog Sagen, vakte Kritik bl. a. i „Fædrelandet".

D. 7. December havde Næstformanden for Grosserersocietetet C. A. Broberg, der indtog en ledende Plads under hele denne Affære, *bevæget Tietgen til at rejse til Hamburg.* Tietgen var Direktør for den samme Aar stiftede Privatbank, det første store Pengeinstitut herhjemme jævnsides Nationalbanken, og var bestemt til at blive en af vort Forretningslivs Foregangsmænd. Ankommen til Hamburg

telegraferede han til Broberg, at der vilde udkræves 1⅓ Mill. Kr. i Løbet af fjorten Dage for endnu at redde Pontoppidan. Broberg fik derefter først Nationalbankens Tilsagn om Bistand og søgte saa Ministrene. Krieger tilbød at lade Kongerigets Finanser yde en Fjerdedel af Hjælpen, senere udvidet til to Trediedele. Andræ, under hvis Ministerium Monarkiets Finanser laa, holdtes saaledes uden for Sagen.

Sagens Ordning var nær trukket for længe ud, da Nationalbanken i sidste Øjeblik forlangte Rigsdagens Vedtagelse af Statens Bidrag, men det lykkedes Broberg at faa dette Krav annulleret, og Pengene afgik saa betids, at *Pontoppidan blev reddet.*

Hermed var meget naaet. Men i selve Danmark havde Krisen taget fat med Voldsomhed, og *Terminen truede* med store Fallitter. Grosserersocietetet vedtog en Henvendelse direkte til Kongen om Oprettelse af en Diskontokasse med Udlaansmidler paa otte Mill. Kr., et Træk mod Ministrene. Under Indtrykket heraf tilbød Andræ Krieger et Laan af Øresundsfondet paa 3,6 Mill. Kr., siden udvidet til 5,4 Mill. Finansministeren havde hermed givet efter over for Alfr. Hages og Handelsstandens Krav. Loven derom vedtoges af Rigsdagen d. 17. December, og der oprettedes d. 19. December en midlertidig Laanekasse, der skulde forvalte de bevilgede Penge. Disse var stillet til Raadighed i Sterling-Veksler, men Tietgen løste med forbavsende Hurtighed den Opgave at præstere dansk Valuta for dem. Indtil Juli 1858 ydede Laanekassen ca. 4,5 Mill. Kr. i Laan til Kommuner, Handlende, Landejendomsbesiddere og Næringsdrivende. Den virkede ved sin blotte Eksistens beroligende, og den øjeblikkelige Fare var i det hele snart overstaaet. Men, som der i det foregaaende ofte har været Lejlighed til at betone, varede Krisens Virkninger paa Erhvervslivet endnu en rum Tid, og de egentlige Gyldenaar var overhovedet forbi med den. At Danmark endelig viklede sig ud af den hamburgske Kredit, var en heldig Følge af den overstaaede Fare.

Told og Finanser.

Den danske Stat fulgte siden 1797 et *teoretisk Frihandelsprincip,* men med ikke faa praktiske Lempelser. I Trediverne og Fyrrerne var man ved mindre Revisioner skredet videre ad Frihandelens Bane. 1844 var der tilstaaet en Toldeftergivelse paa 25 % for transatlantiske og eksotiske Produkter, og den blev efterhaanden forlænget indtil 1854, skønt den havde sine Modstandere, som L. N. Hvidt, der mente, at den skadede vor Handel med England. 1854 erstattedes den paa Grosserersocietetets Forslag af en Lov, hvorefter Sundtolden godtgjor-

des i Indførslen for de direkte importerede transatlantiske og eksotiske Varer undtagen Rom og Arak.

Det varede imidlertid ikke længe, før *Sundtolden* selv var Historie. Den havde 400 Aar paa Bagen og var en væsentlig Del af den danske Stats Indtægt; 1847 udgjorde den ca. 4,7 Mill. af en samlet Indtægt paa 18 Mill. Kr. Der havde gentagne Gange været anket over denne generende Afgift fra udenlandske Magter, og Sagen blev i Amerika et Spørgsmaal af politisk Betydning mellem Partierne. 1855 opsagde De forenede Stater Handelstraktaten med Danmark af 1826 til Udløb April 1856, og efter den Tid nægtede Regeringen at erlægge Sundtold.

En Krig med De forenede Stater kunde Danmark bl. a. af Hensyn til de vestindiske Øers Skæbne ikke udsætte sig for, og at fritage Amerika, men ingen andre, lod sig ikke gøre. Ogsaa Preussen beredte sig til at opsige Traktaten. Den danske Regering, det vil paa dette Tidspunkt og i denne Forbindelse sige Scheele, Andræ, Sponneck og Bluhme, enedes da om at indbyde de udenlandske Magter til en *Konference til Afløsning af Sundtolden.* Alle Magter indvilgede undtagen Amerika, og Konferencen samledes i Januar 1856.

Efter godt et Aars Forhandlinger, hvorunder Andræ og Bluhme maa antages at have spillet en Hovedrolle, den sidste som den egentligt ledende, kom det d. 14. Marts *1857 til en Overenskomst,* hvorefter Sundtolden fremtidig bortfaldt, mod at der af de hidtil betalende ydedes Danmark Afløsningssummer paa i alt 67 Mill. Kr. Regeringen vilde have anvendt Pengene til ekstraordinære Afdrag paa Statsgælden, men Rigsdagen omdannede Forslaget derhen, at Pengene anbragtes i et Øresundsfond. Det eksisterede indtil 1865, da dets Midler førtes tilbage til den almindelige Aktivmasse, Kassebeholdningen og Reservefondet.

Dette er den ene Hovedbegivenhed paa Toldvæsenets Omraade inden for Perioden. Den anden er *Toldloven af 4. Juli 1863.* Ude i Europa, især England, var der omkring 1840 begyndt en mægtig Bevægelse for Frihandel, og den vandt ogsaa Indgang her i Landet, hvor de Nationalliberale var svorne Frihandelsvenner, og hvor det samme gjaldt Toldvæsenets Øverste, den af dets Styre højt fortjente Sponneck. Han havde 1840 skrevet et frihandelsvenligt Værk om dansk og udenlandsk Toldvæsen, han havde gennemført flere Toldlove i Halvtredserne, og det var ogsaa ham, der havde udarbejdet det Forslag til en maadeholden Revision af Toldrullen, som Fenger 1862 forelagde Rigsraadet, og som bl. a. af Hensyn til den holstenske Industri opretholdt adskillige beskyttende Satser. Der var inden for Erhvervslivet en Modsætning mellem Handelsverdenen, repræsenteret af Grosserersocietetet, og den pro-

tektionistiske Industriforening. Fenger-Sponnecks moderate Forslag vandt i det hele Bifald uden for de mest yderliggaaende Nationalliberale, bl. a. Broberg og Alfred Hage, og det blev i Hovedsagen vedtaget. Det var med stadige Revisioner gældende indtil Toldloven af 1908.

Statens Finanser nød godt af Højkonjunkturerne og Freden. Monarkiets Statsgæld var 1848 216 Mill. Kr., 1851 250, sank derefter jævnt til 234 i 1857, 196 i 1861 og 191 i 1863. Reservefondet var 1850 6 Mill. Kr., 1854 6⅔, 1847 9,2 og 1860 det samme. Derefter afgav det til Øresundsfondet betydelige Summer som Erstatning for Afdrag paa Statsgælden og beløb sig 1862 kun til 1,2 Mill. Aktiverne, bortset fra Reservefond og Statsvirksomheder, var 1850 20 Mill. Kr., 1857 18, 1862 19,6.

For Finansaaret 1853—54 udgjorde Kongerigets Indtægter ca. 11 Mill. Kr., Udgifterne ca. 9,4 Mill., for 1858—59 var Tallene ca. 13 Mill. og 11 Mill., for 1862—63 ca. 22 Mill. og 14,7 Mill.

SYVENDE AFSNIT

FRA EJDERSTATENS GENNEMFØRELSE TIL RIGETS LEMLÆSTELSE (1863—64).

1. Fra Kongens Død til Krigen.

Frederik VII døde paa Glücksborg Slot den 15. November om Eftermiddagen.

Det lader sig ikke sige, hvorledes Begivenhederne vilde have formet sig, om han havde levet og undertegnet Novemberforfatningen. Men at *hans Død kastede Landet ud i store Farer*, er givet. For det første var Arvespørgsmaalet ikke saa sikkert afgjort, at man ikke kunde frygte Forviklinger baade fra Augustenborgernes og de tyske Magters Side. For det andet besteg en Mand Tronen, der ikke i mindste Maade ejede Folkets Tillid, som Frederik VII gjorde det, en Mand, der stod i afgørende Modsætning til hele den Politik, der var ført i den sidste halve Snes Aar, og hos den overvejende Del af Folket mødte Tvivl og mørke Miner.

Christian IX var Helstatsmand. Ligesom Andræ ansaa han Novemberkundgørelsen af 1858 for et Statskup og Forfatningen dermed for sprængt. Han havde ikke lagt Skjul paa sin Opfattelse over for sine Omgivelser, om han end korrekt undgik enhver Demonstration. Han og hans Hustru, Dronning Louise, havde staaet i et vanskeligt Forhold til Hoffet som Følge af Grevinde Danners ejendommelige Stilling, og hans hele Personlighed var forskellig fra Frederik VII med hans brede Overdaadighed. Der var meget af Officeren fra Frederik VI's Tid over Prinsen af Glücksborg, og han mindede i sin lidt tilknappede, mod Hjem og Arbejde trofaste Korrekthed ikke lidt om den gamle Enevoldskonge. Hertil kom, at han var tysk af Opdragelse, Sympatier, ja, delvis Sprog. Det Billede af jævn og hjertelig Folkelighed, som til sidst dannede sig om hans Navn, behøvede lange og trange Aar for at fødes. Christian IX har som ikke mange Fyrster maattet

vente paa Forstaaelsen, til Taagerne drev bort; — i to lange Aaremaal stod hans Personligheds indre Værd sin Prøve, før Solen stod op.

Straks ved sin Tronbestigelse stod Kongen over for det Spørgsmaal, om han vilde underskrive *Novemberforfatningen*, som skulde træde i Kraft d. 1. Januar 1864, og som Frederik VII ikke havde naaet at faa underskrevet. Christian IX var personlig imod Forfatningen, og det blev hurtigt klart, at Udlandet var det samme. Preussen erklærede den straks for at være i Strid med Aftalerne i 1851—52, og de neutrale Magter udtalte sig overvejende for at udsætte Stadfæstelsen; — kun Englands Stilling var uklar.

Georg Hansen fot.

Christian IX.
Fotografi fra 1864.

I Danmark var derimod Tilslutningen til det skete utvivlsom. I Hovedstaden var Ønsket om Stadfæstelse saa stærkt, at Politichefen erklærede ikke at kunne garantere Sikkerheden i modsat Fald, og Kommunalbestyrelsen indgav en Adresse derom til Kongen. De nationalliberale Blade førte et voldsomt Sprog.

Christian IX stod i en overordentlig vanskelig Stilling. Hans egen Overbevisning og hele den europæiske Situation talte for at nægte Sanktion, og hertil raadede ogsaa ham nærstaaende Mænd som Svogeren Frederik af Hessen. Men Kongen stod ikke alene over for en temmelig enig Folkestemning, han havde at gøre med et regerevant og parlamentarisk fuldkommengjort Parti som de Nationalliberale, hvis

Ledere i Veltalenhed og Rutine langt overgik ham. Han var straks stemt for Udsættelse og søgte forgæves at faa Hall til at gaa ind herpaa. Han var derefter betænkt paa Ministerskifte og konfererede med Helstatsmænd som Andræ, Carl Moltke og den gammelliberale Nationaløkonom C. N. David. De raadede alle til Udsættelse, men ingen af dem vilde danne Regering; Moltke henviste til Sponneck. Kongen tænkte et Øjeblik paa et Ministerium under sin Hofmarchal V. T. Oxholm, men opgav det og underskrev efter Oxholms Raad d. 18. November Forfatningen paa Ministeriets Ansvar og som en Arv fra sin Forgænger.

»*Frederik VIII*«. (1829—1880.)
Hertug af Augustenborg.
Litografi.

Imidlertid viste det sig straks, at Frederik VII's Død løste bundne Kræfter. Allerede d. 16. November erklærede *Hertugen af Augustenborg* (imod Løftet fra 1852), at han gav Afkald paa sin Arveret til Hertugdømmerne til Fordel for sin Søn Frederik, og denne overtog Regeringen over dem, idet han dannede et Ministerium i Gotha. De tyske Regeringer stillede sig overvejende uvilligt til denne Statsdannelse, men i Holsten og Sydslesvig fængede Bevægelsen straks; der holdtes Møder af Stænderdeputerede, hvor man henvendte sig til Forbundet; Embedsmændene nægtede i stort Tal at

aflægge Ed til Christian IX, og der var faktisk en ny *slesvigholstensk Rejsning i Gang.*

Dette var dog ikke den værste Fare for Danmark. Vor virkelige Fjende var *Bismarck.* Han stillede sig til det demokratiske Tysklands Forbitrelse meget skeptisk over for Prætendenten, men hans Politik gik allerede maalbevidst ud paa at frarive Danmark i hvert Fald den sydlige Del af Hertugdømmerne, og han støttedes heri af Kong Vilhelm. Slesvigholstenerne skulde blive Preussere, og i værste Fald foretrak han en Personalunion med Danmark for Augustenborgerne. Han regnede med, at Danmark vilde fastholde Novemberforfatningen, og han vilde da deri se et Brud paa Aftalerne fra 1851—52, som berettigede Preussens Opgivelse af Londontraktaten.

Hvis den danske Regering havde været klar over dette *Dobbeltspil,* havde den maaske ikke krævet Forfatningen stadfæstet, men lagt Vægt paa i Øjeblikket først og fremmest at sikre Arvefølgen. Men Bismarcks Statskunst skuffede baade Hall og Udlandet.

Det lykkedes ham at vinde *Østrig* for sin Politik, og de to store Magter traadte mere og mere i Modsætning til Forbundet, der under Paavirkning af Folkestemningen nærmede sig Augustenborgerne og vilde undgaa Forbundseksekution i Holsten, fordi der deri laa en indirekte Anerkendelse af Christian IX's Arveret. De to Stormagter satte imidlertid deres Villie igennem, og d. 7. December vedtoges Eksekutionen.

Preussen og Østrig forfulgte samtidig deres Politik videre. Novemberforfatningen var stadfæstet, men de gjorde deres Anerkendelse af Christian IX afhængig af, at den ikke, som bestemt, traadte i Kraft d. 1. Januar. De neutrale Magter, Rusland, Frankrig og England, raadede Danmark til at gaa ind herpaa, men det svækkede rigtignok Virkningen af deres Mægling, at de tyske Magter, selv naar Forfatningen suspenderedes, ikke vilde love at hindre Eksekution og end ikke at anerkende Londontraktaten.

Den danske Regerings Stilling var ikke lystelig. Samarbejdet med Kronen var besværligt. Kongen var paa Forhaand personlig imod et Par af Ministrene, især Lehmann, og man vidste, at han ønskede en stik modsat Politik af Halls. Folkestemningen drev Regeringen voldsomt frem i ejderdansk Retning. I Hertugdømmerne herskede Oprør, og Hall søgte forgæves at faa en holstensk Minister udnævnt. De danske Gesandter ved Stormagtshofferne skildrede Situationen som farlig og raadede til Eftergivenhed. De neutrale Magter lovede ingen Hjælp, og Haabet om *en skandinavisk Alliance* bristede for stedse.

Endnu ved Frederik VII's Død udtalte Manderström sig, som om Alliancen var forestaaende, og i Ugerne nærmest efter pressede Dan-

mark stærkt paa i Stockholm; Diplomater som P. Vedel havde dog opgivet Haabet. D. 23. November forelagde den svenske Regering Rigsdagen Forslag om en Bevilling til Rustninger, men kun for at sikre Landet selv, og d. 2. December erklærede Manderström, at Danmark ikke kunde vente Hjælp fra Sverige. De europæiske Forhold havde forandret sig, Rusland stod Preussen og Østrig nærmere, og Rusland var de skandinaviske Landes Hovedfare. Desuden var det nu selve Londontraktaten, der truedes, og til Forsvar for den kunde Danmark vente Bistand af alle de neutrale Magter. Lignende Betragtninger gjordes gældende i Trontalen d. 8. December.

Bitterheden var stor i Danmark over *Sveriges Holdning*. Sveriges Ære er plettet, sagde Hall, og Krieger spurgte: hvad kunde Sverige tabe? Afgørelsen var imidlertid truffet, selv om Haabet endnu en Gang et Øjeblik skulde blusse op. Den svenske Redaktør Sohlman telegraferede d. 15. December efter en misforstaaet Samtale med Kong Karl til Ploug: „22,000 kommer og han selv!“ Men det viste sig hurtigt at være en Luftspejling.

Man kan dømme om de svenske Statsmænds Holdning, som man vil. At Manderström og Hamilton paa et givet Tidspunkt har været noget for langt ude i Løfter, kan næppe bestrides. At Danmark ud fra en vis Overfladestemning i Folkene havde haft Grund til at haabe, er ogsaa utvivlsomt. Men en virkelig isoleret Indsats fra Sverige-Norges Side for at redde Danmark var næppe mulig, og en mindre Haandsrækning havde ikke ændret Situationen. Derimod vilde fælles Nederlag eller Sejre have skabt en Broderskabsfølelse af Værdi.

Der er Vidnesbyrd om, at Hall i November Maaned privat var meget nedtrykt, om han end udadtil bevarede en tillidsfuld Holdning. Da de neutrale Magter midt i December indledede en samlet Pression i København for at bevæge Regeringen til at suspendere Novemberforfatningen, var Situationen yderligere forværret til Danmarks Ugunst. Napoleon III havde arbejdet paa en europæisk Konference til Løsning af det danske og andre Spørgsmaal, men sidst i November afslog England at deltage, og da han derefter besluttede at søge Konferencen afholdt ogsaa uden England, aabenbaredes herved en Splittelse mellem Vestmagterne, der kunde blive skæbnesvanger for Danmark. Trods alt ansaa Hall det dog for umuligt at give efter. Han indstillede d. 16. December til Kongen, at *Forfatningen skulde fastholdes*, og satte det igennem i Statsraadet d. 17. D. 20. forefaldt den sidste afgørende Samtale mellem Konsejlspræsidenten og den engelske og russiske Gesandt. De erklærede paa ny, at Danmark ingen Hjælp kunde vente, hvis det ikke søgte Forfatningen ophævet, men Hall erklærede, at der ikke var

mindste Sandsynlighed for, at Rigsraadet vilde bøje sig for hans Ønske, og at Danmark ikke alligevel havde Sikkerhed for Støtte.

Psykologisk og logisk havde Hall Ret. Hans Ministerium var gennem Aarene drevet ind i en Politik, der som sidste Konsekvens havde Novemberforfatningen, og hans egen Taktik havde med Dygtighed været rettet mod samme Maal. Han var udad- og indadtil blevet til eet med Novemberforfatningen. Det havde været et Nederlag for Danmark, for de Nationalliberale, for ham personlig, om han var gaaet med til at foreslaa Forfatningen ophævet. Alligevel tør det slaas fast, at det historiske Moment krævede netop Hall til denne Gerning, rigtignok en Hall med sin egen Fortid, men med en Styrke i Argumentet, en Hensynsløshed i Bedømmelsen af Mulighederne, som han ikke før havde ejet. Om Hall, som han var i December 1863, kunde have faaet Forfatningen hævet og Danmarks Enhed sat paa de rette Kort, det faar blive usikkert. Balthazar Christensen mente ja i samtidige Breve, — men i hvert Fald, havde Hall gjort Forsøget, havde han nu for Eftertiden staaet med en uvisnelig Statsmandsglorie om sit Hoved. Han valgte, som *han* maatte, Konsekvensen; den mod sin Gerning trofaste Tjeners Død med Ære.

Kong Christian blev mere og mere klar over, at *Forfatningen burde ophæves.* Han foreslog Regeringen at indkalde Rigsraadet, og han søgte paa ny Konference med konservative Politikere, der imidlertid erklærede, at Hall maatte „slides op", for andre kunde tage Affære. Det var ikke mindst Usikkerheden over for Hjælpen udefra, der gjorde sig gældende. En Mand som den senere Konsejlspræsident Grev Frijs erklærede privat, at han paa Betingelse af Englands Hjælp var villig selv til et Statskup for at faa Forfatningen hævet. I et langt Ministermøde lille Juleaften var den første Stemning for at bøje sig for Kongen, men Lehmann gik imod, og man vedtog at træde tilbage. For at lette Kongen Stillingen var man først villig til inden sin Afgang at kontrasignere Indkaldelsen af Rigsraadet til d. 28. December, men enedes Dagen efter om at afslaa dette; — Ministeriet havde intet at meddele Raadet.

Hermed var det *umuliggjort at faa Rigsraadet indkaldt* tidsnok til, at Forfatningen kunde være suspenderet, inden den 1. Januar skulde træde i Kraft. Efter Aftale med Hall samlede Kongen anden Juledag et saakaldet *„lille Rigsraad"* hos sig, bestaaende af flere af Ministrene, Andræ, Krieger, Bluhme, David, Madvig, Tscherning o. fl. Kongen havde ladet David udarbejde et Exposé, men benyttede det ikke, holdt en kort, usikker Tale og forlod derpaa Mødet. De tilstedeværende udtalte deres Meninger, David raadede til et Koalitionsministerium med Bluhme, uden Lehmann, andre holdt paa, at Hall maatte blive. Hall

erklærede, at Ministeriet stod eller faldt som Helhed, hvad Monrad bestred. Efter Mødet afslog Bluhme at danne Regering, og David foreslog da Monrad. Kongen havde allerede tidligere haft sin Opmærksomhed henvendt paa denne, hvis Helstatssympatier gjorde ham mere akceptabel end andre Nationalliberale. D. 27. lovede Monrad Kongen at overtage Styret, hvis Hall gik, og overraskede samme Dag sine Kolleger med denne Udtalelse. Hall erklærede: Ministeriet vil blive, som det er, om Kongen ønsker det. Men d. 28. bevilgede Kongen dets Afskedsbegæring, og *Monrad overtog Regeringsdannelsen*. Baade Hall, Fenger og Krieger afslog at indtræde i Ministeriet, og Monrad, der selv overtog Finansministeriet, maatte nøjes med en Række i og for sig *dygtige*, men *upolitiske* Embedsmænd, til Dels Folk, han skattede fra nært administrativt Samarbejde som Indenrigsministeren C. Nutzhorn og Kultusministeren C. Th. Engelstoft; som Udenrigsminister indtraadte den kyndige og helstatsvenlige Diplomat G. J. Quaade. Det lykkedes ikke før nogle Maaneder senere at bevæge den kendte Venstremand H. Carlsen til at indtræde. D. 31. December var Ministeriet Monrad som Helhed færdigt.

Man har *dømt Monrad* ubarmhjertig haardt, fordi han i dette Øjeblik overtog Regeringen mod sine Kollegers Ønske, dømt ham saa meget haardere, fordi Resultatet af hans Styre blev Danmarks Lemlæstelse. Sikkert var der ogsaa deri et Gran af den Spillerglæde, den romantiske Magtens Kildren, som var en Del af Monrads Natur. Men der kan dog anføres meget til Forsvar for ham. Ganske vist, den nationalliberale Statsmand, der skulde gaa i Spidsen for Ejderpolitikkens Retræte, det var han ikke. Han havde ved sin Overtagelse af Regeringen intet bestemt Program i saa Henseende. Og han burde kunne vide, at til at føre den Hall'ske Politik videre egnede Hall sig dog nok bedst. Imidlertid maatte man regne ogsaa med Kongen, og det var tydeligt, at dennes Uvillie over for Hall var voksende, og at Lehmanns Forbliven i Regeringen føltes som en Krænkelse. Monrad mente ogsaa, — hvad der i øvrigt næppe var korrekt, — at Hall havde stødt de fremmede Diplomater fra sig, og haabede selv at kunne vinde dem. Hans uhyre Sikkerhed, hans Tro til sin Stjerne, hans Arbejdslyst og -evne, Kongens Tillid, alt forenede sig om at bibringe ham den Tro, at han var Manden. Og dog var Forholdet sikkert det, at Hall burde være „slidt op“.

Hall for sit Vedkommende burde vistnok have modtaget Monrads Tilbud om Kultusministeriet. Undskyldeligt, at han ikke gjorde det, men om han havde gjort det, havde han dog taget Hundevagten for sin egen Politik.

Landets *Modtagelse af Ministeriet Monrad* var straks ikke ugunstig, og man kunde med en vis Ret kalde ham Øjeblikkets Mand. De

moderate Nationalliberale, der navnlig var Halls Folk, havde vel ikke megen Tillid til ham, men baade „Fædrelandet“, Helstatsmændene og Bondevennerne foretrak ham for Hall. Han var jo enig med Folkets store Flertal i, at Novemberforfatningen ikke burde tages tilbage, og hvad Fremtiden angik, saa man Monrad som Overgangsled til det, man selv ønskede.

Imidlertid var Forbundseksekutionen sat i Værk. Juleaftensdag overskred sachsiske og hannoveranske Tropper Grænsen, og to Kommissærer overtog Styrelsen i Holsten, hvor der overalt fandt danskfjendtlige Demonstrationer Sted. Faa Dage efter indfandt Augustenborgeren sig mod Kong Vilhelms Raad i Kiel, men holdt sig meget tilbagetrukken.

Folkestemningen i Tyskland var i rivende Vækst; man krævede af Forbundet, at det skulde sende sine Tropper over Ejderen og erobre Hertugdømmerne til Prætendenten. Østrig og Preussen derimod enedes d. 28. December om at opfordre Forbundet til at kræve af Kongen af Danmark, at han skulde tage Novemberforfatningen tilbage, eller ogsaa besætte Slesvig.

Disse Begivenheder satte ny Fart i *Englands Mægling*. Hvad man end vil mene om Øjeblikkets engelske Statsmænd, faar de blandt de europæiske Magthavere i det hele Æren for at have fulgt Danmark længst. England havde allerede d. 25. December opfordret Danmark til at foreslaa en Konference i Paris. Uden at afvente Forslaget fremsatte England nu selv Planen d. 31. December, og Danmark sluttede sig dertil d. 5. og 6. Januar 1864. Rusland og Frankrig ydede imidlertid en meget lunken Støtte, og Preussen og Østrig forlangte Novemberforfatningen hævet først uden at ville tilstaa Danmark selv den beskedneste Tid dertil. D. 10. Januar enedes de indbyrdes om, at hvis Forbundet forkastede deres Forslag af 28. December, vilde de paa egen Haand føre det igennem, stille Danmark et Ultimatum til Ophævelse af Forfatningen og ellers besætte Slesvig, hvorefter Arvespørgsmaalet siden skulde afgøres.

Forbundet, der nu beherskedes af den smaastatslig-demokratiske Aand, forkastede Forslaget d. 14. Januar, og to Dage efter afgik de to Magters *Ultimatum paa 48 Timer til Danmark*. Monrad kunde ikke andet end afslaa det, uigennemførligt som det var, men paa Englands og Ruslands Forslag erklærede han d. 21., at han var rede til at sammenkalde Rigsraadet og *foreslaa det Novemberforfatningens Ophævelse*, hvorefter en ny Ordning skulde indføres efter Forhandling med Magterne paa Grundlag af Januarkundgørelsen og saaledes, at Ministeriet satte sin Eksistens ind paa Gennemførelsen.

Dette aftvungne og lidet lovende Tilbud kom *for sent*. Magterne

var allerede langt ude over Januarkundgørelsen. Bismarck vilde nu kun tilstede en Personalunion mellem Danmark og Slesvig og mulig en Deling af dette sidste. Men det vilde Danmark saa lidt nu som før. Rigsdagen i København var traadt sammen i Januar, og begge Ting vedtog Adresser til Kongen, der udtalte sig for Opretholdelse af Novemberforfatningen. Under Forhandlingen herom erklærede Monrad, at han hverken kunde gaa ind paa et Slesvig-Holsten, et selvstændigt Slesvig eller en Deling af Slesvig, et Svar, hvis Konsekvenser mærkedes længe efter.

England søgte forgæves at faa de tyske Magter til at forlænge Danmarks Frist, men fik Afslag, og medens den tyske Folkestemning rasede mod de to Magter, der krænkede Augustenborgernes Arveret, rykkede *Preussens og Østrigs Tropper igennem Holsten* og stod d. 31. Januar ved Ejderen.

Dagen efter begyndte Krigen mellem Danmark og Tyskland.

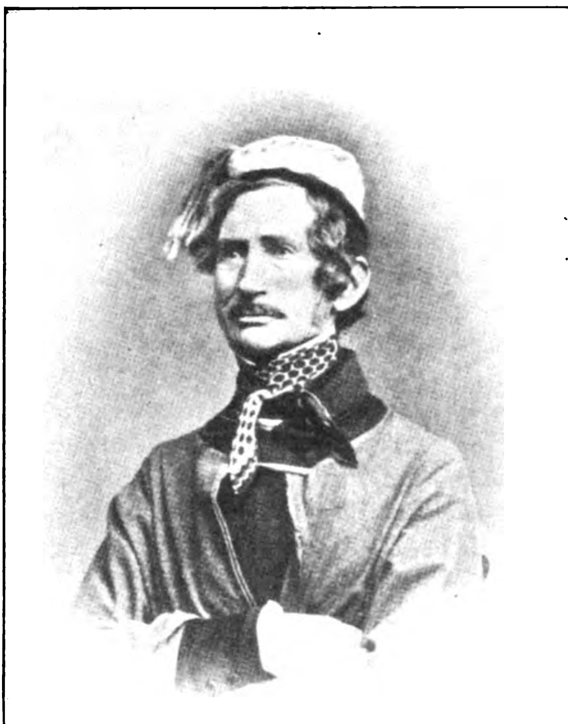
2. Krigen indtil Londonkonferencen.

Den danske Hær var ikke forberedt paa Krig.

Den Slappelse over for Tanken om militære Bedrifter, der fulgte med „Aanden fra 1814“, var, under Indtrykket af Fyrrernes nationale Vækkelse, i Martsdagene slaaet over i sin Modsætning. Det Vejr, der da gik over Landet, satte gennem Organisatorer som Tscherning og Officerer som Læssøe, Bülow og Rye Blomst i Bedrifter, der var værd at mindes. Men derefter slog man sig til Ro igen, hvilket var saa meget mærkeligere, som de politiske Forhold stadig mere pegede mod Krig. Den nationalliberale Politik, der rent nationalt-geografisk var beskednere end de konservative Helstatsmænds, blev i sin givne Modsætning til Tyskerne i og uden for Monarkiet imperialistisk. Men en vis *Sorgløshed* gjorde sig gældende i det regerende Borgerskab, og det økonomiske Fællesskab med Holsten vanskeliggjorde yderligere stærkt en maalbevidst Militærpolitik. Først da Krigen 1858 rykkede nær i Horisonten, begyndte Regeringen at *forberede et Forsvar af Jylland.* Da Danmark til Søs endnu var Preussen overlegent, mente man ikke at maatte regne med Angreb paa Øerne. Sidst i Halvtredserne forelagde Krigsminister Lundbye Rigsraadet forskellige Forslag, dels om Øgelse af Hæren til 50—60,000 Mand, dels om Befæstninger. De sidste gjaldt dog kun Søsiden af København, medens Planerne om Styrkelse af Danevirke, Dybbøl og Fredericia henlagdes, bl. a. paa Grund af Forbundsdagens Protest. Tscherning gik ud fra sin Opfattelse af Danmarks Neutralitetspolitik voldsomt imod Hovedstadens Befæstning, men det lyk-

kedes at føre den igennem, hvorimod Hærorganisationen maatte udsættes.

1859—63 var *H. N. Thestrup* Krigsminister og indlagde sig adskillig Fortjeneste af Hæren. Fra 1861 styrkedes Danevirkestillingen metodisk, medens Flankerne Dybbøl og Fredericia laa halvfærdige hen. Liniehæren underkastedes en Omorganisation, der øgede dens Styrke, men hvis Resultater i større Brugbarhed først efterhaanden kunde vise sig. Thestrup mødte Modstand hos Finansminister Fenger i sine videregaaende Planer og tog sin Afsked i August 1863.

Christian de Meza (1792—1865).
Den danske Hærs Overgeneral 1864.
Fotografi fra o. 1864.

Lundbye blev paa ny Krigsminister og fik i Efteraaret under de truende Omstændigheder Rustningerne optaget med Kraft. Men han greb ind i Forgængerens Organisationsplan med haard Haand og bragte derved Forvirring i Afdelingerne. Regeringen ventede ikke Krigen før tidligst til Foraaret, og efter Forbundsbeslutningen om Eksekution d. 1. Oktober maatte de sidste Forberedelser træffes i alt for stor Hast. Hærens Bevæbning var nogenlunde god, men de tekniske Afdelinger led af store Brøst, Hestebestanden var utilfredsstillende, og Transportvæsenet var i Uorden.

De to tyske Magter rykkede d. 1. Februar over Ejderen med ca. 57,000 Mand under Anførsel af den gamle preussiske Feltmarchal *Wrangel*, der dog maatte overlade mere og mere af Ledelsen til Underanførere som Prins Frederik Carl af Preussen og hans Stabschef Blumenthal. Her overfor stillede Danmark lidt under 40,000 Mand ved

Danevirke og nogle Tusinde i Flankestillingerne og paa Fyn. Til Øverstkommanderende valgtes, bl. a. efter Kongens Ønske, den gamle General *de Meza*, en fremragende Militær fra Treaarskrigen, der dog nu var sygelig og groet fast i Særheder.

I Folket var *Tilliden til Hæren stor*. Minderne fra 1848—50 blussede op igen, og den rige økonomiske Udvikling, Landet havde gennemgaaet siden da, havde øget Selvfølelsen. Ikke mindst stolede man paa Danevirkestillingen, Nationens Kæledægge, som Tscherning kaldte den i 1858. Det faldt baade militært og nationalt som en Selvfølge, at her skulde Kampen tages, og den 11½ Mil lange Forsvarslinie var ogsaa i sig selv, som Feltmarchal Moltke siden skrev, en formidabel Stilling. Den havde blot den Svaghed, at dens Styrke for en Del hvilede paa store Oversvømmelser paa Fløjene; naar, som i Vinteren 1864, Frosten lagde Bro over dem, skulde der en Hær af langt større Tal til for at levere et virksomt Forsvar, saa meget mere som vor Liniehær selv under ordinære Forhold var for svag til at besætte Stillingen helt. De Meza kendte *Stillingens Svagheder* til fulde, og havde, som han siden har udtalt, kun modtaget Overkommandoen, fordi han mente at besidde Mod og Autoritet fremfor de fleste til eventuelt at gennemføre Rømningen.

Lundbye drev paa *Hærens Organisation* efter Evne, men manglede Tschernings Genialitet. Han lignede ham derimod i sin Lyst til at gribe ind i Operationerne, og det skortede ogsaa her paa Enhed og Ledelse. I Officerskorpset var Stemningen ingenlunde lys, og det virkede uheldigt, at flere af de højere Officerer var ilde sete af Flertallet som Helstatsmænd.

I Lundbyes *Instruks til de Meza* hed det, at han selv maatte afgøre, hvor vidt Forsvaret af Danevirke skulde drives. Det gjaldt først og fremmest om at bevare Hæren slagkraftig og i Stand til at besætte Flankestillingerne, hvis Danevirke tabtes. Lundbye har siden udtalt, at han vilde gaa til et Tab af en Trediedel af Hæren, men at han havde ventet et Forsvar paa mindst 14 Dage. Der blev her som senere fra dansk Side opereret med to Formaal, dels at demonstrere Danmarks Forsvarsvillie ved at tage Kampen op, dels at bevare vor eneste Hær uskadt saa længe som muligt. Foreningen af disse to Hensyn var saare vanskelig og kunde vistnok kun iværksættes af Overledelsen, der sad inde med det strategiske Overblik.

Den *tyske Felttogsplan* var udarbejdet af *Moltke* og gik ud paa at omgaa Danevirke og slaa den danske Hær, før den naaede Flankestillingerne. Skete dette dog, skulde disse kun observeres og Slaget søges i aaben Mark.

Da nu Ejderen d. 1. Februar var overskredet, faldt det i Prins Fre-

derik Carls Lod med Preusserne at søge Stillingen omgaaet østpaa ved *Mysunde*, medens Generalerne Gablenz og v. d. Mülbe med Østrigerne og Resten af Preusserne skulde angribe i Fronten. Prinsen blev imidlertid slaaet tilbage med store Tab, og denne første Sejr vakte overalt i Danmark den største Begejstring og styrkede den letsindige Tro paa hele Stillingens Holdbarhed. Dagen efter angreb Gablenz Midterstillingen og gjorde forskellige Erobringer, dog ikke uden selv at lide store Tab. Stemningen var derefter i den tyske Kommando for at opgive Frontangrebet og søge en ny omgaaende Bevægelse foretaget mellem *Kappel og Arnæs.*

Imidlertid havde Kongen og Monrad de første Dage af Februar besøgt Stillingen. *Mistilliden til dens Holdbarhed* gav sig Udtryk i flere ledende Officerers Udtalelser til Konsejlspræsidenten, men denne betonede, at man burde holde ud. Dog var baade han og Kongen enige om ikke at paavirke Overkommandoen. De Meza, hvis Ubevægelighed vistnok var for stor, foretog først efter Kongens Afrejse en grundig Inspektion af Stillingen d. 4. Februar om Formiddagen. Han fik her et nyt stærkt Indtryk af, at den ikke vilde kunne holdes. Der manglede baade Mandskab og Barakker; Arbejdet med at holde Frostens Virkninger borte var overmenneskeligt, og der var ikke Reserver tilrede over for Overmagten. I Krigsraadet i Slesvig By samme Aften foreslog Generalen da at *rømme Stillingen*, og alle fulgte ham undtagen Generalerne Steinmann og Lüttichau. I Løbet af Dagen d. 5. fornagledes største Delen af Kanonerne, og inden Midnat førtes Hæren bort. Under de største Besværligheder, i Snestorm og Isslag, men med mønsterværdig Disciplin rykkede man nordpaa og kom om Formiddagen d. 6. til Flensborg, hvorfra en enkelt Division gik til Kolding, Resten til Dybbøl og Als. Fjenden havde først om Morgenen Kl. 4 opdaget Tilbagetoget og begyndte Forfølgelsen. D. 6. om Formiddagen kæmpede den danske Arrièregarde under Steinmann med Østrigerne ved *Helligbæk*, og om Eftermiddagen standsede Brigaden *Max Müller* med Københavnerne og Vendelboerne Fjenden ved *Oversø* og *Sankelmark* efter en blodig og hæderfuld Kamp. D. 7. Februar slog Fjenden sig ned i og om Flensborg.

Danevirkes *Rømning* var foretaget af Overkommandoen paa *eget Ansvar* og uden Meddelelse til nogen. Først d. 5. om Aftenen Kl. 10 telegraferede de Meza Meldingen til Krigsministeriet, hvor den kom mellem 11½ og 12. Lundbye telegraferede straks til Generalen, at han havde handlet i Strid med Instruksen. Monrad, der fik Meddelelsen i Sønderborg, var ogsaa overrasket og tog straks til Flensborg for at tale med de Meza, hvem han fandt rolig og behersket som sædvanlig.

I *Landet vakte Rømningen simpelthen Panik.* Uden for den snæv-

reste Kreds af Indviede troede man blindt paa Danevirke, og Sejren ved Mysunde havde styrket Troen. Nu kom Efterretningen som et Bombeslag, og i Pressen, i Husene og paa Gaden raabte man op om Forræderi. De Meza krævedes afsat, og Monrad og Kongen ansaas for medskyldige. Navnlig Ploug rettede voldsomme Angreb paa Officererne. De første Dage efter Rømningen fandt der ubehagelige Optøjer Sted i Hovedstaden, rettede mod Kongeparret og Monrad. Denne sidste kom d. 7. til København, og det lykkedes ham ved sin Ro at paavirke Stemningen, Rigsdagen førte en i det hele værdig Forhandling, og Bevægelsen i Byen lagde sig. Men det varede længe, før man nogenlunde bøjede sig for Nødvendigheden.

At Stillingen ikke kunde forsvares, var givet. Det er siden udtalt ogsaa af Feltmarchal Moltke. For saa vidt var *Rømningen forsvarlig* og dækkes ogsaa af de Mezas Instruks. Med Rette kan man dog spørge: hvorfor havde Regeringen ikke skabt Danevirke og dets Forsvarsstyrke stærk nok i Tide? Hvorfor havde den ikke forberedt Landet paa, at der var Brøst, som kunde umuliggøre Forsvaret? Hvorfor var der ikke sørget for en intim Forstaaelse mellem Krigsministeriet og Overkommandoen, som vilde have afbødet den pinlige Strid efter Rømningen? Hvorfor havde de Meza ikke tilstrækkelig klart bebudet Monrad, at en saa hastig Rømning kunde følge, i Stedet for at sige, at han agtede først at „tage et Stød"? En skæbnesvanger Mangel paa Samarbejde mellem Overkommando, Krigsministerium og politisk Ledelse havde lagt sig for Dagen og var et Øjeblik ved at rokke Staten.

Hensynet til Hærens Bestaaen var sat foran Æren ved en Kamp. „Nu glipper alt Haab om hurtig Hjælp," skrev Krieger, og denne Opfattelse deltes af mange. Sandheden er dog, at Spørgsmaalet Hjælp eller ikke var ganske uafhængigt af Danevirkes Skæbne.

Lundbye, der følte sig personlig krænket, krævede, at de Meza skulde kaldes til København. Affordret en Forklaring udtalte Generalen sig med stor Overlegenhed og truede Krigsministeren med at offentliggøre deres Brevveksling, hvis han ikke blev genindsat. Efter denne Forløbelse kunde Kongen ikke mere holde paa ham; baade Monrad og Krigsministeren gjorde hans Afskedigelse til et Kabinetsspørgsmaal, og Christian IX maatte give efter, men Afskedigelsen blev ikke begrundet i Danevirkes Rømning, skønt Folket opfattede det saaledes. De Meza udtalte sig siden privat i de voldsomste Udtryk om Ministeriet og de ledende Bladmænd i Hovedstaden.

Efter den første Forbløffelse blev Stemningen ret hurtigt beroliget, og Kampmodet havde ikke lidt. Den ny Øverstkommanderende blev *General Gerlach*, der ikke havde været til Stede i Krigsraadet d. 4. Februar. Han lod Hærens Hovedstyrke sætte sig fast paa *Dybbøl og Als*.

men Stillingen her var langt fra færdig, og de Arbejder, der hurtigt foretoges, gav kun et ret tarveligt Resultat. Med ti Skanser, simple Jordvolde, fra Alssund til Vemmingbund spærredes Stillingen mod Vest, medens den i Fløjene støttede sig til Batterierne paa Als og danske Krigsskibe i Vemmingbund. Men Skanserne kunde beskydes fra Bro-

Dybbølskanserne efter Stormen.
Fotografi.

ager, de var ikke stormfri, og der var ikke tilstrækkelig Dækning for Mandskabet.

Februar Maaned forløb militært i Ro. Mod Forbundets Protest besatte Preussen og Østrig de holstenske Byer, derimod var de uenige om, hvorvidt *Jylland skulde besættes*, og først d. 5. Marts gav Østrig efter og indvilgede i Besættelsen samt i at sende en *Flaade* til de danske Farvande for at bryde Danmarks Blokade. Preussen paa sin Side gik ind paa at tiltræde det engelske Forslag om Vaabenstilstand og Konference.

Med ca. 33,000 Mand rykkede Østrigerne nu nordpaa, indesluttede Oberst Lunding i *Fredericia* og slog General Hegermann-Lindencrone ved *Vejle*, hvorefter han trak sig tilbage gennem Jylland til Mors. Herefter stagnerede Krigsførelsen i Jylland; Fjenden gjorde store Rekvisitioner, men indskrænkede sig i øvrigt til at observere Fredericia.

Ogsaa ved *Dybbøl trak Afgørelsen i Langdrag.* Krigsministeren søgte at faa Hærledelsen til at gaa angrebsvis til Værks, men Kommandoen mente ikke at være stærk nok dertil og nøjedes med at udbedre Stillingen ved en Forsvarslinie bag den første. Prins Frederik Carl, der ikke ansaa en Storm for tilraadelig nu, bestemte sig til et Forsøg paa at gaa over til Als d. 2. April og fik en Del af den preussiske Garde sendt over til sig, men et indledende Angreb paa Dybbøl d. 28. Marts afvistes, og da Vejret var ugunstigt, opgav Prinsen Overgangen; under Kampen var imidlertid Sønderborg blevet bombarderet.

Beskydningen af Dybbøl fortsattes med stigende Styrke, og Stillingens Mangler gjorde sig stærkere gældende. Forsvaret førtes med stor Tapperhed, saaledes i Skanse Nr. 2, hvor Løjtnanterne Anker og Castenschiold førte Kommandoen. Iøvrig lignede Forholdene i flere Henseender dem ved Danevirke. Regeringen og den offentlige Mening krævede Stillingen holdt saa længe som mulig af Hensyn til den politiske Situation, og Bladene udtalte sig letsindig om Muligheden derfor. Det manglede dog ikke paa Advarsler i modsat Retning. Gennem den senere Indenrigsminister Carlsen rettedes der først i April fra ledende slesvigsk Side en Henvendelse til Monrad, hvori Dybbøls og Als' snarlige Fald bebudedes. Skylden lagdes paa Overkommandoen, hvor Gerlach burde erstattes af Max Müller eller Wilster; Krigsministeren og Hegermann-Lindencrone burde afskediges. Monrad afslog dog ethvert Skifte i Øjeblikket.

Overkommandoen selv var ganske klar over, at man ikke vilde kunne udholde en Storm, og baade Gerlach og General du Plat søgte at overbevise Regeringen derom. Endnu d. 17. April tilraadede Kommandoen Rømning, men Lundbye gav et Svar, der opfattedes som Ordre til at blive, og da Gerlach var syg, tog du Plat den — militært set urigtige — Beslutning at modtage Angrebet.

Det kom *d. 18. April* efter en Beskydning af en dengang ukendt Voldsomhed. I de sønderskudte Skanser og mod en femdobbelt Overmagt udholdt Danskerne med de svenske og norske Frivillige endnu en Kamp for Slesvigs Fastland, som kostede dem op mod 5,000 Mand, og som efter kort Tids Forløb nødte dem til at søge over til Als.

Monrad bærer, som Forholdene laa, et Hovedansvar for Kampen ved Dybbøl. Militært set var den Spild af Menneskeliv og gav Modstanderne en letkøbt Blomst i Hatten. Politisk set virkede den ikke det, man havde haabet. Nationalt og historisk set har den vel skabt bitre Minder og saaet Hævnens Blodsæd, men den har ogsaa bygget en usynlig Hjerternes Bro mellem Danmark og Sønderjylland. Paa den anden Side gav den ogsaa Tyskerne et Holdepunkt for deres Modstand mod at give Slesvig tilbage. Umuligt at fastslaa, hvad der vejer

tungest til; — enhver vil afgøre det efter sine egne Forudsætninger.

I Tyskland opfattedes Stormen paa de sønderskudte Skanser som *en stor Sejr,* og Kong Vilhelm kom personlig til Slesvig for at hilse paa sin Hær. Hele Hertugdømmet var i øvrigt for længst sat under Styre af en preussisk og en østrigsk Kommissær, og en Fortyskning var indledet.

I Danmark bar man Nederlaget med forholdsvis Ro. Begivenhederne fra Danevirkes Rømning blev ikke gentaget. Her var jo virkelig kæmpet til det sidste, og man havde endnu af Slesvigs Jord Als tilbage, som Folket ansaa for en uindtagelig Fæstning. Kaarene blev i øvrigt ikke lettere. I Begyndelsen af April havde *General Hegermann-Lindencrone* sat sig i Bevægelse sydpaa fra Mors. Hans Tilbagetog gennem Jylland i Marts havde vakt en uberettiget Misfornøjelse i Folket, der ikke blev mindre, fordi Generalen ansaas for at staa Kongen og Helstatsmændene nær. Nu fattede han Planen til et dristigt Fremstød; han vilde angribe Preusserne ved Vejle og derefter undsætte Fredericia og Dybbøl, men der krævedes hertil større Forstærkninger, end han kunde faa til Raadighed, og han bestemte sig da til i Stedet at gaa til Vestslesvig. Saa faldt Dybbøl, og han trak sig paa ny tilbage til Nordjylland. Tyskerne besatte Halvøen til Limfjorden og udskrev store Konstibutioner.

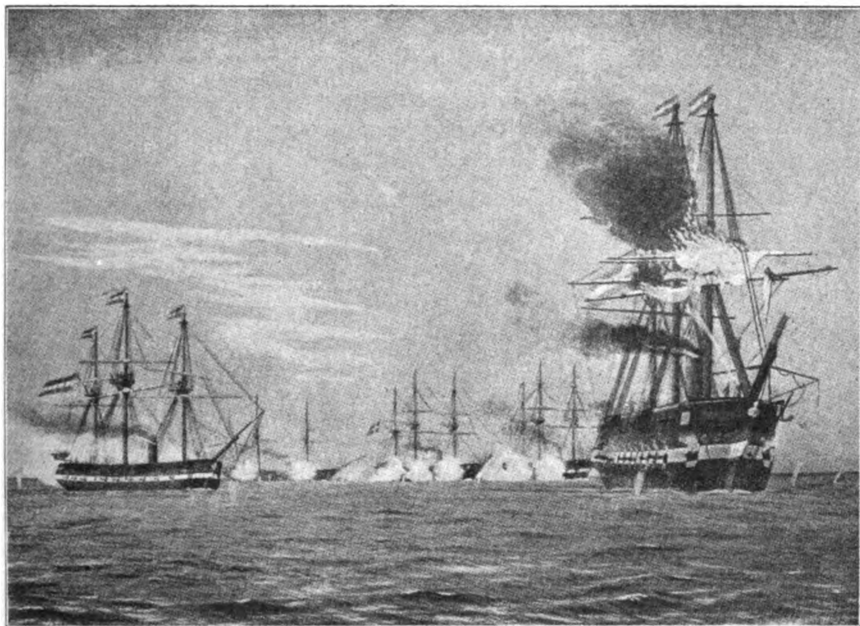

Sønderborg efter Bombardementet 1864.
Fotografi.

Krigsministeren delte ikke den almindelige Tro paa Als' Uindtagelighed og ønskede at koncentrere Hæren paa Fyn. Mod Overkommandoens Villie og med Kongens Hjælp satte han igennem, at Fredericia blev rømmet sidst i April. Lunding, som havde organiseret og ledet Forsvaret med glødende Iver, modsatte sig forgæves Opgivelsen.

Til Søs havde Danmark ikke naaet, hvad man havde haabet. Vor Flaade blokerede de preussiske Østersøhavne, men Blokaden var ikke fuldstændig, og i en Træfning ved Rügen d. 17. Marts viste den unge

preussiske Flaade sig meget manøvredygtig. Imidlertid blev Krigens største Lyspunkt alligevel en Kamp paa Søen. Der blev i April udrustet en Eskadre, som skulde afgaa til Nordsøen for at opbringe tyske Skibe og samtidig holde Øje med den store østrigske Flaade, der kunde ventes dertil. D. *9. Maj* mødtes de to Eskadrer ved *Helgoland*, og med Fregatterne „Niels Juel" og „Jylland" og Korvetten „Hejmdal"

Slaget ved Helgoland.
Skitse, malet af daværende Løjtnant Victor Hansen umiddelbart efter Kampen.

vandt Kommandør E. Suenson her en Sejr over de næsten jævnbyrdige Østrigere, der maatte søge ind paa engelsk Søterritorium for at undgaa Ødelæggelse, efter at Kommandoskibet „Schwarzenberg" var skudt i Brand.

Men faa Dage efter sluttedes Vaabenhvilen i London.

3. Londonkonferencen og Freden.

Danmark havde straks ved Krigens Begyndelse rettet Henvendelse til de neutrale Magter om Støtte, men Danevirkes Rømning virkede ikke fremmende for disse Bestræbelser. Den eneste Magt, der virkelig nu og siden tog Tanken om en Indgriben op til alvorlig Overvejelse, var *England*. Den liberale Regering her under den gamle Palmerston

med Russell som Udenrigsminister var Danmark meget venligsindet, og Stemningen i Landet var baade af menneskelige og politiske Grunde for at hjælpe os. Men Dronning Victoria var gennem sin for nylig afdøde Mand blevet absolut tyskvenlig, og hun havde efter engelsk Tradition en vis Forret i Udenrigspolitikken. Desuden talte mange praktiske Forhold mod Englands direkte Indgriben, ikke mindst Mangelen af en Landhær. Hvis Napoleon III havde villet stille sig ved Englands Side, var Interventionen vistnok sket, men han var mest tilbøjelig til at udnytte Situationen til at skabe sig selv Fordele i Tyskland, og hans Bidrag til det dansk-tyske Spørgsmaals Løsning var — til hans egen Skade seks Aar efter — kun ringe. Under disse Forhold var et Flertal i den engelske Regering, hvortil bl. a. Gladstone hørte, mod Palmerstons Ønske kun tilbøjeligt til at hjælpe Danmark ad fredelig Vej, og det blev da et Forslag om Vaabenstilstand og Konference, der kom fra England.

Palmerston (1784—1865).
Englands Premierminister.

Straks efter Danevirkes Rømning opfordrede *Russell* de krigsførende til en *Konference* med forudgaaende Vaabenstilstand, men Danmark ønskede ikke at forhandle, saa længe Slesvig var i Fjendens Haand, og Preussen paa sin Side krævede endogsaa Als. I København var der efter Danevirkes Rømning en voksende Stemning for at føre Krigen videre med Kraft, og denne bestyrkedes deraf, at den engelske Gesandt Sir Augustus Paget stadig var flammende begejstret for Danmarks Sag og lovede, at et snarligt Ministerskifte i England vilde bringe Torierne til Magten og dermed skaffe Danmark direkte Bistand.

Da man ikke kunde enes om Vaabenstilstand, foreslog Russell d. 23. Februar en Konference i London uden saadan og uden fastslaaet Grundlag for Fredsforhandlingerne. Det vidstes, at Danmarks Krav paa at hævde Ordningen fra 1851—52 ikke vilde blive antaget af de tyske Magter, og Russell vilde da henstille alt til Konferencen. I Dan-

mark saa man klart det mislige ved Forslaget, navnlig i militær Henseende, men Monrad mente ikke at burde afvise det. Der var delte Meninger i Ministerraadet, og Resultatet blev et Kompromis, idet Monrad bad om Udsættelse med Svaret til midt i Marts.

Denne Udsættelse spildte kun Tiden. Under de følgende Forhandlinger trængte de neutrale Magter stærkt ind paa Danmark for at formaa det til at give efter, og Bismarck stillede sig af Hensyn til sine Vanskeligheder med Østrig ret imødekommende over for en Vaabenstilstand. Den danske Regering vilde imidlertid ikke opgive Blokaden af de preussiske Havne og ikke frafalde Kravet om Jyllands Rømning, og d. 18. Marts svarede den England, at den ikke ønskede Vaabenstilstand paa de angivne Betingelser, men vilde tiltræde Konferencen paa Grundlag af Aftalerne 1851—52.

Naar, som det kunde forudses, en Konference før eller senere blev nødvendig, var *dette Svar sikkert uklogt*. Den militære Stilling i Ugerne før Dybbøls Fald berettigede ikke til Haab om, at Fjenden skulde blive trængt tilbage; tværtimod var der al Fare for, at han vilde faa Fremgang og hans Fordringer vokse. Hvad Grundlaget angik, maatte man vide, at de tyske Magter ikke mere vilde anerkende Aftalerne. Ogsaa dette Svar betød da kun en unyttig Trækken Tiden ud. De tyske Magter afslog Konference paa de tilbudte Betingelser, og Monrad maatte give efter; han gik ind paa Konferencen, saaledes at Danmark selv fastholdt Aftalerne som Grundlag, men uden at paatvinge andre dem. Russell indkaldte Konferencen til d. 12. April, men Tyskerne fik dens Sammentræden udsat til d. 25., og Dybbøl var saaledes faldet, før den mødtes.

Londonkonferencen er baade i. dansk og europæisk Historie en Mærkepæl. For os betød den *Beseglingen af Ejderpolitikken*, den Udelukkelse af det europæiske Statssystem, som vore nationale Politikere ud fra dyb og brændende Fædrelandskærlighed havde forberedt. For Europa var den det endelige Udtryk for, at *Wienerkongressens Afgørelser ikke mere var urokkelig Lov*. Ved den Spaltning mellem Frankrig og England, som den aabenbarede, blev den endvidere Portalen til et nyt Tidsafsnit, Tysklands Hegemoni.

For England mødte paa Konferencen Russell og Clarendon, for Preussen den tidligere Udenrigsminister Albrecht Bernstorff, en Sønnesøn af A. P. Bernstorff, der ikke var Danmark god, for Østrig Ungareren Apponyi og Grev Biegeleben, for Frankrig la Tour d'Auvergne, for det tyske Forbund den smidige Diplomat Beust, for Rusland den danskvenlige Baron Brunnow, for Sverige-Norge Grev Wachtmeister. Danmark sendte Quaade, i Stedet for hvem Monrad overtog Udenrigsministeriet, A. F. Krieger og Gesandten i London Torben Bille.

Den sidste var nærmest kun medtaget i Kraft af sin Stilling og kom ingen Indflydelse til at øve; han var iøvrigt Ejdermand og nævntes som Udenrigsminister i et ultranationalt Kabinet. *Afgørelsen laa hos Quaade og Krieger,* og de var saare forskellige. *Quaade* var en forsigtig og pligttro Diplomat, politisk nærmest Helstatsmand, om end ikke paa nogen Maade særlig skarptsynet dog vistnok ikke uden Blik for, at den Bismarck'ske Statskunst betød en Sprængning af gamle Begreber. Han var en Mand, der paa Fagets Vegne passede godt ind i Emsemblet i London, men som rigtignok ikke kunde repræsentere sit Land paa nogen glimrende Maade.

Med *Krieger,* hvis Valg var sat igennem mod Kongens Ønske, var det anderledes. Han var ikke Diplomat og i ydre Væsen og Fremtræden ingenlunde Salonmand. Hans Kvalifikationer til Hvervet laa i to Punkter, dels hans nationalliberale Overbevisning, der gjorde ham til Garant for Ejderpolitikken over for Folkeflertallet, dels hans uhyre Viden i alle statsretlige og historiske Spørgsmaal, ikke mindst det dansk-tyske. Som Raadgiver vilde Krieger i London være uvurderlig, som selvstændig Afsending havde han sine store Brøst. Dels i sin Mangel paa diplomatisk Smidighed, der nu og da lod ham støde an, dels i sin utrolige Selvsikkerhed, der gjorde ham ubevægelig baade over for Konferencen og Kollegerne og Regeringen hjemme, dels i sin medfødte Mangel paa resolut Abstraktion. Quaade oversaa han og kaldte ham for Bismarcksk. Det lader sig ikke skjule, at Krieger gennem sine Egenskaber og Mangler blev Danmark en uheldig Repræsentant i London, om end Ansvaret for Resultatet maa deles mellem ham og de styrende hjemme.

D. 9. April kom Krieger til London. Hans og hans Kollegers Instruks gik ud paa, at de saa vidt muligt skulde fastholde *Januarkundgørelsen som Grundlag,* — hvad dog ingen ansaa for gørligt. Regeringen var derefter villig til en Deling af Slesvig ved Linien Sli-Danevirke eller som yderste Indrømmelse en Linie Nord for Slesvig-Husum. Nordslesvig skulde da forbindes med Kongeriget, Sydslesvig med Holsten, og mellem de to Landsdele skulde der være en løsere eller fastere Statsforbindelse. Danmark-Slesvig skulde være fuldt uafhængigt af Tyskland. Hvad Delingslinien i Slesvig angaar, da maatte den lægges ikke alene efter nationale, men ogsaa efter lokale Hensyn; Folkeafstemning laa overhovedet ikke i den danske Regerings Ønsker; man mistvivlede om Resultatet i Købstæderne.

Det fremgaar allerede af denne Instruks, at der inden for den danske Regering var *to Hovedsynspunkter,* som skulde søges forligt — en Omstændighed, der blev af skæbnesvanger Betydning for Udfaldet af Konferencen. Kongen stod paa Januarkundgørelsens Grund; kunde man

ikke bevare den gamle *Helstat*, da foretrak han en *Personalunion* mellem Kongeriget og Hertugdømmerne fremfor at slippe Holsten og Sydslesvig. Monrad og de øvrige Ministre fastholdt først *Ejderstaten*, derefter *den gamle Helstat* og, hvis intet af dette kunde naas, da hellere en Deling af Slesvig, saaledes at det sydlige udskiltes sammen med Holsten, og det nordlige knyttedes til Danmark. Monrad havde før været mod Slesvigs Deling, men han havde akcepteret Tanken dels under Paavirkning af Krieger, dels i Tillid til Napoleon III's Nationalitetspolitik, dels endelig af Frygt for Personalunionen. Denne sidste vilde, mente han med Rette, give stadig Anledning til tysk Indblanding, og den vilde desuden næppe bringe Danmark saa stor en Del af Slesvig som Deling under andre Forhold. Set fra mere storpolitiske Synspunkter havde dog Personalunionen Fortrin; den bevarede for Danmarks Monark Kontrollen over Kiels Havn, og ikke mindst opretholdt den dog endnu et Skin af Londontraktaten, som var vor bedste Adkomst til Europas Hjælp. Det stærkeste Standpunkt for Danmark paa Konferencen havde da sikkert været at staa paa Traktaten saa længe som muligt og derefter søge at købe en gunstig Delingslinie i Slesvig for dens Opgivelse. Men Monrad evnede hverken nu eller siden at skabe fuld politisk Forstaaelse mellem sig og Kongen, og det blev skæbnesvangert.

De første Forhandlinger paa Konferencen drejede sig om Tilvejebringelse af *Vaabenstilstand*, og det viste sig snart, at Danmark ikke kunde fastholde sit Afslag af 18. Marts. De neutrale Magter pressede paa, og skønt Monrad endnu d. 4. Maj afslog Blokadens Ophævelse, maatte han til sidst give efter; d. 12. Maj traadte en Maaneds Vaabenstilstand i Kraft. Jylland blev ikke rømmet, men den danske Blokade indstilledes. Samme Dag kom Meddelelsen om Slaget ved Helgoland til London og modtoges med Jubel i Parlamentet.

Samme Dag begyndte ogsaa Konferencens egentlige Forhandlinger. Spørger man, hvordan Udsigterne var for Danmark, er Svaret ret ugunstigt; — der var allerede sket en Vending til det værre siden Marts. Hvad Hovedmodstanderen *Preussen* angik, saa var Folkestemningen nu helt for *Anneksion;* der gik en stærk Bevægelse over Landet, og Kong Vilhelm havde sluttet sig hertil. Han var imod en Deling af Slesvig og vilde i hvert Fald ikke gaa sydligere end Aabenraa-Tønder. Bismarck, der i stadige Etaper nærmede sig sit Maal, sigtede i Øjeblikket kun paa en Løsrivelse fra Danmark af Holsten og Sydslesvig indtil Flensborg-Tønder; senere kunde man saa træffe Bestemmelse om de afstaaede Landsdeles Skæbne. For at tækkes Østrig, der endnu stadig stod paa Londontraktatens Grund, indvilgede han i at foreslaa Personalunion, men han haabede, at Danmark vilde afvise den,

og vilde derefter gennem en mislykket augustenborgsk Statsdannelse naa til den preussiske Anneksion, som var hans endelige Maal.

I denne Politik støttede han sig nu direkte til Frankrig. *Napoleon III* havde ud fra sin Forfægtelse af Nationalitetsprincippet allerede i Marts foreslaaet en *Deling af Slesvig* efter Afstemning, og han regnede her oprindelig med en Linie Sli-Husum. Hans Maal med dette Forslag var dog vistnok mindre at støtte Danmark end at sikre sig selv Fordele i Tyskland, og Bismarck indlod sig da heller ikke nærmere med ham. Men at ogsaa Frankrig havde forladt Londontraktaten, var givet.

Om *Englands Stilling* er tidligere talt. Faren for, at Østrig kunde sende en Flaade ind i de danske Farvande, føltes truende i Landet, og Palmerston havde i April paa Danmarks Anmodning søgt at faa Kanaleskadren sendt ud til Afværgelse deraf, men var blevet overstemt. Officielt stod Russell endnu paa Londontraktatens Grund, men han var vigende.

Rusland ønskede ikke nogen tysk Anneksion af Hertugdømmerne og var for saa vidt Tilhænger af den gamle Helstat, men det foretrak en Personalunion for en national Deling. Den eneste sikre Støtte, Danmark havde paa Konferencen, var *Sverige-Norge*. Det skandinaviske Dobbeltrige havde i de forløbne Maaneder fjernet sig endnu mere fra Tanken om direkte Indgriben. Norges Storting havde udtalt sig derimod, og Manderström havde nægtet at lade Flaaden optræde mod Østrigerne. Kong Karl nærede ganske vist stadig skandinaviske Illusioner og sendte i April Christian IX et af den finsk-svenske Forfatter Emil v. Qvanten og den danske Politiker C. M. Rosenberg udarbejdet Forslag til en Union, men det billigedes end ikke af Ploug og faldt til Jorden. Forsøg paa at danne en ny Regering mislykkedes, og det eneste, Danmark kunde vente af Sverige, var da diplomatisk Støtte for Delingstanken.

Straks den første Forhandlingsdag d. 12. Maj erklærede Preussen sig løst fra Londontraktaten, og Danmarks og de neutrales Protest var ikke tilstrækkelig energisk, saaledes at man med Rette kunde tale om Traktatens Opgivelse. England havde allerede forladt den og henstillet til Danskerne at vælge enten Personalunion eller en Afstaaelse af Sydslesvig og Holsten. Quaade var mindre bestemt imod Personalunion end Krieger, men de enedes om at foreslaa en Kombination af begge Forslag, Personalunionen forbundet med Deling, og dette vandt nu efterhaanden Tilslutning hos de neutrale, idet dog Brunnow stadig foretrak den rene Personalunion. Den Linie, man tænkte sig draget i Slesvig, var Sli-Danevirke, der vilde give Danmark en gunstig militær Stilling.

Bismarck, der i London støttedes af Beust, havde nu naaet sit *første Maal, Opgivelsen af Londontraktaten.* Det gjaldt for ham derefter at faa den østrigske Tanke om Personalunion slaaet ned, og dette naaedes ved at stille Betingelser for den med Hensyn til Kiel, Rensborg m. m., som Danmark ikke kunde opfylde. Da dette Forslag var afvist, tonede Preussen Flag og foreslog d. 17. begge Hertugdømmernes Adskillelse fra Danmark og Forening til et uafhængigt Slesvig-Holsten, saaledes at de dynastiske Forhold senere afgjordes.

Dette kunde Danmark naturligvis ikke gaa ind paa, og de neutrale støttede det heri. Men Spørgsmaalet var, om Danmark ikke burde fastholde Personalunionen paa rimelige Vilkaar, og om der ikke havde været Chance for endnu at naa den. Prøven blev ikke gjort, de danske Afsendinge afslog at søge Instrukser og tog dermed Livet af Tanken om Personalunion og den sidste Rest af Londontraktaten.

Thi Bismarcks første Skridt nu var at faa Østrig til at opgive Personalunionen og gaa endelig ind paa *Hertugdømmernes fuldstændige Adskillelse fra Danmark,* dog at dette mulig beholdt Nordslesvig. Samtidig gjorde Bismarck, som det synes paa Skrømt, en Vending mod Augustenborgeren, der var Østrigs Tronkandidat, men stillede ham Betingelser for hans Overtagelse af Magten, som den politisk uerfarne Mand afviste. Bismarck lod da hans Kandidatur falde og støttede sig overfor Østrig til den Stemning mod Augustenborgeren, der herskede paa Konferencen. Han havde naaet et nyt betydningsfuldt Resultat.

Efter Personalunionens Aflivelse havde *Russell* grebet Planen om en *Deling* som eneste Mulighed, og han støttedes her af Quaade og Krieger, medens Bille endnu syslede med Tanken om at opretholde Londontraktaten. D. 13. anmodede Danskerne om ny Instruks og fik den d. 24. Maj. Russells Forslag, der fremsattes d. 28., gik ud paa, at Holsten og Sydslesvig indtil Sli-Danevirke-Linien skulde adskilles helt fra Danmark, medens Resten blev ganske uafhængigt af Forbundet. Forslaget var akcepteret af de neutrale og af Tyskerne under Forbehold mod Delingslinien.

Den danske Instruks var noget uklar, men den gav de Delegerede vidt Spillerum. Det tillodes dem at gaa ind paa Forslaget, om ikke mere kunde naas. Det havde kostet Regeringen meget at naa hertil, og Kongens Særønsker fik Udtryk deri, at han henstillede at bevare Halvøen Svansen med hans Stamslot, eventuelt med Opgivelse af Ejderstedt, samt at han foreslog Tronfølgeretten til Hertugdømmerne afgjort inden Vedtagelsen af Russells Forslag enten af Konferencen eller en Voldgiftsmand. Det sidste Forslag sigtede endnu i Retning af Personalunion, men baade det og det førstnævnte stred mod Monrads

Ønsker. I det hele var den samlede Instruks hverken Udtryk for Kongens, Regeringens eller Folkets Ønsker, men et Forsøg paa at samle alle under een Hat.

Da de Delegerede havde faaet Instruksen, søgte de at faa at vide, hvor vidt Tyskerne vilde strække sig i Grænselinien, og da det viste sig, at man kun vilde indrømme Danmark Nordslesvig, var der *Tale om at afbryde Forhandlingerne*, og det burde maaske være sket fra engelsk Side. Resultatet blev imidlertid, at Danskerne d. 2. Juni antog det engelske Forslag, dog med den sydligere Grænse Eckernførde-Syd om Slesvig-Frederiksstad og med Forbehold af at gaa tilbage til Londontraktaten.

Den offentlige Mening i Danmark var i det hele tilfreds med Antagelsen; Hall og Ploug billigede den, medens Andræ og „Dagbladet" var stærkt imod.

Stridspunktet var nu Delingslinien. Tyskerne vilde først kun gaa til Aabenraa-Tønder, senere til Linien Nord om Flensborg og Tønder-Højer. Danskerne stod nu paa Danevirke-Linien, men de neutrale Magter var i Vigen mod Nord, og Napoleon talte om Kappel-Husum. Da fremkom Brunnow med et Mæglingsforslag: Slesvigs Deling skulde fastslaas i Princippet, og Linien siden afgøres ved Voldgift. Krieger, der i sin Optræden stadig paavirkedes af Haabet om en Regeringsforandring i Tory-Retning, tvang ved Trusel om ikke at ville forlænge Vaabenstilstanden udover d. 12. Juni Russell til at forpligte sig til ikke at anbefale nogen nordligere Delingslinie end Sli-Danevirke. Herefter forlængedes Vaabenstilstanden 14 Dage.

De tyske Magter nægtede stadig at gaa til saa sydlig en Delingslinie, og under Forhandlingerne dukkede Personalunionen op igen. Men de danske Delegerede afslog den undtagen i Forbindelse med Delingslinien Sli-Danevirke, hvorimod Tyskerne fastholdt Linien Nord om Flensborg-Tønder. Paa dette Punkt udsattes Forhandlingerne til d. 18.

Imidlertid var den svage *Enighed i København bristet.* Kongen havde lagt Personalunionen til Side paa Monrads Raad, men ikke opgivet den, og da nu Konferencen truede med Sprængning, dukkede Tanken op igen. Gennem Gesandten i St. Petersborg Otto Plessen søgte Kongen at skabe en Bevægelse i Holsten for Unionen og at danne et andet Ministerium, men det mislykkedes, og det kom kun til en skjult Ministerkrise, der svækkede Regeringens Handlekraft. Folkestemningen i Danmark udtalte sig voldsomt mod Personalunionen og et Slesvig-Holsten.

Vaabenhvilen skulde udløbe d. 26., og der maatte træffes en Afgørelse, hvis ikke Krigen skulde begynde igen. *Russell* var klar over,

at Tyskerne ikke vilde indrømme Sli-Danevirke, og han svigtede da sit Løfte til Danskerne og *søgte Napoleons Medvirkning* til at gøre en Linie mellem Sli-Danevirke og Flensborg-Tønder til Ultimatum. Da Kejseren afslog dette, greb Russell Brunnows Forslag: at fastslaa Delingen i Princippet, men henvise Afgørelsen af Linien til en neutral Magt inden for Grænsen Nord om Flensborg-Tønder og Eckernførde-Frederiksstad. Russells Forsøg paa at gøre dette Forslag til Englands Ultimatum strandede paa hans Kollegers Modstand, men det fik Tilslutning af Frankrig og Rusland, og det syntes i sidste Øjeblik det eneste Holdepunkt for et Resultat.

Baade *i København* og i den danske Delegation var man imidlertid mest *stemt for Forkastelse.* Krieger var imod Forslaget, mest fordi det afskar Danmark fra at faa Flensborg. I denne By var der, som før fortalt, en voksende dansk Bevægelse, og Krieger ansaa ikke en Deling for varig uden Flensborg. Men den krævede atter Husum Havn, og Kriegers Linie blev derfor Husum-Kappel eller Gelting Bugt. Han gjorde Flensborg til sit Ultimatum, — uden det vilde han træde tilbage, og han støttede sig i denne Holdning til Toriernes Opposition mod Russell.

Monrad vilde ved Forslagets Forkastelse staa over for Krigen igen, og den ny Krigsminister Reich lovede intet godt af den, saa meget mindre, naar man afskar sig fra de neutrales Hjælp. Men ogsaa Monrad haabede paa en engelsk Ministerkrise; Stemningen i Danmark var stærkt imod en Delingslinie over det danske Slesvig, om der end begyndte at løfte sig Stemmer herfor, ogsaa Syd for Kongeaaen, og Kongen havde endnu Haab om Personalunionen.

I Statsraadet d. 16. Juni var der da Enighed hos Flertallet og Kongen om at forkaste Forslaget, men Kongen vilde have de Delegerede instruerede om at tiltræde en Personalunion, hvad Monrad modsatte sig. Kongen undersøgte da Muligheden for at danne et nyt Ministerium, medens Monrad meddelte i London, at Voldgiftsforslaget var forkastet, men der herskede *Ministerkrise.*

Imidlertid ændrede Russell uden Aftale med Danskerne den nordligste Linie i sit Forslag til Aabenraa-Tønder, og det blev herefter endnu mindre gunstigt for Danmark. Monrad og Quaade ansaa det dog for raadeligst ikke at afbryde Konferencen ved en Forkastelse, og Quaade foreslog et dansk Modforslag. Krieger stillede sig imidlertid stejlt paa Flensborg-Kravet og vilde kun indrømme et Modforslag, der paa Forhaand maatte anses for uigennemførligt.

I København havde Kongen haft *Konferencer med Helstatsmænd* som Andræ, Bluhme og David, men de fraraadede alle Ministerskifte, hvad der irriterede Kongen stærkt. I Statsraadet d. 20. Juni skulde Sa-

gen afgøres. Af de ledende Politikere var ikke alene Andræ, men ogsaa Hall, Lehmann og Fenger stemt for at holde paa Londonkonferencen. Ogsaa Monrad, der paavirkedes af Russell, begyndte at blive betænkelig; men han vilde ikke forsøge at drive Kongen videre i Indrømmelser, og han mente samtidig med at stille Kongen frit at kunne lægge det forfatningsmæssige Ansvar paa Regeringen som Helhed.

Palmerston forelægger det dansk-tyske Spørgsmaal i Parlamentet. Træsnit i »Illustreret Tidende« 1864.

Krigsministeren talte igen for Voldgiftsforslaget, men i øvrigt var der ikke saa stor Stemning for det, at man vilde modsætte sig Kongens Ønske, der gik ud paa Forkastelse. Instruksen kom da til at lyde paa Fastholdelse af Sli-Danevirke-Linien, og hermed kunde Konferencen anses for sprængt. Kongen ønskede Terrænet yderligere sonderet for Personalunionen og for Forlængelse af Vaabenhvilen, men intet kunde opnaas.

De tyske Magter enedes om d. 22. at svare Russell, at de modtog Forslaget, dog saaledes at der ingen Voldgiftskendelse skulde afgives, men at Grænsen skulde fastsættes ved Mægling af en neutral Magt. *Danskerne* afviste baade dette og det oprindelige Russell'ske Forslag, og paa samme Maade stillede de sig over for et fransk Forslag i sidste

Øjeblik om distriktvis Afstemning i Slesvig. Konferencen endte med den Erklæring fra de tyske Magter, at de nu, da Forliget var strandet, vilde stræbe at skille begge Hertugdømmer fra Danmark, og fra den danske Delegation, at man vendte tilbage til Londontraktaten.

Konferencen var sprængt. Krigen begyndte igen d. 25., og Danmark stod alene. Naar dette blev det triste Resultat af to Maaneders Forhandling, ligger Grundene flere Steder. Som Modstander et diplomatisk Geni, en Jernvillie, der uden Slingren forfulgte sit Maal. Hovedstøtten blandt de neutrale en mellem Parlament og Dronning balancerende Regering, der var bunden af utallige Hensyn. Hjemme en Konge, hvis Ønsker gik stik imod Folkeflertallets, og en Regering, der ikke nød fuld Tillid til nogen Side. Det var Kriegers, som det er mange andres Mening, at Hall ikke havde ladet Konferencen gaa fra hinanden, om han havde siddet ved Styret. Det er i hvert Fald muligt, at han havde reddet lidt af det for Danmark, som vi siden tabte.

Men Krieger selv maa bære en Del af Skylden. Han skrev senere, at havde han anet, at Als vilde blive taget, havde han vistnok raadet til Fred for enhver Pris. Havde Als holdt sig, ansaa han det ikke for usandsynligt, at vi havde faaet Flensborg, som hans „slesvigske Hjerte" ikke vilde slippe. Men det er i Virkeligheden meget sandsynligt, at vi kunde have faaet Byen ogsaa paa Grundlag af det sidste tyske Konferenceforslag, og baade Krieger og Ministrene vilde nu have staaet stærkere i Historien, om de havde gjort dette Forsøg.

Man kan ganske vist ikke helt afvise den Betragtning, at Bevarelsen for Danmark af et Stykke Nordslesvig, der ikke omfattede alle Danske, kunde regnes for lidet værd, og denne Mening havde da ogsaa sine Tilhængere i 1864, bl. a. P. Vedel. Men om end denne Følelse har spillet nogen Rolle ved Afgørelserne i London og København, har den ikke kunnet være den virkelig bestemmende. Det vilde dog være blank Selvopgivelse ikke at værge hvert Sogn af dansk Land saa langt som muligt.

Den russiske Gesandt Brunnow sagde 1866 til Grev Sponneck, at de danske Forhandlere var optraadt saadan i London, at man maatte formode Forræderi fra deres Side. Det var saavist en uretfærdig Beskyldning. Men Sponneck havde ikke helt Uret, naar han svarede: „Nej, kun Letsindighed og Forblindelse." Og denne Letsindighed kom den nationalliberale Politik og dens Eftermæle dyrt at staa.

Krigens Genoptagelse vakte ingen egentlig Sorg i Folket. Som en høj Embedsmand skrev d. 23. Juni: „Ingen (uden for det gamle reaktionære Parti) vil slutte Fred med Afstaaelse af hele eller største Delen af Slesvig — hverken i København eller Provinsen." Det besatte

Jylland led og havde lidt meget, men Befolkningen bar det gennemgaaende stolt.

Og man *stolede paa Als.* Med den danske Overlegenhed til Søs ansaa man Øen for uindtagelig og mente det ikke nødvendigt at ofre alt for mange Soldater paa den. Preusserne, der nu havde Prins Frederik Carl til Øverstkommanderende og General Moltke til Stabschef, delte ikke denne Mening; men de vaklede mellem et Angreb paa Als

Overgangen til Als.
Samtidigt Træsnit.

og et paa Fyn, og den danske Overkommando var mest tilbøjelig til at samle Forsvaret om sidstnævnte Ø, medens man lod Steinmann paa Als forgæves bede om Forstærkninger. Østrigernes Ønske afgjorde Angrebsplanen, det blev Als, og d. 29. Juni om Natten begyndte *Overgangen i Baade* paa fire Steder ved det nordlige, ret smalle Alssund. Steinmanns alt for ringe Styrke, ialt ved Kysten kun syv Batailloner, var opstillet forkert, og en Hovedfaktor i Forsvaret, Panserbatteriet „Rolf Krake", der med stor Virkning beskød Fjendens Fartøjer, trak sig alt for tidligt ud af Kampen, truet af de tyske Kystbatterier. Efter en kort, men blodig Kamp maatte *Danskerne trække sig tilbage* og naaede om Aftenen d. 29. over til Fyn.

Als kunde have været forsvaret, og det føltes som noget af en *national Skændsel,* at det tabtes saa hurtigt. Steinmann blev Overgeneral og koncentrerede Tropperne paa Fyn, medens Vendsyssel rømmedes og

Fjenden besatte Skagen. Tyskerne beredte sig paa Overgang til Fyn, men her var efterhaanden samlet en betydelig Styrke, og Hærens Moral var ingenlunde brudt. Omkring i Landet var Stemningen ogsaa frejdig, derimod begyndte København, der før var gaaet i Spidsen, nu at svigte. Man havde mistet Tilliden til Flaaden, der var næsten ingen Soldater i Hovedstaden, og man frygtede den østrigske Flaades Komme. Børsen ønskede Fred, „Dagbladet“ ogsaa, de sidste Henvendelser til de neutrale mødte Afslag, og den Mistillid til det nationalliberale Styre, som i de følgende Aar skulde sætte saa dybe Spor, bredte sig videre og videre. I Jylland havde *Lars Bjørnbak og Gert Winther* med den *antimilitaristiske* „Jyske Folkeforening“ fra Krigens Begyndelse indtaget en kølig og skeptisk Holdning over for Folkestemningen og Regeringen, og man sendte nu herfra ikke ugrundede Spottegloser til Københavnerne.

P. F. Steinmann (1812—1894).
Overgeneral i Krigens sidste Del.
Maleri af H. A. G. Schiøtt.

D. 8. Juli meddelte Kongen Monrad, at han ønskede et *andet Ministerium*. Han søgte først at bevæge *Carl Moltke* til at overtage Ledelsen, men han var for gammel og affældig, og det lykkedes da bl. a. ved Monrads Hjælp at overtale *Bluhme* til at træde til. Monrad stolede paa hans Respekt for Loven, og det var i sig selv naturligt, at den Mand, der havde sluttet Aftalerne 1851—52, kom til at opgøre deres Bo. Bluhme blev Udenrigsminister, General Hansen Krigsminister, David Finansminister, Tillisch Indenrigsminister, Amtmand E. Heltzen Justitsminister, Carl Moltke og Quaade Ministre uden Portefeuille.

„Nu har jeg faaet et Ministerium efter mit Hjerte,“ sagde Kongen. Det havde Mindretal i Rigsraadet, men modtoges gennemgaaende med Velvillie i Befolkningen, og Børsen reagerede livligt. Bluhme tilbød straks Preussen og Østrig *Fredsforhandlinger*, og d. 20. Juli indtraadte

en Vaabenstilstand paa 11 Dage, hvorefter der d. 25. Juli begyndte Fredsunderhandlinger i Wien med Quaade og Oberst W. Kauffmann som Delegerede. De Forsøg, Danskerne gjorde paa at opnaa Formildelse i Sejrherrernes Krav, slog fejl, og d. 1. August maatte de undertegne Fredspræliminærerne paa de Vilkaar, at Danmark afstod Slesvig, Holsten og Lauenburg til Kongen af Preussen og Kejseren af Østrig; til Vederlag for de saakaldte jyske Enklaver i Slesvig og paa Vesterhavsøerne (nogle Distrikter, der laa paa slesvigsk Grund, men hørte til Kongeriget) fik Danmark Ærø, et Distrikt ved Ribe og de otte Sogne Syd for Kolding. Jylland skulde holdes besat indtil den endelige Fredsslutning.

Mod disse *haarde Vilkaar* rejste der sig i Danmark *megen Modstand*, og Ploug protesterede med sin vante velmente Voldsomhed. Monrad søgte at bevæge Rigsraadet til at afvise Præliminærerne, men Hall og Bondevennerne var for Ratifikation, og Stemningen i København gik i samme Retning. Haabet om at opnaa gunstigere Vilkaar ved den endelige Fredsslutning slog fejl, skønt Regeringen var betænkt paa at tilbyde de vestindiske Øer eller vel endog Island i Bytte, og Freden sluttedes d. 30. Oktober paa de engang givne Betingelser. Den finansielle Ordning, der for Danmarks Vedkommende ledede af Fenger, fik en for os forholdsvis gunstig Karakter, idet Danmark overtog Monarkiets samlede Statsgæld, men beholdt alle Statsaktiver og Kassebeholdninger og fik 29 Mill. Rd. af Hertugdømmerne.

I Rigsraadet d. 5. November talte *Monrad* for at *forkaste Freden.* Danmarks Tab af to Femtedele af dets Omraade stod for ham som en saa stor Katastrofe, at han ikke mente, at Riget og Folket vilde kunne overleve det. Anderledes Hall, der udtrykte sin Tro paa, at de danske Sønderjyder vilde vide at bevare deres Nationalitet.

Historien gav Hall Ret. Rigsraadet godkendte Freden med overvældende Flertal, og det var saare langt fra, at det dermed underskrev Danmarks Dødsdom. Men meget var der faldet hin Oktoberdag i Wien. Et europæisk Rige, den gamle danske Helstat, var ophørt at bestaa, og de, der sad tilbage i dets Hovedland, maatte belave sig paa en Husmandseksistens mellem de store. En herskende Klasse havde spillet sine Kort forkert ud og tabt, en Hovedstad havde forløftet sig paa Stemninger.

Anderledes i 1850 og dog ikke saa vidt forskelligt. Vi kæmpede dengang en Kamp for Slesvig og vandt, men ikke ved egen Hjælp. Tegnene laa gunstigt for os, og vi benyttede dem. Og dog, indefra, fra Folket selv, fra Husene og Hytterne, kom den Lysning af Sejr og Tillid, som prægede femten Aars Danmark.

Nu, i 1864, gik alt os imod, og vi tabte. Men indefra, fra Folket selv, fra Husene og Gaardene, fra Markernes Friskhed stod Livet op igen. En Klasse var faldet. Havde de, der skulde arve den, rene Hænder og Villiens Samfølelse til at skabe et nyt Danmark?

Litteratur.

Det grundlæggende Hovedværk er *N. Neergaard: „Danmark under Junigrundloven“* (2 Bd. 1892—1916), der med stor Udførlighed ud fra et udstrakt Kildekendskab giver en fyldestgørende Fremstilling af den indre politiske Udvikling, Forholdet mellem Statsdelene og til Udlandet samt Krigene, medens den økonomiske Side af Historien kun lejlighedsvis berøres. En udførlig Karakteristik og Vurdering af Værket giver *Aage Friis* i *„Historisk Tidsskrift“* IX. 1. 1918 med Anførelse af den indtil da siden Neergaards Bog fremkomne Litteratur for Perioden.

Allerede før Neergaard havde *A. Thorsøe* i *„Frederik VII's Regering“* (1884—89) givet en solid og selvstændig Fremstilling, især af den ydre Politik, der paa mange Punkter ikke er overflødiggjort af Neergaards Værk.

I *„Danmarks Riges Historie“* VI 1907 har *A. D. Jørgensen* behandlet Tiden 1848—52, og *N. Neergaard* for Tiden 1852—64 givet et kortere Uddrag af sit ovennævnte Værk.

Blandt de Memoirer, Dagbøger og Brevsamlinger, der skyldes ledende Mænd i Tiden, nævnes *A. S. Ørsted: „Af mit Livs og min Tids Historie“* (4 Bd. 1851—57), *J. A. Hansen: „Vor Forfatnings Historie fra 1848—66“* (4 Bd. 1868—72), *„Mit Livs Historie og Gerning“* (1875—76) og *„Af J. A. Hansens efterladte Papirer“* (1878—79), *„Af A. F. Tschernings efterladte Papirer“* (3 Bd. 1876—78), *H. N. Clausen: „Optegnelser om mit Levneds og min Tids Historie“* (1877), *H. L. Martensen: „Af mit Levned“* (3 Bd. 1882—83), *J. N. Madvig: „Livserindringer“* (1887), *M. H. Rosenørn: „Løsrevne Blade af Livsminder“* (1888), *C. E. Bardenfleth: „Livserindringer“* (1890), *„Af Orla Lehmanns Papirer“* (1903), *„D. G. Monrads Deltagelse i Begivenhederne 1864“* (1914), *C. N. Davids* Optegnelser fra 1863—65 i *„Historisk Tidsskrift“* VIII. 5. 1914, *„A. F. Kriegers Dagbøger 1848—80“* (1920 ff.) og *„Sofus Høgsbros Brevveksling og Dagbøger“* ved *H. Lund* I 1923.

Som Værker byggede over ledende Mænds Erindringer eller skrevne af dem nærstaaende Personer nævnes *P. Andræ: „C. G. Andræ“* (4 Bd. 1897—1912). *„Andræ—Hall over for den politiske Situation i Efteraaret 1863“* (1902) og *„Andræ og Fællesforfatningen af 2. Oktober 1855“* (1903), *„Gehejmeraadinde Andræs politiske Dagbøger“* (3 Bd. 1914 ff.), *O. Müllers* Optegnelser om Martsdagene i „Historisk Tidsskrift“ III 6. (1868), *„Af Eleonora Christine Tschernings efterladte Papirer“* (1908), *Th.* og *H. F. Ewald: „En Slægts Historie“* (1905) og *W. Bodenhoffs* Bøger paa Grundlag af General F. G. v. Müllers Papirer

r" 1912, *„Hofliv under trende Konger"* 1913, *„Konge-*
en gamle General" 1914, *„Lyse Minder"* 1915).
)rie er behandlet af *P. Lauridsen* i *„Sønderjyske Aar-*
)0 og i *„Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals*
og af *H. Hjelholt* i *„Den danske Sprogordning og dct*
llem Krigene" (1923) og i „Historisk Tidsskrift" IX 3.

kildres i den danske *Generalstabs* Værker *„Den dansk-*
rene 1848—50" (3 Bd. 1880—87) og *„Den dansk-tyske*
.. 1890—92); endvidere af *C. Th. Sørensen: „Den 2. sles-*
Bd. 1883) og mere populært af *F. Holst* og *A. Liljefalk:*
re første Frihedsaar" (1888) og *A. Liljefalk* og *O. Lüt-*
Kamp for Sønderjylland" (ny Udg. 1914).
elsen og inden for Embedsstanden efter 1848 behand-
ke Centraladministration" (1921), og enkelte Sider af
Historie er fremstillet i *Villads Christensen: „Køben-*
(1912) og *J. Schovelin: „Privatbanken"* (1907) og *„Fra*
dels Renæssance" (2 Bd. 1924).

DET DANSK

II.

DET DANSKE FOLK OG UDLANDET
1864—1901

AF

P. MUNCH

OVEF

1.

I Aarene mellem 18
politik. Det slesvighols
Statsmænd og Diploma
Overskrift i den euro
Fremtid optog danske
der grundlagde Folkest

I det halve Aarhun
denskrigens Udbrud 191
Danmarks Forhold til
Hertugdømmerne taltes
om Nordslesvigs Genfor
om. Det blev i Danmar
Udenrigspolitik havde.

Men trods alt bevare
Kongeaaen, *Haabet* om,
vende *tilbage til Moderla*
følte sig forurettet, og at
hvilken man stedse maat
vaagne Mistænksomhed
den bedste Vilje evnede i
Danmark og dets mægtig
maal stod uløst.

I Aarene nærmest
Mismod i det danske Folk
næsten to Femtedele; h
Folk, de tilhørte. Det Rige,
sige økonomiske Byrder, s
Krigen havde kostet Staten

FØRSTE AFSNIT.

OVERGANGSAARENE 1864—1870.

1. Stemninger efter Krigen.

I Aarene mellem 1848 og 1864 var Danmark med i europæisk Storpolitik. Det slesvigholstenske Spørgsmaal hørte til de Emner, hvorom Statsmænd og Diplomater atter og atter forhandlede. Det var staaende Overskrift i den europæiske Presse, og Striden om Sønderjyllands Fremtid optog danske Sind end mere end det politiske Gennembrud, der grundlagde Folkestyret i Danmark.

I det halve Aarhundrede, der ligger mellem Krigen 1864 og Verdenskrigens Udbrud 1914, blev der derimod Aar for Aar mere stille om Danmarks Forhold til andre Lande. I de første Aar efter Tabet af Hertugdømmerne taltes og skreves der endnu, i og uden for Danmark, om Nordslesvigs Genforening, men siden blev der ogsaa Tavshed derom. Det blev i Danmark Sædvane at sige, at den danske Stat ingen Udenrigspolitik havde.

Men trods alt bevaredes gennem Aarene, baade Syd og Nord for Kongeaaen, *Haabet* om, at det danske *Nordslesvig* en Gang skulde vende *tilbage til Moderlandet.* I Tyskland gik man ud fra, at Danmark følte sig forurettet, og at det derfor var en lidet velsindet Nabo, med hvilken man stedse maatte holde Øje. I Danmark skabte denne altid vaagne Mistænksomhed en stærk Utryghed over for Tyskland. Selv den bedste Vilje evnede ikke at bringe virkelig Ro i Forholdet mellem Danmark og dets mægtige Nabo, saa længe det nordslesvigske Spørgsmaal stod uløst.

I Aarene nærmest efter Wienerfreden herskede det dybeste *Mismod* i det danske Folk. Rigets Indbyggerantal var formindsket med næsten to Femtedele; henved 200,000 Danske var skilt fra det Folk, de tilhørte. Det Rige, der var tilbage, maatte bære uforholdsmæssige økonomiske Byrder, stærkt øgede ved de mindst 60 Millioner Kr., Krigen havde kostet Staten. Mange Privatmænd havde lidt store Tab,

og det var en almindelig Opfattelse, at den stærke Opblomstring i Næringslivet, som de foregaaende Aar havde bragt, nu var standset. Det danske Folk følte sig skuffet af alt og alle. Man havde stolet saa sikkert paa, at Retten maatte sejre; nu traadtes den under Fode. Man havde haabet paa Stormagternes Hjælp; de havde kun ydet gode Ord, ingen Handling. Man havde regnet med, at de nordiske Brødrefolk i Farens Øjeblik skulde staa ved Danmarks Side; de havde følt sig for svage til at yde væbnet Hjælp. Man havde troet paa Danevirkestillingens Styrke, paa den tapre Landsoldats og den danske Sømands overlegne Dygtighed; men alt var glippet over for Overmagten.

I Samtaler og i Breve, i Presse og i Rigsdag lød mismodige Klager. Hyppig hørtes bitre Bebrejdelser over for Frankrig og England, Sverige og Norge; uhyggelige Rygter om Fejghed og Forræderi løb Landet rundt. Ofte taltes der om, at den Smule Land, som nu var tilbage, umuligt kunde bestaa som selvstændig Stat; Danmark maatte blive opslugt af Fjenderne mod Syd, eller slutte sig til Vennerne i Nord, skønt disse havde svigtet i Afgørelsens Stund. „Vi er som Job", siger et af Tidens Klageskrifter: „Det ene Ulykkesbudskab har afløst det andet. Røvere har dræbt vore Tjenere, ranet vor Ejendom, ført vore Sønner og Døtre i Fangenskab. Danmark sidder som Job i sine brændte Pauluners Aske, hjemsøgt af Saar og Sygdomme." Den stærkeste Personlighed blandt Folkets Førere, D. G. Monrad, drog kort efter Krigen i Landflygtighed, og Mænd som Tscherning og Andræ talte om at gøre ligesaa.

Men længe beholdt Mismodet ikke Overtaget. Saa stærk var Livsfølelsen i det Slægtled, der var præget af Gennembrudet i 1848, at der kun gik Maaneder, før Haabet syntes rejst paa ny. Allerede i December 1864 sang nationalliberale Politikere, samlede til Fest for „Fædrelandet", Edv. Lembckes Ord:

»Lad os da vente og ikke forsage,
agte paa de varslende Tegn under Sky,
bære de tunge Forsmædelsens Dage;
atter skal i Danmark en Morgen dog gry.«
»Da skal det ældgamle Banner paa ny
vinke til Seier de Faa mod de Mange,
og da skal atter blandt Sværdenes Gny
runge de freidige Sange.»

Danmarks Styrelse kom ved Krigens Afslutning i Hænderne paa det gamle Helstatspartis Mænd, Ministeriet *Bluhme* (1864—65), og dette fulgtes af det lidet partiprægede Ministerium *Frijs* (1865—70). De Partier, der i Frederik VII's Tid havde staaet over for hinanden, syntes efter Krigen i Opløsning, men denne Opløsning var mere tilsyne-

ladende end virkelig. Ikke mindst gælder dette med Hensyn til de nationale Følelser. Krigens Omvæltning ændrede ikke afgørende de Grundstemninger, der havde bestemt de forskellige Retningers Opfattelse af det danske Folks Stilling over for andre Folk.

Paa den ene Side stod de Kredse, der helt beherskedes af Bevægelsen fra Treaarskrigen, „Aanden fra 1848". Trods Nederlaget var disse Stemninger i Virkeligheden vedblivende de stærkeste. De var noget nær eneraadende i de Grupper af Folket, der samledes om *det nationalliberale Parti.* Dettes Førere var dybt grebne af Nederlaget, men de gav ikke op. Trods al Skuffelse følte de sig som Folkets Ypperste, som dem, der fremfor andre var i Pagt med den danske Folkeaand. Ingen anden Gruppe af Mænd kunde i Evner og Anseelse maale sig med denne Førerskare. Der var Monrad og Hall, Lehmann, Fenger og Krieger, H. N. Clausen og J. N. Madvig, C. Ploug og Alfred Hage. Monrad forlod Landet nogle Aar, og Hall blev aldrig rigtig sig selv efter Krigen. Men yngre Mænd traadte til: C. S. Klein, Chr. Rimestad og C. St. A. Bille. Fra 1865 samledes Partiets Venner i „Dansk Folkeforening", som gennem Møder og Smaaskrifter søgte at genrejse det sunkne Mod. Indrepolitisk set skiltes de Nationalliberale, Købstadspartiet under Akademikernes Ledelse, efter Krigen stærkere end før fra Bondepartiet, men paa det nationale Omraade naaede de Stemninger, der besjælede de Nationalliberale, dybt ind i *Bondevennernes* Kreds. „Grundtvigianerne" havde Mænd baade i den nationalliberale Lejr og i Bondevennernes Rækker. Til de første hørte V. Birkedal til de sidste den gamle Grundtvig og de to kommende Førere, Chr. Berg og Sofus Høgsbro. Men hvad enten Grundtvigianerne hørte til den ene eller den anden politiske Lejr, var de end stærkere behersket af nationale Følelser end selve de Nationalliberale. *„Det nationale Venstre"*, Bondevennernes talrigste Fløj, var Talsmænd for den Forening af Religiøsitet, Fædrelandsfølelse og Folkelighed, der svarede saa godt til Bondestandens aandelige Interesser, saaledes som disse paa det Tidspunkt var udviklet. Høgsbros Ugeblad „Dansk Folketidende" læstes af aandelig og politisk interesserede Bønder overalt i Landet. Flere og flere af disse sendte deres Børn til de grundtvigske „Folkehøjskoler", der just nu skød op af Jorden. I 1860 var der 11 Højskoler med 300 Elever, i 1870 var der 50 med 3000. Paa dem alle forkyndtes den nationale Vækkelse. Nordens Oldtidsbedrifter, Treaarskrigens Stordaad og de mægtige Voldsmænds Retskrænkelse i 1864 var Hovedemnerne for disse Skolers Historieundervisning.

Trods Uenighed om mangt og meget mødtes Universitetets og Højskolens Mænd i deres Opfattelse af Danmarks nationale Stilling. Nederlaget og Tabet af Sønderjylland var for dem en uforskyldt Uret. Mand og Mand imellem spurgte man ofte, hvorledes Gud kunde lade saadan

Uret ske; men, føjede man til, den Dag kom vel, da Gud gjorde Uretten god igen og lod Straffen ramme Ugerningsmændene.

Baade Nationalliberale og Grundtvigianere lagde et afgørende Ansvar for Ulykkerne paa Kong *Christian IX*. Man regnede ham for tysk af Sindelag og mere optaget af Ønsket om at være Hersker over de tre Hertugdømmer end af Iver for at knytte det danske Sønderjylland til Danmark. „Gud give Kongen et dansk Hjerte, om det er muligt", bad V. Birkedal i Ryslinge Kirke, og da Kongen kort efter Freden gæstede Jylland, sagde P. Larsen Skræppenborg ham paa Kolding Torv, midt blandt sønderjyske og kongerigske Bønder, at der var Tvivl om hans danske Sind, han var jo født i den tyske Del af Slesvig, og man tvivlede om de Mænd, han havde taget til Ministre.

Dronning Louise tillagde man alle Slags Rænker; Prinsesse Dagmars Ægteskab med Ruslands Tronfølger var ingenlunde velset, Rusland var jo Preussens Støtte. Ja, selv Prinsesse Alexandras Ægtefælle, Prinsen af Wales, betragtedes med ringe Sympati. England havde jo ikke hjulpet i 1864, og i de følgende Aar knyttede man i nationalt optagne Krese ingen Forhaabninger til det.

Ansvaret for Krigens Gang mente man, at Kongen delte med højere Officerer af sydslesvigsk eller holstensk Slægt. Mangfoldige Diskussioner førtes i Blade og Flyveskrifter om Hærledelsens Misgreb. Omfattende Undersøgelser fandt Sted, og med megen Lidenskab søgte man at paavise, at den Aand, der udgik fra Kongen og de højere Officerer havde lammet Hærens Handlekraft.

Ansvaret for selve Freden delte man mellem Kongen og hans Ministre, Mændene fra før 1848, Bluhme, David, C. F. Hansen, Carl Moltke. Stærkest var dog Stemningen mod E. S. E. Heltzen, der regnedes for Hoffets haandgangne Mand. Ogsaa det følgende Ministerium modtoges med overvejende Mistro, trods en ikke helt ringe personlig Sympati baade for Frijs og Estrup.

Over for de Nationalliberale og det nationale Venstre stod de konservative Helstatsmænd og den Fløj af Bondevennerne, der i Tscherning og Gert Winther saa deres Ledere; oftest fik denne Fløj tillige Tilslutning af Venstres mest indflydelsesrige Mand, J. A. Hansen.

De *Konservative* samlede sig i *Augustforeningen*, der stiftedes lige ved Krigens Slutning i August 1864. Ikke faa, der før havde regnet sig til de Nationalliberale, meldte sig til den nye Forening, revne med i Øjeblikket af det Indtryk, at deres Føreres Politik havde bragt Landet i Ulykke. Augustforeningens Folk havde Penge til Raadighed; de kunde holde fast Lokale, hvor de hyppigt samledes til Ordskifte eller Fest. En hel Række Flyveskrifter talte Foreningens Sag, og smaa og store Blade, opretholdte for Godsejernes Penge, tog til Orde for den.

Stor Udbredelse og Indflydelse fik de ikke, men megen indetrængt Vrede mod den offentlige Menings hidtidige Beherskere fik her Luft. Hele Ansvaret for, at Danmark var kommet ind i den Krig, der bragte Nederlaget, lagdes paa det Parti, der havde haft Ledelsen, da Krigen kom. „Det doktrinære Parti“, „Professorpartiet“, „Bureaukratiet“ var Betegnelserne for det, og i dets Hovmod saa man Aarsagen til alle Ulykkerne. „Hvad er det doktrinære Parti?“ spørger „En liden Katekismus“, udgaaet fra denne Kreds, og Svaret lyder: „Det er det Parti, som har voldt Landets Ulykke, fremkaldt Krigens blodige Ofre, Landets Lemlæstelse og de store Skatter.“ Over for de Doktrinære bør alle gode Borgere staa Vagt om „Christian den Trofaste“, „Christian Atterdag“. Skandinaverne er Landsforrædere, der vil skænke den svenske Konge Danmark. Frelsen er fredelig Forstaaelse med Preussen; helst skal den føre til en Personalunion mellem Kongeriget og de tre Hertugdømmer, knyttede sammen ved Kong Christians Person.

I det nationale Spørgsmaal var der megen Samklang mellem Augustforeningen og de Bondevenner, der fulgte Tscherning. Han havde gammel Sympati med Helstatsmændene, og ogsaa han saa i de Nationalliberales nationale Overmod Ulykkernes Hovedaarsag. Paa Tinge var Gert Winther denne Opfattelses Ordfører. Han var valgt i Østjylland, hvor tilsvarende Tanker forfægtedes af Højskoleforstander *Lars Bjørnbak*. Denne spottede den Oldtidsforherligelse, de andre Højskolefolk forkyndte, og angreb hvast den Skandinavisme, de andre lovpriste. Baade Tscherning, Winther og L. Bjørnbak var besjælet af en dyb Overbevisning om Danmarks militære Afmagt. Modstanderne opfattede dem som Talsmænd for en kras Materialisme, uforstaaende over for ideelle og nationale Værdier.

Mindre udpræget stod *J. A. Hansen* og hans Venner. J. A. Hansen var 1865 gaaet sammen med Godsejerne i „Oktoberforeningen“, og han delte deres Uvilje mod de Nationalliberale, Monrad undtagen. Men Sammensætningen af Ministeriet Frijs skuffede ham. Han var Formand for Landets største Partiorganisation „Østifternes Folkeforening“, siden kaldet *„Femtejuniforeningen“*. Men denne stod delt i de nationale Spørgsmaal; Flertallet af Medlemmerne stod i Virkeligheden Grundtvigianerne nærmere end Bjørnbakkerne. J. A. Hansen selv førte først og sidst „Almuens“ Sag mod „de Store“; til Udenrigspolitikken havde han kun sjældent et fast Standpunkt; han fulgte her villig de Stemninger, der til hver Tid havde Overtaget blandt hans Tilhængere.

Op mod 1870 var imidlertid den *Bevægelse*, der lige efter 1864 var rejst *mod den nationale Politik* fra før Krigen, stærkt *svækket*. De konservative Ministerier skuffede; det blev snart aabenbart, at det ikke var fornødent at staa Vagt om Kongen, og Augustforeningen, hvis Blade

kostede Godsejerne mange Penge, opløstes i 1869. Den personlige Tillid til de nationalliberale Førere var nok svækket, men den var ikke ramt afgørende, og de Stemninger, for hvilke de var Talsmænd, var vedblivende de stærkeste. Disse Stemninger var i Danmark som andetsteds fast knyttede til Folkestyrets Gennembrud. Man kunde bebrejde dem, der havde ført an, deres Overvurdering af Danmarks Indflydelse, men ingen af Kritikerne havde kunnet anvise en anden Politik, der havde haft Udsigt til at bringe alle Danske sammen under eget Styre. I hvert Fald, hvor hvasse Ord der end i Aarene efter Krigen skiftedes om Ansvar og Skyld, gled i Virkeligheden næsten alle ind i en national Politik, hvis første og sidste Maal var Generhvervelsen af det danske Sønderjylland. Og selv om Midlerne dertil var Uenigheden ikke stor, naar det gjaldt Handling. Det varede ikke længe, før de Nationalliberale med Undren saa Bluhme og David føre en national Politik, med hvilken de var ganske godt tilfreds. Siden fandt Grev Frijs, trods al Mistro over for Professorpartiet, sine bedste Raadgivere paa Udenrigspolitikkens Omraade i to nationalliberale Professorer, Krieger og P. Vedel.

2. Det sønderjyske Spørgsmaal.

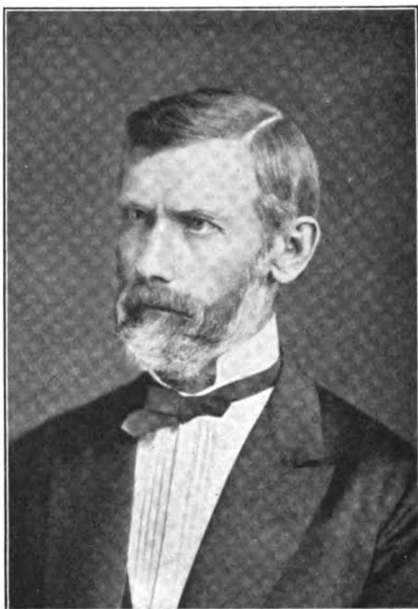
I. *Fra Wienerfreden 1864 til Freden i Prag 1866.*

Wienerfreden opfattedes ikke af det danske Folk og ikke heller af danske Politikere som en Afgørelse for lang Tid. Man havde en umiddelbar Følelse af, at den var saa dyb en *Uret*, at den inden længe *maatte blive ændret*, og man havde, ikke uden Grund, det Indtryk, at denne Uret erkendtes overalt uden for Tyskland. Men desuden afgjorde jo Freden ikke Hertugdømmernes fremtidige Skæbne. Det stod hen, om det skulde blive Augustenborgerne, Preusserne eller Østrigerne, der skulde raade i de forskellige Dele af de erobrede Lande. Man forudsaa bitter Strid mellem Erobrerne, og under denne Strid regnede man med, at Napoleon III, støttet af Europas offentlige Mening, vilde træde frem som Nationalitetsprincippets Talsmand.

Baade Helstatspolitik og Ejderpolitik opgaves straks. Ministeriets Chef og Udenrigsminister, den 70-aarige *Bluhme*, havde været Tilhænger af Helstaten; Nationalitetsprincippet, Grænsespørgsmaalets Afgørelse ved Afstemning var ham imod. Men han erkendte, at det eneste Maal, man nu kunde sætte sig, var at genvinde Nordslesvig; om fornødent maatte Grænsen drages ved Afstemning, men stor Vægt maatte der lægges paa, at Afgørelsen kom paa saadan Vis, at den ikke bragte Danmark Preussens Fjendskab. Han mødtes her med den Mand, der i en Menneskealder under skiftende Ministre var Udenrigsministeriets Le-

der, Departementschefen fra Halls Dage, den tidligere Professor *P. Vedel.* Denne stod Ejderpolitikerne nær, men han var nu, ligesom de, overbevist om, at Slesvigs Deling maatte være Maalet, og han forstod bedre end sine politiske Venner, at megen Forsigtighed maatte iagttages under Forsøget paa at naa dette Maal.

Allerede ved Nytaarstid 1865 fastslog Bluhme i en Forestilling til Kongen Programmet for den kommende Politik. Danmark maatte *afholde sig fra aktiv Indblanding* i de forestaaende Forhandlinger om Hertugdømmernes Skæbne, men opmærksomt følge Begivenhederne for at gribe enhver „Mulighed for en Formindskelse af de Ofre“, Freden havde paalagt det; enhver Art af Personalunion laa, „i det mindste for Tiden“, ganske uden for Mulighedernes Grænse; den Mulighed, der forelaa, var, „at en større eller mindre Del af Nordslesvig kunde tilbagevindes for Danmark“.

P. Vedel (1823—1911).
Udenrigsministeriets Direktør.
Fotografi fra 1860'erne.

Ogsaa Kongen erkendte de nye Forholds Krav; han billigede med sin Underskrift „den i nærværende Forestilling af vor Udenrigsminister allerunderdanigst fremsatte Politik“, og for denne arbejdede han i de følgende Aar, ogsaa ved Paavirkning af sine Slægtninge ved det engelske og russiske Hof.

I Bluhmes Ministertid kom der ingen Lejlighed for Regeringen til at gribe ind. Ved *Gasteinoverenskomsten* August 1865 mellem de tyske Stormagter fik Preussen Styrelsen af Slesvig og Kiels Havn, Østrig af Holsten, medens Preussen varigt fik Lauenburg. Overenskomsten snarere svækkede end øgede Danmarks Muligheder.

Men medens Ministeriet holdt sig tilbage, virkede Privatmænd med megen Iver. Allerede Foraaret 1864 havde en Kreds af Politikere, væsentlig Nationalliberale, sendt *Jens Julius (Jules) Hansen* til Paris. Han var velbegavet og velmenende, særdeles paagaaende, fantasirig og meget forhaabningsfuld. I Paris kom han i Forbindelse med Journalister og Politikere, fik sin Gang i Udenrigsministeriet, ja naaede frem til Kejser Napoleon. Utrættelig udviklede han for alle, der vilde

høre paa ham, at Nordslesvigs Tilbagegivelse vilde være en Sejr for Napoleons Nationalitetsprincip. Der var i de Tider endnu et vist Sammenspil mellem fransk og preussisk Politik, og allerede i Efteraaret 1864 fik Jules Hansen paa fransk Anbefaling Adgang til Bismarck; han fremhævede her, at Nordslesvigs Tilbagevenden netop forligtes godt med, at Preussen fik Resten af Hertugdømmerne. Han vandt megen Velvilje i Frankrig, og hos Bismarck fik han Forsikringer om, at Danmark under Krigen kunde have faaet det, der var dansk, og at Forholdene kunde tænkes en Gang at blive saadanne, at det danske Omraade kunde vende tilbage til Danmark. Paa Bismarcks Handlinger øvede han sikkert ingen Indflydelse; derimod hjalp hans Iver vel noget til at holde Liv i Interessen i Paris. Hans Beretninger til danske Politikere blev gennem Krieger Udenrigsministeriet bekendt.

Jules Hansen. (1838—1908.)
Fotografi fra 1860'erne.

Af anden Type var *Claus Molzen.* Han var Talsmand for Stemningerne i Augustforeningen, og han stod i Forbindelse dels med den idérige, omskiftelige og altid misfornøjede *Blixen-Finecke* og dels med *E. S. E. Heltzen.* Ogsaa Blixen-Finecke satte Nordslesvigs Tilbagevenden som Maal, men han havde en Forestilling om, at Christian IX samtidig kunde blive Hertug i den øvrige Del af Hertugdømmerne, og desuden mente han, at en nær Forstaaelse med Preussen kunde forenes med en Alliance med Sverige og Norge. For Molzen var det vigtigste stadig at være i Bevægelse; til sin politiske Agentvirksomhed knyttede han alle Slags besynderlige Forretningsplaner. Han holdt til i Berlins Regeringskontorer som Jules Hansen i Paris; ogsaa i det russiske Gesandtskab i København havde han sin Gang. Han vakte adskillig Bekymring i det danske Udenrigsministerium, gjorde i hvert Fald ingen Gavn, men næppe heller megen Skade.

Da *Grev Frijs* i November 1865 fulgte Bluhme som Ministerchef og Udenrigsminister, var han som de fleste Godsejere uvillig stemt over

for det „doktrinære“ „Professorparti“ og regnede sig for Helstatsmand, men han var ikke af dem, der følte sig som „Monarkiets“ Tjener uden Hensyn til dansk og tysk; han opfattede sig som dansk med ikke mindre Varme end de Nationalliberale. „Jeg vil med mit Hus og Alt, hvad jeg ejer, tjene gamle Danmark, mit elskede, men sønderrevne Fædreland,“ sagde han ved den Fest for store og smaa Bønder i Oktober 1865, der dannede Indledningen til hans Overtagelse af Magten. Naar senere Gengivelser satte „Kongen“ i Stedet for „gamle Danmark“, var dette langt fra Grev Frijs' Tanke; han havde Lensgrevens Følelse af at skylde Kongen meget Hensyn, men højt derover stod for ham Pligtfølelsen over for Land og Folk. Hans Stemning over for Tyskland var yderst uvillig, og Bismarck personlig var ham til det yderste frastødende. „Jeg erindrer aldrig at have mødt en Mand med et saa ondt Øje“, skriver han en Gang, og ved anden Lejlighed taler han om „hans nederdrægtige Charakteer“.

Da Grev Frijs overtog Ledelsen, fastslog han, at han i den sønderjyske Sag vilde følge i Bluhmes Spor. Men allerede i Foraaret 1866 stod han over for det Spørgsmaal, om Tiden nu ikke var inde til at gribe ind. Det trak nu op til *Opgøret mellem Preussen og Østrig*. Fra østrigsk Side lod man Danmark forstaa, at hvis det gik med Østrig, kunde man let enes om Hertugdømmerne. Men Grev Frijs troede ikke paa, at dette kunde føre til noget. Han interesserede sig mere for Tanker, der fremsattes af den danske Gesandt i Berlin, om at søge Aftaler med Preussen. Men først spurgte han i Paris. Fransk Politik var endnu velvillig over for Preussen, der ansaas for svagere end Østrig. Den franske Udenrigsminister tilraadede derfor at søge Forstaaelse med Bismarck. Maaske kunde man ved Løfte om Neutralitet faa Nordslesvig til Aabenraa, mod Alliance Als og Dybbøl, ja muligvis endog Flensborg. Men man maatte være forsigtig og binde Bismarck ved klare Aftaler.

I København besluttede man at følge Raadet. I April 1866, paa et Tidspunkt, da Krigsudsigterne for øvrigt syntes aftagende, lod Regeringen den danske Gesandt i Rusland, *Otto Plessen*, paa Gennemrejse i Berlin henvende sig til Bismarck. Henvendelsen gjaldt ikke Neutraliteten, men Forbund; Danmark skulde under den eventuelle Krig besætte Slesvig til Syd for Flensborg og forsvare det mod mulige Angreb; den danske Flaade skulde sammen med den preussiske beskytte Østersøen og Nordsøen; til Gengæld skulde Preussen garantere, at Danmark ved den endelige Fred fik de Dele af Nordslesvig, de danske Tropper havde holdt besat under Krigen.

Efter Otto Plessens Indberetning svarede Bismarck, at han selv ikke var uvillig til at opgive, hvad der virkelig var dansk, men Kong Vil-

helm og den offentlige Mening i Tyskland var mod det. Der krævedes en mere krigerisk Situation, for at der kunde blive Tale om noget saadant; en Linje Syd for Flensborg var for meget forlangt. Han miskendte ikke Fordelene ved en Alliance med Danmark, men han havde tænkt i Krigstilfælde at lade Hertugdømmerne besætte af mecklenburgske og kurhessiske Soldater; han skattede den danske Flaades moralske Betydning, men materiel Vigtighed havde den ikke; den italienske Flaade kunde holde den østrigske Stangen, og traadte en anden Stormagt ind i Krigen, forslog den danske Flaade dog ikke.

Bismarck omtaler i sine Optegnelser Henvendelsen som et Tilbud om „Offensiv- og Defensivalliance"; han har overfor det fremhævet, hedder det, at han allerede tidligere havde sagt, at de Grænsestrækninger, der ønskede at være danske, var af ringe Værdi for Preussen, men Als og Dybbøl maatte Preussen i alle Tilfælde beholde af militære Grunde; han havde ikke sagt principielt „Nej" til et Forbund, men forklaret, „at den principielt ønskværdige Intimitet mellem Preussen og Danmark, vilde have større Udsigt, jo mere maadeholdende vi var i vore gensidige Fordringer, Preussen med Hensyn til aktiv Bistand under Krigen, Danmark med Hensyn til de ønskede Afstaaelser."

Da Plessen fjorten Dage senere atter rejste gennem Berlin, søgte han paa ny Bismarck. Men han opnaaede kun en noget stærkere Afvisning. Ligesom Frankrig var spurgt i Forvejen, underrettedes siden Rusland om Henvendelsen.

Det var naturligt, at det *danske Alliancetilbud* maatte blive *resultatløst*. Bismarck, der søgte at vinde de flest mulige i Tyskland til Kamp mod Østrig, kunde ikke købe Danmarks Tilslutning ved Deling af det „Slesvig-Holsten", for hvis „Befrielse" Tyskland just havde kæmpet. Den danske Regering trøstede sig med, at Tilbudet maatte have fjernet Bismarcks Mistanke over for Danmark, men denne Antagelse er tvivlsom; han kan lige saa vel have sluttet, at naar Danmark afvistes af ham, gik det vel til Østrig. Mest værdifuld var den Viden, man fik om, at Bismarck ikke interesserede sig stort for Danmarks Holdning under den ventede Krig.

Ejendommeligt for Tidens Forhold er det, at dette Tilbud, der kunde være blevet saa afgørende for Danmarks Skæbne, blev givet uden nogen som helst Forhandling med Rigsdagen, ja, saa vidt vides, uden Drøftelse med Lederne for de forskellige Partier. Krieger vidste Besked, antagelig gennem Vedel; dog troede han, at Tanken var udgaaet fra Frankrig, og at Hensigten var at opmuntre Bismarck til Krig mod Østrig. Selv udtaler han sig ikke om Tilbudets Betimelighed; derimod oplyser han, at Bluhme billigede det, og at Andræ misbilligede det. Frijs's Svoger, Godsejer *H. Carlsen*, der i denne Tid hørte til det natio-

nale Venstre, fik Nys om det franske Raad gennem en af de fremmede Gesandter og advarede i den Anledning Frijs. Af Venstres Fører fik, saa vidt det er oplyst, ingen Besked.

Da Krigen kom nogle Uger senere, i Juni 1866, lod Østrig Danmark forstaa, at der ikke vilde være noget at sige til, at danske Tropper besatte Sønderjylland. Man saa aabenbart gerne, at Danmark skaffede Preussen det mest mulige Besvær, men Ønske om et Forbund var der saa lidt i Wien som i Berlin. Man frygtede Indflydelsen paa de tyske Folkestemninger. I København følte man sig ikke fristet til de Eventyr, hvortil Østrig i Stilhed opmuntrede. Hvorledes det end kunde gaa med Krigen: saa meget var vist, at Preussen var nært og Østrig fjernt. Under Krigen holdt Danmark sig da ganske stille; ingen militære Foranstaltninger fandt Sted. Befolkningen fulgte Kampen mellem „Røverne fra 1864“ med Haab om, at den paa en eller anden Maade skulde blive til Gavn for Danmark, men uden synderlig Tro derpaa. Preussens overvældende Sejr modtoges med dyb Bekymring. „Preussen ligger nu mellem os og det øvrige Europa“, skrev „Fædrelandet“, „det aflukker os fra Fastlandet; det vil udbrede sig paa begge Have, og det strækker sin Arm, kan man gerne sige, lige ind i vore Indvolde“; „det kan, hvad Dag det vil, være med overlegen Magt midt iblandt os, og hvad der er det værste af alt: det raader over dansk Kød og Blod, som vi ikke kan lade i Stikken, og som vi dog kan gøre overordentlig lidet for at beskytte og støtte mod Undertrykkelse og Udryddelse.“ En vis Trøst saa man i, at Preussen foreløbig var saa optaget af andre Opgaver, at det kunde antages at lade Danmark i Fred, naar dette viste stor Forsigtighed. Denne Forsigtighed vanskeliggjordes ved Sønderjyllands Stilling, men man haabede, at der under Fredsforhandlingen dog ogsaa kunde „blive Spørgsmaal om det danske Slesvigs Fremtid.“

Dette Haab gik i Opfyldelse. *Fredsforhandlingerne* fandt Sted under Napoleon III's Mægling. Før de begyndte, havde Bismarck lovet ham at gaa ind paa, at „de nordlige Distrikter i Slesvig“ skulde afstaas til Danmark, hvis de ved en fri Afstemning udtalte Ønske derom. Under Forhandlingen om den foreløbige Fred i Nikolsburg den 26. Juli søgte Bismarck, paavirket af Kong Vilhelms Modstand, at komme bort fra Løftet, men det lykkedes ikke. Under Forhandlingerne for den endelige Fred i Prag d. 23. August, søgte han atter Tilsagnet om Nordslesvig fjernet, men over for Frankrigs Krav gav han efter, og det blev staaende i Pragfredens Artikel 5.

II. *Forhandlingerne om § 5 1866—1870.*

Efterretningen om det *Løfte*, Preussen havde givet, vakte en overstrømmende Glæde i Danmark. Men snart begyndte Tvivlen at melde sig. Vilde Bismarck holde det givne Løfte? Hvilken Del af Nordslesvig vilde i saa Fald faa Lov til at stemme? Vilde det kun blive en smal Strimmel mod Nord? Hvis det blev Tilfældet, mente mange, det var bedre slet intet at faa; det vilde jo kun betyde, at den danske Befolkning, der dog blev tilbage under tysk Herredømme, blev helt hjælpeløs.

Den danske Gesandt i Berlin spurgte om Udsigterne til Paragraffens Gennemførelse, men fik meget affejende Svar af Bismarck. En Deputation af danske Sønderjyder tog til Berlin for at takke Kong Vilhelm og Bismarck, men de blev ikke modtaget. Længe hørtes ikke andet om Opfyldelse af § 5 end løse Rygter i den europæiske Presse. Regeringen vidste ikke stort mere end Befolkningen, men den bar den størst mulige Tillidsfuldhed til Skue. Den 12. Novbr. aabnedes Rigsdagen med en Trontale, der mindede om § 5. Denne Paragraf, hed det, gav sammen med den almindelige nationale Udvikling i Europa Haab om, at Danmark skulde „naa de for Vor Stat betryggende og for Vort Folk naturlige Grænser"; man takkede Napoleon og hilste § 5 som „Pantet paa vor mægtige Nabos Hensigt om at stille sine Forhold til Danmark paa et varigt og oprigtigt Venskabs Grundvold".

Men foreløbig skete intet. I December 1866 vedtog den preussiske Landdag Loven om Slesvigs og Holstens Forening med Preussen. Over for Klager over § 5 erklærede Bismarck, at Landdagen ikke kunde løse ham fra „Forpligtelser, som Preussen er gaaet ind paa", men i øvrigt skød han Spørgsmaalet ud i Fremtiden. Først hen paa Foraaret kom der Liv i Sagen. Den 7. Maj 1867 mødtes Stormagternes Udsendinge i London til en Konference om Luxemburg, om hvis Stilling der da var Strid mellem Frankrig og Preussen. Samme Dag indfandt den preussiske Gesandt i København, Hr. *von Heydebrand und der Lasa*, sig hos Grev Frijs og spurgte, om Danmark var villigt til en Forhandling om de Garantier for den tyske Befolkning og den Overtagelse af visse Pengeforpligtelser, der maatte være en Betingelse for Tilbagegivelse til Danmark af de i Pragfredens § 5 omtalte nordslesvigske Distrikter. Dermed begyndte en Række *trælsomme Forhandlinger*, som varede ved til tæt op mod den fransk-tyske Krig i 1870.

Bismarck indtog under disse Forhandlinger det *Standpunkt*, han siden 1864 havde udtalt ved hver given Lejlighed, baade over for Frankrig og over for Danmark. Han erkendte, at Preussen ingen Interesse havde af at fastholde Land, hvis Beboere for Alvor ønskede at høre til en an-

den Stat. Men han føjede til: Flensborg er en tysk By, Dybbøl og Als har „strategisk“ Værdi; Preussen kan ikke afstaa dem for maaske at blive nødt til at erobre dem en Gang til. Men selv om Grænsen saaledes maatte gaa Nord for Als, fandtes ogsaa dér Tyskere i ikke ubetydeligt Tal, navnlig i Byerne. De maatte sikres ved, at Danmark over for Preussen paatog sig en Række Forpligtelser. Han kunde ikke gøre saa store Indrømmelser, som Danmark ventede; han kunde derfor ikke gøre Regning paa at opnaa en virkelig Sympati i Danmark, hvor Stemningen efter hans Opfattelse var Preussen meget fjendsk. Hans Interesse i en Løsning var derfor ikke stor, selv om han naturligvis stod ved det givne Ord. Et retsligt Krav gav Pragfreden hverken den nordslesvigske Befolkning, Danmark eller Frankrig; Preussen havde kun bundet sig over for Østrig. Det forhandlede af god Vilje med Danmark, men stillede under denne Forhandling frit de Betingelser, det ansaa for paakrævede. Forlangte Østrig udtrykkelig Paragraffens Opfyldelse, vilde Preussen straks opfylde den. Men det vilde da blive inden for de snævreste Grænser, der i det hele var forenelige med Traktatens Ord. Undertiden mindede han ogsaa om, at han maatte tage Hensyn baade til Kong Vilhelm og til Folkestemningen.

Det første Afsnit af Forhandlingerne, Maj 1867 til Marts 1868, foregik under helt officielle Former. Straks efter Henvendelsen spurgte den danske Regering, hvilket Omraade der kunde være Tale om, og hvilke Garantier man krævede. Svaret blev, at man ikke kunde gaa længere mod Syd end til en Linje fra Aabenraa, og at Danmark maatte sige, hvilke Garantier det vilde tilbyde; disse kunde tænkes erstattede ved, at Tyskland beholdt som „Enklaver“ særlig tyske Dele som Haderslev og Aabenraa.

Dette Svar føltes i København som yderst pinligt. Under alle Overvejelser havde der været Enighed om, at Garantier, der gav den mægtige Nabo Lejlighed til Indblanding, vilde være meget farlige, og at ingen virkelig Løsning var naaet uden Tilbagegivelse af Als og Sundeved, de fleste føjede endda Flensborg til. Foreløbig nøjedes man med at svare, at man mente, at den almindelige danske Lovgivning vilde yde Tyskerne al fornøden Tryghed, men i øvrigt bad man Bismarck meddele, hvilke Garantier det var, han krævede; det kunde jo ske under mundtlige Forhandlinger.

I Efteraaret 1867 fandt derpaa en Række Samtaler Sted mellem den danske Gesandt i Berlin, Kammerherre Quaade og en Embedsmand i det preussiske Udenrigsministerium, Lothar Bucher. Fra tysk Side opstilledes en lang Række Garantikrav: Tyskerne i Nordslesvig skulde sikres mod Indgreb i Foreningsretten og den private Undervisning, mod Embedsmændenes Vilkaarlighed og mod de danske Beboeres

Fjendskab; det tyske Sprog skulde være ligeberettiget med det danske i Retspleje og Forretningsliv; kirkelige Forhold og Købstadforfatninger skulde ordnes i Overensstemmelse med den i 1846 bestaaende Tilstand o. s. v. Var Preussen og Danmark uenige om Fortolkningen af Aftalerne, skulde en Voldgiftsdomstol træffe Afgørelsen.

Regeringen overvejede nøje de Muligheder, der nu forelaa, og denne Gang udstrakte Overvejelserne sig til de toneangivende nationalliberale Politikere; derimod vides det ikke, at Sagen har været drøftet med nogen af Venstres Ledere. Krieger mente, at man skulde gaa vidt med Garantier, selv om det var umuligt at faa Als og Sundeved; han var særlig glad ved Tanken om en Voldgiftsdomstol; Fengers Opfattelse var en lignende. Derimod var Hall angst for Garantierne, og denne Stemning var utvivlsomt den overvejende. Dette var ogsaa Tilfældet inden for Ministeriet, men man besluttede dog at holde Liv i Forhandlingerne ved Drøftelse af de enkelte Krav og ved Forsøg paa at faa Klarhed over, hvilket Landomraade Preussen vilde gaa ind paa at afstaa. Med Garantiforhandlingerne gik det nu nogenlunde, men da Bismarck i Februar 1868 omsider gav et positivt Tilbud med Hensyn til Grænsen, gik dette kun ud paa en Linje fra *Gjennerbugt* vestover. Dette betød, at kun Halvdelen af det danske Nordslesvig vilde blive givet tilbage. For at opnaa det, vilde den danske Regering ikke paatage sig de frygtede Garantier. I Marts 1868 meddeltes dette Bismarck, idet man dog udtalte Haabet om yderligere Forhandling. Det gjaldt jo at stille sig saaledes, at Preussen ikke over for andre Magter kunde paaberaabe sig, at Danmark havde afbrudt Forhandlingerne.

Saaledes døde den officielle Meningsudveksling hen. Men Bismarck synes at have ment, at Preussen var kommet til at staa lidt uheldigt over for de andre Magter. Der gik i hvert Fald ikke tre Uger, før den danske Gesandt i Berlin, endnu i Marts 1868, modtog en privat „Meddelelse“ fra Bismarck. Den gik ud paa, at han personlig oprigtig ønskede en Løsning, han var villig til at foreslaa Kongen en sydligere Linje, men den aldrende Konge havde Krav paa, at man skaanede hans Følelser, derfor kunde Bismarck ikke gaa for vidt, selv om de militære Hensyn i Virkeligheden ikke betød saa meget. Den bedste Vej til at paavirke Kongen vilde være at benytte Kong Christians Familieforbindelser. Den danske Regering spurgte nu i *St. Petersborg*, om Zaren vilde paavirke Kong Vilhelm. Man fik til Svar, at det var bedst, at Henvendelsen kom fra Christian IX selv; en saadan Henvendelse vilde Zaren støtte, men Danmark maatte for at opnaa noget love en inderlig Forening med Preussen over for alle tilkommende Eventualiteter. I København opfattedes dette som en militær Alliance med Preussen, og derfor veg man tilbage; man vilde kun love ikke at gaa mod det.

I Maj 1868 afsendte Christian IX dog et indtrængende Brev til Alexander. Han udtalte Ønsket om Deling efter Afstemningsgrænsen. Han afviste vidtgaaende Garantier, men lovede ikke at foretage Fæstningsanlæg paa Als og ved Dybbøl. Han ønskede kun, at der maatte blive skabt saadanne Forhold, at den danske Regering fik størst mulig Sikkerhed for at kunne indtage en fuldstændig og varig Neutralitet under de Forviklinger, som kunde opstaa i Europa.

I St. Petersborg ansaa man imidlertid disse Grænsekrav for haabløse, og Alexander nøjedes med under et Besøg i Berlin i vage Ord at anbefale Kong Vilhelm at vise Imødekommenhed. Nogle Maaneder senere gav Russerne Bismarck Afskrift af Christian IX's Brev, men man havde i Forvejen ladet ham vide, at man godt forstod, at det ikke kunde føre til noget. Bismarck viste nu ikke den Tilbøjelighed til Indrømmelser, som han havde antydet i Marts 1868.

I Slutningen af 1869 opfordrede endelig *Napoleon III* Alexander til at paavirke Kong Vilhelm, og Zaren skrev nu virkelig til denne. Han erindrede om, hvad han før havde sagt til ham om det nordslesvigske Spørgsmaal: det kunde benyttes af Frankrig som Paaskud til Krig, og Napoleon klagede bestandig over, at det svækkede hans Stilling i Frankrig, at § 5 endnu stod uopfyldt. Kong Vilhelm svarede, at hvis Frankrig ikke af anden Grund vilde føre Krig, vilde det ikke gøre det af Hensyn til dette lille Grænsespørgsmaal; hvis Østrig krævede § 5 opfyldt, vilde han gøre det, men han vilde da kun give Danmark en smal Strimmel Nord for Christiansfeld; videre kunde han kun gaa ved venskabelig Overenskomst med Danmark, naar dette bød de fornødne Garantier.

Forhandlingerne om Nordslesvig fandt da Sted til tæt op mod Udbrudet af den fransk-tyske Krig. Den danske Regerings Program under disse Forhandlinger var, at den nye Grænse skulde gaa Syd om Flensborg. Men man var, om nødvendigt, villig til at nøjes med en Linje Syd for Aabenraa. Overfor det Spørgsmaal, om man i Nødsfald vilde nøjes med en Grænse ved Gjennerbugt, kom man ikke til at tage endeligt Standpunkt. Ind i Overvejelserne om Grænsen blandede sig Spørgsmaalet om „Garantierne" for de tyske Mindretal. Der var over for dette Krav stor Bekymring; ikke fordi man tænkte paa at hæmme dette Mindretals Frihed; men fordi de tyske Krav betød Tilsidesættelse af det danske Flertals naturlige Ret; og fordi man frygtede tysk Indblanding i danske Forhold. Det var desuden naturligt, at man følte Garantikravet som mere ubegrundet, jo mindre Landomraade der blev Tale om. Men de Indrømmelser, Preussen vilde gaa ind paa, svarede kun daarligt til de danske Forhaabninger. Virkelig Interesse for Sagen fandtes ikke hos de andre Stormagter. Østrig beskæftigede sig ikke med den, England kun meget lidt. I Rusland var der i Kraft af Slægtskabet og vel ogsaa

i Tilslutning til tidligere russisk Politik nogen Interesse for Sagen, men denne syntes dog Lederne derovre alt for lille til, at man vilde sætte noget ind derpaa. I Frankrig føltes det som en Hensynsløshed, at den af Frankrig fremkaldte Bestemmelse i Pragfreden ikke opfyldtes. Men, til Tider i alt Fald, var man ganske tilfreds med at have dette Anklagepunkt mod Preussen i Behold. Det kunde ske, at man lod Danmark vide,

Festmaaltid for Slesvigerne paa Klampenborg d. 5. Septbr. 1865.
Træsnit. »Illustreret Tidende«.

at det „ikke burde være misfornøjet med, at Preussen beholdt denne Torn i Foden". Ogsaa i Paris syntes dette Grænsespørgsmaal da kun af beskeden Betydning.

Kort efter at Forhandingerne var begyndt, udtrykte den danske Rigsdag i en Adresse til Kongen, i Juli 1867, sin Fortrøstning om „at den Retfærdighedshandling imod Danmark, som tilsigtedes ved Bestemmelsen i Pragfreden, vil blive fuldbyrdet, fuldbyrdet saaledes, at der tilvejebringes den sande i Befolkningens Ønske begrundede Adskillelse imellem, hvad der vil høre til Danmark, og hvad der vil høre til Tyskland, og det uden at der i denne Ordning nedlægges Spirer til fornyet Forvikling og Strid." „Herved og kun herved vil den Grundvold være lagt, hvorpaa et varigt og oprigtigt Venskabsforhold kan bygges mellem Danmark og vort sydlige Nabofolk."

Men i de følgende Aar, da man ventede paa Opfyldelsen af § 5, voksede *Mistroen og Uviljen over for Preussen* atter i det danske Folk. Man

fik det Indtryk, at Danmark kun blev holdt hen, at Bismarck aldeles ikke vilde opfylde Paragraffen paa en blot nogenlunde tilfredsstillende Maade. I Sønderjylland var der, navnlig paa Als, megen Frygt for en Løsning, hvorved Dele af det danske Sønderjylland helt ofredes. Denne Bekymring bredte sig til Kongeriget. I den nationalliberale Presse advaredes hyppigt mod et daarligt Forlig; hellere, hed det, maatte man lade sit Tilgodehavende staa til bedre Tider end nu modtage et utilfredsstillende Afdrag paa Preussens Gæld. Med usvækket Interesse fulgtes Nordslesvigernes Arbejde for at hævde dansk Sprog og Sindelag, deres Bestræbelser for at fastslaa, at de var og vilde blive ved at være Danske. Toneangivende Politikere stod i stadig Forbindelse med de sønderjyske Ledere; for „Dansk Folkeforening" var det en Hovedopgave at hjælpe Sønderjyderne, og gennem de opblomstrende Højskoler knyttede de grundtvigske Venstrekredse nær Forbindelse med sønderjyske Bønder, hvis Børn i stort Tal besøgte Højskolerne. I 1865 gæstede 2000 Sønderjyder København, hvor de fejredes med overstrømmende Hjertelighed; talrige Besøg i mindre Stil fandt Sted rundt om i Landet.

De tyske Overgreb over for danske Sønderjyder var i disse Aar som senere talrige. Dag efter Dag bragte danske Blade Beretninger derom, og disse Meddelelser bidrog vel mest af alt til at holde Harmen mod Preussen levende. Tit gav denne Harme sig Udslag paa saadan Vis, at det vakte Opmærksomhed i Tyskland, og ofte førte Bismarck Klage derover. Selv Ytringer af Kongen kunde volde Besvær. Det hændte saaledes i Foraaret 1867, at Kong Christian under et Besøg i London sagde til nogle derboende Danske, at man selv i Sydslesvig kunde høre Folk sige, at de hellere vilde dø med Danmark end ødelægges med Preussen, en Ytring, det bagefter blev fornødent at dementere.

Til sidst brød Utaalmodigheden igennem over for de resultatløse Forhandlinger om § 5. I Foraaret 1870 mødtes Sønderjydernes Fører, *H. A. Krüger*, med de nationalliberale Ledere i Ønsket om, at der skulde gøres Ende paa Forhandlingerne, saa det kunde blive klart for alle, at Preussen ikke vilde opfylde sine Forpligtelser. „Fædrelandet" og „Dagbladet" anbefalede stærkt Afbrydelsen, og toneangivende Politikere søgte at paavirke Grev Frijs dertil. Krüger vilde til Paris for at bede Kejseren gribe ind. Hans nationalliberale Raadgivere, der ikke ansaa ham for meget skikket dertil, holdt ham foreløbig tilbage. Men de, og mange med dem, var nu overbevist om, at med det gode naaedes intet over for Preussen. De satte nu alt deres Haab til den ventede store Krig, det europæiske Opgør, under hvilket Sverige-Norge og Frankrig skulde skaffe Danmark dets Ret.

3. Skandinavismen.

Tanken om en nær Sammenslutning mellem de tre nordiske Lande ramtes haardt af Krigen i 1864. Denne bar Vidnesbyrd om, at som Magtforholdene var i Europa, kunde Sverige og Norge ikke hjælpe Danmark, og lige saa klart var det, at Danmark ikke kunde yde Broderlandene nogen Støtte, hvis det var mod dem, at Stormagtsangrebet rettedes. Men det forstodes kun halvt, at Forhold mægtigere end Enkeltpersoners Vilje her var afgørende. I ivrig skandinaviske Kredse opfattede man Sverige-Norges Tilbageholdenhed som et Resultat af øjeblikkelige, personlige Forhold: Christian IX's antiskandinaviske Sindelag, svensk-norske Politikeres national-egoistiske Holdning. Det føltes som om Sverige-Norge havde „svigtet" Danmark, ja næsten vist Troløshed over for Broderfolket. Henrik Ibsen gav denne Stemning bitre og stærke Udtryk, og mange i Sverige og Norge følte sig skamfulde over Ledernes Forsigtighed. I Danmark var der megen Skuffelse over for dem, der havde lovet saa godt i Festernes Dage og lige før Krigens Udbrud stillet Forbundet i Udsigt, men som derefter veg tilbage, da Faren var der.

Men disse Stemninger blev ikke afgørende. De Kredse, der før 1864 havde samlet sig om de *skandinaviske Tanker*, blev tro mod dem. I Danmark styrkedes de meget ved den Følelse af Forladthed, som nu herskede. Alene var Danmark for lille, for svagt et Land, hed det. Kun sammen med Brødrefolkene havde det en Fremtid. Denne Stemning beherskede baade de Nationalliberale og det nationale Venstre; den raadede ved Universitetet, i de lærde Skoler og paa Højskolerne. Og man nøjedes ikke med Tanken om aandeligt Samarbejde; man vilde militært Forbund, ja i Grunden Sammenslutning i et nært Statsforbund.

I Februar 1866 udviklede saaledes „Fædrelandet", at Danmark ikke kunde værge sig og ikke kunde genvinde det danske Slesvig uden Alliance. Men ingen af Stormagterne interesserede sig alvorligt for Danmark. Kun Sverige-Norge kunde blive dets Forbundsfæller. „Som Danmark kun har een Fjende, saaledes har det ogsaa kun een Ven, hos hvem der er Mulighed for at finde den Hjælp og Beskyttelse, som vi behøver." Opgaven maatte derfor være at skabe „en fast varig politisk Forbindelse, man kalde den saa Forbund eller Union", der stiller de tre Riger „som en solidarisk Enhed over for den øvrige Verden med et fælles Forsvarsvæsen."

Tre *særlige Foreninger* virkede i de følgende Aar med dette Maal for Øje: „Nordisk Nationalforening" i Sverige, „Skandinavisk Selskab" i Norge, „Nordisk Samfund" i Danmark. De udgav som Fællesorgan *„Nordisk Tidsskrift"*. I Juni 1866 mødtes Talsmænd for Bevæ-

gelsen, 130 i Tal, i Stockholm; blandt dem var O. Lehmann og C. Ploug. Man vedtog et Program i nær Tilslutning til den her gengivne Artikel fra „Fædrelandet". Maalet skulde være „en politisk Sammenslutning mellem Nordens Riger, hvilende paa Grundvolden af fælles Forsvar, fælles Ledelse af Udenrigspolitikken, Forbundsrepræsentation, hvori saavel Staternes Tal som deres Folkemængde er udtrykt." Militære Fagmænd burde mødes for at planlægge det fælles Forsvar. Spørgsmaalet om fælles Konge rejstes ikke; mange af de Danske ønskede, at den svenske Kongeslægt maatte komme til at bære ogsaa Danmarks Krone, men forkynde dette som Program kunde man jo ikke.

Dr. phil. C. *Rosenberg*. (1829—85). Fotografi.

Bevægelsen blev stærkere i Danmark end i de to andre Lande. Lederen af „Nordisk Samfund", Dr. phil. C. Rosenberg, virkede her utrættelig for den nordiske Enhedstanke, navnlig gennem Ugeskrifter og ved Møder, og han bragte Medlemsantallet op til 2000. *Forfatningstankerne* udformedes nu nærmere med den nordamerikanske Forfatning som Forbillede. Foreløbig tænkte man sig to Konger, men undertiden føjedes til, at naar Folkene først var enige om Sammenslutningen, fandt Kongerne vel Udvej til at opfylde deres Ønsker. Enhedskravets Begrundelse var folkelig historisk; een Gang havde Nordens Folk staaet hinanden saa nær, at de i Grunden kun var eet Folk; endnu forstod de hinandens Sprog, og en fælles nordisk Folkeaand forenede dem; men først og sidst: de trængte til hinandens Hjælp over for truende Stormagter.

Ikke blot C. Ploug og O. Lehmann, men ogsaa en af det nationale Venstres Mænd, Hofjægermester H. R. Carlsen, stod i nært Samarbejde med Rosenberg. De fleste andre Politikere var mere tilbageholdende; men selv om de ikke ønskede at træde frem just nu, ja snarest mente,

at Bevægelsen burde ligge stille til bedre Tider, sluttede dog Mænd som Sofus Høgsbro, Bille og Hall sig i Virkeligheden til den Grundbetragtning, hvorpaa „Nordisk Samfund“ byggede.

Over for den stod en bevidst *Modbevægelse* fra „Augustforeningen“, Bjørnbakkerne og, om end mindre udpræget, „Femtejuniforeningen“s Ledere. De Blade, der førte Ordet for disse Retninger, spottede Skandinavismen som et Udslag af en Oldtidsdyrkelse, der ikke kunde danne Grundlag for Nutidens Handling; denne Tale om et forenet Norden, sagde man, maatte øge Preussens Mistro, saa det til sidst slog sig sammen med Sverige om at dele Danmark, og Tanken om at gøre en svensk Prins til dansk Konge var Højforræderi. Særlig højt gik Bølgerne i 1868 paa store Møder, hvor „Skandinaverne“ og Bjørnbakkerne prøvede Kræfter. Til sidst fandt Gert Winther og J. A. Hansen det fornødent sammen med nogle af deres Meningsfæller at udstede en alvorlig Advarsel mod de skandinaviske Fantasier. Det vægtigste Indlæg mod Bevægelsen kom imidlertid fra Historikeren *Casper Paludan-Müller*, der kaldtes frem, fordi man havde taget hans Skildringer fra Kalmarunionens Dage til Indtægt. Han hævdede heroverfor, at det var ugørligt at knytte Sverige og Norge til Kampen for Sønderjyllands Generobring; søgte man nu som i svundne Tider at tvinge de nordiske Folk for tæt sammen under fælles Forfatning, vilde det blot føre til ny Kiv. „Enighed og ikke Eenhed,“ sagde han, „er den sande Form for et broderligt og velgørende Samliv af Danmark, Norge og Sverige.“

En stor Opmuntring fik Skandinavismens Venner i 1868 ved *Kronprins Frederiks Forlovelse med Prinsesse Louise af Sverige.* Rygten havde svirret om, at Prinsessen skulde ægte en tysk Prins; des gladere blev man derfor, da Budskabet om Forlovelsen kom; den syntes et Vidnesbyrd om, at de to Kongehuse mødtes i Forstaaelse af Nordens Interesser, og for første Gang spirede i ivrig nationale Kredse velvilligere Stemninger over for Christian IX. „Tilnærmelsen mellem det danske Kongehus og det danske Folk,“ skrev Bille i „Dagbladet“, „er, tror vi, af større og mere indgribende Betydning for os end Tilnærmelsen — ikke imellem Nordens Folk, — thi den gaar sin Gang og følger sin Stjerne — men mellem Nordens Kongehuse.“ Da Rigsdagen mødte d. 5. Oktober, oplæste Kongen selv Trontalen, hvori Forlovelsen stærkt fremhævedes. Balthazar Christensen, Carlsen, N. C. Frederiksen og C. V. Nyholm, altsaa Mænd af det nationale Venstre og af det Mellemparti, der søgte at bygge Bro mellem Venstre og Nationalliberale, foreslog som Svar en Lykønskningsadresse. „Det danske Folk“ hed det her, „vil med Kjærlighed og Haab modtage Deres Majestæts nye Datter. Vi hilser med Glæde denne Forbindelse mellem tvende af Nordens Kongebørn som et Vidnesbyrd om, at dets Fyrster mødes i Er-

kjendelse af den høie Betydning, Eenighed og Sammenhold mellem Rigerne vil have for disses fremtidige Selvstændighed og Udvikling." „Antiskandinaverne", J. A. Hansen, Winther og Jacob Scavenius foreslog at nøjes med at sige: „Det danske Folk hilser med Glæde denne Forbindelse mellem tvende af Nordens Kongebørn, og det vil med Kjærlighed og Haab modtage Deres Majestæts nye Datter," eller dog

Georg Hansen fot.

Kronprinsesse Louises Ankomst til Toldboden 1869.
Fotografi.

i det mindste at ændre „disses fremtidige" til „hvert enkelt Riges fremtidige." Men deres Forslag forkastedes med 59 mod 36 og 57 mod 38. Nationalliberale, Mellemparti og det nationale Venstre var enige om at fastslaa Tingets skandinaviske Sympatier.

Aaret derefter indbød norske Studenter til Genoptagelse af de *nordiske Studentermøder* i Christiania. I den københavnske Studenterforening kom nogen Tvivl til Orde; der var Brug for Handling, ikke for Fest, sagde man. Men Flertallet var for at tage mod Indbydelsen, og Mødet holdtes med Deltagelse fra alle Nordens Universiteter. Dets Præg var dog mindre politisk end tidligere Studentermøders. Man drøftede ikke Rigernes Forening, men de Emner, der satte Sindene i Bevægelse inden for hvert Lands akademiske Verden.

Henimod 1870 var Lidenskaben i nogen Grad gaaet af Diskussionen

om Skandinavismen. Tilbage blev imidlertid i aandelig og politisk interesserede Dele af det danske Folk en stærk Følelse af Samhørighed med de to andre nordiske Folk, og mange haabede vedblivende paa Sverige-Norges Hjælp, naar Oprejsningens store Øjeblik kom.

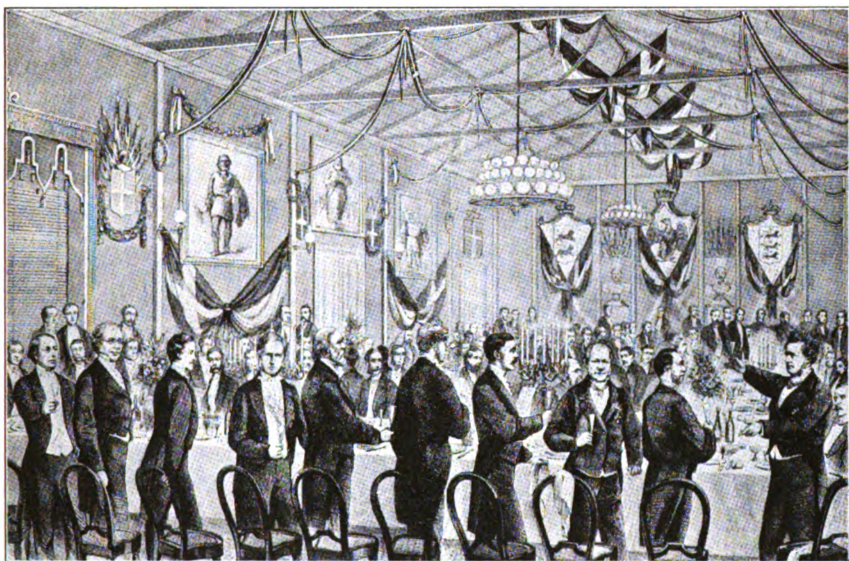
4. Haabet om Genrejsning.

Ligesom Tankerne rettedes mod Sverige og Norge, vendtes de mod Frankrig. Med Rusland regnede nationalt bevægede danske Kredse ikke i denne Tid. Alexander II var Preussens Ven, og Rusland syntes i det hele Nationalliberalismens Mænd en over for Tidens nationale Følelser fjendtlig Magt. Heller ikke til England satte man sin Lid. „De fleste af Englands ledende Mænd," skrev „Fædrelandet" ved Lejlighed, „har nu en Gang gjort sig til „den materielle Egennyttes" Slaver." Derimod bevarede man, trods alle Skuffelser, *Haabet om, at Napoleon III's Frankrig skulde blive Frelseren.* Til Paris gik Vejen, saa tit man søgte at rejse det sønderjyske Spørgsmaal. I Paris hentede Regeringen Raad, mod Paris vendte de nationalliberale Førere deres Blik. Med megen Iver knyttedes derfor Forbindelse med franske Politikere og Journalister. I 1867 foranstaltedes et stort fransk Besøg i København, hvori to Rigsdagsmænd, tilhørende Kejserens Parti, og ikke faa Journalister deltog; det var ikke de mest fremragende, men dog for en stor Del Folk med Indflydelse. Hvor de kom frem i Danmark, mødte Damerne med Blomster ved Banegaardene. I København lød Marseillaisen dem i Møde, hvor de færdedes. Og der var Tivolifest og stor Middag til Ære for dem. Ved Middagen, hvor Hall førte Forsædet, hyldede ikke blot Orla Lehmann, men ogsaa C. N. David dem i varme Ord. Den Franskmand, der svarede, lovede at gemme de taarevædede Blomster, danske Kvinder havde skænket ham, indtil den Dag, da „Danmarks Folk er gjenforenet og Danmarks Rige atter samlet".

Siden opretholdtes en stadig Brevveksling mellem disse Franskmænd og danske Politikere, og med nogen Tids Mellemrum droges det slesvigske Spørgsmaal frem i den franske Rigsdag og Presse. Det betød ikke meget, men det styrkede dog Haabet i Danmark, og med Spænding ventede man Opgøret mellem Frankrig og Preussen. I en Nytaarsartikel 1869 skrev „Fædrelandet" rent ud, at mange vilde kalde det forløbne Aar fattigt, „fordi det ikke har bragt den store Krig, som de vente med feberagtig Længsel, og i hvilken de see ikke alene det eneste, men tillige det ufejlbare Middel til at opnaa Retfærdighed og en lykkelig Fremtid." Ja, selv hos Grev Frijs træffer vi lignende Stemninger. Under den fransk-tyske Krise i Foraaret 1867 skrev han:

„Endskjønt jeg godt kan forudsee de ubehagelige Situationer, der kunne komme for os, vilde jeg dog intet bidrage, om jeg kunde dette, til at forhindre en slig Krigs Udbrud;“ selv om Danmark ikke fik megen Fordel deraf, vilde det dog „være en stor Lise i det mindste for en føie Tid at være forskaanet for Preussernes utaalelige Over- og Hovmod.“

Med denne ventede Krig for Øje førtes i disse Aar Forhandlingerne

Orla Lehmann udbringer Skaalen for de franske Gæster ved Festmaaltidet paa Klampenborg.
Træsnit. »Illustreret Tidende«.

om *Danmarks Militærvæsen.* I den første Tid efter Krigen var Modløsheden med Hensyn til dansk Forsvarsvæsen vidt udbredt, og hos adskillige holdt denne Opfattelse sig siden. Dens skarpeste Talsmand var Kaptajn Rovsing. I sit lille Skrift om „Danmark som Krigsmagt“ (1867) hævdede han, at de sidste Kriges Erfaringer viste, at de smaa Stater ikke længere evnede at føre Krig. I 1864 havde vi lært „at een i vore Tider ikke kan slaas med 20“; selv om vi havde været bedre forberedt, vilde Resultatet blevet det samme, sagde han. Vi havde endvidere lært, at en lille Stat vel kunde vække Medfølelse i de store Folk, men tillige, „at en saadan Bevægelse i Følelser og Stemninger ikke har nogen Indflydelse paa de store Regeringers Politik, og at denne ikke i mindste Maade lader sig paavirke af den Heroisme og Redebonhed til at bringe store Ofre, den lille Stat igjennem sit Forsvarsvæsen

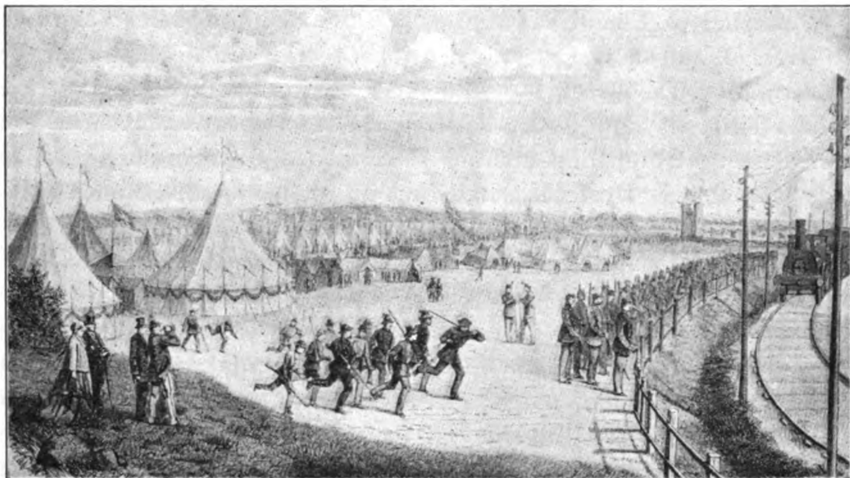
lægger for Dagen, naar ikke denne Politiks egne materielle Interesser afficeres." Alliancetanken afviser han som „i en rørende Grad barnlig". Afgørelsen i en stor Krig vilde falde saa langt fra Danmarks Grænser, at vi ingen nævneværdig Indsats kunde yde. Danmark maa opgive Forestillingen om en Forsvarshær, nøjes med en „Vedtægtshær" og søge Sikkerhed i „at være Nation", udvikle Folkets Evne til fredelig Syssel.

Det var Tschernings Opfattelse, Rovsing saaledes gav Udtryk, og da *Monrad* efter tre til fire Aars Ophold i Australien vendte hjem, kom lignende Stemninger til Udbrud hos ham. Under et Besøg i Frankrig fik han den Opfattelse, at Frankrig nu vilde Freden. Det kaldte frem hos ham det Spørgsmaal, om Danmark skulde søge sin Fremtid i at forberede Kampen til sidste Mand eller i Afvæbning. I to Universitetsforelæsninger kort før Jul 1869 stillede han det med største Skarphed. Paa den ene Side: Fortvivlelsens Kamp, alle i Vaaben, Kampen til det yderste, Folkekrigen, naar Hærenes Kamp er endt, alt i Tro paa, at der i Europa endnu er Genlyd for „det fortvivlede Mod". „Hjælp Dig selv, og Andre vil hjælpe Dig, opgiv Dig selv, og Du vil blive forladt af alle." „Kan det danske Folk ei vedblive at leve, saa vil det dog døe med Ære." Paa den anden Side: Forsvarsbetingelserne er borte fra det Øjeblik, Danmark blev Preussen underlegent paa Havet; der er ikke Udsigt til Alliance hverken med Sverige-Norge eller med nogen Stormagt, og „selv under Alliance med store Stater gaar det ofte Smaastaterne ilde." „Krigsministeren har sagt i en Valgtale: „Ogsaa store Staters Hære er udsatte for at blive slagne." Det er fuldkommen rigtigt. Men de ere ogsaa udsatte for at seire, og det er vor Hær og kan vor Hær ikke være udsat for. Deri ligger hele Forskjellen, men det er en umaadelig Forskjel, saa stor som mellem Fornuft og Ufornuft."

Monrad valgte ikke afgørende mellem de to Betragtninger; det hele var for ham „Drømmerier", som han snart gled bort fra. „Et Fortvivlelsens Udbrud" kalder Krieger det. I de Kredse, der ellers lyttede til Monrad, var Uviljen stor, og det var en dyb Uhyggestemning, som de to Aftener raadede mellem de 300 Tilhørere paa Universitetet. En af hans mest hengivne og beundrende Tilhørere, Udenrigsministeriets Leder *P. Vedel*, skrev senere derom: „Det var en mørk og raakold December Eftermiddag, at man samledes i Solennitetssalen, der med dens den Gang endnu nøgne Vægge og kun oplyst ved to Lys oppe paa Katederet virkede ret trist og nedtrykkende. Monrad besteg Katederet og ved Lysenes flakkende Skin saa man det mægtige Hoved, men Haaret var blevet hvidt, og Ansigtet var furet af Tanker og Sorger, kun Øjnene havde bevaret deres skarpe, næsten dæmonisk gennemtrængende Blik. Saa begyndte han sit Foredrag, hvert Ord lød ind i Salens fjerneste

Krog og paahørtes i dyb Tavshed, og alt som det skred frem, blev Stilheden dybere, Tusmørket sænkede sig tættere og tættere ned over Tilhørerne, og de følte sig mere og mere uhyggelige."

De Tanker, Rovsing, Tscherning og Monrad saaledes fremførte, fik Betydning for Fremtiden, men de havde kun ringe Tilslutning i Samtiden. Egentlig var det kun Bjørnbakkerne, der for Alvor forfægtede dem. Det varede kun kort, før Troen paa, at Danmark endnu kunde gøre en militær Indsats af Betydning for Genforeningen med Sønder-

Fra Skyttefesten ved Horsens den 18. September 1869.
Træsnit. »Illustreret Tidende«.

jylland, atter fik Raaderum. Men med Hensyn til Midlerne dertil gjorde to Stemninger sig gældende. Nogle vilde et Folk i Vaaben, andre ønskede en forholdsvis lille men vel øvet og vel organiseret Hær, egnet til at være Hjælpetropper for en Stormagt. Den første Opfattelse levede navnlig i de grundtvigsk prægede Dele af Venstre, den anden raadede blandt de sagkyndige og fik Tilslutning i nationalliberale Kredse.

Nærmest i Tilknytning til den første Opfattelse blomstrede *Skytteforeningerne* op. De var opstaaet i 60'ernes første Tid efter svensk Forbillede. Efter Krigen naaede de 10-15,000 Medlemmer, forholdsvis dog mindre end i Sverige. For Lederne var de Midlet til at forberede Danmark til den afgørende Krig. Ved en stor Skytteforeningsfest paa Fyen i 1866 udraabte Vilhelm Birkedal, medens Ilden fra en Krans af Fakler kastede Lyset ud over de lyttende Tusinder: „Jeg ser et dejligt Syn i Aften, en dejlig Allé eller Skov med Dannebrog nær og fjærn og Festblus rundt omkring. Det staar for mig som et Billede paa den Time, da Danmarks Konge og Danmarks Hær planter en saadan Allé

af Dannebrogsflag i Sønderjylland, mens Festblus blinker fra Høiene."

For mange var Skytteforeningerne Forberedelsen til *Folkevæbningen*. Nogle vilde tage Skolerne med. Et af Tidens Flyveskrifter anbefaler at lade smaa Børn lære at haandtere Trægeværer og de 12-14-aarige lære at bruge Skydevaaben; Lærerne paa Landet skulde da være „veltjente og duelige Individer af Hærens faste Underofficerskorps"; Seminarierne kunde saa spares.

Alt dette blev jo imidlertid kun Fantasier. Langt større Betydning fik den Bevægelse, der udgik fra militære Kredse, og som gik ud paa at udvikle Hær og Flaade saa stærkt, at *Danmark* kunde faa *Værdi som Allieret*. Blandt de ivrigste var den senere Krigsminister Bahnson. Ved en Grundlovsfest i 1868 forkyndte han, at nu gjaldt det at „vove en Dyst i Tillid til ham deroppe, den øverste Stormagt, fra hvem al Forsmædelse og Oprejsning kommer." „Lad den Unge ofre sit Liv, den rige sine Penge, Hustruen sin Mand og Moderen sin Søn og lad os saa holde ud, selv om Kjøbenhavnerne skulde blive nødt til at vise, at de ikke er vanslægtede fra dem, der i sin Tid værnede Byen mod Svenskere og Engelskmænd, — da skulle vi nok vinde det tabte tilbage."

Kort efter Ministeriet Frijs's Tiltræden nedsattes i Februar 1866 en *Forsvarskommission* af 9 Officerer og 10 Rigsdagsmedlemmer med Krieger som Formand. Rigsdagsmændene var udtagne efter Ministeriets Skøn; af Nationalliberale var der Krieger og Fenger, af det nationale Venstre Carlsen og Balthazar Christensen; J. A. Hansen udskødes, fordi Krieger erklærede, at han ikke frivillig sad i Kommission med ham; om Bjørnbakkerne var der ikke Tale. Officererne hørte ikke til de betydeligste, og „Fædrelandet" paastod siden, at de civile Medlemmer havde maattet bære Arbejdet. Flertallet foreslog en Styrkelse af Hær og Flaade paa det bestaaende Grundlag, medens Carlsen og Balthazar Christensen anbefalede Folkevæbningen.

Da Kommissionen sluttede sit Arbejde, var Grev Frijs's Skolekammerat *V. D. Raasløff* blevet Krigsminister. Det var en idérig og smidig Mand med et vist Eventyrtilsnit. Han forelagde i Rigsdagen Flertalsforslaget lidt ændret. Det lykkedes ham at vinde J. A. Hansen og C. Berg for det. Mod det stod Bjørnbakkerne og den senere Konsejlspræsident Holstein-Holsteinborg, der anbefalede at nøjes med et „Gendarmerikorps". Modstanderne samledes til sidst om et af Tscherning udarbejdet Forslag om Overgang til en beskeden „Vedtægtshær", en Tredjedel billigere. Det forkastedes med 71 Stemmer mod 15, og Regeringsforslaget vedtoges med 69 mod 25; nogle Tilhængere af Folkevæbning var med til at stemme imod.

Paa Fredericiadagen d. 6. Juli 1867 underskreves den nye *Hærlov*. Dens Princip var, at alle vaabendygtige skulde uddannes. Kort Tid

derefter sagde Raasløff ved en militær Fest, hvor Kongen var til Stede, at hans Ønske under Arbejdet dermed havde været „at tjene Konge og Land efter bedste Evne, for at vi, naar der blev Udsigt til at tilbagevinde det Tabte, maatte kunne møde med en vel organiseret, vel rustet og af den rette Aand besjælet Hær.“ Det hørte til de Udtalelser, man bed Mærke i i Berlin. Aaret derefter gennemførtes Flaadeloven. Man følte sig nu rustet til Deltagelsen i den ventede Krig.

5. De vestindiske Øers Afhændelse.

Den 7. Januar 1865 spurgte De forenede Staters Udenrigsminister *Seward* den danske Udsending Raasløff, om Danmark kunde tænke sig at afhænde sine vestindiske Øer til Staterne. Raasløff greb Tanken og anbefalede den ivrigt overfor den danske Regering. Ministeriet Bluhme veg imidlertid foreløbig tilbage for en Beslutning om at afhænde Øerne. Det var dog ikke, fordi man tillagde dem stor Værdi for Danmark. De var jo smaa, *St. Croix, St. Thomas* og *St. Jan* er tilsammen c. 360 km², de havde 38,000 Indbyggere, og Folketallet var allerede i Nedgang. Befolkningen var, bortset fra nogle faa danske Embedsmænd og Forretningsfolk, Negre. Nogen Indtægt af Betydning for Staten regnede man ikke med at kunne faa derfra. Ikke heller tænkte man sig Muligheden af at vinde Fordel ved Handel med Øerne, efter at mere moderne Grundsætninger var trængt igennem for Koloniers Handel med andre Lande. Der indførtes til Danmark ikke lidt Sukker fra St. Croix, medens der saa godt som ingen Udførsel var fra Danmark til Øerne. Ministeriet saa da gerne, at man kom af med Øerne, naar man kunde faa en stor Erstatningssum, der i nogen Grad kunde lette de Byrder, Krigsudgifterne havde paadraget Danmark. Men nu, nogle Maaneder efter Tabet af Hertugdømmerne, at afhænde en anden Del af Riget, selv om den var nok saa beskeden, syntes Ministeriet for ydmygende. Desuden frygtede man, at dette skulde vække Mishag i Frankrig og England. Borgerkrigen i De forenede Stater var endnu ikke til Ende, England holdt med Sydstaterne, hvis Nederlag nu kunde forudses. Frankrigs Forhold til Staterne var ogsaa daarligt paa Grund af dets Indblanding i Stridighederne i Mexiko. Det kunde ventes, at begge de to Lande, der selv havde Øer i Vestindien, vilde se med Uvilje paa, at Staterne fik Besiddelser der, og det stod endda hen som tvivlsomt, om Frankrig ikke vilde hævde, at det efter gamle Aftaler havde en Forkøbsret til St. Croix. Endelig mente man, at hvis Afhændelsen foregik, før de økonomiske Forhandlinger med Preussen var helt afsluttet, kunde den blive Paaskud til, at Preussen frigjorde sig for noget af den Andel af det

gamle Monarkis Statsgæld, som tilkom det. Ministeriet valgte da at holde Sagen hen, svare velvillig, men ikke indlade sig paa egentlige Forhandlinger. Planerne rygtedes for øvrigt snart, og Englænderne spurgte lidt bekymret i København; man svarede undvigende, og stillede Meddelelse i Udsigt, hvis det skulde komme til virkelig Forhandling.

I November 1865 afløstes imidlertid Ministeriet Bluhme af *Ministeriet Frijs*. Dettes Chef synes fra første Færd at have været *ivrig for Salget*. Han havde ganske naturlig de samme Betænkeligheder som det foregaaende Ministerium, men mente, at de kunde overvindes, hvis Summen, der betaltes, blev stor nok. Paa Englands Stemning mente han ikke, man behøvede at lægge alt for megen Vægt, da dette dog ikke viste Bestræbelserne for at faa Nordslesvig tilbage nogen Interesse. Anderledes var det med Frankrig, paa hvis Interesse for det sønderjyske Spørgsmaal man regnede saa stærkt. Tanker var fremme om en Forhandling med Frankrig om at skyde Sagen ud, til der var et bedre Forhold mellem Staterne og Frankrig, under Forudsætning af, at Frankrig da vilde være endnu virksommere med Hensyn til Nordslesvig. Men en saadan Sammenknytning opgaves; man kom til det Resultat, at Frankrig ikke interesserede sig saa meget for Øerne, at det af Hensyn dertil vilde gøre mere for Nordslesvig, end det i alle Tilfælde vilde.

Grev Frijs holdt Sagen hen; han lod Raasløff meddele i Washington, at man gerne vilde høre, hvad Amerika vilde betale. Amerikanerne foretrak at høre, hvad Danmark vilde forlange. Derpaa stod det til Juil 1866. Da tilbød Seward fem Millioner Dollars. Det var en stor Skuffelse; Raasløff havde antydet Beløb paa 16 til 20 Millioner. Men man trøstede sig med, at det næppe var Amerikanernes sidste Ord, og at det for øvrigt ikke hastede. Hver Maaned, der gik, kom man jo længere bort fra det spændte Forhold mellem Staterne og Vestmagterne, der havde voldt Vanskelighed. I Foraaret 1867 mente man, at Spændingen nogenlunde var overstaaet, og Ydmygelsen ved at sælge syntes samtidig at svinde. Stormagten Rusland solgte just nu Alaska til Staterne. Raasløff var kommet hjem paa Besøg, og hans Samtaler med Grev Frijs havde ført til, at han i September 1866 havde overtaget Krigsministeriet. Han havde nu den Opgave at gennemføre en kostbarere Hærordning; det var godt at faa Penge til Raadighed, og man kunde bedre være bekendt at sælge, naar man samtidig gennem den nye Hærordning viste Vilje til Selvhævdelse. I Maj 1867 begyndte da i København en Række Forhandlinger mellem Grev Frijs, Raasløff og den amerikanske Gesandt. Man tilbød nu de tre Øer for 15 Millioner Dollars eller St. Thomas og St. Jan for 10, men det krævedes i alle

Tilfælde, at Øernes Befolkning skulde samtykke ved en Afstemning. Amerikanerne gik op til 7½ Million, men de vilde ikke have Afstemning. Denne fastholdtes imidlertid bestemt fra dansk Side; thi man vilde ikke, samtidig med at man krævede Afstemning i Nordslesvig, overdrage Land uden Afstemning. Amerika gik saa med til 7½ Million for de to Øer, og dermed erklærede man sig tilfreds. Til sidst gik Amerikanerne ogsaa ind paa Afstemningen.

Den *24. Oktober 1867 sluttedes Traktaten.* Den gjaldt altsaa kun de to Øer; det stod hen, om man senere skulde tage St. Croix med. For Amerikanerne knyttede Hovedinteressen sig til Havnen paa St. Thomas, medens Danmark væsentlig havde sine Interesser paa St. Croix. Traktaten bevirkede, at Marineministeren C. E. van Dockum gik ud af Ministeriet.

V. Raasløff (1815—83).
Gesandt i Washington (1859—66),
Krigsminister (1866—70).
Fotografi fra 1860erne.

Traktaten meddeltes England, Frankrig og Spanien. Englands Interesse var nu svundet; man fik det Svar, at Danmark havde handlet ganske rigtigt i at ordne denne Sag paa en for sine Finanser saa fordelagtig Maade. Til Frankrig sagde man, at man havde trukket Sagen ud af Hensyn til det spændte Forhold mellem Frankrig og Staterne, og Franskmændene takkede høfligt derfor.

Hvorledes *Stemningen* egentlig var *paa Øerne,* er ikke klart; Forventningen om bedre økonomiske Kaar brødes vistnok med en vis Bekymring for de haandfaste Amerikanere, men Afstemningen i Januar 1868 gav i hvert Fald 1244 Stemmer for, kun 22 mod Overgangen til Staterne. Alle 25-aarige Mænd paa de to Øer med Indfødsret eller med to Aars Ophold havde Stemmeret.

Grev Frijs meddelte straks Rigsdagen Traktaten, og saa snart Afstemningsresultatet forelaa, kom den til Afgørelse. Begge Ting behandlede den som Udvalg i lukkede Møder, og der var almindelig Tilfredshed. Blandt dem, der anbefalede varmt, var O. Lehmann og C. Ploug. Andræ sluttede sig til, men vilde nødig, at man ogsaa afhændede St. Croix.

Men det hele blev til intet. I Amerika var Stemningen allerede i

nogen Grad slaaet om, før Traktaten endelig afsluttedes. Nu udbrød der om andre Spørgsmaal heftig Strid mellem Præsidenten og hans Regering paa den ene Side og Kongressen paa den anden. Indvendinger rejste sig; man var mod Erhvervelser i Vestindien i det hele, og man klagede over den store Købesum. Senatet, hvis Godkendelse efter Forfatningen krævedes, trak Tiden ud. To Gange fik man Godkendelsesfristen forlænget. Der kom ny Præsident og ny Udenrigsminister, før Sagen fik Ende. Ministeriet Frijs omfattede efterhaanden denne Sag med næsten krampagtig Iver; man følte det som en Krænkelse, at det hele strandede, efter at Danmark havde taget sin Beslutning; undertiden dukkede ogsaa den Tanke op, at blev der Krig mellem Staterne og europæiske Magter, var det en Fare for Danmark at have disse Øer, ja, at man kunde være udsat for, at Staterne tog dem; navnlig Raasløff havde en stærk Følelse af, at Amerikanerne vilde være *Herrer i deres egen Verdensdel.* Til sidst rejste Raasløff selv derover. Da han kom hjem i Foraaret 1869, holdt han en fortrøstningsfuld Tale om, at nu gik det nok, men i Virkeligheden havde han ikke bragt Sagen videre. I April 1870 udløb den sidste Frist, uden at Amerika havde ratificeret. Nogle Dage derefter gik Raasløff af, og en Maanedstid senere lod Grev Frijs sit Ministerium styrte.

ANDET AFSNIT.

DEN FRANSK-TYSKE KRIG 1870—71.

1. Stemningen ved Krigsudbrudet.

I Maj 1870 traadte Ministeriet Frijs tilbage, fulgt af et Ministerium af Godsejere og Nationalliberale. I Spidsen stod Grev *Holstein-Holsteinborg* (1870—74), der var kølig over for de stærkt nationale Stemninger og lidet troende over for dansk Militærvæsen. Udenrigsminister blev Baron *O. D. Rosenørn-Lehn.* Grev Frijs opfattede ham som en jævnt forstandig Mand, men i de 22 Aar, han kom til at være Danmarks Udenrigsminister, fæstnedes der hos Kolleger som hos Modstandere den Opfattelse, at han ikke magtede sin Stilling, og de fremmede Diplomater var af samme Mening. Ved Lejlighed forsvarede en af Kollegerne ham med, at han var den eneste, der besad den nødvendige Egenskab fuldstændig at kunne rette sig efter Vedel, men andre hævdede, at han hverken evnede at gengive Vedels Meninger i Ministerraadet eller at give Vedel ordentlig Besked om fremmede Diplomaters Udtalelser. Krigsminister blev W. Haffner, der ligesom den fjerde Godsejer C. A. Fonnesbech var modtagelig for de nationalliberale Stemninger. Tre nationalliberale Førere: Hall, Krieger og Fenger fik endvidere Plads i Ministeriet, hvor de i Kraft af overlegen Arbejdsevne let tog Ledelsen. Fremmede Diplomater spurgte straks med Ængstelse, om Meningen var, at Halls nationale Politik nu skulde genoptages. Man beroligede dem med, at Hall og Krieger ikke ledede Udenrigspolitikken; Ministeriet vilde fortsætte denne i Grev Frijs's Spor.

Foreløbig optoges den Overvejelse, der allerede saa smaat var begyndt under det foregaaende Ministerium om, hvorledes det *slesvigske Spørgsmaal* atter kunde *rejses.* Men Feriernes Tid var snart inde. Krigsministeren rejste til Udlandet, Udenrigsministeren til Lolland, og Vedel tog til Norge.

Da meldte Telegrafen den 15. Juli 1870, at nu kom den længe ventede *Krig mellem Frankrig og Tyskland.* Budskabet modtoges med

ubehersket *Jubel.* Da den nationalliberale Rigsdagsmand C. Rimestad kundgjorde det i Tivoli, fulgte Leveraab for Frankrig og Slesvig hinanden, og Marseillaisen og „Den tapre Landsoldat“ vekslede derefter Aftenen igennem. De følgende Dage bragte den ene Demonstration efter den anden. I Skytteforeningerne øvede man sig med febrilsk Iver til den forestaaende Kamp. „Dagbladet“ udbrød tillidsfuldt: „Det er vor sikre Tro, at Sejren denne Gang vil følge det Sværd, som ikke er draget for at øve Vold mod de Svage, men for at lære den Stærke at respektere Ret og Retfærdighed“. „Fædrelandet“ skrev om Bismarck, at havde han været en almindelig Borger, vilde han „dreven videre og videre i fræk Fornægtelse af Sandheden og hensynsløs Uredelighed mod Andre“ sandsynligvis „endt et lidet hæderligt Liv i en eller anden Straffeanstalt“. Paa Vers hed det:

»Mon Holgers Sønner og Rolands Æt,
ei skulle Side om Side
mod den, som haaner de Svages Ret,
end en Gang sejrende stride.«

„Den første alvorlige Opfordring, som rettes til Danmark, bør og vil det utvivlsomt følge“, skrev Bladet. Sofus Høgsbros „Dansk Folketidende“ og adskillige Provinsblade skrev i lignende Aand. En Artikel af Monrad i „Berlingske Tidende“ var forsigtigere, men dog præget af Ønsket om Danmarks Deltagelse. Den 24. Juli skrev han til Krieger: „Kjære Excellence! De bør indkalde Rigsdagen, De bør væbne og være beredt; De bør tage Raasløff til Krigsminister“. Men helt sikker paa, at Danmark burde gaa med, synes han dog ikke at have været. Fra Sønderjylland strømmede Krigsønskerne ind; fra Norge lod Bjørnson Krieger vide, at Norges Ungdom stod rede til at møde frem, blot Danmark kaldte paa den.

Den *modsatte Opfattelse* fandtes dog ogsaa. Bjørnbakkernes og I. A. Hansens Blade anbefalede Neutralitet, I. A. Hansen dog lidt svagt. Fra London skrev Georg Brandes Breve hjem, fyldte af den dybeste Bekymring ved Tanken om Danmarks Deltagelse i Krigen.

Men den herskende Stemning var *Krigsstemningen.* Selv fra de nørrejyske Egne, hvor Bjørnbakkerne var stærkest, kunde Stiftamtmand Th. A. Regenburg skrive til Krieger: „Her har man i Aar vænnet sig til den Tanke, at en Krig mellem Frankrig og Preussen ogsaa maatte være en Krig mellem dette og os; man har derfor været aldeles forberedt paa en Occupation og de Værnepligtige paa en Indkaldelse. Saa vidt jeg kan skjønne, imødesees begge Dele med Rolighed og en vis Frejdighed; fra Landet siger man mig, at Stemningen

blandt det værnepligtige Mandskab er ganske anderledes end i 1864. Egentligt Ønske om Krig eller Begejstring kan jeg imidlertid i min nærmeste Omkreds ikke spore".

2. Regeringens Holdning.

Regeringen genspejlede de *forskellige Stemninger*, der fandtes i Folket. Hall, Fenger og Krieger var dybt bevæget ved Udsigten til Oprejsning for 1864, Krieger dog med større Tilbøjelighed til Forsigtighed. Holstein-Holsteinborg var mod den herskende Bevægelse. Rosenørn fulgte Vedel, der ønskede forsigtig Tilbageholdenhed uden paa Forhaand at afvise Tanken om Indgriben. Haffner var ivrig for militære Foranstaltninger til Forberedelse af Krigen. Fonnesbech fulgte nærmest de Nationalliberale. Grev Frijs, der tidlig inddroges i Forhandlingerne, stod omtrent som Vedel. Kongen var overbevist om Tysklands Overmagt, og han var mod Deltagelse i Krigen.

Der var dog Enighed om, at se Udviklingen an. Danske Officerer, der havde overværet militære Øvelser i Frankrig, havde faaet et daarligt Indtryk, og i hvert Fald maatte man vide, om Frankrig agtede at foretage noget i Østersøen. Planer herom blev imidlertid hurtig kendt. General *Raasløff* og *Tietgen* var ved Krigens Udbrud i Paris, hvor de straks paa egen Haand indlod sig paa Drøftelser med den franske Regering og ydede deres Bidrag til Udformningen af dristige *Allianceplaner*. De kom hjem, ivrige for Planernes Gennemførelse. Ogsaa fra den danske Gesandt i Paris, Grev Moltke-Hvitfeldt, kom Meddelelser om franske Planer. En Flaade med henved 30,000 Mand skulde sendes til Østersøen for sammen med en lignende dansk Styrke at true Preussen nordfra. Til Gengæld skulde Danmark have hele Slesvig. — Planen var i sig selv haabløs. Det var en selvsagt Ting, at Frankrig maatte samle alle sine Kræfter dér, hvor Afgørelsen maatte falde, d. v. s. ved den fransk-tyske Grænse. Kun den Opløsningstilstand, der raadede i franske Regeringskredse, kan forklare dens Fremkomst. Der skete da heller ikke andet, end at en lille Flaadeafdeling i lidet tilfredsstillende Tilstand sendtes til de danske Farvande. Men i København forstod man foreløbig ikke, hvorledes Stillingen var; man kom dér til at føre sine Forhandlinger paa Baggrund af Fantasier om det store franske Tog til Østersøen.

Saa snart Vedel var kommet hjem fra Norge, foreslog han, at der skulde udstedes en *Neutralitetserklæring*. I Princippet anerkendtes hans Forslag til denne af hele Ministeriet, men der kom til at gaa en halv Snes Dage efter Krigsudbrudet, før man blev enig om Formen.

Nogle af Ministrene ønskede Erklæringen udstedt saa sent som muligt og Indholdet gjort saa forbeholdent som muligt. Paa den anden Side var baade Konge og Kronprins stemt for, at Erklæringen blev mere uforbeholden.

Den 25. Juli faldt *Afgørelsen* i Statsraadet. Tilhængerne af en forbeholden, betinget Erklæring fik i det væsentlige deres Vilje. „Den Neutralitet", hed det, „Kongen agter at indtage over for den Krig, der saa uventet er udbrudt, er naturlig foreskrevet Hans Majestæt ved Danmarks geografiske Stilling og dets politiske Vilkaar. Fri for enhver tidligere Forpligtelse vil den kongelige Regering lade sin Holdning bestemme af den Agtelse, der skyldes Folkerettens Grundsætninger og bestaaende Traktater. Den vil ikke ophøre at rette sine Bestræbelser paa at sikre Danmark Fredens Velsignelser, alt som den tager Hensyn saa vel til sine fremtidige som sine øjeblikkelige Interesser".

Dette var kun et Tilsagn om foreløbig Neutralitet, saa længe Forholdene var dertil. Men selv dette mente man det ikke rigtigt at offentliggøre i Danmark. Her bekendtgjordes kun, i Form af Fornyelse af en Anordning fra 1803, nogle Regler for Danmarks Optræden over for de krigsførende; Neutralitetsbeslutningen kom kun med som en Indledningsbemærkning til en af Paragrafferne. „Som Følge af, at Hans Majestæt Kongen, under nærværende Krig agter at vedligeholde Neutraliteten...." Alligevel modtoges Meddelelsen i vide Kredse med Skuffelse; dog trøstede man sig med, at Fremtiden ikke var foregrebet.

Selve Neutralitetserklæringen meddeltes Bismarck sammen med de nøjere Regler; han slog sig til Ro med den; større Spørgsmaal optog jo nu hans Sind. I Tiden før Krigen havde danske Politikere undertiden tænkt sig den Mulighed, at Bismarck, naar Krigen kom, vilde tilbyde Danmark Dele af Nordslesvig mod Neutralitet. Hos Krieger sporer vi Overvejelser af, hvad Danmark i saa Fald skulde gøre, og Vedel synes i Julidagene at have ventet en eller anden *tysk Henvendelse.* Men den kom ikke. Bismarck tillagde nu saa lidt som i 1866 Danmarks Stilling væsentlig Betydning. Han nøjedes med ved Lejlighed at sige nogle velvillige Ord om det nordslesvigske Spørgsmaal; dets Løsning, sagde han, var hindret af den offentlige Mening og af Kong Vilhelms Opfattelse; det første kunde maaske ændres ved Danmarks Holdning under Krigen, og Kronprinsen tænkte ikke helt som Kongen; men han kunde intet som helst Tilsagn give.

En direkte *Henvendelse* kom derimod straks efter Krigsudbrudet *fra Frankrig.* Herfra meddeltes det, at *Hertugen af Cadore* var sendt til København til Forhandling. Ministeriet benyttede Ventetiden til at drøfte, under hvilke Forhold og paa hvilke Betingelser man kunde opgive Neutraliteten. Desuden talte man om at lade Grev Frijs overtage Udenrigs-

ministeriet eller i det mindste føre Forhandlingerne med Cadore; det første opgaves, og Hall vilde ogsaa nødig have ham som Forhandler, men Rosenørn vilde være fri, og Krieger var ivrig for Frijs; denne tilkaldtes og deltog fra nu af i Drøftelserne.

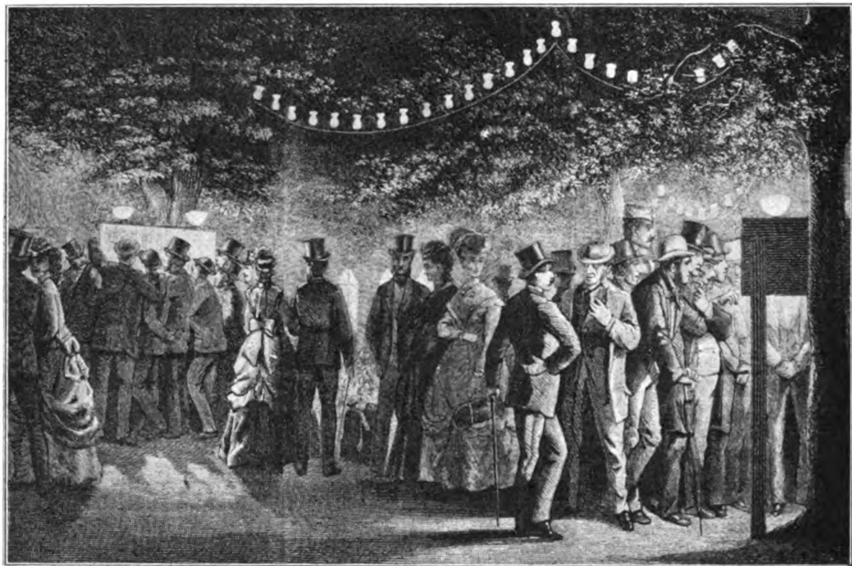
Den 1. August kom Hertugen; han vekslede foreløbig nogle Ord med Rosenørn og havde en Samtale med Vedel; denne fandt ham lidet tillidvækkende, stødtes navnlig over, at der undslap Cadore Udbrudet: „Le Danemark est si peu de chose“ (Danmark er saa lidt). Regeringens Overvejelser fortsattes de følgende Dage. Vedel forelagde Grundlaget for dem: Danmark kan først opgive Neutraliteten, naar Sejre paa den tyske Side Rhinen har givet Udsigt til Frankrigs Sejr, og naar der i Østersøen er en fransk Flaade med 30,000 Mand Landgangstropper; intet Løfte kan gives forinden; opfyldes disse Betingelser, kan Danmark deltage med 20,000 Mand, der dog kun kan være med til at erobre og forsvare Nordslesvig; Flaaden kan gøre Transporttjeneste for den franske Flaade, men ikke blokere tyske Havne. Frankrig skulde til Gengæld love ikke at slutte Fred uden at sikre Danmark Nordslesvig; det skulde garantere dettes Ukrænkelighed og virke for, at det anerkendtes som neutralt Omraade. Der kunde gives Cadore et Indtryk af, at saaledes vilde Danmarks Holdning blive, men intet Tilsagn.

I Ministeriet vilde Hall, Fenger, Fonnesbech og Haffner svække Forbeholdene, Holstein skærpe dem, medens Krieger mæglede og holdt paa Vedels Program, der ogsaa støttedes af Grev Frijs. Kongen frygtede alt, der kunde føre bort fra Neutraliteten; han styrkedes ved Raad af Prinsen af Wales, som gæstede sine Svigerforældre i sidste Uge af Juli, og ved meget indtrængende Henstillinger fra Rusland gennem Storfyrsttronfølgeren, der ogsaa besøgte Fredensborg ved denne Tid. Baade i St. Petersborg og i London var man stærkt optaget af at holde Danmark uden for Krigen, saa vel for den danske Kongefamilies Skyld som for ikke at faa Uro paa Østersøen. Foreløbig blev Resultatet, at Grev Frijs ved en første Samtale med Hertugen væsentlig skulde nøjes med at modtage Meddelelser fra ham, men i øvrigt lægge det Vedelske Udkast til Grund for sin Holdning.

Den 5. August fandt Samtalen Sted. Cadore tilbød rent ud Alliance; han lovede 28,000 Mand til Nordslesvig og nævnede 20. August som Tidspunktet; Danmark maatte selv afgøre, om det vilde have hele Slesvig eller en Del af det. Grev Frijs gjorde opmærksom paa Farerne og Vanskelighederne for Danmark og sagde, at han maatte forelægge Tilbudet for Regeringen. Hertugen fremhævede den Vægt, Frankrig lagde paa allerede paa Forhaand at faa et afgørende Løfte. En ny Samtale den 7. August bragte intet væsentlig nyt fra nogen af Siderne.

I Mellemtiden havde der været et bevæget Statsraad om nogle mi-

litære Indkaldelser, som Krigsministeren havde foreslaaet. Kongen fastholdt Nødvendigheden af at forblive neutral, „indtil Preussen var stærkt kuet", og han var ængstelig ved Indkaldelserne; til sidst billigede han dog disse mod Hjemsendelse af noget andet Mandskab. Den 6. August og Formiddagen den 7. synes der i Ministeriet under Indtryk af Cadores stærke Krav om et Tilsagn at have været en Bevægelse hen-

Opslag af Krigstelegrammerne i Tivoli.
Træsnit. »Illustreret Tidende«.

imod at give dette; i alt Fald var Hall, Fenger, Fonnesbech og Haffner tilbøjelige dertil.

Men i Løbet af den 7. August kom Meddelelserne om de første store *Nederlag for den franske Hær*, og dermed var Afgørelsen faldet i København. Endnu i et Par Dage bølgede Forhandlingerne frem og tilbage i Ministeriet, men den 9. August enedes man, og Dagen derefter gav Udenrigsministeren Hertugen af Cadore *Danmarks Svar*. Man takkede for Forslaget, men udtalte: „Den kongelige Regering tror imidlertid ikke allerede nu nærmere at burde udtale sig om disse Forslags Indhold; thi de hviler paa en Forudsætning, hvis Virkeliggørelse de seneste uforudsete Begivenheder, af hvor forbigaaende Natur de end forhaabentlig maatte vise sig at være, dog ikke kan andet end maatte udskyde til en ubestemt Fremtid. Under disse Omstændigheder tror den kongelige Regering, at den franske Kejser selv vil finde det hensigtsmæssigt, at Danmark ikke udsætter sig for de overhængende Farer, som

en Overenskomst af den paatænkte Natur ikke vilde tøve med straks at paadrage Landet". To Dage derefter forlod Hertugen København. Kort Tid senere foreslog England, at de neutrale Magter skulde love hinanden ikke uden forudgaaende Meddelelse indbyrdes at opgive Neutraliteten. Forslaget fandt Modstand hos nogle af Ministrene, men Vedel satte igennem, at de antoges.

Endnu levede dog hos mange Haabet om, at Begivenhederne kunde vende sig i saadan Grad, at Danmark kunde komme med i Krigen. Selv Grev Frijs afviste ikke Muligheden. Den 14. August skrev han til Vedel: „Jeg har ikke opgivet Haabet om, at der vil tilbyde sig Chancer for os i denne Krig, især hvis den kunde vare i nogle Aar". Endnu i December fastholdt han Forventningen om, at Begivenhederne kunde vende sig til Gunst for Frankrig. Men Nederlagene fulgte Slag i Slag, og i Januar 1871 overgav Paris sig. Dermed brast Haabet i Danmark selv hos dem, der længst fastholdt det.

3. Rigsdagens Stilling.

De for Danmarks Fremtid saa afgørende Forhandlinger om Neutralitet eller Alliance var foregaaet inden for en snæver Kreds: Regeringen, Grev Frijs, nogle høje Embedsmænd. Lejlighedsvis havde Ministrene drøftet Spørgsmaalene med Mænd, der hørte til i deres egen Kreds, navnlig Mænd som Andræ, Madvig og Monrad; Hall var i stadig Forbindelse med toneangivende Nationalliberale, og nogen Forhandling fandt ogsaa Sted med Lederne af de to store nationalliberale Blade: Bille og Ploug. Derimod var der saa godt som ingen Forbindelse med de *oppositionelle Kredse*, der udgjorde omkring Halvdelen af Folketinget. Rigsdagen var i de Sommermaaneder, da Afgørelsen faldt, ikke samlet, og den sammenkaldtes ikke. Men heller ikke en underhaands Forhandling fandt Sted. Vejen til en saadan vilde dog ellers have været let. Efter Ministeriet Frijs's Tilbagetræden, havde det Flertal i Folketinget, der havde stemt mod det, nedsat et *Ellevemandsudvalg* som Fællesorgan for de forskellige Venstregrupper. Heri sad Berg, Balthazar Christensen, I. A. Hansen, Høgsbro, Krabbe og Gert Winther. Den 18. Juli, 3 Dage efter Krigens Udbrud, samledes dette Udvalg for at drøfte en Henvendelse til Regeringen eller til Folket, men man naaede ikke videre end til en offentlig Meddelelse om, at Udvalget vilde mødes tre Gange ugentlig. Regeringen kunde have taget dette som en Opfordring til fælles Drøftelse, men den gjorde det ikke; det var en rodfæstet Opfattelse i Ministrenes Kreds, at i saadanne Spørgsmaal havde Venstres Ledere ingen Indsigt. Krieger har den 26. Juli noteret, at Hall har haft Besked om, at Stemningen i „Velfærdscomitéen" var

„krigerisk", men ellers vides Ministeriet ikke at have interesseret sig for denne.

Og Udvalget traadte heller ikke frem med Krav om at blive hørt. Dertil var der ikke fornøden Enighed, selv om Flertallet var „krigerisk". Først den 7. August, samme Dag Efterretningen om de franske Nederlag kom, havde man en Udtalelse nogenlunde færdig; men Winther var da borte, og han krævede siden Ændringer. Den 9. August opgav man det hele under Indtryk af Nederlagene.

Da *Rigsdagen traadte sammen* i Oktober, mødte Kongen personlig og holdt Trontalen. „Mægtige Begivenheder", hed det her, „have rystet Europa siden Rigsdagens sidste Samling. Ogsaa til vore Kyster havde Krigen nærmet sig, men ved at opretholde den neutrale Stilling, som Vi fra Begyndelsen af havde indtaget, er det lykkedes at bevare Landdet for Krigens Onder. — Er det end ikke givet menneskelige Øjne at forudsee denne store Kamps Afslutning og Følger, staar dog det Haab fast hos Os, som Vi gjentagende have udtalt fra dette Sted, at det Spørgsmaal, som endnu henstaar uafgjort mellem Danmark og Preussen, vil finde en saadan Løsning, at Rigets Selvstændighed i Fremtiden vil kunne sikres og det gode Forhold styrkes til vor mægtige sydlige Nabo."

Trontalen fremkaldte intet Svar, da der ikke kunde naas fornøden Enighed om en Adresse. Men Spørgsmaalet om Regeringens Stilling til de krigsførende rejstes paa anden Vis. Første August havde Regeringen udstedt en foreløbig Lov om Kreditbeviser for 5 Millioner Rdl., og da Rigsdagen samledes, forelagdes denne Lov for Folketinget, der sendte den i et Udvalg, i hvilket Venstre fik 8 af 15 Medlemmer. I Ministeriet vidste man ikke ret, hverken hvad man skulde meddele Udvalget, eller hvorledes det skulde ske; man vilde nødig lade Rosenørn give Møde, uden at andre Ministre var med. Det blev dog til, at man straks forelagde en samlet Oversigt over Begivenhederne, ledsaget af adskillige Dokumenter. Oversigten var ret uforbeholden. Man gav Besked baade om Frankrigs Forslag, om Englands og Ruslands Advarsler og om Bismarcks Udtalelser; man gav som Grund for den afventende Holdning i de første Krisedage Haabet om at fremkalde et preussisk Tilbud om Nordslesvig, ja hævdede endog, at et saadant ikke vilde have været usandsynligt, hvis de sydtyske Stater ikke saa hurtig havde sluttet sig til Preussen; vigtige Dokumenter meddeltes, medens andre holdtes tilbage, uden at det ret ses hvorfor. Rigsdagen som Helhed fik Adgang til at gøre sig bekendt med Meddelelserne.

Udvalget bad om Grev Frijs's Instruks til Forhandlingen med Cadore, men fik Afslag; man ønskede Besked om Raasløffs Samtaler i Paris, men fik det Svar, at de var private, og at der kun forelaa Indberetning om en af dem; Forestillingen til Kongen om Neutralitetser-

klæringen oplæstes, derimod vilde man ikke give Afskrift af Statsraadsprotokollen.

Flertallet var lidet tilfreds; I. A. Hansen skrev en efter Kriegers Udsagn „galdespyende“ Betænkning; den dæmpedes i Udvalget, men vedblev dog at være stærkt kritisk; der var ikke givet tilstrækkelig Besked, sagde man, Rigsdagen burde „under saa alvorlige Tidsomstændigheder“, „hvor der var Spørgsmaalet om et Enten—Eller, hvor Valget mellem disse kunde føre til Landets Undergang“ have været indkaldt. Ogsaa et Medlem af Mindretallet, *C. V. Nyholm*, misbilligede, at Rigsdagen ikke var sammenkaldt. De Nationalliberale udtalte sig tvivlende herom, men billigede i øvrigt Ministeriets Holdning.

I Tinget erklærede Raasløff, der var Medlem, at hans Samtaler i Paris havde været helt private.

Danmark kom da igennem den farlige Situation i 1870 uden Ulykker. Hovedaarsagen dertil var, at Frankrigs Nederlag kom saa hurtigt. Var Krigen i nogen Tid gaaet taalelig for Frankrig, og havde dette sat noget ind paa at faa Danmark med, da er det lidet sandsynligt, at Danmark havde holdt sig udenfor. Folkestemningen for Deltagelse i Krigen var stærk, og den deltes af Flertallet af Politikerne og Ministrene; Kongen var vel imod, men heller ikke hans Modstand synes at have været ubetinget; den havde næppe været ubøjelig. Men selv de, der var meget stemt for Krig, var paa det rene med, at man maatte se Tiden an. Derom enedes alle, og hurtig talte Begivenhederne deres afgørende Sprog.

Da Frankrigs Nederlag var en Kendsgerning, brødes i danske Sind Tilfredsheden med, at man havde undgaaet at blive inddraget i Nederlaget, med Sorgen over Frankrigs Skæbne og Preussens Sejr. Hvor stærk denne Sorg var, erfarer vi ved at se de Udtryk, den fik, hos en Mand som Grev Frijs. I et Julebrev til Vedel skrev han, at denne Jul for ham var endnu alvorligere end Julen 1863, thi den Gang „stillede Horoskopet for Europas fremtidige Udvikling sig dog ikke saa mørkt som nu, hvor det næsten er ligegalt, hvilket Princip der seirer, dog vil det selvfølgelig for os blive værst, om Preusserne gaae af med Seiren, thi disses Hovmod vil da ingen Grænse kjende“.

Indtrykket af 1870 var i en vis Forstand dybere i det danske Folk end Indtrykket af 1864. Den Gang havde man en Følelse af, at det hele ligesom ikke gjaldt. Det vilde nok inden længe gaa om igen altsammen. Nu forstod man, at det var Alvor. Efter Frankrigs Sammenbrud syntes man helt prisgivet Preussen; Magten var sat i Rettens Sted i Europa; Uretten triumferede, og al Sikkerhed for de smaa Folk var svundet. Det Omslag i dansk Tankegang, der forberedtes i 1864, fandt først for Alvor Sted efter 1870.

TREDIE AFSNIT.

FRA DEN FRANSK-TYSKE KRIG TIL OPHÆVELSEN AF PARAGRAF 5. 1871—79.

1. Det nordslesvigske Spørgsmaal.

Ogsaa efter Frankrigs Nederlag bevaredes i det danske Folk en usvækket *Interesse for de danske Nordslesvigere.* Men man havde opgivet Troen paa en nærliggende Genforening. Man samlede nu Kræfterne om Bevarelsen af dansk Sprog og Sindelag, et Arbejde, der var lagt an paa langt Sigt. Selv „Fædrelandet" satte nu snarest sit Haab til, at Tyskerne en Gang selv skulde indse deres Uret. „Og dette er ubetinget den ønskeligste Løsning", skrev Bladet, „thi først da kunne vi stole paa at beholde, hvad der er vort."

I Regeringskredsene levede endnu efter Krigen en Forventning om, at Preussen, nu da det stod i sin fulde Magt, vilde gøre i alt Fald nogen *Indrømmelse* i Sønderjylland. Da Preussen og Østrig efter Krigen nærmede sig hinanden, saa man en Opmuntring i, at de ikke udtrykkelig ophævede § 5; man gik ud fra, at Preussen nu let havde kunnet faa Østrig med dertil. Men man gjorde fra dansk Side ikke Skridt for at fremkalde en Afgørelse. Man frygtede, at en Henvendelse i Berlin blot vilde føre til et Afslag, der afskar Fremtidsmulighederne. Desuden drøftede den tyske Presse efter den store Sejr af og til Muligheden af en løsere eller fastere Forbindelse med de omliggende mindre Stater; det kunde hænde, at man fantaserede om Danmark som tysk Admiralstat. I København frygtede man, at saadanne Problemer skulde rejse sig, hvis man søgte en Løsning af det nordslesvigske Spørgsmaal.

Undertiden dukkede i denne Tid baade i Diplomatkredse og i den europæiske Presse Tanker op om en *Neutralisering* af Danmark eller dog af det eventuelt tilbagegivne Nordslesvig. Det var Schweiz's og Belgiens Stilling, man her havde for Øje. Under Fredsforhandlingerne i Wien i 1864 havde de danske Udsendinge Paalæg om at prøve Muligheden

deraf; i 1871 anbefalede den engelske Gesandt Wyke Danmarks Neutralisering, og i 1875 nævntes Tanken derom af den franske Udenrigsminister Decazes. Vedel stod lidt usikker over for denne Tanke; han mente nok, at en Neutralisering kunde bringe større Sikkerhed, men han kom ikke helt ud over den Betragtning, at den ogsaa betød mindre Handlefrihed; og han frygtede, at den snarere skulde blive opfattet som en Indrømmelse *til* Danmark end som en Indrømmelse *af* dette, at den skulde træde i Stedet for Nordslesvigs Tilbagegivelse, ikke lette den. I 1874 fandt Tanken en Talsmand i Krigsminister Steinmann, men Udenrigsministeren gik, utvivlsomt paa Vedels Tilskyndelse, mod den, og den faldt bort.

Et Spørgsmaal af stor praktisk Rækkevidde drøftedes i disse Aar venskabeligt mellem den danske og den tyske Regering. Det gjaldt de saakaldte *Optanter*, d. v. s. de Sønderjyder, som havde benyttet den Ret, de i Henhold til Wienerfreden havde til inden 6 Aars Forløb at vælge dansk Undersaatsforhold i Stedet for tysk. Dette *Optantspørgsmaal* fandt en foreløbig Løsning ved Aabenraaoverenskomsten 1872.

Selve det nordslesvigske Spørgsmaal laa derimod i nogle Aar saa temmelig stille. Af og til rørte man ved det over for det russiske Hof, og ved Lejlighed lod Zaren et Ord falde derom, naar han mødtes med Kejser Vilhelm. Men uden Resultat. En tysk Officer, der var i Slægt med Konsejlspræsident Holstein-Holsteinborg og gæstede ham i København i 1872, indberettede, at Greven havde sagt ham, at han allerede i 1870 havdt ønsket at tilbyde Preussen Alliance mod at faa Nordslesvig; den Gang var han blevet afvist, men nu vilde der blive Tilslutning, hvis Tyskland vilde. Udtalelsen om 1870 er antagelig forstærket, og Bemærkningen om Fremtidsmulighederne er formodentlig en tilfældig Vending, der ikke var Udtryk for virkelige Planer. Den fremkaldte intet Skridt fra tysk Side. Derimod lod Bismarck ved Lejlighed den danske Regering vide, at dens Kamp mod Folketingets Flertal havde hans „uforbeholdne Bifald“; han ønskede en stærk Regering i Danmark og nærede ingen for dette farlige Planer. I Foraaret 1875, da der syntes Udsigt til en ny fransk-tysk Krig, anbefalede *General Moltke* paa given Foranledning at løse det nordslesvigske Spørgsmaal; han lagde ikke Vægt paa Nordslesvigs strategiske Betydning, udviklede han, men han gjorde opmærksom paa, at som Situationen nu var, maatte man efterlade „ret betydelige Stridskræfter“ til Beskyttelse af Elbhertugdømmerne. Bismarck svarede, at selv en Grænse ved Bov ikke afgørende vilde ændre danske Stemninger. „Danmark vilde bestandig blive ved at være en mistroisk Nabo som Holland og Belgien, og i Grunden vilde dets Folelser mod os være endnu mindre venlige end disse Landes, fordi Erindringen om alle Tab, som Stat og Dynasti har lidt i de sidste 60 Aar,

dog til syvende og sidst fæster sig ved Indtrykket af det sidste Tab, Tabet af Hertugdømmerne. Jeg tror ikke paa, at vi kan sikre os et varigt Forbund med Danmark som Betaling for Bovgrænsen.“ En Afstaaelse, der ikke var forenet med tilfredsstillende Garanti for tyske Mindretal vilde fremkalde Bevægelse i Tyskland. Trods alt havde han i 1866, 1869 og 1871 af almindelige politiske Grunde stærkt anbefalet Kejser Vilhelm en Afstaaelse, men uden Resultat. Nu vilde en Afstaaelse volde stærkt Røre i Tyskland og af dets Modstandere blive opfattet som et Svaghedstegn. „Den, der vil købe sine Fjender ved Indrømmelser, er aldrig rig nok dertil.“ En virkelig national Delingslinje kunde ikke angives; Afstaaelse af et mindre Omraade vilde kun medføre øget dansk Agitation ved venligsindede eller beslægtede Hoffer. At Sverige skulde gøre fælles Sag med Danmark, troede han ikke.

Det var d. 1. Maj, Bismarck gav Moltke dette Svar. I Maanedens Slutning kom *Kong Oskar* af Sverige-Norge til Berlin. Han nærede megen Sympati for Tyskland og dets Kejser, men han havde som Skandinav fra Ungdomstiden en virkelig Interesse for de danske Sønderjyder. Han udkastede den Tanke for Bismarck, at man kunde bytte Nordslesvig med de dansk-vestindiske Øer. Men Bismarck holdt sig til, at Kejseren ikke vilde. Da Kong Oskar paa sin fortsatte Rejse nævnede Sagen i St. Petersborg, fik han dér tilsvarende Besked.

Paa dette Tidspunkt havde Bismarck allerede søgt at faa § 5 ud af Verden ved Aftale med Østrig. I Oktober 1874 gav han den tyske Gesandt i Wien Ordre til underhaanden i eget Navn at føle sig for om Muligheden. Han gentog, at han tidligere havde ønsket at opfylde Paragraffen, men Kejseren havde hindret det; hvis Østrig krævede det, vilde han straks opfylde den, men kun efter den strengeste Ordlyd. Men den benyttedes nu til Agitation mod Tyskland, især i Rusland, saa Ophævelse var bedre. Østrigs Udenrigsminister Grev *Andrassy* var meget vel stemt mod Tyskland, men han stillede sig dog her afvisende. Han gik ud fra, at Meningen var, at man skulde aftale, hvorledes Opfyldelse af Paragraffen skulde ske, forklarede, at Østrig ikke gerne saa Sproggrænsen lagt til Grund, men tilføjede, at Østrig tænkte jo ikke paa nogen Sinde at benytte Art. 5 mod Tyskland. Tilsvarende sagde Kejser Frans Josef, at Art. 5 var en Ulempe for Østrig som for Preussen; han vilde gerne forhandle om Omfanget af Afstaaelsen; men om Afstemning maatte der ikke blive Tale, og det stod jo desværre i Paragraffen; at benytte denne mod Tyskland laa Kejseren fjernt. Endnu før Frans Josef havde ytret sig, havde Bismarck givet Ordre til at lade Sagen falde.

Under Spændingen paa *Balkanhalvøen i 1876* fik Østrig imidlertid Brug for Tyskland, og da Andrassy lod en Udsending besøge Bismarck i den Anledning, mindede denne om det ønskelige i at fjerne § 5. Men

ogsaa denne Gang vendte Østrig det døve Øre til. Kort efter irriteredes Bismarck atter af den ubehagelige Paragraf. Den sønderjyske Rigsdagsmand *H. Krüger* stillede i April 1877, med Tilslutning af elsass-lothringske og polske Rigsdagsmænd, ɔ: de „rigsfjendske“ Partier, Andragende om, at Rigsdagen skulde „opfordre Rigskansleren til ufortøvet at træffe Foranstaltninger til, at den Ret, som Pragfredens Artikel 5 havde tilstaaet de nordlige Distrikter i Slesvig til frit at afstemme om deres statsretlige Undersaatsforhold, saa snart som muligt kunde blive opfyldt.“ Bismarck lod en Embedsmand svare, at Slesvigerne kunde ingen *Ret* udlede af § 5; den stod i en Traktat mellem Preussen og Østrig, og kun de to Lande havde at træffe Bestemmelse med Hensyn til dens Udførelse. Den danske Regering havde ivrig stræbt at afholde Krüger fra at stille Forslaget, og den fralagde sig over for Tyskland alt Ansvar for det.

I April 1877 rykkede Russerne ind i Tyrkiet og dermed begyndte en Række Begivenheder, under hvilke Østrig havde al mulig Interesse i at komme godt ud af det med Tyskland. En Tid frygtede man en russisk-engelsk Krig. Ministeriet Estrup, der i 1875 var fulgt efter det kortvarige Ministerium Fonnesbech (1874—75), ængstedes saa stærkt derved, at man i 1878 flyttede Soldaterne fra Lejren ved Hald til Sjælland. Krigen mellem England og Rusland blev imidlertid undgaaet, og i Juni 1878 mødtes Stormagtsrepræsentanterne i Berlin for at udligne alle de opstaaede Modsætninger. Den danske Regering søgte at faa England til her at rejse det nordslesvigske Spørgsmaal, men den fik Afslag.

Ved den Tid havde Bismarck allerede truffet sine Aftaler. I September 1877 talte han med Andrassy om § 5, og i Februar 1878 kunde Andrassy meddele, at Østrig var rede til Forhandling. Denne trak ud i et Par Maaneder, og Bismarck viste i denne Tid megen Utaalmodighed; nu vilde han være færdig med den ærgerlige Sag. I April 1878 sluttedes en *Traktat med Østrig*, der kortelig *ophævede § 5*. De to Regeringer lovede paa Bismarks Forslag, at hemmeligholde Aftalen et Aar; man vilde ikke have den Sag ind i de forestaaende Stormagtsforhandlinger.

Der kom dog ikke til at gaa saa lang Tid. I Sommeren 1878 døde den tidligere Konge af Hannover, som i 1866 havde mistet sit Land i Krig med Preussen. Bismarck søgte en Overenskomst med hans Søn Hertug Ernst August af Cumberland; men denne afslog Forhandling. Fra da af omfattede Bismarck ham med et dybtfølt Fjendskab, og han frygtede vel ogsaa hans Indflydelse paa den engelske Kongeslægt, som Hertugen tilhørte. Allerede i 1874 havde der været Planer om et

Ægteskab mellem Hertugen og Christian IX's yngste Datter, Prinsesse Thyra; det daværende Ministerium havde hindret det, men nu genoptoges Tanken, ivrigt støttet af Dronning Louise og af Thyras Søster Prinsessen af Wales. Kongen synes at have været ængstelig; han undgik længe at tale med Estrup og Rosenørn-Lehn derom. I Ministeriet var Stemningen vistnok svingende og usikker; Krieger, der gennem Vedel fulgte Begivenhederne, var yderst misfornøjet. Men pludselig

Hertugen af Cumberlands Bryllup med Prinsesse Thyra.
Tegning af Knud Gamborg i »Illustreret Tidende«.

meddeltes Forlovelsen i November 1878, og den 21. December fandt Brylluppet Sted i København. Bismarck blev højlig forbitret, ikke mindst fordi nogle af Hertugens Tilhængere, der mødte med Lykønskning i København, hædredes med høje danske Ordener. Han lod sine Aviser aabne en Pressekampagne mod det danske Hof, og han foreslog Østrig at bekendtgøre Ophævelsen af § 5. Østrig var rede, men vilde ikke have, at det skulde vides, at Aftalen derom var sluttet paa en Tid, da det havde haardt Brug for Tyskland, og, af Hensyn til det danske og engelske Kongehus, heller ikke, at det skulde se ud, som Aarsagen var det cumberlandske Ægteskab. Saa fandt man paa at datere Aftalen d. 11. Oktober 1878. Det var efter Berlinerkonferencen, og det var just den Dag, da Christian IX havde meddelt Frans Josef den forestaaende Forlovelse. I Februar 1879 fandt Offentliggørelsen Sted.

Indtrykket i København var overmaade stærkt, baade ved Hoffet, i Ministeriet og i politiske Kredse. Der kom hurtig Rygter ud om, at d. 11. Oktober ikke var den rette Dato; snart hed det, at Aftalen stammede fra Berlinerkongressen, snart at den var truffet i Januar 1879 og antedateret; men sædvanlig satte man den i Forbindelse med det cumberlandske Ægteskab. Den Opfattelse blev almindelig, at Hoffet havde paadraget sig et tungt Ansvar, og at Ministeriet ikke paa rette Vis havde varetaget Landets Interesser.

Ministeriet søgte at vende det hele til det gode. Man vendte sig direkte til den tyske Regering, tilkendegav sin Overraskelse ved at se „den internationale Aftale“ om Tilbagegivelse af en Del af Slesvig ophævet, men tilføjede, at det, man navnlig havde lagt Vægt paa, var den Erkendelse, § 5 indeholdt, af, at Retfærdigheds- og Billighedsgrunde bød at gøre det danske Folk Indrømmelser; man vilde ved saadanne vinde ikke blot det danske Folks, men ogsaa det svenske og norske Folks Sympati; man forstod, at Tyskland ikke i en saadan Sag vilde handle „uden i fuld Udfoldelse af sin lovmæssige Ret“, at det var det imod at lade sig tvinge af „en Forpligtelse over for en tredje Magt“; men denne Vanskelighed var jo nu fjernet; man kunde nu træffe en Ordning uden at være bundet ved Bestemmelsen om Afstemning.

Men denne Henvendelse faldt ikke i god Jord. Som Svar fik man en utvetydig Erklæring om, at Tyskland betragtede Spørgsmaalet som helt bortfaldet, og da den danske Gesandt i Wien havde brugt nogle uforsigtige Vendinger om Danmarks „Ret“, maatte Rosenørn-Lehn overfor den tyske Udsending i København desavouere ham og udtrykkelig erkende, at man ikke fra dansk Side havde haft Ret til nogen Afstaaelse, en Erkendelse, der for øvrigt i forsigtig Form laa i selve Henvendelsen.

Bismarck vedblev imidlertid de følgende Aar at lade det danske Hof føle sin Vrede. Det opfattedes i de Dage som et vanskeligt politisk Spørgsmaal, om Prinsesse Thyra kunde besøge sine Forældre, og om hendes Mand kunde følge hende. Det danske Hof blev for Bismarcks Bevidsthed et Arnested for al Slags tyskfjendtlige Intriger, hvor det engelske og russiske Slægtskab udnyttedes mod ham.

I den danske Befolkning vakte *Ophævelsen af § 5 ny Vrede mod Tyskland.* Man havde aldrig rigtig gjort sig klart, at rent juridisk var kun Preussen og Østrig Deltagere i Pragfreden; man gik ud fra, at denne skabte en Ret ogsaa for Danmark og Nordslesvigerne; § 5's Ophævelse føltes derfor som et nyt Retsbrud. Fra Ministeriets Side skete intet for at modarbejde denne Opfattelse; dets Erklæring til Tyskland blev ikke bekendt. Baade Nord og Syd for Kongeaaen opfattede ved-

blivende mange § 5 som gældende Ret. „Fædrelandet“ gav Stemningen Udtryk i Ordene:

»Nu traadte de sønder det givne Ord,
Og brød, hvad i Guds Navn de loved.»

Men en Gang vil den Ørn, der nu flyver mod Solen falde:

»Engang vil den komme Gjengældelsens Dag,
Da jeg trykker mit Barn til mit Hjerte.

Saa stærk var Stemningen, at Universitetslærerne for at undgaa tysk Besøg opgav at indbyde Repræsentanter for Universiteter uden for de skandinaviske Lande til Universitetets 400 Aars Fest.

Bevægelsen gav Genlyd paa *Tinge*. Et Par Dage efter at Meddelelsen var kommet, foreslog C. Berg paa Venstregruppernes Vegne Højre, at man skulde begære Forklaring af Ministeriet. Estrup vilde nødig, og Højre stillede sig derfor ret tilbageholdende, men efter langvarige Forhandlinger bekvemmede man sig til at lade Udenrigsministeren i to lukkede Møder af begge Ting i Marts 1879 give en samlet Beretning om Begivenhederne Nordslesvig vedrørende fra 1866—1879. Fremstillingen ledsagedes af en Række Dokumenter, som Medlemmerne fik Adgang til at gennemlæse. Der var indgaaende Besked om Alliancetilbudet i 1866 og Forhandlingerne om § 5 indtil 1870. Mindre fyldig var Skildringen af de følgende Aar. Man opstillede den Formodning, at Aftalen om § 5 var truffet i August-September 1878; det cumberlandske Ægteskab omtaltes kun flygtigt. Man havde opgivet en Protest, der hævdede, at § 5 gav Danmark en selvstændig Ret, fordi denne kun vilde have irriteret; det samme gjaldt en Henvendelse til andre Magter, der dog intet vilde have foretaget. Man havde nøjedes med „i Berlin at fremstille, hvorledes Ophævelsen af Artikel 5 ikke i og for sig var identisk med Ophævelsen af Spørgsmaalet selv.“ Det meddeltes, at Tyskland havde svaret helt afvisende. Men de Rigsdagsmænd, der ikke i Forvejen vidste Besked, blev ikke klare over, at man udtrykkelig havde erkendt, at *Danmark intet særligt Retskrav havde.*

Meddelelserne fulgtes ikke af Forhandling. De synes ikke at have vakt saa megen Opmærksomhed, som man kunde have ventet. Oppositionen følte sig her paa usikker Grund, og Flertallet var delt i to Grupper, der stod skarpt over for hinanden. I Ministeriet var man en Tid saa bevæget ved Begivenhederne, at der taltes om Estrups og Rosenørn-Lehns Afgang, men man faldt snart til Ro igen.

2. Stemninger 1870—1879.

I Aarene efter den fransk-tyske Krig optog det sønderjyske Spørgsmaal ikke Sindene i samme Grad som i Tiden mellem 1864 og 1870. Man ventede jo ikke længere en snarlig Løsning. Genforeningen var blevet en fjern Mulighed; Haabet derom byggedes nu kun paa, at „Verdensstyrelsen“ ikke tillod „det Onde“ at triumfere evig. Desuden trængte indre Spørgsmaal sig i Forgrunden. Den haarde Kamp om Folketingsparlamentarismen begyndte, Socialismen holdt sit Indtog, og Georg Brandes's Fremtræden satte Sindene i heftig Bevægelse. Men dette betød ikke, at Sønderjyderne var glemt. Begivenhederne Syd for Kongeaaen fulgtes vedblivende med megen Opmærksomhed i Pressen; sønderjyske Besøg fortsattes; talrige Sønderjyder søgte til Højskolerne, og personlige Baand knyttedes i end større Omfang end før mellem Danske Nord og Syd for Grænsen. Ved Lejlighed blussede Stemningen op med samme Voldsomhed som tidligere.

Dette gjaldt saaledes ved et nordisk Vennemøde af Grundtvigianere, der holdtes i København 1872 kort efter Grundtvigs Død. Her anbefalede *Bjørnstjerne Bjørnson*, der i 1870 saa ivrig havde tilbudt den norske Ungdom til Kamp mod Tyskerne, at søge Udsoning med Tyskland. Skønt Ordene var forsigtige, vakte de megen Uro i Forsamlingen, og værre blev det, da han kort Tid derefter i en norsk Avis tilraadede Kristenfolket i Norden at søge at genvinde Nordslesvig ved den gensidige Velviljes Magt. „Det er Signalerne, som maa forandres,“ skrev han. „I Stedet for Hadets Signaler maa vi hejse „Venne-Signaler“. Jeg melder mig ud af Hadets Forening.“ Nordens Fremtid maatte søges snarere med de germanske Stammefrænder end med Romaner og Slaver.

Nu brød en Vredesstorm løs. Det regnede med Protester. Bjørnson stempledes som „Preusserven“, „en falsk Profet“, der sveg sin Fortid og opgav Rettens Sag. *Pauline Worm*, en af Kvindebevægelsens første Ordførere i Danmark, tilraabte ham:

»Stryg Korsets Flag du gamle Norge!
Du blev for spag til Aandens Strid.
Lad vaje over dine Borge
En Dødens Fane sort og hvid!
Thi den, der højt og stolt blev baaren,
Da Livets Røster mægtig lød,
Den er for fransk med Trikoloren,
Den er for dansk med Dugen rød.«

Fra Norge svarede *Andreas Munch* hende:

»Nej, Norge stryger ikke Flaget,
Korsflaget med det Røde, Blaa,

Fordi en Sværmer har behaget
En Volte nu paany at slaa!«

»Den Uret Danmark maatte lide,
Den brænder dybt i Norges Bryst.
Og Dødningflaget, det sort hvide,
Skal aldrig taales paa vor Kyst.«

Og *Henrik Ibsen*, der under Paris' Belejring fra Dresden, hvor han hver Dag saa „Preussens dødningfarver — sorgens sorte-hvide klud", havde udslynget sit varslende Ord:

»Just i sejren bor forliset
Preussens sværd blir Preusser-riset;«

hyldede nu Nordslesvigernes Kamp og vendte sig spottende mod „Pangermanismens præst":

»Der er omslag i vente! Klem paa med talerne!
Vejrhanen paa fløjen har forandret signalerne. —«

Medens Interessen for Sønderjyderne saaledes selv i de roligste Tider holdt sig med fuld Styrke, sygnede den politiske *skandinaviske Bevægelse* afgjort hen i Aarene efter 1870. Foreninger og Tidsskrifter, der virkede for den, standsede omkring 1870. Men dette betød ikke, at Samfølelsen mellem de tre Folk svandt bort. Gennem Højskolerne naaede den ud til nye Kredse, og den bevaredes om end i ændret Form i den akademiske Verden. Det nordiske Studentermøde i Upsala blev et Udtryk derfor. Det blev som Christianiamødet i 1869 ikke en politisk Forhandling, men en Drøftelse af Dagens store Spørgsmaal. C. Bille sagde dér rent ud, at den politiske Enhed, hvorom man før talte, nu laa uden for Tankerne. Det var en folkelig Enhed, man nu satte som Maal. Henrik Ibsen, der ikke vilde med til Mødet, skrev til det sit bitre „Langt borte", som en Art Gravsang over den politiske Skandinavisme:

»Held over al eders sorgløse flok!
Held over eder, hvem legen er nok.«
»Genfærd af afdøde tider og mænd,
gaar i vor ynglingeskare igen.

Af frasernes tåger og festernes røgelse
formes et verdenshistoriens spøgelse.«

Som Modsætning satte han den tyske og den italienske Enhedsbevægelse:

»De *vilde* sin drøm; så kom sejren siden
Europa er voksent, og vågen er tiden.«

Der var heri nogen *Uretfærdighed,* baade mod Studentermødets Mænd, der netop behandlede Dagens Emner, ikke den gamle Bevægelse, og mod de tidligere skandinaviske Bestræbelser. I Italien og Tyskland havde Enhedsbevægelsen langt fastere geografisk og vel ogsaa sprogligt Grundlag end i Norden; Italien og Tyskland kunde ved national Samling vinde en Magt, som Enheden ikke kunde bringe de nordiske Folk. Den *politiske* Skandinavisme kunde ikke lykkes, fordi de tre Folk i farefulde Øjeblikke ikke *kunde* hjælpe hinanden. Men ud af den voksede en nordisk Fællesføllese, der var baade stærk og dyb, og som blev Grundlag for et aandeligt og praktisk Samarbejde, der paa mangfoldige Omraader blev af stor Værdi for alle de tre Folk.

Frankrigs Nederlag og den endelige Opgivelse af den politiske Skandinavisme ændrede ogsaa Opfattelsen af *Danmarks militære Stilling.* Haabet om Sejr gennem Alliancer var døende. Der var vel dem, som regnede med, at en russisk-tysk Krig skulde komme efter den fransk-tyske, og at Danmark da skulde faa nye Muligheder. Men Troen derpaa fik aldrig Raaderum. Ved Nytaarstid 1872 vendte „Fædrelandet" sig mod den; dels var en saadan Krig meget usandsynlig, hed det, dels maatte Danmark, hvis den kom, „holde sig saa stille som en Mus og være glad ved, at dets Bistand ikke for nogen af disse Magter kunde være af nogen Værdi". I det hele droges ofte den Lære af Begivenhederne i 1870, at Danmarks Deltagelse ikke vilde være af Betydning under Krig mellem andre, og at en forsigtig Holdning over for Tyskland var fornøden.

I Rigsdagen drøftedes i disse Aar af og til Danmarks udenrigspolitiske Stilling i Forbindelse med de omstridte Militærlove. Ministerierne var tilbøjelige til at begrunde disse med den spændte Situation i Europa; Oppositionen svarede med Krav om, at Regeringen skulde give Besked om Landets Stilling til andre Stater. I 1874 under Ministeriet Holstein-Holsteinborg opnaaede Finansudvalget, at Udenrigsministeren gav det en Redegørelse, der synes at have virket tilfredsstillende. I Begyndelsen af 1875 udtaltes fra oppositionel Side i Folketinget over for Militærforslagene, at det bedste Værn vilde være et bedre Forhold til Tyskland, og man bad atter Regeringen give Besked om Stillingen. Fonnesbech, der nu var Konsejlspræsident, svarede, at Udenrigsministeren næppe kunde sige andet, end man vidste i Forvejen, men var der Ønske om Oplysninger, vilde han „selvfølgelig være villig og pligtig" til at give dem; han havde den Opfattelse, at et bedre Forhold til Tyskland var „en meget god Fæstning"; der var jo ikke anden Vanskelighed deri end „det Spørgsmaal, som de Herrer kjende lige saa

godt som vi Andre". Et Par Dage derefter foreslog Venstres Bestyrelse i Folketinget, at Tinget skulde gaa i Udvalg for at tilvejebringe Oplysning om Regeringens Holdning og Virksomhed udadtil. Behandlingen kom først i Marts. Udenrigsministeren sagde her, at han kun havde „aldeles almindelige Oplysninger", der egentlig ikke sagde andet end, at „Danmarks Stilling lige over for Udlandet i dette Øjeblik er god, og at der ikke paa Horisonten viser sig nogen Uveirssky, der truer Landets Fremtid". Oplysningerne burde ikke gives i lukket Møde, da det kunde fremkalde urigtige Forestillinger. Det endte med Nedsættelse af et Udvalg til Forhandling med Udenrigsministeren om Formen, men en virkelig Drøftelse kom ikke i Stand.

Lejlighedsvis dukkede Spørgsmaalet om *Danmarks Neutralisering* op paa Tinge. I December 1874 under en Militærdiskussion i Folketinget udtalte General Thomsen sig ret velvillig derom. Gert Winther foreslog i Foraaret 1875, da der i Pressen førtes en Del Diskussion om denne Tanke, at der til Militærlovene skulde knyttes en Indledning om, at Militærvæsenets Maal var at opretholde Danmarks Neutralitet. Krigsminister Steinmann, der, som vi har set, inden for Ministeriet var Talsmand for Neutralitetstanken, modtog Forslaget velvillig, men i Venstre var der endnu ikke Enighed herom; Chr. Berg erklærede, at dansk Militærvæsens Opgave i det hele maatte være at hævde Danmarks Rettigheder og dertil hørte Gennemførelsen af § 5. Højre Fløj gik ogsaa imod, Steinmann opgav sin Tilslutning, og Forslaget forkastedes med 63 mod 7.

Siden fik Rigsdagen jo i 1879 Oplysning om Forhandlingerne om Nordslesvig; i den Oversigt, som da gaves, var medtaget Bismarcks ovenfor nævnte Bemærkning om Ønskeligheden af en stærk Regering i Danmark, samt en dertil knyttet Vending om, at han ingenlunde sympatiserede med dem i Danmark, der ansaa Hær og Flaade for unyttige Statsindretninger.

Omtrent samtidig fremførtes i Rigsdagen Tanken om at søge Trygheden for Danmark gennem Aftale om mellemrigske Forholds Afgørelse ved *Voldgift*. Enkelte Stridsspørgsmaal mellem forskellige Stater var i de nærmest foregaaende Aar afgjort paa denne Vis, og Forslag om Oprettelse af en Domstol til Afgørelse af saadanne Tvistigheder havde været fremme i den engelske, italienske og svenske Rigsdag. I 1875 samledes i Danmark paa Adresser til Fordel for Voldgiftstanken 11,744 Underskrifter; deraf var godt 3000 fra Kobenhavn, hvorfra de indsendtes til Folketinget af Fagforeningernes Formand; Resten var aldeles overvejende fra de Bjørnbakske Egne: Aarhus, Randers og Viborg Amter. I Tilknytning til Adresserne stillede Gert Winther og to jyske Gaardmænd Forslag om, at Tinget skulde opfordre Regeringen

til „at virke hen til Oprettelsen af en europæisk Voldgiftsdomstol til Afgørelse af mellemrigske Stridigheder“. Forslaget gik til Udvalget for Andragender, hvoraf ingen af Forslagsstillerne var Medlemmer; Udvalget erklærede sig enig med Forslagsstillerne i Tanken, men mente ikke, at den danske Regering kunde virke for dens Gennemførelse; man opfordrede derfor blot Regeringen til at slutte sig til Tanken, hvis der viste sig Udsigt til Virkeliggørelse. Forslaget naaede imidlertid ikke frem til Behandling.

Alt i alt stod Oppositionen endnu *ret usikker* paa det udenrigspolitiske Omraade, og Stemningerne inden for den var forskelligartede. Man var derfor tilbøjelig til at slaa sig til Ro med, at i saa Henseende skete der vel ikke stort; var der et eller andet, man kunde angribe Regeringen med, benyttede man det, men selv at opstille et Program, en særegen Politik, forsøgte man ikke.

Hørup, der som „Morgenbladet“s ypperste Medarbejder allerede nu meget paavirkede Stemningerne paa saadanne Omraader, skildrede en Gang senere i Tiden, hvorledes han bevidst havde søgt at drage Interessen fra de udenrigske til de indenrigske Spørgsmaal. „Den Gang“, sagde han, „forekom det mig meget magtpaaliggende at indrette det saadan for vore Landsmænd, at de ogsaa læste Indlandet, ja, at de læste det selv med Fare for at springe Udlandet over.“ Det lykkedes i fuldt Maal.

Men selve *Militærspørgsmaalet* fik just i disse Aar en stedse stigende Betydning i den indre Politik. Frankrigs Nederlag og Opgivelsen af den politiske Skandinavisme ændrede Opfattelsen af det danske Militærvæsen. Hidtil havde Interessen samlet sig om den kampberedte Hjælpehær, selv om nogle Officerer allerede før 1870 begyndte at anbefale Københavns Befæstning. Nu brød, først i Officerskredse, siden ogsaa i politiske Kredse, den Opfattelse frem, at det fornødne var at have eet Punkt i Landet, der kunde forsvares, indtil Hjælp kunde komme. Dette Punkt maatte være Landets Hovedstad. Hvorfra Hjælpen skulde komme, gjorde man sig ikke klart; nogle tænkte paa Rusland, de fleste lod det staa hen. I 1873 var Tanken saa langt fremme, at Krigsminister Thomsen kunde stille Forslag om Anlæg af Landbefæstning og Udvidelse af Søbefæstningen. Endnu var denne Tanke ikke eneraadende i ministerielle Kredse. Carl Ploug stod saaledes ret kolig over for den. Men for dem, der troede paa et Forsvars Værdi, var der megen Styrke i den Betragtning, at det kunde ikke nytte at sprede Forsvaret; det maatte samles om eet Punkt, og dér forberedes i Tide. Efterhaanden sejrede denne Opfattelse i alle de Kredse, der støttede de skiftende Regeringer.

Et Flertal af Venstre, *„Det nationale Venstre“*s Mænd, baade Berg, Bojsen og Høgsbro var derimod Talsmænd for et Forsvar ved Grænse

og Kyster, bygget paa det „levende Værn“ og formentlig billigere end det, der samlede sig om København. J. A. Hansen og de fleste af hans Folk stillede sig nærmest paa samme Standpunkt.

Et *Mindretal* holdt derimod paa, at et egentligt Forsvar var haabløst, og at man burde nøjes med „en Vedtægtshær“. Det var Bjørnbakkernes Standpunkt. Det skarpeste og klareste Udtryk fik dette i den gamle Tschernings Indlæg mod Fæstningen, skrevne i 1873, et Aarstid før hans Død. Han samlede sin Opfattelse deri, „at enhver Væbningsbestræbelse, hvis Formaal gaar videre end til at holde Folket i Aande og afgive Midlerne til en Grænsebevogtning mod Marodeurer, Røvere og tilfældige Grænseoverskridelser, om Krig bryder ud i vor Nærhed, at enhver Væbningsbestræbelse, der skal sætte os i Stand til enten umiddelbart ved Fredsbrud at vælge vor Forbundsfælle, eller under Form af væbnet Neutralmagt at afvente den gunstige Lejlighed til at træde i Kampen, kun tjener til at fremskynde Rigets Undergang“.

FJERDE AFSNIT.

FRA PARAGRAF 5's OPHÆVELSE 1879 TIL SYSTEMSKIFTET 1901.

1. Nye Stemninger.

Vi har set, at den nationalliberale Opfattelse af Danmarks Stilling mellem Folkene havde overlevet Brydningen efter 1864 og bevaret Livskraft nok til i Aarene indtil 1870 at bestemme dansk Politik og beherske dansk Tankegang. Efter 1870 opløstes og omformedes den stille og gradvis, men uden at nye Opfattelser for Alvor tog dens Plads. Først i Firserne fuldbyrdedes Omslaget. I omdannet Skikkelse levede den *nationalliberale Opfattelse* videre i de styrende Kredse, men dens folkelige Præg var borte, den fik under Estrups Ledelse Konservatismens Mærke. Uviljen mod Tyskland bestod, men Sympatien for Vestmagterne var afløst af Velvilje for Rusland, hvis nye Zar Alexander III (1881—94) Aar efter Aar gæstede Danmark og bødes hjertelig velkommen som Medlem af det danske Kongehus. Den stærke nationale Stemning bevaredes, men den knyttedes ikke som før til Folkestyrets Idé; den militære Forsvarsbevægelse blev dens Brændpunkt. Disse Stemninger blev de raadende hos Godsejere og Proprietærer, i det meste af Borgerskabet og hos Flertallet inden for den akademiske Verden.

En ny Opfattelse brød derimod under forskellige Former igennem hos *de radikale Akademikere*, der fulgtes af en Del af Bønderne, desuden blandt de grundtvigsk prægede Bønder og endelig hos de *socialdemokratisk* paavirkede Arbejdere. Fælles for disse tre Grupper var et nyt Syn paa det danske Folks Stilling til andre Folk, navnlig til Tyskerne og de to nordiske Folk. Der skabtes en *ny Opfattelse af dansk Historie*. Det nationalliberale Slægtled og de samtidige grundtvigske Kredse havde i Virkeligheden opfattet Danskerne som det udvalgte Folk, „Guds Hjertefolk“, der i Grunden altid havde Ret over for andre; det kunde lide Nederlag og Tab; men det skyldtes andres List, Ondskab og Overmagt, undertiden Danskes overdrevne Troskyldighed.

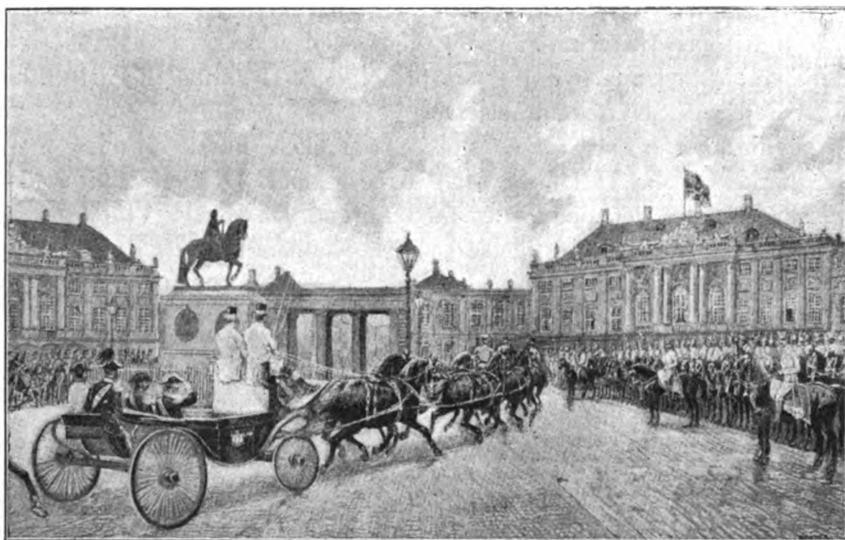
»O Danmark, paa Rænker du aldrig dig forstod,
Det har du tit betalt med dit dyreste Blod.»

var Ord, der var gaaet dybt ind i Bevidstheden. Dansk Historie opfattedes som en brat Skiften mellem lyse og mørke Tider, dybt forskellige. De Personligheder, der havde bestemt Landets Skæbne, deltes skarpt i gode og onde. Den hele Opfattelse var Romantikkens. Historien var et spændende Drama, et lærerigt Skuespil, hvis Personer manede til Efterligning eller stod som afskrækkende Eksempler. Om den historiske Sandhed af det Billede, som oprulledes, spurgte man, i hvert Fald uden for Faghistorikernes Kreds, kun sjældent; man gik ud fra den som givet. Faa eller ingen af Tidens Historikere eller dets andre toneangivende Mænd i Politikkens eller Aandslivets Verden, vilde have vedkendt sig denne Opfattelse saaledes stillet paa Spidsen. Men mere eller mindre prægede den dog deres Syn paa Danmarks Vilkaar saa vel som deres Handlinger, og det var i den tilspidsede, letfattelige Form, den nedfældedes i Befolkningen og paavirkede dennes Følelsesliv dybt og varigt. Ingemanns historiske Romaner, en Rigdom af uovertrufne nationale Digte, sungne ved Tusinder af Folkemøder, Pressen med den hele Kreds af gamle Provinsblade, samlede om det i noget nær et halvt Aarhundrede herskende Blad „Fædrelandet“, og ikke mindst de opblomstrende Folkehøjskoler og de i hurtig Udvikling værende Folkeskoler fæstnede denne Opfattelse i Folkebevidstheden. Den var det naturlige Resultat af Nationalfølelsens første Gennembrud, og den svarede til lignende Opfattelser i andre Folk.

Dette Grundsyn ændredes afgorende om end ikke brat i Firserne og Halvfemserne. To Historikere, *A. D. Jørgensen* og noget senere *Kr. Erslev,* gjorde fremfor andre det banebrydende Arbejde. Fra Halvfjerdsernes Begyndelse havde *Georg Brandes* slaaet til Lyd for den nye Opfattelse af historisk Udvikling, der var trængt igennem i Frankrig og Tyskland; han havde anlagt et kritisk Syn paa den beundrede danske Litteratur, stillet den i Forhold til de store Landes Digtning og Filosofi. *Hørup* havde fra 1873 i „Morgenbladet“ Dag efter Dag undergravet Troen paa den nationalliberale Politiks Klogskab og Ret. Men først nu skabtes et paa indgaaende Forskning bygget nyt Syn paa dansk historisk Udvikling. Med skarp Kritik provede de historiske Forskere Grundlaget for den Opfattelse af dansk Historie, hvorpaa man hidtil havde bygget. De anlagde over for den et nøgternt Syn, baaret af Forstaaelse af de Udviklingens Love, der gælder for Folkenes Liv. De gjorde det klart, at selv i det sønderjyske Spørgsmaal var ikke al Uret paa den ene Side; de paaviste danske Fejlgreb, forklarede, hvorledes tysk Indtrængen i Slesvig havde fundet Sted paa naturlig Vis. Samtidig viste Erslev, at Kalmarunionen ingenlunde var den Brødre-

folkenes nationalt bestemte Forening, man var vant til at lovsynge. Denne ædrueligere Opfattelse af Danmarks Fortid trængte langsomt og i meget forskellig Form ud i Befolkningen, navnlig i de Dele af den, der sluttede sig til Oppositionen. Dens to ypperste Talsmænd blandt Historikerne, A. D. Jørgensen og Kr. Erslev, var hinanden meget ulige i Temperament og i Anskuelser; A. D. Jørgensens Ord lød med størst Vægt i Højskolernes Verden, Erslev fængede stærkest i de unge Akademikeres Kreds.

Et ydre Udtryk for Omslaget i Tænkevis og Interesse, var det, at

Fra Kejser Wilhelms Besøg i København 1888.
»Illustreret Tidende».

„Fædrelandet" hørte op. Medens de gamle Anskuelser, ændret i konservativ Retning, toges i Arv af Højreblade i Hovedstaden og ude i Landet, trængte de nye Synsmaader først frem i *„Morgenbladet"*. Venstres københavnske Blad, der i disse Aar væsentlig prægedes af Hørup og Edv. Brandes, og de fik fra 1884 skarpere Form i det under disse to Mænds Ledelse stiftede „Politiken". I mere afdæmpet Skikkelse kom de til Orde i den opblomstrende Venstrepresse ude i Provinserne, i skærpet Form i den, teoretisk set, internationalt og marxistisk farvede socialdemokratiske Presse, der nu lidt efter lidt blev til. Mere eller mindre omformede de nye Synsmaader Undervisningen paa Universitetet og i de lærde Skoler, paa Folkehøjskolerne og i Folkeskolen.

Alt dette foregik imidlertid langsomt og gradvis. Ingen pludselig

Omvæltning fandt Sted i Tankegangen, intet skarpt Skel sattes mellem gammelt og nyt paa dette Omraade. Den nye Tankegang betød i ingen Henseende en Fornægtelse af de nationale Synsmaader, der var skabt i Gennembrudstiden efter 1830, selv om det under Agitationen mod den konservative, militært prægede Opfattelse af Nationalitetsfølelsen undertiden kunde se saaledes ud. Ingen af den nye Tids Mænd tænkte paa en Tilbagevenden til Fortidens nationalt indifferente Stemning. Tværtimod fulgte med Kravet om udpræget Folkestyre den Overbevisning, at Statsgrænserne burde drages efter Folkeviljen, og at hvert Folk havde Ret til frit at udforme sit eget nationale Liv. Den Politik, der satte Sønderjyllands Deling efter rent nationale Linjer som Maal, havde hidtil været begrundet ved Erkendelsen af Magtforholdene. Den fik nu sin faste Underbygning, sit principielle Grundlag i Tilslutningen til Folkenes Selvbestemmelsesret.

I Stemningerne over for de store Stater skete Forskydninger, men ikke stærke Omslag. I konservative Kredse holdt *Uviljen mod Tyskland* sig, selv om den dæmpedes med Aarene. Da Kejser Vilhelm II i 1888 kort efter sin Tronbestigelse gæstede Kongefamilien i København, kom den til Udbrud; da han ved Landingen hyldedes af tilstedeværende Tyske, mødtes denne Hyldest med stærk Hyssen af den forsamlede Mængde. Haabet om, at Tyskland nu efter den gamle Kejsers Død i 1888 skulde være tilbøjelig til en Løsning af det nordslesvigske Spørgsmaal, var et Øjeblik blusset op i Tillid til hans Søn Kejser Friederichs formentlig liberale Tendenser. Men Kejser Friederich døde kort efter, og Vilhelm II slog hurtigt Haabet ned. Et Par Uger efter Besøget i København erklærede han ved Afsløringen af et Mindesmærke, at før skulde hele Tysklands Hær, ja hele det tyske Folk ligge slagen paa Valen, end han skulde opgive „en eneste Sten“ af det vundne. Den indre Politik, Estrup førte i Danmark, var til en vis Grad et Sidestykke til Bismarcks indre Politik, men dette formindskede ikke Uviljen mod det Land, der havde taget Sønderjylland.

Over for *Rusland* var der i den konservative Lejr en voksende Sympati. Man saa i Zaren, navnlig i Alexander III's Tid, en Beskytter; under den Spænding mellem Rusland og England, Elefanten og Hvalen, der var det fremherskende Træk i disse Aars europæiske Storpolitik, havde danske Konservative deres Sympati paa russisk Side. Dog dæmpedes den noget ved Tvangsstyret i Finland.

I Oppositionens Lejr hævdede man, at en oprigtig *Udsoning med Tyskland* var en Nødvendighed for Danmark. Man saa Forholdet til den sydlige Nabo ud fra et nøgternt Forstandssynspunkt. Men virkelig Sympati for det herskende Tyskland kunde ikke opstaa i nogen Del af Oppositionen. Tyskland var den stærkeste Borg i Europa for det Over-

klassestyre og de militære Stemninger, mod hvilke man kæmpede i Danmark. Det frisindede Tyskland, med hvilket man kunde føle Sympati, var i hurtig Tilbagegang. Socialdemokraterne stod i nært Samarbejde med tyske Partifæller, men disse var, trods deres store Tal, afmægtige og forfulgte, og de var ikke tilbøjelige til at lære danske Klassefæller Velvilje for det toneangivende Tyskland.

I Virkeligheden foregik i disse Aar, samtidig med den økonomiske Frigørelse fra Tyskland, en *aandelig Frigørelse fra tysk Paavirkning*, netop under Førerskab af de Kredse, som anbefalede politisk Udsoning med det. I Nationalliberalismens Dage, da den nationale Modsætning til Tyskland føltes saa stærkt, havde tysk Teologi, Filosofi og Litteratur øvet afgørende Indflydelse i dansk Aandsliv. Paavirkningen fra Frankrig havde, trods al Beundring, været ringe, Paavirkningen fra England, trods Forkyndelsen af den angelsachsiske Tankegang, i Virkeligheden ogsaa. Tysklands aandelige Overmagt i Danmark brødes først ved den Bevægelse, der samlede sig om Georg Brandes. Stuart Mill og Herbert Spencer, Auguste Comte og Taine traadte nu i Hegels Sted. Forstaaelse af Udviklingens Love paa Naturvidenskabens som paa Historiens Omraade afløste den tyske Filosofis Formler. Engelsk og fransk Realisme fulgte i Litteraturen den tyske Romantik. Ogsaa her var der dog kun Tale om en gradvis Bevægelse. Tysk Videnskab vedblev at spille en meget stor Rolle for dansk Forskning, selv om man mere end før fik Øjnene op for andre Landes Forskerarbejde. Inden for den historiske Videnskab var Forbilledet i ikke ringe Grad den tyske Forskning fra før Bismarcks Tid, hvis Aand endnu levede hos enkelte af de ypperste tyske Forskere; i Frankrig kom den nye nøgterne Historieskrivning, der fulgte Nederlaget, jo først til Gennembrud i Firserne.

Med den *fransk-engelske Paavirkning* fulgte en bevidst *Sympati* for de to Lande; i saa Henseende arvede Oppositionen i en vis Forstand gamle nationalliberale Stemninger. Fra Frankrig og England kunde Halvfjerdsernes og Firsernes Venstremænd hente Argumenter i den indre Strid, som Tredivernes og Fyrrernes Liberale havde kunnet det. Men ingen Tanke om et politisk Samarbejde med de to Lande opstod. Haabet om fremmed Hjælp var svundet. England betragtede man som staaende halvt uden for den europæiske Politik. Frankrig ansaa man for svagt; den Rejsning, der foregik i Tilknytning til den nye franske Skole, forstodes ikke ret, ikke heller Rækkevidden af disse Aars franske Kolonipolitik. Over for Rusland var der i Venstrekredse stærk Uvilje. Man fulgte Begivenhederne i Finland med dyb Interesse, beundrede de revolutionære Nihilister, og holdt under Spændingen i Firserne uden Forbehold med England.

Alt dette var imidlertid kun Stemninger, der havde deres store Betydning for det danske Folks egen Udvikling, men som ikke paavirkede dansk Udenrigspolitik. Denne var i Aarene mellem 1879 og 1901 saa passiv som næppe i nogen anden Tid. En af de faa i Rigsdagen, der stadig havde Interesse for Forholdet udadtil, *Fr. Bajer*, sagde en Dag derinde: „Jeg beklager, at vor Udenrigspolitik er seilet ind i et saa taust Tidsrum, at vi i Modsætning til andre Stater leve i en næsten fuldstændig Uvidenhed om, hvilke Opgaver særlig Udenrigsministeriet virker for". Sandheden var, at der intet var at fortælle. „Den lever godt, som lever ubemærket", var i disse Aar Udenrigsministeriets Program. Paa Fredensborg mødtes hyppig Ruslands Zar med andre Slægtninge af Kongefamilien; ikke sjældent var ogsaa Prinsen af Wales Gæst derude. Disse Fyrstemøder beskæftigede højlig Bismarcks Fantasi; han opfattede Dronning Louise som Centrum i en Kreds af fyrstelige Damer, der spandt alle Slags Rænker mod ham. Rundt om i Europa, ja selv i Danmark løb Rygter rundt om de Planer, der lagdes paa Fredensborg. Alt uden Grund. Skønt Zaren just kom dertil for at holde politisk Ferie, har de fyrstelige Personer, som mødtes dér, vel nok af og til vekslet Ord om europæisk Storpolitik, og det kunde have sin Betydning, at den russiske Zarfamilie og Englands Tronfølger kendte hinanden. Men ingen Planer smededes ved disse Lejligheder om storpolitisk Handling. Prinsen af Wales holdtes af Dronning Viktoria uden for politiske Afgørelser, og Rusland og England stod just da hinanden saa fjernt, at der ikke kunde være Tale om en fælles tyskfjendsk Politik. Intet tyder paa, at den danske Kongefamilie tilstræbte en saadan. Kong Christian og Dronning Louise ønskede kun Fred og Ro.

2. Neutraliserings- og Voldgiftstanker.

I disse Aar, da Kampen førtes om Regeringens Militærpolitik, spirede i Venstre Interessen for den *internationale Fredsbevægelse*. Denne fik en vis Styrke efter en Kongres i Paris 1878, hvor Talsmænd fra forskellige Landes Fredsforeninger med hinanden drøftede Maal og Midler. Fra en engelsk Forening rettedes en Opfordring til Danmark om at være med i Arbejdet. *Fr. Bajer* tog Tanken op og fik i 1882 stiftet „Foreningen til Danmarks Neutralisering", der i 1885 blev til „Dansk Fredsforening". Fra først af var der ikke stort flere med end nogle Rigsdagsmænd af Venstre, men efterhaanden sluttede ikke faa sig til ude i Landet. Fr. Bajer, der var ivrig Grundtvigianer og Skandinav, blev en utrættelig Agitator for Bevægelsen. Talrige Foreninger stiftedes,

Georg Hansen fot.

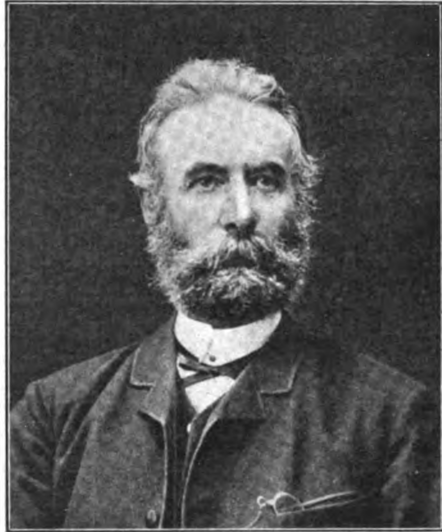
FYRSTEBESØG PAA FREDENSBORG 1885.

I bageste Række (fra venstre til højre) bl. a.: Hertugen og Hertuginden af Chartres, Prinsesse Marie, Prins Valdemar, Kong Christian IX, Prins Georg af Grækenland, Kejser Alexander III, Kong Georg, Prinsen af Wales (Edward VII), Kronprins Frederik (VIII). — I anden Række sidder: Dronning Louise, Prinsessen af Wales (Alexandra), Kejserinde Dagmar, Kronprinsesse Louise. Storfyrsttronfølgeren (Nikolaj II).

og Fr. Bajer kunde i d
møder i Norge og i Sve
fra Europa og Amerik
Del i Arbejdet, men d
Kampen mod Højres M
mende Førere, *J. C. Cl*
gelsen fik imidlertid m
Venstres Politik. Det v
der stiftede Fredsforen
og ved Højskolerne va
essen for Fredsarbejdet
„Fredssagen" blev fra
ne en af de „Sager", son
de Venstrebønder ansaa
hver god Demokrats Op
virke for. Tilslutninger
fik dyb og holdbar Be
for Modstanden mod M
politiken. I 1893 kund
samle 240,000 Underskrift
en Fredsadresse, der opfo
til Afsluttelse af Voldgift
tater og Indskrænkninger
militære Byrder. Det var
end dobbelt saa mange so
den store Forsvarsadresse
le Aar før.

I 1883 og 1884 vedto
ternationale Fredskongress
Gunst for de *nordiske Ri*
dagssamling rettede Fr. Ba
rigsministeren en Forespørg
til Fremme af Danmarks
flere af Bajers Partifæller
have den frem. Han tog fo
tralisering betød Afskaffelse
mente, at det kunde medfo
var en af Stormagterne ga
Sverige og Norge skulde vær
klæring, godkendt af hele M
tetstanken var blevet resultat
re rejst for Alvor. Selv om R

og Fr. Bajer kunde i de følgende Aar paa deres Vegne tage Del i Fredsmøder i Norge og i Sverige, saavel som ude i Verden, hvor Fredsvenner fra Europa og Amerika mødtes. De politiske Førere tog ikke stærkt Del i Arbejdet, men de betragtede det med Velvilje som et Middel i Kampen mod Højres Militærpolitik. Først i 1893 valgtes en af de kommende Førere, *J. C. Christensen*, ind i Foreningens Bestyrelse. Bevægelsen fik imidlertid megen Betydning for de Kredse i Landet, der bar Venstres Politik. Det var toneangivende Venstremænd ude i Sognene, der stiftede Fredsforeningerne, og ved Højskolerne var Interessen for Fredsarbejdet stærkt. „Fredssagen“ blev fra Firserne en af de „Sager“, som ledende Venstrebønder ansaa det for hver god Demokrats Opgave at virke for. Tilslutningen dertil fik dyb og holdbar Betydning for Modstanden mod Militærpolitiken. I 1893 kunde man samle 240,000 Underskrifter paa en Fredsadresse, der opfordrede til Afsluttelse af Voldgiftstraktater og Indskrænkninger af de militære Byrder. Det var mere end dobbelt saa mange som paa den store Forsvarsadresse nogle Aar før.

Fr. Bajer (1837—1922).
Fotografi fra 1880'erne.

I 1883 og 1884 vedtog internationale Fredskongresser ved Møder i Genève og Bern Udtalelser til Gunst for de *nordiske Rigers Neutralisering*. I den følgende Rigsdagssamling rettede Fr. Bajer, der havde været med i Bern, til Udenrigsministeren en Forespørgsel om, hvorvidt Regeringen foretog noget til Fremme af Danmarks Neutralisering. Baade Rosenørn-Lehn og flere af Bajers Partifæller bad ham lade Sagen falde, men han *vilde* have den frem. Han tog forsigtig Afstand fra den Opfattelse, at Neutralisering betød Afskaffelse af næsten alt Forsvarsvæsen; men han mente, at det kunde medføre Indskrænkninger; det, han tænkte sig, var en af Stormagterne garanteret Neutralitet, og han ønskede, at Sverige og Norge skulde være med. Rosenørn-Lehns Svar blev en Erklæring, godkendt af hele Ministeriet. Den gik ud paa, at Neutralitetstanken var blevet resultatløs i Wien 1864 og ikke siden havde være rejst for Alvor. Selv om Regeringen var overbevist om Ønskelighe-

den, vilde det være ubetimeligt at fremsætte Forslag. Men i øvrigt ansaa Ministeriet det for „i høj Grad tvivlsomt, hvorvidt Danmark ved en saadan Akt vilde opnaa Fordele, der opvejede Byrderne derved.“ Man var „betænkt paa at holde sig uden for de politiske Forviklinger, som i Fremtiden maatte kunne opstaa i Europa“, men der var „en stor Forskel mellem i det foreliggende Tilfælde at vælge at forblive neutral og i Forvejen og for stedse og under alle Omstændigheder at opgive sin Handlefrihed med alle de Virkninger, der følger af en saadan Stilling, ogsaa uden for Krigsforhold“. Neutralisering vilde ikke være et tilstrækkeligt Værn. Skulde Garanti opnaas, vilde Betingelsen være, „at Landets Forsvarsvæsen holdes i en saadan Stand, at det i det mindste foreløbig selv kunde værne om sin Neutralitet mod et pludseligt Angreb og saaledes vinde Tid for de andre Garantimagter, i hvis Interesse det laa, til at komme det til Hjælp“. Det var den Tankegang, der blev de Konservatives over for Neutraliseringstanken.

Den følgende Sommer 1885 anbefalede en nordisk Fredskongres i Göteborg nordiske *Voldgiftstraktater* og de nordiske Rigers Neutralisering, og da Rigsdagen atter samledes, foreslog Bajer en parlamentarisk Kommission til Overvejelse af disse Tanker. Det var i Provisoriestyrets første Aar, hvor Forhandlingerne i Rigsdagen næsten var standset, og Sagen kom ikke til Behandling. Først i Begyndelsen af 1887 opnaaede Bajer en Drøftelse. Han klagede her bittert over Rosenørns Tale om „Handlefrihed“ forrige Gang. Denne Frihed kunde, sagde han, kun blive „Handlefrihed til at lade sig spise op af en af Stormagterne“. Højre stemte mod videre Behandling, men Flertallet lod Sagen gaa i Udvalg, der dog intet Resultat bragte. Aaret derefter, i 1888, indkom en Række Adresser til Gunst for Afsluttelsen af Voldgiftstraktater; Tinget vedtog mod Højres Stemmer en Anbefaling deraf.

I 1890 vedtog imidlertid en *panamerikansk* Konference i Washington en Traktat om et Voldgiftsforbund af alle amerikanske Stater, og den nordamerikanske Regering spurgte derpaa i Konferencens Navn de europæiske Stater, om de vilde være med. Endnu før Konferencen havde Talsmænd for Venstregrupperne i Foraaret 1890 spurgt Ministeriet, om det vilde benytte enhver passende Lejlighed til at slutte vedvarende Voldgiftstraktater, og i Efteraaret efter Konferencen gentoges Forespørgslen med øget Vægt. Rosenørn-Lehn svarede en Grad mere velvillig end over for Neutraliseringstanken. Formaalet var „stort og ædelt“, men han tvivlede om Gennemførligheden; det vilde være „ørkesløst“ for det lille Danmark at tage noget Initiativ. Men i givet Tilfælde vilde man gerne anvende Voldgift, som det nys var sket med heldigt Udfald i en Sag med de Forenede Stater om nogle Penge.

Bajer foreslog Udvalg til Undersøgelse af Muligheden af at slutte

Voldgiftstraktater, navnlig med Sverige og Norge. Hojre gik skarpt imod, men det moderate Venstre, der ellers i denne Tid samarbejdede med Højre, skilte sig her fra det, og Forslaget vedtoges. Udvalget bragte dog intet Resultat.

I Samlingen 1892—93 optoges Spørgsmaalet paa ny; Rosenørn var i Mellemtiden død, og den forhandlingsvillige *Reedtz-Thott* var blevet hans Efterfølger. Ogsaa han stillede sig dog uvillig; enten, sagde han, maatte Traktaterne gælde alle Spørgsmaal, og da maatte der staa Magt bag Domstolen, eller man maatte udelade Spørgsmaal, der gjaldt „Selvstændigheden", og i saa Fald gjaldt det hele kun Smaating. Tinget vedtog mod Højres Stemmer en Dagsorden til Fordel for Voldgiftstanken.

Imidlertid var der under Verdensudstillingen i Paris i 1889 stiftet en Forening af Rigsdagsmænd, *Den interparlamentariske Union*, med Fredsbevægelsens Fremme som Maal. Fr. Bajer var her med, og næste Aar deltog han og Herman Bing, der hørte til det radikale Venstres indflydelsesrige Rigsdagsmænd, i Unionens Møde i London. I 1891 lykkedes det Bajer og Bing at stifte en dansk Afdeling af Unionen, der hurtig samlede over Halvdelen af Rigsdagsmændene, væsentlig Medlemmer af Venstregrupperne.

Da Forliget om de provisoriske Love og om Militærvæsnets Ordning sluttedes i Foraaret 1894 mellem det moderate Venstre og Højre, havde Tanken om Gennemforelsen af *anerkendt Neutralitet for Danmark* faaet saa megen Styrke, at det moderate Venstre kunde gennemføre en Rigsdagsbeslutning til Gunst for Neutralitetstanken. Dens Indhold var dette:

„Idet Rigsdagen udtaler, at Forsvarsvæsenets Ordning kun sker med det Maal for Øje at værge os mod Angreb og at værne vor Neutralitet under Sammenstød mellem andre Magter, opfordres Regeringen til ved gunstig Lejlighed at søge denne Neutralitet anerkendt og respekteret". Det var første Gang Højre gik med til Udtalelser til Gunst for en Neutralitetsordning, og dets Ordfører i Landstinget, H. C. Steffensen, sogte da ogsaa at bortfortolke Ordene om den anerkendte Neutralitet. En garanteret Neutralitet var en „tvungen" Neutralitet, sagde han, den førte kun til, at Garantimagterne tvang den garanterede Stat til at „agere med sig"; Udtalelsen betød kun, „at vi er et fredeligt lille Folk som ønsker selv at holde os uden for de Stridigheder, der kunde opstaa". Forligsmodstandernes Ordfører N. P. Madsen-Mygdal svarede, at han lagde ikke stor Vægt paa, at Danmark erklærede om sine militære Foranstaltninger, at de „ikke sigte til at angribe en eller flere Stormagter eller til at mase Tyskland eller gøre noget andet lignende,

som da Hanen sagde til Hesten: Tag din Fod til dig, at jeg ikke skal træde dig".

Da Valget i 1895 havde skabt et nyt Flertal, rejste dettes Fører, J. C. Christensen, *Neutralitetsspørgsmaalet* baade i Samlingen 1895—96 og i den følgende Samling. Anden Gang havde han den Foranledning, at tyske Journalister, der søgte at opnaa storpolitiske Udtalelser fra Politikere rundt om i Landene, havde faaet en saadan ogsaa fra „en højtstillet Person" i Danmark. Udtalelsen, der kun understregede Danmarks Ønske om at forblive neutralt, billigedes af J. C. Christensen, men han ønskede at vide, om Regeringen havde gjort noget for at gennemføre Rigsdagsbeslutningen om anerkendt Neutralitet. Reedtz-Thott godkendte „i sin Almindelighed" Udtalelsen til den tyske Journalist, men sagde, at Regeringen ikke havde haft Lejlighed til at gøre noget for den anerkendte Neutralitet. Han mente, at Spørgsmaalet derom vanskelig vilde komme til at „foreligge i vore Tider, da efter min Overbevisning den almindelige Verdensstemning gaar henimod en fredelig Forstaaelse overalt. Det er min Opfattelse, at de mærkværdige Ting, som vi ser foregaa imellem Stormagterne, dog alle tendere henimod det ene Punkt: Opretholdelsen af Verdensfreden".

Venstre stillede imidlertid med Christoffer Hage som Ordfører endnu i 1896 en ligefrem Forespørgsel til Udenrigsministeren om Regeringens Bestræbelser for at opretholde Landets Neutralitet.

Udenrigsministeren svarede med at dementere et engelsk Nyhedsblads Rygte om en hemmelig Alliance mellem Danmark og en anden Magt og tilføjede, at denne som den foregaaende Regering havde „ladet sig det være magtpaaliggende omhyggeligt at undgaa alt, som kunde føre til Forpligtelse i Krigstilfælde, hvilket har været saa meget lettere som intet Forsøg paa at indlede saadanne Forpligtelser har fundet Sted fra nogen Side".

Hage foreslog derpaa Dagsordenen:

„Idet Folketinget forventer, at Regeringen ikke vil lade nogen Lejlighed unyttet til at overtyde Udlandet om, at Danmarks Bestræbelser under en Konflikt mellem andre Stater udelukkende vilde være rettede paa at opretholde Landets neutrale Stilling, gaar Tinget over til den følgende Sag paa Dagsordenen".

Fr. Bojsen bemærkede hertil, at denne Dagsorden sagde mindre end Forligets fjerde Punkt, der nævnte den „anerkendte" Neutralitet, hvortil Hage svarede, at Steffensen i 1894 havde fortolket dette helt anderledes. Socialdemokraterne beklagede, at Ministeriet ikke lovede at gøre noget for den anerkendte Neutralitet. Dagsordenen vedtoges enstemmig. Ministeriet talte ikke længere om Handlefrihed, men betonede stærkt Neutralitetsviljen; til Gengæld lod Oppositionen sig nøje dermed og

lod den anerkendte Neutralitet glide i Baggrunden som noget ikke foreliggende. Da Reedtz-Thott i 1897 var gaaet af, og *N. F. Ravn* var blevet midlertidig Udenrigsminister, spurgte Hage i Begyndelsen af 1898 paa ny. Ravn henholdt sig til Svaret fra 1896, men tilføjede, at man havde spurgt Gesandterne, om de mente, der var Udsigt til, at Danmark kunde opnaa garanteret Neutralitet, og de havde alle svaret, at de havde det Indtryk, at det var der ikke.

Den følgende Sommer bragte Vidnesbyrd om, at selv om Regering og Folketingsflertal var enige om, at det var Opgaven at overtyde Magterne om Danmarks Neutralitetsvilje, var man ikke enig om *Midlerne* dertil. Den mangeaarige Uvilje mellem England og Rusland tilspidsedes i dette Aar stærkt, samtidig med, at der var megen Spænding mellem England og Frankrig. Dette bevirkede, at Ministeriet paa forventet Tillægsbevilling anvendte ½ Million Kr. til Forstærkning af Søforterne og Anskaffelse af Ammunition. Følgen blev, da Rigsdagen samledes, en skarp Indsigelse fra Folketingets Flertal. Overhovedet var under de haarde Kampe om Militærvæsenet i Estrups Tid Modsætningen uddybet mellem Regering og Landsting paa den ene Side og Folketinget paa den anden. De mere radikale Dele af Venstre nærmede sig i stigende Grad til det Standpunkt, Tscherning i Halvfjerdsernes Begyndelse havde givet Form. Horup forfægtede det med største Skarphed, fulgt af alle sine Gruppefæller; Chr. Berg sluttede sig aldrig helt dertil, selv om han med megen Voldsomhed angreb den herskende militære Politik; men mange Bergianere stod det nærmere.

3. Fredskonferencen i Haag 1899.

Den 28. August 1898 udsendte Zar Nikolaj II Opfordring til en Fredskonference med den Opgave „at betrygge en sand og varig Fred og fremfor alt at sætte en Grænse for de stadig øgede Rustninger“, og i 1899 traadte Konferencen sammen i Haag. Danmarks Deltagelse i denne forberedtes ikke gennem en Forhandling mellem Regering og Rigsdag, og blandt de danske Udsendinge var ingen Talsmand for de Neutraliserings- og Voldgiftstanker, der i de foregaaende Aar var ført frem i Folketinget. De danske Delegerede var Gesandten i London, F. E. Bille og den nys afgaaede Krigsminister Schnack.

Med Hensyn til *Rustningernes Begrænsning* foreslog *Rusland*, at Hærenes Fredsstyrke og Udgiftsbudget i 5 Aar ikke maatte øges, og at det samme i 3 Aar skulde gælde Marinebudgetterne. Tyskland bekæmpede heftig disse Forslag og erklærede Regler om Rustningernes Begrænsning for i sig selv umulige. Sammen med sin Forbundsfælle

Østrig stemte det endog imod, at Forslagene henvistes til Udvalg. Dette vedtoges dog med stort Flertal, idet 17 Stater stemte for; 3 undlod at stemme, deriblandt Danmark. Under disse Forhold blev det eneste Resultat en fra fransk Side formet Udtalelse om det ønskelige i Udgifternes Begrænsning.

Derimod naaedes et Resultat med Hensyn til de *Voldgiftstanker*, der saa stærkt havde interesseret det danske Venstre. Den amerikanske Plan af 1890 var blevet til intet, da nogle af de amerikanske Stater ikke havde godkendt den, og de europæiske Stater alle havde været meget tilbageholdne. Men flere og flere Stridsspørgsmaal afgjordes dog ved Voldgift, og efterhaanden sluttedes Aftaler mellem nogle af Staterne, hvorved disse gensidig forpligtede sig til at lade visse Sager afgøre ad Voldgiftens Vej. I Haag brødes to Standpunkter: Flertallet af Magterne ønskede Voldgiftsaftaler, hvorefter Voldgift skulde være tvungen i en Række nærmere betegnede Sager, samt Oprettelse af en fast Domstol, der altid var rede til at træffe Afgørelser. Tyskland derimod vilde, at Anvendelsen af Voldgift i alle Tilfælde skulde være frivillig, og at Domstolen skulde skabes i hvert enkelt Tilfælde ved Overenskomst mellem Parterne. Til sidst naaedes et Forlig. Anvendelse af Voldgift skulde være frivillig, undtagen naar bestemte Stater havde paataget sig en særlig Pligt til at anvende den. Der skulde oprettes en Domstol i Haag, men af ret løs Karakter; det blev nærmest en Dommerliste, inden for hvilken Dommere kunde udtages. Desuden aftaltes Regler for Mægling i Stridigheder, der var mere egnede til Forligsbehandling end til Dom. Endelig vedtoges nogle Regler for Krigsførelse til Lands.

Danmark tiltraadte de forskellige i Haag sluttede Aftaler. Det skete ved Regeringsbeslutning uden Forhandling med Rigsdagen. Denne modtog ingen Beretning om Haagerkonferencen, som i det hele ikke blev Genstand for Drøftelse af Betydning paa Tinge.

Lige til Systemskiftet i 1901 beholdt dansk Udenrigspolitik saaledes det helt passive Præg, den havde haft fra 1879. I stigende Grad betonedes Neutralitetspolitikken som en Politik, der forenede alle Retninger i Danmark. Men man var uenig om, hvorvidt den bedst underbyggedes ved militære Rustninger eller ved mellemfolkelige Aftaler.

Rustningerne ansaas af Regeringen og dens Parti for det først og sidst fornødne. Derimod betragtede man de mellemfolkelige Aftaler med ringe Tillid og havde en ubestemt Følelse af, at de kunde blive brugt som Grund mod de Rustninger, man ansaa for langt vigtigere.

Oppositionen, Folketingets Flertal, der omfattede saa vel de moderate og radikale Venstregrupper som Socialdemokraterne, saa derimod

i Rustningerne, navnlig i Københavns Befæstning, snarest en Fare for Neutraliteten. Man ønskede internationale Aftaler om Rustningernes Indskrænkning og om Voldgiftsafgørelse af mellemstatlig Strid, og mange ønskede en Neutralisering af Danmark efter belgisk-schweizisk Forbillede. Men stærkt førtes disse Ønsker ikke frem. Man var først og sidst optaget af den indre Strid. Først naar den var ført til Ende, mente man, at Danmarks Stilling udadtil for Alvor kunde tages op til Prøvelse.

Litteratur.

N. Neergaard: „Under Junigrundloven" (II. 1916). *S. B. Thrige: „Danmarks Historie i vort Aarhundrede"* (II. 1889). *A. G. Thorsøe: „Den danske Rigsdag og Udenrigspolitikken 1866—1908"* (1913) og *„Grundrids af den danske Rigsdags Historie 1866—1915" (1919). Aage Friis: „Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark"*. (I. 1864—68, 1921), *„Danmark ved Krigsudbrudet Juli-August 1870"* (1923), *„Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—1879". „Aktstykker og Breve til Belysning af den danske Regerings Politik"* (I. 1864—68, 1921, II. 1868—70 1925). *W. Platzhoff, K. Rheindorff, J. Tiedje. „Bismarck und die Nordschleswigsche Frage 1864—1879,* (1925). *M. Mackeprang: „Nordslesvig 1864—1909"* (1910). *S. Dahl og A. Linvald: „Sønderjylland,"* I. S. 289: *„Nationalitetskampen"* af *M. Mackeprang* (1919). *Fr. Bajer: „Ideen til Nordens, særlig Danmarks, neutralitet, dens oprindelse og udvikling i kort overblik"* (1900) og *„Dansk Fredsforenings Historie"* (1894) samt: *„Livserindringer"* (1910). *Jul. Hansen: „Femten Aar i Udlandet" 1864—79.* (1880) og *„Fra Diplomatiens Verden", Optegnelser fra Aarene 1864—67* (1875).

SØNDERJYD

H

III.

SØNDERJYDERNE UNDER FREMMED-HERREDØMMET

AF

H. P. HANSSEN

OVE

Tiden fra Krigens U
melse i Preussen i 18(
Virkeligheden under D
medherredømmet blev
ikke havde haft mang
igennem. Overvaaget af
lykkedes det alligevel de
og Krav frem paa leder
drag til, at dens Ret til
fri Folkeafstemning blev

Med bange Anelser
Begivenhedernes hurtige
1863 (jfr. S. 147 f.). Slesv
Christian af Augustenbor
gen efter Kongens Død si
som endnu samme Dag i
at han som Hertug *Freder*
ne. Inden Aarets Slutnin
hylde af Befolkningen, ind

Samtidig blev der paa
sat et slesvig-holstensk A
snart sporedes helt op i Sø
ring ved at aflægge Troskab
krydsede Slesvig-Holsteneri
engang blive Preussere, det
Nytaarsaften 1863 til sine fo
han Danmark Krigen.

Den 1. Februar 1864 ryk
Dermed kuldkastedes den hi

FØRSTE AFSNIT.

OVERGANGSTIDEN (1864—66).

Tiden fra Krigens Udbrud i Februar 1864 til Sønderjyllands Indlemmelse i Preussen i 1867 var en bevæget Overgangstid. Landet stod i Virkeligheden under Diktatur. Dets endelige Skæbne var uvis. Fremmedherredømmet blev følt som en stor Ulykke, og Delingstanken, som ikke havde haft mange Tilhængere før Krigen, brød hurtigt sejrrigt igennem. Overvaaget af Politiet, uden Pressefrihed og Forsamlingsret lykkedes det alligevel den nordslesvigske Befolkning at føre sine Ønsker og Krav frem paa ledende Steder og dermed at yde et væsentligt Bidrag til, at dens Ret til selv at bestemme sin Fremtidsskæbne ved en fri Folkeafstemning blev optaget i Pragfreden.

Med bange Anelser og voksende Spænding fulgte Sønderjyderne Begivenhedernes hurtige Udvikling efter Frederik VII's Død 15. Novbr. 1863 (jfr. S. 147 f.). Slesvig-Holstenerne lod snart høre fra sig. *Hertug Christian af Augustenborg* brød sit Æresord og overdrog allerede Dagen efter Kongens Død sine formentlige Rettigheder til sin ældste Søn, som endnu samme Dag i en længe forberedt Proklamation erklærede, at han som Hertug *Frederik VIII* overtog Regeringen i Hertugdømmerne. Inden Aarets Slutning indfandt han sig i Kiel, hvor han lod sig hylde af Befolkningen, indrettede sit Hof og udnævnte en Regering.

Samtidig blev der paa Initiativ af den tyske Nationalforening nedsat et slesvig-holstensk Aktionsudvalg i Hamburg, hvis Virksomhed snart sporedes helt op i Sønderjylland, bl. a. i Embedsmændenes Vægring ved at aflægge Troskabseden til Kong Christian IX. Men Bismarck krydsede Slesvig-Holstenernes Planer. „De „up ewig ungedeelte“ maa engang blive Preussere, det Maal styrer jeg imod,“ sagde han allerede Nytaarsaften 1863 til sine fortrolige, og med dette Maal for Øje paaførte han Danmark Krigen.

Den 1. Februar 1864 rykkede de tyske Hære ind i Sønderjylland. Dermed kuldkastedes den hidtil bestaaende lovlige Orden. *Hertugdøm-*

mernes Administration overdroges til to Civilkommissærer, en Preusser, Regeringspræsident *O. A. v. Zedlitz* og en Østriger, Grev *Revertera*, som allerede den 8. Februar forbød alle offentlige Demonstrationer og enhver Foregriben af Arvefølgespørgsmaalet. Men skont de ogsaa forbød Prins Frederik at overskride Ejderen, blev han dog hyldet som Landsherre i flere Byer. Embedsmændene fik efter at have afgivet en Lydighedserklæring Stadfæstelse af deres Stilling, naar „ganske særlige Omstændigheder“ ikke nødvendiggjorde deres Fjernelse. Men i Syd- og Mellemslesvig opfattedes dansk Sindelag som en saadan Omstændighed, og hvor det forelaa, blev Embedsmændene uden videre afsat. I Nordslesvig gik man til at begynde med lempeligere frem. Ved Cirkulære af 2. Juli opfordrede Civilkommissærerne imidlertid enhver, „som endnu i sin Samvittighed følte sig bundet over for den danske Regering, til enten at opløse dette Forhold eller frivilligt nedlægge sit Embede“, og nye Afskedigelser fulgte. I alt blev der inden Fredsslutningen afsat henved 800 Embedsmænd i Sønderjylland. De ledige Embeder blev besat med Slesvig-Holstenere, hvoraf mange bar gammelt Nag til Danmark.

Fjorten Dage efter Danevirkes Rømning ophævede Civilkommissærerne Sprogreskripterne (jfr. S. 125 f.), som var bleven heftigt angrebet af Slesvig-Holstenerne. I Stedet for indførte de tysk Kirke-, Skole- og Retssprog i „de blandede Distrikter“. Seks dansktalende Sogne i Tønder Amt fik dog endnu Adgang til dansk Gudstjeneste i nogle Aar.

I Byerne ændredes den bestaaende Sprogordning ligeledes: Civilkommissærerne bestemte, at Undervisningssproget skulde være Tysk, Højmessegudstjenesten afholdes paa Tysk og den danske Gudstjeneste være Froprædiken eller henlægges til Eftermiddagen. I Landsognene Nord for Flensborg blev der foretaget Afstemninger om Sprogforholdenes Ordning, som alle Vegne faldt uheldigt ud for Tyskerne. Skole- og Kirkesproget vedblev derfor her at være Dansk, kun Retssproget blev paa enkelte Undtagelser nær Tysk.

Imidlertid var Krigen gaaet sin Gang. Med Danevirkes Rømning, Dybbøls Fald og Als's Tab voksede Ængstelsen for Sønderjyllands Fremtid. Militærdiktaturet kvalte Ytringsfriheden. Men trods Fjendens Aarvaagenhed lykkedes det dog i al Stilhed at samle Underskrifter paa Adresser, som gav Befolkningens Følelser og Ønsker fyldigt Udtryk. Midt i September overrakte en Deputation fra Vestslesvig saaledes Kong Christian IX en Adresse, hvori det hed: „Vi vil vidne for Kongen og Alverden, at der bor et dansksindet Folk fra Kongeaaen til Flensborg, der kun har været tavst, fordi Fjenden strengt har holdt det under Laas og Lukke. Vi vil vidne, at der slaar et dansk Hjerte i Nordslesvig, som vaander sig under Udsigten til at voldgives sin svorne Fjende. Har

det end holdt haardt for mange af os at gøre os fortrolige med Slesvigs Deling, saa meget hellere dog den, end at vi skulde overgives i Tyskens Vold.“

Tanken om *Slesvigs Deling,* som før Krigen kun havde haft faa Tilhængere, vandt nu snart almindelig Tilslutning. Den fremsattes i en Adresse til Civilkommissærerne, og i en ny Adresse til Kongen gik

Dansk Krigergrav ved Bøffelkobbel.
Det var denne Grav, der inspirerede Holger Drachmann til hans bekendte Digt: »De vog dem, vi grov dem, en Grav i vor Have«.
Fotografi fra 1870’erne.

man et Skridt videre og bad om, at der „maatte foretages en almindelig Afstemning blandt den slesvigske Befolkning, distriktsvis, om den vilde høre til Danmark eller til Tyskland.“ Paa Londonkonferencen vilde Danmark endnu kunne have faaet Spørgsmaalet løst paa denne Maade. Men nu var det for sent. Det var ogsaa Hovedindholdet af det Svar, den franske Udenrigsminister gav en sønderjysk Deputation, som først i Oktober 1864 rejste til Paris for at paakalde Frankrigs Hjælp.

Den 30. Oktober blev *Freden* sluttet i *Wien.* Danmark blev tvunget til sammen med de to tyske Hertugdømmer ogsaa at afstaa hele Sønderjylland til Preussen og Østrig. Af praktiske Hensyn sattes Grænsen

dog saaledes, at de saakaldte „kongerigske Enklaver“ i Vestslesvig fulgte med Hertugdømmet til Tyskland, mens Ærø og otte Sogne i Haderslev Østeramt til Gengæld blev indlemmet i Kongeriget. Sønderjylland havde paa dette Tidspunkt rundt regnet 400,000 Indbyggere. Af dem var — efter Folketællingen i 1855 — 43 % dansktalende, 48 % tysk- eller frisisktalende og 9 % tvesprogede. Den endelige Bestemmelse om Hertugdømmernes Skæbne skulde først træffes senere. Med Henblik derpaa overrakte en sønderjysk Deputation Christian IX, da han i December kom til Kolding, en Adresse, hvori det hed: „Skulde det komme dertil, at Befolkningens Ønsker skulde faa nogen Betydning ved vor Skæbnes endelige Afgørelse, da bede vi trøstigt Deres Majestæt være overbevist om, at det skal vise sig, at Kærligheden til Danmark har dybe Rødder i den slesvigske Befolknings Hjerter.“

Efter Hertugdømmernes Afstaaelse til Preussen og Østrig overtog *Civilkommissærerne*, som officielt kaldte sig „Øverste Civilmyndighed for Hertugdømmerne Slesvig-Holsten og Lauenburg“ Regeringen, som de i Fællesskab førte videre til i Efteraaret 1865. Som administrativ Melleminstans oprettedes „Slesvig-Holstensk Landsregering“, men Civilkommissærerne forbeholdt sig Afgørelsen af alle Anliggender, som hidtil var blevet ordnet ved kongelig Resolution, deriblandt Afskedigelse og Ansættelse af Embedsmænd.

For Danskerne var Overgangstiden meget vanskelig. Diktaturet fortsattes ogsaa efter Fredsslutningen. Der var hverken Pressefrihed, Forenings- eller Forsamlingsret. *Laurids Skau*, Sønderjydernes betydeligste Fører, var død under Krigen. *H. A. Krüger* var en Tid lang fængslet og maatte for atter at komme paa fri Fod give sit Æresord paa, at han ikke vilde forlade sit Hjem. De Embedsmænd, der havde indtaget ledende politiske Stillinger mellem Krigene, var afsat og fordrevet. Befolkningen var splittet, dertil lammet af Nederlaget og i stor Udstrækning modløs og forsagt. Kampen opløstes i planløse Demonstrationer.

Der herskede et modbydeligt Angiveri. Slesvig-Holstenerne førte det store Ord og søgte at ramme deres gamle Modstandere. Civilkommissærerne forbød Brugen af danske Farver i Form af Kokarder eller andre særlige Kendetegn. Forbudet var saa vagt affattet, at det aabnede en vid Mark for Vilkaarlighed. Dette var ogsaa Tilfældet med et samtidigt udstedt Forbud imod at synge „danske Sange af fornærmeligt eller i national Henseende ophidsende Indhold“. Voldelige Overfald paa politiske Modstandere var ikke sjældne. Særlig Opsigt vakte et i Forvejen omhyggeligt planlagt og derefter brutalt gennemført Overfald paa et dansk Selskab, som foretog en Kanetur fra Sønderborg til Augustenborg.

Efter Tilskyndelse fra fransk Side blev der i Februar 1865 i al Stil-

hed samlet Underskrifter paa en *Adresse til Kejser Napoleon III*, hvori man bad ham om at yde sin mægtige Hjælp til „at det maatte komme saa vidt, at Befolkningen selv maatte blive hørt ved en almindelig Afstemning, og at den Del, der stemte for at komme til Danmark, maatte blive genforenet med dette Land.“ Myndighederne, som havde faaet Nys om Adressen, advarede indtrængende Befolkningen imod at underskrive den. Gendarmerne var i Hælene paa dem, der udbredte den. Politimesteren i Flensborg, *Hr. v. Tiedemann*, befalede, at *Gustav Johannsen*, hvem han ikke uden Grund mistænkte for at have en Finger med i Spillet, hver Formiddag Klokken 10 Dag for Dag et halvt Aar i Træk skulde møde paa hans Kontor og bukke for ham, for at han med egne Øjne kunde overbevise sig om, at den unge energiske Fædrelandsven ikke var ude paa Agitation. Med saa vidtgaaende diktatorisk Myndighed var Politiet udrustet. Haarde Straffe, i flere Tilfælde 6 Maaneders Fængsel, ramte dem, Politiet fik fat i. Men Adressen naaede alligevel til Paris, forsynet med over 4,000 Underskrifter.

Fællesregeringen affødte mange Rivninger. Østrig gjorde fælles Sag med Prins Frederik, fordi Oprettelsen af en selvstændig slesvig-holstensk Stat laa i Donaurigets Interesse. Bismarck fastholdt derimod Hertugdømmernes Anneksion som den preussiske Politiks Maal. Forbundstropperne, som hidtil havde holdt Holsten besat og støttet Prinsens Krav, blev fjernet, den af ham indsatte Landsregering ophævet, og Arvespørgsmaalet forelagt de preussiske Kronjurister. Under Krigen havde Bismarck allerede betegnet Afstaaelsen af Kiel, der skulde være Flaadehavn, samt Sønderborg og andre stategisk vigtige Punkter som Forudsætning for Hertugdømmernes Overdragelse til Prinsen. I Februar 1865 havde han yderligere krævet Hertugdømmernes Optagelse i det tyske Toldforbund, deres Post- og Telegrafvæsen indordnet under det preussiske, og — som et særlig føleligt Indgreb i Suveræniteten — at deres Hær og Flaade skulde indlemmes i den preussiske Militærstyrke og aflægge Troskabsed til Kong Vilhelm. Slesvig-Holstenerne med Prinsen i Spidsen protesterede og hævdede paa talrige Møder deres Ret til at danne en selvstændig Stat under „Hertug Frederik VIII“. Østrig foreslog, at Forbundsdagen skulde afgøre Spørgsmaalet. Men Preussen, som vidste, at Flertallet stod paa det slesvig-holstenske Standpunkt, svarede med uden videre at henlægge den preussiske Flaade til Kiel.

Nogen Støtte fandt den preussiske Politik allerede i selve Hertugdømmerne. Baron *Carl Scheel-Plessen*, som indtil 1856 havde staaet i dansk Statstjeneste og endnu i 1863 var optraadt som Talsmand for en slesvig-holstensk Stat i Personalunion med Danmark under Christian IX, var allerede under Krigen traadt i intim Forbindelse med Bis-

marck og krævede senere med et Antal ansete Medlemmer af det slesvig-holstenske Ridderskab aabent Hertugdømmernes Indlemmelse i Preussen. Smerteligere var det for Slesvig-Holstenerne, at *Theodor Mommsen, H. v. Treitschke, Heinrich v. Sybel, Gustav Freytag* og andre fremragende Tyskere, som hidtil havde talt Augustenborgernes Sag, og hvis Ord man lyttede til i vide Kredse, nu ogsaa sluttede sig til det preussiske Standpunkt. Snart mærkedes Svingningen ogsaa i Pressen. Det store liberale Blad „Kölnische Zeitung“ gjorde først skarp Front imod Slesvig-Holstenerne, og Regeringens officielle Organ erklærede i Tilslutning dertil, at Undertrykkelsen af den danske Nationalitet ikke blot var uretfærdig, men ogsaa politisk set uklog.

Noget efter sendte Bismarck en særlig Udsending, *Prinsen af Hohenlohe,* til Nordslesvig for at modtage Befolkningens Klager over de slesvig-holstenske Embedsmænd. Prinsen havde i de nordslesvigske Byer Sammenkomster med danske Tillidsmænd, hvis Besværinger han omhyggeligt opnoterede. Han optraadte meget æggende og udfordrende over for Slevig-Holstenerne, som snart paastod, at hans egentlige Mission var at forberede Nordslesvigs Afstaaelse til Danmark.

Forvirringen øgedes, da Bismarck nu ogsaa offentliggjorde de preussiske *Kronjuristers* Kendelse, som gik ud paa, at Prins Frederik ikke kunde anses som rette Arving til Hertugdømmerne, idet hans Fader ved Overenskomsten af 30. December 1852 var traadt tilbage for Kong Christian IX, som atter ved Freden i Wien havde afstaaet sine Rettigheder til Preussen og Østrig. Prins Frederiks Fødselsdag den 6. Juli var i 1864 blevet fejret med store Festligheder. Men nu havde Piben faaet en anden Lyd. Da hans Tilhængere atter vilde fejre Dagen paa samme Vis, stødte de overalt sammen med Preusserne. I Haderslev lod Kommandanten den slesvig-holstenske Fane fjerne fra Raadhuset. I Aabenraa jog Kommandanten Slesvig-Holstenerne fra hinanden med Magt, og Drengene, som mærkede, at Vinden nu blæste fra en anden Kant, drog med Spot og Haan gennem Gaderne med en som Prinsen udklædt Straamand, som de derefter opbrændte uden for Byen.

De to Civilkommissærer stødte stadig sammen. Spændingen voksede fra Dag til Dag. Et fuldstændigt Brud syntes uundgaaeligt. Men endnu engang blev Sammenstødet afværget, idet der den 20. August 1865 afsluttedes en Overenskomst i *Gastein,* hvorefter Østrig overtog Regeringen i Holsten, Preussen Regeringen i Slesvig, og Østrig endvidere imod et Vederlag paa fem Millioner Kroner gav Afkald paa sine Rettigheder til Lauenburg.

Feltmarchal *v. Gablenz* blev nu udnævnt til Statholder i Holsten og General *v. Manteuffel* til Statholder i Slesvig. Civilforvaltningen i Sles-

vig førtes dog videre af Civilkommissær *v. Zedlitz*. Under hans umiddelbare Tilsyn bestyredes Toldvæsenet af den slesvigske Tolddirektion i Flensborg, Postvæsenet af den slesvigske Postdirektion i Slesvig og alle øvrige Forretninger af *„Den slesvigske Regering"*, som nu afløste Fællesregeringen.

General Manteuffel var en stivsindet preussisk Junker, der hadede Revolutionen af et ærligt Hjerte og betragtede Slesvig-Holstenerne som Oprørere. Men som gammel preussisk Officer var det ham tillige en Vederstyggelighed frivilligt at prisgive noget af Krigsbyttet. Slesvig-Holstenerne fik først hans Uvilje at føle. Han truede med at tage Prins Frederik til Fange, hvis han vovede sig Nord for Ejderen, forbød de betydeligste slesvig-holstenske Blade, opløste de slesvig-holstenske Vaabenbrødreforeninger, afskedigede en Del slesvig-holstenske Embedsmænd og holdt med haard Haand den slesvig-holstenske Agitation i Tømme.

Men Danskerne fik ogsaa hurtigt hans Kærlighed at føle. I en Tale, som han faa Dage efter sin Tiltrædelse holdt til Embedsmændene i Flensborg, sagde han saaledes: „Hvem der endnu her nærer Tanke om Afstaaelse af Land, begaar Landsforræderi". — „Min Konges Soldater har med deres Blod erobret Als og Dybbøl; med deres Hænder bygger de nu Fæstningsværker, hvorfra de vil forsvare Landet til Kongeaaen, og hver syv Fod Jord dækker jeg med min Krop, før jeg afstaar dem".

Inden ret længe havde Statholderen lagt sig grundigt ud med begge Parter. Ved Juletid søgte Slesvig-Holstenerne i deres Betryk Samarbejde med Danskerne. Deres Program var: Indkaldelse af Stænderforsamlingen og energisk Opposition imod den fælles Fjende: Preusserne. Men Danskerne, hvis Haab til Fremtiden var blevet styrket under et Besøg, som 2000 Sønderjyder i Efteraaret havde aflagt i København, lod sig ikke indfange.

Bismarck lagde ikke længere Skjul paa den preussiske Politiks Maal. „Jeg holder en Personalunion mellem Hertugdømmerne og Danmark for bedre end den hidtil bestaaende Tilstand, et selvstændigt Slesvig-Holsten for bedre end en Personalunion og Hertugdømmernes Anneksion for bedre end et selvstændigt Slesvig-Holsten," sagde han den 20. December i den preussiske Landdag. Men over for en af fædrelandssindede Danske udsendt politisk Agent, *Jules Hansen*, og over for den danske Gesandt i Berlin, Kammerherre *Quaade*, havde han i Aarets Løb ladet skimte igennem, at Nordslesvigs Afstaaelse til Danmark ikke laa uden for Mulighedernes Grænse.

Efter Nytaar traadte Modsætningerne mellem Østrig og Preussen atter stærkere frem. Medens Gablenz lod Slesvig-Holstenerne have frit Spil og spydigt erklærede, at han ikke vilde regere som „tyrkisk Pasha",

fastsatte Manteuffel i Marts 1866 i en saakaldt „Tugthusforordning" haard Straf for alle, som virkede for en anden „landsherrelig Autoritet." Da Østrig uden at ænse Preussens Advarsel indankede Sagen for Forbundsraadet, og Gablenz lydhør over for Slesvig-Holstenernes Ønsker uden Samraad med den preussiske Regering indkaldte de holstenske Stænder, stemplede Bismarck dette som et Brud paa Gastein-Overenskomsten. Kort efter udbrød Kampen om Forrangen i Tyskland. De preussiske Tropper rykkede ind i Holsten. Den bestaaende Landsregering blev ophævet og *Carl Scheel-Plessen* allerede den 15. Juni udnævnt til Overpræsident i Hertugdømmerne.

Overgangstiden med dens Diktatur og Retsløshed, dens Frafald, Forsagthed og Planløshed, men tillige med dens Samling af spredte Rækker, dens Genrejsning af Forsvarsviljen, dens Styrkelse af Haabet om en lysere Fremtid var udløbet.

ANDET AFSNIT.

NEDGANGSPERIODEN (1867—78).

Tiden fra 1867—1878 er en udpræget Nedgangsperiode. Ungdommen udvandrede, Byerne stagnerede, Landdistrikterne affolkedes, Stemmetallene gik tilbage fra Valg til Valg. Protestpolitikken indlededes og fortsattes, men mistede efterhaanden sin Stødkraft. Administrationen foretog midt i Halvfjerdserne et kraftigt Fremstød imod den danske Bevægelse, men det ebbede snart ud. Ophavsmanden blev fjernet og afløst af en besindig Statsmand, som i rigtig Forstaaelse af, at Befolkningen hurtigt vilde forbløde sig, hvis Udvandringen fortsattes, førte et mildere Regimente, men samtidig vaagede nøje over, at de udvandrede ikke vendte tilbage.

1. **Pragfredens Paragraf 5.**

Krigen mellem Preussen og Østrig var hurtig endt. Efter seks Ugers Forløb maatte Østrig bede om Fred. Under Fredsforhandlingerne greb Kejser *Napoleon III* virkningsfuldt ind til Fordel for de danske Sønderjyder, og modstræbende maatte Preussen optage følgende Bestemmelse i Fredstraktatens Paragraf 5:

„Kejseren af Østrig overdrager til Kongen af Preussen alle sine ved Freden i Wien den 30. Oktober 1864 erhvervede Rettigheder til Hertugdømmerne Holsten og Slesvig, dog saaledes, at Befolkningen i de nordlige Distrikter af Slesvig skal afstaas til Danmark, naar den ved en fri Afstemning tilkendegiver Ønsket om at blive forenet med Danmark“.

I de følgende Tider satte Pragfredens *Paragraf* 5 dybe Spor. Hilst med Jubel beherskede den i det første Tiaar helt Udviklingen i Nordslesvig. Troen paa dens nær forestaaende Opfyldelse drev Ungdommen ud af Landet. I det andet Tiaar affødte den stærke indre Brydninger, Strid og Splid mellem Landets bedste Mænd. Men Tilliden til, at den store Tanke, som den gav Udtryk, vilde sejre, naar Tidens Fylde kom,

blev aldrig opgivet, og den viste i trange Tider frem imod et Maal, som aldrig blev tabt af Syne og til Slut naaet.

Fjorten Dage efter Fredsslutningen forelagde *Bismarck* den preussiske Landdag et Lovforslag om Hertugdømmernes Indlemmelse i Preussen. Forslaget blev henvist til et Udvalg, som ved Juletid indstillede det til Vedtagelse, men i Betænkningen udtalte, at det ikke kunde „give sit Samtykke til en uheldig Anvendelse af Nationalitetsprincippet i Nordslesvig". Det haabede tværtimod, „at det under de svævende Forhandlinger, som efter Regeringens Erklæring endnu ikke havde ført til Fastsættelse af Grænserne og Tidspunktet for Afstemningen, maatte lykkes helt at fjerne Bestemmelsen i Pragfredens Paragraf 5, eventuelt at begrænse Afstemningen til de nordligste Distrikter af Slesvig."

Paa denne Henstilling svarede Bismarck den 20. December 1866: „Jeg har altid været af den Mening, at en Befolkning, som virkelig — med utvivlsom og gentagende tilkendegivet Vilje — ikke vil være preussisk eller tysk, men som — med utvivlsom tilkendegivet Vilje — vil tilhøre en umiddelbart tilgrænsende Nabostat af dens egen Nationalitet, ikke bidrager til at styrke den Magt, fra hvilken den stræber at blive adskilt." — „Den ubestemte Affattelse, som Paragraf 5 har faaet", fortsatte han, „overlader os et vidt Spillerum i Udførelsen", men „vi kan dog umuligt ved Udvalgets og Landdagens Beslutninger lade os løse fra Forpligtelser, som vi har indgaaet; vi maa holde dem, men vi vil bringe dem saaledes til Udførelse, at der ikke ved den Afstemning, som skal danne Grundlaget for vor Fremfærd, bliver nogen Tvivl tilbage om dens Frivillighed og Uafhængighed og om den definitive Vilje, som skal kundgøres derved."

I Nordslesvig, hvor *Delingstanken* nu var trængt igennem, blev Pragfredens Paragraf 5 modtaget med megen Glæde. For om muligt at fremskynde Afgørelsen blev det besluttet at sende en Deputation til Berlin for at takke Kong Vilhelm for Paragraffen og samtidig bede om, at den hurtigst muligt maatte blive udført. Tilskyndelsen kom fra det danske Udenrigsministerium, som med *Th. A. Regenburg* som Mellemmand sendte *A. D. Jørgensen* til Sønderjylland for at rejse Sagen. Et første Forsøg strandede paa Modstand fra flere Sider, men Sagen gennemførtes derefter med megen Energi af Slagtermester *J. P. Reimers* i Sønderborg, en sjældent varmtfølende, klarttænkende og handlekraftig Mand, som ved sin djærve og modige Optræden i de vanskelige Overgangsaar havde vundet megen Indflydelse paa Als og i Sundeved. Deltagerne samledes, 47 i Tal, sidst i August i Hamburg, hvor de efter Forslag af Reimers valgte Godsejer *N. Ahlmann* fra Werthemine paa Als til Ordfører og efter Udkast af A. D. Jørgensen vedtog en Adresse, som bl. a. udtalte Haabet om, at Kongen snart vilde træffe en Afgørelse, der paa een

Gang var „højhjertet og statsklog“ ved at „tillade Befolkningen at stemme i et saadant Omfang, at alt, hvad der utvivlsomt ønsker at komme tilbage til Danmark, faar Tilladelse til at ytre sig og bestemme over sin Skæbne.“

Deputationen fik hverken Foretræde hos Kongen eller hos Bismarck. Men Adressen blev modtaget af Regeringen med Tilsagn om, at den vilde blive forelagt Kongen. En tysk Moddemonstration løb ud i Sandet. Paa et Møde i Haderslev efter Deputationens Hjemkomst tiltraadte 2000 Sønderjyder Adressen, som endvidere 17,000 myndige Mænd i Sønderjylland i Løbet af kort Tid skriftlig gav deres Tilslutning. Idet Ahlmann meddelte den preussiske Landdag dette, bad han den samtidig om at virke hen til, at Afstemningen, „som selvfølgelig vilde medføre den længselsfuldt imødesete Genforening med Danmark“, snart kunde finde Sted.

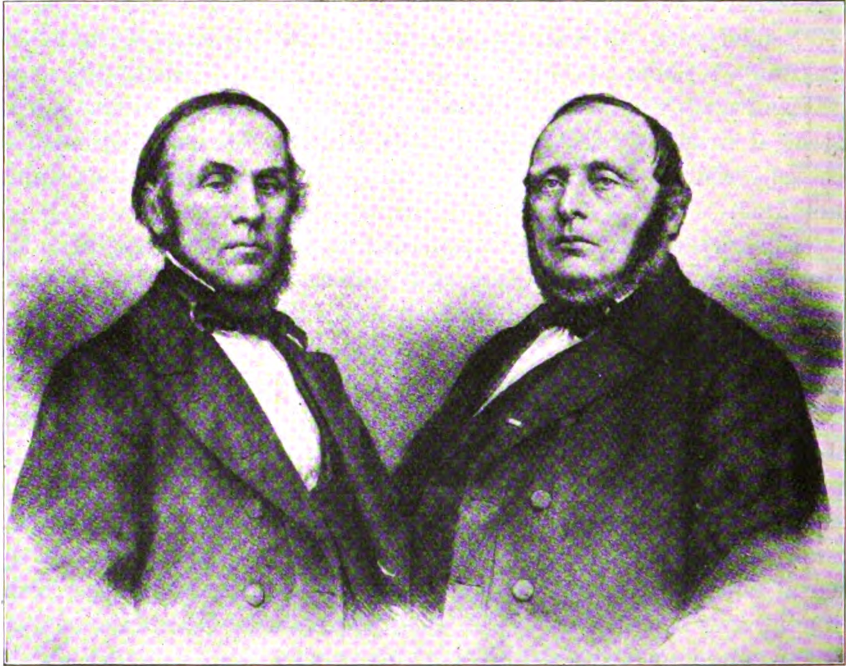
Preussen havde imidlertid ingen Hast med at udføre Paragraf 5. Der kan dog næppe være Tvivl om, at Bismarcks Udtalelser i Landdagen dækkede hans virkelige Standpunkt. Over for *Jules Hansen*, den danske Gesandt i Petersborg *Otto Plessen* og Kammerherre *Quaade* havde han før den tysk-østrigske Krig gentagne Gange udtalt, at han ikke var uvillig til at tilbagegive Danmark en Del af Nordslesvig, naar Befolkningen selv ønskede at komme tilbage til Danmark. Naar man nu overskuer Spørgsmaalets Behandling paa alle Stadier, faar man det Indtryk, at han, inden det store Opgør med Frankrig fandt Sted, — maaske ogsaa først i Halvfjerdserne — personlig var stemt for at afstaa Nordslesvig, men at han stødte paa alvorlig Modstand, først og fremmest hos Kong Vilhelm, som beherskedes af den gammelpreussiske Opfattelse, at hvad der var vundet med Sværdet, ikke uden tvingende Nødvendighed maatte prisgives, og dernæst i en meget stærk af den slesvig-holstenske Agitation mellem Krigene ophidset offentlig Mening i Tyskland, som betragtede Herugdømmernes Udelelighed som urørlig.

2. Indlemmelsen i Preussen. Protestpolitikken indledes.

Preussen er inddelt i *Provinser*, Provinserne atter i *Regeringsdistrikter*, og disse igen i *Kredse*. Provinsens Administration ledes af en *Overpræsident*, Regeringsdistriktets af en i tre Afdelinger delt Regering med en *Regeringspræsident* i Spidsen og Kredsens af en *Landraad*. Ved Patent af 12. Januar 1867 blev Hertugdømmerne indlemmet i Preussen og gjort til en preussisk Provins. Af Hensyn til Slesvig-Holstenernes Doktrin om Hertugdømmernes Udelelighed samledes hele Provinsen dog atter i et Regeringsdistrikt. Kredsene faldt i alt væsentligt sammen med de tidligere Amter. Til Overpræsident udnævntes

Carl Scheel-Plessen, som i Overgangstiden havde gjort Bismarck store Tjenester og lige siden Bruddet med Østrig staaet i Spidsen for Hertugdømmernes Administration.

I Patentet lovede Kong Vilhelm at holde Hertugdømmernes „Love og Indretninger i Hævd, for saa vidt de er Udtryk for berettigede Ejendommeligheder“, men med den forsigtige Tilføjelse „og kan blive i Kraft

Ahlmann (1809—90) og *Krüger* (1816—81).
Nordslesvigs første Rigsdagsmænd.
Samtidigt Litografi.

uden at være til Hinder for de af Statens Integritet og Interesser betingede Fordringer“. Fremtiden viste, at Tilsagnet var et tomt Mundsvejr. Men med Indlemmelsen i Preussen udvidedes Befolkningens Rettigheder. Den preussiske Forfatning og betydningsfulde Dele af den preussiske Lovgivning sattes i Aarets Løb i Kraft. Sønderjyderne fik dermed Ret til at vælge Repræsentanter, som kunde føre deres Krav frem paa Tinge, og snart endvidere Pressefrihed, Forenings- og Forsamlingsret.

Efter det store Opgør mellem Preussen og Østrig var „Det nordtyske Forbund“ blevet oprettet. I Januar 1867 blev der udskrevet Valg til Forbundets grundlovgivende Rigsdag. Valget var hemmeligt. Valgret havde enhver hæderlig Mand, som havde fyldt sit 25. Aar. Sønderjyl-

land inddeltes i fire Valgkredse, som skulde vælge hver en Rigsdagsmand. Danskerne stod først tvivlraadige, men besluttede at deltage i Valget, da det maatte opfattes som en Generalprøve paa den kommende Afstemning. I 1. Valgkreds, som omfattede Haderslev, Aabenraa og Løgumkloster Amter samt Slogs Herred, opstilledes Gaardejer *H. A. Krüger* fra Bevtoft, hvis Navn siden 1848 havde haft god Klang i Nordslesvig, i 2. Valgkreds, som omfattede Sønderborg og Flensborg Amter, opstilledes Godsejer *N. Ahlmann* fra Werthemine paa Als, en varmtfølende, stilfærdig og intelligent Mand, som havde tildraget sig almindelig Opmærksomhed ved den udmærkede Maade, hvorpaa han havde varetaget Hvervet som Ordfører for „de 47". I 4. Valgkreds, Tønder og Husum Amter, hvor Danskerne ganske vist var i født Mindretal, men dog raadede over Flertallet i Tønder Amt, opstilledes Gaardejer *Detleff Detleffsen*, Læksgaarde, en i Mellemslesvig anset, paalidelig dansk Storbonde, mens Stillingen i 3. Valgkreds, de sydslesvigske Amter, paa Forhaand betragtedes som saa haabløs, at man gav Afkald paa at opstille en dansk Kandidat.

Valgagitationen førtes i Begyndelsen famlende og usikkert; thi Overgangstidens Retsløshed lammede endnu Handlekraften, og de gamle Førere følte sig paa gyngende Grund. Men snart stod en Flok unge, energiske Førere med *J. P. Junggreen*, Aabenraa, *Gustav Johannsen*, Flensborg, *J. P. Reimers*, Sønderborg, *Hans Lassen*, Lysabild, Fysikus *P. A. Madvig* og Konsul *S. Th. Amorsen*, Haderslev, *P. Skau*, Bukshave, *Cornelius Appel*, Rødding, *Fr. Højberg*, Nørmark o. fl. i forreste Række under Kampen. Der knyttedes Forbindelser til alle Sider, og uden Presse, Foreninger eller anden Organisation lykkedes det dem hurtigt at faa hele Befolkningen til i taktfast Trit at samle sig om selvkaarne Førere ud over Landsbyerne.

I 1. Valgkreds var Danskerne saa stærke, at Udfaldet paa Forhaand var givet. I 2. Valgkreds, hvor Partierne var omtrent lige stærke, blev Agitationen med overlegen Dygtighed ledet af J. P. Reimers og Gustav Johannsen, som var paa Færde baade Nat og Dag. Fra tysk Side blev der ligeledes udfoldet kæmpemæssige Anstrengelser. Man skyede end ikke Anvendelsen af et utilladeligt Valgtryk. Men Valget blev en straalende dansk Sejr. I 1. Valgkreds valgtes *H. A. Krüger* med 15,028 Stemmer imod 3,702 tyske Stemmer, i 2. Valgkreds *N. Ahlmann* med 9,927 Stemmer imod 9,610 tyske Stemmer. I 4. Valgkreds blev der, som ventet, valgt en Tysker, men *Detleffsen* fik dog 2,539 Stemmer. I alt blev der i Sønderjylland afgivet 27,488 danske Stemmer mod 39,573 tyske.

Glæden over, at man nu kunde sende to Repræsentanter til Berlin, var stor. Deres Billeder, forsynede med Fyndsprog, saas snart i alle Huse. Men endnu større var dog Glæden over, at Valget havde draget

Delingslinie mellem Nationaliteterne, saaledes, at der
els endog knusende dansk Flertal Nord for en Linie,
Syd om Flensborg og Nord om Tønder. Dette Flertal
ere ved det efterfølgende Valg i August 1867, da der i

rt over Afstemningen den 12. Februar 1867.
Linje Syd om Flensborg til Tønder viser Grænsen mellem
dansk og tysk Flertal.
Træsnit i »Illustreret Tidende«.

ke Valgkredse i alt blev afgivet 25,598 danske Stem-
tyske Stemmer. Det stærke Tab af tyske Stemmer
Holstenernes dybe Skuffelser, som i betydelig Udstræk-
n fra Deltagelse i Valget.
traadte *Rigsdagen* sammen. De to nordslesvigske Re-

præsentanter indtog
til Grundlovsforslage
„Til Forbundsomraa
i hvilke Befolkninger
hvilken Stat, den vil
heftigt imod, at Nords
hævdede han, ikke eng
en Afstemning. I øvrig
var dog ikke i Fredst
nordlige Distrikter af
man kunde tænke sig
stillede sig dem i Køb
det hele kunde blive T
til Danmark, maatte
om Ordningen af de
Garantier for det tyske

Det lykkedes ikke
Svar paa Tiltale. Men
skriftlig Henvendelse
energisk hævdede dere
og paaviste, at Nordsle
med de fyndige Ord: „
er der for os ingen Tv
opfordrer os til at udtry
vi ville forblive Danske,
kerettens Forskrifter."

Ahlmann og Krüger
der i alt væsentligt blev
tober 1878 erklærede Pr
Lejlighed til at udforme
delige Valg til Rigsdage
Ahlmann ikke kunde op
der Valg til *Landdagen*,
her noget mindre. Had
borg 2., Tønder og Husu
Valgretten begyndte med
Valgdistrikter, som skul
øvrigt af Landraaden ku
den berygtede preussiske
teydelsen med en meget
3 Klasser, som valgte 3—
valgte Landdagsmanden.

præsentanter indtog deres Sæde og stillede følgende Ændringsforslag til Grundlovsforslagets Paragraf 1, som fastsatte Forbundets Grænser: „Til Forbundsomraadet hører ikke de Distrikter i Hertugdømmet Slesvig, i hvilke Befolkningen har en traktatmæssig Ret til at afstemme om, til hvilken Stat, den vil høre.“ Bismarck tog straks Ordet og protesterede heftigt imod, at Nordslesvigerne havde en „traktatmæssig Ret.“ De havde, hævdede han, ikke engang en moralsk, endsige en juridisk Ret til at kræve en Afstemning. I øvrigt opretholdt han sine Udtalelser fra December. Der var dog ikke i Fredstraktaten Tale om „Nordslesvig“, men kun om „de nordlige Distrikter af Slesvig“, man kunde tænke sig dem meget smaa, man kunde tænke sig dem meget store, skønt saa store, som man forestillede sig dem i København, troede han ikke, de vilde blive. Før der i det hele kunde blive Tale om en Afstaaelse af nordslesvigske Distrikter til Danmark, maatte der, udviklede han videre, føres Forhandlinger om Ordningen af de økonomiske Spørgsmaal og af Danmark stilles Garantier for det tyske Mindretals Behandling.

Det lykkedes ikke Krüger og Ahlmann at faa Ordet for at give ham Svar paa Tiltale. Men før den korte Samling sluttedes, rettede de en skriftlig Henvendelse til Rigsdagen, hvori de klarlagde deres Stilling, energisk hævdede deres Vælgeres traktatmæssige Ret til en Afstemning og paaviste, at Nordslesvig var et dansk Land. Henvendelsen sluttede med de fyndige Ord: „Hvorhen vor Samvittigheds Lys viser os, derom er der for os ingen Tvivl. Vi føle os som Danske; traktatmæssig Ret opfordrer os til at udtrykke vort nationale Sindelag med fuld Aabenhed; vi ville forblive Danske, vi ville behandles som Danske, og det efter Folkerettens Forskrifter.“

Ahlmann og Krüger indledede i denne korte Samling den Politik, der i alt væsentligt blev fulgt, indtil Preussen ved Traktaten af 11. Oktober 1878 erklærede Pragfredens Paragraf 5 for ophævet. De fik snart Lejlighed til at udforme den videre. Da der i August foretoges almindelige Valg til Rigsdagen, var Valgkredsene blevet saaledes omlagt, at Ahlmann ikke kunde opnaa Genvalg. Men ud paa Efteraaret foretoges der Valg til *Landdagen*, det preussiske Parlament. Valgkredsene var her noget mindre. Haderslev Amt dannede 1., Aabenraa og Sønderborg 2., Tønder og Husum Amter 4. Valgkreds. Valgene var indirekte. Valgretten begyndte med det fyldte 24. Aar. Valgkredsen inddeltes i Valgdistrikter, som skulde omfatte fra 750—1750 Indbyggere, men i øvrigt af Landraaden kunde sammenlægges efter Forgodtbefindende — den berygtede preussiske Valggeometri! — Vælgerne deltes efter Skatteydelsen med en meget stærk Begunstigelse af de højestbeskattede i 3 Klasser, som valgte 3—6 Valgmænd, der senere traadte sammen og valgte Landdagsmanden. Danskerne opstillede atter Krüger, Ahlmann

og Detleffsen i 1., 2. og 4. Valgkreds. Krüger blev valgt med 174 Stemmer imod 32, og Ahlmann med 193 Stemmer imod 34, mens Detleffsen fik 52 Stemmer imod 146 tyske. Valget viste, at Danskerne ikke var et Klasseparti, men en Befolkning, som omfattede alle Samfundsklasser.

For at faa Sæde i den preussiske Landdag maatte Landdagsmændene aflægge *Ed paa Forfatningen.* Sønderjyderne frygtede for, at Edsaflæggelsen kunde blive opfattet som en Anerkendelse af Nordslesvigs Indlemmelse i Preussen, og Ahlmann og Krüger erklærede derfor, at de kun vilde aflægge den foreskrevne Ed „under Forbehold af den Befolkningen i Slesvigs nordlige Distrikter tilsikrede Ret til fri Afstemning og Valg af deres statsborgerlige Stilling.“ Landdagen krævede imidlertid ubetinget Edsaflæggelse. Da de nordslesvigske Repræsentanter ikke vilde indlade sig herpaa, blev deres Mandater kasseret og nye Valg udskrevet. De blev begge genvalgt og fik dermed paa ny Lejlighed til at motivere Edsnægtelsen. Landdagen tog nu det Standpunkt at erklære Valgene for gyldige men at spærre Landdagsmændene Adgangen til Salen, indtil de havde aflagt Eden. Dette Slag afparerede de ved frivilligt at nedlægge deres Mandater. Regeringen maatte saa alligevel udskrive nye Valg. Paa denne Vis førtes Protestpolitikken videre i Landdagen indtil Krügers Død.

I Rigsdagen kunde Repræsentanterne indtage deres Sæde uden Edsaflæggelse. Krüger førte her Kampen videre paa den Maade, at han til betydeligere Lovforslag stillede Ændringsforslag, som gik ud paa, at den paagældende Lov først skulde træde i Kraft i Nordslesvig, naar Befolkningens Ret til selv ved en fri Afstemning at vælge sit Statsborgerforhold var sket Fyldest. I Førstningen var denne Politik virkningsfuld, ikke mindst indadtil, hvor den hurtigt samlede Vælgerne, men som Aarene gik, mistede den sin Stødkraft udadtil og samtidig svækkedes, især ved Ungdommens Udvandring, Stillingen saa stærkt indadtil, at det blev tvingende nødvendigt at skifte Taktik.

3. Indførelsen af preussisk Værnepligt og Administration.

Sønderjyllands Indlemmelse i Preussen gav ikke blot Sønderjyderne preussiske Borgerrettigheder, men ogsaa preussiske Borgerpligter. Tungest af disse var *Værnepligten.*

De tilbageblevne dansksindede Embedsmænd, hovedsagelig Præster og Lærere, blev nu opfordret til at aflægge Troskabsed til Kongen af Preussen. For mange var dette en alvorlig Samvittighedssag. Et Par Andragender om at udsætte Edsaflæggelsen, til Afstemningen havde fundet Sted, blev kort afslaaet, og en Deputation, som søgte Fore-

træde hos Kong Vilhelm for at virke i samme Retning, blev unaadigt afvist. Embedsmændene havde kun Valget mellem at aflægge Eden eller at nedlægge deres Embeder. Af de tilbageblevne ca. 50 danske Præster vægrede over Halvdelen, af Lærerne over hundrede sig ved at aflægge Eden. De fik derpaa deres Afsked uden Pension. Edsnægtelserne var talrigst nord- og vestpaa. Længere sydpaa underkastede et Antal dansksindede, for det meste i Nordslesvig fødte Embedsmænd sig Edspligten for at blive og virke i deres Hjemland. Blandt dem var Biskop *Jørgen Hansen* paa Als, som hævdede, at kun „Fjenden havde Fordel af Embedsmændenes Bortgang, idet den gav ham Lejlighed til at ansætte Mænd, som virkede i hans Aand.“

Fra 1864—1866, da Sønderjyllands Skæbne endnu var uvis, havde Værnepligten hvilet. Da den danske Værnepligt først begyndte med 22 og den preussiske med 20 Aars Alderen, blev der efter Nytaar 1867 paa een Gang udskrevet fire Aars Mandskab til Militærtjeneste. Faneeden til Kongen af Preussen i Forbindelse med den treaarige Tjenestetid, Preussens hyppige Krige og fremfor alt Faren for at kunne komme til at bære Vaaben imod Danmark virkede afskrækkende, mens Pragfredens Paragraf 5, om hvis Udførelse der førtes Forhandlinger, aabnede Udsigt til en snarlig Genforening med Danmark. Følgen var, at de fleste unddrog sig Værnepligten ved at optere for Danmark.

Fredstraktaten i Wien havde sikret Sønderjyderne *en seksaarig Optionsfrist*. Ved inden den 16. November 1870 at afgive en Optionserklæring og derefter udvandre til Danmark bevarede de deres danske Indfødsret. Næsten alle dansksindede værnepligtige benyttede sig nu af Optionsretten, kun ganske faa mødte til Session. I Haderslev Østeramt blev der saaledes kun udskrevet 25, i Haderslev Vesteramt endog kun 18 af alle fire Aars Mandskab, og disse faa var saa godt som uden Undtagelse Hjemmetyskere.

Men Regeringen lod sig ikke paavirke af *Masseudvandringen*. Nogle Uger senere fik Mandskaberne fra 24—38 Aars Alderen, Soldaterne, som under Danebrog havde kæmpet imod Preusserne i 1864, Ordre til at lade sig indrullere i den preussiske Reserve og aflægge Faneeden til Kongen af Preussen med Forpligtelse til at kæmpe under de preussiske Faner, eventuelt ogsaa imod Danmark i kommende Krige. Dette var en skrigende Uretfærdighed, som vakte et voldsomt Røre. Betegnende nok gik Preussen efter 1870, belært af Erfaringerne i Nordslesvig, heller ikke saa hensynsløst frem i Elsass-Lothringen, men fritog her de tidligere franske Soldater for Edsaflæggelsen.

I Førstningen mødte Sønderjyderne, men kun for at nægte Edsaflæggelsen. Dette gav Militærmyndighederne Paaskud til at anvende Magt. Da Mandskabet i Nordborg først i April blev indkaldt til Eds-

aflæggelse, blev der saaledes opstillet et Kompagni Soldater med skarpladte Geværer ved Siden af dem. Da de ikke deraf lod sig bevæge til at aflægge Faneeden, truede Myndighederne dem med Strafarbejde i Spandau, indtil de faldt til Føje. Nogle lod sig skræmme, andre vilde ikke bøje sig. Haarde Tvangsmidler blev især anvendt imod Reservisterne fra Agerskov.

I denne *Tvangssituation*, som skærpedes ved, at det luxemburgske Spørgsmaal paa dette Tidspunkt syntes at udvikle sig henimod en Krig mellem Tyskland og Frankrig, afgav næsten alle Reservister Optionserklæringer. Regeringen befalede, at disse Optanter uden Undtagelse skulde udvises, en Voldsfærd, som ramte særlig haardt, fordi de fleste var gifte og hjemfarne. Men Gendarmerne sørgede for, at Udvisningsordren blev hensynsløst gennemført. Inden Udgangen af April var der blevet udvist over 4,000 fra Haderslev Amt. „Hvert sydfra kommende Tog“, hedder det i en Korrespondance fra Fredericia, „er fuldt af flygtende Sønderjyder, næsten alle ældre Mænd, for en stor Del Familiefædre i smaa Kaar.“ Grænseegnene Nord for Kongeaaen overfyldtes med fordrevne Sønderjyder, og mens man haardt savnede Arbejdskraft i Nordslesvig, var det næsten ikke muligt for de udviste at faa lønnet Arbejde nordpaa. Mange blev af den bitre Nød tvunget til at rejse hjem, hvor de saa blev straffet med Bøder og Arrest og, hvis de ikke underkastede sig, paa ny under Politiledsagelse transporteret over Grænsen.

I Rigsdagen paatalte Ahlmann forgæves Myndighedernes hensynsløse Færd, og i Provinslanddagen krævede de danske Repræsentanter *P. Skau*, Bukshave, *Chr. Callesen*, Possekjær og *Hans Lassen*, Lysabild, støttet paa en af henved 14,000 Sønderjyder underskrevet Adresse, at Optanterne skulde behandles som andre danske Statsborgere. Overpræsident Scheel Plessen, som havde Ansvaret for den udviste Haardhed, afviste dette Krav, men stillede dog en mildere Behandling i Udsigt; Forholdene bedredes ogsaa noget i de følgende Aar.

Imidlertid havde Regeringen sat vigtige Dele af den preussiske Lovgivning i Kraft og udstedt en Række Anordninger vedrørende Administationen og Retsvæsenet, som tydede paa, at stærke Kræfter søgte at knytte Sønderjylland varigt til Preussen.

Der indførtes kommunale Repræsentationer, *Byraad* og *Kredsdage* efter preussisk Mønster med stærk Begunstigelse af de højestbeskattede, men i øvrigt udrustet med ringe Magt og Myndighed. — Retsvæsenet udskiltes fra Forvaltningen, hvad der maatte betegnes som et virkeligt Fremskridt. Herredsinddelingen ophævedes. Der oprettedes *Amtsretter*, deraf 15 i Nordslesvig, *Kredsretter*, deraf en for Nordslesvig med Sæde i Flensborg, en *Appellationsret i Kiel* og en *Overappellationsret i Berlin*.

Indtil videre var det tilladt at benytte det danske Sprog ved Underretterne, men det trængtes hurtigt tilbage, bl. a. af den simple Grund, at de fleste Dommere ikke forstod Dansk.

Af de nye preussiske Love bragte endvidere *Presseloven*, som indførtes i Efteraaret 1867, et betydningsfuldt Fremskridt. I Overgangstiden havde Sønderjylland været uden Pressefrihed. „Danevirke" i Haderslev var forbudt. Det danske Blad i Sønderborg var blevet undertrykket, da Ejeren kort efter Krigen døde. „Flensburger Zeitung", som var tyskskrevet, men dansksindet, var under Krigen blevet solgt til en Tysker. Tilbage var af den tidligere danske Presse kun „Freja" i Aabenraa og „Vestslesvigsk Tidende" i Tønder Amt. De havde som en særlig Naade faaet Lov til at udkomme fra Nytaar 1866, men stod under skarpt Tilsyn og maatte derfor redigeres med yderste Forsigtighed. Med den preussiske Presselovs Indførelse var, om end Pressefriheden vedvarende var meget begrænset, Retsløsheden dog ogsaa ophævet paa dette Omraade.

J. P. Junggreen (1827—86).
Fotografi fra 1860'erne.

Efter 3 Aars Undertrykkelse udkom „Danevirke", som der stod Glans om fra P. Chr. Kochs Dage, nu paa ny og hævdede i de føgende Tider under Peter Hiort Lorenzens Søn, *H. R. Hiort-Lorenzens* dygtige Ledelse ærefuldt sin tidligere Stilling som Landsdelens Hovedorgan. Særlig Betydning fik det ved, at den lidenskabeligt bevægede, af Fædrelandets Ulykke dybt grebne Tobaksfabrikant *J. P. Junggreen* her offentliggjorde sine manende, stemningsrige og tankevækkende Artikler, som i trange Tider gjorde ham til Haabets Vækker i Nordslesvig. — I Sønderborg Amt sluttede danske Foregangsmænd paa Als og i Sundeved sig sammen og udgav „Dybbølposten", som først blev redigeret af Advokat *J. Cl. Pingel*, senere i en lang Aarrække af den bramfri *Johannes Moldt*. I Flensborg vovede *Gustav Johannsen*, hvad man ikke havde turdet indlade sig paa mellem Krigene, at udgive et danskskrevet Blad „Flensborg Avis", som hurtigt vandt betydelig Udbredelse og først under hans, senere under *Jens Jessens* Redaktion blev en aarvaagen, stærk og trofast Grænsevagt. I Aabenraa og Tønder Amter fik de alt bestaaende danske Blade „Freja" og „Vestslesvigsk Tidende" nu ogsaa

større Bevægelsesfrihed. Sønderjylland havde dermed atter faaet en dansk Presse, som i de følgende Tider uden at ænse Bøder og Fængselsstraffe stod Vagt og Værn om Modersmaalet og aldrig svigtede Befolkningen i Kampen for dens Odelsret.

4. Dansk Samling og skærpet Politiregimente.

I Overgangstiden havde Kampen tit opløst sig i planløse Demonstrationer. Hvor der var Tale om større samlede Aktioner, var Tilskyndelsen

Nordslesvigernes Deputation til Kronprins Frederiks Bryllup 1869.
Øverst: Garver J. Plaetner, Gustav Johannsen og Købmand Freudenreich, Flensborg, Dr. Gade, Sønderborg, Chr. Callesen, Possekjær.
Nederst: J. P. Junggreen, Gaardejer H. D. Kloppenborg, Københoved, Hans Lassen, Lysabild, Slagter Reimers, Sønderborg.
Samtidigt Fotografi.

i Reglen kommet udefra. Nu kom der med Pressen som Støttepunkt og Forbindelsesled efterhaanden mere Plan i Arbejdet. Programmet: „Vi vil hjem til Danmark“ var letfatteligt og samlede uden Vanskelighed alle Danske. En egentlig politisk Organisation fandtes ikke. By for By sluttede Kreds om selvkaarede Førere, der atter stod i Forbindelse med en Skare af ledende Mænd, som havde Befolkningens Tillid og nu og da, snart paa den enes, snart paa den andens Initiativ traadte sammen for at pleje Raad og fatte Beslutninger om, hvad der skulde gøres for at

fremme den danske Sag og specielt for at faa Paragraf 5 udført. Omkring de tidligere nævnte Førere fylkedes mange andre fremragende Foregangsmænd, her skal blot nævnes *J. P. Friis*, Ejsbøl, *J. N. H. Skrumsager*, Københoved, *A. D. Hørlück*, Rurup, Advokat *C. H. Bekker* i Aabenraa, som længe var Sønderjydernes mest søgte Sagfører i politiske Retssager, *Chr. Callesen*, Possekjær, som repræsenterede Aabenraa Amt i Provinslanddagen, *Chr. Monrad* i Flensborg, som vedligeholdt betydningsfulde Forbindelser med indflydelsesrige Kredse i Hovedstaden, og *H. A. Knudsen*, Trøjborg, som i en Aarrække var Rigsdagskandidat i 4. Valgkreds.

Efter Krigen fik alle højere Skoler tysk Undervisningssprog, og Rødding Højskole blev lukket. Men der oprettedes hurtigt danske Realskoler i Haderslev, Aabenraa og Flensborg og højere Pigeskoler i Haderslev og Sønderborg. I Rødding aabnede *Cornelius Appel*, som mellem Krigene havde været Seminarielærer i Tønder, en Højskole for Piger; i *Brøns* i Vestslesvig og paa *Sandbjerg* i Sundeved oprettedes der danske Folkehøjskoler, i *Vonsbæk* ved Haderslev og i *Aagaard* Syd for Flensborg danske Landbrugsskoler. I Byerne samledes Danskerne i selskabelige Foreninger, paa Landet i Landboforeninger, hvor Sang og Tale endnu kunde lyde nogenlunde frit. Udvandringen knyttede mange Baand mellem Sønderjylland og Moderlandet. Paa store Fællesrejser til København, Aarhus, Middelfart, hvor Gæsterne overalt blev hilst med Begejstring og modtaget med overstrømmende Hjertelighed, oplivedes Sønderjyderne og styrkedes deres Haab til Fremtiden.

Men efterhaanden som Forsøgene paa at bevæge Preussen til at udføre Pragfredens Paragraf 5 viste sig frugtesløse, knyttedes dette *Haab* mere og mere til *Frankrigs* Sejr over Tyskland i en kommende Krig. I Efteraaret 1869 besluttede man dog endnu engang at henvende sig til Kong Vilhelm. En Deputation bestaaende af de to Landdagsmænd og tre Provinslanddagsmænd rejste til Berlin med en af 27,493 myndige Mænd underskrevet Adresse, hvori de henledte Kongens Opmærksomhed paa de sørgelige Tilstande, som Ikke-Udførelsen af Pragfredens Paragraf 5 havde fremkaldt, og endnu en Gang indtrængende bad om, at Afstemningen snarest maatte finde Sted. Kongen vilde imidlertid ikke modtage Deputationen, Indenrigsministeren afviste Adressen, og Landdagen, som man derefter overrakte den, nægtede at behandle den. Den blev senere indbragt i Rigsdagen, som i Maj 1870 ligeledes afviste den. Krüger erklærede derefter, at han ingen anden Udvej havde end at ty til Frankrig. To Maaneder efter udbrød den længe ventede Krig.

Hilst med store Forventninger bragte den hurtigt Sønderjyderne *smertelige Skuffelser*. Da Indkaldelsesordrerne udstedtes, var Optionsfristen endnu ikke udløbet. Følgen var, at hvad der endnu var tilbage i

Sønderjylland af dansksindet værnepligtigt Mandskab, skyndte sig med at optere for Danmark og forlade Landet. Nordslesvig blev derefter erklæret i Belejringstilstand. Alle danske Blade blev forbudt. Krüger og enkelte andre Foregangsmænd blev arresteret og ført til Fæstningen *Lötzen* nær ved den russiske Grænse. De franske Sejre udeblev, og da Efterretningen om Slaget ved Sedan og Napoleons Tilfangetagelse indløb, brast Haabet om, at Frankrigs Sejr vilde bringe den længselsfuldt ventede Genforening med Danmark.

Efter Krigen begyndte *Fortyskningsbestræbelserne*, en Tid lang forsigtigt famlende, snart mere maalbevidst. Ved Instruktion af 26. August 1871 indførtes det tyske Sprog som Undervisningsfag i Folkeskolerne i Nordslesvig. Da der kun skulde meddeles seks Timers Undervisning i Tysk ugentlig, kunde der under de givne Forhold ikke indvendes stort imod Anordningen. Men man frygtede for, at naar det preussiske Bureaukrati først fik fat i Lillefingeren, vilde det hurtigt tage hele Haanden, og rejste derfor alligevel stærk Modsand. Øvrighedssproget blev hurtigt Tysk, en Følge af, at Embedsstanden blev rekrutteret sydfra. Midt i Halvfjerdserne udstedtes en tysk *Retsplejelov*, som yderligere trængte det danske Sprog tilbage ved Domstolene. Samtidig fastsattes fem Aar som den yderste Frist for Brugen af det danske Sprog i Byraad og Amtsraad. En *Synodelov*, som var stærkt præget af Bismarcks Kamp imod den katolske Kirke, ordnede den kirkelige Administration. Der oprettedes *Provstisynoder*, en i hvert Provsti, og en *Fællessynode*, som kirkelig Repræsentation for den evangelisk-lutherske Kirke i Hertugdømmerne. Provstisynoden bestod af alle Provstiets Præster og det dobbelte Antal Lægmænd, Fællessynoden af Repræsentanter for alle Provstisynoder. Provstisynoden havde et staaende Udvalg, *Synodeudvalget*, med Provsten som Formand og en Sognepræst og tre Lægmænd som Medlemmer, valgte med simpelt Flertal af Synoden. Synodeudvalgene i de nordslesvigske Provstier havde endnu ved Verdenskrigens Udbrud dansk Flertal. De kunde øve nogen Indflydelse paa Præsteembeders Besættelse og i visse Tilfælde tillade Konfirmation i en tidligere Alder. I øvrigt var Synodernes Indflydelse ret betydningsløs. De havde kun raadgivende Myndighed, og der blev sjældent taget Hensyn til deres Beslutninger, naar de ikke faldt sammen med Regeringens Ønsker. Kirken blev mere og mere Statens lydige Tjener. De kom dog til at spille en ikke helt ubetydelig Rolle under Sprogkampen.

Politiregimentet skærpedes. Da der i Sommeren 1873 ved Afsløringen af Frederik VII's Rytterstatue i København forefaldt nogle Demonstrationer, skred Regeringen ind med de første *Udvisninger*. Blandt de udviste var Redaktør *Sørensen* af „Freja“ i Aabenraa, som derefter blev sammensmeltet med „Danevirke“, og Højskoleforstander *J. Langkjær*

fra Sandbjerg Højskole, som derefter blev lukket. I Forbindelse dermed rettedes der et kraftigt Fremstød imod Pressen, og Bøder og Fængselsstraffe faldt tæt. Foreninger og Selskaber sattes under skarp Kontrol. Foreningsballer, ja endog Bryllupper overvaagedes af Politiet. Angrebet kunde føres tilbage til Regeringspræsident *K. H. Bitter*, Hr. v. Köllers Forløber som Repræsentant for „den faste Haand"s Politik, der i Indberetninger til Regeringen i Berlin og under personlige Samtaler med den preussiske Indenrigsminister søgte at paavise Tvangspolitikkens Nødvendighed. Da Kong Christian IX saaledes i 1875 foretog en Rejse i Jylland og ved denne Lejlighed fremsatte nogle i øvrigt meget velovervejede og taktfulde Ytringer om det nordslesvigske Spørgsmaal, satte Regeringspræsidenten straks Rejsen i Forbindelse med den danske Agitation i Nordslesvig, og fik Indenrigsministeren til at henlede det tyske Udenrigsministeriums Opmærksomhed paa Sagen. Den tyske Gesandt i København fik derefter Ordre til at meddele den danske Regering, at diplomatiske Henvendelser vedrørende de foretagne Udvisninger vilde være unyttige.

Da flere af de udviste var Optanter, vakte Udvisningerne Opmærksomhed langt ud over Landets Grænser. Optionsfristen var udløbet den 16. November 1870. Krigen havde som før nævnt medført, at praktisk talt hele det i 1870 militærpligtige dansksindede Mandskab havde opteret og var blevet landflygtigt. Efter Krigen føltes dette ogsaa af Tyskerne som en stor Ulempe. Landet manglede Arbejdskraft. Hustruer og Børn savnede i mange Tilfælde Forsørgeren og maatte ty til offentlig Understøttelse. Gaardene manglede Driftsledere. Hyppigt var Statsborgerforholdet uklart. Befolkningen rejste stærke Klager, og de preussiske Myndigheder følte sig usikre. I Efteraaret 1871 blev de to Regeringer enige om at lade en Kommission, bestaaende af to fra hver Side udnævnte højere Embedsmænd, optage Forholdene til grundig Undersøgelse. Resultatet var den saakaldte *Aabenraa-Konvention*, som traadte i Kraft i Efteraaret 1872, ordnede Statsborgerforholdet og gav *alle Optanter* Adgang til efter forudgaaende Anmeldelse uhindret at opholde sig i Nordslesvig, „for saa vidt og saa længe de ikke tager Del i agitatoriske Bestræbelser eller paa anden Maade falder til Besvær". Der var her vist virkelig Imødekommenhed fra tysk Side, men samtidig holdt en Bagdør aaben. De fleste Optanter vendte atter hjem, og det lettede et tungt Tryk, som havde hvilet over hele Befolkningen. Men de boede fra nu af som Udlændinge i deres Hjemstavn, havde ingen statsborgerlige Rettigheder og var i Virkeligheden, som det snart skulde vise sig, fuldstændig prisgivet det preussiske Bureaukratis Vilkaarlighed. I de følgende Tider var Optanterne Danskernes mest saarbare Sted, og Udvisningsordren Tyskernes bedste Vaaben i den nationale Kamp.

5. Udvandring og Protestpolitik.

Erfaringerne fra den tysk-franske Krig — den tredie, Preussen havde ført i Løbet af seks Aar, — var, bortset fra alt andet, ikke egnet til at stemme den sønderjyske Ungdom gunstig over for den preussiske Militærtjeneste. For at undgaa Pikkelhuen maatte Ungdommen imidlertid nu, efter at Optionsfristen var udløbet, lade sig løse fra sit preussiske Statsborgerforhold og derefter inden det fyldte 17. Aar for stedse forlade Landet. Det var haarde Kaar at gaa ind til, men næsten alle foretrak dem for den preussiske Militærtjeneste. Midt i Halvfjerdserne, da Udvandringen naaede sit Højdepunkt, var Nordslesvig, som der er blevet sagt, et underligt Land uden mandlig Ungdom. Derefter begyndte den at aftage, først paa Als og i Sundeved, lidt senere i Aabenraa Amt, sidst i Haderslev Vesteramt og den nordlige Del af Tønder Amt. Da Sønnerne ikke kunde vende tilbage, fulgte Forældrene dem senere i mange Tilfælde nordpaa. Hele Familier og hele Formuer blev paa denne Vis ført over Grænsen. Inden den store Udvandring sidst i Firserne ebbede ud, var der udvandret over 60,000 Sønderjyder, det vil sige henimod en Trediedel af den danske Befolkning, og der var dermed paaført Nordslesvig et Kapitaltab paa ca. 120 Millioner Kroner. Eftervirkningerne af denne stærke Aareladning sporedes først rigtigt i Halvfemserne, da Kampen om Jorden for Alvor begyndte.

Regeringspræsident Bitters Tvangstyre, som skærpede Modsætningerne, vakte Betænkeligheder i Berlin, og i 1876 blev han afløst af Hr. *K. H. v. Bötticher*, en klog og indsigtsfuld Statsmand, som langsomt drejede Roret i en anden Retning. Politichikanerne ophørte. Forfølgerne imod danske Farver og Sange, danske Foreninger og Selskaber indstilledes. Men med fuld Forstaaelse af, at alle Tvangsforholdsregler var overflødige, hvis Danskerne vedvarende svækkede sig selv ved Udvandring, vaagede han vedvarende omhyggeligt over, at de udvandrede ikke mere vendte tilbage, end ikke paa kortere Besøg.

Protestpolitikken fortsattes uforandret efter den tysk-franske Krig. Ahlmann og Krüger blev atter og atter genvalgt som Landdagsmænd, først i Halvfjerdserne endog hver Gang med stigende Stemmetal. Efter hvert Valg nægtede de konsekvent at aflægge Forfatningseden. Adgangen til Salen var derefter spærret. De nedlagde saa deres Mandater og fremvang dermed Nyvalg. Et Par Gange lykkedes det dem at faa Ordet i Salen, inden Eden blev afkrævet, men i Reglen maatte de nøjes med skriftligt at motivere Edsnægtelsen. Det var da altid Ahlmann, der førte Pennen. I den første Rigsdagssamling havde han haft Held til at forme Sønderjydernes Program indtil Verdenskrigen i de fyndige Ord: „Vi er Danske, vi vil vedblive at være Danske, og vi forlan-

ger at blive behandlet som Danske efter Folkerettens Grundsætninger." Senere opfordrede han Gang paa Gang i velformede, klare Motiveringer af Edsnægtelsen indtrængende Lovgivningsmagten til at drage Omsorg for, at Regeringen opfyldte Preussens traktatmæssige Forpligtelser ved hurtigst muligt at udføre Pragfredens Paragraf 5. Men var Krüger djærv, haardfør over for Modgang og sejgt udholdende i Kampen for Retten, saa paavirkedes Ahlmann, som ikke ejede Krügers Kulsviertro paa Rettens endelige Sejr, men var mere fintfølende og fintmærkende over for Tidens politiske Strømninger, efterhaanden stærkt af det offentlige Livs mange Skuffelser. Befolkningens Lidelser under Udvandringen gik ham nær til Hjerte, thi han var en blød Natur. Et skrøbeligt Helbred bidrog yderligere til at gøre ham mismodig. Træt af det opslidende parlamentariske Arbejde, som havde udviklet sig til en March paa Stedet, trak han sig i 1875 til almindelig Beklagelse tilbage fra al offentlig Virksomhed og bosatte sig i København.

P. Skau (1825—1917).
Gaardejer og Politiker.
Fotografi fra 1870'erne.

Til Ahlmanns Efterfølger som Landdagsmand kaaredes en anden Alsinger, Gaardejer *Hans Lassen* fra Lysabild, en dygtig Bonde, udrustet med et sundt, praktisk Blik og en skarp Forstand. Kun 22 Aar gammel var han blevet valgt til Synsmand (Sognefoged) i sit Fødesogn. Senere havde han faaet mange andre Tillidshverv paa sin Hjemegn. I videre Kredse havde han især tildraget sig Opmærksomhed som Medlem af Provinslanddagen.

I den var han og hans to nordslesvigske Kolleger, *Chr. Callesen*, Possekjær og *P. Skau*, Bukshave, kommet til den Overbevisning, at Protestpolitikken burde opgives, Ungdommen blive i Landet og underkaste sig den preussiske Militærtjeneste og Befolkningen uden Hensyn til Edsaflæggelsen, som kun forpligtede til at føre den nationale Kamp inden for Forfatningens og Lovenes Ramme, gennem sine Tillidsmænd optage Kampen for sin gode Ret overalt, hvor det var muligt, fremfor alt i den preussiske Landdag. Dette Standpunkt deltes endvidere af

Gustav Johannsen, Chr. Monrad, J. P. Junggreen, J. P. Reimers og flere andre fremstaaende Tillidsmænd paa Østeregnen, mens *Krüger* og med ham saa godt som alle betydelige Mænd paa Vesteregnen lidenskabeligt fastholdt Protestpolitikken. Faren for indre Splid var overhængende, men afværgedes endnu denne Gang ved, at Hans Lassen før Valget erklærede sig villig til at bøje sig for Krüger som den ældre Repræsentant „indtil mulig indtrædende Omstændigheder maatte anvise os en anden Fremgangsmaade".

Ved de almindelige Valg i 1876 genvalgtes Krüger og Lassen til Landdagen og denne Gang lykkedes det Lassen med Støtte af Centrum og Polakker at indbringe et Andragende om Udførelsen af Paragraf 5, inden Edsaflæggelsen blev krævet, ja endog ved Afstemningen at samle 47 Stemmer for Forslaget. Tilskyndet af dette Held stillede Krüger Aaret efter med Støtte af Polakker og Elsass-Lothringer et tilsvarende Forslag i Rigsdagen.

Krügers Helbred havde i de senere Aar været daarligt; hans Kraft var brudt. Skønt han i nogen Tid havde været syg og sengeliggende, vilde han dog endnu en Gang tale sine Landsmænds Sag paa Tinge. Da Forslaget blev sat paa Dagsordenen, stod han paa Talerstolen for at motivere det. Han var ingen fremragende Taler, og hans Tysk var daarligt, men der var Kraft og Styrke i hans af indre Bevægelse dirrende Ord, og den sejge Udholdenhed, hvormed den gamle Kæmpe nu i ti Aar under de vanskeligste Forhold havde kæmpet for den nordslesvigske Befolknings Ret, aftvang Modstanderne Respekt. Da en slesvigholstensk Rigsdagsmand vovede at haane ham, tog Centrums højt ansete Fører *Windhorst* straks Ordet, viste Taleren skarpt til Rette, udtalte sin varme Anerkendelse af Krügers Udholdenhed og tilføjede, at selv om han af storpolitiske Grunde ikke kunde stemme for Forslaget, maatte han dog „fuldtud anerkende Nordslesvigernes af Pragfredens Paragraf 5 opstaaede Rettigheder". „Det er ikke heldigt," fortsatte han forudseende, „at trække den Slags Ting i Langdrag og ligesom at ville skrive dem i Glemmebogen. Saadanne Sager glemmes ikke, men dukker meget ofte op i de mest ubelejlige Øjeblikke". Spaadommen gik i Opfyldelse efter Tysklands Sammenbrud.

Statssekretær *B. E. Bülow*, den senere Rigskansler Fyrst *Bernhard v. Bülows* Fader, som før havde staaet i dansk Statstjeneste, konstaterede derefter, at Regeringen vedvarende havde den Opfattelse af Spørgsmaalet, som Fyrst Bismarck havde gjort gældende i 1867. „Men", tilføjede han truende, „Virkningen af Forslaget kan let blive en helt anden, end Forslagstilleren har tilsigtet". Dette kunde, og skulde sikkert ogsaa, opfattes som en Antydning af, at Pragfredens Paragraf 5 vilde blive ophævet. Dette var fra nu af Bismarcks Maal. I Efteraaret

1877 opnaaede han Østrigs Samtykke. Ved Traktaten af 11. Oktober 1878 (se Side 224) blev Tilsagnet i Pragfredens Paragraf 5, hvorefter „Befolkningerne i de nordlige Distrikter af Slesvig skulde afstaas til Danmark, naar de ved en fri Afstemning tilkendegiver Ønsket om at blive forenede med Danmark", erklæret for ophævet.

I Danmark virkede Traktaten meget nedslaaende. I Nordslesvig var Stemningen delt. Krüger tilegnede sig hurtigt den Opfattelse, at Østrig ganske vist havde givet Afkald paa sin Ret til at forlange Paragraf 5 opfyldt, men at dette var betydningsløst, da den statsretlig set vedvarende var bindende for Preussen. Han undlod derfor, hvad mange af hans Vælgere, deriblandt J. P. Junggreen, bebrejdede ham, at protestere imod Traktaten i Berlin. I „Flensborg Avis" skrev derimod *Gustav Johannsen:* „Nordslesvigs Befolkning kan fra dette Øjeblik ikke længere beraabe sig paa en Traktat, der i mere end 12 Aar har stillet den gunstigere end andre Nationaliteter, der ved Erobring er bragt ind under Fremmedherredømme; men dette kan ikke fratage os vort Haab om, at den store Tanke om ethvert Folks Ret til at leve sit eget Liv.... vil sejre, naar den betimelige Tid er kommen."

I denne afvigende Opfattelse af Traktatens Betydning laa Spiren til stærke indre Brydninger i det følgende Tiaar.

TREDJE AFSNIT.

FREMGANGSPERIODEN (1878—1914).

Tiden fra 1878—1914 er en Fremgangsperiode. Det første Tiaar er opfyldt af stærke indre Brydninger. Edskampen udkæmpes med det Resultat, at Protestpolitikken opgives. Udvandringen ophører. Ungdommen underkaster sig den preussiske Værnepligt for at faa Ret til at bo og bygge i Hjemstavnen. Landdagsmændene aflægger Forfatningseden og indtager deres Sæde i Landdagen. Befolkningen samles hurtigt om Løsningen af store nationale og økonomiske Fællesopgaver.

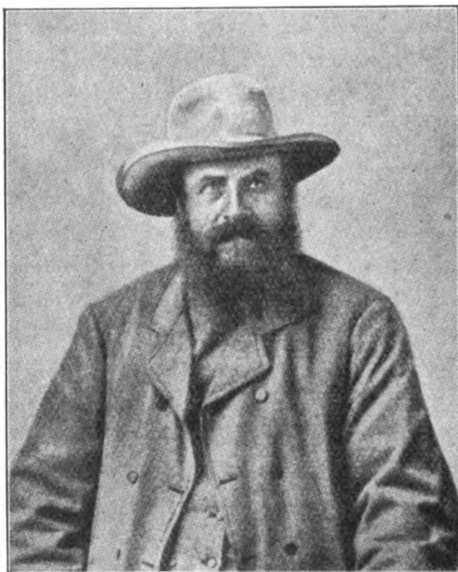
Denne Udvikling fremskyndes af Berlinerkongressens Brud med Nationalitetsprincippet og af den Voldspolitik, som Stormagterne derefter slog ind paa over for de nationale Mindretal. Over hele Europa hagler og sner det i Firserne med Sprogreskripter og Skoleanordninger. Nordslesvig danner ingen Undtagelse. Fra 1878—1888 blev *al* dansk Undervisning forbudt og det danske Sprog udelukket fra alle offentlige Omraader. Men Tryk avler Modtryk. I Firserne opstaar der alle Vegne i Europa, hvor nationale Mindretal undertrykkes, store nationale Værneforeninger, organiserede under Hensyn til de enkelte Staters Love, men med det fælles Formaal at værne Mindretallene imod Statens Angreb paa den nedarvede Nationalitet og med egne Kræfter at løse de nationale og kulturelle Opgaver, som Staten forsømmer.

Sønderjyderne er fra første Færd med i denne Udvikling. Efter Gustav Johannsens Forslag stifter de allerede i 1880 deres første store nationale Værneforening i *Sprogforeningen*, og andre Organisationer følger efter i hurtig Rækkefølge. Stundom kommer Ideerne og Tilskyndelserne udefra. Til andre Tider gaar man under Fremmedherredømmets Pres selvstændigt frem og viser dermed Lidelsesfæller i andre Lande nye Veje. Under disse Forhold føres Kampen imod den truende Fortyskning med stigende Held. Fra Midten af Firserne vokser de danske Stemmetal atter fra Valg til Valg. Statsmagtens Angreb paa Jorden preller af. Voldspolitikken kulminerer ved Aarhundredskiftet,

afløses forbigaaende af en mildere Kurs for saa atter under stærke indre tyske Brydninger at skærpes henimod Verdenskrigen. Fra Aarhundredskiftet af begunstiger opadgaaende Tider Danskhedens Vækst, saa det med Rette kan siges, at dens Stilling aldrig havde været stærkere end lige før Verdenskrigens Udbrud.

1. Edskampen. Parlamentarisk Virksomhed.

Ophævelsen af Pragfredens § 5 rejste med ny Styrke Kravet om en Taktikforandring. Befolkningen delte sig i Tilhængere og Modstandere af Protestpolitikken, Edsnægtere og Edsaflæggere, som man kaldte dem med Henblik paa den Ed, som Repræsentanterne maatte aflægge for at faa Sæde i den preussiske Landdag. Mens *Edsnægterne* i Tilslutning til *Krüger* med *A. D. Hørlück*, Rurup, og *J. N. H. Skrumsager*, Københoved, som Hovedordførere og med bred Støtte i Vesteregnens Befolkning lidenskabeligt fastholdt den hidtil førte Politik, hævdede *Edsaflæggerne* med stigende Styrke og med almindelig Tilslutning paa Østeregnen, at da der nu var Udsigt til en langvarig Nationalitetskamp, maatte Ungdommens Udvandring ophøre, Befolkningen samle sig om Løsningen af vigtige nationale Opgaver og energisk varetage sine Interesser paa alle Omraader, specielt ogsaa i den preussiske Landdag.

J. N. H. Skrumsager (1841—1921).
Fotografi fra 1880'erne.

Kravet blev underbygget med vægtige Grunde. Hvad vi end mener om Preussens Færd, hævdede de, saa er Traktaten af 11. Oktober 1878 en Kendsgerning, som vi ikke kommer uden om. „Vi er fra nu af preussiske Statsborgere uden Særrettigheder og maa drage Konsekvenserne deraf," skrev Advokat Bekker i „Danevirke". „Det er ikke længere muligt at føre den parlamentariske Kamp paa statsretsligt Grundlag. Men vi har nu mere end før vigtige nationale Opgaver at løse. Vi har hidtil levet som den, der ikke blot fortærer sine Renter, men sin Kapital med.

Vi anerkender den faktiske Tilstand overalt, hvor den paalægger os Pligter; er det saa ikke meningsløst at ignorere den, hvor den giver os Rettigheder? Landdagsmændene bør nu aflægge Forfatningseden, indtage deres Pladser og energisk varetage vore Interesser i den preussiske Landdag."

Spørgsmaalet blev hurtigt brændende, idet der i 1879 skulde foretages Landdagsvalg. Krüger fastholdt bestemt sit Standpunkt, mens Hans Lassen kun vilde modtage Genvalg, hvis hans Vælgere stillede ham frit over for Edsspørgsmaalet. Et af Junggreen gjort Forsøg paa at opnaa Enighed ved at lade Valgmændene i de to Valgkredse træffe Afgørelsen med simpelt Flertal strandede, fordi Valgmændene i Haderslev Vesteramt paa Forhaand erklærede, at de ikke vilde bøje sig for en Flertalsafgørelse men under alle Omstændigheder stemme paa Krüger. Dette var et Brud paa Disciplinen, som desværre virkede langt ud i Fremtiden. Krüger og Lassen blev derefter valgt, hver paa sit Standpunkt. I en Erklæring til sine Vælgere udtalte Lassen, at han under de forandrede Forhold ansaa det for rigtigst, at Landdagsmændene indtog deres Pladser for paa rette Sted saa virkningsfuldt som muligt „at værne om det, hvorpaa vort Fremtidshaab nu maa være bygget, om vor Nationalitet, vort Sprog og den almindelige Folkeret." I Haab om, at de Vanskeligheder, der endnu hindrede ham i at indtage sit Sæde, maatte fjernes, inden Samlingen sluttedes, vilde han efter sine Venners Raad alligevel modtage Valget og indtil videre fortsætte den hidtil fulgte Taktik.

Krüger havde ikke været i Berlin siden 1877. Hans Helbredstilstand var daarlig, og der var ringe Udsigt til, at han kunde fortsætte sin parlamentariske Virksomhed. I mange Aar havde han staaet som et Enhedsmærke. Hans Navn var for mange et Program. Ingen havde i Tiaaret 1867—1877 talt med større Myndighed og øvet større Indflydelse i Nordslesvig. Det danske Udenrigsministeriums Akter viser, at Krügers Virksomhed i Berlin, sikkert ikke uden Grund, er bleven haardt kritiseret af Diplomaterne. Det er heller ikke vanskeligt at faa Øje paa hans Begrænsning. Men Politikere af den Støbning undervurderes let af Eftertiden, som har svært ved at fatte den Magt, deres Personlighed har udstraalet. Kritikken er derfor tilbøjelig til at skyde over Maalet. Saaledes er det gaaet med Laurids Skau, og saaledes gaar det ogsaa med Krüger. Der er ingen Tvivl om, at hans mærkværdige Evne til at overføre sin stejle Trods, sin sejge Udholdenhed, sin usvigelige Tro paa Rettens endelige Sejr paa de Kredse, han kom i Berøring med, ogsaa paa Mænd, som stod langt over ham i Intelligens, i høj Grad har været medvirkende til at udvikle og skærpe den Modstandskraft, som

Statsmagtens hidsige Angreb paa den danske Nationalitet i Sønderjylland i de følgende Tider prellede af paa.

I Sommeren 1881 døde Krüger. Han havde været baade Rigsdagsmand og Landdagsmand. Der skulde foretages to vigtige Valg efter hans Død. Spørgsmaalet om, hvem der skulde være hans Efterfølger, meldte sig straks og oprullede nu for Alvor Edsspørgsmaalet. I Førstningen samlede Stemningen sig mest om *J. P. Junggreen,* hvis Navn havde god Klang over hele Nordslesvig. Men i Haderslev Vesteramt rejste der sig en Bevægelse imod ham blandt Edsnægterne, som gik ud fra, at Edsaflæggelsen vilde kunne undgaas, hvis *Hans Lassen* blev valgt til Rigsdagsmand og derefter opgav sit Landdagsmandat. Als og Sundeved sluttede sig til Hans Lassens Kandidatur. Alle Forsøg paa at opnaa Enighed strandede. For første Gang stod to danske Kandidater over for hinanden. Efter stærke indre Meningskampe paa Møder og især i Pressen blev Hans Lassen valgt.

Men Krüger havde ogsaa været opstillet i 2. og 4. Valgkreds. Nu skiftede Danskerne i disse Valgkredse imidlertid Taktik og opstillede deres egne Kandidater, Redaktør *Gustav Johannsen,* Flensborg i 2. og Godsejer *H. A. Knudsen,* Trøjborg i 4. Valgkreds. Mens Stillingen paa Forhaand maatte betragtes som haabløs i 4. Valgkreds, stod Tyskerne, som havde opstillet tre Kandidater, denne Gang saa splittet i 2. Valgkreds, at en dansk Valgsejr ikke var udelukket. I Gustav Johannsen havde Danskerne fundet en ypperlig Kandidat, som var nøje kendt med Forholdene i Valgkredsen, en fremragende Taler, vittig og slagfærdig, hvad enten han talte Dansk, Plattysk eller Højtysk, agtet og afholdt af alle Danske, dertil velset i den jævne tysksindede Befolkning paa Grund af sin Fordomsfrihed, sit vindende Væsen og sin personlige Elskværdighed. Det lykkedes ham i første Omgang at samle saa mange Stemmer, at han kom paa Omvalg med Regeringspartiets Kandidat, hvorefter han med Oppositionspartiets Hjælp blev valgt til Rigsdagsmand med 6,410 Stemmer imod 5,576. Det var en stolt Valgsejr, som i en Tid, hvor almindelig Tilbagegang og indre Splid gjorde mange mismodige, vakte Glæde, saa langt danske Hjerter slog. For første Gang siden 1867 kunde Sønderjyderne nu atter sende to danske Rigsdagsmænd til Berlin.

Ved Suppleringsvalget til Landdagen i 1. Valgkreds valgtes en Edsnægter, *A. D. Hørlück* i Rurup, en anset Landmand, kyndig og indsigtsfuld i alle offentlige Anliggender, med den Opgave at fortsætte Protestpolitikken. Men Hans Lassen var valgt i 2. Valgkreds. Efter at Hensynet til Krüger som den ældre Repræsentant, der hidtil havde afholdt ham fra at følge sin Overbevisning, nu var bortfaldet, huggede han efter Samraad med sine Meningsfæller Knuden over ved i Februar

1882 at aflægge Forfatningseden og indtage sit Sæde i Landdagen. Dermed var Afgørelsen i Virkeligheden faldet. Edskampen fortsattes ganske vist endnu i nogle Aar, men med aftagende Bitterhed. Udvandringen ophørte. Opmærksomheden samledes mere og mere om Tvangsfortyskningen, som nu tog Fart i Skole og Kirke og inden for Administrationen, og som affødte mangfoldige Opgaver, om hvis Løsning alle var enige. Udviklingen af et hensynsløst Politiregimente virkede ligeledes samlende paa alle Danske. Og da „Vælgerforeningen for Nordslesvig“ i 1888 blev stiftet, lykkedes det uden Vanskelighed at faa Striden bilagt og Rækkerne sluttet.

J. P. Reimers (1826—1922.)
Vælgerforeningens første Formand.
Fotografi fra c. 1890.

I Berlin forefandt de nordslesvigske Repræsentanter en ny Situation. Bismarcks Overgang til Beskyttelsespolitikken havde sprængt det mægtige national-liberale Parti. Mens det katolske Centrum var bleven Regeringsparti, havde venstre Fløj af det national-liberale Parti sluttet sig sammen med Fremskridtspartiet til *„Det tysk-frisindede Parti“*, som efter Valget i 1881 rykkede ind i Rigsdagen med over hundrede Mand. Krüger havde i Berlin søgt Støtte hos Centrum, som under Kulturkampen i Halvfjerdserne stod i den krasseste Opposition. *Gustav Johannsen* — og efter ham alle hans Efterfølgere — opretholdt venskabelige Forbindelser med Centrum, der ogsaa som Regeringsparti traadte i Skranken for Modersmaalets Ret. Men sin Hovedstøtte søgte han hos „Det tysk-frisindede Parti“, som paa dette Tidspunkt syntes at have en stor Fremtid foran sig, baade fordi det rummede mange betydelige Parlamentarikere, og fordi det havde Kronprinsens, den senere Kejser Frederik III's Tillid. Kejser Vilhelm var midt i Firserne. Et Tronskifte kunde ventes i en nær Fremtid. Da Bismarck omvendt stod paa en meget spændt Fod med Kronprinsen, regnedes der med, at de frisindede Førere vilde blive anmodet om at overtage Regeringen efter den gamle Kejsers Død. Med dette Perspektiv for Øje var der for Gustav Johannsen dobbelt Grund til at søge Støtte hos dem. Hvad der

til almindelig Forbavselse var lykkedes for den unge Landsbylærer i Flensborg: i en Haandevending at vinde en anset og indflydelsesrig Stilling i den rige Handelsby, det lykkedes ogsaa her. Inden ret længe var han optaget i Laget og havde vundet sig en Vennekreds inden for Partiet, som senere efter hans Tilskyndelse baade i og uden for Tinget villigt støttede ham i Varetagelsen af den danske Befolknings Interesser.

I anden Valgkreds havde Tyskerne efter Nederlaget i 1881 sluttet Rækkerne, og i 1884 erobrede de atter Mandatet. Med Gustav Johannsen faldt ogsaa Hans Lassen, hvis Edsaflæggelse havde vakt megen Uvilje i Haderslev Vesteramt. I Stedet for valgtes J. P. Junggreen, som derefter repræsenterede Nordslesvig i Rigsdagen fra 1884 til sin Død.

J. P. Junggreen var en meget stemningsbevæget Mand. Hans Opfattelse af taktiske Spørgsmaal havde været noget svingende, men faldt nu sammen med de Rigsdagsmænds, der traadte tilbage. Hans Program var kort og klart: Drengene maa blive her. Der maa vises stærk Deltagelse i Valgene. Ejendommene maa bevares paa danske Hænder. Alt sættes ind paa at udvikle Befolkningens Dygtighed. Rigsdagsmanden skal vidne om, at vi er en fremmed Folkestamme, som kun med den stærkeres Ret er blevet løsrevet fra sit eget Folk; han skal klage over den Uret, der bliver øvet, ved positive Forslag søge at afhjælpe nogle af de Onder, Befolkningen lider under, og efter bedste Overbevisning afgive sin Stemme i Spørgsmaal, som vedrører Befolkningens materielle Vilkaar.

Junggreens parlamentariske Virksomhed var kort, men han røgtede den med megen Nidkærhed. Den danske Sag var for ham eet stort Spørgsmaal om Ret og Uret, en hellig Sag, som han omfattede med religiøs Inderlighed. Han slog, som der blev vidnet ved hans Baare, Tyskerne med deres egen Historie, og han blev ikke træt af at foreholde sine Modstandere Bibelordet: Hvad I ikke vil, at andre skal gøre imod Eder, det skal I heller ikke gøre imod dem. — Der var Landesorg, da han uventet døde 1886.

Stemningen samlede sig nu enigt om *Gustav Johannsen*, som derefter repræsenterede 1. Valgkreds i Rigsdagen fra 1886 og tillige i Landdagen fra 1888 til 1901. Klog og indsigtsfuld, forsigtig og taktfuld, smidig og behændig, lykkedes det ham at knytte Forbindelser til alle Sider. Forholdene udviklede sig ikke saa heldigt, som der var Udsigt til, da han første Gang kom til Berlin; men han forstod at udnytte de Muligheder, der viste sig, saaledes især efter Bismarcks Fald, da det lykkedes at faa et betydeligt Antal Optanter naturaliseret, og under Köllerpolitikken, da det gjaldt om at nedkæmpe Voldsregimentets værste Udslag. Men fremfor alt forstod han under kritiske Forhold at holde Spørgsmaalet aabent uden at miste Evnen til at lette og mildne Be-

folkningens Kaar under Fremmedherredømmet. Særlig Betydning fik Gustav Johannsen i denne Periode ved at udvikle Vælgermøderne til nationale Opbyggelsesmøder. Han var en fremragende Folketaler. Fra fjernt og nær stævnede Folk sammen for at høre ham. Naar han stod paa Talerstolen, lyste hans Øjne af Lune og godt Humør. Med kraftig Røst plejede han at istemme Sangen: „I alle de Riger og Lande". Saa indledte han med et Fyndord og talte en Stund roligt og alvorligt. Men pludselig glimtede Lunet. Folk begyndte at smile. Han talte videre, og en rungende Latter fyldte Salen. Saa begyndte han at spørge. Tilhørerne svarede først enkeltvis, undseligt og dæmpet, men Spørgsmaalene blev mere og mere æggende, og Svarene enstemmige og kraftige. Til sidst dirrede de af Harme. Han hævede Stemmen til mægtig Patos og rev alle med. Han sænkede Stemmen og talte vemodsfuldt om de henfarne Dage, deres Kamp og Møje, om Nederlagets tunge Stund, mens Øjnene randt, og Læberne bævede i de haarde, vejrbidte Ansigter. Og atter talte han om Oprejsningens Dag, saa de bøjede Skikkelser rettede Ryggene, for at slutte med en ildfuld Appel, som tændte Begejstringens Glød. Med Taler af den Art banede han Vej for det omfattende Organisationsarbejde, der gav den danske Bevægelse Fasthed og Styrke.

Gustav Johannsen (1840—1901).
Rigsdagsmand 1881—84, 1886—1901.

For Danskheden i Flensborg var Gustav Johannsens Valg et uerstatteligt Tab. I en Snes Aar havde han været Bindeledet mellem Byens dansksindede, men tysktalende og tyskdannede Storborgere, dens joviale gemytlige, plattysktalende Smaaborgere og dens med dansktalende Elementer stærkt isprængte Arbejderstand, — lige velset og lige afholdt i alle Samfundslag, hele Byens „Gustaf".

Men i denne Periode, hvor Udvandringen nord og vestpaa havde gjort det dansktalende Nordslesvig til et folketomt Land, var Flensborgs Ind-

byggerantal bleven fordoblet ved Indvandring sydfra. Dermed var Danskhedens Stilling bleven vanskeligere og dens Kaar trangere. Storborgernes Sønner og Døtre faldt fra — Arbejderne sluttede sig til det tyske Socialdemokrati. De danske Stemmetal sank fra Valg til Valg. „Flensborg glider fra mig!“ udbrød han ofte i Halvfemserne, da nordslesvigske Særopgaver i stigende Grad lagde Beslag paa hans Arbejdskraft. „Flensborg Avis“ tog et stærkt Opsving under Redaktør Jessens talentfulde Ledelse. Dette kom i høj Grad de dansktalende Egne tilgode, men kunde desværre ikke standse Danskhedens Tilbagegang i Flensborg, som fortsattes indtil Verdenskrigen.

Ved Nytaarstid 1896 døde Hans Lassen. Til Befolkningens store Sorg viste det sig senere, at han som Formand for „Lysabild Sogns Sparekasse“ havde været utro og svigtet Befolkningens Tillid. Til hans Efterfølger som Landdagsmand udpegede et Flertal af Valgmændene, støttet af Gustav Johannsen og J. P. Reimers, Vælgerforeningens Sekretær *H. P. Hanssen*, mens Redaktør J. Jessen i „Flensborg Avis“ og paa Møder traadte i Skranken for Gaardejer *C. P. Wolff* fra Gammelgab. De to Kandidater var personlige Venner og politiske Meningsfæller. Ved et Prøvevalg i Graasten fik C. P. Wolff kun fem Stemmer, H. P. Hanssen derimod 120. Han blev derefter opstillet og kort efter valgt til Landdagsmand. Fra sin tidligste Ungdom af havde han staaet i Venskabsforhold og som Redaktør af „Sønderjydske Aarbøger“ og Vælgerforeningens Sekretær i intimt nationalt og politisk Samarbejde med Gustav Johannsen. Han sluttede sig derfor ogsaa som Parlamentariker nøje til sin erfarne Kollegas Politik, som han senere fortsatte efter hans Død.

2. Skolen og Kirken.

Efter Instruktionen af 1871 var det tilladt at indføre tysk Undervisning i Folkeskolen, naar Skoleinteressenterne ønskede det. Paa Strøget mellem Tinglev og Tønder lykkedes det allerede i Halvfjerdserne at fremme Skolens Fortyskning ad denne Vej.

Med Instruktionen af 9. Marts 1878 gik Regeringen et betydningsfuldt Skridt videre. Hidtil havde det *tyske Sprog* kun været *Undervisningsfag*. Nu blev det *Undervisningssprog*. Skolen skulde være tvesproget. Men det indrettedes saa snildt, at de Fag, der stillede de største Krav til Tænkeevnen og Talefærdigheden, skulde meddeles paa Tysk. Det bestemtes endvidere, at Overpræsidenten paa Regeringens Anbefaling bortset fra Religionen kunde paabyde fuldstændig tysk Skolesprog. Dermed var Fremtidsmaalet angivet, og Vejen aaben for bureaukratisk Vilkaarlighed.

Haand i Haand med disse Angreb paa den danske Undervisning gik en maalbevidst Stræben efter at stille Skolen i Politikkens Tjeneste. „Her ved det tyske Riges Grænse har Læreren et dobbelt Ansvar", sagde Forstanderen for det nyoprettede Seminarium i Haderslev i 1884 i en Tale til Seminaristerne. „Han skal her danne og opdrage Ungdommen tysk og dermed yde et stort Bidrag til Løsningen af den Opgave, at der ad Aare kun bor en ren tyskfølende Befolkning lige op til den yderste Grænse". I god Overensstemmelse hermed blev Undervisningen tendentiøs. Der indførtes nye Skolebøger med stærkt farvede Fremstillinger af Sønderjyllands Historie. Topmaalet naaedes med en tysk Sangbog, i hvilken en af Skolens Tilsynsmænd havde givet den preussiske Nationalsang „Ich bin ein Preusse" et sidste Vers som i Oversættelse lyder: „Og vi, som staar paa Vagt ved Vesterhav- og Østersøstranden, hærdede af Bølgerne og Vinden, vi, som siden Dybbøl med Blodets Baand er lænkede til Preussens Trone og Folk, vi vil ikke se tilbage, nej, fremad med Tillid! Vi vil raabe ud i den vide Verden: Ogsaa vi er Preussere og vil være Preussere!" Det blev følt som en sviende Uret, at danske Børn blev tvunget til at lære dette Vers udenad og at fremsige det i Skolen. Der aabnede sig snart en dyb Kløft mellem Skole og Hjem.

Indtil Begyndelsen af Firserne taalte man *danske Privatskoler*, men nu var det forbi. Den danske Realskole i Flensborg blev lukket sidst i Halvfjerdserne; i 1881 tjente et Forstanderskifte som Paaskud til Lukning af Realskolen i Haderslev, og i Aabenraa blev den danske Realskole lukket i 1884. Hvad der derefter var tilbage af danske Privatskoler, endog Haandgerningsskoler, blev lukket i de følgende Aar. Den sidste, Frøken Taubers højere Pigeskole i Haderslev, blev lukket i 1888.

Støttet til et Par gamle preussiske Skolereskripter af 1834 og 1839, der bestemte, at kun „teknisk duelige", dvs. eksaminerede Lærere maatte undervise, forbød Regeringen i Firserne endvidere Forældrene at lade deres Børn undervise i Hjemmet. Nogle sogte at unddrage sig Skoletvangen ved at sende deres Børn paa Skoler i Danmark. Men i 1883 udstedte Regeringen en Anordning, hvorefter Forældrene skulde tvinges til atter at tage deres Børn hjem, da Skolepligten ikke var opfyldt med Skolegang i Udlandet. Politimyndighederne skred ind, og der fulgte en Del Retssager. Ved Højesteretsdom blev Forældrene tvunget til at bøje sig. Efter at alle sønderjyske Børn dermed var tvunget til at besøge de offentlige Skoler, satte Regeringen Kronen paa Værket ved med *Anvisningen af 18. December 1888* at ophæve al Undervisning i Dansk i de nordslesvigske Folkeskoler. Af Hensyn til det danske Kirkesprog blev der ganske vist endnu indtil videre ugentlig meddelt fire Timers

Religionsundervisning paa Dansk, men uden Sprogundervisning, og der tilføjedes i Anvisningen, at Regeringen kunde ophæve den danske Religionsundervisning i Kommuner, „hvor der fremsattes Ønske om det“. Anvisningen paalagde endvidere Lærerne at betjene sig af det tyske Sprog i Samkvem med Børnene og at agte paa, at Børnene ogsaa mere og mere benyttede det i indbyrdes Samkvem. Tjenesteivrige Lærere befalede snart Børnene at tale Tysk paa Legepladsen.

Anvisningen af 18. December 1888 blev de provinsielle Myndigheder paatvungen af det preussiske Kultusministerium. Overpræsident *v. Steinmann*, Konsistorialpræsident *Mommsen* og Generalsuperintendent *Kaftan* var enige om at opfatte den som et groft Fejlgreb. Men de var for veldisciplinerede preussiske Embedsmænd til at rejse alvorlig Opposition, og Regeringen tog ikke Hensyn til deres spagfærdige Indvendinger. „Det drejer sig her om en almindelig national Bevægelse,“ sagde en høj Embedsmand i Kultusministeriet afvisende til Generalsuperintendent Kaftan, da han betegnede Anvisningen som et Misgreb. Dermed sigtede han til den efter Berlinerkongressen over hele Europa iværksatte nationale Voldspolitik, som hvilede paa den falske Opfattelse, at aandelige Bevægelser kunde undertrykkes med fysiske Magtmidler, og at den, der havde Skolen, det vil sige Ret til at udstede Skolereskripter og ansætte Lærere, ogsaa havde Fremtiden.

Befolkningen søgte forgæves at værge sig imod Folkeskolens Fortyskning. I 1890 bad saaledes 13,404 Skoleinteressenter forgæves Landdagen om at drage Omsorg for, at der atter blev indført dansk Undervisningssprog, hvor Folkesproget var Dansk. Provstisynoderne vedtog aarlig efter bevægede Debatter Forslag om Indførelse af to Timers dansk Sprogundervisning ugentlig af Hensyn til Religionsundervisningen. Men ogsaa denne overordentlig beskedne Bøn, som en Tid lang støttedes af den tyske Gejstlighed, blev afvist. Da 77 nordslesvigske Sognepræster i 1893 rettede en lignende Bøn til de højeste Myndigheder, blev de meget unaadigt afvist. Aaret efter indsendte 1329 Menighedsrepræsentanter fra 96 nordslesvigske Sogne et Andragende til Fællessynoden om Indførelse af udelukkende dansk Religionsundervisning og to danske Sprogtimer ugentlig. De nordslesvigske Medlemmer af Synoden foreslog, at Andragendet skulde oversendes til Konsistoriet, men Synoden forkastede Forslaget med 66 Stemmer imod 23. Gejstligheden trak sig derefter paa faa Undtagelser nær tilbage; og Hensynet til Forældrenes Ønsker og Børnenes Tarv maatte lige til Verdenskrigens Afslutning vige for, hvad Regeringen i sin Kortsynethed opfattede som Statsinteresser.

Paa det *kirkelige* Omraade tog Fortyskningsbestræbelserne ligeledes Fart i Firserne. Efter Krigen blev der endnu afholdt dansk Guds-

tjeneste i 117, deraf udelukkende dansk Gudstjeneste i 98 Sogne. I de første 20 Aar ophævedes den danske Gudstjeneste i fem Sogne i Mellemslesvig, og der indførtes tysk Gudstjeneste nogle Gange om Aaret i syv nordslesvigske Sogne, hvor der fandtes en talrig tysk Embedsstand. Derefter sattes Tempoet op. Fra 1885—1890 indførtes der delvis tysk Gudstjeneste i 29 Sogne. Der var saaledes endnu i 1890 69 Sogne, i hvilke der ikke blev afholdt tysk Gudstjeneste. Men dette Tal dalede hurtigt fra 53 i 1897 til 28 i 1909. Da Verdenskrigen udbrød, blev der endnu afholdt dansk Gudstjeneste i 114 Sogne, men i de 88 tillige tysk og i kun 26 udelukkende dansk Gudstjeneste. I Reglen begyndte man under Henvisning til tilflyttede tyske Embedsmandsfamilier med at indføre tysk Gudstjeneste fire Gange aarlig og paa anden Jule- Paaske- og Pinsedag. Derfra gik man op til en Søndag i hver Maaned foruden Helligdagene og saa videre til Sprogenes Ligestilling. Men da man ikke kunde tvinge Folk til at gaa i Kirke, var man nødt til at gaa langsommere og forsigtigere til Værks end ved Skolens Fortyskning. Meget fremmedes denne Udvikling ved, at Konsistoriet uden videre fratog danske Statsborgere deres kirkelige Valgret.

Da der i Halvfjerdserne udstedtes Forbud imod, at Præster fra Kongeriget prædikede eller forrettede kirkelige Handlinger i Sønderjylland, oprettedes der danske *Frimenigheder* i Rødding og Bovlund med *Cornelius Appel* og *L. B. Poulsen* som Præster, to hver paa sin Vis betydelige, særprægede Personligheder. Administrationen, som straks vejrede en Fare, lagde Menighederne alle mulige Hindringer i Vejen. Politimyndighederne behandlede dem som politiske Foreninger, krævede Gudstjenesterne anmeldt som politiske Møder og lod dem overvaage af Gendarmer. Paa de store Højtidsdage i Jul, Paaske og Pinse, samt Skærtorsdag, Langfredag og Bededag forbød man dem at samles til Gudstjeneste. Paa de øvrige Helligdage og sædvanlige Søndage maatte de ikke afholde Gudstjeneste før efter Klokken fire Eftermiddag. Til disse Forbud, som først ophævedes ved en Højesteretsdom midt i Firserne, føjede Konsistoriet i Kiel, Hertugdømmernes øverste kirkelige Myndighed, andre: Det blev Frimenighedspræsterne forbudt at tale paa Kirkegaardene, forrette Jordpaakastelse, ja endog at bede Fadervor ved Begravelser; endvidere forbødes det, at Kirkeklokkerne ringede, naar Medlemmer af Frimenigheden blev jordet. Frimenighederne vandt desuagtet voksende Tilslutning. I Halvfemserne oprettedes der endvidere Frimenigheder, der ligesom de foran nævnte sluttede sig til den grundtvigske Retning, i Haderslev, Aabenraa, Skærbæk og Sundeved. I Førstningen blev Gudstjenesten afholdt i dertil indrettede Kirkesale, men fra 1896 til 1903 byggede alle Frimenigheder anselige Kirker. Før de kunde indvies, skred Politimyndighederne imidlertid atter ind og

forbød Frimenighederne i Bovlund og Rødding at tage deres Kirker i Brug. Menighederne klagede, men saare lang var Rettens Vej! Der gik over tre Aar, inden det lykkedes at fremtvinge Forbudets Ophævelse, og i al den Tid stod Kirkerne lukkede. For at skaffe deres Præster Adgang til at forrette Jordpaakastelse ansøgte Frimenighederne dernæst om Tilladelse til at anlægge egne Kirkegaarde, men fik Afslag. Saa smaaligt, utaalsomt og uværdigt fortsattes Forfølgelserne imod Frimenighederne lige til Verdenskrigens Udbrud.

Udvandringen bragte Sønderjyderne i Forbindelse med *Indremission i Danmark*. Flere udvandrede Sønderjyder virkede allerede først i Firserne som Indremissionærer. Snart slog Bevægelsen ind over Grænsen. Efter Tilskyndelse af Lægmænd paa Christiansfeldegnen, som var paavirket af Hernhutterne, sluttede fem nordslesvigske Sognepræster sig i 1885 sammen med det Formaal at ansætte en Indremissionær i Nordslesvig. Deraf udviklede sig hurtigt „Kirkelig Forening for Indremission i Nordslesvig", som under Pastor *Tonnesens* Ledelse snart vandt betydelig Tilslutning og efterhaanden udsendte henved en Snes Lægprædikanter.

Indremission var i Begyndelsen saa stærkt pietistisk præget, at det nationale derved blev trængt i Baggrunden. Men Ledelsen laa i tysksindede Præsters Hænder, og snart knyttedes der intimere Forbindelser sydpaa, særlig med de kirkelige Virksomheder, der havde deres Brændpunkt i Breklum i Sydslesvig. Her kunde man ved Aarhundredskiftet samle flere Tusinde unge dansktalende Sønderjyder til flere Dages kirkelige Møder. Da Regeringspræsidenten i Slesvig paa dette Tidspunkt rettede en Forespørgsel til Biskop Kaftan om Indremission, svarede Biskoppen, som han selv fortæller i sine Erindringer, betegnende nok: „De Hr. Regeringspræsident, har maaske mere Grund til at fremme Indremission end jeg!"

Men da Sprogreskriptet af 1888, som satte sig ud over alle kirkelige Hensyn, efterfulgtes af Köllerpolitikken med al dens Uretfærdighed, kom Tilbageslaget, og samtidig sporedes der voksende Indflydelse nordfra gennem K. F. U. M.-Bevægelsen. Det nationale rykkede nu saa stærkt i Forgrunden, at Lederne var nødt til at regne med det. Pastor Tonnesen klarlagde sit Standpunkt i følgende Ord: „Min Patriotisme er i første Linie Lokalpatriotisme. Jeg elsker særlig det lille Land, der ligger mellem Kongeaa og en Linie Flensborg-Tønder. — — — Men elsker jeg mit Folk, saa maa jeg ogsaa have Forstaaelse af dets Nød, ej blot den Enkeltes individuelle Nød, men ogsaa Fællesnøden. En Kendsgerning som denne, at Trefjerdingeparten af Befolkningen i Nordslesvig efter sin Overbevisning lever under Fremmedherredømme, kan jeg ikke lukke Øjnene for."

Inden for Lægmandselementet fandt dette Standpunkt fuld Forstaaelse, men mange Lægmænd gik under Voldsregimentets voksende Tryk videre og sluttede sig aabent til den danske Bevægelse. Administrationen kvitterede omgaaende med Forfølgelser. Regeringen forbød Sognepræsterne at tale i de danske Forsamlingshuse. Et Antal tysksindede Præster inden for Indremission opponerede. Pastor Tonnesens frisindede Holdning over for nogle yngre Præster, som man holdt for smittede af moderne Bibelforskning, misbilligedes ligeledes, og i 1912 kom det til et aabent Brud: Tolv udpræget tyske Præster traadte ud af Indremission og oprettede deres eget Organ „Det gamle Budskab". Men inden disse Modsætninger fik Tid til rigtig at udfolde sig, udbrød Verdenskrigen.

3. Administrationen. Retsplejen. Voksende Politiregimente.

I 1888 blev der udstedt en Provinsforfatning for Slesvig-Holsten efter gammel-preussisk Mønster, men med særlige Undtagelsesbestemmelser for Nordslesvig. Mens Provinsen, Regeringsdistriktet og Kredsene (Amterne, hver styret af en Landraad) blev bestaaende som hidtil, inddeltes Kredsene nu i *Amtsdistrikter*, som i Reglen omfattede eet eller to Sogne, og Amtsdistriktet atter i *Kommuner*, som kun omfattede en enkelt Landsby. Herredsfogderne, som siden 1867 kun havde været administrative Embedsmænd, afløstes nu af *Amstforstandere*, som normalt udnævntes af Overpræsidenten efter en af Kredsdagen opstillet Liste over dertil egnede i Amtsdistriktet bosatte Personer. Men hvor saadanne ikke fandtes, kunde Overpræsidenten udnævne „kommissariske" Amtsforstandere. Da alle dansksindede paa Forhaand betragtedes som uskikkede til at beklæde disse Stillinger, blev der i Nordslesvig udnævnt ni kommissariske Amtsforstandere, som hver især forvaltede indtil en halv Snes Amtsdistrikter. Adskillige af disse nye Embedsmænd var pensionerede preussiske Officerer, der var ukendt med Forholdene i Nordslesvig. Alle var villige Organer for Tvangsregimentet.

Kommuneforstanderne valgtes af Kommunens Vælgere. Men Valget skulde stadfæstes af Landraaden, og Stadfæstelsen kunde nægtes uden Angivelse af Grunde. Landraaden var derefter berettiget til at udnævne en „kommissarisk" Kommuneforstander. Det kommunale Selvstyre var saaledes i Virkeligheden betydningsløst.

Baade Kommuneraads- og Kredsdagsvalgene var Klassevalg, som gav de højestbeskattede mangedobbelt Valgret. Kredsdagen (Amtsraadet) bestod af 20 Kredsdagsmænd i Kredse paa indtil 70,000 Indbyggere, i større Kredse yderligere af én for hver 10,000 Indbyggere. Valget foretoges i tre Klasser. I Klasse dannedes af de større Grundejere, II Klasse

af Landkommunerne og III Klasse af Byerne. „Større Grundejer“ var i Holsten og Sydslesvig enhver Landmand, som betalte mindst 500 Mark i Grundskat. Men for at sikre Tyskerne Flertallet i de nordslesvigske Kredsdage hævedes denne Valgcensus til 600 Mark i *Tønder* Kreds, men sænkedes til 400 Mark i *Haderslev* og videre til 250 Mark i *Aabenraa* og *Sønderborg* Kredse. Dermed havde man foreløbig sikret Tyskerne Flertal i de større Grundejeres Klasse, og da Loven udtrykkeligt bestemte, at denne Valgcensus kunde hæves og sænkes rent administrativt, havde man ogsaa sikret dem Flertallet i Fremtiden. Da Danskerne i Halvfemserne havde Udsigt til at erobre Flertallet i de „større Grundejere“s Klasse i Sønderborg Kreds, blev Valgcensus'en i denne Kreds straks forhøjet til 325 Mark, og dermed var det tyske Flertal atter sikret en Tid lang.

I Landkommunerne foretoges Valget af Valgmænd, som atter valgtes direkte eller indirekte af Kommunens Vælgere, men i Byerne af Byraadet og Magistraten, som paa Grund af den talrige tyske Embedsstand havde tysk Flertal. Man havde dermed, da Kredsdagen bestod af otte Repræsentanter for de „større Grundejere“, otte Repræsentanter for Landkommunerne og fire Repræsentanter for Byerne, paa Forhaand sikret sig, at Flertallet var tysk, selv om Landkommunerne kun valgte danske Repræsentanter, og da Kredsdagen skulde vælge Provinslanddagsmændene med simpelt Flertal, tillige forebygget, at Nordslesvig efter 1889 blev repræsenteret af Danske i Provinslanddagen..

Den skarpe Kurs, som Regeringen først i Firserne slog ind paa, stødte ogsaa paa Modstand inden for Administratrationen, hvor de gamle Landraader (Amtmænd) mer eller mindre holdt igen. Men da de efter Aarhundredskiftet trak sig tilbage, blev Embederne besat med unge, evnerige og ærgerrige Bureaukrater fra de gammelpreussiske Provinser, som var bestemt for den højere Forvaltningstjeneste, og for hvem Landraadsembedet derfor kun var et kortvarigt Gennemgangsstadium. Disse unge Landraader, Dr. Mauve, Becherer og Dryander i Haderslev, v. Schoenberg i Sønderborg, Siemon i Aabenraa, Rogge og Böhme i Tønder, tiltog sig, støttet af Centraladministrationen, en hidtil ukendt Magt og Myndighed, behandlede deres Kredse som Forsøgsmarker, optraadte som Diktatorer og satte sig Gang paa Gang ud over Lands Lov og Ret. Højdepunktet naaedes, som det senere vil blive paavist, under „Köllerpolitikken“.

Snart blev ogsaa *Retsplejen* paavirket af Regeringens Politik. Sidst i Firserne rejstes der i Tyskland en skarp Kritik imod Regeringen, fordi den ved Udnævnelsen af Dommere tog utilladelige Hensyn til de paagældende Personers politiske Sindelag og især søgte at anbringe tidligere Statsadvokater, der som offentlige Anklagere i politiske Rets-

sager havde tildraget sig almindelig Opmærksomhed, i indflydelsesrige Dommerembeder.

Paa dette Tidspunkt var der endnu ikke ført Klage over Dommerstanden. Men saa naaede Strømningerne udefra ogsaa Nordslesvig. I Løgumkloster optraadte en ung indvandret Amtsdommer Schwarz i 1890 overordentlig udfordrende paa danske Møder. Kort efter stiftede han „Den tyske Forening for Nordslesvig", en udpræget Kampforening. Belønningen udeblev ikke! Inden ret længe blev han udnævnt til Landsretsdommer i Flensborg, hvor Danskerne i de følgende Aar Gang efter Gang afviste ham som Dommer af Frygt for Hildethed, — i Reglen uden at trænge igennem med deres Andragender. Ved Siden af ham traadte Amtsdommerne *Lindemann* og *Dr. Hahn* frem i forreste Række under den politiske Kamp; Lindemann var et af „Den tyske Forening"s virksomste Medlemmer, Dr. Hahn afløste Landsdommer Schwarz som dens Formand. De var begge som Politikere Talsmænd for en hensynsløs Voldspolitik. Men værre var det, at de ogsaa udfoldede yderliggaaende politiske Bestræbelser i Retssalen, hvor de Gang efter Gang vakte levende Uvilje ved deres Hildethed i politiske Retssager, deres halsbrækkende Fortolkninger af gamle Love og Politiforordninger, deres skaanselsløse Domme og dybt krænkende Behandling af danske anklagede. Brugen af Ordet „Sønderjylland" straffede de som „grov Uorden" med indtil seks Ugers Arrest. Forbudet imod at synge „danske Sange af ophidsende Indhold i national Henseende", som var udstedt i 1865, udvidede de nu over 25 Aar senere ud over alle rimelige Grænser. Inden Aarhundredets Udgang var 144 danske og norske Sange forbudt, deriblandt Brorsons gribende Salme: „Her vil ties, her vil bies", Øhlenschlægers Begravelsessalme: „Lær mig o Skov at visne glad" og Bjørnsons Fædrelandssang: „Jeg vil værge mit Land". Dybest Harme vakte de dog med de saakaldte „Forældreretssager" ved at fratage Forældre, som havde voksne Børn paa danske Højskoler, Retten til at opdrage deres øvrige endnu skolepligtige Børn og overdrage Opdragelsesretten til Forældrenes politiske Modstandere.

Det store Flertal af Dommerne vovede sig dog ikke saa langt ud. Enkeltes Varetagelse af Dommerembedet var vedvarende uangribelig. Men Retsplejen var i sin Helhed meget paavirket af Tidsaanden. Landsretten i Flensborg stadfæstede saaledes betegnende nok mange yderliggaaende, politisk farvede Underretsdomme, og Straffemaalet, som den tildelte danske anklagede, stod, særlig i Pressesager, i et ganske urimeligt Forhold til de Straffe, der af Domstole i de gammelpreussiske Provinser blev idømt for tilsvarende Forseelser.

Efter Regeringspræsident *Bitters* Afgang 1876 gik man i Slesvig og Berlin ud fra, at Danskheden i Nordslesvig langsomt vilde forbløde

sig, naar Administrationen blot vaagede strengt over, at de udvandrede Sønderjyder ikke vendte tilbage. De danske Stemmetals Dalen fra Valg til Valg styrkede denne Opfattelse. Omkring 1880 havde Befolkningen derfor endnu ret stor Bevægelsesfrihed. Men snart mærkedes det, at Udvandringen var ophørt. Folkeskolens Fortyskning medførte, at den sønderjyske Ungdom i langt større Udstrækning søgte videre Uddannelse paa danske Skoler for den voksne Ungdom. De danske Privatskolers Lukning tilførte Pressen værdifulde Kræfter, idet flere Lærere gik over til journalistisk Virksomhed. Der blev stiftet Foreninger, afholdt Foredragsmøder og foretaget Fællesrejser til Kongeriget. I 1883 gæstede et Par Hundrede Sønderjyder, mest unge, Møen, i 1884 foretog 300 sønderjyske Piger en Tur til København, og omtrent samtidig gæstede over 2000 Sønderjyder i flere Dage Vestjylland. Regeringen fulgte med voksende Uvilje denne Udvikling og foretog efter Vestjyllandsturen ret omfattende Udvisninger. Dermed var et skarpere *Politiregimente* proklameret, og det lod ikke vente paa sig. Haand i Haand med Udvisningerne gik en Række Afskedigelser af dansksindede Lærere og Kommuneforstandere. Alle danske Foreninger stilledes under skarp Politikontrol. Sprogforeningen stempledes som en politisk Forening, og dens Bestyrelse sattes under Anklage for Overtrædelse af Foreningsloven. Forfølgelserne udstraktes ogsaa til Landboforeningerne, og samtidig gik Statsadvokaterne angrebsvis frem imod den danske Presse.

Værst gik det dog ud over *Optanterne*, som i Virkeligheden var retsløse. Efter dansk Lov kunde Indfødsret indtil 1898 kun erhverves ved Fødsel i Landet eller ved Naturalisation. Efter tysk Lov arvede Børnene derimod Forældrenes Indfødsret. Følgen heraf var, at Optanternes i Sønderjylland fødte Børn, hverken havde dansk eller tysk Indfødsret, men var *hjemløse*. I 1883 forordnede Regeringen, at alle 20 Aar gamle Optantsønner skulde melde sig til den preussiske Lægdsrulle, indgive Naturalisationsbegæring og underkaste sig den preussiske Militærtjeneste, hvis de vilde undgaa en Udvisningsordre. Samtidig forbød den danske Statsborgere at gifte og bosætte sig i Nordslesvig uden særlig Tilladelse. Begge disse Anordninger, som greb dybt ind i Familielivet, blev modtaget med levende Uvilje. Sagen paataltes i Landdagen af Hans Lassen, i Rigsdagen af Gustav Johannsen. Regeringen afviste deres Klager med en Henvisning til, at Optionen havde skabt en Stat i Staten, hvis videre Udvikling det var nødvendigt at forebygge. Da over 25 Procent af Befolkningen i Nordslesvig paa dette Tidspunkt havde dansk Indfødsret, var Forholdene i Virkeligheden utaalelige. Men da de var en Følge af Tysklands Ikke-Opfyldelse af Pragfredens § 5, stillede de nordslesvigske Landdagsmænd Forslag om, at der skulde

aabnes Optanterne og alle Nordslesvigere, som havde ladet sig løse af preussisk Statsborgerforhold i Tiden fra den 30. Oktober 1864—11. Oktober 1878, Adgang til at faa *tysk* Indfødsret. Regeringen afviste Forslaget, men sidst i Firserne begyndte Vinden at blæse fra en anden Kant.

Bismarcks Fald i 1889 affødte en almindelig Kursændring i Tysklands Politik, som ogsaa forbigaaende mærkedes i Grænselandene. I Nordslesvig ophørte Udvisningerne og fra 1889—1893 fik ca. 1500 Optanter med Hustruer og Børn, henved 7,000 Personer, Borgerret i Landet. Tyskerne sendte en Deputation til Berlin for at nedlægge Indsigelse derimod, men Indenrigsministeren erklærede, at den bestaaende Tilstand var unaturlig og maatte fjernes. Haardt trængt lovede han dog ikke at naturalisere Optanter i Kommuner, hvor Tyskerne allerede havde vundet eller i en nær Fremtid havde Udsigt til at vinde Flertallet.

Kurssvingningen mærkedes ogsaa paa andre Omraader. Foreningerne kunde atter bevæge sig friere, Møderne blev ikke saa ofte forstyrret, Pengeprocesserne blev langt sjældnere, Politichikanerne ophørte, og da 25 Aars Minderne fra 1864 fejredes, undgik man efter højere Ordre saa vidt muligt alt, hvad der kunde krænke Befolkningens Følelser.

Men Tilbageslaget kom snart. Danskerne havde, efter Ophævelsen af Pragfredens § 5, begyndt at organisere sig. I de følgende Tider blev Organisationerne udbygget i alle Retninger, og snart sporedes en almindelig Fremgang over hele Linien. De danske Stemmetal voksede fra 12,228 i 1884 til 13,672 i 1893. Tyske Modorganisationer dannedes. „Den tyske Forening“, som var bleven organiseret over hele Nordslesvig med stærk Støtte i den yngre Embedsstand, trængte især stærkt paa og krævede et haardere Regimente. Kravet fandt villigt Øre hos Vicepræsidenten i det preussiske Statsministerium, Finansminister *v. Miquel*, som efter Rigskansler *Caprivis* Fald blev Regeringens drivende Kraft.

4. Kampen om Jorden. Skarpere Kurs.

I Sønderjylland var der megen Velstand, da Preusserne tog Landet. Til Trods for Udvandringen havde Befolkningen i de første tredive Aar efter Krigen fastholdt sine *Ejendomme*. Gennemsnitlig var der endnu i 1893 kun tabt een Gaard i hvert Sogn. Naar Stillingen var holdt saa godt, laa det for en stor Del i, at Fædrene, særlig paa de Strøg, hvor Udvandringen vedvarede længst, i Tillid til, at Grænsen vilde blive flyttet, og Sønnerne komme tilbage, blev siddende paa Gaardene ud over Støvets Aar. En enkelt Tildragelse kastede midt i Halvfemserne et skarpt

Lys over Forholdene. Da Gaardejer Peter Gram i Københoved døde, fik hans *otte* udvandrede og landflygtige Sønner allernaadigst Tilladelse til at komme hjem for at bære deres gamle Fader til hans sidste Hvilested. Men Dagen efter maatte de atter være ude af Landet. Aaret efter sad der en indvandret Tysker paa Fædrenegaarden, som den gamle havde værget til sit sidste Aandedræt.

Paa dette Tidspunkt bryder Krisen ind over Nordslesvig, særlig nord- og vestpaa. Fra de nordvestlige Herreder var Udvandringen blevet fortsat i Firserne. Den havde ikke blot slugt hele Befolkningsoverskudet, men Befolkningen i disse Herreder aftog endnu i Aarene 1885—90 med over 9 Procent. Talrige Ejendomme kastedes paa Markedet under Forhold, hvor den hjemlige Befolkning ikke kunde stille Købere. Jord blev som ingen Sinde før en løs Handelsvare, og over 15 Procent af Landejendommene i dette Omraade skiftede Ejere fra 1893—98. 51 Gaarde og 40 mindre Landejendomme blev opkøbt af indvandrede Tyskere. *Opkøbet* blev ledet af to tyske Organisationer: „Nybyggerforeningen for det vestlige Nordslesvig" og „Andelsbanken i Skærbæk", som begge under tjenestivrige Embedsmænds Ledelse udfoldede en energisk Agitation for at hidlokke Købere fra alle Egne af Tyskland. Samtidig greb Staten ind. Finansminister v. Miquel forlangte og fik Fuldmagt til at afhænde preussiske Statsdomæner i Rhinlandene, hvor Storindustriens hurtige Opblomstring muliggjorde Salg til Priser, som laa betydeligt over Domænernes agrariske Værdi, og til for de saaledes indvundne Kapitaler at købe nye Statsdomæner, særlig i Nordslesvig. Landbrugsministeriet begyndte derefter at opkøbe større Gaarde, som bortforpagtedes til udvalgte Tyskere paa særdeles gunstige Vilkaar, og snart var Kampen om Jorden i fuld Gang.

En skarpere Kurs satte nu under v. Miquels Overledelse ind paa alle Omraader. Der bevilgedes Millioner i Fortyskningsøjemed, deriblandt betydelige Summer til hemmelige Fonds, hvorfor der ikke skulde aflægges Regnskab. Naturalisationen af danske Statsborgere standsedes. Der aabnedes en systematisk Kamp imod de danske Foreninger. Flere Foredragsforeninger opløstes, andre stempledes som politiske Foreninger, i hvis Møder Kvinder ikke maatte deltage. „Fælleslandboforeningen for Nordslesvig" blev sprængt. Frimenighedskirkerne i Bovlund og Haderslev blev lukket af Politiet, ligesaa Forsamlingsbygningen „Frej" i Christiansfeld og andre Forsamlingshuse. Talrige Møder opløstes, ofte under intetsigende Paaskud og i Modstrid med Loven. Dansksindede Lærere blev tvangsforflyttet sydpaa. Rekrutterne fra Nordslesvig, som før samledes i enkelte Garnisonsbyer, fordeltes nu mellem et stort Antal Regimenter, for at Militærtjenesten kunde virke mere germaniserende. Dansk Sprogundervisning i Hjemmene uden for

den lovbefalede Skoletid blev forbudt. Der udstedtes en Anordning, hvorefter enhver, som gav en dansk Statsborger Husly, skulde anmelde ham til Politiet inden 24 Timer. Snart begyndte *Udvisningerne* paa ny.

Det gik først ud over en Snes danske Mejerister, som var kommet til Sønderjylland for at hjælpe Befolkningen med at omforme Mejeribruget efter dansk Mønster. Større Opsigt vakte i 1894 Udvisningen af det kongelige Teaters Skuespillere, deriblandt Karl Mantzius og Chr. Zangenberg. Landraad Dr. Mauve i Haderslev gik snart et Skridt videre med den *betingede* Udvisningsordre. Bønderne savnede paa Grund af Udvandringen Arbejdskraft, og dette udnyttede han politisk, idet han truede med at udvise deres Tjenestefolk, hvis de ikke paatog sig Forpligtelser, som Lovene ikke kendte.

Særlig haardt ramtes *Pressen*, fremfor alt „Flensborg Avis". Redaktør Jessen og flere af hans Medarbejdere idømtes langvarige Fængselsstraffe. Imod „Hejmdal" anlagdes der i 1894 ikke færre end 14 Presseprocesser. Da Landdagsmand H. P. Hanssen paa et politisk Møde havde udtalt, at Nordslesvigs Genforening med Danmark var den nationale Kamps Endemaal, blev han arresteret og sat under Anklage for Højforræderi. Rigsadvokaten i Leipzig hævede imidlertid senere efter omfattende Forhør Sagen og konstaterede dermed, at den nationale Kamp førtes inden for Forfatningens og Lovenes Rammer.

Det er en gammel Erfaring, at Tryk avler Modtryk. Ophævelsen af Pragfredens § 5 i Forbindelse med Angrebene paa den danske Nationalitet gav Stødet til en rig Udvikling af den nordslesvigske Presse og Oprettelsen af den første store nationale Forening, *„Sprogforeningen"*.

Af Lærerne ved de lukkede danske Privatskoler var *J. Jessen* bleven knyttet til „Flensborg Avis". Skønt uddannet og udrustet med fremragende Evner som Lærer og kun ved et Magtbud udelukket fra Lærergerningen viste det sig snart, at Redaktør Jessen var den fødte Journalist. Under hans talentfulde og energiske Ledelse blev „Flensborg Avis", hvis Redaktion han overtog, efter at Gustav Johannsen var blevet valgt til Rigsdagsmand, hurtigt Landsdelens betydeligste Organ, og den Dygtighed, hvormed han redigerede Bladet, virkede befrugtende paa den øvrige Presse. I Haderslev overtog *M. C. Mathiesen* Redaktionen af „Danevirke", og i Aabenraa købte H. P. Hanssen i 1893 „Hejmdal". I Haderslev oprettedes endvidere under Edskampen „Modersmaalet". Til alle Redaktioner knyttedes yngre Journalister, og Pressens Udbredelse, Betydning og Indflydelse voksede frem i Tiden.

I Efteraaret 1880 oprettedes *Sprogforeningen* med *J. P. Junggreen* som Formand og *Chr. Monrad* i Flensborg som Sekretær. Sprogforeningens Formaal var at værne om Modersmaalet, særlig ved at udbrede

god og sund dansk Læsning. Dens Betydning voksede i samme Grad, som det danske Sprog trængtes tilbage. Efter at *Mathias Andresen* ved Aarhundredskiftet var blevet Foreningens Formand og *Nicolaj Andersen* dens Sekretær, tog den især et stort Opsving. I „Folkehjem“ i Aabenraa fik den sin egen Foreningsbygning, hvorfra den ved Verdenskrigens Udbrud styrede 175 Folkebogsamlinger. Fra 1890—1912 uddelte den endvidere 210,000 Bøger og 76,000 Billeder og Kort som Gaver. Den udsendte aarlig „Sprogforeningens Almanak“ i 12,000 Eksemplarer, en Sangbog i tilsammen 60,000 Eksemplarer, udgav et illustreret Børneblad og udsatte, for at opmuntre Børnene til at skrive Dansk, aarlig Præmier for de bedste danske Stile.

Redaktør *J. Jessen* (1854—1906). Rigsdagsmand 1902—06. Fotografi fra c. 1900.

I 1888, da Edskampen var ved at ebbe ud, oprettedes *„Vælgerforeningen“*. Sønderjydernes første, almindelige politiske Organisation. Forslaget blev oprindeligt stillet af *H. P. Hanssen*, som under de bevægede Rigsdagsvalg i 1887 havde opholdt sig i Tyskland og sat sig ind i de tyske Oppositionspartiers Organisation, og straks tiltraadt af *Gustav Johannsen*. Formaalet var atter at samle de under Edskampen splittede Rækker til enig Samvirken, især ved Valgene, og i det hele at rejse en kraftigere Modstand imod Fortyskningsbestræbelserne ved at give en fasttømret Organisation Initiativet og Ansvaret. Paa Stiftelsesmødet valgtes *J. P. Reimers* til Formand, Red. *Johannes Moldt* til Kasserer og *H. P. Hanssen* til Sekretær i Foreningen. Senere hen fik Foreningen en Bestyrelse paa tre og et Tilsynsraad paa 25 Medlemmer med et lignende Antal Stedfortrædere, valgt i Enmandsvalgkredse. Befolkningen havde dermed faaet en fyldig politisk Repræsentation. Vælgerforeningen ledede den politiske Kamp og udspredte politisk Oplysning paa Møder og ved Udsendelse af vejledende Smaaskrifter. Den

afholdt aarlig stærkt besøgte socialpolitiske Kursus, vedligeholdt et Arbejdersekretariat, som varetog de danske Arbejderes Interesser over for den tyske Sociallovgivning, og udøvede Konsulentvirksomhed paa kommunalpolitiske Omraader. Til Støtte for Vælgerforeningen i særlig kritiske Tider oprettedes et *Jernfond*, som ved Krigens Udbrud raadede over en Kapital paa ca. 70,000 Kr.

Efter at al Undervisning i Modersmaalet var fobudt, var det bleven tvingende nødvendigt, at den sønderjyske Ungdom i saa stor Udstrækning som muligt fik Adgang til Skoler for den voksne Ungdom nord for Grænsen. Foreningen „S. S." („Sønderjysk Samfund") i Kolding havde med Morten Eskesen som Sekretær allerede siden Slutningen af Halvfjerdserne virket i denne Retning, men nu oversteg Opgaven dens Kræfter. Forstander Salling fra Ribe foreslog da Oprettelsen af en særlig sønderjysk Skoleforening. Tanken vandt især Tilslutning paa Vesteregnen, og *Skoleforeningen* oprettedes i 1893 paa et Møde i Skærbæk. Gdr. *J. P. Jensen*, Lavrup valgtes til Formand, og den forretningskyndige og energiske Gdr. *H. Thomsen*, Roost til Sekretær. Senere beklædtes Formandsposten i mange Aar ærefuldt af *A. Thyssen Hansen*, Randerup. Skoleforeningen havde ved Verdenskrigens Udbrud understøttet over 6000 ubemidlede Sønderjyder til Ophold paa Skoler for den voksne Ungdom i Kongeriget.

Da Angrebene paa Jorden blev faretruende, oprettedes i 1909 *„Nordslesvigsk Kreditforening"* med en i Sønderjylland tegnet Aktiekapital paa 830,000 Rigsmark. Foreningen var ikke en Kreditforening i Ordets sædvanlige Betydning. Efter Grundsætningen: „Fædrejord og Fædrearv værnes maa til egen Tarv" opkøbte den under Direktørerne *J. H. Schmidt* og *M. Refslund Poulsen*'s dygtige Ledelse Landejendomme, som var truede, og overdrog dem til dygtige unge danske Mænd, som fik yderligt staaende Prioritetslaan til lav Rente. Paa denne Vis lykkedes det at føre mange truede Gaarde over paa sikre danske Hænder og Aar efter Aar at købe mere Jord af tyske Ejere, end der gik tabt ved Tyskernes Opkøb.

I 1912 udstedtes en farlig Undtagelseslov, den saakaldte „Bindelov", som Regeringen motiverede med, at Tyskerne i Aarene 1910—1911 havde haft et rent Tab i Nordslesvig af 10 Gaarde paa tilsammen 322 ha. Bindelovens Formaal var at sikre nordslesvigske Ejendomme paa tyske Hænder. Dette nødvendiggjorde en videre Udvikling af Værnet om Jorden. Faa Maaneder efter oprettedes *„Landeværnet"* med det Formaal at sikre fri Jord paa fri Mands Haand. Landeværnet, som fik *H. P. Hanssen* til Formand og Grev *O. Schack* til Sekretær, støttedes af Sogneværn, et i hvert Sogn, hvis Medlemmer ved Haandslag forpligtede sig til ikke at sælge deres Jord til Tyskere. Landeværnet modar-

bejdede Rentegaardsdannelsen, som Regeringen med store Statslaan søgte at fremme i Fortyskningsøjemed, oprettede Andelsselskaber, samt opkøbte Hede- og Mosearealer for at kultivede dem, udgav et særligt Tidsskrift, „Landeværnets Arkiv“ m. m., men naaede ikke fuld Udfoldelse, inden Krigen udbrød.

Paa de økonomiske Omraader udfoldede endvidere *„Fælleslandboforeningen for Nordslesvig“*, som omfattede 14 lokale Landboforeninger, en betydningsfuld Virksomhed. I nær Tilknytning til Landbruget i Kongeriget ansatte den Landbrugskonsulenter, afholdt Fællesdyrskuer, oprettede Kvægavls- og Kontrolforeninger, udgav et Landbrugsblad m. m. *„Nordslesvigsk Mejeriforening“*, som omfattede 80 Mejerier, hævede Mejeribruget, saa det kom paa Højde med Mejeribruget i Kongeriget. Pengeomsætningen besørgedes, bortset fra første Prioritetslaan, i det væsentligste af fire større Banker og 30 Sparekasser, som var under sikker dansk Ledelse.

Til disse Organisationer kom et halvt Hundrede danske *Forsamlingshuse*, og om dem grupperedes atter et Par Hundrede lokale danske Foreninger, Foredragsforeninger, selskabelige Foreninger, Idrætsforeninger o. s. v., som hver paa sin Egn ved Siden af deres særlige Formaal dannede faste Støttepunkter for Danskheden. Hvor tæt et Net der spændtes ud over Nordslesvig med disse Foreninger, ses bl. a. af, at 285 danske Selskaber og Foreninger i Nordslesvig efter Tysklands Sammenbrud indtrængende opfordrede Rigskansleren og Rigsledelsen til at løse det nordslesvigske Spørgsmaal paa Grundlag af Folkenes Selvbestemmelsesret.

I Kongeriget havde fordrevne slesvigske Embedsmænd efter Krigen oprettet „Foreningen Danebrog“ til Støtte for Danskheden i Sønderjylland. 1877 stiftede Højskolevenner paa Koldingegnen Foreningen „S. S.“ (Sønderjysk Samfund“) med det Formaal at understøtte uformuende Sønderjyder til Ophold paa danske Højskoler. Sidst i Firserne oprettedes Foreningerne „4 S.“ (Studenter-Samfundets Sønderjyske Samfund) og „To Løver“ inden for akademiske Kredse med kulturelle sønderjyske Formaal. I de følgende Aar stiftede udvandrede Sønderjyder en Række sønderjyske Foreninger ud over Landet som ved Siden af stedlige selskabelige Formaal varetog nationale Opgaver i Sønderjylland og senere samledes i „De samvirkende sønderjyske Foreninger“. Særlig Betydning fik „Foreningen af 5. Oktober 1898“, som i en særlig kritisk Tid med Held greb ind i Kampen om Jorden.

5. Köllerpolitikken.

Efter Berlinerkongressen var der, som foran paavist, opstaaet fast organiserede Folkesamfund i Preussens Grænselande. Statsmagten havde staaet famlende over for denne Udvikling. Kritikerne talte spottende om Siksakkurs. I Stedet for at nærme sig havde man tilsyneladende fjernet sig fra Maalet: Grænselandenes Fortyskning.

Under Finansminister v. Miquels Overledelse var et hensynsløst Voldsregimente nu i hurtig Udvikling. I Marts 1898 paalagde Regeringen ved et af alle Ministre underskrevet Cirkulære Embedsmændene særlige Pligter i Grænselandene. Det betegnedes saaledes som deres Pligt „at styrke den tyske Nationalbevidsthed, den preussiske Statsbevidsthed og den fædrelandske Aand“ — „ved hele deres Forhold *uden for* Embedet, selv i selskabelig Henseende“, og at „deltage i alle berettigede Anstrengelser til Fremme af det tyske Folks Velfærd, af tysk Dannelse og tysk Kultur.“ Fortyskningen, hed det videre, skulde herefter ikke blot søges fremmet gennem Statsinstitutionerne, men tillige ved Hjælp af økonomiske Interessentskaber, filantropiske og selskabelige Sammenslutninger. Det paalagdes Overpræsidenten at føre Tilsyn med, at Embedsmændene fulgte de givne Anvisninger, og for at ingen bagefter skulde kunne undskylde sig med Ukendskab til Cirkulæret, blev det udleveret til hver enkelt Embedsmand imod egenhændig Kvittering.

En Regeringsanordning af den Art vil altid virke demoraliserende ved at gøre Embedsmændene til Partigængere. I Nordslesvig sporedes Virkningerne snart i talrige Sammenstød mellem Befolkningen og Administrationen, i et modbydeligt Spionerings- og Angiverisystem, i et voldsomt Tryk paa Lærere og Præster, som hidtil stilfærdigt havde passet deres Gerning, og i en politisk Indvirkning paa Domstolene, som satte dybe Spor i Retskendelserne. Kun paa eet Omraade var Cirkulæret virkningsløst: Rigsdagsvalget i Juni 1898 bragte Danskerne en Tilvækst af 1144 Stemmer!

I Slesvig var Overpræsident *v. Steinmann* 1897 blevet afløst af M. *v. Köller*, en Voldspolitiker, som skrupelløst satte sig ud over Lands Lov og Ret, naar han mente, at det kunde fremme hans Formaal.

M. v. Köller indsaa snart, at „de danske Agitatorer ikke kunde rammes efter den bestaaende Lovgivning“. Efter Samraad med de nordslesvigske Landraader besluttede han derfor, at „da de fanatiske Principaler ikke kunde rammes direkte, skulde de rammes indirekte og om nødvendigt ruineres, saa de rejste ud af Landet“.

Kort efter satte han „Köllerpolitikken“ i Værk med Masseudvisninger, som ramte danske Statsborgere i Flæng. Grunde blev ikke angivet. Endog gamle og syge Folk fik Ordre til at være ude af Landet inden

24 Timer. Da en Journalist spurgte v. Köller: „Imod hvilke Love har de udviste Tjenestemænd forbrudt sig?“, svarede han uden Betænkning: „Ingen, men ved deres Udvisning rammes de fanatiske Principaler“. Inden Nytaar 1899 var der udvist 300, i alt blev der udvist over 1000 Personer.

Udvisningerne, og særlig den Brutalitet, hvormed de gennemførtes, vakte *pinlig Opsigt* i Ind- og Udland. I København blev der afholdt store Protestmøder. I Norge og særlig i Sverige bragte Pressen lange Artikler om Forholdene. Ogsaa Verdenspressen sysselsatte sig med Sagen. Af endnu større Betydning var det, at fremragende Tyskere som Professorerne *Friederich Paulsen* og *Julius Kaftan*, som begge var fødte Slevigere, og *Hans Delbrück* i de skarpeste Udtryk tog Afstand fra Udvisningerne. Efter en indgaaende bevæget Forhandling i Landdagen stilledes der en Forespørgsel i *Rigsdagen*, hvor Flertallet efter et alsidigt oplysende Indledningsforedrag af Gustav Johannsen, som affødte tre Dages bevægede Debatter, fuldstændig *brød Staven* over den Voldspolitik, der førtes i Nordslesvig.

Dette styrkede Danskheden moralsk, men Regeringen hævdede, at Rigsdagen havde overskredet sin Myndighed, fordi det drejede sig om et *preussisk* Anliggende, og Köllerpolitikken gik videre. Efter at en Del Optanter var udvist, stævnede Politimyndighederne pludseligt mange ældre Mænd, som sigtedes for at have opteret i Aarene før Krigen. Nogle af dem blev straks stemplet som Optanter og udvist. Det drejede sig om Mænd, som i over 25 Aar havde været preussiske Statsborgere. Flere af dem havde været Amtsraadsmedlemmer, Kommuneforstandere, Synodemedlemmer eller Nævninge, hvad der forudsatte preussisk Statsborgerret. Andre havde deltaget i Krigen 1870—71.

Blandt de saaledes ramte var Gaardejer *C. Finnemann* i Taarning og Kaptajn *C. C. Fischer* i Aabenraa, to karakterfaste Mænd i ledende Stillinger, som straks blev udvist. Da de, fast overbeviste om deres Ret, ikke vilde rømme Landet, transporterede Politiet dem over Grænsen. Med næste Tog vendte de tilbage, overtraadte Udvisningsordren og fremtvang dermed en retslig Undersøgelse af deres Statsborgerforhold. Under Sagen imod Finnemann og under en senere Sag imod Kredsdagsmand *P. Timmermann* i Skærbæk, som ligeledes var bleven stemplet som Optant, oplystes det ved Vidneførsel, at der var lovet to navngivne Personer Belønninger paa 2000 Mark, hvis de vilde aflægge edfæstede Vidnesbyrd, som kunde sikre de udvistes Domfældelse. Med saa forkastelige Midler arbejdede Administrationen. Efter at Overlandsretten i Kiel som højeste Instans havde ophævet Udvisningsordren imod Fischer med den Motivering, at der ikke var ført Bevis for, at han var Optant, kunde Politiet ikke længere hindre ham i at opholde sig i sit Hjem, men Ad-

ministrationen fratog ham alle Borgerrettigheder. Finnemann blev efter et Par Forsøg med Politimagt holdt ude af Landet og dermed hindret i at føre sin Sag til Ende. I alt blev over 1200 Personer under Köllerpolitikken stemplet som Optanter og Optantbørn.

Vakte Optantlaveriet dybtgaaende Uvilje, var dette ikke mindre Tilfældet med de før omtalte *Forældreretssager.* De begyndte med, at et Par politisk meget fremtrædende Dommere fratog to Enker Opdragelsesretten over deres Børn, fordi et Par af dem efter Konfirmationen besøgte Skoler i Danmark. Derefter udstedte Den tyske Forening, i hvis Bestyrelse disse Dommere havde Sæde, et Opraab, hvori det hed: „Formynderretten har det nu i sin Haand at forhindre antitysk Opdragelse, f. Eks. ved Børnenes Anbringelse paa danske Skoler efter Konfirmationen — og det ikke blot over for Formynderen og Moderen, men ogsaa over for *Faderen.*" Idet den som Støtte herfor henviste til et Par Højesteretsdomme, hvorefter Opdragelsesretten kunde fratages Faderen, „naar Børnenes legemlige og sædelige Vel i høj Grad var udsat for Fare", opfordrede den alle Myndigheder, som fik „Kendskab til Tilfælde af antitysk Opdragelse, til ufortøvet at melde det til Amtsretten med Andragende om Fratagelse af Opdragelsesretten".

Anmeldelserne indfandt sig omgaaende. Ved Nytaarstid fratog Amtsdommerne Dr. *Hahn* og *Lindemann* derefter et betydeligt Antal Forældre Opdragelsesretten, fordi de ved at lade deres voksne Børn besøge danske Skoler og dermed udsætte dem for disse Skolers „ophidsende, politiske, Sjælene forgiftende Indflydelse" forsømte deres sædelige og aandelige Vel. Til Opdragere af Børnene udnævnte de samtidig udpræget tysksindede Personer. Forældrene lod imidlertid støttet af en stærk offentlig Mening, Børnene blive, hvor de var, mens Sagen indankedes for de højere Instanser. Landsretten i Flensborg stadfæstede Dommene. Men da Köllerpolitikken, som foran omtalt, blev sat under Anklage i Rigsdagen, fordømte Taler efter Taler Forældreretssagerne i de skarpeste Udtryk. Paavirket deraf ophævede Kammerretten i Berlin kort efter Dommene, og dermed var ogsaa dette Angreb afslaaet.

Med stor Voldsomhed fortsattes *Angrebene paa Forenings- og Forsamlingsretten.* Efter den preussiske Foreningsret skulde et Medlems Optagelse i eller Udtrædelse af en Forening, som „drøftede offentlige Anliggender", anmeldes til Politiet inden tre Dage. Undladelse deraf straffedes med Pengebøder eller Arrest. Bestyrelsen var solidarisk ansvarlig. Pludselig anvendte Politiet denne Bestemmelse paa *afdøde* Medlemmer og sendte en Skylle af Retssager ud over Foreningerne, fordi et Antal Medlemmer ikke var udmeldt senest tre Dage efter deres Død! Angrebet var farligt og truede i Virkeligheden Foreningernes Eksistens. Sprogforeningen fik saaledes i Løbet af faa Maaneder hen-

ved 200 Retssager. Men Foreningerne indkaldte resolut ekstraordinære Generalforsamlinger, som skyndsomst omorganiserede dem saaledes, at de fik en *Bestyrelse* paa tre og et *Tilsynsraad*, som omfattede de øvrige Medlemmer af den hidtilværende meget talrige Bestyrelse. Dermed var Angrebsfladen begrænset, da kun Bestyrelsen var ansvarlig efter Loven. Kort efter lykkedes det at fremtvinge en Højesteretskendelse, hvorefter Anmeldelsespligen var underkastet en tre Maaneders Foræl-

»Folkehjem« i Aabenraa efter den 1910—11 foretagne Ombygning og Udvidelse. Fotografi.

delsesfrist, og dermed var Slaget afpareret. Talrige andre Politichikaner løb ud i Sandet. Foreningerne hævdede ikke blot Stillingen under disse Kampe, men vandt endog betydeligt frem. I Aarene 1898—1904 steg Sprogforeningens Medlemstal saaledes fra 1614 til 2669, Vælgerforeningens fra 3034 til 3229. Skoleforeningen tabte Medlemmer, men kunde ligesom de to andre Foreninger notere en betydelig Stigning af Indtægterne. Under disse Forfølgelser blev Organisationerne 1902 udbygget i to Retninger, med *Jernfondet*, en Reserve, som kun maatte angribes i særlig kritiske Tider, og med *Aarsmødet*, som fra nu af aarlig samlede Repræsentanter fra alle Strøg af Nordslesvig. Paa Aarsmødet, som varede to Dage, afholdt de store nationale Foreninger deres Generalforsamlinger. I Tilslutning dertil plejede Tillidsmændene Raad og styrkede hinanden i den paatvungne Kamp.

Overpræsidenten havde ikke lagt Skjul paa, at de danske Blades Ejere stod øverst paa Listen over de „fanatiske Principaler", der skulde ruineres. De første Udvisninger ramte især „Danevirke" og „Hejmdal"

haardt. Senere gav han gentagne Gange sin Uvilje imod Pressen skarpt Udtryk. „Danevirke"s Ejer indlod sig, trykket af økonomiske Vanskeligheder, i Forhandlinger med Landraad *v. Uslar*, der raadede ham til at følge Administrationens Anvisninger og anmodede ham om at optage en Artikel i Bladet, som fraraadede nordslesvigske Forældre at sende deres voksne Børn paa Skoler i Kongeriget. Redaktionen afviste Artiklen. Følgen var en Konflikt, som endte med, at Redaktør *M. C. Mathiesen* blev afløst af en Dame fra Kongeriget, Fru *v. Wildenradt-Krabbe*, som var villig til at gaa Magthavernes Ærinde. Til Købet af Bladet udbetalte Regeringen, som det senere oplystes under en Retssag, Pastor Jacobsen, Skærbæk, og Landraad v. Uslar, Aabenraa, 70,000 Mark. Letsindig og naiv blev Fru v. Wildenradt-Krabbe et viljeløst Redskab i Administrationens Haand. Befolkningen vendte hende harmfuldt Ryggen. Inden Købet var gaaet helt i Orden, havde „Danevirke" mistet sine Holdere. Dets Ejer gik fallit. „Den nordslesvigske Folkebank" overtog Bladet som ikke fyldestgjort Panthaver og solgte det til „Akts. Modersmaalet", som derefter sammensmeltede det med „Modersmaalet".

Fru v. Wildenradt-Krabbe oprettede derefter med Statsunderstøttelse et nyt Blad, som hun gav Titlen *„Det gamle Danevirke"*. Gendarmerne gik rundt fra Hus til Hus for truende at opfordre Folk til at holde det. Men det gik ikke. Paa begge Sider af Grænsen havde man med voksende Uvilje fulgt hendes ansvarsløse Færd. Hendes intime Forbindelser med de preussiske Landraader, hendes hemmelige Forhandlinger med Danskhedens bitreste Fjender, hendes voldsomme Angreb paa de danske Førere, hendes mange Sagsanlæg mod danske Journalister, hendes haanlige og nedsættende Omtale af Danmark og danske Forhold, men fremfor alt hendes Forsøg paa at forsvare og retfærdiggøre Köllerpolitikken, dette brutale Overfald paa de danske Sønderjyder, havde vakt en dybtgaaende Harme, som ogsaa ramte hendes Fader, Folketingsmand *Christoffer Krabbe*, og fremkaldte Demonstrationer imod ham. Men stakket Dans er snart sprungen. En Tid lang levede den tyske Agitation højt paa hendes ansvarsløse Journalistisk. Men da „Det gamle Danevirke" hverken vandt Udbredelse eller Indflydelse, kølnedes Administrationens Interesse hurtigt. Statsunderstøttelsen inddroges. I 1903 standsede Bladet, og Fruen forsvandt.

Administrationen var heldigere med den tyske Presse i Nordslesvig, som baade direkte og indirekte modtog betydelig Statsunderstøttelse. I Redaktør *Strackerjan*, som redigerede Grænsepressens Hovedorgan „Schleswigsche Grenzpost" i Haderslev, havde Köllerpolitikken en Ildtilbeder. Med glødende Fanatisme og løbsk Fantasi angreb han de danske Førere, der i hans Øjne var Edsbrydere og Højforrædere. Med Jernflid samlede han Anklagemateriale imod dem. „Papirbunken", en væl-

dig Samling af Avisudklip, som han mødte op med i Retssalen under talløse Retssager, var berygtet. Der gaves ikke Misbrug af Magten saa grove og Udslag af Voldspolitikken saa afskyelige, at han ikke fandt dem i sin Orden og vistnok ud fra en ærlig Overbevisning forsvarede dem med Varme og Begejstring.

Bortset fra „Danevirke“ var den danske Presse i Sønderjylland under Köllerpolitikken i jævn og rolig Udvikling. Den klarede uden særlige Vanskeligheder Skærene, og dens samlede Oplag steg fra ca. 12,000 Eksemplarer i 1898 til ca. 17,000 Eksemplarer i 1904.

Da v. Köller første Gang gæstede Nordslesvig, søgte de lokale Embedsmænd at faa hans Interesse for *Nybyggervirksomheden* omsat i en rundelig Statsunderstøttelse. Der var allerede den Gang opkøbt et anseligt Antal Landejendomme paa Røddingegnen, og *Opkøbet* fortsattes i hurtigt Tempo. I 1899 opkøbte indvandrede Tyskere saaledes endvidere 36, i 1900 endog 50 Landejendomme. Men dermed var Højdepunktet naaet. Nybyggerforeningen havde ladet Reklametrommen gaa over hele Tyskland. Man havde lovet Nybyggerne Guld og grønne Skove, men Løfterne blev ikke indfriet. Ejendommene, som de fik, var i Reglen forsømte, fordi Ejerne havde søgt at holde dem højt op i Alderen. Ukendt med Egnens Sæd, Skik og Sprog, uden Evne til at drive et rentabelt Landbrug under de givne Forhold, følte de sig skuffede i deres Forventninger. Mange kunde ikke klare sig, Kritikken var derfor aarvaagen. Enkelte hævdede, at de havde været Genstand for et skammeligt Bedrageri og knyttede, da deres Klager og Krav haanligt afvistes, Forbindelser med den danske Presse. Snart begyndte Afsløringerne. Stærke Misbrug var gaaet i Svang. Embedsmændene, som ledede Nybyggerforeningen, havde ikke blot taget ublu Provisioner, men ogsaa gjort sig skyldige i kriminelle Forseelser. Forgæves søgte Landraad *Becherer* i Haderslev at undertrykke Sagen. Forgæves gav Amtsforstander *Thiermann* sin Sekretær Penge til et Flugtforsøg; Sagen kunde ikke standses. Sekretæren blev udleveret af Politiet i København, hvortil han var flygtet, og idømt to Aar og een Maaneds Fængsel for Tilintetgørelse af Dokumenter og Underslæb i 25 Tilfælde. To andre Embedsmænd unddrog sig Straffen ved Flugt. Amtsforstander Thiermann maatte nedlægge sit Embede og møde for Landretten i Flensborg, anklaget for Forsøg paa retsstridigt at befri en Person for lovlig Straf. Landraad Becherer var stævnet som Vidne, men mødte ikke. Statsadvokaten erklærede, at Regeringen i Tjenestens Interesse havde forbudt ham at aflægge Vidnesbyrd i denne Sag! Hans Forgænger i Embedet, Dr. *Mauve*, var mødt i Retten, men erklærede, at hans Foresatte havde givet ham Ordre til ikke at aflægge Vidnesbyrd! Statsadvokaten foreslog Lovens mildeste Straf, en Maaneds Fængsel. Retten frikendte ham

med den Motivering, at han var ukendt med Loven. Regeringen belønnede hans Fortjenester ved at udnævne ham til Formand for en Idiotanstalt!

Ramte dette Slag Administrationen haardt, ramte Sammenbrudet af Banken i Skærbæk og de dermed i Forbindelse staaende Fortyskningsforetagender den endnu haardere. *Skærbæk Bank* blev grundlagt i 1889 af Pastor *Jacobsen* som letsindig stillede den i Fortyskningens Tjeneste. I hurtig Rækkefølge startede han ved dens Hjælp i Fortyskningsøjemed en Arbejderforening, et Rederi, et Badested, en Væveskole, et Teglværk, et Dampbageri, en Tørvefabrik og et Selskab til Anlæg af Karpedamme, — vel meget for en Landsbypræst. Men skønt man i Nordslesvig spottede over „Banken uden Penge, Rederiet uden Skibe, Badestedet uden Vand og Teglværket uden Ler", forstod han at vinde Embedsstandens Tillid og v. Köllers Yndest. Overpræsidenten havde endog ved Aarhundredskiftet udset ham til Biskop i Slesvig, men Planen maatte opgives, fordi den forstaaeligt nok stødte paa stærk Modstand hos Gejstligheden. I 1902 blev Pastor Jacobsen efter Forslag af Den tyske Forening og med Regeringens Samtykke opstillet som tysk Rigsdagskandidat i første Valgkreds. Efter Regeringens Opfordring drog hele Embedsstanden i sluttet Fylking i Leding for ham. Han stod da paa Højdepunktet af Anseelse, Indflydelse og Magt. Aaret efter styrtede alle hans Foretagender sammen.

En Tid lang søgte Regeringen ved Hjælp af Statslaan at holde ham oven Vande, men Stillingen var haabløs. Banken havde, da Aarsregnskabet for 1902 gjordes op, et Underskud paa 370,000 Mark og dertil en Mængde usikre Fordringer. Blandt andet havde den dristige Præst bevilget sig selv en meget stor Kredit. Regeringen lod ham derfor falde og fremtvang hans Fallit. Passiverne var 700,000 Mark, Aktiverne kunde ikke dække Omkostningerne. Selskabernes Regnskaber var i den største Uorden. Vigtige Regnskabsbøger brændte ved et Uheld i et ildfast Pengeskab! Saa begyndte Retssagerne. Baade Pastor Jacobsen og hans intimeste Medarbejdere idømtes Fængselsstraffe. De hævnede sig ved under Retsforhandlingerne, i Brochurer og i Pressen at fremkomme med en Række for Administrationen meget pinlige Afsløringer om Bestikkelse af Vidner i Optantsager, Anlæggelse af „sorte Fonds", Valgbedragerier etc. Skærbækskandalerne overtraf langt Røddingaffærerne. De var ligefrem overvældende, baade hvad Tabenes Højde — ca. tre Millioner —, Svindleriernes og Bedrageriernes Omfang og Antallet af de i Skandalerne indviklede Personer angik. De blottede skaanselsløst Administrationens Machiavellisme, aabnede manges Øjne for den Demoralisation, Voldspolitikken affødte, og gav Köllerpolitikken et Grundskud.

6. Forsonligere Stemninger. Optantkonventionen.

Da Feltmarskal Moltke midt i Halvfjerdserne henledte Bismarcks Opmærksomhed paa, at det set fra et militært Synspunkt laa i Tysklands Interesse at løse det nordslesvigske Spørgsmaal, før Kong Christian IX's Børn besteg Europas Troner, var han bleven afvist af Jernkansleren. Men Bismarck saa i de følgende Tider med Mistænksomhed paa det danske Hof, gav aabent sin Uvilje Udtryk, da Hertugen af Cumberland ægtede Prinsesse Thyra, vejrede Rænker alle Vegne og tillagde Fyrstesammenkomsterne paa Fredensborg en politisk Betydning, de ikke havde, thi den danske Kongefamilie drev ikke anti-tysk Politik, men ønskede kun Fred i Europa. Københavns Befæstning betragtede han som et synligt Bevis paa, at der var tiltænkt Danmark en vigtig Rolle under en kommende Krig. Dette var ikke uden Indflydelse paa Tysklands nordslesvigske Politik.

Under Rigskansler *Caprivi* blev forsonligere Stemninger fremherskende. De holdt sig i Udenrigsministeriet under Rigskansler Fyrst *Hohenlohe*, men da han som Bayrer nødigt blandede sig i preussiske Anliggender, hvor det ikke var strengt paakrævet, slog den preussiske Regering, presset af Den tyske Forening og opmuntret af den misfornøjede Gubbe i Friedrichsruh paa ny ind paa en skarpere Kurs i Nordslesvig. Fyrst Hohenlohe blev atter afløst af *Bernhard v. Bülow*. Omtrent samtidig indtraadte Systemskiftet i Danmark, og dermed vandt forsonligere Stemninger lidt efter lidt Overtaget.

Rigskansler Fyrst Bülows Fader havde staaet i dansk Statstjeneste og, skønt tyskfødt, under Treaarskrigen bevaret Troskaben imod Danmark. Men utilfreds med den Politik, som senere led Skibbrud i 1864, nedlagde han i 1862 frivilligt sit Embede for at overtage Stillingen som Statsminister i Mecklenburg. Rigskansleren var ogsaa senere kommen til Danmark, hvor hans Forældre i de følgende Tider gentagne Gange tilbragte Ferien hos gamle Venner. Over for Danmark havde Fyrst Bülow saaledes gode Slægtsminder. Det samme var Tilfældet med Brødrene *v. Moltke*, Generalfeltmarskallens Brodersønner, hvoraf den ene blev Indenrigsminister, den anden Generalstabschef. De havde begge lyse Minder fra Besøg, som de i deres Barndom og Ungdom havde aflagt hos nære Slægtninge i Danmark, hvorfra Generalstabschefen ogsaa havde hjemført sin Hustru. Andre høje preussiske Statsembedsmænd stod paa dette Tidspunkt ligeledes fordomsfrit over for Danmark, opfyldt af Ønsket om at faa den gamle Strid udjævnet. Dette var blandt andet Tilfældet med den indflydelsesrige Ministerialdirektør i Indenrigsministeriet, *Dr. Peters*, en født Holstener, som senere blev Præsident i Overforvaltningsretten. I disse Kredse, som i Parlamentet blev støttet

af Gehejmejustitsraad, Amtsdommer i Husum *C. J. Jürgensen*, en nordslesvigsk Hjemmetysker, stræbte man efter at fremme en Udvikling, som med Fastholdelse af den bestaaende Grænse muliggjorde et Forhold mellem Nationaliteterne som det, der havde hersket i Tiden før 1830. Løsnet var: Statstroskab og Kulturfrihed. Med Systemskiftet 1901 var Mistilliden til Danmarks Holdning i en kommende Krig blevet svækket. Kejser Vilhelms Besøg i København i 1903 og atter i 1905

»Søn af Huset«.
Satirisk Tegning af Alfred Schmidt i »Blæksprutten«.

og hans Ønske om at blive optaget som „Søn af Huset" begunstigede Udviklingen af disse Stemninger. Hærledelsen stod vedvarende paa Generalfeltmarskal Moltkes Standpunkt, at et tillidsfuldt Naboforhold til Danmark i en kommende Krig vilde spare Tyskland 2—3 Armekorps, som det havde haardt Brug for andet Steds. Rigskansleren gav Gesandten i København, Friherre v. Shoen, Anvisning paa at afdæmpe Modsætningerne og fjerne Rivningsfladerne, saa der kunde opstaa et tillidsfuldt Forhold, idet han betonede, at det vilde bidrage til en almindelig Beroligelse og derigennem til en Styrkelse af Verdensfreden. Da man i de følgende Aar søgte Tilnærmelse fra dansk Side, blev det derfor mødt med Sympati.

I Nordslesvig vilde Klagerne over Optanternes retsløse Stilling ikke forstumme. Udvisningerne ved Aarhundredskiftet havde vakt megen Harme. Optantmageriet var blevet følt som en blodig Uret, og Optantbørnenes Hjemløshed var en Kilde til evig Uro. Dr. Peters, som paa

dette Tidspunkt havde overtaget Behandlingen af de nordslesvigske Anliggender i det preussiske Indenrigsministerium, søgte i 1902 at afhjælpe de værste Klager ved Hjælp af en Anordning, hvorefter Optantsønner, som havde tjent i den preussiske Hær, eller efter at have naaet Værnepligtsalderen mødte til Session, skulde naturaliseres, naar der ikke i det enkelte Tilfælde forelaa særlige Betænkeligheder. Men efter tysk Lov foretoges Naturalisationerne administrativt. For Nordslesvigs Vedkommende havde Regeringspræsidenten i Slesvig Afgørelsen af det enkelte Tilfælde i sin Haand, og han vilde ikke lade sig det Vaaben fravriste, som han under Köllerpolitikken havde fundet i Optanternes Retsløshed. Sagen kom ingen Vegne. Under en Debat i den preussiske Landdag konstaterede H. P. Hanssen i 1906, at kun 10 Procent af de unge Mænd, der var ramt af Optantmageriet efter at have tjent 2—3 Aar i den preussiske Hær, og kun i alt 8 af 88 Optantsønner, som var mødt til Session i Haderslev, var bleven naturaliseret. Da den af Indenrigsministeriet forsøgte Vej saaledes viste sig ufremkommelig, tog Udenrigsministeriet Sagen i sin Haand for at søge den ordnet ved en særlig for den preussiske Administration bindende Traktat. Forhandlingerne aabnedes i Januar 1906. Kort efter anmodede Rigskansleren gennem en høj Embedsmand i Udenrigsministeriet Rigsdagsmand *Jessen* om ikke at vanskeliggøre Forhandlingerne ved at fremdrage Sagen i Rigsdagen, da Spørgsmaalet nu vilde blive ordnet. Men inden Forhandlingerne afsluttedes, lagde andre Begivenheder Beslag paa den almindelige Opmærksomhed.

Mens Köllerpolitikken endnu rasede, ramtes Nordslesvig af et meget haardt Slag, idet *Gustav Johannsen*, hvis Sundhedstilstand længe havde været daarlig, i Efteraaret 1901 afgik ved Døden. Til hans Efterfølger i Rigsdagen kaarede Vælgerforeningen Redaktør *Jens Jessen*, til hans Efterfølger i Landdagen Grosserer *Julius Nielsen*, som begge blev valgt med fuld Enstemmighed.

Redaktør Jessens Helbred var allerede paa dette Tidspunkt svækket af langvarige Fængselsstraffe, som han havde maattet afsone som Redaktør af „Flensborg Avis“. I Førstningen mærkedes det ikke saa meget. Han optog sin parlamentariske Virksomhed med megen Energi. Paa talrige Vælgermøder udviklede han sine politiske Grundtanker, og Valgtalerne lod han trykke og udbrede over hele Nordslesvig. I Berlin søgte han først Tilslutning til Centrum, men skuffet i sine Forventninger vendte han snart tilbage til Gustav Johannsens Taktik. Hvor Lejlighed gaves, paatalte han Embedsmændenes Overgreb, saaledes Angrebene paa Forsamlingsretten og Forbudet imod danske Sange, og aarvaagen over for opdukkende Muligheder gennemførte han et Forslag om Understøttelse til sønderjyske Veteraner fra 1864. Men Syg-

dommen tærede paa hans Kræfter. Forgæves søgte han Landets bedste Læger. Ud paa Sommeren 1906 døde han paa en Klinik i København. Jessens parlamentariske Virksomhed blev saaledes kun kort. Det er som Redaktør af „Flensborg Avis", han har gjort sin største Indsats, og som „Redaktør Jessen", han især vil mindes.

Vælgerforeningen opstillede derefter Landdagsmand *H. P. Hanssen* som Rigsdagskandidat, men bestemte samtidig at han skulde beholde Landdagsmandatet til Valgperiodens Udløb. Sidst i Oktober blev han derefter valgt. Samlingen blev kun kort. En Konflikt mellem Rigskansleren og Centrum udmundede i Rigsdagens Opløsning. Forinden stemtes der om en Efterbevilling af Penge, som Regeringen havde brugt under Opstanden i Sydvestafrika. Forslagets Forkastelse maatte under den tilspidsede Situation opfattes som et Mistillidsvotum til Rigskansleren. Med Henblik derpaa stemte H. P. Hanssen, som var underrettet om Fyrst Bülows Stilling til Optantsagen, for Efterbevillingen. Dette blev mistydet og affødte heftige Angreb paa hans Politik. Men efter at han havde klarlagt sine Bevæggrunde over for Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad, godkendte de enstemmigt hans Handlemaade, opstillede ham paa ny, og den 25. Januar 1907 blev han genvalgt.

Julius Nielsen (1848—1920).
Grosserer, Landdagsmand.
Fotografi fra o. 1900.

Før Valget foretoges, erfarede Vælgerne, at Danmark den 11. Januar havde afsluttet en *Konvention*, hvorved Preussen erklærede sig rede til „at optage i det preussiske Statsborgerforhold de paa preussisk Statsomraade bosatte nationalitetsløse Optantbørn, — hvorved forstaas de efter Faderens Optionserklæring, men inden den danske Indfødsretslov af 19. Marts 1898 traadte i Kraft, uden for Danmark fødte Børn, — naar de ansøger derom, og de almindelig lovbestemte Forudsætninger er til Stede." Om end dette ikke var en fuldstændig Løsning af Optantspørgsmaalet, saa var det dog et betydningsfuldt Fremskridt, saa meget mere som Preussen under Forhandlingerne ogsaa havde stillet Imødekommen-

hed over for Optanternes Ønske om at faa preussisk Borgerret i Udsigt. Ansøgningerne strømmede ind. Det lykkedes ikke blot at faa over 5,000 Optantbørn, men ogsaa flere Hundrede Optanter naturaliseret, inden der atter blev blæst Retræte fra Berlin. De paagældende hidtil retsløse Personer opnaaede dermed en længselsfuldt eftertragtet Retssikkerhed, og Administrationens farligste Vaaben i den national-politiske Kamp var dermed Magthaverne fravristet.

Preussen havde sat igennem, at Danmark udtrykkeligt anerkendte Traktaten af 11. Oktober 1878 i Konventionens Indledning, i hvilken det endvidere hed, at Kongen af Danmark og den tyske Kejser var „besjælede af det overensstemmende Ønske at se den Uro fjernet, som findes i visse Befolkningskredse, særlig i Henseende til deres statsborgerlige Forhold, og i den Forventning, at denne af begge Parter tilsigtede Virkning til fulde vil blive opnaaet ved denne Overenskomst, idet hver af de to Regeringer paa sit Statsomraade og inden for Rammen af sit Lands Lovgivning forpligter sig til paa enhver Maade at virke i dette Øjemed."

Da Offentligheden ikke vidste, at Indledningens første Afsnit kun var en Gentagelse af, hvad den daværende danske Regering allerede havde udtalt over for Preussen i 1879, og man i visse Kredse nærede Frygt for, at der var Faldgruber i det følgende Afsnit, ytredes der fra dansk Side Utilfredshed med Indledningen. Samtidig hævdede man imidlertid i ledende tyske Kredse i Hertugdømmerne den Opfattelse, at Tyskland havde gjort vigtige Indrømmelser og svækket Tyskhedens Stilling i Nordslesvig uden at faa noget til Gengæld. Den danske Regering havde, før Konventionen blev afsluttet, forelagt Udkastet til dens vigtigste Paragraffer for en mindre Kreds af sønderjyske Tillidsmænd, som efter nøje at have overvejet ethvert *for* og *imod* enstemmigt anbefalede Konventionens Afslutning. At deres Syn paa Sagen var rigtigt, stadfæstede den tidligere Overpræsident v. Köller i 1912 i det preussiske Herrehus, idet han under haarde Angreb imod Danskerne udraabte: „Hvad har *vi* opnaaet med Optanttraktaten? Ikke det bitterste!"

Optanttraktaten var bleven afsluttet uden Samraad med Regeringen i Slesvig. Rigskansleren, som tillige var preussisk Ministerpræsident, men for hvem udenrigspolitiske Synspunkter var afgørende, tog nu resolut Roret i sin egen Haand. Før Kejseren atter ud paa Sommeren gæstede København, blev Udvisningsordren imod Chr. Finnemann, som havde vakt dybtgaaende Uvilje, ophævet, og han og hans Familie blev kort efter naturaliseret. Til Overpræsident i Slesvig udnævntes en holstensk Godsejer *v. Bülow-Bossee* med den særlige Opgave at gennemføre *en mildere Kurs*. Overpræsidenten var desværre en daarlig Politiker. Programmet for den Forsoningspolitik, som han var udset til at

føre, var han uforstandig nok til at udvikle paa det slesvig-holstenske Landbrugskammers Møde i Haderslev, hvor Sangbunden for de Toner, han anslog, var saa daarlig som muligt. Efter indledende at have rost den nordslesvigske Befolknings „Flid og Dygtighed, Ærbarhed og Sædelighed, Kundskabstrang og alvorlige Stræben“ i høje Toner, hævdede han, at man ikke skulde behandle denne Befolkning anderledes, „fordi den talte Nabolandets Sprog og dens Tilbøjeligheder ogsaa for en stor Del gik der over.“ Under stærk Fremhævelse af, at Landegrænsen laa fast, sluttede han med et Leve for „Nordslesvigerne uden Undtagelse“. Dette var Tilhørerne for meget. Faa Aar i Forvejen var v. Köller blevet modtaget med Fakkeltog af Tyskerne i Haderslev, fordi han proklamerede „de fanatiske Principalers økonomiske Ruin“ og gennemførte en hidtil ukendt, af Landbrugskamret billiget Voldspolitik imod Danskerne. Omslaget var for brat. Overpræsidentens Tale blev modtaget med heftig Protest, rejste en Storm af Uvilje og affødte en kraftig Modbevægelse, som han ikke havde Karakterfasthed nok til at modstaa.

7. Nye Fremstød mod de Danske. Indre tyske og danske Brydninger.

Der oprinder nu et Tidsrum, som er opfyldt af stærke indre Brydninger. I den danske saa vel som i den tyske Lejr bekæmper forskellige Retninger hinanden. Indremissionen splittes og sprænges, „Nordslesvig er blevet en Heksekedel“, udbrød en tysk Præst.

Mens Danskheden under alt dette stod i Fremskridtets Tegn, samlede *Voldspolitikkens* Tilhængere sig efter Fyrst Bülows Fald i 1909 til et *nyt Fremstød*, som voksede i Kraft og Styrke lige til Verdenskrigens Udbrud. Den tyske Forening, som forbigaaende havde mistet sin Indflydelse, blev atter Trumf. Forgæves raabte Udenrigsminister *v. Schoen:* Skaf mig af med Dr. Hahn! Udenrigsministeriet blev atter sat ud af Spillet og Nordslesvig styret efter indrepolitiske Synspunkter.

Udvisningspolitikken genoptoges. Blandt de udviste var Lektor *H. V. Clausen,* hvis indgaaende Undersøgelser af den nationale Stilling i Sønderjylland havde vakt Magthavernes Mishag, og den senere socialdemokratiske Statsminister *Th. Stauning,* som kun var paa Besøg Syd for Grænsen. Angrebet paa Jorden, som havde hvilet en Tid lang, blev fortsat med Energi. Indtil Nytaar 1909 havde Staten brugt 4½ Million Mark til Køb af Gaarde i Nordslesvig. I 1909 anvendte den yderligere 900,000 Mark til Opkøbet. Samtidig oprettedes et slesvig-holstensk Nybyggerselskab, som ifølge Formanden Grev Rantzaus Udtalelse havde til

Formaal at „rejse en Vold af tyske Kolonister tværs over Nordslesvig“. I 1911 havde Selskabet opkøbt ca. 1400 Tønder Land til Udstykning. Kolonisationen skulde fremmes ved Hjælp af Rentelovgivningen, som stillede Statslaan til Raadighed indtil den fulde Købesum for Jorden og ¾ af Bygningernes Værdi imod 3½ Procent Rente og ½ Procent Afdrag. Statslaanene gjorde Rentegaardsejerne afhængige. De maatte bl. a. forpligte sig til ikke at deltage i danske Bestræbelser og til at give Staten Forkøbsret til Ejendommen. Inden Udgangen af 1911 var der allerede oprettet 241 Rentegaarde i Nordslesvig. Aaret efter vedtoges *Bindeloven*. Hidtil havde man kun kunnet anvende Rentegaardsloven, hvor der blev óprettet *nye* Landejendomme. Med Bindeloven bevilgede Staten 100 Millioner Mark til „Befæstelse af Landejendomme“ i Preussens Grænselande. Befæstelsen foregik saaledes: Staten købte den Ejendom, der skulde befæstes, ordnede Gældsforholdene, sikrede dens Opretholdelse som tysk Ejendom ved at indføre en „Genkøbsret“ for Staten og solgte den derefter atter med paahvilende Forpligtelser, ogsaa af nationalpolitisk Art, til den tidligere Ejer. Bindeloven motiveredes for Nordslesvigs Vedkommende med, at Tyskerne i Aarene 1910 og 1911, hvor Staten havde ført Kontrol med alle Ejendomshandler ved en Omsætning af 201 Gaarde med 3,259 ha, havde tabt 10 Gaarde med tilsammen 322 ha til Danskerne.

I Følge med Bindeloven kom *Loven om Tvangsefterskoler*, som udstrakte Skolepligten til 18 Aars Alderen for den mandlige Ungdom. Endvidere iværksattes der haarde Forfolgelser imod de *Hjemløse*, som man paa denne Maade søgte at drive ud af Landet. I 1911—12 afsonede saaledes et Antal Hjemløse, Sønner af danske Statsborgere, som var fødte i Nordslesvig, og derfor hverken havde dansk eller tysk Indfødsret, langvarige Fængselsstraffe, fordi de havde giftet og bosat sig i deres Fødeland uden Tilladelse.

Marinestationerne i Flensborg og Sønderborg, Torpedostationen ved Høruphav, de mægtige graa Panserkolossers aarlige Øvelser i Fjorde og Sunde, Anlægget af lange Militærramper ved de nordslesvigske Stationer og meget andet viste, at Englands Holdning havde givet Nordslesvig forøget strategisk Betydning. Dette virkede atter tilbage paa den tyske Agitation. Paa offentlige Møder krævede Den tyske Forenings Formand, Dr. Hahn, lidenskabeligt, at Danmark skulde besættes med tyske Tropper, saa snart det første Kanonskud løsnedes i en kommende Krig.

I 1912 rejste Voldspolitikkens ivrige Tilhængere med Grev *Rantzau*, Rastorff, Overborgmester *Todsen*, Flensborg, tidligere Overpræsident *v. Köller* og Hertug *Ernst Günther* som Ordførere en Danskerdebat i Herrehuset, under hvilken de var enige om at konstatere, at Danskerne

rykkede frem over hele Linjen. Med Henblik herpaa krævede de Genindførelse af „den faste Haands Politik", ubøjelig Fasthed over for de Hjemløse og stærk udvidet økonomisk Støtte til de i Nordslesvig boende Tyskere. Herrehuset vedtog en Resolution, som rettede disse Krav til Regeringen.

Regeringspræsident *Uckert* udtalte sig i Tilslutning til Resolutionen, og henimod Jul 1913 indbød 140 fremtrædende Mænd fra Hertugdømmerne til et Møde i Flensborg for at tage Standpunkt imod „den danske Agitation, der altid er optraadt angribende, og som for Tiden er blevet øget til et Angreb af den skarpeste Form og et hidtil ikke anet Omfang". Paa dette Møde, som samlede 3000 Deltagere, krævede en Række Talere, ligeledes under skarpe Udfald imod Danskerne, mere Tvang, mere Guld og „en fast, konsekvent, hensynsløst opryddende nordslesvigsk Politik".

Disse Toner fandt ikke Sangbund i Provinsens brede Befolkning. Dette fremgik tydeligt nok af, at Hertugdømmerne ved Rigsdagsvalget i 1912 havde valgt 1 Dansker, 7 Frisindede og 2 Socialdemokrater, men ikke en eneste Repræsentant for de Partier, Ordførerne i Herrehuset og paa Agitationsmødet i Flensborg tilhørte, ikke en eneste Tilhænger af Köllerpolitikken.

Voldspolitikken var stødt paa *stærk Modstand* i tysk-frisindede Kredse. I Kiel var den blevet bekæmpet af Professor *Albert Hänel*, de liberale Partiers højt ansete Fører, og „Kieler Zeitung", i Nordslesvig især af *Theodor Brix*, en i Aabenraaegnen bosat Angelbo, som angreb den fra etiske Synspunkter. Paavirkninger af Indremission i Kongeriget, K. F. U. M.-Bevægelsen og Frimenighedstankens Vækst skærpede Præsternes Uvilje imod Tvangsregimentet. Trods Tryk og Tvang ovenfra aflagdes der vedvarende Vidnesbyrd derom paa Synoderne. I et tysk kirkeligt Tidsskrift rejste Professor *V. Ammundsen* i 1909 Spørgsmaalet: Hvorledes lader Tysklands nordslesvigske Politik sig forsvare efter den kristne Moral? Dette vakte stærkt Røre. Tidsskriftets Udgiver, Professor *P. M. Rade*, Marburg, beklagede, at det tyske Folk ikke var bedre underrettet om Forholdene, og offentliggjorde kort efter nogle Artikler om „Tilstandene i Nordslesvig" af en ung nordslesvigsk Præstesøn, cand. theol. *Johannes Tiedje*, som nøje kendt med Forholdene underkastede Tysklands nordslesvigske Politik siden 1888 en sønderlemmende Kritik. I skarpe Udtryk angreb han Den tyske Forening, der havde opkastet sig til en Art Biregering, men kun evnede at sætte en falsk Hurrapatriotisme op imod et maalbevidst dansk Kulturarbejde. Idet han ydede den danske Befolkning megen Anerkendelse, men tillige gav sin tyske Patriotisme kraftigt Udtryk, opfordrede han Indremission til at træde i Skranken

for en sundere Udvikling af Forholdene, saa Politiregimentet kunde blive afløst af en fredelig Kulturkamp.

Johannes Tiedjes Artikler vakte megen Opsigt. I Præstekredse fandt de baade Medhold og Modsigelse. Efter Opfordring af tre ansete Sognepræster stiftede 57 nordslesvigske Præster i September 1910 en *„Præsteforening“*, som hævdede Præsternes Ret til at tage aktiv Del i tysknationale Bestræbelser, men tillige anerkendte den danske Befolknings Ret til at pleje og udvikle sin Nationalitet, idet den henviste til, at et sundt Folkeliv var af den største Betydning for et sundt kristeligt Liv. Myndighederne saa med megen Uvilje paa Foreningen. Pastor *Tonnesen*, Hoptrup, der var Bevægelsens Leder, fik Ordre til herefter at anmelde sine kirkelige Møder til Politiet, og Landraaden i Haderslev forbød Føreren for Indremission at holde kirkeligt Møde i Hoptrup Forsamlingshus. Et almindeligt Forbud imod, at nordslesvigske Sognepræster talte i danske Forsamlingshuse, fulgte. Provsten i Aabenraa udvidede Forbudet til ogsaa at omfatte den nordslesvigske Afholdsforenings Aarsmøde, og Konsistoriet i Kiel stadfæstede det.

I November stiftedes der endvidere en *„Fredsforening“*. som afviste Voldspolitikken og søgte at bryde Den tyske Forenings Indflydelse. Fredsforeningen, som valgte Pastor *Schmidt*, Vodder, til Formand, vilde gennem opbyggende Arbejde virke for Udbredelsen af tysk Kultur og søge at forme Nationalitetskampen til en aandelig Kappestrid mellem Nationaliteterne. Medlemstallet var ret beskedent, thi den maatte arbejde sig op imod en strid Strøm, men den talte udmærkede Mænd i sine Rækker. I Parlamentet og i Pressen blev den støttet af to betydelige Hjemmetyskere, Amtsdommer *Jürgensen* og Forfatteren *Erich Schlaikjer*, som begge, skønt tyskdannede, udpræget tysksindede og bosat uden for deres Hjemstavn, dog følte sig nær knyttet til den nordslesvigske Befolkning. Jürgensen stemplede, — som det senere oplystes efter Udenrigsministeriets Tilskyndelse —, i „Kölnische Zeitung“ den statsunderstøttede tyske Grænsepresse som „for kampgal, hadsk, saarende, fornærmelig og ophidsende til at kunne gavne“. „Danskheden“, hævdede han, „rykker ikke angrebsvis frem, som det paastaas, og kan ikke gøre det. Den forsvarer sin Stilling og gør det med Kraft og Dygtighed.“ Erich Schlaikjers Artikler, som fremkom i „Die Hilfe“ og i danske Blade, var stemt i samme Tonart. Begge rettede voldsomme Angreb mod Den tyske Forening. „Skal vi nu ikke holde Afregning med hele dette System, der hærger vort Land?“ skrev Erich Schlaikjer. „Er det ikke paa Tide, at vi flokkes om de hjemmefødte tyske Mænd, som agter at respektere Danskernes Sprog og Kultur?“

Virkningen af disse Angreb udeblev ikke. I Nordslesvig frabad det tyske Byraad i Tønder sig Oprettelsen af en særlig Afdeling af Den

tyske Forening. Udefra greb Professor *Rade* i Marburg, som stod i intimt Samarbejde med Johannes Tiedje, virksomt ind i Kampen. Fra 1910 af udgav han en „Grenzmarkenkorrespondenz“, som sendtes gratis til et betydeligt Antal tyske Blade for at sprede Oplysning om de virkelige Tilstande i Nordslesvig. Halvtreds fremragende Tyskere, deriblandt ansete Universitetsprofessorer og Parlamentarikere, opfordrede offentligt til at støtte Foretagendet.

Ved Rigsdagsvalget i 1912 led Den tyske Forening et meget føleligt Nederlag. Formanden, Dr. Hahn, som atter var bleven Tyskerne paatvunget som Rigsdagskandidat, maatte notere et Tab af 61 Stemmer siden 1907, mens hans danske Modkandidat kunde notere en Fremgang af 1330 Stemmer. Harmen gav sig Udslag i de foran omtalte, fnysende Angreb paa Danskerne i Herrehuset og i Flensborg. Fredsforeningens Formand svarede straks i et Opraab, at Tyskernes værste Fjende ikke maatte søges i den danske Agitation, men i „den Mangel paa egen indre Modstandskraft, som ytrede sig i stadig gentagne Raab om Statshjælp.“ Ind imod Jul 1913 afholdt Fredsforeningen derefter et Møde i Flensborg, hvor Talerne erklærede, at Regeringspartiernes Demonstrationer og Raab efter Vold og Guld var en Falliterklæring. Kun maalbevidst Kulturarbejde var virksomt Værn for Tyskheden.

Fra 1906—1908 var Julius Nielsen og H. P. Hanssen ene om at repræsentere de danske Sønderjyder i Berlin, idet Rigsdagsmanden tillige var Landdagsmand. *Julius Nielsen* var en fremragende, højt anset Forretningsmand, men havde ikke tidligere taget fremtrædende Del i det politiske Liv. Kun modstræbende modtog han Mandatet, der for ham var Aftjening af en national Værnepligt. Men han mødte med mange Forudsætninger for at kunne røgte det med Held. Klart tænkende og hurtigt handlende, indsigtsfuld i alle økonomiske Spørgsmaal, opøvet i at føre Forretninger i stor Stil og med fuldstændigt Herredømme over det tyske Sprog fandt han sig hurtigt til Rette under de nye Forhold. Da hans politiske Grundanskuelse faldt nøje sammen med H. P. Hanssens, udviklede der sig snart et frugtbart Samarbejde mellem de to Parlamentarikere.

Efter Jessens Død traadte de *gamle Skillelinjer* atter stærkere frem. De gaar langt tilbage i Tiden, var der ogsaa mellem Krigene og hænger sammen med Østboens mere bøjelige og Vestboens mere stejle Karakter, Østboens Tilbøjelighed til at tage forstandsmæssigt paa Sagerne, hvor Vestboen lader sig lede af sine Følelser. Efter at Modsætningerne var tørnet haardt sammen under Edskampen, var de atter bleven afdæmpede under det tyske Fremstød, som samlede Befolkningen i landsomfattende Fællesorganisationer til Løsning af vigtige Fællesopgaver. Nu og da havde de vist sig paa ny ved Behandlingen af

taktiske Spørgsmaal, men alle Tvistigheder var uden Vanskelighed blevet jævnet inden for Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad, idet Mindretallet altid loyalt havde bøjet sig for Flertallet. Samarbejdet mellem Rigsdagsmand Jessen og de to Landdagsmænd havde ikke voldt Vanskeligheder.

Under Indflydelse af Højskolebevægelsen og den politiske Udvikling i Kongeriget indtraadte der efter Edskampens Afslutning Forskydninger. Men de to Retninger var stadig til Stede, og efterhaanden var Redaktør Jessen og H. P. Hanssen bleven fremskudt som Førere for dem. Efter Jessens Død stod det for mange af hans Meningsfæller, som om Ligevægten var forrykket. Dette affødte en Mistænksomhed, som gav sig stærke Udslag efter Rigsdagens Opløsning ved Juletid 1906 og bestod videre efter H. P. Hanssens Genvalg. Hvad man frygtede for, var, at han skulde lade Pragfredens § 5 gaa i Glemme, og hvad man især bebrejdede ham, var unødvendig Forsigtighed. Slagordene „Forhandling“ og „Protest“ blev atter taget i Brug.

Paa Aarsmødet i Aabenraa i 1907 skulde der vælges en ny Formand for Vælgerforeningen, da Reimers; som nu var over 80 Aar gammel, ikke mere vilde modtage Genvalg. Valget stod mellem *J. N. H. Skrumsager*, Københoved, og *P. Grau*, Pøl, som havde været Danskernes Kandidat ved Valget i anden Valgkreds og efter Jessens Død var traadt stærkere frem. Før Valget tog P. Grau Afstand fra „Forsoningspolitikken“ og erklærede, at Optantkonventionen og den „mildere Kurs“ efter hans Mening ikke var meget værd. Skrumsager blev imidlertid valgt med 332 imod 220 Stemmer. Dette svarede omtrent til Styrkeforholdet mellem de to Retninger.

Efter Aarsmødet hævede der sig i Pressen Røster, som krævede en stærkere Fremhævelse af Pragfredens § 5 i den politiske Agitation og en kraftig Hævdelse i Tingene af Nordslesvigs traktatmæssige Ret til Genforening med Danmark. Dette gav Anledning til, at Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad blev indkaldt til et Fællesmøde, hvor de to Parlamentarikere gjorde Rede for deres Standpunkt. „Der er ikke Uenighed om *Retsstandpunktet*“, erklærede de, „men kun om Betimeligheden af at rejse *Retskravet*. Vi vil ikke have Ansvaret for en Politik med stærk Fremhævelse af § 5, fordi den uden at fremskynde Genforeningen efter vor Mening vil drive Fortyskningsarbejdet ind i et hurtigere Tempo. Det vigtigste for os er, at der paa ethvert givet Tidspunkt er et stærkest muligt dansktalende, dansksindet og danskvillende Flertal i Nordslesvig.“ De præciserede derefter deres Politik i følgende Erklæring: „Under Fastholdelse af vor nationale Ret vil vi søge at skaffe Befolkningen de bedst mulige Vilkaar for Nationalitetskampen. Vi vil modvirke enhver Skærpelse af Tvangsregimentet, enhver Øgelse af det

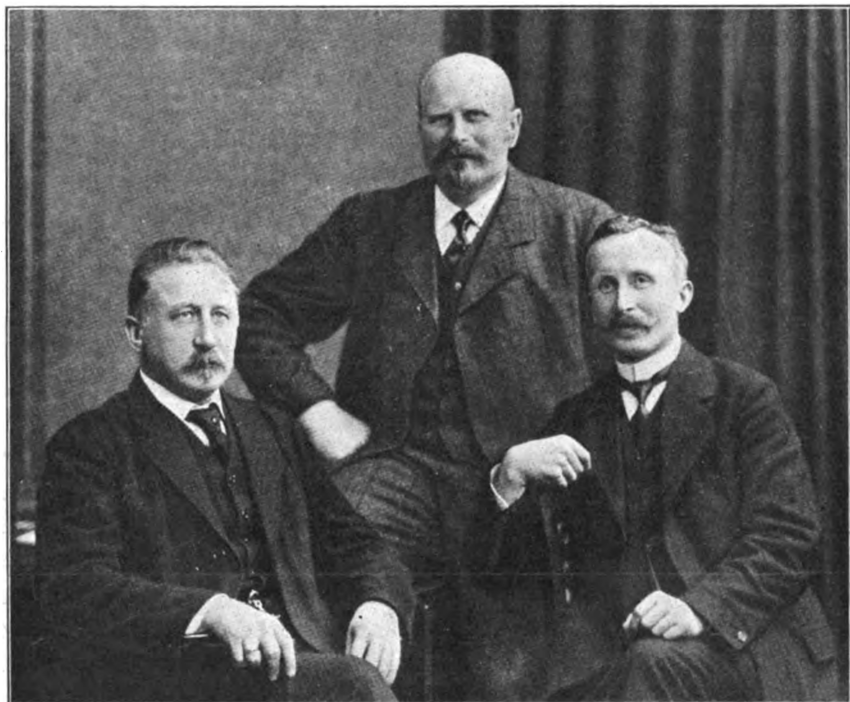
nationale Tryk, søge at udvirke en Udvidelse af vore borgerlige Rettigheder og i det hele arbejde hen til, at den danske Befolkning vedvarende kan være i afgjort Flertal og dermed holde sin Skæbne i sin egen Haand.“ Vælgerforeningen godkendte med overvældende Flertal denne Politik og gav de to Parlamentarikere et Tillidsvotum.

Andre Forhold lagde nu en Tid lang Beslag paa Opmærksomheden. I Tyskland var Forenings- og Forsamlingsretten ordnet ved Enkeltstaternes Lovgivning, for Sønderjyllands Vedkommende ved den preussiske *Foreningslov*, hvis mange indskrænkende Bestemmelser er omtalt foran. Særlig trykkende føltes Anmeldelsespligten og Forbudene mod Friluftsmøder og Kvindernes Deltagelse i politiske Foreningers Møder. Men der var Stater i det tyske Rige, som var endnu værre faren. Oppositionspartierne i Tyskland havde forgæves søgt at faa disse utaalelige Tilstande afhjulpet ved en Rigsforeningslov. Da „Blokpolitikken“s Program efter Rigsdagens Opløsning i 1906 udformedes, rejste de liberale Partier paa ny Kravet. Men de konservative Partier stillede som absolut Betingelse for deres Tilslutning, at Loven saa ogsaa skulde indeholde en Bestemmelse om, at der kun maatte tales *Tysk* paa offentlige Møder. Tidlig underrettet om, hvad der var i Vente, søgte den nordslesvigske Rigsdagsmand forgæves at afvende Faren. Alt hvad han underhaanden opnaaede, var Tilsagn om Støtte til at afsvække Forbudet. Fra Nordslesvig modtog Rigsdagen en Protestadresse med 29,180 Underskrifter. Efter bevægede Debatter og en trættende Udvalgsbehandling, under hvilken det lykkedes at faa vedtaget Bestemmelser om, at Forbudet imod at benytte ikke-tyske Sprog paa offentlige Møder ikke skulde udstrækkes til Valgmøder og først træde i Kraft om 20 Aar i Amter, som havde over 60 Procent ikke-tysktalende Indbyggere, blev Loven 1908 vedtaget. Forinden gav Regeringen bindende Tilsagn om, at Forbudet ogsaa først skulde træde i Kraft om 20 Aar i de *Amtsdistrikter* i Tønder Amt, der havde over 60 Procent Dansktalende. I øvrigt bragte Loven betydelige Forbedringer. Kvinder blev saaledes nu ligestillet med Mænd, Medlemslisterne skulde ikke mere indleveres til Politiet, Foreningsmøder ikke anmeldes, og det blev tilladt at afholde Friluftsmøder.

Optanttraktaten havde borttaget et meget føleligt Tryk. Rigsforeningsloven gav større Bevægelsesfrihed, og Virkningerne sporedes snart. Vælgerforeningens Medlemstal voksede med 1992, Sprogforeningens med 1560, og Skoleforeningens med 2376 fra 1907—1909. Besøget paa danske Efterskoler og Højskoler tog et stærkt Opsving, og der rejstes en frisk dansk Ungdomsbevægelse.

I 1908 skulde der foretages *Landdagsvalg*. Julius Nielsen frabad sig bestemt Genvalg, og H. P. Hanssen havde allerede, da han overtog Rigsdagsmandatet, erklæret, at han vilde træde tilbage som Landdagsmand,

naar Valgperioden var udløbet. I første Valgkreds samlede Stemningen sig om Gaardejer *H. D. Kloppenborg Skrumsager*, som, dybt grebet af den nationale Sag, forbandt praktisk Dygtighed med vaagen politisk Interesse. Men da han delte Rigsdagsmandens politiske Standpunkt, søgte Vælgerforeningen at bevæge *P. Grau*, Pøl, til at overtage Landdagsmandatet i 2. Valgkreds, for at begge Retninger atter kunde blive

Nordslesvigernes sidste Repræsentanter i Berlin:
H. P. Hanssen, H. D. Kloppenborg Skrumsager, Nis Nissen.
Fotografi fra 1910.

repræsenteret i Tingene. Grau vægrede sig imidlertid ved at overtage Mandatet, hvad der maatte betragtes som meget uheldigt, fordi det indeholdt Spiren til fortsatte Brydninger. I Stedet for foreslog han Gaardejer *N. Chr. Nissen*, Vibøge, som, skønt ung af Aar, allerede ved sin Deltagelse i det offentlige Liv havde lagt betydelige politiske Evner for Dagen, men ogsaa han delte de hidtilværende Parlamentarikeres Standpunkt. Uagtet Magthaverne udnyttede den berygtede preussiske Valggeometri til det yderste og øvede et vidt drevet Valgtryk, opviste Valget en glædelig Fremgang. *Kloppenborg Skrumsager* blev valgt af 160 danske imod 57 tyske, *N. Chr. Nissen* af 126 danske imod 112 tyske

Valgmænd. Anden Valgkreds, som havde været stærkt truet, var dermed paa ny sikret, og Nordslesvig havde igen tre Repræsentanter i Berlin.

Ud paa Sommeren 1910 udbrød der atter en *indre Krise.* En skarp Kritik af Sprogforeningens Virksomhed i Anledning af „Folkehjem"s Ombygning medførte, at Bestyrelsen traadte tilbage. Den blev genvalgt med stort Flertal, og Bygningen derefter fuldført. Men Uroen vedvarede. Stærke Angreb paa H. P. Hanssens politiske Virksomhed bevirkede, at han, da der i Efteraaret var Fare for Rigsdagens Opløsning, meddelte Vælgerforeningen, at han ikke vilde modtage Genvalg. Paa et Møde i Sønderborg klarlagde han sine Bevæggrunde, idet han betonede Nødvendigheden af, at begge Retninger stilledes under parlamentarisk Ansvar. Oppositionens Forsøg paa at finde en Rigsdagskandidat strandede, og Vælgerforeningen nedsatte derefter et Nimandsudvalg med den Opgave at søge Sagen ordnet. I December meddelte Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad, at alle Parter var bleven enige om at søge de bestaaende Uoverensstemmelser begrænset ved gensidig Imødekommenhed, at Redaktørerne af de danske Blade havde truffet Overenskomst om „efter Evne at forebygge Angreb paa vore store nationale Foreninger og Fællesforetagender" og saa vidt muligt undgaa Angreb paa de parlamentariske Repræsentanter, før de var prøvet af Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad, og at H. P. Hanssen derpaa efter enstemmig Opfordring havde erklæret sig villig til at modtage Genvalg.

Rigsdagsvalget fandt først Sted i 1912. Det blev en glimrende Sejr. I 1. Valgkreds blev *H. P. Hanssen* genvalgt med 11,736 Stemmer, det største Stemmetal, en dansk Rigsdagsmand havde opnaaet siden 1874. I 2. og 4. Valgkreds kunde de danske Kandidater *P. Grau* og *P. Jessen* ogsaa notere en betydelig Fremgang. I Nordslesvig som Helhed blev der afgivet 17,281 danske Stemmer. Det var ligeledes flere end ved noget foregaaende Valg siden 1874. At Tyskerne samtidig maatte notere Tilbagegang i 1. Valgkreds, gjorde Glæden over Sejren endnu større.

8. **Fremgangslinjer.**

Midt i Halvfemserne indtraadte der et *Vendepunkt i økonomisk Henseende.* Udvandringen var nu ophørt. Efter lange Tiders Stilstand og Tilbagegang voksede Befolkningen atter. I det haardest ramte Haderslev Amt slugte Udvandringen fra 1871—1895 hele Fødselsoverskudet og mere til, idet Indbyggerantallet sank fra 52,077 til 46,818. Virkningerne viste sig i forfaldne Ejendomme, sammenlagte Gaarde og nedbrudte Huse. Men fra 1895—1900 voksede Folkemængden i Nordslesvig

med omtrent 5,000, og Væksten fortsattes derefter i langsomt stigende Tempo til Verdenskrigens Udbrud. Dette medførte en livlig Eferspørgsel efter Landejendomme, som Statens Domænekøb og tyske Organisationers national-politiske Kolonisationsbestræbelser forstærkede.

Tyskland imødegik i Firserne Landbrugskrisen med en høj Korntold, som det nordslesvigske Landbrug høstede Fordel af, fordi det kunde afsætte sin Produktion i Indlandet. Danmark overvandt Krisen ved en stærk Udvikling af Fedevareproduktionen, og takket være de Forbindelser med Moderlandet, der dels var knyttet gennem Udvandringen og dels senere fremtvunget af den kortsynede preussiske Skolepolitik, banede de danske Driftsmaader sig hurtigt Vej til Nordslesvig. Andelsmejeriet overførtes allerede midt i Firserne, senere fulgte Kontrolforeninger, Kvægavlsforeninger, Ægsalgsforeninger m. m. Dermed aabnedes nye Indtægskilder, og der oprandt gode Tider for Landbruget, som vedvarede indtil Verdenskrigens Udbrud.

Stigende Ejendomspriser i Forbindelse med Grundforbedringer, Besætningernes Forøgelse, Avlsbygningernes Udvidelse og Driftens Forbedring affødte en voksende Laanetrang. Midt i forrige Aarhundrede var der i Nordslesvig oprettet *Sparekasser* efter almindeligt dansk Mønster. Men med den tyske borgerlige Lovbogs Indførelse ved Aarhundredskiftet mistede de deres retslige Basis. Garanterne havde nu, hvis de skulde fortsætte Virksomheden, kun Valget mellem at omdanne dem til kommunale Institutioner eller til Selskaber, som efter tysk Lov er juridiske Personer. I det første Tilfælde vilde Sparekasserne blive stillet under Statskontrol og miste deres Uafhængighed. I det andet Tilfælde vilde Garanternes Dispositionsret over Sparekasserne blive omformet til en fri Ejendomsret. Men dette forudsatte enstemmige Beslutninger, og de fleste Sparekasser havde ogsaa tysksindede Garanter. Regeringen var heldigvis ikke rettidig opmærksom herpaa. Midt under Overpræsident v. Köllers Forsøg paa at „ruinere de fanatiske Principaler“ lykkedes det ved enstemmige Beslutninger at faa 24 af de største nordslesvigske Sparekasser med et Reservefond paa tilsammen ca. to Millioner Mark overført til sikker dansk Ejendom og dermed at styrke og befæste Danskhedens økonomiske Basis. Til de to ældre nordslesvigske Banker, „Den nordslesvigske Folkebank“ (1872) og „Haderslev Bank“ (1875) kom „Tønder Landmandsbank“ (1901) og „Folkebanken for Als og Sundeved“ (1907), som ligeledes alle var under sikker dansk Ledelse og yderligere bidrog til at sikre den danske Befolknings økonomiske Uafhængighed.

Efter Aarhundredskiftet udviklede de hjemlige Pengeinstitutter sig meget heldigt. Sparekassernes Indskud steg fra 1905—1914 fra 63,8 til 89 Millioner Mark, og Bankernes fra 14,4 til 33 Millioner Mark. Dertil

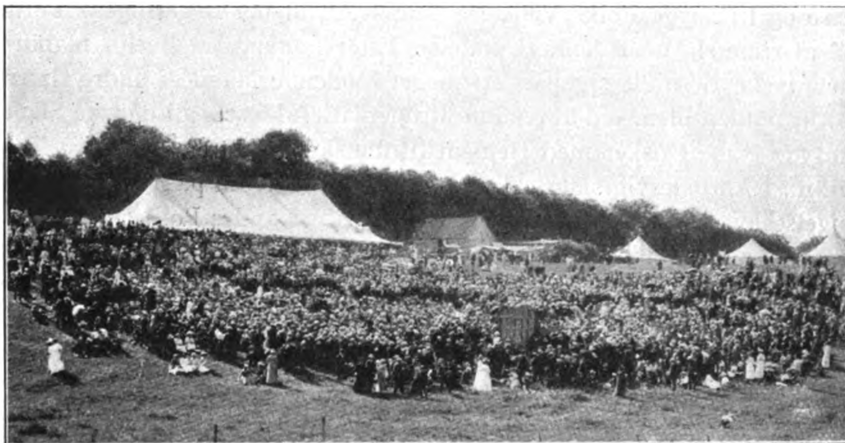
kom endnu smaa Andelskasser med et samlet Indskud paa 7 Millioner Mark. Men skønt der saaledes efter Udvandringstidens Kapitaludførsel atter opsparedes betydelige Kapitaler, som overvejende stilledes til Landbrugets Raadighed, viste det sig dog nødvendigt at optage faste Kreditforeningslaan, som maatte søges i Kiel. Da Kampen om Jorden for Alvor blussede op, søgte man efter den tyske Forenings Tilskyndelse og med Regeringens Samtykke at gøre Ydelsen af disse Laan afhængig af Ejerens nationale Sindelag. De nordslesvigske Bønder, som paa dette Tidspunkt havde optaget Laan til et samlet Beløb af henved 80 Millioner Mark, mødte imidlertid mandstærke i Kiel paa Kreditforeningens Generalforsamling, tog Magten, satte deres Tillidsmænd ind i Bestyrelsen og tilbageviste dermed eftertrykkeligt dette Angreb.

Landbrugets Opgangstider virkede atter befrugtende paa *Byerhvervene.* Unge Handelsmænd og Haandværkere søgte i stigende Antal videregaaende Uddannelse paa danske Fagskoler. Der sporedes snart en frisk Foretagsomhed. Fagorganisationer søgte at varetage Byerhvervenes Interesser, og Byerne, som længe havde staaet i Stampe, kom atter i Vækst. Sydfra trængte Arbejderbevægelsen ind. Der dannedes Fagforeninger i Tilslutning til den almindelige tyske Fagforeningsbevægelse. Men Lederne var for det meste indvandrede tyske Haandværkssvende, som uden Kendskab til Folkemaalet, den historiske Udvikling, Tvangsregimentets samlede Virkninger og uden Støtte i en lokal Presse havde meget svært ved at trænge igennem med deres Agitation. Med de opadgaaende Tider fik Arbejderne bedre Lønningsvilkaar, og gennem Sprogforeningen, Skoleforeningen og især Arbejdersekretariatet gav man dem fra dansk Side værdifulde Haandsrækninger. Under det gamle Løsen: Vi er ikke et Parti, men en Befolkning stemte Arbejdernes store Flertal derfor vedvarende paa de danske Kandidater.

Tiden fra 1900—1914 er i alle Henseender en udpræget Opgangstid, rig paa indre Brydninger, men med klare Fremgangslinjer paa alle Omraader. De nationale Foreninger blomstrer trods Tvang og Tryk som ingen Sinde før. Skoleforeningen tager et stærkt Opsving med *H. Jefsen Christensen* som Formand og *Anders Lebeck* som Sekretær, „Nordslesvigsk Kreditforening“ og senere „Landeværnet“ griber med Held energisk ind i Jordkampen. „Jernfondet“, „Aarsmødet“ og Vælgerforeningens aarligt tilbagevendende „social-politiske Kursus“ faar voksende Betydning. Til „Fælleslandboforeningen“, som i 1913 omfattede 14 lokale Landboforeninger med over 5,000 Medlemmer, sluttede sig paa de økonomiske Omraader „Mejeriforeningen for Nordslesvig“, „Dansk Arbejderforening for Nordslesvig“, „Nordslesvigsk Handelsforening“, „Foreningen for Kunst og Haandværk“ og „Nordslesvigsk Sparekasseforening“. Til de tidligere rejste Forsamlingshuse kom 40 nye,

og omkring Forsamlingshusene opstod en Mængde lokale Foreninger, som snart samlede sig i Fællesorganisationer for bedre at kunne fremme deres Formaal og modstaa Trykket udefra. Saaledes opstod „Nordslesvigsk Afholdsforening" „Nordslesvigsk Gymnastik- og Idrætsforening", „Fællessangforeningen for Nordslesvig", „Den nordslesvigske Kvindeforening" m. fl. Der udviklede sig kort sagt et livskraftigt, fasttømret dansk Samfund i den preussiske Stat.

I Aarene før Verdenskrigens Udbrud var *Danskerne i Fremrykning*

Det danske Aarsmøde ved Haderslev Juni 1914.

over hele Linjen. Tyskerne havde endog svært ved at forsvare de tidligere vundne Stillinger. Støttet paa Undtagelseslove og rundelig Statskredit havde man i Aarene omkring ved Aarhundredskiftet med megen Brask og Bram faaet et Par Hundrede tyske Nybyggere bosat i Haderslev Amt, deraf 138 i en samlet Koloni i otte Sogne paa Rødding-Gram Egnen, hvor hver femte Ejendom ved Köllerpolitikkens Afslutning ejedes af en indvandret Tysker. Men af disse 138 Gaarde var, som en nøjagtig Undersøgelse viste, allerede 56 Gaarde med tilsammen 1118 ha i 1913 blevet tilbagekøbt af Danske og kun 82 Gaarde med 1599 ha vedvarende i tysk Eje. Dette smukke Resultat var imidlertid kun opnaaet ved Hjælp af en betydelig Indflytning fra Egne længere sydpaa. Der var ved en for længe fortsat Udvandring fra denne Egn skabt et tomt Rum, der trak Kræfter til sig, som burde have været anvendt til at styrke vor Sydgrænse.

Fremgangslinjen fra Rigsdagsvalget i 1912 fortsattes ved Landdagsvalget i 1913. I 1. Valgkreds blev der valgt 179 danske Valgmænd imod 160 i 1908, mens Tyskerne kun fik 56 Valgmænd imod 58 i 1908. I 2.

Valgkreds blev der valgt 153 danske Valgmænd imod 126 i 1908, mens Tyskerne takket være en stærk tysk Indvandring til Marinestationen i Sønderborg lige holdt Stillingen fra 1908 med 112 Valgmænd. Udfaldet viste, at hele Befolkningstilvæksten i de sidste 5 Aar var kommet Danskerne til gode.

I Februar 1913 aflagde Kong Christian X et Besøg i Berlin, hvor han blev modtaget med store Hædersbevisninger. Ved Gallataflet betegnede Kejser Vilhelm II det som sit og sin Regerings „oprigtige Ønske og faste Vilje at pleje og udvikle Forholdet mellem vore Lande i gensidig Interesse og til begge Folks Vel". Det var svært at faa Regeringens Politik til at rime sig med denne Udtalelse. Efter Paalæg fra Berlin blandede den tyske Gesandt sig paa en meget stødende Maade i indre danske Anliggender, bl. a. ved at paatale Brugen af en Læsebog i danske Skoler, antyde tyske Ønsker med Hensyn til danske Ministres Møder og Taler m. m. I Nordslesvig skærpedes Voldsregimentet som paavist med Undtagelseslove, Forfølgelser imod de Hjemløse og andre Politiovergreb. Da 1914 oprandt, var der ikke som 25 Aar tidligere Tale om, at Festerne til Minde om de preussiske Sejre i 1864 skulde afholdes under Former, som ikke saarede Befolkningens Følelser.

Midt i Juni 1914 samledes Sønderjyderne til Aarsmøde i Haderslev. Enigheden var genoprettet. Aarsmødet havde aldrig været bedre besøgt, og Aarsberetningerne viste, at Stillingen aldrig havde været stærkere. Tyskerne havde i de foregaaende Maaneder fejret Hertugdømmernes Løsrivelse fra Danmark med glimrende Sejrsfester og paa dem talt Ord om Befrielse fra et dansk Voldsregimente, dansk Aag og dansk Trældom, som maatte saare og krænke alle danske Sønderjyder. Med Henblik derpaa nedlagde den nordslesvigske Rigsdagsmand under varm Tilslutning af Aarsmødets over ti Tusinde Deltagere en skarp Protest imod „den paa Tyskernes Fester atter og atter tilbagevendende hule Tale om, at vi i 1864 er blevet befriet fra et dansk Aag, et dansk Voldsregimente eller, som Byraadet i Slesvig har udtrykt det, fra dansk Trældom": „Vi vil i Dag vidne, saa det kan høres over hele Norden og dybt ned i Tyskland:

Den nordslesvigske Befolkning har aldrig følt sig tynget af et dansk Aag, den nordslesvigske Befolkning har aldrig sukket under et dansk Voldsregimente, den nordslesvigske Befolkning har aldrig baaret dansk Trældomsmærke!

Vore Fædre har tværtimod altid haft blide Kaar under det milde danske Regimente. Det kunde Preusserne ved deres Ankomst se af vor Landsdels høje Kultur, dens sunde sociale Forhold, dens betydelige Velstand.

Vore Fædre har kunnet glæde sig ved stor personlig Frihed i den

danske Tid. Det kan de indvandrede preussiske Bureaukrater den Dag i Dag spore i vore ranke Rygge og vore stive Sind, i vor kraftige Vilje og vort høje Mod.

Vore Fædre følte sig derfor lykkelige under det danske Styre. Og de følte for halvtredssindstyve Aar siden Løsrivelsen fra Danmark, som de følte sig knyttet til med Modersmaalets Baand, med tusindaarige Minder og med Hjertets dybeste Følelser, som den største Ulykke, der kunde times vort Land."

Efter derpaa at have talt om Aaret som et Mindeaar, et Kampaar og et Arbejdsaar og paavist Fremgangslinjerne i den nationale Udvikling, lod han sin Tale udmunde i Slutningsstroferne af det storslaaede Digt, som Hostrup i 1867 skrev „Til Fjenden":

„Du kan vel kro Dig af Døgnets Kaar
og af Sejren, de har Dig skabt;
men Du fører en Kamp imod tusind Aar,
og i den har Du visselig tabt!"

Litteratur.

„Sønderjydske Aarbøger" 1889 f. f. indeholder foruden talrige historiske og politiske Afhandlinger en Oversigt over Aarets vigtigste Begivenheder.

Oversigtsværker er: *„Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie"* (1901), *„Sønderjylland". Red. af Svend Dahl og Axel Linvald* (2 Bd. 1919), *„Sønderjylland som det er". Ved Anker Kirkeby og E. Schack* (1920). Nordslesvigs Historie efter 1864 er skildret i *H. P. Hanssen-Nørremølle: „Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864—88", A. D. Jørgensen: „Den nationale Stilling i Nordslesvig i Anledning af Traktaten af 11. Oktober 1878"* (1880), *M. Mackeprang: „Nordslesvig 1864—1910"* (1910) (I tysk Oversættelse til 1911), *H. Rosendal: „Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland II.* (1912). *Arne Møller: „Sønderjylland efter 1864"* (1919). Köllerpolitikken behandles af H. P. Hanssen i Sønderjydske Aarbøger 1903—05; jfr. desuden *„Gewalt geht vor Recht" Hrsg. von Arminius* (ɔ: Pastor Jacobsen, Skærbæk) (1905). De vigtigste Indlæg i „Tiedjebevægelsen" er *Johs. Tiedje: „Die Zustände in Nord-Schleswig"* (1909), *„Nordslesvig. En Forhandling i Ugebladet Die christliche Welt mellem Vald. Ammundsen, Martin Rade og Johs. Tiedje". Overs. af V. Ammundsen.* (1909). Fredsforeningens Organer var „Stimmen aus Nordschleswig" (1910—13) og „Nordschleswig" (1912—14) begge udg. af Pastor J. Schmidt.

De kirkelige Forhold er skildret af *N. Hansen: „Statskirkens Fortyskning"* (Sønderj. Aarb. 1913), *H. Tonnesen: „Indre Mission og Nordsles-*

vig" (1913), *Thade Petersen: „De sønderjydske Frimenigheders Historie"* (1921), *H. Tonnesen: „Nordslesvigsk Kirkeliv 1880—1920"*.

Mellem Levnedstegninger eller Erindringer af ledende Personligheder kan nævnes: *F. Nørgaard: „Rigsdagsmand H. P. Hanssen"* (1919), *Vilh. La Cour: „Jens Jessen" (1913), H. P. Hanssen: „Gustav Johannsen som Parlamentariker* (Sønderj. Aarb. 1902), *Martha Ottosen: „Ruths Far"* (G. J.) (1907), *H. Kau: „Jens Peter Junggren" (1894), Morten Eskesen: „Hans Krügers Saga"* (4. Udg. 1902), *H. R. Hiort Lorenzen: „Krüger i Berlin"* (Sønderj. Aarb. 1907—08), *P. Skau: „Minder fra mit Liv og min Tid"* (1909). — Af tyske Levnedsskildringer fremhæves *Chr. v. Tiedemann: „Aus sieben Jahrzehnten"* I (1905), *Th. Kaftan: „Erlebnisse und Beobachtungen"* (1924).

IV

DET DANSKE FOLKS LIVSVILKAAR 1864—1914

AF *P. MUNCH.*

Fra Wienerfrede
Danmarks Grænser
godt 40,000 km², som
Befolkning, der bebo
tæt ved 2,900,000. Og
paa Landet.

I 1864 laa *Hovedsta*
Kampen havde staaet i
skedne spredte Forstæd
laernes By. Paa Hove
5,000 Huse, de fleste med
fem Gange saa stort, og d
gerantallet var vokset fr

Ude i Landet, hvor
Indbyggere, laa nu helt
1864, Odense, der da hav
senere naaet tæt op mod
til op mod 70,000. Mang
spredte Huse, var hele By
der i Esbjerg et Par Gaar
By paa c. 20,000 Indbygge
68 Huse; i 1914 talte selv
over 7,000 Indbyggere. D
og Huse, der samlede
Udenfor Landsbyen laa
af større eller mindre Pa
Haver og endelig hist og
drede senere var talrige L
delsmejeri og Købmandsfo
dertiden smaa Fabriksanl

ALMINDELIGE TRÆK.

Fra Wienerfreden i 1864 til Verdenskrigens Udbrud i 1914 ændredes Danmarks Grænser ikke. Da Krigen brød ud, var Danmarks Omraade godt 40,000 km², som det havde været halvtreds Aar tidligere. Men den Befolkning, der beboede dette Omraade, var vokset fra c. 1,700,000 til tæt ved 2,900,000. Og denne Fremgang i Folketal havde sat sit Præg paa Landet.

I 1864 laa *Hovedstaden* endnu inden for de Volde og Grave, hvorom Kampen havde staaet i Frederik III's Tid. Uden for Voldene laa nogle beskedne spredte Forstæder; kun Frederiksberg begyndte at blive en Villaernes By. Paa Hovedstadens Omraade var der dengang omkring 5,000 Huse, de fleste med kun een eller to Etager; i 1914 var Husenes Tal fem Gange saa stort, og de fleste af dem var nu paa fem Etager; Indbyggerantallet var vokset fra c. 190,000 til c. 614,000.

Ude i Landet, hvor der den Gang laa *Smaabyer* med faa Tusind Indbyggere, laa nu helt anselige Købstæder. Landets næststørste By i 1864, Odense, der da havde c. 15,000 Beboere, var et halvt Aarhundrede senere naaet tæt op mod de 50,000, medens Aarhus var vokset fra 13,000 til op mod 70,000. Mangt et Sted i Landet, hvor der dengang kun laa spredte Huse, var hele Byer vokset frem. Ved Tressernes Begyndelse var der i Esbjerg et Par Gaarde og nogle enkelte Huse; i 1914 var Esbjerg en By paa c. 20,000 Indbyggere. I 1864 var der i Herning Sogn 33 Gaarde og 68 Huse; i 1914 talte selve Herning, der nys var erklæret for Købstad, over 7,000 Indbyggere. Den Gang bestod *Landsbyerne* af nogle Gaarde og Huse, der samlede sig om Kirke, Skole, Kro og Gadekær. Udenfor Landsbyen laa Herregaarde og Proprietærgaarde omgivne af større eller mindre Parker og Skove, nogle Gaardmandsbrug med Haver og endelig hist og her nogle Husmandsbrug. Et halvt Aarhundrede senere var talrige Landsbyer vokset stærkt til. Nu var der Andelsmejeri og Købmandsforretning, Manufakturhandel, Værksteder, undertiden smaa Fabriksanlæg, Telefonstation. Mange Steder saa man

Vandtaarne, Elektricitets- og Vandværker. Hyppigt var der en Jernbanestation. Udenfor laa nu som før Herregaarde, Proprietærgaarde og Bøndergaarde. Men Husmandshjemmene var blevet mange flere. Tit var en af de gamle Herregaarde delt ud i mange smaa Brug; Hovedgaarden var undertiden blevet Højskole eller Husmandsskole. De jyske Heder, der i 1864 laa næsten ubeboede hen som store Ødemarker, var i 1914 bleven opdyrket og oversaaet med Huse eller dækket med ny, af Mennesker plantet Skov.

Færdselsveje af ny Art gennemkrydsede ved vort Aarhundredes Begyndelse Landet. I 1864 var der af Jernbaner kun Linjerne fra København til Helsingør, Klampenborg og Korsør, samt en Bane fra Aarhus mod Vest til Skive med en lille Banestump fra Langaa til Randers. Det var i alt ca. 200 Kilometer. I 1914 var der 4,000. Landevejsnettet var i 1914 i Hovedtrækkene det samme som et halvt Aarhundrede forud. Men overalt langs de større Landeveje og tit ogsaa langs Bivejene var der nu rejst Rækker af *Telegraf- og Telefonpæle.* I 1865 var der 15-1600 Kilometer Telegraflinje, i 1914 3,700, og Telefonnettet var kommet til som noget helt nyt. *Færdslen paa Landevejene* havde skiftet Karakter. Ved Periodens Begyndelse færdedes dér Fodgængere og Hestekøretøjer, tit ogsaa store Flokke af Kreaturer og tætte Skarer af Gæs, der dreves mod Syd for at sælges i Tyskland. Efter Aarhundredskiftet var disse Flokke forsvundet; men mellem Fodgængerne blandede sig nu en Vrimmel af Cyklister, og mellem Hestekøretøjerne et voksende Tal af Automobiler.

Ogsaa *Kysterne* havde mange Steder skiftet Udseende. Fjorde var udtørret, lange Hofder og Dæmninger havde rejst sig til Værn mod Havet; talrige Havne var anlagt; nogle var store som Esbjergs og Skagens, andre var smaa beskedne Fiskerihavne og Landingspladser.

De 1,700,000 Mennesker, der i 1864 levede i Danmark, var ikke ligelig fordelt over Landet. Paa Øernes 14,000 km² boede 950,000, paa Jyllands 26,000 kun 750,000. Øerne var den frugtbare fra gammel Tid mest udviklede Del af Landet, Jylland den lidet frugtbare, i mangt og meget tilbageblevne Del af Riget. Inden for Jylland gik Forskellen igen; det sydlige Østjylland: Aarhus, Randers og Vejle Amter havde mere end dobbelt saa mange Beboere paa hver km² som de to udprægede Vestkystamter: Ribe og Ringkøbing; mellem dem stod Viborg, Aalborg, Thisted og Hjørring Amter. Men var Jylland tilbage i Udvikling, saa var det til Gengæld Mulighedernes Land.

I Danmarks 75 Købstæder og Handelspladser levede i 1864 omkring 410,000 Indbyggere eller godt 24 % af den hele Befolkning. Deraf boede 190.000 i Hovedstaden, Frederiksberg og Sundbyerne medregnet. I Jylland var der i Byerne kun 105.000, noget mindre end i Øernes Byer,

selv naar Hovedstaden ikke regnes med. København var Landets eneste betydelige By. Odense kom nærmest med 15,000, Aarhus med 13,000; af de andre var kun Aalborg og Randers paa over 10,000.

Af Danmarks 1,700,000 Indbyggere kan det regnes, at rigelig 900,000 levede af Jordbrug, omkring 430,000 af „Produkters Forædling og Forarbejdning“, ɔ: Industri og Haandværk; godt 100,000 levede af Handel, og omtrent lige saa mange af de „immaterielle Erhverv“; et halvt Hundred Tusind havde „deres Næring af Søen“; lige saa mange levede som Pensionister og Kapitalister; og endelig var der et lignende Antal Almissenydende. Tyendet er her regnet til det Erhverv, hvortil det var knyttet, uanset om det deltog i selve Erhvervet eller var Husgerningstyende. Ikke lidt over Halvdelen af Folket levede da af Jordbrug, og omkring en Fjerdedel af Haandværk og Industri; de andre Grupper talte hver kun faa Procent.

FØRSTE AFSNIT.

LANDBRUGET I TRESSERNE.

1 Herremænd, Gaardmænd, Husmænd og Daglejere i Tresserne.

Landbruget var i 1864 endnu mere end senere Danmarks Hovederhverv. Det forsørgede c. 190,000 Familier og c. 900,000 Personer. Men det var langtfra, at Jorden var ligelig delt mellem dem. Der var *Godsejere* og *Proprietærer* med over 12 Tdr. Hartkorn, *Gaardmænd* med mellem 1 og 12 Tdr. Hartkorn, og *Husmænd* med mindre end een Td., men dog med saa meget, at Driften af egen Jord var det væsentlige for dem; og endelig var der *Daglejere, Arbejdsmænd* og *Indsiddere*, der kun havde en ganske lille Jordlod, ofte kun en Have, undertiden end ikke det. Grænsen mellem dem og Husmændene var vanskelig at trække; sædvanlig satte man den ved 2 Skpr. Hartkorn, men mange Husmænd havde ikke saa lidt Arbejde for andre, og mange Daglejere fik forholdsvis meget ud af deres smaa Jordstykker. Taget i store Træk kan man regne, at der var 17—1800 Godsejere og Proprietærer, medens de tre andre Grupper: Gaardmænd, Husmænd og Daglejere var omtrent lige talrige med 60—70,000 Familier hver. Herregaardene havde omtrent 52,000 Tdr. Hartkorn, Bøndergaardene c. 280,000, Husmandsbrugene kun noget over 30,000; Daglejernes Smaalodder var tilsammen nogle faa Tusind Tdr. Hartkorn. Herregaardene og Bøndergaardene med tilsammen 330,000 Tdr. Hartkorn forsørgede henved 70,000 Herremands- og Gaardmandsfamilier med c. 300,000 Personer, 150,000 Tjenestefolk og i alt væsentlig c. 60,000 Daglejerfamilier med c. 200,000 Personer, tilsammen da 650,000 eller to for hver Td. Hartkorn. Husmandsbrugene med noget over 30,000 Tdr. Hartkorn forsørgede 60,000 Familier med 250,000 Personer eller otte for hver Td. Naar Familiemedlemmernes Tal for hver Familie efter Opgivelserne er saa meget større i Gaardmands- end i Husmands- og Daglejerklassen, beror dette navnlig paa, at Gaardmandsbør-

nene oftest blev hjemme, medens vi træffer en stor Del af Børnene fra Husmænds- og Daglejerhjem blandt de 150,000 Tjenestefolk, der tjente til deres Ophold paa Gaardene.

Den Ulighed, der viser sig, naar man deler Landbefolkningen i Grupper efter de Brug, hvormed de arbejdede, træder endnu skarpere frem, naar der spørges om selve Ejendomsretten. Adskillige store Landbrug tilhørte samme Besidder, og Ejerne af de store Herregaarde var desuden de egentlige Ejere af et stort Antal Gaardmands- og Husmandsbrug, der dreves af „*Fæstere*". Der var i 1864 12—13,000 Fæstegaarde med c. 68,000 Tdr. Hartkorn, henved 20,000 Fæstehuse med c. 7,000 Tdr. Hartkorn. De 17—1800 større Jordbesiddere var saaledes med deres 52,000 Tdr. Hartkorn i Virkeligheden Ejere af over 120,000 Tdr. Hartkorn, eller en Trediedel af Landets samlede Hartkorn.

Disse 17—1800 *Herremænd* var Overklassen blandt danske Landbrugere. De hørte med blandt Landets fine Folk og var skarpt adskilt fra Bondestanden. Men ogsaa i deres Kreds var der Forskel paa store og smaa. Forrest blandt dem træffer vi de *egentlige Jorddrotter:* Grever, Baroner og Besiddere af Stamhuse og Fideikommisgodser. For dem gjaldt særegne Arveregler, fastsatte med det Maal for Øje at holde Jorden sammen. De var ikke mange, 79 i alt, men de ejede 14—15,000 Tdr. Hartkorn som fri Selvejerjord og nogle og tyve Tusind Tdr. Hartkorn Fæstejord, hvis Brugere betalte Afgifter til dem. De største Grevskaber var paa et Par Tusind Tdr. Hartkorn, Fæstejorden medregnet.

Besidderne af disse Storgodser spillede en fremtrædende Rolle i Danmarks politiske og sociale Liv. Hyppigt hentedes Ministre fra deres Kreds; de var stærkt repræsenteret i Rigsdag og i Amtsraad. Sammen med de andre Herremænd, hvis selvskrevne Førere de var, beherskede de Landsting og Amtsraad. De havde en fremskudt Plads ved Hoffet, opfattedes som den Kreds af Mænd, der stod Kongen nærmest. De havde større og solidere Rigdom end nogen anden Gruppe af Folket. I deres Hjemegn blev de hver for sig ligesom Midtpunktet for hele Udviklingen. Paa Slottet førtes et livligt selskabeligt Liv; her mødtes Egnens Herremænd, Proprietærer og Embedsmænd.

Paa Herresædet fandtes et talrigt Tjenerskab til Herskabets Opvartning. Ved dets Fod laa ikke sjældent en hel lille By med Embedsmænd, Godsforvaltere, Læge, Handlende og Haandværkere, hvoraf de fleste boede til Leje i Huse tilhørende Godset. Hovedgaardens Jord dyrkedes dels ved Hjælp af Tyende, dels med Daglejere, der boede tæt omkring Hovedgaarden i smaa tit meget beskedne Lejehuse. Foruden den Besætning, der krævedes til Jordens Drift, holdtes et betydeligt Antal fine Køre- og Rideheste. Store Parker og Skove omgav Slottet, og Jagten spillede en meget stor Rolle i Besiddernes Liv; de største og livligste

Selskaber var Jagtselskaber, hvor Tjenestefolk og Daglejere som Klappere drev Vildtet sammen for Godsherren og hans Gæster.

Landets største Jorddrot var *Grev Frijs*, Konsejlspræsident fra 1865 til 1870 og ogsaa efter den Tid længe den Politiker, hvis Ord i afgørende Øjeblikke vejede tungest. Grevskabet *Frijsenborg* havde i 1848 omfattet c. 400 km², et Omraade omtrent som Falster. En Snes Aar senere var imidlertid to Trediedele af Fæstegodset solgt fra og Salgssummerne var blevet til baandlagt Fideikommiskapital. Ved Begyndelsen af Tresserne

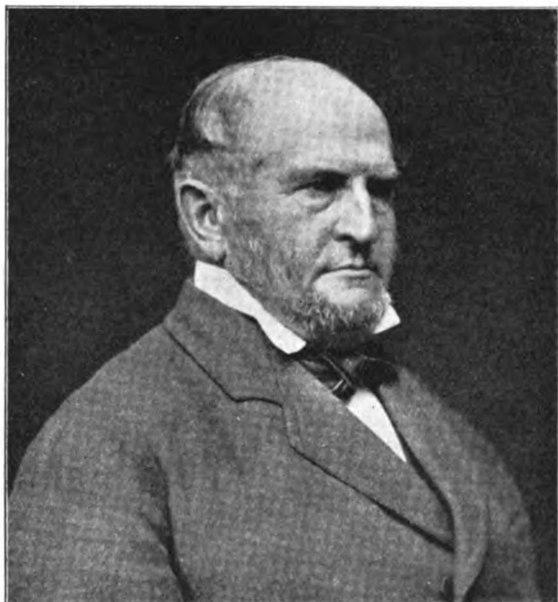
Frijsenborg.

omfattede Godset en halv Snes Herregaarde, spredt i fire jyske Amter. Det var store Gaarde med Teglværker, Møller, Kroer o. s. v.; den største af dem, selve Frijsenborg, der ligger tæt ved Aarhus, havde 78 Tdr. Hartkorn. Af Fæstegods var der endnu 1500 Tdr. Hartkorn tilbage, men i de følgende Aar gik Salget af Fæstegods hurtigt; derved øgedes ikke blot Fideikommiskapitalen, men ogsaa Hovedgaardsjorden; Loven af 1861 om Salg af Fæstegods gav nemlig Ejeren Ret til at inddrage under Hovedgaarden een Td. Hartkorn Fæstegaardsjord for hver ni Tdr., der solgtes. I en Rundkreds omkring Frijsenborg med 2 Mils Radius laa 8,000 Tdr. Land Skov, længere mod Syd i Vejle Amt, omkring Herregaarden Boller 2,000 Tdr. Skov. 29 Kirker hørte til Grevskabet, og store Tiendeafgifter ydedes til dette.

Som saa mange andre af Tidens Herremænd var Grev Frijs en Foregangsmand i Landbruget. Nye Avlsbygninger rejstes, Jorden dræ-

nedes, Maskinanlæg af forskellig Art fandt Sted, Beplantning og Opdyrkning af hidtil ubenyttet Jord foregik i stor Stil, og Besætningerne øgedes og forbedredes stærkt. Godsejerens Indtægter svarede dertil. I Fortegnelsen over Indkomstskatteyderne fra 1868 træffer vi i Skanderborg Amt en Skatteyder med en Indtægt paa 214,000 Rdl. Det er Landets Konsejlspræsident og dets rigeste Mand, Grev Frijs.

I alt var Herregaardene gennemsnitlig een for hvert Sogn, men der var mange Sogne uden Herregaard, og adskillige med flere. Tættest laa de paa Øerne, den frugtbareste Del af Landet. Der var her over 1000 Herregaarde; i Jylland med det dobbelte Landomraade kun 7—800. Gennemgaaende var Øernes Herregaarde større; de havde 34,000 Tdr. Hartkorn, Jyllands kun 18,000. Færrest og mindst var Herregaardene ude mod Vest, i Thisted, Viborg, Ringkøbing og Ribe Amter.

Edw. Tesdorpf (1817–89).
Godsejer og Landøkonom.
Fotografi fra Firserne.

Herregaardene havde en *Førerplads* i Tidens Landbrug. Ny Fremgangsmaader optoges der adskillig hurtigere end paa Bøndergaardene. De gav Eksemplet og fandt siden Efterligning hos Gaardmændene. Det gjaldt ikke blot de store Lensbesiddere, men ogsaa mange Herremænd, der ikke havde en saa fremtrædende Stilling. Førende blandt dem paa Landbrugets Omraade blev i disse Aar en Købmandssøn fra Hamburg, *Edw. Tesdorpf*, der efterhaanden samlede en halv Snes Herregaarde, navnlig paa Falster og Lolland. Hans Godser blev som en Række Forsøgsstationer; i en Aarrække var han den egentlige Leder i Landbrugets faglige Organisation; han knyttede til sig de Videnskabens Mænd, der ved denne Tid fik saa stor Betydning for Landbruget; og han gjorde, hvad der stod i hans Magt for at udbrede Kundskab blandt store og smaa Landmænd, lærte dem at tage Videnskaben i deres Erhvervs Tjeneste.

Saa betydningsfuld en Plads Herregaardene end indtog, var dog *Bondergaardene Hovedgruppen* inden for det danske Landbrug. De var op mod 70,000 i Tal med 280,000 Tdr. Hartkorn, godt 30,000 paa Øerne med 150,000 Tdr. Hartkorn, 40,000 i Jylland med 130,000. Jordomraadet var større i Jylland end paa Øerne, Hartkornet mindre. Ogsaa her var der mange Grader i Størrelsen. Gaardene fra 8—12 Tdr. Hartkorn kom Proprietærgaardene nær; de var dog ikke mange, i alt 3,800, altsaa rigelig dobbelt saa mange som Herregaardene; de havde tilsammen 36,000 Tdr. Hartkorn, mindre end Herregaardene, men mere end de 60,000 Husmandsbrug. Hovedgruppen var de middelstore Gaarde fra 4—8 Tdr. Hartkorn, 25,000 i Tal med 145,000 Tdr. Hartkorn, over Halvdelen af alt Bondehartkorn. Næsten lige saa talrige, et Par og tyve Tusind, var Gaardene med 2—4 Tdr. Hartkorn; de havde 65,000 Tdr. H. Smaagaardene med 1 til 2 Tdr. gled jævnt over i Husmandsbrugene. De talte i alt 20,000 med 28,000 Tdr. Hartkorn; de fleste af dem laa i Jylland.

Flertallet af Bøndergaardene var i *Selveje* eller i *Arvefæste* med Ret for Fæsterne til at sælge og pantsætte, hvilket i Virkeligheden var ensbetydende med Selveje. Men endnu fandtes dog 12—13,000 *Fæstegaarde*, der tilsammen havde 68,000 Tdr. H.; over tre Fjerdedele af dem fandtes paa Øerne. Det var ikke særlig smaa Gaarde, tværtimod fortrinsvis Gaarde med over 4 Tdr. H. Fæsteforholdet medførte dels et vist Afhængighedsforhold til Herremanden, dels forskellige Afgifter. Efter „Danske Lov“ skulde Fæsteren være „sin Husbond og hans Fuldmægtig i hans Fraværelse hørig og lydig“; Husbonden var som en Formynder, for hvem Bonden ikke maa „fordølle nogen vigtig eller Ejendommen angaaende Sag.“ Fæstet var sædvanlig paa Livstid, ɔ: baade Fæsterens og hans Enkes Livstid; der betaltes ved Tiltrædelsen en *Indfæstningssum* og siden hvert Aar *Landgilde;* nogle faa Fæstegaarde havde endnu Pligt til at yde en Del af deres Afgift i Form af *Hoveriarbejde;* der var dog i 1861 kun halvandet Hundrede Gaarde, hvor dette Hoveri havde nævneværdigt Omfang; desuden var der c. 1800 Gaarde med nogle Smaaydelser. I de følgende Aar svandt Hoveriet hurtigt; i 1881 havde kun 14 Gaarde Hoveri af Betydning, 5—600 Gaarde en Del Smaaydelser.

Efter Loven var det Herremanden, der var Fæstegaardens Ejer, men for Bevidstheden stod det dog, som om Fæsteren havde en vis Medejendomsret. Naar Fæsteren eller hans Enke døde, *skulde* Gaarden fæstes ud igen, Herremanden kunde ikke inddrage den under Hovedgaarden, og det var den gængse Opfattelse, baade hos Fæstere og Herremænd, at Fæsternes Arvinger havde en moralsk Ret til at overtage Ejendommen paa rimelige Vilkaar. Nogle Hundrede Gaarde var Ar-

vefæstegaarde uden Ret til at sælge og pantsætte; de skilte sig fra de andre ved, at Fæsteren var sikker paa, at Fæstet gik til hans Arvinger.

Afhængighedsforholdet, hvis Karakter, selv efter den gamle Lovgivning, var meget ubestemt, tabte sin Betydning, efterhaanden som alle praktiske Forpligtelser var fæstnet i Lovparagraffer. De økonomiske Byrder var ikke særlig store; efter Opgørelser for et Par Hundrede i 60'erne bortfæstede Gaarde var den gennemsnitlige Indfæstningssum 7—800 Kr. pr. Td. H., den aarlige Afgift omkring et halvt Hundrede Kr. pr. Td. H. Tit sad Fæstebonden bedre ved sin Gaard end Selvejerbonden, der havde stiftet Gæld ved Overtagelsen og siden maaske øget den. Alligevel herskede der en dyb Uvilje over for Fæsteforholdet. Fæstebonden, der til daglig færdedes sammen med Selvejeren, følte Fæsteforholdet som en Nedværdigelse, en Rest fra den ikke meget fjerne Tid, da Afhængigheden over for Herremanden var anderledes stor. Desuden var Fæsterne i nogen Grad prisgivet Tilfældet; nogen Sikkerhed for, at Arvingerne kom til at overtage Gaarden, havde de ikke. Forbedringer havde man ikke rigtig Lyst til at foretage; det kunde jo ske, at de kun blev til Gavn for Herremanden.

Atter og atter blev der af Bøndernes Talsmænd paa Rigsdagen rejst Krav om *Afskaffelse ved Lov af Fæstevæsenet*, og de nationalliberale Politikere var ingenlunde uvillige dertil; denne gammeldags Ordning passede ikke med deres almindelige Tankegang. Men det lykkedes dog ikke Bønderne at faa gennemført en Tvangsafløsning. De opnaaede kun en Række Love, der opmuntrede til frivillig Afløsning. Den Opmuntring, der laa i Loven af 1861, skærpedes ved Loven af 1872, der bestemte, at Retten til at inddrage en Niendedel af den Hartkornsmængde, der hørte til de solgte Ejendomme, skulde bortfalde, hvis man ikke inden 1880 havde solgt 10 %, inden 1885 36, inden 1890 54, inden 1895 72 og inden 1900 90 % af den Fæstejord, der endnu fandtes i 1861; dog beholdt man Retten, hvis man før 1880 havde solgt tre Femtedele, og vilde Bønderne ikke antage et rimeligt Tilbud, bortfaldt ikke derfor Herremandens Ret. Den Betaling, Fæstebønderne i Tresserne ydede for at blive Ejere, var ikke ringe; sædvanlig laa den omkring to Trediedele af Prisen i det frie Marked. Undertiden skete Salget ikke til almindeligt Selveje, men til *Arvefæste* med Ret til at sælge og pantsætte; der kom da til paa Ejendommen at hvile en Arvefæsteafgift ikke meget forskellig fra de Prioritetsrenter, de fleste andre Ejere havde at betale.

De større Gaardmænd havde et anseligt Tyendehold og benyttede ogsaa hyppigt Daglejere; de mindre Gaardmænd dyrkede i det væsentlige deres Jord ved Familiens Arbejde med lidt fremmed Hjælp i Ny og Næ. Men hvad enten Gaardmændene var Selvejere eller Fæ-

stere, hvad enten de ejede nogle Tønder Hartkorn og havde 30—40 Kreaturer, eller de kun havde en Td. H. og en halv Snes Kreaturer, de dannede dog tilsammen „*Bondestanden*". De havde en stærk Følelse af, at de hørte sammen. En stor Del af dem havde ganske tilfredsstillende Kaar, men de følte sig ikke som Overklasse. De stod i bevidst Modsætningsforhold til Herremændene, Embedsmændene og det egentlige „Borgerskab", i Byerne. De mente, og ikke uden Grund, at disse fornemme Folk saa ned paa dem.

Bondestandens Oplysning stod ikke højt, maalt med Nutidens Maalestok. Den tvungne Skoleundervisning havde dog virket i et halvt Aarhundrede; saa godt som alle kunde de læse og skrive, og ikke helt faa havde erhvervet sig anselige Kundskaber. Just i disse Aar brød Folkehøjskolerne igennem; en meget stor Del af Bondeungdommen erhvervede ved nogle Maaneders Ophold paa en af disse Skoler nogen Kundskab, megen Lærelyst og Læreevne og ikke ringe Almeninteresse.

I *det politiske Liv* spillede Gaardmændene allerede nu en betydelig Rolle. „Bondevennerne", der snart blev til „det forenede Venstre", bares af Gaardmandsstanden. Ved Krigens Slutning mønstrede Partiet omkring Halvdelen i Rigsraadet og Rigsdagens Folketing, samt i Rigsdagens Landsting. Den nye Forfatning af 1866, der gav Herremænd og velhavende Købstadsfolk Flertal i Landstinget, føltes af Bønderne som en sviende Uret. Gennem Aartier stod de støt og fast sammen for at faa Oprejsning derfor. De beherskede i denne Forfatningskampens Tid i det store og hele Folketingets Flertal og havde en anselig Styrke i Landstinget. Derimod var det uden for deres egen Kreds den herskende Opfattelse, at hverken de eller de Mænd, der talte deres Sag, var værdige til at tage Plads i Regeringen. I Sogneraadene raadede derimod, i alt Fald efter Kommunalloven 1867, Gaardmændene ubestridt. I Landbrugets faglige Organisationer, Landboforeningerne, havde Bønderne begyndt at gøre sig gældende; foreløbig var det dog Herremænd og Proprietærer, der her førte an.

De større Gaardmænd var ganske velstillede, men deres Liv var dog til daglig præget af stor Sparsommelighed. Det var almindeligt, at Ejeren og hans Familie spiste sammen med Daglejere og Tyende, og i mange Gaarde levede man meget tarveligt. Ved festlige Lejligheder kunde der derimod udfoldes en ikke ringe Overdaadighed. Da kom hengemte Højtidsdragter frem, og da var der Overflod af Mad og Drikke til de talrige Gæster.

Gaardmandsstanden gled jævnt over i *Husmandsstanden*. De omkring 60,000 Husmænd var omtrent ligelig fordelt mellem Jylland og Øerne. Omkring 40,000 med nogle og tyve Tusind Tdr. H. var Selvejere, de andre 20,000 med 7,000 Tdr. H. var Fæste- eller Lejehusmænd.

Disse fandtes især paa Øerne ved de store Herregaarde, og de udførte sædvanlig en Del Lønarbejde, selv om Jordbruget var deres Hovederhverv. Fra gammel Tid havde det været Skik, at Husene *fæstedes* bort paa Livstid ligesom Gaardene, men der var dog ogsaa en Del Huse, som gaves i Leje paa kort Tid, og den Opfattelse var nu blevet den sejrende, at Godsejerne havde Ret til at bortfæste Huse paa kort Tid. Forskellen mellem Fæste- og Lejehusmændenes Kaar udviskedes derved i nogen Grad.

Husmændenes Livsvilkaar var yderst beskedne. De dyrkede deres smaa Jordlodder uden anden Hjælp end Familien, og deres voksne Børn var som Regel ude at tjene. De gjorde sig kun lidet gældende. I Politik fulgte de Gaardmændene, for saa vidt de ikke følte sig saa afhængige af Herremanden, at de fandt det fornødent at stemme som han ønskede. Det var endnu ved denne Tid yderst sjældent, at Husmænd deltog i det offentlige Liv. I Folketinget sad sædvanlig omkring 30 Gaardmænd, i Landstinget et Dusin, men derimod var Husmænd paa Tinge en sjælden Undtagelse. Heller ikke i Landbrugets Foreningsliv tog de Del. Nogen Husmandsbevægelse fandtes ikke, og der spores i det hele i Tidens Drøftelser ikke nævneværdig Interesse for denne Befolkningsklasse. Deres Børn modtog den sædvanlige Folkeskoleundervisning sammen med Gaardmændenes Børn, men medens Gaardmandsbørnene derefter hyppig sendtes paa Højskole, kom Husmandsbørn kun undtagelsesvis paa disse.

Langt større Interesse var der for „*Daglejerne*", som havde saa lidt Jord, at de i det væsentlige maatte søge deres Ophold ved Arbejde for andre. De var omkring 60,000 Familier. Det var vanskeligt at drage Grænsen mellem Daglejere, knyttede til Landbruget, og Arbejdsmænd ved Haandværk og Industri ude paa Landet, og endnu vanskeligere er det at komme til Klarhed over de forskellige Grupper, i hvilke Daglejerne var delt. Det kan dog siges, at omkring Halvdelen selv ejede Hus, en Fjerdedel var Lejehusmænd og en Fjerdedel „Indsiddere", der boede i Hus hos andre. Knap Halvdelen af det hele Tal havde lidt Jord; fortrinsvis bestod denne Gruppe af Selvejere, men en Del af Lejehusmændene havde dog ogsaa smaa Jordstykker. Selvejerne var flest i Jylland, ligesom der dér var forholdsvis flere, der havde Jord. Det rene Landarbejderpræg var stærkest paa Øerne med de mange Herregaarde.

Daglejernes Kaar var Genstand for mange Overvejelser i Aarene nærmest efter Krigen, navnlig i Begyndelsen af 70'erne. Det var en Tid med rask Udvikling i Landbruget og stigende Priser, og den socialistiske Bevægelse, der ved denne Tid brød frem i Byerne, satte ogsaa i Landarbejderkredse, om end forbigaaende, tilstrækkelig stærke Spor

til, at der vaktes Uro hos Herremændene. En Række Undersøgelser af Landarbejderkaar fandt Sted. I 1871 samlede den unge virksomme Nationaløkonom *Falbe-Hansen*, væsentlig gennem „Ugeskrift for Landmænd“, Oplysninger om Landarbejdernes Lønninger, i 1872 omfattede en indenrigsministeriel Undersøgelse af Arbejdsforholdene ogsaa Landarbejderne, og i 1878 foretog den kyndige Iagttager, Lægen *Th. Sørensen*, en Undersøgelse af Forholdene i Hedeegnene.

Paa Grundlag af disse Undersøgelser kan det siges, at i 70'ernes første Aar var, hele Landet taget under eet, Dagløbnnen for en Landarbejder paa egen Kost omkring 1 Kr. 20 Øre, medens den var noget over det halve, naar han var paa Husbondens Kost. Med 330 Arbejdsdage gav det c. 400 Kr's. Aarsfortjeneste paa egen Kost. For Kvinder var Dagløbnnen omkring to Trediedele af Mændenes. Lønningerne var imidlertid meget forskellige Sommer og Vinter, og de skiftede meget fra en Egn til en anden. Ved Akkordarbejde kunde Lønnen sættes noget op. Det var sjældent, at en Daglejer havde Arbejde hele Aaret, sædvanlig nævnes 280 Dage; men det var almindeligt, at Konerne arbejdede med, navnlig i Høsttiden, og det samme gjaldt hyppigt de lidt ældre Børn. Tit blev Arbejderne hjulpet lidt med gammelt Tøj, billig Kørsel, billig Mælk o. s. v. Arbejdstiden opgøres til 11 Timer om Sommeren, 8½ om Vinteren. Der var saa temmelig Enighed om, at Lønnen var meget knap. Det tør antages, siger Falbe-Hansen, „at det i de fleste Egne vil være muligt for en Arbejderfamilie, dog kun ved Anvendelse af den yderste Orden og Sparsommelighed, at skaffe Ligevægt til Veje mellem Indtægt og Udgift, undertiden kan der da blive lidt til Luksusforbrug, i Reglen maa der gaas ned til det absolut Nødvendige.“ Forudsætningen for hans Betragtninger er dog, at Familien kun bestaar af to voksne og to Børn, og at ogsaa Konen tjener en Del. Ofte medfører det sidste, tilføjer han, at hun forsømmer Hus og Børn, tit og mange Gange ogsaa, at hun bliver drikfældig.

I et Foredrag i „Det kgl. Landhusholdningsselskab“ i Foraaret 1872 hævdede Falbe-Hansen, at det nu var fornødent ved en samlet Kraftanstrengelse at løfte Arbejderklassen over den Kløft, der adskiller Proletariatet fra en selvstændig, kraftig Arbejderstand. Der kræves nu et Omslag som det, der en Menneskealder tidligere skete i Englands Fabriksdistrikter. „Ikke alene af humane Grunde, ogsaa for Landmændenes Fordels egen Skyld vil det være rigtigt at forbedre Lønnen,“ erklærer han, og han føjede til: „Ogsaa af Hensyn til de politiske Forhold kan det være nødvendigt at foretage en Forandring. Magten ligger i Virkeligheden i Almuens Haand, den mangler kun at blive organiseret for ogsaa at bruge den, og denne Organisation er allerede begyndt. Naar de bedre stillede Samfundsklasser, Arbejdsgiverne, ikke tager Sa-

gen i deres Haand, turde det vise sig, at Arbejderne selv tager Haand i med at løse Sagen paa en Maade, der er lige fordærvelig for alle Samfundsklasser." Han anbefalede at øge Fortjenesten ved Akkord og at modvirke de tidlige Ægteskaber. Fattigvæsenet bør ordnes, saa det bliver „en mild og barmhjertig Institution" for dem, der kommer til det uden egen Skyld, men „et Skræmmebillede for de Dovne og Letsindige." Alderdoms- og Sygekasser bør opmuntres, Skolen forbedres, der bør gives Præmier til Koner, som holder deres Hjem rent og hyggeligt; Brændevinen bør bekæmpes.

Forsamlingen, der væsentlig bestod af Herremænd og Proprietærer, var stærkt optaget af Emnet, og der blev livlig Diskussion. Blandt Talerne var den gamle *C. N. David, Edw. Tesdorpf* og en Gaardmand, Landstingsmand *L. S. Schiøler*. Tesdorpf anbefalede at lade alle Arbejdere faa „en liden Andel i Aarets Netto-Udbytte."

Denne Tanke optoges af en af Tidens mest interesserede Godsejere, Baron *Zytphen-Adeler* til Dragsholm, der stod Venstre nær. Under Indtryk af nogle Forsøg paa et mecklenburgsk Gods indførte han i 1873 Udbetaling til Arbejderne af et vist Udbytte i Forhold til Aarets Nettofortjeneste. Han angav som Maal at give Arbejderne Lejlighed til „at sikre sig en sorgfri Stilling ved Flid og Udholdenhed," men forbeholdt sig i øvrigt „at lede Driften efter eget Tykke", uden nogen som helst Kontrol. Han opstillede Regler for, hvor stor en Del af Udbyttet Arbejderne skulde have, og hvilken Procentdel deraf der skulde tilfalde hver enkelt, afpasset efter hans Arbejdes Art. Særlig Flid skulde særlig paaskønnes, en Fjerdedel af Beløbet skulde sættes i Sparekassen, Syge- eller Alderdomskassen. Det første Aar blev der 2300 Rdl. at fordele; Forvalteren fik 230, Smeden 13, Karle og Piger hver 6—7 Rdl. En Kone, der var mødt til Arbejde trods stærkt Snevejr, fik i særlig Præmie 6 Rdl. o. s. v. I 1873 holdt Zytphen-Adeler Foredrag om sit Forsøg i Godsejerforeningen. „Der er i Tiderne," sagde han, „Strømninger imod det Bestaaende, som maa bringes i Leje, fordi de ellers ville voxe saaledes, at de bryde alle Bolværk." Han nævner Faren for Strejke i Høsttiden. Men hans Standsfæller fulgte ikke Eksemplet, end ikke Tesdorpf. Da Zytphen-Adeler døde 1878, faldt Systemet bort ogsaa paa hans Gods.

Et Billede af *Landarbejdernes Livsvilkaar* giver de Besvarelser, der i 1872 fremkom ved Indenrigsministeriets Undersøgelser. I mangt og meget gælder de ogsaa Husmændene, selv om disses Kaar alt i alt var noget bedre. En særlig fyldig Skildring findes i det Svar, som skyldes Forpagteren paa Tranekær Ladegaard. Han regner, at en Arbejder tjener c. 190 Rdl., Kone og Børn c. 30. I Leje af Hus med Have giver han 9 Rdl; omtrent 160 Rdl., altsaa over 70 % af det hele, gaar til Fo-

den. Der er fem Maaltider: *Davren*, der bestaar af Øllebrød og, „naar Flæsk haves, da ogsaa Flæsk", to Gange *Mellemmad*, een om Formiddagen, een om Eftermiddagen; det er „Smørrebrød, i Reglen belagt med Kjød eller Ost", *Middagsmad*, een eller to Retter, og *Aftensmad:* „Grød eller Smørrebrød, vel ogsaa imellem Kartofler." „Hvor tilstrækkelige eller knappe disse Maaltider ere, retter sig efter Kaarene, og disse retter sig atter efter Mandens og særlig Konens økonomiske Evner, Ordenssans o. s. v." Han gaar ud fra, at Arbejderen har et Par Høns, en Gris og undertiden en Ko, „som han faar fodret og græsset paa lempelig Maade." Til Klæder gaar henved 50 Rdl.; om Lædersko hedder det, at de købes „imellem, om Raad haves", ellers maa man nøjes med 2 Par Træsko til hver Person; Støvler regnes kun til Manden, og kun „eet eller to Par i hans hele Levetid." Konen faar „en Hvergarns Kjole eller Klokke hverandet Aar." Til Brændsel gaar endelig 14 Rdl. „Tobak og Brændevin maa bortfalde, med mindre dertil kan falde lidt af ved Extrafortjeneste." Til Indbo og Inventar er der intet. Skat betales ikke, til Undervisning er der ingen Udgift. Sædvanlig er Arbejderne i Gæld til Arbejdsgiveren. Aarsagen er: „Mangel paa Fremsynethed i den unge Alder. Den rigelige Løn, der gives de ugifte Tjenestefolk, navnlig af Mandkjønnet, forbruges i Reglen efterhaanden; saa gifter man sig stundom meget tidlig og faar et Par uden for Ægteskab avlede Børn i Medgift; det er Alt." Forbrugsforeningerne kan ikke vinde frem, dels fordi de forlanger kontant Betaling, dels fordi man frygter, at den ene skal faa at vide, hvad den anden bruger.

Fra Jyllands Hede træffer vi Eksempler fra 70'ernes Slutning. Et af dem gælder en Arbejdsmand, der selv har Hus med Jord, som regnes at være 1600 Kr. værd. Der er Mand og Kone og en Datter paa 8 Aar, samt Mandens Fader. Lejligheden bestaar af 2 Værelser, Køkken og Bryggers; der er en Td. Land, hvorpaa han holder 4 Faar med Lam. Manden har for fast Arbejde Aaret rundt Kosten og 260 Kr., Konen tjener 60 Kr., Faarene giver 67. Udgifterne regnes til 390 Kr., hvilket jo meget nær svarer til Indtægten; de 337 Kr. eller over 80 % er gaaet til Maden, Huset koster jo intet, til Klæder er i det Aar, Opgørelsen gælder, intet udgivet; Brændsel har kostet 20 Kr., Tobak 9 Kr., og Brændevin 21; til Skat er gaaet 1 Kr. 33 Øre, til Forsikringspræmie 2 Kr.

Den sidste Gruppe af dem, der havde deres Ophold ved Landbrug, var *Tjenestefolkene*. De var omkring 150.000 og fandtes næsten alle paa Herregaardene og hos Gaardmændene. Hvorledes de fordelte sig mellem større og mindre Ejendomme, vides ikke. Noget over Halvdelen var Mænd. Det var gennemgaaende unge Mennesker, der siden blev Husmænd eller Daglejere. Nogle af dem var Gaardmandsbørn, men de allerfleste kom fra Husmands- og Daglejerfamilierne. Deres

retslige Stilling var bestemt ved Tyendeloven af 1854. De regnedes for at staa under en Art Formynderskab og var ikke selvstændige Personer; selv om de naaede Valgretsalderen, 30 Aar, fik de derfor ikke Valgret. De havde sædvanlig Skudsmaalsbog, der fulgte dem fra Plads til Plads. De fæstedes almindeligt paa et halvt Aar. De havde ingen regelmæssig Frihed og kunde ikke forlade Huset uden særlig Tilladelse. De skulde vise Husbonden Lydighed; mandligt Tyende var underkastet Hustugt indtil det 18. Aar, kvindeligt indtil det 16. Om deres Logis fandtes ingen Regler, men om Kosten hed det, at de kunde forlade Tjenesten, hvis de vedblivende fik „slet eller utilstrækkelig Kost."

Den *aarlige Løn* opgjordes i 1872 til 125 Kr. for Karle og 70 Kr. for Piger; helt unge Mennesker mellem 13 og 18 fik det halve af Karlelønnen. Som Helhed kan det siges, at Tyendet havde haardt Arbejde og var udsat for megen Vilkaarlighed. Hverken Loven eller Skik og Brug værnede derimod. Dog var der i mange Tilfælde et vist Kammeratskab mellem Gaardmændene og deres Tjenestefolk.

2. Landbrugets Driftsforhold i Tresserne.

Dansk Landbrug var i 60'erne i afgjort Fremgang. Fra Trediverne var det i det hele og store gaaet frem. Grunden var lagt for det Gennembrudsarbejde, som fandt Sted i Aarene efter Krigen.

Omkring 64 % af Danmarks Areal var Landbrugsareal; det var 4½ Million Tdr. Land. Resten, 2½ Million Tdr., var Søer, Hede, Klitter, Skov, Moser, bebyggede Grunde, Veje og lign. Af Landbrugsarealet var c. 1,9 Million Tdr. paa Øerne, 2,6 Million i Jylland. 3,8 Millioner Tdr. Land var „under Plov", Resten var stedsevarende Græs: Enge, Fælleder, Overdrev o. s. v. Det Areal, der var under Plov, dyrkedes efter *Kobbelbrugssystemet;* sædvanlig brugtes 8 Marks-Drift: 1 Mark Vintersæd, godt 3 Marker Vaarsæd, 3 Kløver- og Græsmarker og knap 1 Mark Brak. Man var begyndt at *dræne* Jorden ved Bortledning af overflødigt Vand gennem lukkede Drænrør; i 1866 var dog endnu kun drænet 175,000 Tdr. Land. Derimod var *Merglingen* allerede vidt fremme. Anvendelsen af *Gødning* var utilstrækkelig. Kreaturholdet var ikke stort nok til at skaffe fornøden Gødning; Opbevaringen af Gødningen var, bortset fra Herregaarde og Proprietærgaarde, endnu meget mangelfuld. Kunstgødning anvendtes kun lidt. Der foregik en Art Rovdrift, ved hvilken Kornudbyttet var sat højt op, men som vilde hævne sig, hvis den gennemførtes i en længere Aarrække.

Af Jorden under Plov anvendtes 46,5 % til Kornareal, 1,9 % til Rodfrugter, 3,9 % til andre Høstarealer, 38,4 % til Grøntfoder og Græs

og 9,93 % til Brakarealer. Havre og Byg optog hver omkring en Tredie-del af Kornarealet, Havre noget over, Byg noget under; Rug dyrkedes paa henved en Fjerdedel. Den beskedne Rest deltes mellem Hvede og Blandsæd. Paa Øerne havde Byg og Hvede en mere fremtrædende Plads end i Jylland. Rodfrugtarealet dyrkedes med Kartofler, hverken Foderroer eller Sukkerroer anvendtes. Under „andre Høstarealer“ skjuler sig en broget Blanding: Ærter, Vikker, Bønner, Boghvede, Spergel, Humle og Hør.

Den samlede Kornproduktion er af *Falbe-Hansen* for Aarene 1863—68 beregnet til 19 Millioner Tdr. aarlig, omtrent dobbelt saa meget som 30 Aar tidligere; den første nøjagtigere Opgørelse er fra 1875, da Kornhøsten opgjordes til 20 Millioner Tdr.

Maskiner benyttedes kun lidt i Landbruget. Mest udbredt var Saa- og Tærskemaskinerne, og saa smaat begyndte man at anvende Mejemaskiner, navnlig paa Herregaardene. *Avlsbygningerne* forbedredes meget i denne Tid.

Kreaturstyrken i Danmark var i Tresserne i Forhold til Befolkningen større end i andre europæiske Lande, men den var betydelig mindre end nu. Antallet var, angivet i runde Tal: Heste 350,000, Hornkvæg 1,200,000, Faar 1,900,000, Svin 400,000.

Af Hornkvægbesætninger var der c. 1800 paa over 50; det svarer omtrent til Herregaardenes Tal; fra 6 til 49 var der c. 70,000, omtrent saa mange, som der var Gaardmænd. Fra 1—5 var der 100,000 Hornkvægsbesætninger; det svarer nogenlunde til Husmændene og de Daglejere, der havde lidt Jord. En betydelig Del af Hornkvæget var Stude; Mælkeribruget havde langtfra en saadan Betydning, som det siden fik. Paa Herregaardene var der i de sidste Aartier anlagt tilfredsstillende *Mejerier* under Ledelse af holstenske Mejerister og Mejersker. Paa Bøndergaardene stod Renlighed og Behandling endnu for langt tilbage til, at de kunde levere godt Smør. Man skelnede skarpt mellem „Herregaardssmør“ og „Bondersmør“. I Udlandet var dansk Smør i Vanry; en Del Herregaardssmør solgtes i England, men ofte maatte man sælge det som „Kieler Butter“.

Svineproduktionen begyndte at spille en Rolle, men den var dog endnu ikke kommet til Gennembrud; Faarene var stadig de talrigste Husdyr; man lagde særlig Vægt paa Uldproduktionen.

Fjerkræet regnedes ikke ret med til Landbruget. Det passedes af Kone og Børn, og Indtægten gik tit til deres Smaaudgifter. Gæs og Ænder spillede en større Rolle end senere, Høns en mindre. Biavlen lagde man en Del Vægt paa; i 1866 optaltes 139,000 Bistader.

Landbruget var i Stand til at *forsyne den danske Befolkning* med de fornødne Levnedsmidler, og desuden gik allerede nu betydelige *Vare-*

mængder til Udlandet. I de første 5 Aar efter 1864 var den gennemsnitlige Overskudsudførsel af Landbrugsvarer i Millioner Kr.:

Korn og Kornvarer	36,5
Levende Kreaturer	13,4
Fedevarer	11,5

Det vigtigste *Marked* for dansk Korn var England, derefter kom Norge, og ogsaa Sverige aftog en Del. Af Heste udførtes gennemsnitlig i disse Aar 8,000 mere, end der indførtes, af Hornkvæg 40—50,000, af Svin ligeledes 40—50,000. Af Faar og Lam var der ogsaa i det første Par Aar efter Krigen en Merudførsel, men derefter holdt den foreløbig op. Heste, Kreaturer og Svin gik langt overvejende til Tyskland.

Blandt Fedevarerne var allerede da *Smørret* den vigtigste Udførselsvare. Overskudsudførselen var c. 40,000 Tdr. aarlig til en Værdi af omkring 7—8 Millioner Kr. Smørret gik især til England. Af *Flæsk* udførtes for c. 3 Millioner Kr., i det væsentlige til England, en Del dog ogsaa til Norge og Sverige. I øvrigt udførtes lidt Kød, en Del Uld og nogle Huder og Skind.

Indførsel af Foderstoffer og Gødning fandt saa godt som ikke Sted. Dog indførtes en Del Majs.

Landejendommenes *Gennemsnitspris,* som den fremgaar af stedfundne Salg, var i de to sidste Aartier før Krigen i 1864 steget til det dobbelte. I det første Femaar efter Krigen var den, Besætning og Inventar medregnet, gennemsnitlig mellem 4,700 og 4,800 Kr. pr. Td. H. Paa Øerne var den 5,700, i Jylland kun 4,100. Inden for Femaaret var der en stærk Stigning; man begyndte med 4,200, endte med 5,300. Værdistigningen skyldtes for en Del Stigningen for Bygning, Inventar og Besætning, men ogsaa selve Jorden steg stærkt. Prisen var ikke saa lidt større for Gaardene over 12 Tdr. Hartkorn end for de almindelige Bondergaarde. For Femaaret opgøres den for Herregaardene til over 6,000 Kr., for Bondergaardene til omkring 4,500. Det er utvivlsomt Udtryk for, at Herregaardene var i bedre Drift, bedre forsynet med Bygninger, Inventar og Besætninger.

Gaar man ud fra den ved Salgene tilkendegivne Værdi, 4,700—4,800 pr. Td. H., skulde Landejendommenes samlede Værdi være omkring 1700 Millioner Kr. Prioritetsgælden, der hvilede paa Ejendommene, synes at kunne regnes til c. 500 Millioner Kr. Den var i stærk Vækst. Der laantes til Køb af Fæstegaard, til Forbedring af Bygninger, Besætning og Redskaber, ligesom ved Deling af Gaardene mellem Børnene. Den Del af Gælden, der fremkom ved Overgangen til Selveje, blev det andre Landbrugere, Godsejerne, der fik til gode. Prioriteringen var ordnet og lettet ved de i Frederik VII's Tid oprettede *Kreditforeninger.*

Dansk Landbrug stod i 1864 stærkt rustet til at drive Udbyttet op i gode Tider og til at møde daarlige Tiders Vanskeligheder ved mere intensiv Udnyttelse af Landets Hjælpekilder. Faa Aar i Forvejen var *Landbohøjskolen* blevet oprettet som det videnskabelige Centrum for alle Studier af Værdi for Landbruget. Dertil kom fra Tresserne de nye Landbrugsskoler. „Det kgl. Landhusholdningsselskab“ virkede ogsaa i disse Aar med megen Energi. Man organiserede Landmandsforsamlinger med Udstillinger, ansatte Landbrugskonsulenter, fremmede Uddannelsen, navnlig i Mælkeridrift, foranledigede Udgivelse af Landbrugstidsskrifter og Lærebøger i Landbrug. Desuden fandtes rundt om i Landet *Landboforeninger*, der i mindre Stil virkede med samme Maal for Øje som Landhusholdningsselskabet. Ogsaa faglige Foreninger med begrænset Formaal begyndte at dukke op. Først og sidst var der en helt anden Modtagelighed til Stede i Befolkningen, end der før havde været. Af særlig Betydning blev her Folkehøjskolerne og Provinsbladene, der efterhaanden naaede ud i de fleste Gaardmandshjem.

ANDET AFSNIT.

LANDBRUGETS UDVIKLING 1864—1914.

1. Arealets Udvidelse og Behandling.

Paa snart sagt alle Omraader bragte Aarene nærmest efter 1864 det Gennembrud, der blev Indledningen til den storstilede *Fremgang*, som i det følgende halve Aarhundrede fandt Sted i dansk Landbrug. Ofte er dette Gennembrud sat i direkte Forbindelse med Indtrykket af Krigen og af Tabet af det danske Sønderjylland. Der er deri en Overdrivelse. Den Fremgangsbevægelse, som var indledet med Landboreformerne i det 18. Aarhundrede, var afbrudt ved Krigen 1807—14, men den genoptoges i Trediverne, og den fremmedes stærkt ved Begivenhederne omkring 1848 og det Røre, disse vakte i Bondestanden. Den fortsattes helt naturlig efter 1864. Den fik øget Fart ved Videnskabens og Teknikens Fremgang og i en Aarrække ogsaa ved gode Konjunkturer paa Verdensmarkedet. Med rigtigt er det, at Følelsen af, at nu gjaldt det at vinde Oprejsning for det tabte, bidrog til yderligere Anspændelse af Kræfterne.

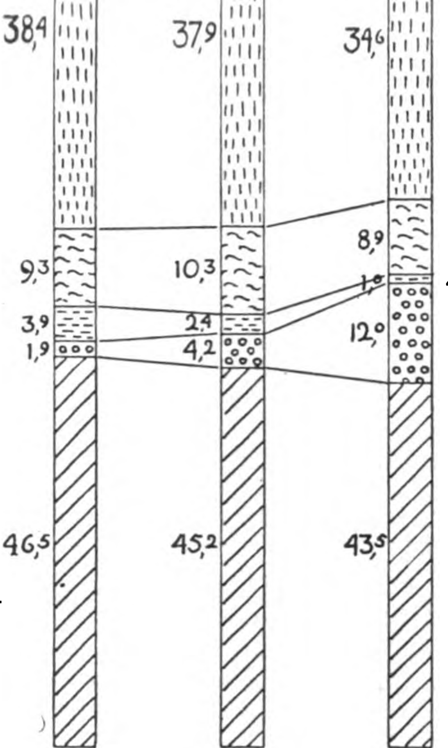
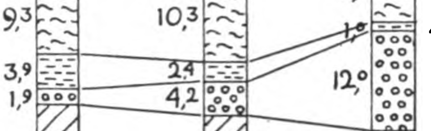
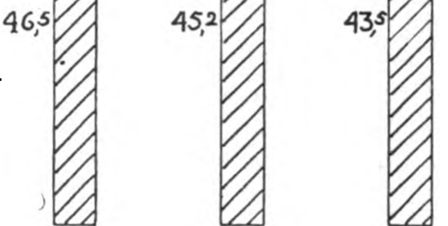
Oprejsningen kunde opnaas direkte ved Udvidelse af det *dyrkede Areal*. Det danske Sønderjylland er c. 4,000 km². I Nordjylland laa 7,400 km² udyrket, deraf 5,800 km² Hede og 600 km² Klitter. Fra 1864 til 1914 voksede det samlede Landbrugsareal med 4,400 km², deraf omtrent 4,000 i Jylland. Samtidig var Skovarealet i Jylland vokset med 1400 km².

I lange Tider havde Hederne ligget udyrkede hen, kun med spredt Beboelse paa særlig gode Pletter. Lyngen dækkede dem, og det var en almindelig Opfattelse, at Opdyrkning var en haabløs Opgave. Fra Midten af det 18. Aarhundrede havde det ene Tilløb fulgt paa det andet. Tyske Kolonister var indkaldt dertil; hist og her var der plantet Skov. Meget mislykkedes dog, og den Opfattelse, at der intet var at udrette, blev blot stærkere. I Frederik VII's Tid skete en Række spredte Forsøg,

men først efter 1864 kom de afgørende Begivenheder. I 1866 stiftedes *„Det danske Hedeselskab"*. De drivende Kræfter var Prokurator *N. G. C. Morville*, der hørte til i Hedeegnenes Hovedstad, Viborg, *M. Drewsen*, Ejer af Silkeborg Papirfabrik, *R. Westenholz*, Ejer af Mattrupgaard, hvorunder hørte 300 Tdr. Land Hede, og endelig *Enrico Dalgas*, en Officer, som havde en ledende Stilling ved de Vejanlæg, der i denne Tid fandt Sted i de Dele af Jylland, som hidtil havde været længst tilbage. Dalgas blev Sjælen i Selskabets Arbejde, og hans nøje Kendskab til Hedens Naturforhold blev afgørende for de store Resultater. Allerede i de første Udtalelser fra 1866 hævdede han, at af de c. 6,000 km² Hede var omtrent de 4,000 egnet til Opdyrkning. Det er noget nær den Del, som siden er opdyrket. Selskabet fik Pengemidler dels fra private, dels og i stærkt stigende Grad fra Staten. Det kom til at virke væsentlig som oplysende og vejledende, men dog ogsaa i betydeligt Omfang ved at give Eksemplet. Et Hovedmiddel blev *Kanalanlæg*, hvor Aaforholdene tillod det. Derved muliggjordes store Overrislinger, som gav Græsset Liv og dræbte Lyngen; saaledes skabtes Enge, paa hvilket det var muligt at holde Kreaturer; endnu større Strækninger dèr omkring kunde derefter holdes opdyrkede ved Hjælp af Gødningen. Ivrigt ledte man efter *Mergel*, og der anlagdes Smaabaner, ved Hjælp af hvilke Mergelen kunde spredes rundt i Hedeegnene. Endelig foretoges store *Plantninger*. Nogle iværksattes af Selskabet selv, andre fremkom paa dets Initiativ og med dets Støtte, og en Del deraf, navnlig de større blev foretaget direkte af Staten. Mange Vanskeligheder maatte imidlertid overvindes. Kun nogle bestemte Naaletræarter var anvendelige, og de værdifuldeste af dem angrebes ofte, naar de blev noget ældre, af forskellige Svampe; de buskagtige Bjergfyrarter, der bedst kunde klare sig, var kun af ringe Værdi. Stort direkte Udbytte naaedes derfor aldrig; men Plantningerne fik Værdi ved at give Læ. Ogsaa i Flyvesandsomraaderne ved Vestkysten, i *Klitterne*, anlagdes betydelige Plantager.

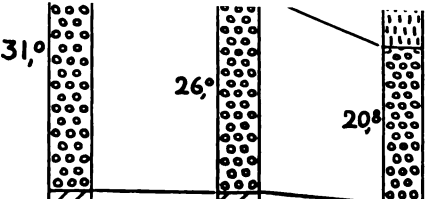
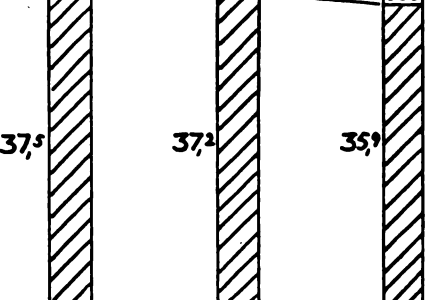
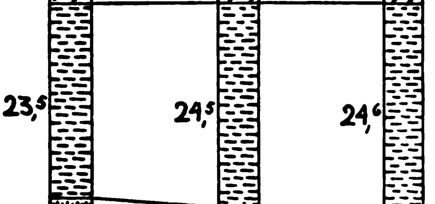

E. Dalgas (1828—94).
Hedeselskabets Stifter.
Fotografi fra 1870'erne.

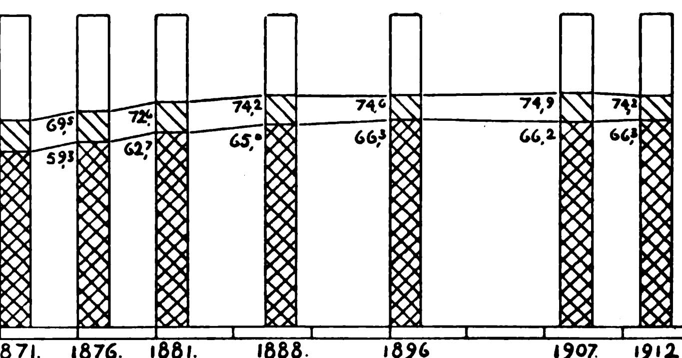
Benyttelsen af Kornarealet 1866—1907.
Rodfrugtarealet vokser paa Bekostning af alle de andre.

Se Teksten S. 347.

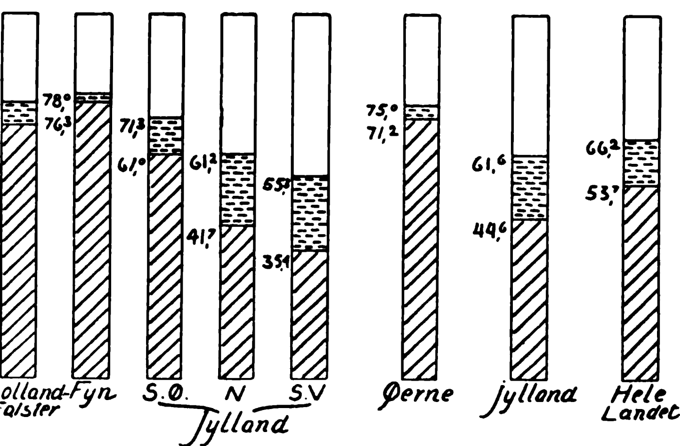

Benyttelsen af det dyrkede Areal 1866—1907.
Blandsæd trænger frem, særlig paa Bekostning af Byg.

derPlov

dyrkede Areal i Procent af hele Arealet 1861—1912.
Stigningen foregaar før 1888.

pdyrket 1907.
odyrket 1866-1907.
et dyrkede Areal i 1866

Det dyrkede Areal i Procent af hele Arealet.
vejende Del af Opdyrkningen er foregaaet i Jylland.

Se Teksten Side 347.

Yderligere øgede
Lammefjord og Kol
ger. De sidste bevar
veproduktionen. Tør
Landbohjem, og eft
nyttelse af de større
Samtidig voksede
2,100,000 ha under P
5,000 km², næsten en
dels den nyopdyrkede
Plov.

Haand i Haand me
af det Areal, der allere
Bøndergaardene; fra
Omraade i 1881 naaet
langsommere; op imod
det drænede Areal laa
øget Fart; midt i Halv

I Benyttelsen af Are
gælder dog ikke for *Kor*
der er under Plov, har
blev ved at optage over
ved nogle og tyve Proc
paa Rugens Bekostning.
ned fra henved en Tredie
og Bælgsæd sammen, de

Langt vigtigere blev d
trængte den frem indtil
naaet fra 2 % til 5; men o
14 %; Plads dertil fik ma
samt af de særlige Afgrø
Begrænsning af Brakarea

Fra Kobbelbruget gik
tillod en stærkere Udnytt
nøjedes man med 2—3, og
Jorden blev grundigere ve
Tromler. Saaningen forbe
at Fordeling og Tæthed a
Sædekorn og Frø udsøgtes
uden gødedes Jorden langt
turholdet saa stærkt, at *Na*
ligere Mængde end hidtil, o

Yderligere øgedes Arealet ved *Udtørring* af Søer og Fjorde, saaledes Lammefjord og Kolindsund, samt ved Opdyrkning af *Mosestrækninger*. De sidste bevarede i øvrigt en ikke ringe Betydning gennem *Tørveproduktionen*. Tørv blev ved at være et vigtigt Brændsel i de fleste Landbohjem, og efterhaanden fandt en mere forretningsmæssig Udnyttelse af de større Tørvemoser Sted.

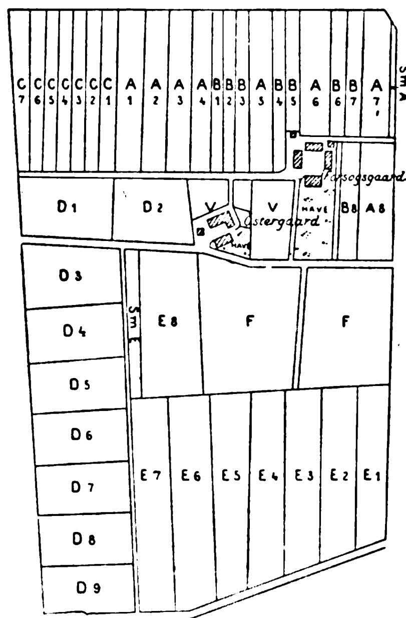
Samtidig voksede ogsaa det egentlig dyrkede Omraade. I 1866 var 2,100,000 ha under Plov, i 1912 2,600,000 ha. Det er en Forøgelse med 5,000 km², næsten en Fjerdedel af Arealet fra 1866. Forøgelsen skyldes dels den nyopdyrkede Jord, dels at Fælleder, Kær o. s. v. toges under Plov.

Haand i Haand med Erobringen af nyt Omraade gik en Forbedring af det Areal, der allerede var opdyrket. *Dræningen* tog Fart ogsaa paa Bøndergaardene; fra nogle faa Procent i Tresserne var det drænede Omraade i 1881 naaet op til 21 % af Arealet; siden blev Bevægelsen langsommere; op imod 1914 var man naaet til 26 %. To Trediedele af det drænede Areal laa paa Øerne. Ogsaa *Merglingen* fortsattes med øget Fart; midt i Halvfemserne var Halvdelen af Landet merglet.

I Benyttelsen af Arealet skete betydningsfulde Forskydninger. Dette gælder dog ikke for *Kornets* Vedkommende. Omkring 45 % af det Areal, der er under Plov, har Aar efter Aar været benyttet til Korn. Havren blev ved at optage over en Trediedel af Kornarealet, Rugen holdt sig ved nogle og tyve Procent, Hveden gik først lidt ned, siden noget op paa Rugens Bekostning. Den væsentligste Ændring var, at Byg gik ned fra henved en Trediedel til en Femtedel; det var Blandsæden, Korn og Bælgsæd sammen, der rykkede frem.

Langt vigtigere blev den nye Dyrkning af *Rodfrugter*. Kun langsomt trængte den frem indtil midt i Halvfemserne; da var Rodfrugtarealet naaet fra 2 % til 5; men derefter tog den Fart; før 1914 var man oppe paa 14 %; Plads dertil fik man ved Indskrænkning af Græs og Grøntfoder samt af de særlige Afgrøder: Spergel, Boghvede o. s. v. og endelig ved Begrænsning af Brakarealet.

Fra Kobbelbruget gik man efterhaanden over til et *Vekselbrug*, der tillod en stærkere Udnyttelse af Jorden. I Stedet for 3—4 Aar Græs nøjedes man med 2—3, og Brak blev lidet anvendt, Bearbejdelsen af Jorden blev grundigere ved Anvendelsen af bedre Plove, Harver og Tromler. Saaningen forberedtes ved Brug af Maskiner, der bevirkede, at Fordeling og Tæthed af Korn og Frø blev tilfredsstillende; bedre Sædekorn og Frø udsøgtes gennem videnskabeligt ledede Forsøg. Desuden gødedes Jorden langt mere end før. Fra Firserne øgedes Kreaturholdet saa stærkt, at *Naturgødning* blev til Raadighed i langt rigeligere Mængde end hidtil, og dens Opsamling og Opbevaring forbedre-

Forsøgsmark paa Danmarks første Forsøgsstation for Plantekultur, Tystofte ved Skelskør, oprettet 1886. Efter H. C. Larsen: »Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur«.

des stærkt ved vandtætte Staldgulve og Moddingspladser. Op mod 1914 var saadanne anlagt i over Halvdelen af alle Landbrug af nogen Betydning. Samtidig begyndte Anvendelsen af *Kunstgødning.* I 70'ernes første Aar var man naaet til aarlig at indføre 16 Millioner kg; paa dette Tal blev man staaende til op i Firserne, hvorefter Mængden øgedes Aar for Aar. I 90'erne var den fordoblet, og i de sidste Aar før 1914 var den 14 Gange større, ikke mindre end 225 Millioner kg. Med største Iver undersøgtes nu, hvilke Gødningsarter der gav bedst Udbytte efter Jordens Beskaffenhed og Afgrødens Art, og gennem Landbrugstidsskrifter og Aviser spredtes Kendskabet til Videnskabsmændenes Resultater vidt ude i Befolkningen. Den Rovdrift, der havde fundet Sted i de sidste Tiaar før 1864, var nu holdt op.

2. **Produktionens Fremgang.**

Tilsammen bevirkede den hele Række af Fremskridt i Landbruget, at baade Høstudbytte og Kreaturhold kunde øges i høj Grad. For hver Tønde Korn, der saaedes, høstedes nu flere Tønder end før. For Hvede steg Foldene fra 11 i 70'ernes sidste Femaar til mellem 15 og 16 i Femaaret før Verdenskrigen; for Byg og Havre var Stigningen en lignende; for Rug var den derimod kun ringe, hvilket delvis skyldtes, at denne Kornsort spillede en Hovedrolle paa de nyopdyrkede Hedearealer, der kun kunde give ringe Udbytte.

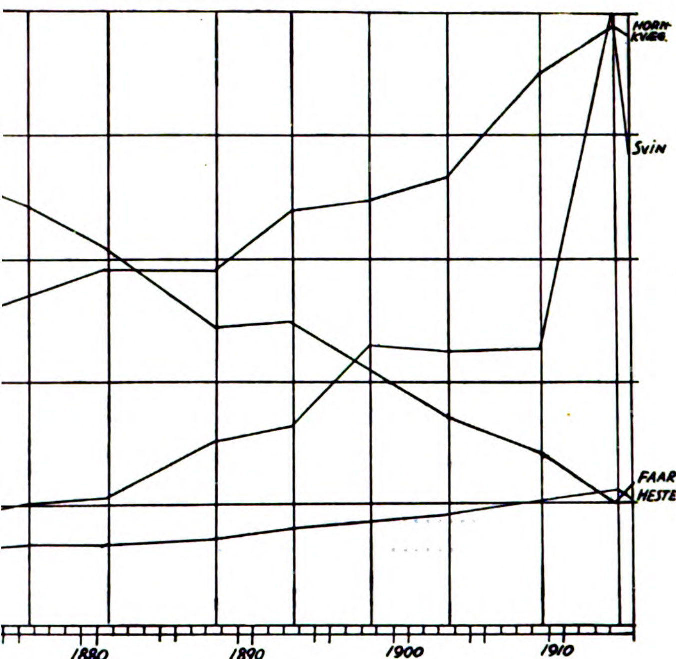
Fra 1864 til henimod 1880 synes det, at selve Kornproduktionen ikke er væsentlig forøget; Fremgangen i disse Aar ligger hovedsagelig i den begyndende Roeproduktion. Fra 1875 findes der Beregninger over den samlede Høst, angivet i Afgrøde-Enheder, som er beregnet ved Omregning af de forskellige Kornafgrøder, Rodfrugter, Kartofler og Hø efter

deres Foderværdi. Efter disse Opgørelser er Antallet af Afgrøde-Enheder vokset fra 2,83 Millioner i Femaaret 1875—79 til 5,31 i Femaaret 1910—14. Det er meget nær en Fordobling, og sammenlignet med Høsten i Tressernes sidste Aar er det utvivlsomt den fulde Fordobling. Fremgangen viste sig i alle Grupper; for Korn er den saaledes fra 2,20 til 2,89 Enheder, for Hø fra 0,45 til 0,71; langt den største Fremgang findes dog for Rodfrugternes Vedkommende, den er fra 0,18 til 1,71. I tilsvarende Grad voksede Kreaturbestanden. Regner man med Kreaturenheder i følgende Forhold: 1 Hest = 3, 1 Stk. Hornkvæg = 1, et Faar = 1/6, et Svin = 1/4, faar vi i Tresserne 2,5 Mill. Enheder, i 1914 4,9. Det er atter tæt ved en Fordobling. Inden for Kreaturbestanden er der imidlertid sket en stor Forskydning. Tallene er disse:

	1866	1914
Heste	353,000	568,000
Hornkvæg	1,194,000	2,463,000
Svin	382,000	2,497,000
Faar	1,875,000	515,000

Den stærke Fremgang falder paa Hornkvæg, der er fordoblet i Tal, og Svin, hvis Mængde er næsten 7-doblet; derimod er Faarene, som ikke kunde give tilsvarende Udbytte, gaaet stærkt ned i Antal. Samtidig har Fjerkræet faaet økonomisk Betydning. Høns og Kyllinger udgjorde i 1888 5 Millioner, i 1914 15 Millioner, og Ændernes Tal var i samme Tidsrum vokset fra 6—700,000 til en Million.

Den fordoblede Høst forslog ikke til Brødkorn for den øgede Befolkning og til Foder for den fordoblede Kreaturstyrke. Medens man i Tresserne kunde udføre Korn og næsten ikke indførte andre Foderstoffer, maatte man fra Midten af Firserne indføre baade Korn og en stadig voksende Mængde af Foderstoffer. I Tressernes sidste Femaar anslaas *Overskudsudførselen* af Korn til en aarlig Værdi af 38 Millioner Kr.; i 1910—13 regnedes *Overskudsindførselen af Korn og Foderstoffer* til 164 Millioner Kr. Forklaringen er, at Dyrene nu fodredes langt kraftigere end før. Alligevel hvilede saa vel Befolkningens Forbrug af Korn som Kreaturholdet vedblivende aldeles overvejende paa Landets egen Høst. Denne beregnedes i Aarene før 1914 til en aarlig Værdi af omtrent 700 Millioner eller 4—5 Gange Værdien af den samlede Indførsel af Korn og Foderstoffer. Menneskenes Forbrug spillede en beskeden Rolle; det ansloges i Tiden op mod 1914 til 12 % af det hele Forbrug af Korn og Foderstoffer; deraf gik de 10 % til Brød, og de 2 % til Øl og Brændevin. Ringe var ogsaa den Del af den samlede Rodfrugtafgrøde, der gik til Menneskeføde; den bestod af 1/4 af Kartoffelavlen samt Sukkerroerne, der udgjorde 5—6 % af den samlede Roeavl.

…llet af de forskellige Husdyrarter og Forholdet mellem dem fra 1866 til 1914.

Fodring af Kreaturerne gav en endnu stærkere Forøgelse …ælkeudbyttet pr. Ko, der i Halvfjerdsernes Begyndelse …0 kg, var i 1914 steget til 2,750; da samtidig Smørudbyt… var øget, var Smørret steget fra 44 kg til 109 pr. Ko. … det, at Mælkeproduktionen fra Tresserne til 1914 er 4-…produktionen 5-doblet. For Svinenes Vedkommende gik …ning langt hurtigere end for, saa Produktionen var langt …nd selve Svinebestanden.

… træder tydeligt frem, hvis man kaster et Blik paa Land…l og Indførsel i Løbet af det halve Aarhundrede. …dførselen var, angivet i Millioner Kr., gennemsnitlig:

Heste og Føl	Hornkvæg	Andre levende Dyr	Flæsk og Skinke	Kød og Kødvarer	Huder og Skind	Smør	Æg	Frø	Ialt
4,7	8,5	1,4	4,3	0,5		7,8			65,5
5,5	19,1	16,7	3,4	0,2		23,2	1,2		95,7
8,4	18,7	23,2	2,6		3,5	19,1	1,7		101,9
8,8	17,3	7,9	22,4		6,5	46,9	4,9		104,7
9,2	11,5	2,1	46,0	6,1	4,7	94,0	11,4		185,0
10,0	24,7		92,6	8,9	7,8	168,6	23,8		336,4
12,6	37,0		135,7	18,8	8,4	204,3	27,4	4,4	445,6

Heroverfor staar …
til Landbruget:

1879—82
1887—90
1895—99
1905—09
1910—13

I Tresserne var der …
dens der praktisk talt …
Overskudsudførselen h…
staar nu en Oversku…
men Overskudet bliver …
Tresserne. Dette er na…
midler til Landets egen…
Forbrug tilmed er voks…
ske vist har den øgede …
Foderstoffer og Gødning…
drager, vides ikke. Nog…
dog ikke.

Den stærke Forøgelse …
udbyttet, 4—5-Dobling …
at Arbejdskraften blev v…
i Tresserne levede af La…
gjordes Tallet til 1 Mill…
ved Periodens Begyndel…
Slutning 36 %. Det Føds…
saa vel som i det øvrige …
let paa dem, der dyrked…
hjemmene søgte over til …
Ungdommen fra Husman…
derbefolkning, der virked…
port. Tilmed blev Arbejd…
Produktionsforøgelsen …
af deres Levefod. Men …
Produktionens Forøgelse …
mere med nogenlunde sam…
det dels paa Arbejdets be…
arbejdsbesparende Maski…
betydelige Summer, som …

Heroverfor staar Overskudsindførselen af forskellige Raaprodukter til Landbruget:

	Korn og Kornvarer	Foderstoffer	Frø til Udsæd	Kunstgødning	Ialt
1879—82		7,3	3,5	0,6	11,6
1887—90	13,8	18,2	5,1	1,3	38,4
1895—99	45,4	20,2	4,7	2,9	72,2
1905—09	75,8	59,3	6,9	8,7	150,7
1910—13	88,9	74,7		15,1	178,7

I Tresserne var der en Overskudsudførsel paa c. 65 Millioner Kr., medens der praktisk talt ikke indførtes Raaprodukter. Op mod 1914 er Overskudsudførselen helt oppe paa 450 Millioner Kr. aarlig. Deroverfor staar nu en Overskudsindførsel af Raaprodukter paa 180 Millioner, men Overskudet bliver dog 270 Millioner, fire Gange de 65 Millioner fra Tresserne. Dette er naaet samtidig med, at man har skaffet Næringsmidler til Landets egen Befolkning, der er vokset med 60—70 %, og hvis Forbrug tilmed er vokset betydelig stærkere end Folketallet. Men ganske vist har den øgede Produktion ikke blot krævet Indførsel af Korn, Foderstoffer og Gødning, men ogsaa af Maskiner. Hvor meget dette andrager, vides ikke. Noget stort Beløb i Forhold til Produktionen er det dog ikke.

Den stærke Forøgelse af Landbrugsprodukterne: Fordobling af Høstudbyttet, 4—5-Dobling af Udbyttet af Kreaturholdet, opnaaedes, uden at Arbejdskraften blev væsentlig forøget. Den Del af Befolkningen, der i Tresserne levede af Landbrug, regnes til omkring 900,000, i 1911 opgjordes Tallet til 1 Million, Husgerningstyendet indbefattet. Det var ved Periodens Begyndelse over Halvdelen af Befolkningen, ved dens Slutning 36 %. Det Fødselsoverskud, der fandtes i Landbostanden lige saa vel som i det øvrige Folk, bragte da ikke særlig stærk Vækst i Tallet paa dem, der dyrkede Jorden. Mange af de unge fra Landmandshjemmene søgte over til andre Erhverv. Navnlig gik en stor Del af Ungdommen fra Husmands- og Landarbejderhjem over til den Arbejderbefolkning, der virkede i Haandværk og Industri, i Handel og Transport. Tilmed blev Arbejdstiden forkortet baade for Ejere og Arbejdere.

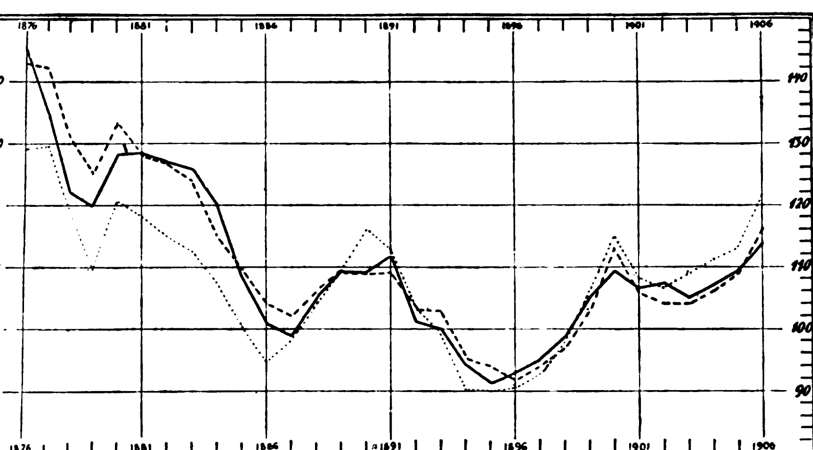
Produktionsforøgelsen bragte Landboerne en betydelig Forbedring af deres Levefod. Men helt kunde denne Forbedring ikke svare til Produktionens Forøgelse pr. Hoved. Naar der frembragtes saa meget, mere med nogenlunde samme Arbejdertal og kortere Arbejdstid, beroede det dels paa Arbejdets bedre Tilrettelægning, dels paa Anvendelsen af arbejdsbesparende Maskiner og Redskaber. Disse kostede imidlertid betydelige Summer, som maatte udredes, før der blev Overskud til Le-

vefodens Forbedring. Desuden var der, selvom disse Aar som Helhed bragte stor Fremgang for Landboerne, stærke Svingninger, og naar Landbrugsvarerne faldt i Pris, kunde det ske, at Prisen paa adskillige Varer, der skulde købes, blev staaende; i hvert Fald gjaldt det de faste Skatter og Renter af de Laan, der indestod i Ejendommene. Ogsaa for Landbruget var der derfor gode og daarlige Tider; i de gode sattes Levefoden op, i de daarlige kæmpede man for at holde den oppe. I det store og hele maa det siges, at dette sidste lykkedes, selv i de daarligste Tider, og Midlet hertil var en forstandig Omlægning af Produktionen, som siden blev Grundlag for ny Fremgang.

I Aarene nærmest efter 1864 og navnlig i 70'ernes første Aar var det gode Tider. Fra 60'ernes første Femaar til 70'ernes første Femaar steg Kapitelstaksterne for Korn omkring 30 %, for Smør o. 40, for Flæsk o. 30. Men fra Midten af Halvfjerdserne faldt Kornpriserne. Først Østersø- og Sortehavslandene, siden en Række oversøiske Lande, begyndte nu at sælge Korn i Mængde til Mellem- og Vesteuropa og bragte derved et hurtigt Fald i Kornpriserne. Først var Faldet i Danmark kun svagt, men fra 1880 blev Nedgangen følelig. De følgende 20 Aar regnes sædvanligt for *daarlige Tider*, da det for mange Landmænd blev vanskeligt nok at klare sig. Men netop disse Vanskeligheder gav Stødet til de Forandringer i Landbrugets hele Arbejdsmaade, der først gjorde det muligt at overvinde Vanskelighederne og siden at skabe den stærke Fremgang i de *gode Aar* fra 1900 til 1914.

3. Produktionens Omlægning og Andelsbevægelsen.

Afgørende blev Overgangen fra et Landbrug, bygget i væsentlig Grad paa *Kornsalg*, til et Landbrug, hovedsagelig bygget paa Frembringelse af *Kød, Flæsk, Smør* og *Æg*. Tilskyndelsen til denne Omlægning gav Prisforholdene. Kornprisernes Fald fortsattes i det hele gennem de 20 Aar. For Vintersædens Vedkommende var de 1896—1900 omkring to Trediedele af Priserne 1876—80, for Vaarsæden 12—20 % lavere. Derimod steg Smørpriserne i samme Tid fra 85 til 95 Øre pr. Pund. Flæsket holdt sig oppe til midt i Firserne, og selv derefter blev Nedgangen ringere end for Kornpriserne. Ogsaa Æggene steg. Efter 1900 indtil Krigen gik Priserne op, Korn og Smør med 20 %, Flæsk og Æg med 30. Bevægelserne fulgte nogenlunde de almindelige Prisbevægelser; naar Landmandens Salgsvare steg eller faldt, steg eller faldt ogsaa de Varer, han skulde bruge. Pristal for Salg en gros er beregnede fra 1876; for de foregaaende Aar har Falbe-Hansen foretaget nogle Beregninger, bygget paa Detailpriserne. Bevægelsen var ret ensartet, saa

Danmark, England, Tyskland

Pristallets Svingninger 1876–1906 i Danmark, England og Tyskland.

kan faa et samlet Overblik over Periodens Bevægelser ved at gne En Gros-Pristallet ogsaa for de foregaaende Aar ud fra Falbesens Tal for Detailpriserne.

esultatet bliver da dette:

	Pristal		Pristal
1867—70	129	1892	101
1871	132	1893	100
1872	142	1894	94
1873	157	1895	92
1874	157	1896	93
1875	149	1897	95
1876	145	1898	99
1877	135	1899	105
1878	122	1900	110
1879	120	1901	106
1880	128	1902	108
1881	129	1903	105
1882	127	1904	107
1883	126	1905	110
1884	120	1906	114
1885	109	1907	118
1886	101	1908	113
1887	99	1909	115
1888	105	1910	120
1889	109	1911	123
1890	109	1912	131
1891	112	1913	129

Under disse Svingninger blev Prioritetsrenterne imidlertid staaende upaavirkede. De tyngede haardt, naar Priserne gik ned, lettedes, naar de gik op. Perioderne med Prisopgang var derfor de gode Tider for Landbrugerne.

Prisforskydningerne tilskyndede i første Række til en Udvidelse af *Mælkeridriften.* Denne Udvikling fandt Sted under et ejendommeligt Samarbejde mellem Videnskabens og det praktiske Landbrugs Mænd. To Mænd spillede her en afgørende Rolle. Den ene var *Th. Segelcke.* Han var uddannet i Tyskland og England, og havde siden paa Herregaarden *Voergaard* i Vendsyssel foretaget en Række Undersøgelser af, hvorledes det meste og bedst mulige Smør udvandtes af Mælken. Hidtil havde man arbejdet paa Skøn; han satte i Stedet en Behandling af Mælken, bygget paa de omhyggeligste Iagttagelser. 1860 ansattes han ved Landhusholdningsselskabet som Landbrugskonsulent, 1864 fik han overdraget Uddannelsen af Mejerister, 1874 blev han Lærer ved Landbohøjskolen. Utrættelig arbejdede han for at udbrede Kendskabet til den rette Behandling af Mælken; han holdt Foredrag, skrev Afhandlinger og foranstaltede Mejeriudstillinger; med særlig Iver indprentede han Nødvendigheden af at holde Bog over den daglige Produktion paa Grundlag af Vægtbestemmelse og Iagttagelser. Hans Elever fra Landbohøjskolen blev Udbredere af hans Lære, hvad enten de gik til praktisk Landbrugsarbejde eller blev Lærere ved Landbrugsskolerne. Lige saa ivrigt virkede han for at gøre det danske Smør kendt i Udlandet; megen Betydning fik i saa Henseende Deltagelsen i den første internationale Landbrugsudstilling i London i 1879.

Th. Segelcke (1831—1902).
Landøkonom, Professor i Mælkeribrug ved Landbohøjskolen.
Fotografi fra c. 1890.

Den anden Foregangsmand blev *N. J. Fjord,* som allerede fra Landbohøjskolens Oprettelse var Lærer ved den. Han blev Sjælen i en Aar for Aar mere omfattende Forsøgsvirksomhed, der først var af mere

spredt Karakter, men fra 1882 samledes i Landbohøjskolens Forsøgslaboratorium. Forsøgene gjaldt for en stor Del de nye Fremgangsmaader til Mælkens Behandling, som indførtes under Paavirkning fra Udlandet. Fra 1870 begyndte man at anvende Afkøling med rindende Vand eller med Is; en halv Snes Aar senere begyndte Benyttelsen af Centrifuger til Udskilning af Fløden.

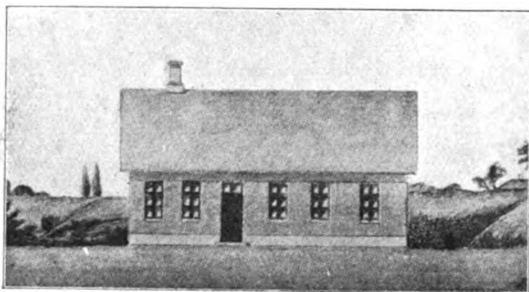
Endnu i 70'erne bestod det skarpe Skel mellem Herregaardsmør og Bøndersmør. Det første havde nu vundet megen Anseelse i England, hvorimod Bondesmørret endnu ikke var egnet til Eksport. I 1882 var Aarets Gennemsnitspris for Herregaardssmør 116½ Kr. pr. 100 Pd., for Bøndersmør 88⅕ Kr. Bønderne forsøgte derfor at sælge deres Mælk til Fællesmejerier. Undertiden var det et Mejeri paa en nærliggende Herregaard, undertiden var det et særligt Fællesmejeri, anlagt af en driftig Mejerist eller af en Forretningsmand. Men det gik ikke i Længden. Bønderne havde ringe Lyst til at have at gøre enten med Herremanden eller med Forretningsmanden; og de havde ingen videre Tilskyndelse til omhyggelig Behandling af Mælken, da de ikke var interesserede i, hvad Mejeriet fik ud af den; Mejerierne paa deres Side kunde ikke ret drage Nytte af den skummede Mælk, som de beholdt. Fællesmejerierne slog derfor aldrig helt an; nogle af dem forsvandt hurtigt igen.

N. J. Fjord (1825–91).
Forsøgsleder, Docent ved Landbohøjskolen.
Fotografi fra 1870'erne.

Da satte *Andelsbevægelsen* ind. Banebryder blev den vestjyske Mejerist *Stilling Andersen*, der i 1882 fik oprettet det første typiske Andelsmejeri. Det var *Hjedding* i Ølgod Kommune i Vardeegnen. En Kreds af Bønder samlede sig som Andelshavere, garanterede for de Penge, der krævedes til at bygge Mejeriet, og blev i Fællesskab ansvarlige for det mulige Underskud. De lovede at levere deres Mælk til Mejeriet og de skulde da have Andel i Overskudet i Forhold til den Mælkemængde, de leverede. Alle større Spørgsmaal vedrørende Mejeriets Drift skulde afgøres paa Generalforsamlinger, hvor hver Mand havde en Stemme. I Hjedding fastsattes det ganske vist, at gjaldt det Ophævelse af Mejeriet, skulde Andelshaverne have en Stemme for hver

Ko, hvis Mælk de leverede, men denne Bestemmelse fik aldrig praktisk Betydning. Medens Reglerne for Hjedding i de følgende Aar anvendtes i det ene nyoprettede Mejeri efter det andet, udelod man oftest denne Bestemmelse, der stred mod Bøndernes demokratiske Grundsyn. Det var i de Aar, de førte deres haarde Kamp mod Pengenes og Hartkornets Magt i det politiske Liv; de vilde ikke udsætte sig for at høre, at de nok vilde have Ligeret i Politik, men naar det gjaldt deres egne Sager, skulde der „stemmes efter Koer.“ Efterhaanden gennemførtes næsten overalt Reglen: hver Mand een Stemme og ikke mere. Ved Siden af de økonomiske Hensyn bidrog ogsaa politiske Hensyn til at fremme den Andelsbevægelse, der nu slog igennem med saa forunderlig Hurtighed. Man vilde ikke være afhængig af Herremænd og Forretningsfolk. Gaardmænd og Husmænd skulde vide at ordne deres Sager selv, i Samdrægtighed og paa den lige Rets Grund. Andelsmejerierne var ganske vist upolitiske, økonomiske Foretagender; enhver kunde være med uden Hensyn til Parti; men hele den Kreds, der førte an i Bevægelsen, hørte nu engang til Venstre. Herremænd og Proprietærer havde jo oftest deres Mejeri selv.

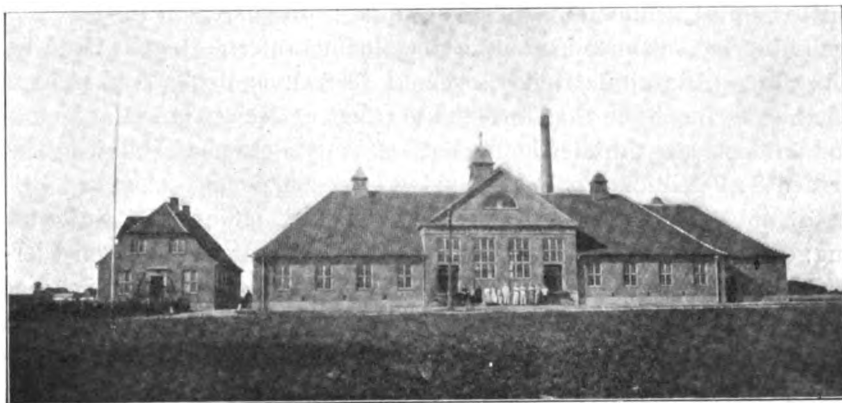

Danmarks første Andelsmejeri i Hjedding, oprettet 1882.
Efter en Tegning i »Mælkeritidende« 1907.

„Der har rejst sig en Bølge ved Vesterhavet, og den vil ikke standse, men vil overskylle det ganske Land,“ sagde en af Bevægelsens ivrige Talsmænd. I 1885 var man naaet til 84 Andelsmejerier, medens der var 20 Fællesmejerier foruden Herregaardsmejerierne. I Provisorieaarene 1885—94 kom Gennembrudet. Før 1890 var der oprettet 679 Andelsmejerier, 42 Fællesmejerier, før 1895 henholdsvis 832 og 49. Paa dette Tidspunkt var Landet allerede oversaaet med Mejerier. I de følgende Aar fortsattes Bevægelsen, men med mindre Fart. I Aarene nærmest før 1914 trængte Fællesmejerierne lidt frem. Der sporedes nu en vis Svækkelse i de Stemninger, som havde baaret Bevægelsen; hist og her gik Andelsmejerier over til at blive Fællesmejerier. Større Betydning fik denne Strømning dog ikke. I 1914 var der 1168 Andelsmejerier og 196 Fællesmejerier. Det var flere Mejerier, end der var Kommuner i Landet. Store Kapitaler var bundne i dem. I 1909 vurderedes Mejerierne til Ejendomsskyld til 18 Millioner Kr.; den samlede Værdi af

Bygninger, Maskiner, Inventar, Besætning og Varer opgjordes samme Aar til 34½ Million Kr.; Gælden derpaa beregnedes til 17 Millioner. Et Personale paa c. 7,000 Mennesker var knyttet dertil.

Andelsmejerierne havde den afgørende Fordel, at de omfattedes med den største Interesse af alle Andelshaverne; dertil kom, at Skummetmælk og Kærnemælk fra disse Mejerier kunde leveres tilbage til Andelshaverne. I 1909 var man saa vidt, at 84 % af det samlede Antal Køer hørte til Besætninger, hvorfra Mælken leveredes til Andelsmejerierne. Af Gaardene og de egentlige Husmandsbrug var ni Tiendedele

Andelsmejeriet i Karise, opført 1922.

med deri, af de helt smaa Huse to Trediedele, af Herregaardene kun en Trediedel. De egentlige Herregaardsmejerier var i hurtig Tilbagegang, men de fleste Herregaarde lavede endnu selv deres Smør. Ved Hjælp af Andelsmejerierne opnaaedes en ensartet høj Kvalitet af det danske Smør, saa det siden har kunnet hævde sig i England som det bedst betalte saltede Smør.

Til Fremme af Mælkeribruget virkede fra 1895 *Kontrolforeninger*, der ved Førelse af omhyggeligt Regnskab over Køernes aarlige Mælkeydelse og Mælkens Fedtindhold søgte at udfinde, hvilke Racedyr der var de bedste, og hvilket Foder der passede bedst for hver Race. Man naaede frem til, at disse Foreninger omfattede Besidderne af 200,000 Køer, en Sjettedel af det hele Kohold. Det var her især de store Gaarde, der var med; men Meddelelserne om Resultaterne af Undersøgelserne fik jo ogsaa Betydning for Driften af de mindre Ejendomme.

Fremgangen i Smørproduktionen i disse Aar var overordentlig; den første Opgørelse af den er fra 1905; da var den 95 Millioner kg, 9 Aar senere var den steget til 117 Millioner.

Samtidig med, at Landet frembragte mere og mere Smør, gik ejen-

dommelig nok en stadig større Del af den danske Befolkning over til at spise „Kunstsmør", *Margarine*, der var saa billig, at mange Bønder foretrak selv at spise den for at kunne sælge des mere af det højt betalte Smør. Da Margarinen begyndte at komme frem, vakte det megen Bekymring i Landbokredse. Man frygtede Konkurrencen paa Hjemmemarkedet og var ængstelig for, at det danske Smørs Ry skulde rokkes, naar man i England fik at vide, at der i Danmark var en betydelig Margarinefabrikation. Spørgsmaalet fremkaldte bitre Kampe om de Kontrolbestemmelser, der skulde sikre mod Falsknerier. En Tid saa det ud til, at en Del af Godsejerne skulde slaa sig sammen med Dele af Venstre om at gennemføre meget skrappe Forholdsregler, medens Bybefolkningens Talsmænd, navnlig Socialdemokraterne, tog til Orde for Margarinen. Resultatet blev Loven af 1888, hvis Regler var mildere end krævet, men som dog forbød Farvning af Margarine. Margarineproduktionen steg imidlertid hurtigt. I Begyndelsen af Halvfemserne var den 8—9 Millioner aarlig, og siden steg den jævnt, saa man i 1914 naaede 45 Millioner. Ved Siden deraf holdt sig et anseligt Smørforbrug; det er beregnet til 22 Millioner kg, men det var dog knap en Fjerdedel af den Mængde, der udførtes. I 1914 regnede man, at der paa Mejerierne produceredes for 347 Millioner Kr. eller omtrent Halvdelen af Værdien af det samlede Hostudbytte. 250 Millioner Kr. var Smørrets Værdi, Resten fordeltes med 16 Millioner for Fløde, 14 Millioner for Sødmælk, 60 Millioner for Skummetmælk og Kærnemælk samt Valle og endelig 7 Millioner Kr. for Ost. Osten forbrugtes i det væsentlige i Danmark, af Fløde og Sødmælk udførtes noget, men ikke meget. Overskudsudførselen af Mælkeriprodukter, der i Tressernes sidste Femaar var gennemsnitlig 8 Millioner Kr. om Aaret, var i 70'erne omkring 20, 1883—86 25, 1887—90 47 Millioner Kr. Den stærke Fremgang satte saaledes ind samtidig med Andelsmejeriernes Gennembrud. Siden gik det frem med rivende Fart; 1910—13 var Gennemsnittet 204 Millioner Kr. aarlig, eller 25 Gange saa meget som et halvt Aarhundrede tidligere.

En stor Del af Eksporten overtoges efterhaanden af Andelsmejerierne selv gennem store, af dem organiserede *Smøreksportforeninger*, da Bønderne var misfornøjede med de almindelige Smøreksportforretninger, som de mente begunstigede Herremændene og ikke gav tilstrækkelig Besked om Priserne. Den første Eksportforening oprettedes paa Sjælland. Blandt Lederne var Folketingsmand *H. J. Dønnergaard* og den senere Politiker *A. Alberti.* De to kom snart i Strid om Regnskaberne; Alberti sejrede og blev i en Snes Aar Forretningens mægtige Leder. Det var imidlertid ikke et almindeligt Andelsforetagende; al Magt var her samlet hos Formanden. 1908 brød Foreningen sammen, da Albertis Bedragerier afsløredes. I Mellemtiden var der oprettet en Række Smør-

eksportforeninger, som var virkelige Andelsselskaber. I Aarene op mod 1914 havde disse Foreninger overtaget omkring 20 % af Smørudførselen.

Med Mejeriernes stærke Udvikling fulgte ogsaa et stort Opsving i *Flæskeproduktionen*, som nød godt af Affaldet fra Mejerierne. I Tressernes sidste Aar udførtes Svin for 1—2 Millioner Kr. og Flæsk for 4. I Løbet af 70'erne kom man op paa en Svineudførsel paa omkring 15 Millioner, medens Flæskeudførselen gik ned til c. 2. I Firserne steg begge Tallene derimod; de naaede nu op til henholdsvis 20 og 10 Millioner. De levende Svin gik regelmæssigt til Tyskland, Flæsket væsentligt til England. Da udbrød i 1887 en Sygdom blandt Svinene, som medførte et tysk Forbud mod Indførsel fra Danmark. Følgen blev, at man med overordentlig Hurtighed gik over fra Udførsel af levende Svin til en Flæskeudførsel, langt overvejende til England, og det gjorde ingen Forandring heri, at det tyske Forbud siden blev hævet. Denne Udvikling krævede Oprettelsen af store *Slagterier*. Ved disses Skabelse fulgte man de samme Veje som med Hensyn til Mejerierne. Allerede fra Tresserne fandtes enkelte Privatslagterier; fra omkring 1880 øgedes deres Tal. Banebryderen var her den københavnske Grosserer *Philip W. Heyman*. Men ogsaa paa dette Omraade ønskede Bønderne at skabe deres eget. Tanken om Andelsslagterierne udkastedes af Seminarieforstander ved Gjedved Seminarium, *P. Bojsen* i 1887, omtrent ved den Tid, da Tyskerne lukkede af for de danske Svin. Han var ikke ret paa det rene med, om det burde være smaa Slagterier ude i Sognene, som Andelsmejerierne, eller større Slagterier, beregnede paa et betydeligt Omraade. Men Horsensegnens Landboforeninger, hvor han førte Tanken frem, foretrak det sidste, og allerede i 1887 oprettedes det første Andelsslagteri i Horsens. Andre fulgte hurtigt efter; i 1890 var der 10, og Slagtningernes Antal var nu oppe paa 150,000 aarlig. I 1909 var der 41 Andelsslagterier og 21 Privatslagterier. Paa de første slagtedes aarligt 1,800,000 Svin til Eksport, 150,000 til Hjemmemarkedet paa Privatslagterierne 350,000 til Eksport, 30,000 til Hjemmemarkedet. Salgsværdien af de slagtede Svin var c. 160 Millioner Kr. paa Andelsslagterierne, 30 Millioner paa Privatslagterierne.

Vanskeligheden ved Oprettelsen af Andelsslagterierne var større, end naar det gjaldt Mejerier; der krævedes større Kapital, og Folk skulde bringes sammen fra langt større Omraader. I 1909 opgjorde man de daværende 34 Andelsslagteriers Værdi til 12 Millioner Kr.; Gælden beregnedes til det halve af Værdien, ligesom det var Tilfældet for Mejerierne. Naar det, trods alle Vanskeligheder, lykkedes at rejse Slagterierne, beroede det i høj Grad paa de Erfaringer, der var gjort med Mejerierne. De Folk, der var skolede i Mejeriforeningerne, gaar igen som Ledere af Slagterierne. Ogsaa for Svineavlen oprettedes fra

80'erne *Kontrolforeninger* og fra 90'erne udvikledes disse stærkere. De naaede kun c. 6,000 Medlemmer, men de bidrog deres til den Ændring i Svinebestanden, som blev en Følge af Overgangen til det engelske Marked. Tyskerne havde ønsket store, fede Svin, Englænderne vilde have magert Flæsk.

Den mægtige Tilvækst i Svineproduktionen bragte en tilsvarende Fremgang i Udførselen. Fra en aarlig Overskudsudførsel paa 20—30 Millioner før Omslaget i 80'erne var man 1910—13 naaet til en Gennemsnitsudførsel paa 130—40 Millioner. Henved Halvdelen af Andelsslagterierne samledes efterhaanden om deres egen Udførselsforretning: „Dansk Bacon Company", der ogsaa ordnedes som et Andelsforetagende; dets Udførsel naaede 30—40 Millioner om Aaret, en Fjerdedel af hele Udførselen.

Ikke mindre stærk blev Fremgangen i *Ægproduktionen*. I 60'erne var der endnu saa godt som ingen Ægudførsel; man forsynede Landet selv, ikke mere. I 80'ernes første Aar udførte man for et Par Millioner aarligt, i 90'erne var man oppe paa 10 Millioner, i 1910--13 paa 27 Millioner Kr. aarligt. Megen Betydning fik Ægsalgskredsene, der samledes i „Dansk Andels Ægeksport".

Langt mindre blev Ændringerne med Hensyn til *Heste* og *Hornkvæg*. Hele Perioden igennem var der en betydelig Hesteudførsel; den svingede stærkt fra Aar til Aar, men den skiftede ikke Karakter. I 60'erne udførtes Heste for omkring 5 Millioner Kr. aarligt, op mod 1914 for 10 Millioner. Stærkere var Fremgangen for Kød af Hornkvæg og levende Hornkvæg. Her steg Udførselsværdien fra 9 Millioner Kr. til 50. Fra Midten af 90'erne udførtes færre levende Kreaturer, men mere Kød, end det før havde været Tilfældet. Fra 80'erne virkede *Hesteavlsforeninger* og *Kvægavlsforeninger*, der naaede et betydeligt større Medlemstal end Svineavlsforeningerne.

En helt ny Produktion, der vandt megen Betydning, blev *Sukkerroeavlen*. Allerede i Napoleon den Stores Tid, da man begyndte at udvinde Sukker af Roer, var der sket Tilløb hertil paa Langeland, men foreløbig blev det ikke til noget. Først i 1872 tog man denne Virksomhed op. Begyndelsen blev gjort omtrent samtidigt to Steder. Ved Odense anlagdes en Fabrik af det Selskab, der senere blev til *„De danske Sukkerfabrikker"*; Tietgen var her den drivende Kraft. Paa Lolland oprettede Brødrene *Frederiksen* en Sukkerfabrik; den ene af dem var Professor i Nationaløkonomi N. C. Frederiksen. I den første Tid gik det daarligt. Fabrikken paa Lolland gik Fallit, men overtoges af „De danske Sukkerfabrikker", som ogsaa havde haarde Vilkaar. Men senere kom der stærk Fremgang, og efterhaanden oprettedes 7 Fabrikker af „De danske Sukkerfabrikker", medens to stod udenfor. I 1876 var Sukkerarealet end-

nu kun 300 ha, i 1912 var det 32,000. Det var kun i bestemte Egne, at denne Produktion fik Betydning: Lolland, Falster, Møen, Sydsjælland og Fyen, senere ogsaa Dele af Nordsjælland og enkelte Steder i det østlige Jylland. Det var kun smaa Arealer, der anvendtes hertil, men Udbyttet blev stort. I 90'erne frembragtes herhjemme 30 Millioner kg Sukker aarlig; der brugtes da 47 Millioner kg, saa meget maatte endnu indføres. I 1913 var Forbruget naaet helt op til 112 Millioner kg, men der frembragtes nu 162 Millioner kg, saa der var 50 Millioner tilovers til Eksport. Overskudsudførselens Værdi var 5 Millioner Kr.

Sukkerfabrikationen havde man ikke kunnet bringe ind under Andelssystemet. Dertil krævedes for store Kapitaler. Det var Aktieselskaber, der anlagde de store Fabrikker og sluttede Aftaler med Landboerne om Dyrkning af et vist Areal med Sukkerroer. Et Tilløb til et Andelsforetagende skete paa Falster paa Edward Tesdorpfs Initiativ, men ogsaa denne Fabrik blev foreløbig nærmest et Aktieselskab.

Andelsbevægelsens Gennembrud betød ikke blot en stærkt øget Produktion. Den ændrede tillige i væsentlig Grad Landbrugsvirksomhedens Art. Fra de store Landboforeningers Tid var Jordens Dyrkning blevet Enkeltmandsværk. Fællesdriften var forsvundet; hver Husmand og hver Gaardmand traf Bestemmelse om Dyrkningen af sin Jord saa godt som Herremanden. Nu var et nyt *Fællesskab* dukket op. En væsentlig Del af Behandlingen af de vigtigste Produkter foregik i Mejerier og Slagterier, der ejedes af Egnens Landmænd i Forening. Hver Mand bestemte efter eget Tykke Behandlingen af sin Jord, Valget af Korn, han vilde dyrke, af Husdyr, han vilde holde o. s. v. Men vilde han for Alvor have noget ud af Landbrugets to betydningsfuldeste Frembringelser: Smør og Flæsk, maatte han underkaste sig alle de Hensyn, som Samarbejdet med andre krævede, behandle sin Mælk og fodre sine Svin i Overensstemmelse med Mejeriets og Slagteriets Krav. Ogsaa i anden Henseende var der sket en Ændring. Tidligere hvilede hele Landbrugets Produktion paa Udbyttet af Jorden; nu blev en ikke ringe Del af den kun muliggjort ved Indførsel af Korn og Foderstoffer.

Den Sammenslutningens Aand, der var kommet til Gennembrud hos Gaardmænd og Husmænd, fik ogsaa Betydning for deres Køb af Varer. Man begyndte med at danne Foreninger til Indkøb af almindelige Varer. Det var *Brugsforeningerne.* Stødet til denne Bevægelse kom udefra, men den fik i Danmark sit særlige Præg. I 1843 stiftede nogle Vævere i Rochdale i England en Forening med det Maal at skaffe Medlemmerne billige Varer. De fik mange Efterlignere; men Bevægelsen blev i alt væsentligt en Bybevægelse og navnlig en Arbejderbevægelse. Ogsaa i Danmark begyndte den paa Købstadgrund, beregnet paa Arbejdere. I 1866 fik Sognepræst *Sonne* i Thisted stiftet en Arbejder-

forening til Fællesindkøb; skønt Varerne fordeltes til Dagspris, regnede man med et ikke ringe Overskud, der skulde anvendes til Alderdomsunderstøttelse, Sygehjælp, Læsestue, Bibliotek o. s. v.; dog skulde en Fjerdedel direkte fordeles blandt Medlemmerne. Overskudet blev beskednere end ventet, men Foreningen viste sig livskraftig, og Sonne blev en ivrig Talsmand for dette Middel til at lette Arbejdernes Kaar. Hans lille Skrift „Om Arbejder- og Husholdningsforeningers Oprettelse og deres Nytte“ vakte Opmærksomhed mange Steder. I Byerne slog Ideen dog ikke ret an. Derimod fængede den paa Landet blandt Bønderne. Før 1870 var der oprettet en Snes Brugsforeninger, og i Løbet af 70'erne kom godt 100 til. I Firserne kom ogsaa her Gennembrudet. Grundene var de samme som for Andelsmejerierne. Bønderne vilde være uafhængige af andre. Hidtil havde der været nær Forbindelse mellem Bonden og hans Købmand. Bonden solgte sit Korn og andre Produkter, købte til Gengæld de almindelige Forbrugsvarer, senere ogsaa Foderstoffer og Kunstgødning. Nu holdt Kornsalget saa temmelig op, og Smør og Flæsk fik man afsat paa anden Maade. Forbindelsen løsnedes. Et politisk Moment spillede med ind. Købmændene var sædvanlig Højremænd, Provisoriepolitikkens Venner. Kunde man undgaa at handle med dem, var dette saa meget bedre. Brugsforeningerne blev et Middel hertil. Alle Medlemmer var lige; de valgte Bestyrer og delte Overskudet i Forhold til Indkøbenes Størrelse; der var ingen Købmand til at tage en Broderpart af dette. En vis Risiko kunde der være, naar Bestyreren ikke holdt Orden i Regnskaberne, men ogsaa denne Risiko fordeltes paa Medlemmerne. I hvert Fald tog man den ubekymret med.

Provst *H. Chr. Sonne* (1817–80).
Den første danske Brugsforenings Stifter.
Efter Fr. Voigt:
»Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger«.

Saa skød da Brugsforeningerne frem i Sogn efter Sogn; i Løbet af Firserne havde man 400 af dem, i 1914 15—1600, hvoraf knap 100 i København og Byerne. Man var da naaet op til 240,000 Medlemmer, hvoraf de 200,000 paa Landet. Det store Flertal af Landbofamilier var Medlemmer. En Opgørelse fra 1916, omfattende 100,000 Medlemmer, viser, at de 32 % var Gaardmænd, 41 % Husmænd, 27 % Arbejdere og

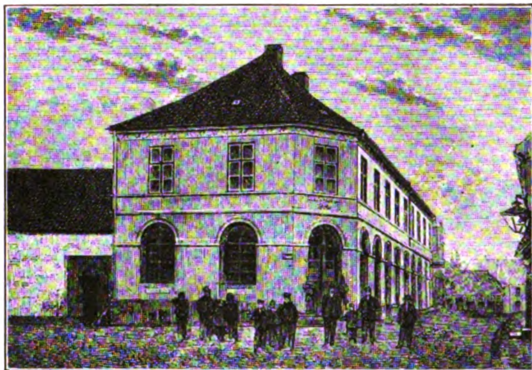
andre. Omsætningen beløb sig 1914 til over 103 Millioner Kr., hvoraf omtrent 90 Millioner paa Landet; det var 4—500 Kr. pr. Medlem. Der var flere Brugsforeninger end Kommuner. Deres Udsalgssteder laa spredt over hele Landet; nogle var helt anselige Forretningsbygninger, andre ganske beskedne. Tættest laa de inde omkring Byerne, hvor de gældende Regler om et Læbælte, inden for hvilket der ikke maatte være Købmænd, havde skabt særlig Trang dertil; men hyppigt saa man ogsaa en Brugsforening Side om Side med en gammel Købmandsforretning. Nogle af Foreningerne handlede kun med Medlemmer; saa var de fri for Skat af Overskudet. Andre, i 1914 omkring en Trediedel, havde løst Næringsbevis. Saa kunde de handle ogsaa med andre, men maatte til Gengæld svare Skat som almindelige Forretninger.

Brugsforeningerne virkede i de første Aar hver for sig. I 70'erne søgte man forgæves at danne en *Fællesforening* til Indkøb. I Firserne viste der sig imidlertid en stærk Modstand fra Handelsstanden og megen Uvilje fra Myndighederne, som man kun kunde overvinde ved Sammenslutning. I 1884 oprettede de sjællandske Brugsforeninger en ny Fællesforening, der dristig tog Navnet „Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger". Blandt Bestyrelsesmedlemmerne træffer man en Række Politikere: Hørup, Dønnergaard, Hansen-Ølstykke. Aaret derefter fik Foreningen tre jyske Bestyrelsesmedlemmer, men den opnaaede alligevel ikke at faa Tag i Jyderne. De forlangte en særlig Afdeling for Jylland, og da man ikke kunde komme til Rette derom, oprettede de i 1888 under Ledelse af et af de jyske Bestyrelsesmedlemmer, *Severin Jørgensen*, „Fællesforeningen af jyske Brugsforeninger". Nu blev særlig Storhandelen opskræmt. Det hændte, at man tilbød Brugsforeningerne Varer 4 % under Fællesforeningens Pris. Des ivrigere blev Bønderne for deres Foreninger. I 1896 sluttede de to Foreninger sig sammen under den sjællandske Forenings Navn, men under Ledelse af Jydernes Formand Severin Jørgensen.

Fællesforeningen blev en Kæmpeforening. I 1914 var af 15—1600 Foreninger omtrent de 1400 Medlemmer af den. I 1896 var dens Omsætning kun 3 Millioner Kr., i de sidste Aar før Krigen derimod 50 Millioner. Dog vedblev de lokale Foreninger at tage en Del af deres Varer hos andre. Rundt i Landet rejste sig store Lagerbygninger og mangeartede Fabrikker; Fællesforeningen blev ikke blot en af Landets allerstørste Handelsforeninger, men drev ogsaa en stor Fabriksvirksomhed. Der var 18 Fabrikker i alt og deres Produktion omfattede Sukkervarer, Chokolade, Margarine, Sæbe, Tobak, Trikotage, Cykler m. m. Arbejdertallet var omkring 700. Overskudet fordeltes mellem de Foreninger, der var Medlemmer.

I Tilslutning til Fællesforeningen stiftedes i 1906 „*Danske Land-*

boforeningers Frøforsyning", der dels leverede Frø til Udsæd, dels paatog sig Rensning og Salg af Produkterne. Ogsaa for Indkøb af *Foderstoffer* fik Fællesforeningen Betydning. Dog foregik det ad mange forskellige Veje. Tit sluttede nogle Andelsmejerier sig sammen derom, undertiden dannedes der mindre Indkøbsforeninger. Mest skete Indkøbet dog gennem store Købmandsfirmaer, Foderstofimportørerne. Efterhaanden gjorde der sig imidlertid adskillig Misnøje gældende; undertiden fik man daarlige Varer, og mange gav da Købmændene Skylden. I 1896 sluttede en Kreds af Importører sig sammen i „*Aarhus Foderstofkompagni*". Bønderne saa deri Forsøg paa en Ringdannelse, som skulde bruges til at drive Priserne i Vejret, og deri vilde de ikke finde sig. Straks rejstes Spørgsmaalet om Dannelsen af en stor jysk Foderstofforretning, der var Bøndernes egen. Købmændene spottede dem. Men Bønderne blev ved deres. I 1898 fik de stiftet „*Jysk Andelsselskab for Indkøb af Foderstoffer*". Rundt om i Jylland dannedes Kredse under fælles Ledelse. Medlemmerne forpligtede sig til i fem Aar at tage deres Foderstoffer, dansk Korn undtagen, gennem Foreningen, og til Gengæld gennemførte denne en omhyggelig Undersøgelse af de indkøbte Varer, saa man fik betydelig mere Garanti for deres Beskaffenhed, end man hidtil havde haft. I 1912—13 var Foreningen naaet op til en Omsætning paa 26 Mill. Kr. I 1901 fulgtes Eksemplet paa Øerne. Ogsaa paa dette Omraade havde Bønderne da nu over hele Landet deres egne Forretninger. I Tilslutning til den jyske Forening stiftedes yderligere en *Andels Gødningsforretning*. Baade for Foderstoffer og Gødning vedblev der ganske vist at være mange private Forretninger med stor Handel, men Bønderne havde i de forskellige Andelsforetagender skabt sig et godt Middel til at øve Indflydelse paa Priserne.

Gaarden i Thisted, hvor Danmarks første Brugsforening havde til Huse.
Efter »Provst H. Chr. Sonne og Thisted Arbejderforening 1866—1891«.

Endelig oprettedes i 1911 en *Andels Cementfabrik*, for en stor Del med Brugsforeningerne som Medlemmer. Den fik til Opgave at værne mod Overgreb af den store Sammenslutning af Cementfabrikker, der

havde skaffet sig Eneherredømme paa det danske Marked. Den kom til Verden under hidsig Kamp med Cementtrusten, men fik kun kort Tid at virke i, før Krigen ændrede Forholdene.

Et vist Fællesskab knyttede sig ogsaa til *Maskinernes Fremtrængen.* Mindre Landbrugere sluttede sig sammen i Smaaselskaber for at skaffe sig Saamaskiner, Høstmaskiner eller Tærskeværker, drevne med Damp

Fællesforeningens Bygning i Aarhus.
Efter Fr. Voigt: »Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger«.

eller Elektricitet. Efter Oplysninger fra 1907 var af Damptærskeværkerne 56 % i saadant Fælleseje, af Saamaskinerne 20—30 %, af Høstmaskinerne 20 %. I Aarene før Krigen rejste sig endelig rundt om i Landet omtrent 200 Elektricitetsværker, der næsten alle ejedes af Andelsselskaber. Maskinernes Anvendelse øgedes stærkt. En Opgørelse af deres Værdi paa sjællandske Bøndergaarde har givet til Resultat, at fra Tresserne til 1914 var Maskinernes Værdi paa de mindre Gaarde vokset fra 25 Kr. til 362 Kr. pr. Td. Hartkorn; for de større Gaarde var der en Stigning til det tidobbelte.

Selv paa Pengevæsenets Omraade skabte Bønderne Foretagender, i hvis Ledelse de selv havde afgørende Del. Den stærke Fremgang i Driften, Forøgelsen af Besætninger og Inventar, Nybygning af Avlsbygninger og Stuehuse, krævede altsammen mange Penge, som for en Del maatte skaffes ved Laan.

De faste Laan fik man hovedsagelig i *Kreditforeninger* og *Hypotek-*

foreninger. De første fandtes fra tidligere Tid, men forøgedes i Firserne med to særlige *Husmandskreditforeninger,* for hvis Obligationer Staten paatog sig at garantere 4 % i Rente. Kreditforeningerne gav kun Laan i første Prioritet; under den stærke Udvikling viste sig imidlertid ogsaa Trang til 2. Prioritetslaan mod mindre god Sikkerhed og højere Rente og denne blev afhjulpet ved Hypotekforeninger, der fra 90'erne fik ikke ringe Betydning. I en vis Forstand var disse Foreninger Andelsforetagender, men ganske vist af en helt anden Art end de andre.

En særlig Betydning for Bøndernes Forhold fik *Sparekasserne.* De var begyndt som Kasser, hvori Smaafolk indsatte Smaabeløb, og de opfattedes nærmest som en Art Opdragelsesmiddel. Ved Midten af Tresserne fandtes i alt 75 Sparekasser, hvoraf 13 paa Landet. Det betød, at hver Købstad havde sin Sparekasse, hvortil ogsaa Omegnens Folk søgte. Allerede dengang var disse Sparekasser ikke blot Indlaanskasser, der modtog Smaabeløb og anbragte Pengene i Statslaan eller paa lige saa sikker Vis. De var tillige Laanekasser, hvor paalidelige Folk kunde faa Driftslaan mod rimelig Sikkerhed eller mod Kaution. De var oftest stiftet af en Kreds af ansete Købstadborgere, der siden beholdt Ledelsen. Bønderne var ikke ret fornøjede med disse Kasser. De vilde hellere have, at de Penge, de havde at sætte ind, kom til Anvendelse i deres egen Egn, og syntes desuden, at Ekspeditionen inde i Byerne var langsom, og at de blev set over Hovedet i de store Sparekasser. Paa Terminsdagene i alt Fald kunde det ogsaa være besværligt nok at blive ekspederet. Om en saadan Dag i Vejle Sparekasse hedder det: „Folk stod i Queue fra om Morgenen tidlig langt ud paa Gaden for at erholde det Nummer, efter hvilken Orden de blev expederede, og disse Numre var Gjenstand for Handel mellem Publikum, idet den Mand, der ikke havde Tid til at opholde sig længe i Byen, kjøbte et lavere Nummer af en anden, som havde bedre Tid.“ Tit varede det til ud paa Aftenen, før man var færdig.

Een stor Kasse havde Bønderne allerede selv. Det var „Den sjællandske Bondestands Sparekasse“, oprettet 1856, næsten som et Led i Bondebevægelsen, bygget paa Andelshavere rundt om paa Sjælland og ledet af toneangivende sjællandske Bondevenner. Nu kom dertil en Række smaa Kasser, hver for sig beregnede paa den nærmeste Omegn. 1866—70 steg Sparekassernes Tal fra 75 til 168, 1871—75 gik det op til 377, derefter blev Bevægelsen langsommere, men fortsattes dog atter til Begyndelsen af 90'erne; da var man naaet til 515, og Landet var nu nogenlunde mættet med Sparekasser; i 1916 var Tallet 512. Tilvæksten var kun ringe i Byerne; de 62 Bysparekasser fra 1865 var i 1916 blevet til 111; paa Landet derimod var Tallet steget fra 13 til 401. Paa Øerne med de beskedne Afstande var Kasserne større og færre, der var her paa Lan-

det kun 77; for en Del skyldtes dette ogsaa, at man havde den store fælles Sparekasse for Bondestanden paa Sjælland. I Jylland derimod var der nu 324 Kasser ude paa Landet. Nogle af dem var smaa, men taget under eet var det overmaade mange Penge, der anbragtes i Sparekasserne. I 1865 var Beløbet 83 Millioner Kr., i 1914 var det 858. Hvor stor en Del deraf, der skyldtes Landboerne, kan ikke oplyses. Efter 1892 kan man udskille Beløbene for Landdistrikternes Sparekasser; de viser en Stigning fra 44 Millioner Kr. til 112 Millioner. Mange af Landboerne havde dog vedblivende deres Penge i Bysparekasser, og mange af de større Bondesparekasser havde deres Sæde i Købstæder, saaledes den største af dem alle „Den sjællandske Bondestands Sparekasse“, der havde Kontor i København.

I 70'erne, da de mange smaa Sparekasser oprettedes, vakte dette en vis Bekymring. Mange hævdede, at Sparekasserne kun burde give Smaafolk let Lejlighed til Anbringelse af deres Sparepenge, at de ikke burde være Midtpunkt for et Forretningsliv, der naturligt hørte hjemme i Bankerne. Deres Ledere havde ikke den Uddannelse, der krævedes til saadan Pengeforretning. De større Sparekassers Ledere saa ogsaa med Uvilje saa mange smaa Kasser dukke op. Forsvarerne af disse hævdede imidlertid, at netop fordi disse Kasser var saa smaa, at Lederne kendte alle, de havde med at gøre, var det muligt at lede dem paa den jævne Maade uden bankmæssig uddannede Kontorfolk. Spørgsmaalet drøftedes med megen Iver paa store Møder af Sparekasseledere, og man formede her visse fælles Regler, som man anbefalede alle Kasserne at følge. I Tilknytning dertil gennemførtes i 1880 en Lov om Spare- og Laanekasser ,der skabte et vist Statstilsyn. Dette blev dog meget lemfældigt, og i det hele bevaredes det Selvstyre, hvorpaa det danske Sparekassevæsen var bygget. Som Helhed viste det sig ogsaa i Stand til at taale denne Frihed. Af og til forekom vel Misbrug, men kun i eet Tilfælde var disse af virkelig alvorlig Karakter. Det var Justitsminister Albertis Bedragerier over for „Den sjællandske Bondestands Sparekasse“, der i 1908 truede denne med Ødelæggelse, saa at Staten maatte gribe ind med Garanti og Hjælp. Det var som et Varsel om de Farer, der kunde knytte sig til den Tillid, som under det folkelige Selvstyre af Storforretninger og Pengeinstitutter kunde vokse op om Enkeltmand. Ved Andelshavernes Udholdenhed og Statens Hjælp skabtes fornødent Grundlag for, at Kassen kunde fortsætte.

Saa lidt var dog Tilliden til Selvstyret rokket ved denne Begivenhed, at man endog tænkte paa at føre det ind paa Bankvæsnets Omraade. I 1899 var der oprettet et *Andelsudvalg*, der skulde danne som et Bindeled mellem alle Andelsorganisationerne og virke for, at disse „i videst mulig Udstrækning yder hinanden gensidig Støtte paa alle økonomiske

Omraader". Aaret derefter begyndte man Udgivelsen af „Andelsbladet". Men Udvalget saa mest sin Hovedopgave i at skabe Bevægelsen sin egen *Bank*, og efter en Række besværlige Forberedelser kunde den nye *Andelsbank* aabne sine Kontorer kort efter Krigens Udbrud.

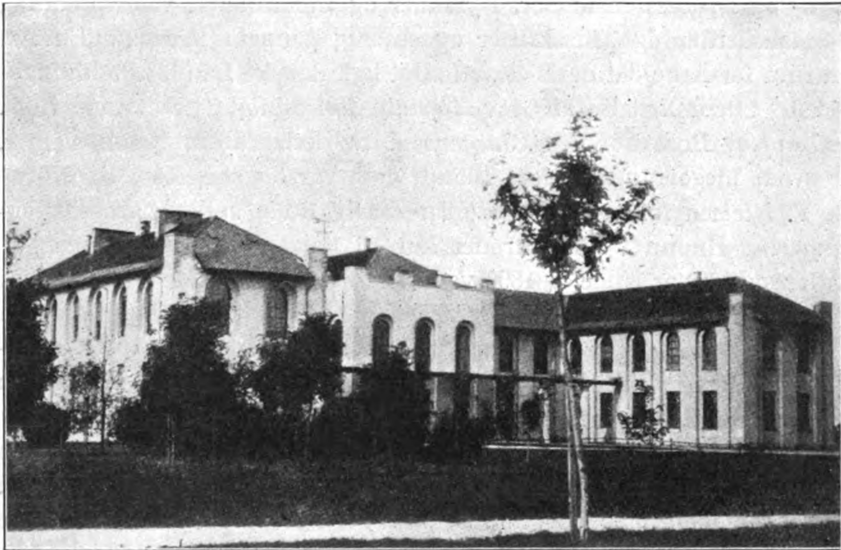
Ogsaa paa Forsikringsomraadet spillede Bøndernes Selvstyrebevægelse nogen Rolle. Allerede fra Frederik VII's Tid, delvis endnu tidligere, fandtes lokale *Brandkasser* af folkelig Karakter, navnlig til Forsikring af Løsøre. Det gælder saaledes Holbæk Amts Brandkasse, i hvilken først Bondevenneføreren *A. C. Gleerup*, siden *I. A. Hansen* var Leder. Det gælder tillige store jyske Brandkasser under Ledelse af *Gert Winther*, Kasser, der knyttedes nøje sammen med den Bjørnbakske Bevægelse. *Kreaturforsikringen* ordnedes gennem smaa Selskaber efter Andelsprincipperne; fra tidligere Tid var der kun faa af dem, men i 70'erne begyndte de at vinde almindeligere Udbredelse. Man var da naaet til 3—400. Og langt hurtigere blev Bevægelsen fra 80'erne. I 1914 havde man 1300 Kreaturforsikringsselskaber. Det var dog kun for Hestenes Vedkommende, at et Flertal af Ejerne kom med; af Hornkvæget forsikredes kun en beskeden Brokdel. I Andelsbevægelsens Sejrstid efter 1900 gjorde man ogsaa Forsøg paa at anvende Andelssystemet paa *Livsforsikringens Omraade*, idet man i 1904 oprettede Andelsanstalten *„Tryg"* under Ledelse af Mænd, der var knyttede til Andelsbevægelsen.

Op mod 1914 stod da *Andelsbevægelsen* som sejrende. Den havde sine Skrøbeligheder, og et og andet Vidnesbyrd derom var kommet frem. Umiskendelig var der en Tilbøjelighed til at samle saa mange Tillidshverv hos fremstaaende Personer, at de ikke i Længden kunde magte Opgaverne. Men paa afgørende Maade havde Vanskelighederne ikke vist sig, og ubestrideligt var det, at denne Bevægelse havde bidraget overmaade meget til økonomisk Fremgang for danske Landbrug. Ogsaa i andre Lande fandtes Andelsforetagender af mangeartet Karakter, men intet Sted betød de tilnærmelsesvis saa meget for Produktionen som i Danmark. Fra andre Lande søgte man hertil for at forstaa denne særprægede Bevægelse; intet Forsøg paa Efterligning lykkedes dog for Alvor. Sammen med den fortsatte Overgang til Selveje og Udstykningen af Jord til Husmandsbrug betød Andelsbevægelsen det økonomiske Demokratis Gennemførelse i dansk Landbrug.

4. Samarbejde med Videnskaben.

I de mangeartede Andelsforetagender styrede Bønderne selv, mest Gaardmændene, men ogsaa i nogen Grad Husmænd. Det betød dog

ikke, at de gik deres egne Veje uden at lytte til andres Raad. Fremskridtet i dansk Landbrug hvilede paa et usædvanlig godt og stærkt Samarbejde mellem de jævne Landbrugere og Videnskabens Mænd. Hyppigt hørtes vel den gængse Sætning om Teori og Praksis, men i Virkeligheden byggede danske Landbrugeres Praksis i et hidtil ukendt Omfang paa Teori. Det blev en af Hovedgrundene til, at det danske Landbrug i disse Aartier sprang andre Landes Jordbrug forbi. Landbruget

Landbohøjskolen i dens ældste Skikkelse.
Fotografi fra c. 1870.

havde hidtil langt overvejende været et Haandens Arbejde, det blev nu helt anderledes end før tillige et Aandsarbejde.

Danmark havde i *Landbohøjskolen* en Art Landbrugsuniversitet. Det var Mænd fra denne, som foretog de Undersøgelser, der gjorde det muligt at drive Planteavl og Husdyrbrug i Vejret.

Her virkede *Segelcke* og *Fjord*, der fik saa afgørende Betydning for Smørproduktionen, og Professor *B. S. Jørgensen*, der som Lærer i Landøkonomi bragte Bud om Videnskabens Resultater med Hensyn til Dyrkningsmaaden, Maskinernes Anvendelse o. s. v. Skolen fik en stedse mere alsidig Karakter. Den omfattede ikke blot Landbrug, Skovbrug og Havebrug, men uddannede ogsaa Dyrlæger og Landinspektører. En Lov af 1892 muliggjorde store Udvidelser. Samlingerne blev større, og Lærertallet øgedes. Elevernes Tal var i stadig Vækst; i Tressernes Slut-

ning var det gennemsnitlige Tal af danske studerende godt 200, i Femaaret 1903—8 var det op mod 350; Antallet af Kandidater, der tog Eksamen, var samtidig vokset fra rigelig 30 til over 70 om Aaret; i de sidste Aar før 1914 var man oppe paa 100. Rundt om i Landet laa en Snes *Landbrugsskoler*, der naaede frem til regelmæssig at samle 1500 Elever aarlig. Den første af dem oprettedes i 1867 ved Lyngby af *I. C. la Cour*. Den nye Kundskab bragtes yderligere omkring ved Hjælp af Konsulenter, ansatte af Staten eller Landbrugsforeningerne, ved Foredrags- og Diskussionsmøder, Dyrskuer og Udstillinger, ved Spredning af Smaaskrifter og Tidsskrifter og endelig gennem Pressen. En Art Centrum for Arbejdet dannedes af „Det kgl. danske Landhusholdningsselskab“ under Ledelse af Grev *Holstein-Holsteinborg*, Etatsraad *Edw. Tesdorpf* og Professor *B. S. Jørgensen*. Selskabet ansatte *Konsulenter*, der øvede megen Indflydelse. Blandt dem var *Segelcke* for Mejeribruget, *T. Nielsen* for Planteavlen. En særlig Rolle spillede *Landboforeningerne*. Endnu i 1870 var der kun et halvt Hundrede af dem, og Medlemstallet var ringe. I 1890 var der 84 med 42,000 Medlemmer og i 1914 120 med 100,000 Medlemmer. Det vil sige, at omkring Halvdelen af de danske Landbrugere var med. I disse Foreninger mødtes fra tidligere Tid Herremænd, Proprietærer og Gaardmænd, men efterhaanden gled Ledelsen mere og mere over til Gaardmændene. Senere kom ogsaa mange Husmænd med i Foreningerne, nogle ogsaa i Ledelsen. Man sluttede sig sammen i *Fællesforeninger*, først for hver Landsdel, siden, i 1893, i den landsomspændende Organisation „De samvirkende danske Landboforeninger“. Omkring 1900 begyndte imidlertid en Del af Husmændene at skille sig ud, og nu oprettedes i Løbet af kort Tid et stort Antal *Husmandsforeninger*. I 1914 var der allerede 850 Foreninger med 53,000 Medlemmer. De virkede ligesom Landboforeningerne for Landbrugets Udvikling, men særlig med det lille Landbrugs Tarv for Øje, og de satte sig samtidigt som Maal at højne Husmandsstanden og øge dens Indflydelse. Ved Siden af disse mere almene Foreninger fandtes en hel Vrimmel af Foreninger for snart sagt hver enkelt af Landbrugets særlige Frembringelser. Til Tider kunde det synes, at Foreningslivet blev *for* omfattende; der var dem, det lagde Beslag paa i saadant Omfang, at de daarlig kunde passe deres eget; men som Helhed bidrog denne Foreningsvirksomhed overmaade meget til at føre Landbruget frem.

Megen Betydning fik „Ugeskrift for Landmænd“, der oprettedes 1855 af den kyndige Landøkonom *E. Møller-Holst* efter Initiativ af Tesdorpf. Fra 1866—74 ledede han det sammen med *J. V. T. Hertel*, der siden fortsatte det alene. Det blev i de afgørende Aar baade Budbringer om Videnskabens Resultater, om Fremskridt i danske eller fremmede Land-

brug og Hjemsted for talrige Diskussioner om danske Landbrugsforhold. Af megen Værdi blev ogsaa Møller-Holst's „Landbrugsordbog for den praktiske Landmand", der udkom 1876—83.

Videre ud end saadanne Fagtidsskrifter og Fagbøger naaede *Provinspressen*. Den skabtes som Middel i den politiske Kamp. Over for Købstædernes Stiftstidender og gamle Højreblade stillede Bønderne en Venstrepresse, der tilhørte dem selv eller Politikere, som havde deres Tillid. De tog fat i 60'erne, og efterhaanden naaede man dertil, at der i noget nær hver Købstad fandtes et Blad, præget af den omboende Landbefolknings Anskuelser og Interesser. Disse Blade talte Bøndernes Sag i Politik, og de fik Karakter gennem de Højskoleinteresser, der var saa stærke i Landbefolkningen, men netop fordi de fortrinsvis var beregnede paa Bønderne, bragte de tillige i stort Omfang faglig Oplysning om Landbrugsforhold.

Forudsætningen for det Samarbejde mellem Landbrugets og Videnskabens Mænd, der bragte saa store Resultater, var den betydelige Oplysning, der nu var skabt i den danske Bondestand. Gennem den var tilvejebragt den Modtagelighed, som var fornøden, for at Bønderne kunde drage Nytte af alt det, de hørte og læste. Grundlaget var *Folkeskolen*. Det har været af uvurderlig Betydning for Landbrugets Udvikling i Danmark, at der allerede fra 1814 har været tvungen Skoleundervisning. Særdeles meget betød ogsaa *Folkehøjskolen*. Flere og flere Skoler oprettedes, og efterhaanden naaede man til, at Flertallet af den Landboungdom, der udgik fra nogenlunde velstillede Hjem, havde gengennemgaaet Højskoleundervisningen. Efter en Opgørelse i 1897 havde af Formændene for Andelsmejerierne 65 % været paa Højskole eller Landbrugsskole, medens 90 % af Mejeribestyrerne havde været paa saadanne Skoler eller paa særlig Mejeriskole. Husmandsbørnene kom kun i ringe Tal paa Højskole. Men de Indtryk, de unge vendte hjem med fra Højskolen, naaede i ikke ringe Grad ud til andre unge, der ikke selv havde Raad til at komme paa Højskole. Højskolens Virksomhed understøttedes ved Afholdelse af en Mangfoldighed af Møder med vækkende eller oplysende Foredrag, hvor alle kunde være med. I Landsby efter Landsby rejste sig Forsamlingshuse, hvor der holdtes politiske Møder, Højskolemøder, faglige Landbrugsmøder o. s. v., o. s. v. Højskolens Undervisning bragte ikke blot adskillig Kundskab, den vakte navnlig Interesserne og gjorde Sindene modtagelige for nye Ideer, paa hvilket Omraade disse saa end gjorde sig gældende. Ogsaa i andre Lande tog man Videnskaben i Landbrugets Tjeneste; men oftest gjaldt det kun for de større eller dog nogenlunde store Brugs Vedkommende. Forskellen mellem Danmark og næsten alle andre Lande ligger i den Modtage-

lighed hos de mindre Landbrugere, der her hjemme gjorde det muligt at bringe Fremskridtet saa meget længere ud i Folket.

I hele denne Udvikling førte Gaardmændene an; Husmændene kom dog mere og mere med, til en vis Grad ogsaa Landarbejderne. Længe følte de forskellige Grupper sig som „Bondestanden", som en Helhed over for de andre Stænder. Meget bidrog dertil den fælles Kamp for Folketingsflertallets Overmagt i det politiske Liv. Først da denne Kamp i 1901 havde ført til Folketingsparlamentarismens Sejr og gjort Bondestanden til den mægtigste Stand i Landet, begyndte Uenigheden om, hvorledes Sejren skulde bruges.

5. **Staten og Landbruget.**

Landbrugets Fremgang var i stort Omfang bygget paa Selvhjælp. For Lovgivning af mere gennemgribende Karakter var Vilkaarene det meste af Tiden ringe, og den økonomiske Støtte, Staten ydede de forskellige Erhverv, var længe meget beskeden. Dog øgedes den efterhaanden, ikke mindst for Landbrugets Vedkommende. Under Forligsministeriet Reedtz-Thott udskiltes i 1896 *Landbrugsministeriet* som et Ministerium for sig; det var det første særlige Erhvervsministerium; hidtil havde alle Erhvervsinteresser været samlet under Indenrigsministeriet; nu fik Landbruget en Fortrinsstilling. Bevillingerne steg derefter hurtigt, navnlig efter Systemskiftet i 1901.

I 60'erne og Halvfjerdserne var det endnu kun Smaabeløb, Staten ydede. 1867—68 viser Regnskaberne følgende Tal: Til Landvæsenets Fremme, Præmier for Havelodder, Skovplantning i Vestjylland og Hedeselskabet i alt 8,000 Kr. Til Veterinær- og Landbohøjskolen 34,000 Husdyravlen 18,000, Stutterivæsenet 10,000, forskellige Udgifter 4,000, Sandflugtens Dæmpning 24,000 Kr. Fra 1878—89 bevilgedes 30,000 Kr. til Sandflugtens Dæmpning og 15,000 Kr. mere til Landbohøjskolen, medens Beløbet til Hedeselskabet nu gik op til 19,600. En virkelig betydelig Forøgelse kom dog først, efter at der i 1887 var vedtaget en Lov om Tilskud til Husdyravlens Fremme.

Tallene blev derefter disse:

	1889—90	1900—01	1913—14
Landbrugsministeriet		108,000	203,000
Landvæsenets Fremme	21,000		
Landhusholdningsselskabet og Landboforeningernes Landbrugskonsulenter	24,000	48,000	52,000
Landøkonomiske Foredrag m. m.	5,000		
Rejser	5,000	30,000	41,000
Landbrugets Interesser i Udlandet	15,000	29,000	
Forsøgsudgifter	15,000		
Kulturplanters Forbedring	13,000	63,000	363,000
Præmier og Rejseunderstøttelser for Husmænd	27,000	72,000	111,000
Land- og Havebrugsskoler	3,000		
Havedyrkning	20,000	38,000	
Dyrlægevæsenet	1,000	201,000	254,000
Smør- og Margarinekontrol m. m.	21,000	40,000	56,000
Skovplantning i Jylland	76,000	262,000	340,000
Hedeselskabet	50,000		
Landbohøjskolen	209,000	341,000	580,000
Husdyravlens Fremme	204,000	587,000	748,000
Sandflugtens Dæmpning	115,000	300,000	228,000
Lettelse af Mergeltransport		28,000	
Forskellige Udgifter	46,000	104,000	159,000
Jordens Dyrkning og Forbedring			384,000
Landbrugskursus			71,000
	870,000	2,250,000	3,417,000

Til de regelmæssige aarlige Udgifter kunde komme forbigaaende Udgifter. I 1887—88 anvendtes saaledes 300,000 Kr. til Bekæmpelse af den Svinesyge, der gav Stødet til det tyske Indførselsforbud og dermed til Overgangen til Flæskeproduktionen, og i en Aarrække gik store Beløb til Indsamlingen af Oldenborrer, der f. Eks. i 1887—88 kostede 330,000 Kr.; men saa lykkedes det ogsaa saa nogenlunde at faa Bugt med Oldenborrene.

Ligesom Staten i stigende Grad ydede direkte Tilskud til Landbrugets Fremme, medførte Landboernes politiske Indflydelse efter Systemskiftet i 1901, at man i 1903 gennemførte Afløsning af *Hartkorns- og Tiendeafgifterne,* der af Bønderne opfattedes som uretfærdige Særafgifter. Overgangen fra Hartkornsskat til Ejendomsskyld bragte en Skattelettelse paa 3—4 Millioner, der væsentlig kom Gaardmændene til gode. Til Afløsning af Tienden ydede Staten et Bidrag paa c. 37 Millioner Kr.

6. Ejendomspriser og Gæld.

Ejendomspriserne svingede i dette Tidsrum, eftersom Tiderne var gode eller daarlige; men som Helhed var der dog betydelig Opgang. De Priser pr. Td. Hartkorn, der er opgjort paa Grundlag af Prisen paa solgte Ejendomme, viser Bevægelsens Hovedtræk. Det er disse:

	Uden Besætning og Inventar Kr.	Med Besætning og Inventar Kr.
1865—69		4,732
1870—74		5,845
1875—79		7,259
1880—84		7,292
1885—89	5,948	6,604
1890—94	5,588	
1895—99	5,230	6,517
1900—04	5,235	6,707
1905—09	6,126	7,973
1910—13	7,227	9,439

Tallene viser den stærke *Opgang i 70'erne*, som følges af *Fald i Firsernes* vanskelige Aar, et Fald, der dog først indtræder lidt efter Omslaget i Konjunkturerne. Man naar dog ikke saa langt ned som i Tresserne, holder sig endog højere end i 70'ernes første Aar. Besætningen medregnet bliver Priserne derpaa staaende den vanskelige Tid igennem lige til ind i det tyvende Aarhundrede. Dette beror dog kun paa, at Besætning og Inventar er øget. Ser man bort derfra, falder Priserne hele denne Tid igennem. I det sidste Tiaar før Krigen gaar de derimod meget stærkt op, saa stærkt, at de naar dobbelt saa højt op som i Tresserne.

Billedet vilde blive noget anderledes, hvis man tog Hensyn til den almindelige Prisbevægelse. Gaar man her ud fra et Pristal i 90'erne paa 100, var Pristallet i 70'ernes Højkonjunktur oppe paa 140 til 150; i Tiden op mod 1914 var det 120—30. Det vil sige, at Ejendomspriserne i Halvfjerdserne, beregnet under Hensyn hertil, var lavere end i 90'erne, medens der selv efter denne Beregning er Opgang i de sidste Aar før 1914. I Forhold til Vareprisernes var da Ejendommenes Værdi, Besætning og Inventar medregnet, i Opgang hele Perioden igennem.

Naar den vanskelige Tid fra 1880 til 1914 alligevel føltes saa haardt, beroede det paa, at man i Opgangstiden havde øget Gælden, at denne ikke faldt med det almindelige Prisfald, og at det ofte blev nødvendigt for Ejendomsbesidderne at stifte ny Gæld for at foretage de Driftsændringer, Forholdene krævede. Gældens Vækst fortsattes, saa vidt

det kan beregnes, indtil midt i Firserne. I de vanskeligste Aar i Firserne maatte ikke helt faa Landmænd gaa fra Gaardene, baade Gaardmænd og Proprietærer. I hvor stort Omfang det var Tilfældet, er dog ikke til at gøre op. Fallitternes Tal steg, men det blev aldrig stort. I Femaaret 1885—89 var der i alt 700 Tvangssalg af Gaarde, omtrent en Tiendedel af det hele Salg i disse fem Aar. Paa det Tidspunkt anslaas den faste Gæld, Prioritetsgælden, til 1200 Millioner Kr. i alt. For Gaardenes Vedkommende angives den til 50 % af Værdien, medens den i 70'erne regnedes til 40 %. Fra Midten af 80'erne synes der at være indtraadt en Standsning; 20 Aar senere regnes Prioritetsgælden til 1100 Millioner. Disse Opgørelser er dog rent skønsmæssige. Den første egentlige Opgørelse skete ved Vurderingen til Ejendomsskyld i 1909. Den samlede Prioritetsgæld for Landbrugere beregnedes da til 1400 Millioner. Da Vurderingen lød paa 3300 Millioner, Besætning og Inventar indbefattet, skulde det give 43 % Gæld, men Vurderingen er utvivlsomt for lav. Den løse Gæld anslaas til c. 100 Millioner Kr. Det samlede Indtryk er, at Gælden voksede stærkt ved Køb af Fæstegaarde, ved Byggeri og Anskaffelser til midt i Firserne, men at man da trods de vanskelige Tider var naaet saa vidt, at man var i Stand til at fortsætte Udviklingen uden at øge Gælden saa stærkt, som Værdierne steg. Helhedsindtrykket er da i denne som i anden Henseende, at Tidsrummet bragte Bedring af Landmændenes Kaar.

7. Forskydninger mellem Hovedgrupperne.

Særlig store Ændringer i den danske Jords Fordeling mellem de forskellige Ejendomsgrupper skete der ikke i Aarene mellem 1864 og 1914. Antallet af Gaarde over 12 Tdr. Hartkorn voksede lidt, til c. 2,000 med c. 58,000 Tdr. Hartkorn; Bøndergaardene var vokset nogle Tusind til 74,000, men deres Hartkorn var gaaet noget tilbage, til 270,000 Tdr.; dette skyldtes, dels at nogen Fæstejord var inddraget i Hovedgaardene, dels at Deling havde bragt nogle Ejendomme ned under 1 Td. Hartkorn. Landbrugshusenes Tal var steget fra nogle og tresindstyve Tusinde til over 100,000 med rigelig 40,000 Tdr. H.; denne Stigning betød dog ikke, at der var rejst saa mange nye Husmandshjem; selv om der var kommet nogle Tusind saadanne til, var Hovedaarsagen til Fremgangen i Tal, at en stor Del, vel op mod Halvdelen, af de tidligere „Daglejere“, „Landarbejdere“, var naaet frem til i saadan Grad at leve af Virksomheden paa deres Smaalodder, at de nu regnedes for selvstændige Husmænd, selvom mange af dem stadig i nogen Grad arbejdede for andre. Denne Bevægelse var i første Række muliggjort ved

Overgangen til Smør- og Flæskeproduktion, bygget ikke alene paa egen Avl, men for en væsentlig Del paa indkøbte Produkter. Det kan regnes, at Herregaarde og Bondergaarde med deres op mod 330,000 Tdr. Hartkorn forsørgede, Familie og Tjenestefolk indbefattet, c. 480,000 Personer, der hørte til paa selve Gaardene, samt i det væsentlige en 110,000 Landarbejdere, tilsammen op imod 600,000, eller rigelig et halvt Hundred Tusind mindre end i Tresserne. Paa Husmandsbrugenes 40,000 Tdr. Hrtk. forsørgedes derimod i alt omkring 400,000 Mennesker, halvandet Hundred Tusinde mere end i Tresserne. Bestemmelsen af Grænsen mellem Husmænd og Landabejdere er dog ret vilkaarlig, og en virkelig Opgørelse af, i hvilken Grad de levede af deres eget, i hvilken Grad af Arbejde for andre, har man hverken for Tresserne eller for Tiden op mod 1914.

Ved Ejendomsskyldvurderingen i 1909 ansattes de tre Hovedgrupper af Ejendomme til følgende Værdier, Besætning og Inventar ikke medregnet:

	I alt		Pr. Td. H.
Over 12 Tdr. H.......	354	Millioner	6,400
Fra 1—12 Tdr. H.....	1624	—	6,200
Under 1 Td. H.......	522	—	13,400

Forklaringen paa Husmandsbrugenes meget større Gennemsnitsværdi er dels, at de for en stor Del bestaar af Jord, der fra gammel Tid har haft lavt Hartkorn, men som nu er drevet frem, dels at Bygningsværdien er større paa smaa Brug end paa store, og endelig, at der i Husmandsbrugenes Handelsværdi i en vis Forstand indgaar en Del af Værdien af Husmandens Arbejdskraft. Der ligesom betales for Adgang til Arbejdspladsen.

Med Hensyn til Ejendomsretten var der sket den Forandring, at *Fæstevæsenet* var svundet ind til en Ubetydelighed. I Midten af Tresserne var der endnu 12—13,000 Fæstegaarde med 68,000 Tdr. H., i 1915 var der kun 15—1600 med godt 8,000 Tdr. H. Den Gang regnedes der med en Snes Tusind Fæstehuse med Jord til i alt 7,000 Tdr. H., i 1909 med 15,000 med 4,000 Tdr. Fæstevæsenet var døende.

Herremændene havde endnu i Tresserne i væsentlig Omfang bevaret deres Magtstilling. Dette ændredes afgørende i Løbet af det følgende halve Aarhundrede. Den Gang havde de ejet Bondejord i større Mængde end deres egen Jord; nu var der kun lidt deraf tilbage; i Stedet var kommet betydelige Kapitaler, der for de største Jorddrotters Vedkommende endda var sikret Slægten som Fideikommiskapital. Disse Penge gav dog langtfra den samme Magtstilling, som var fulgt med Godsherremyndigheden over de mange Fæstebønder. Inden for Herremændenes Kreds indtog Besidderne af Len-, Stamhuse- og Fidei-

kommisejendom en lige saa fremskudt Stilling som tidligere. Herremandsstanden som saadan betød derimod forholdsvis meget mindre end før, allerede fordi andre var kommet frem og nu gjorde sig gældende ved Siden af dem. I Landbrugets Foreningsliv spillede Herremændene stadig en Rolle, men de var ikke toneangivende og alt beherskende som før. Politisk trængtes de Skridt for Skridt tilbage. De havde endnu en begunstiget Stilling i Amtsraadene, men de beherskede dem ikke længere. De kunde endnu siges at præge Landstinget, men deres Magt stod for Fald. Landets Regering udgik ikke længere af deres Kreds.

Gaardmændene var derimod rykket stærkt frem. Ved Periodens Begyndelse var baade de selv og andre tilbøjelige til at opfatte dem som en Art Underklasse. Dette var nu forbi. Lidt efter lidt var de blevet Herrer i Landbrugets Foreningsliv og økonomiske Foretagender. De havde faaet Magten ikke blot i Sogneraadene, men ogsaa i Amtsraadene, de spillede en Hovedrolle i Folketinget, havde en betydningsfuld Plads i Landstinget og øvede afgørende Indflydelse paa Landets Regering.

Inden for Gaardmændenes Gruppe var der foregaaet en vis Forskydning. Gaardene over 4 Tdr. Hartkorn var aftaget et Par Tusind i Tal, de mindre Gaarde tiltaget med nogle Tusind, navnlig de helt smaa. For dem alle var Udbyttet blevet betydelig større end før. Der var stor Forskel paa, hvad Gaardmændene fik ud af deres Ejendom, og der findes ikke samlede Opgørelser, som tillader at danne sig en Forestilling om, hvilken Indtægt der svarede til de forskellige Ejendomsgrupper. Fra 1904 har man ganske vist Ansættelser til Indtægtsskat, men disse var i hvert Fald paa det Tidspunkt af en saa ufuldkommen Beskaffenhed, at det er umuligt at bygge derpaa. Nogle Eksempler vil imidlertid give et vist Indtryk af Forholdene.

Falbe-Hansen har fra 1880, altsaa fra den Tid, da Vanskelighederne begyndte at vise sig, gengivet et Regnskab fra en østsjællandsk Bondegaard paa 49 Tdr. Land med 7 Tdr. Hartkorn. Hovedtrækkene deri er disse:

INDTÆGT	Kr.
a. Af Korn:	
Hvede: 96 Tdr. solgt 78, Udsæd 7, Resten fodret op	1,560,00
Rug: 15 Tdr., Udsæd 1 Td., Resten Fødekorn	—
Byg: 92 Tdr., Udsæd 8 Tdr., Malt og Husholdning 10 Tdr., Resten fodret op	—
Ærter og Blandsæd: 66 Tdr., Udsæd 9 Tdr., Resten fodret op	—
Havre: 90 Tdr., Udsæd 8 Tdr., Resten fodret op	—
b. Af Køer (11 Stkr.):	
Solgt Smør og Ost foruden Forbrug	924,00
	2,484,00

Transport	2,484,00
Fedekalve	433,00
En Udsætterko	115,00
c. Af Svin:	
Fedesvin foruden Forbrug	960,00
Pattegrise	91,00
d. Af Faar (6 Stkr.):	
Uld til Forbrug, solgt 7 Lam	133,00
	4,216,00

UDGIFT

Skatter og Afgifter	203,60
Kommuneafgifter	181,41
Tiendevederlag	219,70
Landgilde	373,23
Folkeløn og Akkordarbejde	960,00
Foderstoffer (Rapskage og Klid)	150,00
Købmandsregning m. m.	321,00
Møllerregning	168,00
Skræderregning	80,00
Dyrlæge	25,00
Læge og Medicin	105,00
Ildebrændsel	87,00
Bødkeren	11,00
Bageren for at bage Rugbrød og levere Hvedekage	85,00
Slagteren for Kød	25,00
Smederegning	77,00
Væverløn	25,00
Hjulmanden	23,00
Skomageren	5,00
Sadelmageren	17,00
Avisregning	19,00
Bygningens og Inventars Vedligeholdelse	315,00
Forskelligt, derunder Rejseudgifter	76,00
	3,462,00

Der er da, naar alt er betalt og Familiens Udgifter afholdt, 750 Kr. tilovers til at sætte i Sparekassen.

Fra senere Tid findes Regnskaber for en Aarrække for en Gaard paa Samsø af lignende Størrelse, 26 ha = 47 Tdr. Land. Der holdes 5—6 Heste, 17—18 Kalve og Kvier, 30 Svin og nogle Faar. Tallene for Treaarsperioder fra Begyndelsen af Halvfemserne er disse:

Indtægt	1894—95 1896—97 Kr.	1903—04 1905—06 Kr.	1912—13 1914—15 Kr.
Heste	464	530	1,644
Mælk	2,318	3,351	4,549
Kvæg	693	1,251	2,498
Svin	1,212	2,180	4,866
Kornsalg	452	905	1,512
Kartoffelsalg	63	185	412
Forskelligt	262	818	288
	5,464	9,220	15,769
Udgift			
Folkehold	299	710	1,378
Korn- og Foderstoffer	819	1,565	3,068
Gødning	27	128	463
Materiel	87	245	627
	1,232	2,648	5,536

Som det ses, er Regnskaberne af forskellig Art. Samsøopgørelsen omfatter hverken Skatter, Renter eller Familiens Udgifter, men kun selve Driftsudgifterne. Noget kan dog sammenlignes. Kornsalget, der allerede i 1880 havde faaet en beskeden Plads, var nu traadt meget stærkt tilbage. Svin og Mælk til Smør er blevet de alt beherskende Poster paa Indtægtssiden. Inden for Samsøregnskabet er det Svinesalget, der i Tiden efter 90'erne gaar stærkest frem. Paa Udgiftssiden mærkes navnlig meget stærk Forøgelse af Indkøb af Foderstoffer, og som ny Post er kommet til en hurtig voksende Udgift til Indkøb af Gødning. Naar Udgifterne til Folkehold fra først af er langt mindre paa Samsø end i Regnskabet fra 1880, har vel særlige Forhold gjort sig gældende. Fra Aarhundredskiftet er der ogsaa Stigning paa Samsø, men ikke stærkere end i de andre Udgifter.

Fra Aaret 1909 er der af Statistisk Departement foretaget en samlet Opgørelse for 142 Gaardmænd paa Grundlag af Regnskaber, ført efter et af Departementet opstillet Skema. Opgivelserne gælder baade Udgift og Indtægt i Bedriften og Forbruget til Familien. Man har delt Regnskaberne i tre Grupper: for Gaarde med en Ejendomsskyld paa henholdsvis 12—20,000, 20—30,000 og 30—55,000 Kr. De første har gennemsnitlig henved 2½ Td. H., anden Gruppe knap 4, tredie Gruppe godt 6. Der er omtrent lige mange med for hver Gruppe.

Gennemsnitstallet for de forskelligartede Indtægter giver et lignende Indtryk af deres Fordeling som Samsøregnskabet. For alle tre Grupper under eet giver det:

	Kr.
Salg af Køer, Kalve og Huder	1,255
Faar, Lam, Uld	38
Huder, Hestehuder	524
Svin, Grise, Flæsk	2,285
Æg, Fjerkræ	174
Mælk og Fløde	3,021
Korn	337
Frø, Kartofler, Roer, Havesager m. m.	183
Forskelligt	268
Forbrug af egen Avl og Bolig	814
	8,899

Ogsaa her er Smørret og Flæsket det afgørende, Kreatursalg og Hestesalg noget, men mindre, og Kornsalget en ren Bagatel.

Der overfor staar Udgifterne:

	Kr.
Arbejdsløn	829
Kostudgift til Tyende og Arbejdere ved Landbrug	655
Dyrlæge og Medicin til Kreaturer	27
Forsikring	89
Foderkorn, Foderstoffer, Malepenge	1,957
Isenkram og Reservedele	57
Olie og Lys	13
Reb, Sejlgarn, Dækkener	28
Kreaturer	755
Gødning	135
Frø og Saasæd	167
Maskiner og Redskaber	150
Vogne og Seletøj	55
Tømmer og Byggemateriale	118
Arbejdsløn til Haandværkere	156
Renter og Afdrag	824
Ejendomsskatter	293
Andet	45
	6,353

Ogsaa her er det iøjnefaldende, hvor stor en Plads Køb af Foderstoffer er kommet til at indtage.

Tager man de tre Grupper hver for sig, er Netto-Indtægten, som er til Raadighed til Familiens Forbrug: 1915, 2507 og 3191 Kr.; heri indgaar Forbrug af egen Avl og Bolig med henholdsvis 623, 757 og 1056, Beløb, som er adskilligt lavere end den Pris, de samme Varer kunde have været købt for. I den bedst stillede Gruppe er saaledes Lejligheden ansat til 272 Kr.

Udgifterne til Familien udgør for de tre Grupper henholdsvis: 1719,

1943 og 2585 Kr.; der er altsaa et Overskud paa 196, 564 og 606 Kr. For de mindre Gaardmænd gaar 42,5 % af Udgifterne til Føde, for de større kun 33,5 %; de andre Udgifter kan da for de større Gaardmænd blive lidt rundeligere, men i Virkeligheden er det for dem alle beskedne Beløb, der gives ud til andet end Føde, Klæder og Bolig. Alligevel var Gaardmændenes Levefod højnet betydeligt; en vis Sparsommelighed var vel bevaret, men den havde et andet Præg end før. De tog nu Del i Sammenkomster og Fornøjelser i langt større Omfang end tidligere. Ogsaa i Omgangsformerne nærmede de sig i mangt og meget til Borgerskabet, selv om gammel Bondeskik i andre Henseender med Stolthed bevaredes.

Ogsaa *Husmændene* rykkede frem i denne Tid, men medens Fremskridtet for Gaardmændene begyndte allerede i Periodens første 10—15 Aar, kom Husmændene først for Alvor med i de sidste 10—20 Aar før 1914. Den store Tilvækst i Husmandstallet hang dels sammen med, at mange Landarbejdere naaede frem til i væsentlig Grad at leve af deres egen Bedrift, dels med, at adskillige Gaardmænd maatte nøjes med at skaffe et eller flere af deres Børn Husmandsbrug. Der var kun een, der kunde faa Gaarden; thi man delte den nødig. Siden kom dertil en bevidst af Staten fremmet Oprettelse af Husmandshjem. Allerede tidlig interesserede man sig herfor i toneangivende Landmandskredse. Ved Landhusholdningsselskabets Møder, i Landboforeninger o. s. v., taltes ret ofte derom. Ikke mindst beskæftigede det Godsejerne, der havde en Følelse af, at Landarbejderne søgte til Byerne, naar de ikke havde Jord at dyrke, og derfor blev ivrige for at skabe en talrigere Husmandsstand med Ejendomme store nok til at holde dem fast ude paa Landet, men dog heller ikke større, end at der kunde blive Tid til Arbejde paa Herregaardene.

Allerede fra 1872 begyndte man at yde Statsstøtte til Præmiering af de bedst drevne Husmandsbrug. I 1875 nedsattes en *Kommission* til Overvejelse af *Arbejdsforholdene*. Anledningen var Uroen i Arbejderkredse, og Flertallet af Medlemmerne var Byfolk, der tænkte mest paa Haandværk og Industri. Kommissionen skulde dog ogsaa beskæftige sig med Arbejderforholdene paa Landet, og den havde blandt sine Medlemmer en paa dette Omraade særdeles interesseret Mand, Baron *Zytphen-Adeler*, der just selv gjorde Forsøg med at give sine Arbejdere Del i Driftsoverskudet, og *Falbe-Hansen*, som i de foregaaende Aar havde foretaget indgaaende Undersøgelser af Landarbejderforhold. Endelig tilkaldte det Udvalg, der behandlede disse Emner, Landstingsmand *Søren Pedersen* og Folketingsmand *Jens Busk*, begge Gaardejere. Kommmissionen kom til det Resultat, at Husmændene ikke var fulgt med i den Opgang, der havde været for Gaard-

mændene; de søgte nok at efterligne dem, men forstod ikke ret, at deres Hovedopgave maatte være „en grundig, næsten havemæssig Drift“ af deres egne Jordlodder, saa de kun søgte Arbejde hos fremmede, naar „Gerningen i Hjemmet“ ikke forsømtes derved. Lærte de at forstaa det, vilde der blive mere Efterspørgsel efter de jordløse Arbejdsmænd, hvis Løn vilde stige. Man anbefalede at lære Husmændene „at pløje med Hornkvæg“ og at behandle Jorden havemæssigt med Spaden. Det var bedre end at laane Heste og Redskaber hos de store Jordbrugere. Et Hovedmiddel søgte man i Ydelsen af Driftslaan gennem private Sparekasser eller fra Staten. Det blev denne Tanke, der foreløbig kom til Udførelse. I 1878 foreslog Folketingsmand *Th. Nielsen* at yde Statslaan til Fremme af Husmandsbruget, og samme Aar stillede *Jens Busk* sammen med andre Folketingsmænd Forslag om Oprettelse af Kreditforeninger for mindre Grundejere paa Landet. I Tilslutning dertil fremsattes i 1879 et Regeringsforslag, som gennemførtes i 1880 som Lov om Statsgaranti for Kreditforeninger, beregnede paa mindre Grundejendomme i Landdistrikterne.

Kommissionen af 1875 anbefalede i øvrigt at gøre det lettere for Landboere med lidt Kapital og „Mod til det haarde Liv“ at opdyrke jyske Heder. Midlerne var Vandregulering, Vejanlæg, Uddeling af Planter, Lettelse i Udstykningsomkostninger, Hjælp til Nybyggerkoloniers Skoler. Det meste deraf faldt sammen med de almindelige Bestræbelser for Opdyrkning af Heden.

Videre kom man, da det moderate Venstre i 90'ernes første Aar begyndte at forberede Forliget med Højre. I Samlingen 1890—91 stillede to af Partiets Ledere, *Fr. Bojsen* og *Rs. Clausen*, Forslag om Udlægning af Jord til Havelodder. Tanken var, at Kommunerne skulde skaffe Indsiddere og jordløse Husmænd Brug af Havelodder paa 1 til 2 Skp. Land. Jorden skulde om fornødent skaffes ved Ekspropriation; Kommunerne skulde eje Lodderne og Brugerne svare 4 % af Udgiften ved deres Erhvervelse. Aaret derefter indbragte de samme to Folketingsmænd Forslag om Udstykning af Præstegaardsjord.

I Samlingen 1893—94 stilledes radikalere Forslag. Folketingsmand H. E. Bluhme foreslog, at Kommunerne under visse Betingelser skulde opkøbe Jord og overlade den i Lodder paa 2½ til 5 Tdr. Land til Arbejdere, der ønskede at blive jordejende Husmænd. Pengene skulde faas ved Laan af Staten. Samme Aar foreslog Poul Christensen og J. K. Lauridsen, at Staten skulde ekspropriere Jord fra Lensbesidderne, købe anden Jord og desuden inddrage Præstegaardsjorden. Alt sammen skulde det bortfæstes i Smaabrug som Arvefæste. Bygningerne skulde bekostes af Staten, og baade Jord og Bygninger blive ved at være Statens Ejendom. Just ved den Tid, da det gamle Fæstevæsen

døde ud, opstod saaledes Tanken om *Statsfæste* for Smaabønder. En varm Talsmand for Tanken var *Vilh. Lassen*, dengang Redaktør i Aalborg. Endelig foreslog en Kreds af Venstremænd i samme Samling at begrænse Adgangen til at nedlægge bestaaende Husmandsbrug.

Folketingets Flertal, Moderate og Højremænd, lod imidlertid disse Forslag ligge. Derimod indgik som et Led i Forliget 1894, efter Forslag fra moderat Side, Nedsættelse af en Landbokommission med den Opgave at foreslaa Ændringer i Lovgivningen om Udstykning og Sammenlægning samt „at udrede en Plan, hvorefter der paa gunstige Vilkaar kan tilvejebringes Jordlodder for Landarbejdere."

Kommissionen fik 22 Medlemmer, 12 valgt af Indenrigsministeren, 5 af hvert Ting. Højre og det moderate Venstre havde det store Flertal og kom til helt at præge Arbejdet. Kun 3 af Medlemmerne var Husmænd. Kommissionen indsamlede en Mangfoldighed af Oplysninger. Den spurgte saaledes Sogneraadene, om der var Trang til Oprettelse af nye Husmandsbrug, og fik bekræftende Svar fra de tre Femtedele af dem.

I 1896 kunde man afgive Betænkning. Man opstillede her som Formaalet at give ubemidlede Arbejdere paa Landet „Udsigt til ved Sparsommelighed og Dygtighed at kunne i en passende Alder erhverve sig bedre Livsvilkaar med den større Selvstændighed, som følger af Besiddelsen af en Jordlod, samtidig med at den Arbejdskraft, der haves tilovers fra deres egen Bedrift, kan komme andre Landbrug til gode paa de Tider af Aaret, hvor der for disse er Trang til større Arbejdskraft end der haves til Stadighed". Tilstrømningen til Byerne skulde hæmmes, og Agerbruget sikres „god og paalidelig Arbejdskraft"; derfor skulde Brugene heller ikke være saa store, at Besidderne kunde leve af dem alene. Som Middel anbefalede Flertallet, at Landarbejderne ved Siden af Kreditforeningslaan skulde kunne faa Statslaan paa særlig gunstige Vilkaar til Oprettelse af Husmandsbrug paa mellem 2 og 6 Tdr. Land.

Da Betænkningen afgaves, var imidlertid Folketinget forandret ved Valget i 1895. Venstrereformpartiet og Socialdemokratiet havde nu Flertal over for de Moderate og Højre, og de vilde ikke nøjes med Kommissionens Forslag. Medens Højre fastholdt, at de nye Husmænd maatte søge en væsentlig Del af deres Ophold ved Arbejde paa de større Gaarde, krævede Folketingsflertallet saa store Brug, at Besidderne kunde leve deraf. En Del af Flertallet havde Lyst til samtidig at gøre et Forsøg med *Statsfæste* for derved at sikre sig mod, at Ejendommene blev en Art Foræring, med hvilken Besidderne siden kunde handle til egen Fordel. Man tænkte sig et Arvefæste med en Afgift, der skiftede efter Tidernes Art. Socialdemokraterne havde deres særlige, mere vidtgaaende Forslag.

Først i 1899 naaede man en Overenskomst. Jord til Landarbejdere

skulde skaffes ved Statens Foranstaltning. Lodderne skulde regelmæssig være 3½—5 Tdr. Land Middeljord, ikke under 2 Tdr. Land, ikke over 8, den samlede Pris ikke over 4,000 Kr. For at komme i Betragtning maatte den Lysthavende raade over et Pengebeløb paa en Tiendedel af Ejendommens Laaneværdi; Resten skulde Staten yde som Laan, der skulde forrentes med 3 pCt. Overtagelsen skulde ske med fuld Ejendomsret; dog maatte Ejendommene ikke udstykkes eller sammenlægges med andre Ejendomme uden særlig Tilladelse af Landbrugsministeriet, og Salg maatte kun ske til Personer, der opfyldte de almindelige Betingelser for at overtage den Art Jordbrug. Statskassen skulde aarlig stille 2 Millioner Kr. til Raadighed for dette Formaal.

I det første Femaar efter Lovens Gennemførelse oprettedes i Henhold til den 1900 Husmandsbrug. Næsten 1500 af de nye Husmænd havde været Daglejere, et Par Hundrede Tyende, og ogsaa den øvrige Del havde haft Virksomhed, knyttet til Landbrug. To Trediedele af de nye Brug var oprettet i Jylland. En Undersøgelse ved det første Femaars Udløb viste, at næsten alle Statshusmændene havde Arbejde for andre; det gennemsnitlige Antal Arbejdsdage uden for Hjemmet var 155 aarlig.

Loven skulde efter Bestemmelsen ændres, naar man havde 5 Aars Erfaringer, og i 1904, efter Systemskiftet, gennemførtes en ny Lov. Dens Omraade udvidedes, dog kun i beskedent Omfang. Værdigrænsen sattes op til 5,000 Kr., og det Beløb, der skulde stilles til Raadighed fra Statens Side, forøgedes til 3 Millioner Kr. De mere radikale Venstremænd og Socialdemokraterne søgte at faa Grænsen sat op til 6,000 Kr., men uden Held.

Noget videre gik man i 1909. Det var nu ikke længere en Lov om Lodder til Jordarbejdere, men om „Oprettelse af Husmandsbrug“. Maksimumsgrænsen for Loddernes Størrelse bortfaldt, Værdigrænsen øgedes til 6,500, i visse Tilfælde til 8,000, Statens aarlige Udlaan forhøjedes til 4 Millioner. Endelig blev der tilvejebragt Mulighed for at udvide de oprindelige smaa Brug. De Radikale og Socialdemokraterne foreslog Adgang til større Laan, samt Mulighed for Statsfæste.

Indtil 1914 var i alt oprettet over 7,000 af disse Brug; og den samlede Laanesum var 34 Millioner Kr. Mange Mennesker drog Nytte af denne Lovgivning, men det var endnu kun en ringe Del af Landets Jord, den vedrørte. I 1913, da der i alt var oprettet 5,400 Brug, havde disse kun 2200 Tdr. Hartkorn. Ganske langsomt gled man frem mod, at Husmandsfamilierne kunde leve af deres Brug uden i væsentlig Grad at maatte arbejde for andre. Det skyldtes ikke blot, at Brugene blev større, men ogsaa, at Svinehold og Kreaturhold, delvis bygget paa Indkøb af Foderstoffer, blev saaledes udviklet, at der behovedes meget mindre Jord

end før til en Families Underhold. I 1911 var Tallet paa Husmændenes Arbejdsdage for fremmede gaaet ned fra 155 til 127 i Gennemsnit. I 1905 var der gennemsnitlig pr. Brug 0,4 Heste, 3,1 Stk. Hornkvæg, 3,5 Svin; i 1911 var Tallene henholdsvis 1,0, 4,1 og 6,3.

Ved Siden af Statens organiserede Udstykning foregik en privat Udstykning, dels spredt og tilfældig, dels gennem *Udstykningsforeninger;* disse angives indtil 1914 at have oprettet c. 1200 Husmandsbrug med 7—8,000 ha Jord. Bevægelsen lettedes ved ny Lovgivning i 1897 og 1906, der i nogen Grad lempede Reglerne for Udstykning af Hovedgaarde og Bøndergaarde.

I adskillige Tilfælde var det allerede før 1914 gamle Herregaarde, der udstykkedes. Et Eksempel herpaa er *Store Restrup* i Nærheden af Aalborg. Det var en Ejendom paa 2144 Tdr. Land med 79 Tdr. Hartkorn. Fra 1851 havde den tilhørt Familien *Stemann*, som endnu i 90'ernes Begyndelse drev den paa ret gammeldags Vis. Nyere Redskaber og Maskiner anvendtes kun i ringe Grad. Tærskeværket gik med Heste, Saamaskine var i Brug, Anvendelsen af Mejemaskiner vel forsøgt, men igen opgivet. Hovedbygningen var forsikret for godt 80,000 Kr., Avlsbygningerne for 100,000 og Besætningen for 71,000. Der var 33 Heste og Føl, 6 Tyre, 4 Par Trækstude, 96 Fedestude, 180 Køer, 72 Kvier og Kalve, 120 Faar, 120—200 Svin. Gaardens Folkehold bestod af Forvalter, Gartner, Ladefoged, Mejeribestyrer, Mejerske, Husjomfru, 6—8 Mejeripiger, 2 Lærlinge, 3 Piger til Husholdningsarbejde, 10 Kreaturpassere og 15—18 faste Folk, dels Karle, dels Daglejere. I alt var det et halvt Hundrede Personer, hvoraf kun et Mindretal var gifte Folk. I Høstens Tid antoges nogle Daglejere, men Tilbudet var saa ringe, at Foraars- og Sommerarbejdet tit forsinkedes meget. Foruden de til Landbruget knyttede, var der en fast Smed, en fast Hjulmand, en fast Møllersvend, en Havemand og en Dreng, der hjalp ham. Desuden en Skytte, der tillige var Skovfoged, passede Plantningen og tilsaa Tørveskæret.

Der var Bolig til 11 gifte faste Tjenestefolk, der havde smaa Havelodder, „som de for øvrigt sjældent gøre noget Rigtigt ved, især naar de fange Flyttetanker"; de fik i Løn foruden Bolig hver 200 Kr., 14,000 Tørv, 1 Læs Hø, Græsning til 2 Faar, 5 Tdr. Byg, 4 Tdr. Rug. Hø og Tørv maatte de selv bjerge. Ved Akkord kunde de tjene 18—30 Kr. mere, og Konerne kunde af og til faa Arbejde til en Dagløn fra 85 Øre om Vinteren til 1 Kr. 25 i Høsttiden. De ugifte Karle, der fik Kosten, havde 160—230 Kr. aarlig, Pigerne 100—120. Ejendommen svarede i Skat til Stat, Amt og Kommune 5,250 Kr.

Fra 50'erne ejedes Store Restrup af Kammerherre *Stemann*. Han var længe Sogneraadets Formand, og det siges paa Egnen om ham, at

han styrede temmelig enevældigt, men godt og faderligt. Sin egen Ejendom kunde han ikke faa til at betale sig, og i 1896 solgte han den for 400,000 Kr. til et Konsortium. Dette udstykkede 800 Tdr. Land af den daarligste Jord med kun 17 Tdr. Hartkorn; her rejste sig c. 70 smaa, beskedne Husmandsbrug. Resten solgtes tre Aar senere til en Privatmand, der i 1909 fulgtes af en anden, i 1912 af Aalborg Amts Udstykningsforening. Det var 1523 Tdr. Land med 62 Tdr. Hartkorn. En Del Skov og Plantager solgtes fra, Hovedbygningen med Park og Have, noget Agerjord og noget Skov blev til en Husmandshøjskole, der hurtigt samlede et halvt Hundrede Elever. Resten af Jorden udstykkedes i 50 store Husmandsbrug, gennemgaaende betydelig større end de sædvanlige Statshusmandsbrug. Da Ejendommene udbødes, meldte sig 270 Købere, 5—6 Gange saa mange, som man kunde skaffe Jord til. Paa Ejendommene byggedes gennemgaaende for 4—7,000 Kr. Herregaardens Vandmølle blev til en Andelsmølle; der oprettedes Vandværk, siden Andelsmejeri og Andelselektricitetsværk.

Under senere Diskussioner om denne Udstykning blev det oplyst, at paa den sidste Del af Gaarden, der købtes 1912, holdtes før Købet 30 Heste, 310 Stk. Hornkvæg, 100 Svin, 50 Høns, 40 Faar. Efter Udstykningen 125 Heste, 488 Stkr. Hornkvæg, 428 Svin, 2000 Høns og 48 Faar. Før levede godt 50 Mennesker paa Gaarden, efter Udstykningen 300 foruden Højskolens Elever. En af de nye Husmænd gjorde ved Lejlighed opmærksom paa, at Herremandens Selvangivelse til Skat i 1909 lød paa 3,300 Kr., forhøjet af Skattemyndighederne til 5,000. I 1918 opgav de 50 Husmænd tilsammen deres Indtægt til 87,000 Kr.; to af dem opgav henholdsvis 4,500 og 3,800. Men det var jo ganske vist under Krigen, da Pengenes Værdi var ændret og Landbrugets Fortjeneste særlig god.

Fra 1909 foreligger fra Statistisk Departement lignende Opgorelser for Husmændene som for Gaardmændene. De gælder 84 Husmandsbrug, delt i to Grupper med en Ejendomsskyld henholdsvis under 6,000 Kr. og fra 6—12,000 Kr.

Indtægten opgøres for alle 84 gennemsnitlig til:

	Kr.
Salg af Køer, Kalve og Huder	239
Faar, Lam og Uld	3
Heste, Hestehuder	26
Svin, Grise og Flæsk..............	665
Æg og Fjerkræ	169
Mælk og Fløde.....................	834
Korn, Frø, Havesager o. s. v.......	110
Arbejdsfortjeneste.................	210
Forskelligt	109
Bolig og Forbrug af egen Avl.....	323
	2,688

Flæsk og Smør er — langt mere end for Gaardmændene — det afgørende; ogsaa Fjerkræet har en betydelig større Plads. Der er endnu tilbage lidt Fortjeneste ved Arbejde for fremmede; dens Størrelse er dog meget forskellig i de to Grupper. Medens Gennemsnittet er 210 Kr., er den for Gruppen under 6,000 Kr.s Ejendomsskyld 272 Kr., for den anden Gruppe kun 107.

Udgifterne er:

	Kr.
Arbejdsløn og Kostudgift..........	108
Dyrlæge og Medicin til Kreaturerne	5
Forsikring........................	24
Foderkorn, Foderstoffer, Malepenge	690
Kreaturer.........................	209
Gødning..........................	23
Frø og Saasæd....................	47
Maskiner og Redskaber...........	27
Tømmer og Byggemateriale......	33
Arbejdsløn til Haandværkere.....	23
Renter, Afdrag, Fæsteafgift........	167
Ejendomsskatter..................	37
Forskelligt.......................	65
	1,458

Medens Foderkorn og Foderstoffer for Gaardmændene udgør knap en Trediedel af hele Udgiften, drejer det sig for Husmændene om op imod Halvdelen; derimod spiller Arbejdsløn kun en ringe Rolle.

Nettoindtægten, som Familien har at leve af, opgives til 1,230 Kr. i Gennemsnit for det hele Tal, 1132 for de mindre Husmænd, 1368 for de større. Udgifterne til Familien er for begge Grupper lavere end Nettoindtægten, henholdsvis 1048 og 1213, saa der ogsaa her er lidt at sætte i Sparekassen. For begge Grupper gaar over Halvdelen af deres Forbrugsudgifter til Fødevarer; Udgifter, som er Udtryk for en vis Velstand, er endnu ganske smaa.

Fra *en jysk Husmand* har Departementet faaet Uddrag af hans Hovedbog for hele Aarrækken fra 1891 til 1912. Hans Ejendom er lille, 4 Tdr. Land, og Værdien kun 3,400 Kr.; Besætningen naar til sidst op til 2 Køer, 2 Søer, 66 Høns. I 1891 bestod Familien kun af Mand og Hustru, siden kom der 3 Børn; de to var i 1912 voksne og borte fra Hjemmet. Indtægten stiger jævnt i Aarenes Løb, dog med Svingninger efter Aarets Høst og Udbyttet af Arbejde for andre. Han begynder med en Indtægt paa 798 Kr., slutter med 1917 Kr. Svinene, der først giver 200 Kr., naar op til 600, Kvier og Kalve gaar fra 366 til 706, deri Indtægten af Mælk; Honsene, der først bragte 44 Kr. til Huse, naar op til 265. Han arbejder stadig noget for andre, i Begyndelsen ret meget, til sidst kun lidt. Ind-

til 1905 svinger Fortjenesten derved mellem 142 og 441 Kr. Fra 1905 hører den næsten op; han har nu i Stedet faaet „Tillidshverv", der nogle Aar indbringer ham 4—500 Kr., men siden svinder ind til omkring 200.

Udgiftsregnskab for Virksomheden har han ført i den sidste halve Snes Aar. I den Tid svinger Nettoindtægten, som Familien har til Raadighed, mellem 900 og 1200 Kr. Boligen regner han ikke med i Opgørelsen. Næsten hvert Aar har han noget tilovers; medens Besætningens Værdi efterhaanden vokser fra 332 til 1019 Kr., samler han 4,000 Kr. i Sparekassen.

Af *Daglejerklassen* var efterhaanden henved Halvdelen gledet op i Husmandsstanden. Endnu var dog tilbage 30—40,000 Landarbejderfamilier med c. 110,000 Personer, hvoraf omkring 45,000 kan regnes at virke som Landarbejdere. Hovedparten var Fæste- og Lejehusmænd, knyttede til Herregaardene og nogle af de større Gaarde. Der var i 70'erne megen Interesse for dem blandt Herremænd, Proprietærer og større Gaardmænd, som benyttede deres Tjeneste. Det var en Blanding af patriarkalsk Omhu og Iver for at have dem til Raadighed. Fra Midten af Firserne, i Provisoriedagene, tog Venstres Rigsdagsmænd deres Sag op som Angreb mod Højres Herremænd. Gaardmændene følte sig endnu som staaende nærmere ved Landarbejderne end ved Herremændene. 1885—86 foreslog to Folketingsmænd, Ole Christensen og F. H. T. Leth, at nedsætte en parlamentarisk Kommission til Undersøgelse af Fæste- og Lejehusmændenes Forhold. Aaret derefter forelagde de Forslag til Lov om Forbedring af deres Kaar, og tilsvarende Forslag kom fra nu af igen Aar efter Aar, indbragt af Venstremænd af mere radikale Anskuelser, men intet af disse Forslag naaede gennem Folketinget. Det gjorde derimod ved Forligsperiodens Begyndelse i 1890 et Forslag af Fr. Bojsen, dog kun for at strande i Landstinget.

I 1899 satte et Folketingsudvalg igennem, at der skulde foretages en statistisk Undersøgelse af Fæste- og Lejehusmænds Vilkaar. Deres Antal opgjordes til 26—27,000, deraf 5—6,000 i Fæstehuse, 15—16,000 i Lejehuse, 4,000 i Tjenestehuse. For en stor Del af dem var Indtægten af deres eget lille Brug en ikke uvæsentlig Del af deres aarlige Indtægt, undertiden den overvejende Del. I de to sidste Aar før Systemskiftet vedtog Folketingsflertallet Lovforslag om dette Spørgsmaal, og straks efter Systemskiftet tog det nye Venstreministerium Sagen op. 1902 gennemførtes en Lov, der stærkt begrænsede Retten til at nedlægge Fæstehuse og sikrede Brugerne baade af Fæstehuse- og Lejehuse, at de ved Fraflytning fik Erstatning for Forbedringer, de havde foretaget.

For Landarbejdernes Vedkommende er der statistiske Opgørelser baade fra 1897 og fra 1909. De første omfatter 201 Familier, hvis Gennemsnitsindtægt regnes til 787 Kr. 1909 gælder Opgørelsen kun 65 Fa-

milier med en Gennemsnitsindtægt paa 924 Kr. I 1909 havde c. Halvdelen af Familierne 2 Værelser, Halvdelen 3. Kun een af dem havde Hest, 11 havde Hornkvæg, 34 Svin, 50 Høns. I det beskedne Udgiftsbudget gælder over 61 % Føden; det er nogle Procent mere end for den mindre velstillede Gruppe af Husmændene. Til Adspredelse og Fortæring ude er der kun 1 % eller c. 10 Kr.

I Forhold til 70'erne er der dog ogsaa for Daglejerne megen Fremgang. Lønopgørelserne viser for Mænd:

	Paa egen Kost:	Paa Husbonds Kost:
1872..........	357	195
1888..........	404	241
1892..........	445	287
1897..........	486	314
1905..........	539	372
1910..........	656	466
1915..........	832	580

Tallene fra 1915 er allerede paavirket af Krigstidens Forhold, men har ikke ligget meget over Lønnen lige før Krigen. Fra 1872 til 1914 kan det i Almindelighed siges, at Lønnen paa egen Kost er fordoblet og paa Husbonds Kost steget til 2½ Gang det oprindelige Beløb. Samtidig var Varepriserne faldet noget, saa den reelle Løn maa antages at være steget fuldt saa meget som disse Tal angiver. Som det ses, er Lønstigningen fra 1872 til Halvfemserne forholdsvis ringe; men da der i de mellemliggende Aar var foregaaet betydeligt Prisfald, betyder den svage Lønstigning dog et stort Fremskridt; fra Halvfemserne til 1914 er Stigningen stærk, men falder sammen med en almindelig Prisopgang. Alt i alt kan det siges, at der er en ret jævn Stigning i den virkelige Godtgørelse for Arbejdet lige fra 70'erne til Verdenskrigen, og at Godtgørelsen i denne Periode som Helhed forøgedes til det to—tredobbelte.

En særlig Gruppe dannede vedblivende *Tyendet*. Dets Tal var nærmest i Tilbagegang, men var dog op mod 1914 henved 150,000, medregnet kvindeligt Tyende, der væsentlig var beskæftiget med Husgerning. Hovedmængden var endnu mere, end det var Tilfældet tidligere, unge Mennesker. De lidt ældre havde faaet lettere Adgang end før til at skabe sig selvstændige Hjem. En Del var vedblivende fra Gaardmandshjem, men Hovedstyrken dog fra Husmands- og Landarbejderhjem.

Tyendelønnen steg i disse Aartier omtrent som Daglejernes Løn. Den opgøres til:

	Mænd Kr.	Kvinder Kr.
1872............	126	69
1888............	159	111
1892............	199	126
1897............	229	144
1905............	281	225
1910............	376	264
1915............	448	358

Det er en Stigning til det tredobbelte for Karle og det firedobbelte for Piger fra 1872 til 1914.

Dermed fulgte en stærk Fremgang i de daglige Livsvilkaar. Den almindelige Fremgang i Levevis paa Bondergaardene kom i ikke ringe Grad ogsaa Tyendet til gode; dog modvirkedes den vel nok noget derved, at der blev flere Hjem end før, hvor Tyendet ikke spiste sammen med Familien. Den mere humane Tankegang mildnede Behandlingen. Desuden virkede efterhaanden en, navnlig af Socialdemokraterne baaret Agitation, for Tyendeforholdenes Forbedring. Adskillig Nytte gjorde det, at der i 1905 blev nedsat en Kommission herom. Dens Besog rundt om i Landet bidrog ikke lidet til at fremme Forstaaelsen af, at det var fornodent at skaffe Tjenestefolk bedre Opholdsrum, end det tidligere havde været almindeligt at yde dem.

8. **Skovbrug og Havebrug.**

Skovbrug og *Havebrug* staar i nær Forbindelse med Landbruget, men har ikke indtaget nogen storre Plads i dansk Næringsliv. *Skovarealet,* hvis værdifuldeste Dele havde været fredede siden d. 19. Aarhundredes Begyndelse, udgjorde i Tresserne 1760 km². I Tiden efter 1864 ogedes det stærkt ved Hedeplantning m. m., og det opgjordes i 1907 til 3200 km²; men det nye Areal var af langt mindre Værdi end det ældre, idet det overvejende bestod af Naaletræsplantager, medens *Bogen* var det fremherskende Skovtræ i alle de ældre Skove. En Fjerdedel af Skovomraadet var i 1907 i Statens Eje; Resten var knyttet til privat Landbrug og horte for storste Delen til Herregaarde, Proprietærgaarde og storre Bondergaarde. De betydeligste Skove, d. v. s. 70 % af det samlede Areal, vurderedes i 1916 til 116 Mill. Kr., hvoraf 29 Mill. faldt paa Statsskove. Udbyttet af Skovene har været ringe; af Statsskovene var Nettooverskudet i 1913—14 f. Eks. kun 600,000 Kr., *Jagten* i Skove, paa Marker og ved Kyster har i de senere Aartier været i Tilbagegang og uden Betydning som Næringsvej. Den har i det væsentlige kun været drevet som Fornojelse. *Havebruget* har fra gammel Tid haft

to Former. Til de enkelte Landbrug har været knyttet Haver, hvori Brugerne har dyrket Havesager væsentlig til eget Brug. Dette Havebrug har i større eller mindre Grad fulgt Landbrugets Udvikling. Dernæst har der været drevet *Gartneri* ɔ: Havebrug i større Stil og med det Formaal at skaffe Ejeren Indtægt ved Salg af Produkterne. Dette Brug er taget til med Byernes Vækst. I 1911 var Tallet paa Gartnere 3,400 mod 1000 i 1870, Antallet af de ved Gartneri forsørgede var steget fra 4,500 til 20,000. Fra Firserne er ved Hovedstaden og ved Købstæderne opstaaet talrige *Kolonihaver*. Deres Tal naaede op over 50,000. De har faaet en betydelig Plads i Arbejderbefolkningens Liv og har ogsaa i mange Tilfælde bragt ikke helt ringe Indtægt.

9. Fiskeriet.

Da Landbrugsministeriet oprettedes i 1896, henlagdes ogsaa *Fiskeriet* under det. Dette havde for saa vidt sin naturlige Forklaring, som en stor Del af Fiskerne bestandig har haft Landbrug, som Regel dog af meget beskedent Omfang, ved Siden af deres Fiskerivirksomhed.

Endnu ved Folketællingen i 1870 slog man Fiskerne sammen med „andre, som have deres Næring af Søen“, saa derfra kan ingen Besked hentes om deres Tal. En i 1873 nedsat Kommission kom til det Resultat, at der var 4,300 Familier, der havde Fiskeri som Hovederhverv, 7,000 for hvilke det var Bierhverv. Da man regnede det samlede Udbytte af Fiskeriet til c. 4½ Million, blev der ikke meget til hver Familie. Det meste af Fangsten brugtes i Danmark, men der udførtes dog Fisk for 1 Million Kr. mere, end der indførtes.

I de følgende Aar gik Fiskeriet langsomt frem. Det dreves sædvanlig som Kystfiskeri med smaa Baade. Da der ikke fandtes nævneværdigt af Regler for Fiskeriet, opstod der snart Bekymring for, at det skulde udvikle sig til Rovdrift, der efterhaanden udryddede Fiskebestanden. Kun for Limfjordsfiskeriet fandtes fra tidlig Tid nogle Fredningsbestemmelser, og i 70'erne begyndte Forhandlinger om at udstrække dem til det øvrige Søterritorium. Under den standende Strid mellem Folketing og Landsting gik Forhandlingerne derom kun trægt. Da fastslog pludselig en Højesteretsdom, at Limfjordsreglerne maatte betragtes som gældende overalt. Fiskerne blev skræmt, og Rigsdagen fandt det fornødent i 1885 at beslutte ved Lov, at disse Regler foreløbig kun skulde gælde for Limfjorden; man tænkte sig saa at vedtage en Lov af mere almen Karakter. I 1889 fik man en saadan i Stand. Den fastslog en Række Fredningsbestemmelser til Sikring af Fiskeyngel og skabte en regel-

mæssig Kontrol med Overholdelsen. Senere, i 1907, udvikledes denne Lovgivning videre.

Fiskeriet vedblev hovedsagelig at være Kystfiskeri. Kun et beskedent Tal af danske Fiskere søgte til fjerne Have. Dog blev Fiskefartøjerne efterhaanden større, og snart fik mange Fiskere Motorbaade. De større Fiskerfartojer ejedes undertiden af smaa Andelsselskaber, hvis Medlemmer drev Fiskeri i Fællesskab. Staten traadte til med Tilskud eller Laan til Anskaffelse af Fartøjer og Redskaber. I de sidste Aar før 1914 var man naaet til en Udgift til Fiskeriet paa ½ Million Kr., og desuden havde Staten ydet Tilskud til mange Fiskerihavne og selv anlagt en Del, hvoraf nogle, deriblandt navnlig *Skagen*, havde krævet store Udgifter. Antallet af Fiskere gik en Del frem. Ved Folketællingen 1911 taltes henved 9000 Fiskere med 4000 Medhjælpere; Familierne medregnet levede 35,000 Personer af Fiskeri. Desuden var der nogle Tusind, der drev Fiskeri som Bierhverv. Udbyttet af Fiskeriet opgjordes til omkring 17 Millioner aarlig, og der var en Overskudsudførsel af Fisk paa omkring 7 Millioner. Udbyttet var da næsten 4 Gange større end i 70'erne; Opgorelserne er dog næppe ensartede. Ved Siden af Saltvandsfiskeriet fandtes lidt Ferskvandsfiskeri, men kun i meget ringe Omfang af erhvervsmæssig Karakter.

En særegen Betydning havde Fiskeriet for *Færøerne*, som ikke er medregnet i ovennævnte Tal. Her ernæredes over Halvdelen af hele Befolkningen ved Fiskeri: 9,500 af de 18,000 Beboere i 1911, medens Landbrug kun ernærede 3,300, Haandværk og Industri 1900, Handel og Samfærdsel 1400; man regnede med, at Fiskeri og Hvalfangst indbragte op imod 3 Millioner Kr. aarlig paa disse Øer.

TREDJE AFSNIT

INDUSTRI OG HAANDVÆRK

1. Forholdene i Tresserne.

Allerede i 60'erne var det en betydelig Del af Landets Befolkning, der levede af Industri og Haandværk: 430,000 eller omtrent en Fjerdedel af hele Folket. *Haandværket* var det langt overvejende; den *Industri*, der fandtes, var med faa Undtagelser smaa Bedrifter med faa Arbejdere; af „Storindustri" var der kun meget lidt. I alt var der omkring 80,000 Hovedpersoner og knap saa mange „Medhjælpere": 70—80,000, hvoraf henved 30,000 var Arbejdsmænd uden Faguddannelse. Imellem de 80,000 „Hovedpersoner" er imidlertid c. 18,000 „Syersker". Ser vi bort fra dem, udgør Haandværkere og Industridrivende godt 60,000. De 80,000 Hovedpersoner forsørgede omtrent 190,000 andre, Tyende indbefattet, de 70—80,000 Medhjælpere forsørgede 80—90,000 andre Personer.

Hovedgrupperne var endnu de stærkt udprægede *Haandværkerfag.* Af Tømrere, Snedkere, Murere, Malere var der tilsammen 15—16,000 Mestre med 12,000 Medhjælpere, af Smedene henholdsvis 7,000 og 6,000, af Skrædere og Skomagere 12,000 Mestre med 8,000 Medhjælpere. Dertil kommer 4,000 Træskomagere, næsten alle paa Landet, 9,000 Vævere med 2,000 Medhjælpere, samt af Bagere og Slagtere henved 3,000 med lige saa mange Svende. Kun i ganske faa Fag var der lidt større Virksomheder. Der er saaledes 200 „Maskinfabrikanter" med 900 Medhjælpere, 17 Papirfabrikanter med 150.

Noget mere *fabriksmæssig Virksomhed* var der dog, end man faar Indtryk af gennem Folketællingstallene. En Opgørelse fra 1872 over Fabrikker og fabriksmæssigt drevne Haandværk har c. 1000 saadanne, der er grundlagt før 1864. De fleste var imidlertid ganske smaa. De større var Tekstil- og Handskefabrikker, Papirfabrikker, Skibsbyggerier, Maskinfabrikker og Jernstøberier, Tobaksfabrikker og Sukkerraffinaderier. Baade Haandværk og Industri arbejdede saa godt som ude-

lukkende for det danske Hjemmemarked, men var langtfra i Stand til at forsyne dette. Der indførtes hvert Aar fremmede Industrivarer i meget betydelig Mængde.

De større Virksomheder var Enkeltmandseje eller tilhørte et Par „Kompagnoner“. De var voksede frem i Kraft af de enkeltes personlige Initiativ og var prægede af deres Vilje.

Den førende Skikkelse blandt Tidens Industrimænd var „Gammel Carlsberg“s Grundlægger *J. C. Jacobsen*. Født i 1811 var han jævnaldrende med de Nationalliberales toneangivende Mænd. Han var besjælet af de samme Tanker som de, en Frihedens Talsmand, hvad enten det gjaldt Politik eller Økonomi, stærkt bevæget af de nationale Stemninger og opfyldt af Tro paa Videnskabens baade kulturelle og praktiske Værdi. I 1848 var han blandt de ivrigste, da det gjaldt at fælde det gamle Styre; i de haardeste Kampaar under Frederik VII, Ministeriet Ørsteds Tid, da Embedsmænd, som talte Oppositionens Sag paa Tinge, afskedigedes, tog han, den uafhængige Borger, Plads i Folketinget; siden stod han i Landstinget sammen med de Nationalliberale, indtil han 60 Aar gammel trak sig ud af det politiske Liv. Ogsaa i Københavns kommunale Liv tog han Del som ivrig Talsmand for Borgerstyret.

Brygger *J. C. Jacobsen* (1811–87). Fotografi fra 1860'erne i C. Nyrop: »J. C. Jacobsen«.

Jacobsen havde arvet en mindre Bryggerivirksomhed, men grundlagde i 1846 i *Valby* et stort Bryggeri. Her tog han alle de nyeste Erfaringer og alle Videnskabens Resultater i sin Tjeneste. Ved Midten af 60'erne var hans Bryggeri en efter Datidens danske Forhold betydelig Virksomhed. Produktionen, der det første Aar havde været 2,700 Tdr. Øl, var steget til nogle og tyve Tusind Tdr. og Antallet af faste Arbejdere var gaaet op fra 8—9 til 40, hvortil kom nogle Daglejere. Hans Formue nærmede sig efter Opgørelserne til en Million Kr. Sammenligner man den Stilling, som denne Industriens første Mand indtog, med den, som Herremændenes første Mand, *Grev Frijs*, havde, da

er Afstanden stor, hvad enten man tænker paa Formue eller paa social Stilling.

Betydelig større var, regnet efter Arbejdertal, *Baumgarten og Burmeisters Maskin- og Skibsbyggeri* i København, grundlagt samme Aar som „Gammel Carlsberg". To Mænd havde samvirket ved dets Skabelse. *Baumgarten* var en Mand, der fra Svend havde arbejdet sig op til at have en lille selvstændig Forretning, *Burmeister*, en ung Mand, der paa „Polyteknisk Læreanstalt" og i Udlandet havde faaet den bedst mulige Uddannelse. I Løbet af 15 Aar skabte de en betydelig Maskinfabrik. Saa trak den aldrende Baumgarten sig tilbage, og fire Aar senere knyttede Burmeister den engelskfødte *William Wain*, den Gang Direktør ved Orlogsværftet, til Selskabet. Virksomheden voksede Aar for Aar, og man gik snart over til ogsaa at bygge Skibe. I Slutningen af 60'erne beskæftigede man omkring 600 Arbejdere.

De faa større Virksomheder gav gode om end ikke meget store Indtægter. De almindelige Haandværkere levede under taalelige, men i det hele og store tarvelige Kaar.

Arbejderne var delt i de faglærte *„Svende"* og *„Daglejerne"*. Mange af Svendene kunde endnu i denne Tid regne med at naa frem til at faa egen Bedrift; Flertallet af dem var ganske unge; i 1870 havde 50,000 „Medhjælpere" kun 38,000 Personer at forsørge, de henved 30,000 Daglejere derimod 40—50,000; for deres Vedkommende var Arbejderstillingen i langt højere Grad livsvarig. Mellem Haandværksmestrene og deres Svende og Lærlinge bestod ofte endnu et vist patriarkalsk Forhold. Store Dele af Arbejderbefolkningen levede derimod under særdeles slette Kaar. Stærkest føltes dette i København. Her var Overgangen til større Industri allerede begyndt i Frederik VII's Tid, og Byen var vokset meget stærkt. I 1850 havde København og Frederiksberg tilsammen 133,000 Indbyggere, i 1860: 163,000, i 1870: 198,000. Byggeriet havde ikke kunnet følge med Tilvæksten. Boligforholdene var usle og bidrog meget til at trykke betydelige Dele af den Arbejderbefolkning, Industri og Handel trak til, ned til Proletarvilkaar. Der var da ogsaa adskillig Misnøje i Arbejderbefolkningen; men foreløbig var den ikke kommet til samlet Udtryk.

Ved Næringsfrihedens Indførelse, der traadte i fuld Kraft 1862, var de gamle Lav ophævet baade for Mestre og Svende. Derfor var Mestrene dog ikke uden Organisation. Fra 1838 bestod i København *Industriforeningen*, der havde til Opgave at varetage Industriens og Haandværkets Tarv. Her holdtes Foredrag af faglig og mere almen Art; her mødtes man til Diskussion om Standens Interesser, og herfra ordnedes danske Udstillinger og Deltagelse i fremmede Udstillinger. Det var her de egentlige Industridrivende og de mere velstillede Haandværkere, der

førte an; Foreningen havde omtrent 3,000 Medlemmer. Beskednere i sit Tilsnit var „*Haandværkerforeningen*", som var stiftet i 1840, paa en Gang mere demokratisk og mere angst for den nye Udvikling. Den var væsentlig en Forening til gensidig Hjælp, men varetog dog ogsaa faglige Interesser. Den havde c. 400 Medlemmer. Medens Industriforeningen havde taget Standpunkt for Næringsfriheden, havde Haandværkerforeningen holdt paa Lavenes fuldstændige eller delvise Bevarelse.

Ude i Provinserne var der fra Fyrrerne indtil Lavsvæsnets Ophævelse under forskellige Navne dannet 23 *Haandværkerforeninger*. Da Lavsvæsenet faldt, anbefalede Indenrigsministeriet i en Rundskrivelse at erstatte Lavene med fri faglige Foreninger. Opfordringen blev fulgt. Før 60'erne var til Ende, var der stiftet 30 nye Foreninger, og snart kunde man regne med en Forening i hver By. Ved 70'ernes Begyndelse havde de en halv Snes Tusind Medlemmer. Formaalet var tit lidt ubestemt. Sædvanlig gik det ud paa „at fremme Haandværkerstandens Tarv ved alle til Raadighed staaende Midler, der maa anses for lovlige og hensigtsmæssige". Et Sted vilde man „aabne Medlemmerne Adgang til Dans og Sommerudflugter samt i øvrigt virke for, hvad der i industriel Henseende kan være til Medlemmernes Gavn". I Praksis blev det Foreninger til indbyrdes Hjælp, til Fremme af teknisk Undervisning, samt til Adspredelse for Medlemmerne. Nogle af dem optog ogsaa andre end Haandværkere, men det var dog disse, der prægede Foreningerne.

Som de Videnskaber, der havde praktisk Betydning for Landbruget, havde deres Midtpunkt i Landbohøjskolen, saaledes havde de tekniske Videnskaber, der skulde muliggøre det store industrielle Gennembrud, deres Centrum i „*Polyteknisk Læreanstalt*". Den var oprettet allerede i 1829, men dens Elevtal var længe meget begrænset. Endnu for Aarene 1852—71 var der gennemsnitlig kun 7, der tog Eksamen om Aaret. De faa Kandidater, som udgik derfra, blev Banebrydere for den nye Industri.

Ogsaa den jævnere Undervisning var allerede nogenlunde tilrettelagt, om end under meget beskedne Former. I København fandtes fra Fyrrerne et *teknisk Institut*, der aarlig besøgtes af o. 700 Elever; dertil kom i Slutningen af 60'erne en ny *Haandværkerskole*, der naaede op til nogle Hundrede Elever. I Provinsbyerne var allerede skabt et halvt Hundrede „*Tegneskoler*", som Regel opretholdt af Haandværkerforeningerne. Det var Aftenskoler, hvis Undervisning oftest kun omfattede Skrivning, Regning og Tegning. Eleverne var væsentlig Lærlinge hos Haandværkerne.

Svendene havde meget lidt Organisation. De gamle Lav fortsattes som Sygekasser og lign., men uden at have større Betydning. I København samlede dog een Forening mange af dem. Det var „Arbejderfor-

eningen af 1860". Det var paa een Gang en Oplysnings- og en selskabelig Sammenslutning. Men det var, ligesom den ikke rigtig var Arbejdernes egen. Den var stiftet af andre for dem, havde et vist patriarkalsk Tilsnit, og den ledédes af Mænd uden for Arbejderklassen, først og fremmest af den nationalliberale Politiker *C. V. Rimestad.* Den havde et Par Tusind Medlemmer, der overvejende hørte til de mere velstillede Arbejdere.

2. Det industrielle Gennembrud 1864—1876.

Aarene efter 1864 bragte en stærk Fremgang i dansk Industri, og i Opgangsaarene efter 1870 tog denne et saadant Omfang, at der med Rette kan tales om et industrielt Gennembrud. Grundlaget var dobbelt: *Næringsfrihedens Indførelse,* der traadte i Kraft lige før Krigen, gav Industrien en Bevægelsesfrihed, den tidligere havde savnet, og Adskillelsen fra Holsten fjernede en Konkurrence, der hidtil var traadt hæmmende i Vejen. Just i 1863 var der gennemført en *ny Toldlov,* der som Helhed betød et Skridt, om end ikke et meget stort Skridt frem mod Frihandel. Beskyttelsestolden blev dog ved at bestaa for overmaade mange Varer; Satserne var ret tilfældige, ikke rigtig passet til efter bestemte Industriers Interesser, men dog i nogen Grad beregnet paa at værne den i Holsten bestaaende Industri, fra hvis Virksomheder Danmark i stort Omfang forsynedes. Nu kom den til at virke anderledes. En Toldmur rejste sig mellem de holstenske Fabrikker og det danske Marked. Saa stærkt virkede de nye Forhold, at enkelte Virksomheder overflyttede deres Fabrikation fra Hertugdømmerne til Danmark. Dansk Forretningsliv var i Frederik VII's Tid naaet saa vidt i Udvikling, at det havde Muligheder for at udnytte de nye Forhold. I Løbet af faa Aar oprettedes nu en Række fabriksmæssige Virksomheder i Danmark. Fra 1864 til 1872 steg deres Antal fra 1000 til 1400, og over 200 af de gamle Virksomheder udvidedes stærkt i disse Aar. 1872 opgjordes det, at der var i alt 1400 fabriksmæssige Foretagender med 23,000 faste Arbejdere, 7—8,000 midlertidige. De 800 af dem var Smaavirksomheder med under 10 Arbejdere hver; 600 var lidt større Foretagender, der havde i alt et Par og tyve Tusind Arbejdere, og kun 54 af Virksomhederne havde over 100 Arbejdere hver. Deraf var 8 Jernstøberier og Maskinfabrikker, 8 Manufakturvarefabrikker, 8 Handskefabrikker, 7 Cigar- og Tobaksfabrikker, 3 Papirfabrikker, 2 Porcelænsfabrikker. Arbejdertallet i de 600 Virksomheder, der var nyoprettede eller stærkt udvidede, var 14,000 eller omkring Halvdelen af det hele Antal.

Fra Halvfjerdsernes Begyndelse var der Højkonjunkturer med op-

adgaaende Priser. Det blev jo for Næringslivet den umiddelbare Følge af den fransk-tyske Krig. Opgangen gav Lyst og Mod til at sætte nyt i Gang og udvide gammelt. Man regnede med Prisstigningens Fortsættelse og haabede paa stadig Fortjeneste. Penge var det let at faa. Baade „Privatbanken“ og andre nyoprettede Banker som „Landmandsbanken“ og „Handelsbanken“ stillede dem villig til Raadighed. I Tyskland var der Pengerigelighed efter Krigen, og adskillig tysk Kapital anbragtes i

Fødevareudstillingen paa Industriudstillingen 1872.
Træsnit i »Illustreret Tidende«.

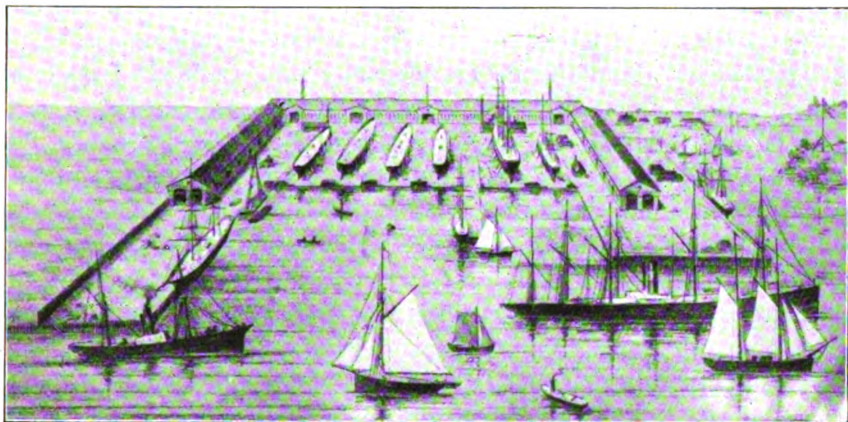
Danmark. Altsammen gav det en Følelse af Fremgang. Som for Landbruget spillede ogsaa i nogen Grad for Industrien den Følelse ind, at nu gjaldt det at anspænde Kræfterne for at vinde Oprejsning for det tabte. I 1872 blev *den nordiske Industriudstilling* i København et Udtryk for det nye stærke Røre. Her satte man som Motto paa en Medalje de af H. P. Holst forfattede Linier:

»For hvert et Tab igjen Erstatning findes,
hvad udad tabes, det maa indad vindes.«

Siden blev disse Ord hyppig anvendt om Landbruget, navnlig om Hedens Opdyrkning. Men det var til Industrien, de var skrevet.

Sammen med Fremgangen gik en Ændring i Industriens Ejendomsforhold. De mange Penge, der krævedes til de nye store Virksomheder

eller til Udvidelse af de gamle, kunde som Regel ikke skaffes af Enkeltmand. Man gik over til at danne *Aktieselskaber*. Allerede i Fyrrerne var der gjort Forsøg med industrielle Aktieselskaber, men de var alle mislykkede, og der knyttede sig til dem saa megen Svindel, at man for en Tid skræmmedes bort derfra. Nu var Betingelserne derimod til Stede for denne Udvikling. I 1872 blev Landets største Virksomhed *„Burmeister og Wain"* omdannet til Aktieselskab med den efter Tidens Forhold meget store Kapital 3 Millioner Rdl.; den bestaa-

Burmeister & Wains Skibsværft paa Refshaleøen ca. 1872.
Samtidigt Litografi.

ende Virksomhed købtes for omkring 1 Million Rdl., Resten var til Raadighed til Udvidelse og Drift. Toneangivende Bankmænd og Handelsmænd traadte ind i Bestyrelsen med *C. F. Tietgen* som Formand; Burmeister og Wain bevarede den egentlige Ledelse som Direktører og beholdt som Storaktionærer megen Indflydelse. En hurtig og stor Udvidelse fandt nu Sted. Nye Bygninger rejste sig, nye Maskinanlæg foregik og Arbejdertallet voksede. Det var ved Overtagelsen 900, fire Aar derefter 1400.

Samme Aar oprettedes 17 *Industriaktieselskaber*, og i de følgende 3 Aar kom 69 til. Blandt dem var adskillige, der siden blev nogle af Landets største Industriforetagender: „De danske Sukkerfabrikker", „Aalborg Spritfabrikker", „De danske Cikoriefabrikker", „Maglemølle Papirfabrik", „Kastrup Glasværk", „Frederiksholms Teglværk", „Dalum Papirfabrik", „Tuborgfabrikkerne", „Munkemølles Fabrikker", „De forenede Oplagspladser og Værfter", „Crome og Goldschmidts Fabrikker", „De forenede Dampmøller", „Den kgl. Porcelainsfabrik". Adskillige af de andre Selskaber var kun smaa og fik ikke varig Betydning.

Bevægelsen var ikke blot københavnsk. Ikke faa af de nævnte Selskaber havde deres Fabrikker ude i Landet. „Overalt og til enhver Brug maa Aktieselskaberne virke“, siger en af Tidens Iagttagere, „Politikere har taget Aktier i Bogtrykkerier for at fremkalde Blade af en bestemt Farve, Agerdyrkningen køber og bruger Damptærskeværker paa Aktier, og Socialismen har ladet en Række Produktionsforeninger opstaa.“ Straks fra første Færd viste der sig i Aktieselskaberne en Tilbøjelighed til at forene mange mindre Foretagender i eet stort. „Konkurrencen“, siger den samme Iagttager, „har ladet de store Etablissementer fremstaa, men disse søge, fjendtligsindede mod deres Udspring, at faa den fri Konkurrence kvalt ved at forene sig i et eneste vældigt Etablissement.“ Tilbøjeligheden for altomfattende Foretagender findes udtrykt i nogle af Navnene paa de anførte Selskaber, „De forenede“, „De danske“, o. s. v.

Bekymringen meldte sig hurtig over for de mange Selskaber, der drog Folks Penge til sig. Staten skulde træde til og give Lovbestemmelser, der værnede mod Misbrug, hed det. Derom blev dog ikke Tale. De politiske Forhold var ikke egnede til enig Handling af Regering og Rigsdag, og Følelsen af den Nytte, Friheden bragte, var saa stærk, at man mere frygtede dens Begrænsning end dens Misbrug. Disse skulde blive mange, før Forsøg paa Begrænsning fandt Sted.

1875—76 begyndte Opgangen at ebbe ud; Sammenbrudet, der i Tyskland fulgte den voldsomme Opblussen af Forretningslivet efter Sejren over Frankrig, bragte ogsaa i Danmark faldende Priser, og der kom nogle Aar, i hvilke Industrien fik nok at gøre med at bevare det vundne. Det afgørende Fremstød var dog gjort og det Grundlag skabt, paa hvilket man kunde arbejde sig videre frem, saa snart Krisen var overstaaet.

I *Haandværkernes Kreds* var der i disse Aar megen Uro og Bekymring. Man ængstedes ved den frie Adgang til at oprette Forretninger, som Næringsloven havde bragt, frygtede, at den skulde medføre Skabelsen af alt for mange nye Foretagender, ikke blot i Byerne, men ogsaa paa Landet, hvor Retten til at drive Haandværk tidligere havde været ret snævert begrænset. I nogle Fag frygtede man ogsaa Storindustriens Konkurrence. Endelig forfærdedes man ved det Røre, der blev i Svendenes Lejr, da Socialismen holdt sit Indtog i Storindustriens Følge. Klagerne var mange. De kom navnlig til Udtryk paa et Møde af Købstadsdelegerede i Odense i 1869. For Provinsbyerne kom til de øvrige Bekymringer Frygten for, at Hovedstadens stærke Vækst skulde ske paa deres Bekostning. Saa stærkt Indtryk gjorde Klagerne, at *Fonnesbech* som Indenrigsminister i Sommeren 1870 nedsatte en saakaldt *Købstadkommission*, der fik til Opgave at undersøge Vanskelighederne i Købstæderne og stille Forslag til at raade Bod „paa de mindre gunstige Vilkaar, hvorunder navnlig den næringsdrivende Befolkning

i disse for endeel er stillet". Blandt Medlemmerne var foruden Talsmænd for Købstædernes Erhvervsinteresser I. A. Hansen og Indenrigsministeren i det Rotwittske Ministerium Borgmester *J. C. v. Jessen.*

Kommissionen indrømmede, at Tiderne var svære for Købstæderne, og at Næringsfriheden havde skabt dem megen Vanskelighed. „I intet andet Forhold", sagde man, „er i den nyere Tid hertillands saa store Forandringer foretagne saa pludselig og uforberedt." Man var imidlertid paa det rene med, at det ikke lod sig gøre at rokke ved den nye Ordnings Grundprincip, og man nøjedes for Haandværkets Vedkommende med nogle Smaaforslag, der navnlig gik ud paa, at Haandværkerne paa Landet ligesom deres Standsfæller i Købstæderne skulde betale en Kendelse, naar de nedsatte sig i selvstændig Virksomhed. Yderligere anbefalede man Støtte til tekniske Skoler og Folkehøjskoler i Købstæderne, Tilskud til Industriudstillinger, Oprettelsen af Varelotterier, Rejsehjælp til Haandværkere o. s. v. I 1873 gennemførtes i Tilslutning hertil nogle Ændringer i Næringsloven. For Haandværkernes Vedkommende var den vigtigste af disse den nævnte Bestemmelse om Landhaandværkernes Afgift.

Naar der kom saa lidt ud af Kommissionens Overvejelser, var vel Hovedgrunden, at Klagernes Grundlag kun var svagt. Ganske vist er det vanskeligt at vurdere, hvorledes Storindustriens Konkurrence og den lette Adgang til Oprettelse af Forretninger ogsaa paa Landet paavirkede Haandværkernes Stilling, men de Tal, der foreligger, giver ikke det Indtryk, at der i disse Aar skete en væsentlig Forrykkelse i Haandværkernes Forhold. Haandværkerforretningernes Tal voksede efter Folketællingerne 1860, 1870 og 1880 temmelig jævnt og i det væsentlige ensartet i By og paa Land. Ikke heller er der Vidnesbyrd om, at Storindustriens Opkomst slog visse Fag til Jorden. I det store og hele kan det siges, at Haandværket fulgte den almindelige Fremgang, medens Storindustrien tog et særligt Opsving. Derimod var det rigtigt, at Hovedstaden i disse Aar tog Broderparten af Opgangen. Folketallene bærer Vidnesbyrd derom. De var:

	København—Frederiksberg	Købstæderne
1860...........	163,000	214,000
1870...........	198,000	245,000
1880...........	261,000	290,000

I det første Tiaar voksede Hovedstaden med 1,95 % aarlig, i det andet med 2,81, medens Tallene for Provinsbyerne var 1,40 og 1,74. I den foregaaende Tid havde det nærmest været omvendt. I Frederik VII's Tid voksede Provinsbyerne stærkere end Hovedstaden. En meget stor Del af Hovedstadens Tilvækst skyldtes Fremgangen i Storindustriens Arbejderstyrke.

3. Arbejderforhold i Halvfjerdserne.

Sammen med det industrielle Gennembrud kom en stærk Uro i Arbejderkredse. Spredte Skildringer fra Slutningen af Tresserne bærer Vidnesbyrd om, at mange Arbejdere levede under usle Kaar, men om nogen social Bevægelse var der endnu ikke Tale. Baade Løn og Priser havde en Tid ligget forholdsvis fast; man var vant til at tage Forholdene, som de nu en Gang var. Anderledes blev det, da Prisstigningen satte ind i 70'ernes første Aar. Lønnen steg ikke saa hurtigt som Priserne, og den forslog ikke længere til at skaffe Arbejderne de Kaar, de var vant til. Samtidig fik de Indtryk af, at der var mere Brug for dem end før, da der under den stærke Fremgang blev Mangel paa Arbejdskraft. En stor Del af Arbejderne fjernedes desuden i disse Aar fra Arbejdsgiverne langt mere, end det før havde været Tilfældet. Mestre og Svende i de gamle Forretninger levede til en vis Grad under samme Forhold, gjorde i ikke ringe Omfang ensartet Arbejde, havde fælles Interesser og hyppigt ikke meget forskellige Kundskaber. Helt anderledes blev Forholdet i Storvirksomhederne, hvor Aktionærer, Bestyrelse og Direktører syntes at leve i en hel anden Verden end Arbejderne og uden personlig Forbindelse med dem. Og i de store Fabrikker kom mange Arbejdere sammen, fik Lejlighed til indbyrdes at drøfte Forholdene og stille deres Krav. De Stemninger, som her fødtes, bredte sig let til andre Dele af Arbejderbefolkningen.

Om *Lønforholdene* foreligger for første Gang nogenlunde samlede Oplysninger fra Aaret 1872, et Tidspunkt, da Priserne var steget, medens Lønningerne endnu kun delvis var fulgt med. Indenrigsministeriet lod i dette Aar foretage en Undersøgelse, foranlediget ved Gæringen i Arbejderkredsene. Oplysninger indhentedes fra Myndighederne, fra Arbejdsgivere og fra Arbejdere, og de kom til at omfatte 40,000 Arbejdere i Haandværk og Industri, Halvdelen af det samlede Tal. Baade faglærte og Arbejdsmænd var med. Tit er Oplysningerne lidet klare; de udsendte Skemaer var indviklede, og ikke alle Spørgsmaal blev tilfredsstillende forstaaet. Der var ogsaa dem, som ikke ønskede at give Oplysninger, snart Mestre, snart Svende. Typografforeningen, der paa det Tidspunkt havde et ret neutralt, ikke socialdemokratisk Tilsnit, vedtog saaledes kortelig at svare: „Forsamlingen udtaler, at Prisen paa Arbejdet ikke staar i det rette Forhold til Prisen paa Livsfornødenhederne, og den antager, at denne Udtalelse indeholder Svar paa flere af de i Skemaet gjorte Spørgsmaal, hvorfor den ikke finder Anledning til videre at gaa i Detail."

Resultatet kan for Lønningernes Vedkommende angives med disse Tal:

	Voksne Mænd						Voksne Kvinder					
	København		Provins-byerne		Landet		København		Provins-byerne		Landet	
I den store Bedrift:	Rdl	Sk.	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.
med Dampkraft	428	36	309	00	270	50	167	60	143	53	112	41
uden Dampkraft	400	75	289	56	193	84	172	18	123	78	72	30
I den store Bedrift under et	410	80	300	66	215	70	169	16	135	00	91	00
I Haandværket ...	357	00	250	30	195	30	143	52	96	24	81	00
Under et	406	84	269	26	208	7	165	00	129	00	90	93

Omtrent Halvdelen af de Arbejdere, Oplysningerne omfatter, arbejdede paa Akkord, og disse havde noget mere i Løn end andre. Arbejdstiden blev opgjort til gennemsnitlig op mod 13 Timer; men heri er indbefattet omtrent 2 Timers Spise- og Hviletid, saa den egenlige Arbejdstid var henved 11 Timer.

Ogsaa af de Livsvilkaar, Arbejderne kunde opnaa for denne Løn, giver Oplysningerne et Billede. De viser, at det har været meget svært for dem at komme igennem. Føden tager den langt overvejende Del af Indtægten, og udover Føde, Husly og Klæder er der i Grunden kun Raad til det efter Tidens Forestillinger uundværlige: Brændevin og Tobak. Om en Metalformer oplystes f. Eks.: Hans Familie er i alt 7 Personer; han selv tjener 390 Rdl., Børnene 110. Af de 500 Rdl. gaar 364 til Føde, 60 til Husly med Brændsel og Belysning, 40 til Klæder, 24 til Brændevin og Tobak; kun 12 har han tilovers til andre Udgifter. Hyppigt er Arbejderne i Gæld. Naar de mangler Penge, faar de lidt Forskud paa Lønnen, og det falder dem svært at betale noget tilbage. Arbejdsløshed var der i disse Opgangsaar kun lidt af blandt de bedre Arbejdere. Det viser sig da ogsaa, at Antallet af dem, der var under fast Forsørgelse ved Fattigvæsenet, gaar ned. 1870 opgjordes det i København til 7,000, i 1875 til 4,600.

Industriens stærke Fremgang, Opløsningen af den gamle Lavsordning, Prisstigningen uden tilsvarende Lønopgang, altsammen bidrog det til at gøre Sindene modtagelige for de stærke Indtryk ude fra. Samme Aar som Nederlaget ramte Danmark i 1864, havde Karl Marx stiftet „Internationale", 1867 begyndte han at udgive „Kapitalen", det store Værk, der i de følgende Aar blev Socialdemokratiets Rustkammer. Foreløbig vakte ingen af Delene nogen Opmærksomhed i Danmark. Men saa kom Kommunardkampen i Paris som Afslutning paa den Krig, der saa dybt havde bevæget ogsaa danske Sind. Bevægelsen i Paris var ikke fortrinsvis baaret af „Internationale", men den blev i den almindelige Bevidsthed slaaet sammen med den. Den forfærdede mange, vakte

stærk Samfølelse hos andre. Under Indtryk heraf stiftedes i 1871 en dansk Afdeling af „Internationale“ under Ledelse af Pio, Brix og Geleff, og en socialdemokratisk Bevægelse brød igennem med en Pludselighed, der højlig overraskede Samtiden. En Tid syntes den at skulle faa meget stærk Tilslutning, ikke blot i København, men ogsaa ude i Købstæderne, ja selv hist og her paa Laandet. „Socialisten“ begyndte at udkomme som Talsmand for den. Strejker af ukendt Omfang, Varighed og Voldsomhed fandt Sted med korte Mellemrum; de fleste af dem tabtes, men ofte bragte de dog noget Resultat. Bevægelsen naaede hurtigt sit Højdepunkt. Nogle Uroligheder ved et forbudt Fælledmøde blev Grundlag for Anklage mod Lederne, der dømtes til Fængsel og nogle Aar senere forlod Landet. Men et socialdemokratisk Parti var stiftet og tog fra nu af Plads blandt de politiske Partier, selv om det foreløbig var svagt. Alt dette hører til Tidens politiske Historie. Men samtidig begyndte ogsaa *Fagforeningsbevægelsen.* I 1871 oprettedes tre Fagforeninger, i de to følgende Aar femten, og i 1877 var man naaet til 31 Foreninger, der dog endnu kun havde nogle faa Tusind Medlemmer. Formaalet angaves saa nogenlunde ens i de forskellige Fagforeningslove. Snedker- og Stolemagerforeningen vil saaledes stræbe efter „at samle samtlige Snedkere og Stolemagere til ved en fælles Samvirken dels ved et ugentlig Kontingent at sammenspare et Fond til Understøttelse ved paakommende Arbejdsnedlæggelse og om muligt Oprettelse af Produktionsforeninger og dels ved Diskussion og stadige Sammenkomster i et eget dertil passende Lokale at opnaa Enighed og en bedre Eksistens.“

Fagforeningernes Hovedopgave blev fra første Færd Kampen for højere Løn. Snart forhandlede de sig frem, snart brugte de Strejker. Som Helhed gik Lønnen op. Prisstigningen gjorde det klart for alle, at Lønforhøjelse var nødvendig, og lettede det for Mestrene at gøre Indrømmelser. Desuden var de første Fagforeninger stærkt optaget af Haabet om at vinde frem ved Hjælp af *Produktionsforeninger.* Fra 1872 til 1875 oprettedes Produktionsforeninger af Bygningssnedkere, Skomagersvende, Skrædere, Karetmagere, Skibstømrere og Blikkenslagere. De blev kun smaa og fik meget lidt Forretning. Bedst synes det at være gaaet Bygningssnedkernes Forening. Den angav som Maalet „at indvinde Indtægt for Foreningen og at skaffe Medlemmerne Adgang til Arbejde.“ Med en Omsætning paa omtrent 36,000 Kr. tjente den i et Sommerhalvaar 5,000 Kr. Svendene fik sædvanlig Løn, Værkstedsbestyreren Procenter af Indtægten. Længe varede det dog ikke, før alle disse Produktionsforeninger sygnede hen.

Fagforeningsbevægelsen var fra Begyndelsen præget af Socialismen i fuld Tilslutning til de Ideer, Pio, Brix og Geleff forkyndte. Den hen-

vendte sig til „de tavse blege Arbejdere", ikke til dem, der „overværer Foredrag i „Industri-, Haandværker- og Arbejderforeningen". Det var en Klassekamp, man indledede. Efter den første Opblussen, blev Tilslutningen foreløbig ret svag, og ved Siden af Fagforeningerne vedblev andre Arbejderforeninger at bestaa. I adskillige Fag levede de gamle Svendeorganisationer videre som Sygekasser og Begravelseskasser, undertiden ogsaa som Pensionskasser. De regnede sig for neutrale, men ikke sjældent traf man deres Faner i de nationalliberale, siden de konservative Grundlovstog. „Arbejderforeningen af 1860" trivedes vedblivende under Ledelse af de nationalliberale Politikeres arbejderinteresserede Fløj. Desuden oprettedes i Tresserne en Forening ved Navn „*Associationen*" med det Formaal at virke mildnende mellem Arbejdere og Arbejdsgivere. Den udgav „Arbejderen" først som Maanedsblad, siden som Ugeblad. Dets Motto var „Selvhjælp og Samarbejde". Det fremdrog udenlandske Bestræbelser for at bygge Bro over Kløften, virkede for Arbejderboliger o. s. v. I 1871 fik dernæst den ivrige og velmenende Folketingsmand *Lucianus Kofod* stiftet „Dansk Arbejdersamfund", der fik ikke faa Kredse ude i Landet, og som i 1872 gav Stødet til Oprettelse af „Dansk Arbejderbank", der blev som en Art Sparekasse, særlig søgt af Arbejdere. Alle disse Bestræbelser blev dog kun Tilløb. Det blev den socialistiske Fagforeningsbevægelse, der varigt fik Tag i Arbejderne.

Indtrykket af de nye Forhold, Industriens Gennembrud, Røret i Arbejderverdenen og Begivenhederne i Europa, var stærkt nok til i vide Kredse at rejse det Spørgsmaal, om den økonomiske Frihed nu ogsaa kunde anvendes paa Forholdet mellem Arbejder og Arbejdsgiver, eller om det ikke var fornødent, at Staten greb ordnende ind. Da en Kreds af unge Nationaløkonomer, Professor N. C. Frederiksen, Falbe-Hansen og Professor H. W. Scharling, stiftede „Nationaløkonomisk Forening" og i 1873 begyndte Udgivelsen af „Nationaløkonomisk Tidsskrift", aabnedes det med en Artikel af Prof. Scharling om „Arbejderspørgsmaalets Løsning". „Spørgsmaalet er nemlig det," skrev han, „om der overhovedet skal existere en Arbejderklasse i dette Ords almindeligst vedtagne Betydning, om den nu stedfundne Sondring mellem *Arbejdere og Arbejdsgivere* skal vedblive at bestaa; om der skal gives en Klasse af Arbejdere, der maa gøre deres Arbejdskraft til Gjenstand for Kjøb og Salg og vælge deres Arbejde for en forud bestemt Løn uden Hensyn til det virkelige Udbytte, som dette giver; eller om det er muligt at vende tilbage til Forholdets naturlige og oprindelige Form, til en Samvirken imellem ligestillede Kræfter af hvilke Enhver virker paa sin Maade og derefter tager en forholdsmæssig Del i Udbyttet, stor eller lille, eftersom hans Andel i den fælles Virksomhed har været mere eller mindre

betydelig.“ Men stillede han Spørgsmaalet dristigt med tydelig Tilkendegivelse af, hvorledes han syntes det burde løses, var han meget forsigtig i Valget af de Midler, ved hvilke Maalet skulde naas.

I 1874 udsendte Biskop *Martensen* som et Afsnit af den Etik, hvis Udgivelse han forberedte, et lille Skrift om „Socialisme og Christendom“. Han skildrede med dybeste Uvillie den Mekanisering af Arbejdet, hvorpaa den fremrykkende Industri hviler. „Hvorledes ser det ud i et Menneskes Sjæl“, der skal arbejde som „et Stykke af Maskinen,“ spørger han. Han erkender, at den frie Konkurrence har udviklet mange Kræfter, men hævder, at den „har gjort langt flere ulykkelige og elendige, at Tusinder og atter Tusinder maae kjæmpe en Fortvivlelsens Kamp for det daglige Brød, i hvilken de omsider ganske bukke under for den Stærkere.“ Han forfærdes over Kommunardbegivenhederne, over den revolutionære Socialisme, men mener dog, at de har „en relativ Berettigelse lige over for de stedfindende Uretfærdighedens Tilstande, der have udviklet sig under Liberalismens Ægide.“ Han selv forkynder en etisk, kristelig Socialisme, hævder, at over for Arbejderspørgsmaalet maa Staten „ikke længere trøste sig med, at Verden gaaer af sig selv,“ den maa beskytte og skærme Arbejderne.

Da Biskop Martensens lille Skrift udkom, var det første Skridt til en Arbejderlovgivning allerede gjort. Ved det nordiske Industrimøde, der holdtes i København i 1872 sammen med Industriudstillingen, fremlagde Lægen, Professor *C. J. E. Hornemann*, Resultatet af en Række Undersøgelser med Hensyn til Børns og unge Menneskers Arbejde i Fabrikkerne. Han oplyste, at de arbejdede i betydeligt Tal i Cigar- og Tobaksfabrikker, Bogtrykkerier og Glasværker, ja, endog i Tændstikfabrikker og kemiske Fabrikker, hvor farlige Giftstoffer anvendtes til Fabrikationen. Han malede ikke med stærke Farver, erkendte endda, at disse Fabriksbørns Sundhed var ret god, men han krævede med Styrke *Beskyttelsesforanstaltninger*, svarende til dem, der allerede var indført i Sverige. Mødet vedtog en Opfordring til saadan Lovgivning, og fik den taget til Følge. Endnu samme Aar forelagde Fonnesbech et Forslag, og i Foraaret 1873 vedtoges den første *Fabrikslov*. Den forbød at anvende Børn under 10 Aar i Fabrikker, og den begrænsede Arbejdstiden for Børn mellem 10 og 14 Aar til 6 Timer med ½ Times Hvile og forbød deres Arbejde mellem 8 Aften og 6 Morgen samt paa Søn- og Helligdage. Unge Mennesker mellem 14 og 18 Aar maatte kun arbejde 10 Timer daglig og skulde have to Timers Hvile indskudt i denne Nettoarbejdstid; endelig maatte de ikke have Arbejde mellem Kl. 9 Aften og Kl. 5 Morgen. Fabriksinspektører skulde paase Lovens Overholdelse og vaage over, at farligt Maskineri var indhegnet paa betryggende Maade,

De lokale Sundhedskommissioner skulde holde Tilsyn med Sundhedsforhold og Renholdelse i Fabrikkerne.

Denne Lov fik stor Betydning for Børnenes Anvendelse som Arbejdere. Opgørelserne i 1872 havde vist, at i København arbejdede 14 %, i Købstæderne 30 %, paa Landet 85 % af de Børn, der havde Fabriksarbejde, i over 8 Timer, og at 60 % af de unge Mennesker havde over 10 Timers Arbejde. Desuden medførte Loven, at Arbejdstiden i det hele indskrænkedes. Naar man ikke maatte lade de unge arbejde over 10 Timer, kunde det ikke altid betale sig at lade de ældre gøre det. I 1873 havde 70 % af de Virksomheder, der faldt ind under Loven, over 10 Timers Nettoarbejde, i 1875 kun 52 %. Desuden kom Tilsynet med Sundhedsforholdene alle Arbejdere til gode. Lovens Omraade var dog begrænset til Fabrikker, der beskæftigede Børn. Foreløbig gjaldt den kun 500 Arbejdssteder eller ⅛ af alle fabriksmæssige Virksomheder; der beskæftigedes i disse 1500 Børn, 2000 unge og 12,000 voksne Arbejdere.

I betydelige Kredse havde man ogsaa den Opfattelse, at mere indgribende Skridt var fornødne. I Foraaret 1874 indbragte en Kreds af Folketingsmænd, der spændte fra Venstremænd som *I. A. Hansen* og *C. Berg* til Nationalliberale som *C. V. Rimestad*, i Folketinget et Forslag om Nedsættelse af en *parlamentarisk Kommission* med den Opgave at undersøge „hvorvidt og paa hvilken Maade, der fra Statens Side kan gjøres noget for at hæve Arbejdernes aandelige og materielle Livsvilkaar og særlig for at sikre Arbejderne mod uforskyldt Nød, navnlig i Alderdommen“. Ministeriet erklærede imidlertid, at det ikke havde haft Tid til at overveje Spørgsmaalet, og Forslaget kom derfor ikke til Behandling. I Sommerens Løb blev Ministeriet Holsteinborg afløst af Ministeriet *Fonnesbech*, som i den følgende Samling stillede Forslag om en Bevilling paa 10,000 Kr. til en saadan Kommission. Den skulde bestaa af en Formand + 20 Medlemmer, hvoraf hvert Ting skulde vælge 5. Venstre, der mente, at Regeringen krydsede Tanken om en parlamentarisk Kommission, stillede sig kølig, bevilgede Pengene, men overlod den nærmere Ordning til Ministeriet. Snart gik Fonnesbech af, saa det blev Ministeriet *Estrup*, der kom til at nedsætte Kommissionen. Ministeriet søgte at faa to Venstremænd med, en mere moderat, *Th. Nielsen*, og en mere radikal, *I. A. Hansen*, men begge sagde nej. Socialdemokrater kunde man ikke tænke sig at tage med. Derimod lod man Arbejderforeningen af 1860 udpege to, dens Leder *Rimestad* og Formanden i Possementmagernes Svendeforening *I. C. A. Andersen*, desuden medtoges Bankbogholder *Faber*, Redaktøren af „Arbejderen“. Arbejdsgiverne var repræsenteret af en Fabrikant *Fraenkel* og en Snedkermester *A. Jensen*, begge fra København. Desuden var der den i sociale Spørgsmaal stærkt interesserede, meget konservative Stiftsfysikus *F. C. Krebs*

fra Odense, den københavnske Borgmester *H. N. Hansen*, Borgmester *Jessen*, Baron *Zytphen-Adeler* og endelig som Formand Københavns Overpræsident, Kammerherre *E. E. Rosenørn*. Sammensætningen blev skarpt kritiseret i Pressen; baade Arbejdsgivere og Arbejdere var svagt repræsenterede og forelobig savnedes ogsaa Repræsentanter for Nationaløkonomien; først siden kom *Falbe-Hansen* med.

I 1878 afgav Kommissionen sin Betænkning. I Mellemtiden var Zytphen-Adeler død. Kommissionen delte sig i tre Grupper. Flertallet holdt i Princippet paa den frie Konkurrence og ønskede kun at regulere dens Virkninger paa de Punkter, hvor Nødvendigheden var iøjnefaldende. Man ansaa, hed det, „den nugjeldende Ordning, det af den frie Concurrence regulerede Lønningssystem, for det naturlige System, der ikke i nogen overskuelig Fremtid kan ventes forandret.“ Et Mindretal: Formanden, Fraenkel, I. C. A. Andersen og Krebs bestred „Naturnødvendigheden af den frie Concurrences Herredømme over Arbejdsmarkedet,“ betonede „Statshjælpens Nødvendighed til Vanskelighedernes Løsning“ og krævede, at der „til Samfundets Betryggelse mod Frihedens Misbrug oprettedes lignende Institutioner, som Fortiden havde i Laugsordningen.“ Endelig var der to Medlemmer: Jessen og Faber, som anbefalede at fjerne Modsætningen mellem Arbejdsgiver og Arbejder enten ved Oprettelsen af Produktionsforeninger eller ved at give Arbejderne „directe Andeel i Forretningsudbyttet (det saakaldte Andelssystem).“ De hævdede, at Lønnen under den frie Konkurrence ikke fastsattes i „Frihed“ eller paa Grundlag af „Efterspørgsel og Tilbud“ men paa Grundlag af „Trang og Nødvendighed“. „Det er ikke Allierede“, siger de, „men stridende Parter, der mødes paa Industriens Grund, og Forholdet bliver lige saa utaaleligt for den, der modtager Lønnen, som for den, der betaler den.“ „Skal Kløften lukkes, og skal den Misnøie og Strid, som efter den frie Konkurrences Natur nødvendigvis maa fremkaldes mellem Kapital og Arbeide, ei slaa alt for dybe Rødder og gjøre Samvirken mellem disse Industriens Faktorer utaalelig, da maa der efter de nævnte Medlemmers Anskuelse søges en *ny forsonende Form for det industrielle Samfunds Ordning*. De modstridende Interesser maa søges forenede; Arbeideren maa knyttes til den Forretning, hvori han deltager, saaledes at det ligger ham paa Sinde, at den lykkes; hans Mod, hans Troskab og hans Haab maa styrkes ved Udsigten til, at han ved Orden og Sparsommelighed kan fra sin Stilling som Hjul i Arbeidsmaskineriet naa op til selv at styre dette.“

Faber saa det afgørende Middel dertil i Produktionsforeningerne, Jessen anbefalede ogsaa disse, men mente ikke, at de i en overskuelig Tid vilde komme til at præge Udviklingen, og han tilraadede derfor at bevare Lønnen som det sikre Grundlag, men give Arbejderen Inter-

esse for Virksomheden ved at give ham Andel i Udbyttet; denne skulde ikke udbetales, men opspares til Arbejderen eller benyttes til at købe Aktier for. Han henviste til de udenlandske Forsog, som alt var gjort.

Kommissionen drøftede ogsaa Tanken om en *Normalarbejdsdag* — der tænktes paa 10 Timer — men Flertallet mente ikke, at det var rigtigt at lovgive derom; nogle anbefalede dog en lovmæssig Maksimumstid paa 12 Timer. Man ønskede Fabrikslovens Bestemmelser om Børnearbejde skærpet og Lovens almindelige Regler udstrakt til alle Værksteder. Man udarbejdede ogsaa Lovforslag om Arbejdskontrakter og Lærlingekontrakter. Mindretallet, der sympatiserede med Lavsordningen, anbefalede *tvungne Mester- og Svendeorganisationer*, Flertallet ansaa dem for nyttige, men holdt paa Frivilligheden. Der var Enighed om, at Retstvist mellem Arbejdsgivere og Arbejdere maatte afgøres af Domstolene; nogle af Medlemmerne mente dog, at der burde være særlige *„Arbejderretter“*, idet Domstolene tiltraadtes af Repræsentanter for de to Parter. Flertallet anbefalede *frivillige Forligsnævn* i de forskellige Fag, Mindretallet, at de tvungne Mester- og Svendeorganisationers Bestyrelse skulde danne Forligsnævn under Ledelse af Øvrigheden. Flertallet foreslog Indførelse af Kontrol for *Sygekasser*, der ønskede Statsanerkendelse, Mindretallet anbefalede tvungne Sygekasser for alle Arbejdere. Mindretallet ønskede en tvungen *Alderdomsforsikring*, Flertallet Oprettelse af en Alderdomsforsørgelseskasse for ubemidlede, bygget paa frivillige Bidrag og med Tilskud af Stat og Kommune. *Ulykkesforsikring* for Arbejderne paa Arbejdsgivernes Bekostning drøftedes, men man nøjedes med at foreslaa lovmæssige Bestemmelser om Arbejdsgivernes Erstatningspligt, naar Ulykken skyldtes deres Forsømmelse. Man var enig om at anbefale lovmæssig Kontrol med Aktieselskaberne ud fra den Opfattelse, „at den nyere Tids værste økonomiske og sociale Udskeielser for en meget stor Del maa skrives paa *Aktiesvindelens Regning.*“ „Fra det Øjeblik af, da Aktiesvindelen, som kun eftertragter en hurtig og stor Vinding paa Andres Bekostning, tager Overhaanden, forsvinder alt Maadehold fra de projekterede Foretagenders Omraade. Samfundet, som man indbilder, at det er rigere, end det virkeligt er, bliver pludselig pengegridsk, hensynsløst, ødselt og nydelsessygt. Eksemplet smitter og Misbrug af Kreditten bliver almindelig. Alle drages med eller imod deres Villie ind i denne vilde Hvirvel. Alle Priser stiger, Arbeidslønnen allermest, og den menige Arbeider, som tror, at det saaledes vil vedblive med høi Løn og mageløst slapt Arbeide, bliver fordringsfuld og tilegner sig kostbare Vaner, som er det Eneste, han beholder tilbage, naar Boblen brister.“ I Forbindelse hermed nævner man den Tanke, at en Del af Aktierne kan forbeholdes Arbejderne, idet deres Sparepenge kan indsættes i Selskabet mod rimelig

Forrentning og Del i Aktieudbyttet, indtil de er blevet tilstrækkelige til at købe Aktier for. Man anbefaler Regeringen at fremme Anvendelsen af mindre, *billige Kraftmaskiner* til Bevarelse af de mindre Bedrifter. I øvrigt tilraader man: Foranstaltninger mod Drikkeriet, Kontrol med Levnedsmidler, Fremme af Sparebestræbelser, Rejsning af gode Arbejderboliger, Forbud mod Fabriksarbejde paa Helligdage o. s. v.

Denne Kommissionsbetænkning fik ikke store umiddelbare Resultater. Da den afgaves, var Opgangstiden endt, og man havde i et Par Aar været inde i en afgjort Tilbagegang med faldende Priser og megen Arbejdsløshed. Det stærke Røre i Arbejderbefolkningen syntes foreløbig døet hen, hvormed ogsaa Interessen for disse Spørgsmaal var blegnet. Alle vidste desuden, at der, som de politiske Forhold var, ikke kunde ske noget nævneværdigt. Dertil stod Regering og Folketing alt for skarpt over for hinanden. Først i senere Tider vendte man for Alvor tilbage til de Spørgsmaal, Kommissionen havde drøftet.

Kun eet Arbejderspørgsmaal beskæftigede Rigsdag og Regering, og endda ikke stærkt. Det var *Arbejdsløsheden*, som indtraadte ved Forretningslivets Svækkelse fra 1877. Man søgte at imødegaa den ved offentlige Arbejder, navnlig i Kommunerne; Staten stillede 1 Million Kr. til Raadighed for Kommunerne, men kun en kvart Million blev anvendt. 1878 var der i København store Indsamlinger til Hjælp for de arbejdsløse med ikke ringe Tilslutning fra det almindelige Borgerskab. I 1879 foreslog *Berg* og *Hørup* sammen med andre Rigsdagsmænd af Venstre en Lov om ekstraordinær Hjælp. Kommunerne skulde have Ret til at yde Understøttelse uden Fattighjælps Virkning, og Staten yde Tilskud dertil. Det første gennemførtes, det sidste maatte man opgive for at faa Regeringen og dens Parti med. Allerede i 1879—80 begyndte det at gaa frem igen, Arbejdsløsheden tog af, og Spørgsmaalet gled ud af Dagsordenen.

4. **Haandværkets og Industriens Udvikling 1876—1914.**

Haandværk og Industri har som de andre Erhverv haft Opgangstider med stærk Udvikling og Stilstands- eller Krisetider, hvor det var vanskeligt at holde det gaaende. Som Helhed svarer disse skiftende Perioder i Danmark saa nogenlunde til Svingningerne i den økonomiske Udvikling i Europas økonomisk toneangivende Lande, navnlig Tyskland. I Aarene fra 1865—70 var der en jævn Fremgang, fra 1871—75 en meget stærk Opgang, som fulgtes af et Tilbageslag 1876—79. Derpaa gik det atter frem. I Firserne og Halvfemserne vekslede „gode og daarlige Tider“ i Perioder paa 3—4 Aar, men Svingningerne var ikke

meget stærke. Fra Midten af Halvfemserne gik det frem, først jævnt, saa stærkt. 1907—08 var der en ret skarp Krise, som overvandtes forholdsvis hurtigt. Aarene op mod 1914 var Fremgangsaar. Som Helhed var Fremgangen for Haandværk og Industri betydelig stærkere end Tilbagegangen. Disse Erhverv blev i Perioden fra Tresserne til 1914 i Stand til ikke blot at beskæftige deres Del af den voksende Befolkning. I Tresserne ernæredes af 1,700,000 de 430,000 eller c. 25 % af Haandværk og Industri; op mod 1914 var det af 2,850,000 omtrent 753,000 + Hustyende 17,000 eller 27—28 %. Desuden bød disse Virksomheder nu deres Udøvere, baade Arbejdsgivere og Arbejdere, langt bedre Kaar. De frembragte en større Del af Landets Industriforbrug, og de var naaet til at bære en ikke helt ubetydelig Eksport.

I 1872 kan man regne med op mod 88,000 *Virksomheder* med rigelig 80,000 Arbejdere, tilsammen 170,000. Blandt de 88,000 Hovedpersoner var der imidlertid 18,000 Syersker, af hvilke mange naturligere kunde tælles blandt Arbejderne, og som i hvert Fald ikke med Rimelighed kan henregnes til selvstændige Haandværkere. Det egentlige Antal Hovedpersoner skulde derefter blive c. 70,000.

Siden fandt tre Industritællinger Sted med en omhyggelig og nogenlunde ensartet Optælling. Tallene derfra er disse:

	1897			1906			1914		
	Virksomheder	Samlet* Personel	Egentlige Industriarbejdere	Virksomheder	Samlet Personel	Egentlige Industriarbejdere	Virksomheder	Samlet Personel	Egentlige Industriarbejdere
Hovedstad.	9,000	86,000	67,000	12,000	104,000	80,000	14,000	120,000	88,000
Provinsb. .	18,000	88,000	65,000	20,000	99,000	70,000	21,000	111,000	79,000
Landdistrk.	50,000	100,000	48,000	53,000	114,000	58,000	48,000	119,000	66,000
Ialt........	77,000	274,000	180,000	85,000	317,000	208,000	83,000	350,000	233,000

* I »Samlet Personel« er Forretningernes Indehavere medregnede.

I Forhold til det samlede Folketal er Antallet af de ved Industrien beskæftigede Personer ikke steget stærkt i det tyvende Aarhundrede. Det var 1897 117, 1906 122, 1914 123 for hver Tusind Indbyggere. Den virkelige Fremgang ligger i det 19. Aarhundrede, men er selv da ikke betydelig. Tilvæksten, der er lidt stærkere end Folketallets, skyldes i alt væsentligt en Forogelse af Arbejdertallet, hvorimod Forretningernes Antal ikke er ændret meget. Naar Tallet synes særlig stort i 1906, skyldes det vistnok, at Forretninger, for hvilke Haandværket var Bierhverv, i 1906 er taget med i højere Grad end ved de to andre Tællinger. Derimod er Forretningernes gennemsnitlige Størrelse forøget. I 1870—72 var der ikke stort mere end 1 Arbejder for hver Forretning, i 1897 og

1906 mere end 2, i 1914 henved 3. Fremgangen er tilfaldet de større Virksomheder. Men de mindre er ikke derfor trængt tilbage. Ganske vist har der været Fag, hvor Konkurrencen har ødelagt en Del mindre Virksomheder, men det er ikke sket i stort Omfang; i andre Fag er de mindre Virksomheder gaaet frem.

For Tiden fra 1897 til 1914 kan Udviklingen angives med følgende Tal:

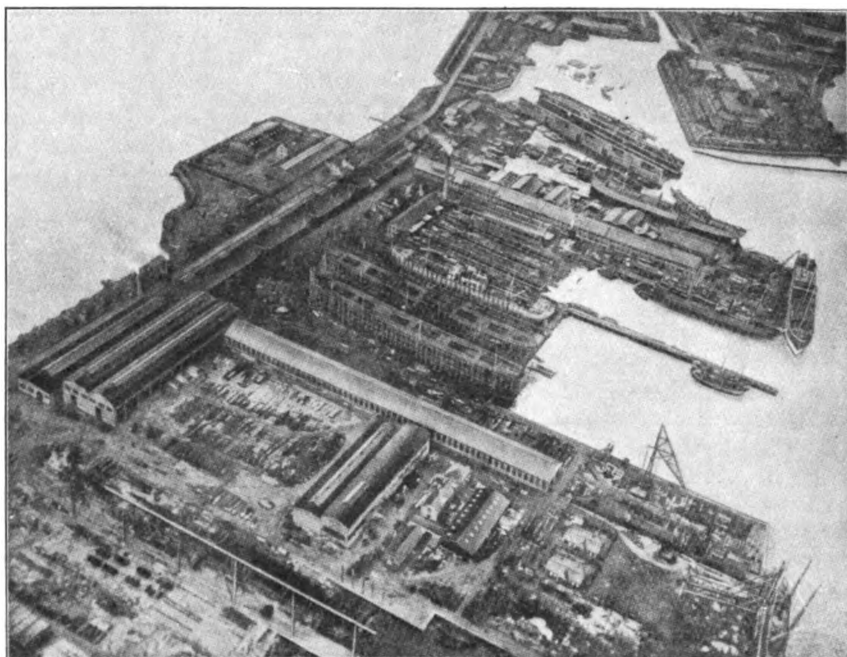
	1897		1906		1914	
	Antal Virksomheder	Samlet Personel	Antal Virksomheder	Samlet Personel	Antal Virksomheder	Samlet Personel
Uden Arbejdere ..	43,000	43,000	47,000	49,000	42,000	44,000
1—5 Arbejdere ..	29,000	92,000	32,000	101,000	34,000	108,000
6—20 Arbejdere..	4,200	50,000	4,500	54,000	4,800	59,000
21—100 Arbejdere.	1,100	49,000	1,200	59,000	1,300	66,000
Over 100 Arbejdere	170	37,000	220	54,000	260	73,000
Ialt ca...........	77,000	271,000	85,000	317,000	82,000	350,000

Ved de tre Tællinger var *Smaavirksomhedernes* Tal praktisk talt uændret; den lille Opgang i 1906 skyldtes den omhyggeligere Tælling af Bierhvervene. Disse Virksomheder, der drives af Ejeren selv, af og til med Hjælp af et Familiemedlem, er vedblivende Halvdelen af alle Forretningerne. Medens der i 1897 af dem kun var 122, der benyttede mekanisk Drivkraft, var der i 1914 2,789.

De beskedne Virksomheder med 1—5 Arbejdere er i Fremgang baade i Tal og med Hensyn til Arbejdertal. De hævder saa nogenlunde Pladsen med omkring en Trediedel af det samlede Personale. I 1897 var der af disse godt 1900, i 1914 over 9100 Virksomheder, der anvendte mekanisk Kraft. Nogen Fremgang er der ogsaa for Virksomhederne med mellem 6 og 20 Arbejdere. Stærkest er dog Opgangen for Virksomheder med over 20 og navnlig for Storvirksomhederne med over 100. De sidste har fordoblet deres samlede Personel i Løbet af de 17 Aar. Det var nu for 264 Virksomheder i alt 73,000. Af egentlige Lønarbejdere var i 1914 139,000 samlet i c. 1,600 Virksomheder med over 20 Arbejdere i hver. Henved 500 af disse Forretninger var Aktieselskaber, som havde en Arbejderstyrke paa 54,000. Desuden var der c. 1,100 mindre Aktieselskaber med tilsammen 11,000 Arbejdere. Den Overgang fra Enkeltmandsvirksomheder til Aktieselskaber, ledede af Direktører og med en broget Aktionærkreds, som var begyndt i 70'erne, var i 1914 skredet meget stærkt frem.

Den største Virksomhed var vedblivende *„Burmeister og Wain"*. Den havde i 1914 et samlet Personel paa 3700. Ni Virksomheder havde

et Personale paa over 1000: 3 Skibsværfter, „De forenede Papirfabrikker", „De forenede Sukkerfabrikker", „De forenede Bryggerier", „Carlsberg-bryggerierne" og to Konfektionsforretninger.

Skibsværftet paa Refshaleøen 1921.
Efter »Aktieselskabet Burmeister & Wain 1872—1922«.

Industrien var i langt højere Grad end før bygget paa Anvendelse af Maskinkraft. Nogle Tal viser Udviklingen:

	1897	1906	1914
Virksomheder med mekanisk Kraft	3,850	6,750	15,600
Hestekræfter	49,000	113,000	230,000

I Forholdet mellem Industriens Hovedgrupper foregik nogle, om end ikke meget store, Forskydninger:

	1897	1914
Næringsmiddelindustri	47,000	63,000
Tekstilindustri	18,000	17,000
Beklædnings- og Læderindustri	57,000	66,000
Jordarbejde, Bygninger, Møbelindustri	63,000	79,000
Trævareindustri	12,000	13,000
Sten-, Ler- og Glasindustri	16,000	20,000
Metal- og Metalvareindustri	40,000	63,000
Teknisk-kemisk Industri	7,000	13,000
Papirindustri og grafisk Industri	10,000	16,000
	270,000	350,000

En enkelt af Grupperne er i Tilbagegang: Tekstilindustrien. Metalindustrien og den teknisk-kemiske Industri er til Gengæld i stærk Vækst. Under Haandværk og Industri indgaar jo i øvrigt nu adskilligt Arbejde, der i tidligere Tid var knyttet til det enkelte Landbrug. Det gælder navnlig Mejerivirksomhederne, der her er medregnet med et samlet Personale paa c. 9,000.

En Opgørelse af den samlede Produktion af Industrivarer er ikke mulig; endnu mindre lader det sig beregne, hvor stor en Værdiforøgelse der ved Bearbejdelsen er tilført Raastofferne. Ved de tre Industritællinger er der imidlertid indsamlet en Række Oplysninger, der, selv om de er ufuldstændige, dog giver et vist Indtryk af, i hvilket Omfang Produktionen er øget i Forhold til Arbejdertallet:

	1897		1905–6		1913–14	
	Arbejdertal	Produktionsværdi i Millioner Kr	Arbejdertal	Produktionsværdi i Millioner Kr	Arbejdertal	Produktionsværdi i Millioner Kr.
Egentlige Tekstilvarer....			8,400	24	6,800	34,5
Farverier			400	1,2	600	1,7
Trikotagefabrikker			3,800	6,9	5,100	10,5
Skattepligtigt Øl..........			3,000	21	3,000	28
Cigarer og Tobak	3,700	7,5	6,800	15,8	8,000	24,4
Garverier	800	3,9	800	6,7	600	9,6
Cementfabrikker	900	ca. 2	1,100	4,2	1,700	12,4
Teglværker			7,600	11,7	7,500	13,4
Glasfabrikker			1,100	2,5	1,100	3,7
Jernstøberier og Maskinfabrikker m. m.........	8,500	17,4	12,500	33,8	14,000	51,3
Oliefabrikker..............			400	4,7	550	14,0
Sæbe			430	4,4	600	8,4
Papir			1,000	7,0	1,300	11,1

Tallene viser tydeligt, hvor stærkt Produktionen er øget i Forhold til Arbejdertallet. Kun Teglværkerne danner en Undtagelse. Til en vis Grad hænger Fremgangen sammen med Prisstigningen, men Produktionens Forøgelse pr. Arbejder er dog gennemgaaende langt stærkere end denne. Det er Maskinernes Anvendelse, der har grebet afgørende ind.

I hvilket Omfang svarede nu denne *Produktion* til *Forbruget?* En samlet Besvarelse af dette Spørgsmaal kan ikke gives. Et Overslag fra Tiden kort før 1914 gaar ud paa, at omkring 70 % af de i Danmark forbrugte Industrivarer fremstilledes i Landet. Grundlaget for Beregningen er dog usikkert, og i hvert Fald var der stadig en betydelig Indførsel; i 1913 blev denne opgjort til 172 Millioner Kr. for færdige Industrivarer og 193 Mill. for Raastoffer og Halvfabrikata. Kun paa enkelte Omraader

kan baade Produktion og Indførsel opgøres. Det gælder i 1913 følgende Varer:

	Produktion			Indførsel		
Egentlige Tekstilvarer.	34,5	Millioner	Kr.	30	Millioner	Kr.
Trikotage	10,5	—	»	2,3	—	»
Skotøj	14,2	—	»	3,1	—	»
Konfektion...........	23,7	—	»	7,2	—	»

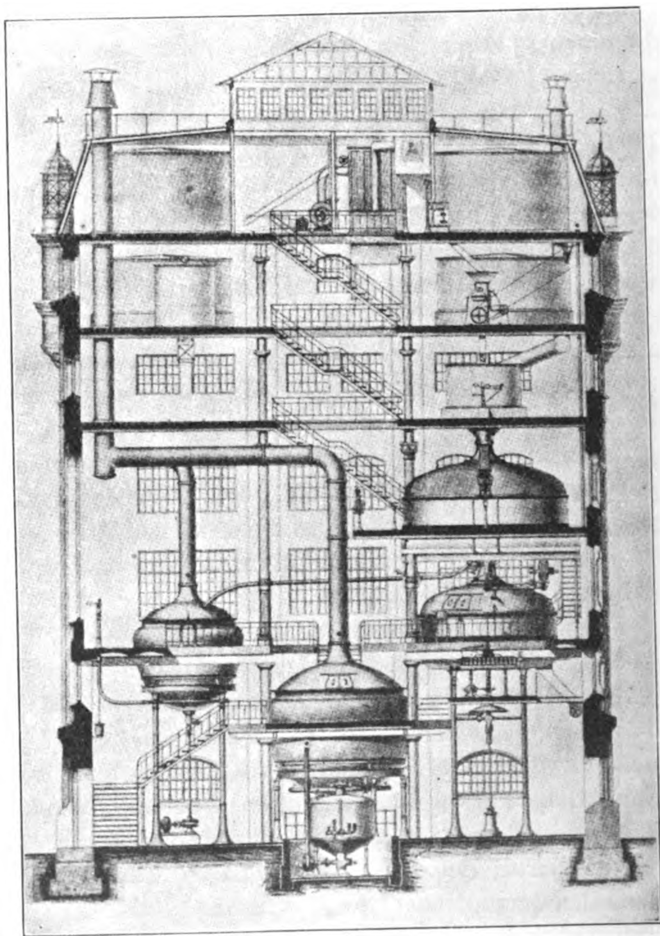
Efterhaanden oparbejdedes ogsaa en vis Eksport, navnlig af Maskinindustriens Varer. Den beregnedes i 1913 til en Værdi af 60 Millioner Kr. Det var beskedent i Forholdet til Landbrugets Udførsel, men dog en Trediedel af Værdien af de indførte færdige Industrivarer.

Paa nogle Industriomraader skabtes Foretagender, der havde en efter Landets Forhold meget betydelig Størrelse og i flere Tilfælde var i Stand til helt at beherske det danske Marked.

I Midten af Tresserne var *Carlsbergbryggeriet* en Virksomhed med 40—50 Arbejdere og en Produktion paa nogle og tyve Tusind Tdr. Øl. I Firsernes Begyndelse udskiltes „Ny Carlsberg“ som et selvstændigt nyopført Bryggeri, der overdroges I. C. Jacobsens Søn *Carl Jacobsen.* Ved den ældre Jacobsens Død 1887 efterlod han 2,700,000 Kr., skønt han havde bortskænket 4½ Million Kr. og udbetalt Sønnen en stor Arv. Selve Bryggeriet gik over til det af ham i 1876 stiftede Carlsbergfond, og fra 1901 ejedes ogsaa „Ny Carlsberg“ af et selvstændigt Fond. De to Bryggerier havde i 1914 et samlet Personale paa omkring 1500 og en Produktion paa 4—500,000 Hektoliter.

Over for dette mægtige Foretagende stod de andre københavnske Bryggerier svagt. Tietgen forsøgte et Par Gange forgæves at tilvejebringe en Sammenslutning mellem dem, men først i 1891 blev denne Tanke til Virkelighed, idet 11 københavnske Bryggerier samledes i „De forenede Bryggerier“. Sammenslutningen opfattedes som en „Øltrust“ og blev Genstand for stærke Angreb. For det bayerske Øls Vedkommende blev der dog foreløbig en skrap Konkurrence, dels med Carlsbergbryggerierne, dels med det i 1873 stiftede *Tuborg Bryggeri,* der efterhaanden havde faaet stor Betydning. Adskillige Besparelser blev en Følge af Sammenslutningen; nogle af Bryggerierne nedlagdes helt. Fabrikationen fordeltes paa hensigtsmæssig Vis blandt de andre, og ny Maskiner anskaffedes. I 1894 gik Tuborgfabrikken ind i Sammenslutningen, som derved blev Carlsbergbryggerierne jævnbyrdig. I 1895 sluttedes Aftale mellem Carlsbergbryggerierne og „De forenede Bryggerier“ om en vis Samvirken, og i 1902 blev dette til en Aftale om Deling af det samlede Overskud. Fra nu af beherskede man helt det danske Marked. I 1914 havde „De forenede Bryggerier“ ligesom Carlsbergbryggerierne et samlet Personale paa c. 1500. I Provinserne vedblev

der at bestaa 3—400 Bryggerier, men de fleste af dem var smaa og kun beregnede paa Fremstilling af lette Ølsorter. Af det stærke Øl, „det skattepligtige“, fremstilledes i Aarene før 1914 aarlig 1 Million hl, deraf tre Fjerdedele i Hovedstaden; to Femtedele af hele denne Produktion var Carlsbergbryggeriernes. Af skattefrit Øl var der en Produktion

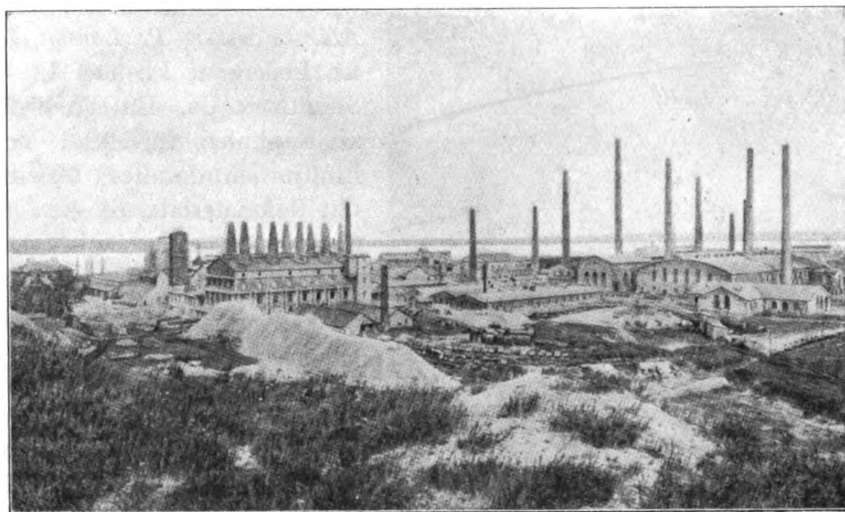

Gennemsnit af Bryghuset paa Tuborg.
Efter Karl Meyer: »De forenede Bryggerier 1891—1916«.

paa 1½ Million hl, deraf en Trediedel i Hovedstaden. Der udførtes i 1913 Øl for 1 Million Kr.

En tilsvarende Sammenslutning fandt Sted inden for *Spritfabrikationen.* I 70'erne var der omkring 300 Brænderier og en Produktion paa c. 17 Millioner Liter 100 Graders Spiritus. Forbruget var imidlertid,

trods øget Afsætning til teknisk Anvendelse, i det hele dalende. Dette i Forbindelse med Ændringer i Fremstillingsmaaden, der gjorde de smaa Brænderier lidet lønnende, bevirkede, at deres Tal tog af. Ved Halvfemsernes Begyndelse var der endnu c. 100 tilbage, i 1913 kun 26, af hvilke de 7 var samlede i een herskende Virksomhed „De danske Spritbrikker" med et Personale paa op mod 400. Ogsaa dette Selskab var stiftet (i 1881) paa Tietgens Initiativ. I alt væsentligt sejrede Sammen-

Aalborg Portland Cementfabrik. 1921.
Efter Riisager: »F. L. Smidth & Co. 1882—1922«.

slutningstanken ogsaa i *Sukkerindustrien*. Under økonomisk Ledelse af *Tietgen*, teknisk Ledelse af *G. A. Hagemann*, overvandt „De danske Sukkerfabrikker" alle Vanskeligheder og drev Produktionen op, saa man ikke blot kunde tilfredsstille det stærkt voksende Behov i Landet selv, men ogsaa skabte en anselig Udførsel. I 1914 havde man 7 Fabrikker med et Personale paa 1700. Desuden bestod en af *Edw. Tesdorpf* grundlagt Fabrik paa Falster, der til en vis Grad var et Andelsforetagende, og endelig oprettedes der lige før Krigen en selvstændig sjællandsk Fabrik. I *Papirfabrikationen* indførtes Fællesledelse i 1889 ved Sammenslutningen af de betydeligere Virksomheder til „De forenede Papirfabrikker". De beskæftigede i 1913 ca. 1200 Mennesker og havde saa godt som hele den danske Papirfabrikation.

En stærk Samling fandt ogsaa Sted i en væsentlig ny Industri, der fra en ringe Begyndelse naaede en overmaade fremtrædende Plads. Det var *Cementindustrien*. Paa Sjælland anlagdes 1868 og 1870 to smaa Fa-

brikker; en noget større Fabrik „Cimbria" kom til i 1873 ved Mariagerfjord, og dertil føjedes i 1887 i samme Egn „*Dania*", der var af lignende Størrelse. Ved Firsernes Slutning fremstilledes c. 115,000 Tdr. Cement aarligt, medens fuldt saa meget udførtes. De danske Fabrikker maatte udholde en skarp Konkurrence navnlig fra de stettinske Fabrikker. Da oprettedes 1889 „*Aalborg Portland Cement Fabrik*". Stødet blev givet af en Aalborg Købmand ved Navn *Holm*, men de bærende Kræfter blev *F. L. Smidth*, *Alex. Foss* og *P. Larsen*, de tre Ledere af Firmaet F. L. Smidth & Co. En Trediedel af Kapitalen var tysk. Ved Limfjorden fandtes fortrinligt Raamateriale, og efter at nogle Begyndelsesvanskeligheder var overvundet, tog Fabrikken et mægtigt Opsving. I 1914 beskæftigede den 6—700 Mennesker, og Produktionen var 1100,000 Tdr., næsten 10 Gange den samlede danske Produktion 25 Aar tidligere. Tæt derved var i Mellemtiden, i 1907, oprettet „*Nørresundby Portland Cementfabrik*, tilhørende „Østasiatisk Kompagni"; den havde et Personale paa 400 Mand. Dertil kom yderligere to Fabrikker tæt ved Aalborg samt en ny Fabrik ved Mariager. Naar en ny Fabrik anlagdes, begyndte sædvanlig en ivrig Konkurrence, men hver Gang optog de ledende Fabrikker Forhandling med den nye Virksomhed, og de kom i Reglen til en Forstaaelse med den om Priserne. Det blev ikke en Sammenslutning, men et Kartel af Fabrikker med faste Prisaftaler. Overenskomster med Nabolandenes Cementfabrikker om Priser og Afsætningsomraader fuldstændiggjorde Systemet, og ved Anvendelse af de bedst mulige Maskiner skaffedes Betingelser for en Fabrikation paa de billigste Vilkaar. I 1913 var den samlede Produktion oppe paa 2,730,000 Tdr., 23 Gange Produktionen i 1890. Forbruget i Danmark var samtidig steget fra 250,000 Tdr. til c. 1,400,000 Tdr., men det udgjorde dog kun Halvdelen af den samlede Produktion, saa at et lignende Antal Tdr. kunde udføres. Produktionens Værdi var 12—13 Millioner Kr. I 1913 opret-

F. L. Smidth (1850—99).
Ingeniør,
Grundlægger af Firmaet F. L. Smidth & Co.
Fotografi fra 1890'erne.

tedes en Andelscementfabrik med det Maal at bryde Fabrikkernes Monopolstilling.

Ledende i Arbejdet for Cementindustriens Udvikling var Ingeniørfirmaet *F. L. Smidth & Co.* Det var grundlagt i 1882 af *F. L. Smidth* med en Kapital paa 4000 Kr., hvoraf de 2000 var vundet i Lotteriet, men inden længe optoges i det *P. Larsen* og *Alex. Foss.* Lidt efter lidt voksede Virksomheden op til at være et stort Anlægsfirma, der ledede Anlæg vidt omkring i Verden, ikke blot i de nordiske Lande, i Vesteuropa og Mellemeuropa, men ogsaa i Rusland, Indien og „De forenede Stater", Hovedkontoret i København fik et Par Hundrede Medarbejdere, og Kontorer oprettedes i Paris, London og New York. Firmaet anlagde i Valby sin egen Maskinfabrik, der i 1914 beskæftigede 700 Mennesker, og hvor dets Ingeniører fik en Del af deres praktiske Uddannelse. Lederne blev ikke alene de toneangivende i Cementindustrien, men fik ogsaa fremtrædende Indflydelse inden for *Teglværksindustrien.* Ogsaa her gennemførtes en stærk Samling. I 1897 var der endnu 671 Virksomheder, i 1914 kun 436, hvoraf et enkelt Selskab *„Frederiksholms Tegl- og Kalkværker"* havde et samlet Personale paa c. 1000 Mennesker og indtog en afgørende Førerstilling.

Alex. Foss (1858—1925).
Ingeniør og Politiker.
Efter Riisager: »F. L. Smidth & Co. 1882—1922«.

Glasvarefabrikationen samledes endnu stærkere. I 1914 var 6 af de 8 hidtil oprettede Fabrikker forenede under *„Kastrup Glasværker"*, der beskæftigede henved 1000 Mennesker. Landets ældste Glasfabrik *„Holmegaard"* ved Næstved havde dog en selvstændig Stilling med 300 Arbejdere. Paa *Porcelæns*fabrikationens Omraade virkede stadig to store Selskaber: „Den kgl. Porcelænsfabrik" med henved 1000 Arbejdere og „Bing og Grøndahl"s Fabrikker med omkring 300.

Uden for Sammenslutningsbevægelsen stod *Margarineproduktionen,* der nu kom til som en ny Industri, som naaede en overordentlig Udvikling. I 1870 opfandtes i Frankrig Fremstillingen af Margarine, og 13 Aar

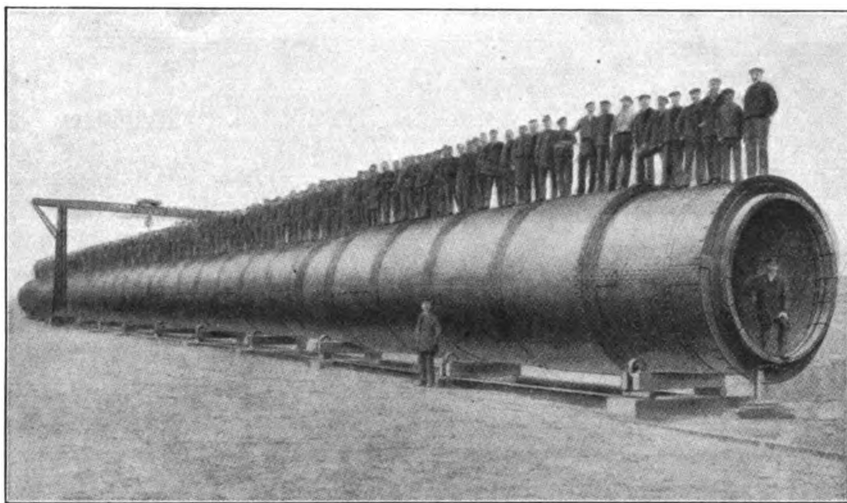
derefter anlagde Aarhus-Købmanden *Otto Mønsted* den første danske Margarinefabrik. Den fik en meget stærk Udvikling, naaede i 1914 op til 400 Arbejdere. Samtidig havde han skabt andre store Fabrikker i England og drev desuden en omfattende Korn- og Foderstofforretning. Han samlede en Formue, som i hvert Fald stod Maal med de største arvede Godsejerformuer i Landet. Til sidst gik hans Aarhusfabrik over til et Aktieselskab. Talrige andre Fabrikker var i Mellemtiden kommet til. Ved Halvfemsernes Begyndelse var der 17, og i de sidste Aar før 1914 oprettedes en Række nye Fabrikker, saa man naaede op til 40. I 1890 var Produktionen 5 Millioner kg, i 1913 42 Millioner, næsten hele det danske Forbrug.

I en anden ny Industrivirksomhed gennemførtes derimod en omfattende Sammenslutning. Det var i *Svovlsyre- og Superfosfatfabrikationen*, der fik stor Betydning, efterhaanden som Trangen til Kunstgødning gjorde sig gældende i Landbruget. I 1871 anlagdes den første Fabrik, i 1874 kom den anden, og to nye føjedes til i 1908 og 1914. De samledes alle under eet Selskab, der i 1913 beskæftigede 3—400 Mennesker og havde en Produktion, hvis Værdi udgjorde 4—5 Millioner Kr. Man nærmede sig til at fremstille Halvdelen af det Superfosfat, der brugtes i Landet.

Ogsaa paa andre Omraader fandt Sammenslutning af adskillige mindre Virksomheder Sted, men det sædvanlige var dog, at der opretholdtes konkurrerende Virksomheder i ikke ringe Tal. I *Skibsbyggeriet* foregik en meget stærk Udvikling. *„Burmeister og Wain“*s Arbejdsstyrke var i 1890 omtrent som i 1876; men i Halvfemserne begyndte en anselig Fremgang, der efter 1900 blev meget stærkere. Indtil 1906 havde Værftet bygget 250 Skibe, og i 1914 beskæftigede det i alt 3700 Mennesker. En særlig Betydning fik dets Fabrikation af *Dieselmotorer* dels til Maskinanlæg, dels til Skibe. I 1912 udgik fra Værftet de første store Skibe forsynede med Dieselmotorer og drevne med Olie. To andre store Værfter opstod. *Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri* stiftedes i 1881 og *Flydedokken* ved København 1897. De naaede hver frem til et Personale paa 11—1200 Mand. Dertil kom i de sidste Aar før 1913 nogle mindre Provinsværfter. Paa Metalfabrikationens Omraade vedblev der i øvrigt at være talrige Virksomheder i meget forskellig Størrelse, nogle med flere Hundrede Arbejdere, andre ganske smaa. Noget lignende gjaldt Tekstilindustrien. I Konfektionsindustrien voksede enkelte Virksomheder: „Magasin du Nord“, „Moresco“ og „Illum“ op til et meget stort Omfang, men vedblev at virke hver for sig. Tobaksindustrien vedblev at være en Blanding af store og smaa Bedrifter. Det samme gjaldt paa adskillige andre Omraader. Byggerivirksomheden, der udgør en

stor Del af dansk Industri, og de forskellige Fag, som staar i nærmere eller fjernere Forbindelse dermed, beholdt Haandværkets Karakter.

Af særegen Art var *Gas- og Elektricitetsfremstillingen*. *Gasværkerne* begyndte at komme frem i Frederik VII's Tid; i 1864 var der en halv Snes af dem, endnu i 1897 kun 22, fordelt i de lidt større Byer. I 1913 var der over 100; kun 3 Købstæder var endnu uden Gasværk, og der fandtes c. 30 i Landdistrikterne. Det store Flertal af Gasværkerne var

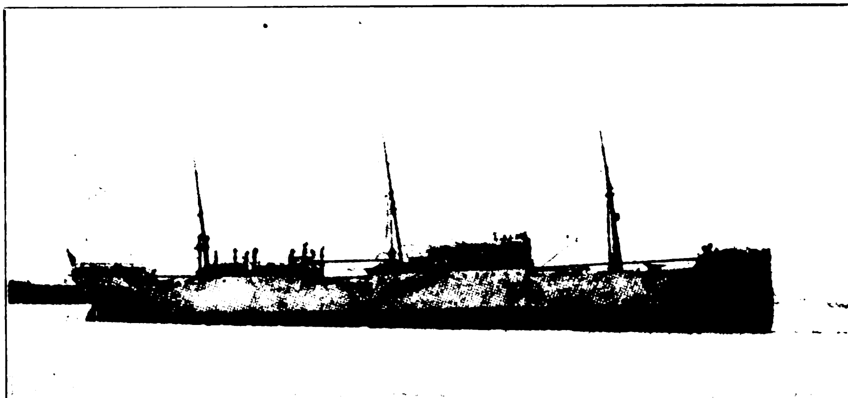
Et 75 m langt Rotérovnsrør til Cementfabrikation.
Udført paa F. L. Smidth & Co.'s Fabrik i Valby.
Efter Riisager: »F. L. Smidth & Co. 1882—1922«.

kommunale. Privatdriften, der mange andre Steder har spillet en stor Rolle ogsaa inden for Gasfremstillingen, var i Danmark indskrænket dels til „Det danske Gaskompagni", der drev 8 Gasværker, — deriblandt dog de ret betydelige i Frederiksberg, Hellerup, Odense, Helsingør og Viborg, — dels til nogle smaa private Gasværker. De var alle under stærk kommunal Kontrol. Produktionsværdien paa Gasværkerne naacde op til 24 Millioner Kr., og i alt beskæftigede de 2000 Arbejdere.

Elektricitetsværker begyndte man først at anlægge i Firsernes sidste Aar. I 1897 var der endnu kun 13, i 1905 43, i 1913 388, bortset fra nogle Værker, der producerede til privat Forbrug. Næsten hver By havde nu sit Elektricitetsværk, der i Regelen var kommunalt, i en halv Snes Tilfælde dog privat. Paa Landet var der 321 Elektricitetsværker. Deraf var kun 6 kommunale, 182 var Andelsselskaber, og 56 ejedes af Aktieselskaber eller Interessentskaber, der ikke meget afveg fra Andels-

selskaberne. De solgte Elektricitet for 15 Millioner Kr., deraf to Trediedele til Belysning, Resten til Kraftmaskiner. Produktionen var syvdoblet siden 1905.

Gas- og Elektricitetsværkernes Opstaaen fik stor Betydning for Industrien; den Drivkraft, de leverede, benyttedes i stigende Grad i Stedet for Damp, og sammen med Olien, der nu ogsaa traadte frem som Drivkraft, lettede den Anvendelsen af Maskiner, der passede for mindre Virksomheder. Udviklingen ses af følgende Tal:

M/S »*Selandia*«.
Verdens første oceangaaende Motorskib.
Bygget af Burmeister & Wain for Østasiatisk Kompagni 1912.
Efter »Aktieselskabet Burmeister & Wain 1872—1922«.

	Antal Virksomheder			Hestekræfter		
	1897	**1906**	**1914**	**1897**	**1906**	**1914**
Damp.........	3091	3339	2958	47,400	91,000	135,000
Olie...........	191	1071	3381	900	7,700	36,000
Gas...........	720	1325	1019	3600	9,300	15,000
Elektricitet....	71	936	7809	300	5,000	45,000

Dampkraften er endnu Storbedrifternes. Gassen, der en Tid trængte frem, maatte senere vige for Olien og navnlig for Elektriciteten. —

Industriens Udvikling var stærkere i Hovedstad og Provinsbyer end i Landdistrikterne, navnlig fra 70'erne til 90'erne. Bevægelsen kan angives ved følgende Tal for de ved Industri og Haandværk beskæftigede:

	1870	**1897**	**1906**	**1914**
Hovedstaden	c. 36,000	86.000	104,000	120,000
Provinsbyerne ...	c. 45,000	88.000	98,000	110,000
Landdistrikterne .	c. 87,000	100,000	114,000	120,000

Det maa dog huskes, at Tallene fra 1870, der er byggede paa Fol-

ketællingsresultaterne, ikke uden videre kan sammenlignes med Tællingsresultaterne fra de følgende Aar.

I Haandværk og Industri som i Landbrug krævede den stærke Udvikling meget store Udgifter til Driftsmidler, i første Række Fabrikker og Maskinanlæg. Fabrikkerne med mur- og nagelfast Tilbehør vurderedes i 1909 og 1916 til Ejendomsskyld med nedenstaaende Resultat:

	Antal		Værdi i Millioner	
	1909	**1916**	**1909**	**1916**
Hovedstaden	370	507	78	107
Provinsbyer og større bymæssige Bebyggelser	701	1457	77	116
Landdistrikterne	1255	906	56	57
	2326	2870	211	280

Møllerne og Mejerierne paa Landet er ikke medregnet, og Grænsen for, hvad der skulde forstaas ved Fabrikker, er aabenbart ikke draget ens ved de to Tællinger, i hvert Fald ikke for Landets Vedkommende.

I 1909 foregik desuden en Vurdering af „industrielle Ejendomme“, hvor man tillige opgjorde Værdien af Maskiner og Inventar, samt Prioriteternes Størrelse. Den gav følgende Resultat:

	Antal	Værdi i Millioner Kr.		Prioriteter
		Bygninger	Inventar og Maskiner	i Mill. Kr.
Hovedstaden	380	76	33	42
Provinsbyerne	904	77	44	40
Landdistrikterne	2494	85	44	50
	3778	238	121	132

Behæftelsesgraden var da omkring 37 %.

5. Den tekniske Undervisning.

For Industri og Haandværk som for Landbrug gik Fremgangen Haand i Haand med en stigende Anvendelse af Videnskabens Resultater og en stedse bedre Opøvelse i dens Brug under det praktiske Arbejde. *Polyteknisk Læreanstalt* udvidedes stærkt. Fagene blev flere, og Lærertal og Elevtal voksede meget. I Begyndelsen af 90'erne optoges aarligt c. 80 Elever, og 20—30 forlod Skolen med Kandidateksamen; ti Aar senere var Tallene henholdsvis 120 og 60, og et Tiaar derefter 150 og 100. I 1890 rejstes Skolens ny, store Bygning. Fra denne Læreanstalt udgik en Række af Industriens banebrydende Mænd: *Burmeister, F. L. Smidth, Alex. Foss, P. Larsen. G. A. Hagemann* og mange andre.

Haandværkerundervisningen drøftedes med Iver under Industrimødet i København i 1872, og efter dette optog Industriforeningen en Forhandling derom med „*Det tekniske Selskab*". I 1876 forenedes de to hidtidige Skoler til „Det tekniske Selskabs Skole", og i 1881 var dennes nye Bygning færdig. Siden føjedes nye Skoler til i de forskellige Kvarterer af Byen. Undervisningen blev stedse mere alsidig og fulgtes Aar for Aar af et større Antal Elever. Der var nu ikke blot Aftenklasser, men ogsaa Dagskoler, beregnet paa en mere indgaaende Undervisning. I 1870 var der 750 Elever, i 1876—77 efter den nye Ordning 1400; men ved Aarhundredets Slutning var der 3000, og i de følgende Aar svingede Tallet mellem 3 og 4000.

Ogsaa ude i Provinsen var de tekniske Skoler i stærk Udvikling. De støttedes med Pengetilskud af Staten, men stod til Gengæld under en Art vejledende Tilsyn af det tekniske Selskab. Der var imidlertid en Del Misfornøjelse med, at Tilsynet skulde udøves af et københavnsk „Selskab"; Rigsdagsmænd af Venstre førte Klagerne frem paa Tinge, og i 1890 opnaaede de, at Tilsynet gik over til en af Regeringen udnævnt Inspektør. Det fik fra nu af megen Betydning og bidrog højlig til at forbedre Skolernes Undervisning. Fremgangen i Elevantal var meget stor. Der var ved den Tid 81 Skoler med 7,000 Elever; i 1913 167 Skoler med 15,000 Elever, deraf dog kun 1000 paa Dagskolerne.

For at raade Bod paa den Usikkerhed i Lærlingenes Forhold, der var en Følge af Lavsvæsenets Opløsning, oprettedes i 1874 Foreningen til Lærlinges Uddannelse, som i de følgende Aar fik ikke ringe Betydning.

Tit og ofte drøftedes i disse Aar Midlerne til at skabe Haandværket bedre Vilkaar over for Industriens Konkurrence. Et Hovedmiddel saa man i en forbedret Uddannelse. Paa Forhaand var man paa det rene med, at de tekniske Skolers mere elementære Undervisning ikke forslog. Der maatte en videregaaende praktisk Uddannelse til, som ogsaa kunde faa Betydning for dem, der allerede drev Haandværk. Spørgsmaalet drøftedes med megen Iver af Industriforeningen og Fællesrepræsentationen for Haandværk og Industri. I 1908 gennemførte man ved betydelig Støtte fra Staten Oprettelsen af et teknologisk Institut, „Fagskolen for Haandværkere og mindre Industridrivende". Man begyndte med et Par Hundrede Elever, men naaede før 1914 op til 1400. Programmet blev alsidigt og righoldigt. Der var Kursus for Skrædere, Skomagere, Motorpassere og Automobilreparatører, Gas- og Vandmestre, Grov-, Klejn- og Maskinsmede, Træarbejdere, Karetmagere, Bagere, Formænd for Jord og Betonarbejdere; og der var Maskinkursus for Landmænd. Der var baade Dag- og Aftenkursus. De første, der bød en virkelig omfattende Undervisning, besøgtes af 3—400, Halvdelen Me-

stre og Halvdelen Svende. Man nøjedes ikke med Undervisningen paa Skolen, men udsendte Lærebøger, besvarede Spørgsmaal, foranstaltede Udstillinger osv.

Medens nye Undervisningsmidler saaledes stilledes til Raadighed, traadte et af Fortidens Uddannelsesmidler i Baggrunden. Det var Svenderejserne i Udlandet, der Aar for Aar blev vanskeligere.

6. De faglige Organisationer og Staten.

De Organisationer, som Industri og Haandværk havde skabt til Fremme af deres Virksomhed og til Forhandling med Statens Repræsentanter, udvikledes i dette Tidsrum i meget betydelig Grad.

Industriforeningen var vedblivende den toneangivende Organisation, hvor Industriens og Haandværkets Mænd mødtes. I 1872 iværksatte man *den store nordiske Udstilling* sammen med *det nordiske Industrimøde*, hvor saa mange Tanker af Værdi for den følgende Udvikling førtes frem. Til denne Udstilling rejstes foran paa Vesterbro den Bygning, der derpaa i 1879 blev Industriforeningens Hjem. Siden tog Foreningen ledende Del i *den nordiske Landbrugs- og Industriudstilling* i København i 1888. Den holdtes i Hundredaaret for Stavnsbaandets Løsning og faldt sammen med Halvtredsaars Jubilæet for Industriforeningen, samt Femogtyveaars Jubilæet for Christian IX's Tronbestigelse. Under den syntes en Art Borgfred at afløse den politiske Strid. I den Henseende blev Følgerne dog ikke varige, men Udstillingen blev af megen Værdi for de følgende Aars hurtige Fremgang. Indtrykkene derfra bidrog til, at Industriforeningen i 1890 var med til at tage Initiativet til Skabelsen af *„Det danske Kunstindustrimuseum“*, der blev fuldført 1894. Foreningens Medlemstal var i Aarene derefter helt oppe paa 5—6000.

I *Haandværkerkredse* følte man stadig Trang til Organisationer, der kunde erstatte det Lavsvæsen, hvis Baand nys var sprængt, men som ikke faa længtes tilbage til som det Grundlag, der havde gjort Tilværelsen rolig og nogenlunde ubekymret for den jævne Haandværksmester. Haandværkerne tjente utvivlsomt bedre under de nye Tilstande end før, men mange af dem savnede den gamle Tids Tryghed, vel ogsaa noget de gamle Lavsskikke og Lavsfester, der havde givet Livet Farve. For en væsentlig Del blev det Haandværkerforeningernes Opgave at sikre Hjælp til dem, der bukkede under i Kappestriden, eller hvem Alderen hindrede i at følge med. Dertil kom Underholdning i Samkvem med Standsfæller og endelig Fremme af Haandværkerun-

dervisningen. Pengene skaffedes ved Udstillinger, Bazarer, Forestillinger, Varelotteriet o. s. v.

I 1876, da Krisen indtraadte efter Opgangsaarene, blev Kravet om Tilbagevenden til Fortidens Tryghed stærkere. Just nu syntes de politiske Forhold at skabe Mulighed for at gennemføre Kravet derom. De nationalliberale Tilhængere af den økonomiske Frihed var fra 1875

Udstillingsbygningen 1888.
Hovedbygningen laa, hvor Raadhuset nu ligger, og var tegnet af dettes Bygmester, Martin Nyrop.

fjernet fra Magten. Ministeriet Estrup var traadt til med den Opgave at samle hele Borgerskabet til Kamp mod Bøndernes Magtkrav og mod Arbejdernes Omvæltningsplaner. Det maatte antages at være lydhørt over for de Bekymringer, der næredes i store Dele af Haandværkerverdenen.

Efter lange og besværlige Forhandlinger skabtes i 1879 som Udtryk for disse Stemninger „*Fællesrepræsentationen* for dansk Industri og Haandværk". Bevægelsen begyndte blandt jyske Haandværkere og tilsigtede oprindelig at „mildne det Tryk", der hviler paa „de mindre Haandværkere, der daglig under uheldige, for ikke at sige sørgelige Vilkaar arbejde og kæmpe for at forsørge en som oftest talrig Familie". For at faa noget i Gang, maatte man dog snart vende sig til Industriforeningen i København, der just nu havde en virkelysten Formand

i Bøssemager, Rustmester *Christensen.* Resultatet blev en Samvirken mellem Industri og Haandværk. Paa den stiftende Generalforsamling, hvor Repræsentanter for de forskellige Foreninger mødtes, stredes man endnu om, hvorvidt Industri eller Haandværk skulde staa først i Navnet. Industrien sejrede med 35 Stemmer mod 30. Desuden stemte man om, hvorvidt Københavns Repræsentant altid skulde være Formand, eller om Formanden skulde vælges frit. Det første vedtoges med 39 mod 38; Bestemmelsen opgaves i 1888, men Tyngdepunktet kom stadig til at ligge i den københavnske Industri, langt mere end de, der havde sat Bevægelsen i Gang, havde ønsket. Sammenslutningen begyndte med 69 Foreninger med 20,000 Medlemmer, deraf rigelig 5000 i den københavnske Industriforening, 900 i Haandværkerforeningen, 1000 i Lærlingeforeningen. Ti Aar senere var der 95 Foreninger med godt 23,000 Medlemmer, og i 1905 234 Foreninger med op mod 44,000 Medlemmer.

Talmæssigt set var Organisationen straks fra Begyndelsen en af de betydeligste i Landet. Dens Indflydelse kan dog næppe siges at have staaet Maal hermed. Den bidrog til at bringe mere Plan i Haandværkerforeningernes almindelige Virksomhed og fremme Aflæggelse af *de frivillige Svendeprøver,* for hvilke Indenrigsministeriet havde opstillet Regler, da Lavsreglerne faldt. Efterhaanden naaede man da ogsaa til, at der aflagdes et Par Tusinde saadanne Prøver om Aaret.

Endelig opnaaede man, at Ministeriet Estrup i 1890 nedsatte en *Næringslovskommission,* der skulde forberede en Revision af Næringsloven af 1857. Formand blev Odenses Borgmester, Købstadforeningens Formand, *I. G. Koch,* Medlemmer blev den københavnske Borgmester *H. N. Hansen,* 8 Repræsentanter for Fællesforeningen for Industri og Haandværk, 4 for Handelsstandens Fællesrepræsentation, 2 for Københavns Kommunalbestyrelse, 3 for Købstadforeningen, 5 som særlige Repræsentanter for Landdistrikterne, deriblandt 3 Haandværkere. I 1893 afgav Kommissionen sin Betænkning. Den understregede stærkt, at Næringsloven af 1857 havde bragt en meget brat Overgang; som Maal opstilledes passende Beskyttelse mod Udlandet, Støtte til den lille Bedrifts Udøvere, Bortfjernelse af Særrettigheder for Storindustrien. Kommissionens Flertal anbefalede, at der skulde indføres faglige Duelighedsprøver som Betingelse for Opnaaelse af Næringsbevis. Et Mindretal, hvortil hørte *Har. Bing, H. N. Hansen* og *Koch* gik mod dette som en Indskrænkning i den i over en Menneskealder anerkendte fri og lige Adgang til Erhverv. I øvrigt foreslog Kommissionen Ophævelse af nogle Særrettigheder, som Fabrikanter havde i Modsætning til Haandværksmestre med Hensyn til Betingelser for Næringsbevis. Et Mindretal ønskede Statsanerkendelse af Mester- og Svendeforeninger og fore-

slog Oprettelsen af *Forligs- og Voldgiftskamre* over for Arbejderstridigheder. Flertallet mente dog ikke, at Staten kunde tage disse Opgaver op, selv om Ministeriet nok kunde give frivilligt dannede Foreninger en Stadfæstelse. Endelig foresloges en Række mindre Ændringer af Næringsloven. Forslagene var ikke meget vidtrækkende og fik heller ikke større Betydning. Ministeriet forelagde dem vel i Rigsdagen, men skønt man nu var inde i Forligsperioden, standsedes de i Folketinget.

I Fællesskab fremsatte Industriens og Haandværkets Repræsentanter i disse Aar atter og atter Ønsket om *Toldbeskyttelse*. Det lød allerede i 70'ernes Begyndelse, da Sukkerindustrien tog sin Begyndelse i Danmark. Da Sukkertolden indbragte omtrent en Fjerdedel af hele Toldindtægten, frygtede Regeringen at se denne Indtægt svinde ved den indenlandske Sukkerproduktion og foreslog straks at paalægge den en Skat af saadan Størrelse, at den svarede til Tolden paa udenlandsk Sukker. Baade Købmænd og Godsejere, der var ivrige for den nye Virksomhed, stræbte at paavirke Rigsdagen herimod, men Finansminister *Krieger* kunde med Tilfredshed fastslaa, at det ikke lykkedes „at bedaare Sukkerudvalget". Loven gennemførtes 1873. Sukkerfabrikationens Mænd hævdede siden, at Skatten var større, end den skulde være for at svare til Tolden, og i 1877 under Ministeriet Estrup opnaaede de en Lettelse. Senere ved Forligslovgivningens Begyndelse, gennemførte det moderate Venstre og Højre 1891 en Nedsættelse baade af Sukkertold og indenlandsk Sukkerafgift, men man mente vedblivende, at de nogenlunde skulde svare til hinanden. Det samme hævdedes i Princippet ved den nye Lovgivning i 1908.

Om en almindelig Ændring af Toldloven forhandledes der atter og atter. Saa længe Ministerierne havde en nationalliberal Farve, gik Toldforslagene ud paa nogen Lettelse af Toldafgifterne, men Folketingets Flertal stillede videregaaende Forslag, og noget Resultat naaedes ikke. Efter Estrups Overtagelse af Magten og Tysklands Overgang til Beskyttelsespolitikken blev det Regeringens og Landstingets Standpunkt, at en ny Toldlov burde hvile i sig selv; skulde der være nogen Nedgang, maatte den i hvert Fald opvejes gennem anden indirekte Afgift. Under Ministeriet Reedtz-Thott gjorde man Forsøg paa at naa til et Resultat gennem Nedsættelsen af en stor Toldkommission bestaaende af 8 Folketingsmænd, 8 Landstingsmænd og nogle Embedsmænd. Det strømmede ind med Henvendelser. I 1888 var Foreningen „Det nationale Arbejde" stiftet, og den nedsatte i 1895 sammen med Fællesrepræsentationen et „Haandværkets og Industriens Toldudvalg", der meget energisk søgte at paavirke Toldkommissionen i beskyttelsesvenlig Retning. Resultatet kom ikke til at svare til Anstrengelserne. Kommissionen delte sig i et Flertal af Højremænd og Embedsmænd og

et Mindretal, bestaaende af alle Afskygninger af Venstremænd. Flertallet vilde nedsætte Tolden paa Raa- og Hjælpestoffer, men øge den i samme Omfang paa „Luksusvarer", alt i alt vilde Forslagets Gennemførelse skabe en betydelig Forøgelse af Beskyttelsen. Dette gik Mindretallet imod; det ansaa Beskyttelsen for et Middel til at opretholde eller skabe en kunstig Industri paa den øvrige Befolknings Bekostning og ønskede tværtimod en betydelig Lettelse af Toldafgifterne og Overgangen til Værditold; de lette dyre Varer burde have højere Told end de billige tunge Varer, der hidtil i saa høj Grad havde baaret Toldbyrden. Der kom intet Resultat.

Først efter Systemskiftet blev der Mulighed for *Ændringer i Toldloven*, men de kom ikke til at gaa i den Retning, Haandværker- og Industrikredse ønskede. Den nye Toldlov af 1908 skilte sig ikke afgørende fra Toldloven af 1863. Den var et Kompromis mellem Venstrereformpartiet, de Moderate og de Frikonservative. Vigtigst var det, at Tolden ophævedes eller nedsattes paa forskellige Forbrugsvarer, samt nogle Raa- og Hjælpestoffer. Dertil kom mindre Nedsættelser paa nogle Halvfabrikata og Fabrikata samt Forhøjelser paa forskellige Varer, der kunde betegnes som Luksusvarer. Paa enkelte Omraader gik man over til Værditold, og man søgte i øvrigt i nogen Grad at bøde paa Vægttoldens Ubillighed ved at dele forskellige Varegrupper, øge Tolden paa de finere Varer, lette den paa de grovere. Finansminister *Neergaard*, der som Folketingsflertallets Ordfører havde haft Hovedindflydelsen paa Lovens endelige Indhold, regnede med, at Toldindtægternes Beløb vilde blive formindsket med c. 7 Millioner, væsentlig ved Nedsættelser, der ikke berørte Beskyttelsen; om denne hævdede han, at den nedsattes med 15—20 %, medens man fra radikal og socialdemokratisk Side bestred dette. Fra Haandværk og Industri lød stærke Klager. En Opgørelse af Lovens Virkninger er ikke mulig. Givet er det, at den ikke standsede Udviklingen i Haandværk og Industri. Indførselstolden gik ned fra rigelig 40 til 33—34 Millioner.

I den sidste Tid før Krigen stiftedes nye Sammenslutninger, hvori Haandværkets og Industriens Mænd deltog. I 1910 dannede de forskellige Organisationer sammen med nogle af de store Virksomheder *Industriraadet*, der skulde være et lettere bevægeligt Fællesudvalg til Varetagelse af disse Næringsvejes Fællesinteresser. Allerede 1900 havde Fællesrepræsentationen sammen med Handelsstandens Talsmænd, dannet „De samvirkende Byerhvervs Organisation", beregnet paa at danne en Modvægt mod den formentlig alt for store Overvægt, Landbruget havde faaet.

I alle Grene af Haandværkets og Industriens Organisationer, overalt hvor det gjaldt Udstillinger, Fremskridt i Undervisning, Oplysning om

Erhvervsforholdene var der i Tiden lige fra 60'erne til 1914 en enkelt Mand, som spillede en meget stor Rolle. Det var *Camillus Nyrop*. 1869 knyttedes han til Industriforeningen, en lang Aarrække var han dens Sekretær, en Tid tillige Sekretær for Fællesrepræsentationen. Han ledede de Tidsskrifter, disse Organisationer udgav, og i Tidsskrifter, Jubilæumsværker og smaa Afhandlinger samlede han en Rigdom af Oplysninger om Haandværkets og Industriens Udvikling.

Camillus Nyrop (1843—1918).
Professor, Industrihistoriker.
Fotografi fra 1890'erne.

Statens økonomiske Bidrag til „Industriens Fremme" var længe beskedne. I 60'ernes sidste Aar svingede de omkring 10,000 Kr. aarlig, ved 70'ernes Slutning var man naaet til 50,000 Kr. Pengene gik dels til Rejseunderstøttelser, dels til tekniske Skoler, og til disse Omraader begrænsede man sig de følgende Aar, skønt Beløbene efterhaanden steg. Ved Slutningen af 80'erne var man oppe paa over 150,000 Kr. som regelmæssigt Tilskud. Desuden ydedes der dog hyppigt ekstraordinære Tilskud: til Udstillinger, til Opførelse af tekniske Skoler o. s .v. Efter 1901 naaede Tilskudene op til 6—700,000 Kr., der i alt væsentligt gik til Undervisningen. Dertil kom 3—400,000 til Polyteknisk Læreanstalt. Det var langt mindre Beløb end dem, der ydedes til Landbruget; men ved Siden deraf havde Staten mangeartede Udgifter til en Række sociale Foranstaltninger, der, selv om de ikke alene tog Sigte paa Industri og Haandværk, havde forholdsvis mere Betydning for disse Erhverv end for de andre Næringsveje.

7. Arbejdsgivere og Arbejdere fra Halvfjerdserne til 1914.

Efter de hidsige Arbejderstridigheder og den stærke Fagforeningsbevægelse 1871—75—76 kom i de følgende Kriseaar en Stilstandens, næsten en Opløsningens Tid for Arbejderbevægelsen. Standsningen varede dog ikke længere end Krisen. Fra Firsernes første Aar begyndte det at gaa frem. I 1878 var allerede den rent politiske Organisation

„Socialdemokratisk Forbund“ stiftet. Den holdt „Socialdemokraten“ oppe og rejste den første Arbejder-Forsamlingsbygning i Rømersgade i København. De fleste af de i 70'erne oprettede Fagforeninger overlevede Kriseaarene, og fra 1879 kom nye til. 1879—85 stiftedes i alt 111 Foreninger. Medens det i 70'ernes Begyndelse havde været Mænd uden for Arbejderklassen, der havde Ledelsen, blev det nu næsten udelukkende Arbejdernes egne Mænd, der førte an. Foreløbig var der ikke megen Forbindelse mellem de forskellige Foreninger; et Samlingspunkt dannede dog „Socialdemokratisk Forbund“.

Snart hist, snart her var der Strejker. Undertiden lykkedes de, undertiden slog de fejl, men alt i alt bar det fremad. Arbejderne havde Overtaget i disse Smaakampe, hvor de slog ned paa den enkelte Mester eller det enkelte Fag. De strejkende var ikke flere, end at det blev muligt for Kammeraterne at hjælpe dem.

I Arbejdsgivernes Lejr vakte det hele Røre en voksende Forbitrelse. Men foreløbig stod de temmelig uorganiserede. Hverken Haandværkerforeningerne eller de bevarede Rester af de gamle Mesterforeninger var egnede til at optage Forhandlinger og Strid med Arbejderne. Stærkest føltes Trangen til en Modorganisation inden for *Jernindustrien*. De store Virksomheder inden for dette Fag samlede talrige Arbejderskarer, og Arbejdslønnen udgjorde her en større Del af Produktionsværdien end i de fleste andre Fag. Allerede fra 1871 bestod en Forening af Jernstøberiejere, som dog ikke var meget virksom. En begrænset Konflikt i 1884, der faldt ud til Fordel for Arbejderne, fremkaldte dernæst Dannelsen af Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i 1885. Samme Aar kom det til Strejke paa en af Fabrikkerne, hvor Arbejderne forlangte en Minimumsløn af 27 Øre i Timen. Fabrikanterne svarede med at afskedige alle Medlemmer af Smede- og Maskinarbejdernes Forbund og fortsatte saa vidt muligt Arbejdet med uorganiserede Folk, hvoraf der i de Tider endnu var mange. Man fik oprettet en særlig Forening for de arbejdende Smede og Maskinarbejdere, og med Støtte fra politisk konservativ Side stiftedes „Arbejdernes Værn“, der hævdede, at dets Maal var at beskytte Folk, som vilde arbejde, mod Fagforeningstyranniet. Konflikten omfattede c. 1000 Arbejdere, og varede fra Juli til Novbr. Den øgede i høj Grad Bitterheden. Fra konservativ Side klagedes højlydt over de røveriske Smede, der vilde sprænge hele Samfundsordenen. „Socialdemokraten“ iværksatte en landsomfattende Indsamling og fik mange Bidrag, ogsaa fra Venstrebønder. Det var i Provisoriestyrets første Aar, og Venstres Blade talte kraftigt Smedenes Sag. Tietgen søgte at mægle uden Held. Til sidst opfattede Arbejderne det som en Kamp mod deres Organisationsret, og de følte det halvvejs som en Sejr, da Striden endte, ganske vist

uden Anerkendelse af den omstridte Minimalløn, men ogsaa uden Forpligtelse til at opløse deres Forening. Haardt blev denne dog ramt. Den havde i Kamptiden haft 1500 Medlemmer, men var det følgende Foraar helt nede paa 300.

Alligevel bidrog den haarde Strid til at fremme den almindelige Organisationsbevægelse. I Aarene 1884—85 sluttede Fagforeningerne i alle de større Fag sig sammen i *Fagforbund:* Snedkerforbundet, Smede- og Maskinarbejdernes Forbund o. s. v., der samlede Fagfællerne over hele Landet. I 1886 kom dertil en Sammenslutning af de forskellige københavnske Foreninger til „De samvirkende Fagforeninger“, og denne københavnske Organisation efterlignedes derefter i de enkelte Byer. Der var saaledes en Art dobbelt Sammenslutning, en efter Fag, en anden efter Byer.

De følgende Aar bragte mangfoldige Konflikter. Mange Arbejdsgivere opfattede endnu Fagforeningerne som lovstridige. Det var under de bestaaende politiske Forhold udelukket, at man kunde faa Rigsdagen til at vedtage Lovforbud, men en Tid levede den Opfattelse, at Meddelelse om Strejker kunde betragtes som en Krænkelse af Privatlivet, mod hvilken der kunde nedlægges Fogedforbud. Forsøg i denne Retning strandede dog paa Højesterets Holdning. Mere virkningsfuld var derimod Arbejdsgivernes Tilbøjelighed til at skille sig af med toneangivende Medlemmer i Fagforeningerne. En Arbejder, der har udgivet sine Erindringer, beretter om, hvorledes det i de Tider gik ham: „Nu blev jeg opført paa den sorte Tavle i Guldsmedelavet. Det fik jeg først at vide bagefter, for det var jo Hemmelig. Jeg fik nemlig Arbejde i Amaliegade paa et større Værksted; der var jeg ½ Aarstid, saa var det opdaget, at det var Kassereren for de røde, og det kunde jo ikke gaa. Hvem der var Angiver ved jeg ikke, men Værkføreren sagde, at Mesteren ikke vilde se mig, hvad der var tydelig nok. Overalt hvor jeg kom, naar de hørte mit Navn: Naa, det er Kassereren for de røde! Saa jeg kunde kuns komme ind paa de smaa Værksteder en kort Tid af gangen, saa det var en kummerlig Tilværelse. Jeg maatte tilsidst ligesom de andre af Bestyrelsen til Provinserne, hvor man ikke var kendt; men det var jo ogsaa formaalet at faa støtterne væk, saa foreningen ingen trivsel fik.“

Trods alt styrkede Arbejderne i disse Aar deres *Organisationer.* De fik talrige Medlemmer, der betalte faste Bidrag, saa Fagforeningerne kom til at raade over ret betydelige Strejkekasser. Fra Midten af 90'erne var Tiderne opadgaaende, og lidt efter lidt højnedes Lønnen, undertiden gennem Konflikter, oftest ad Forhandlingens Vej. I nogle Fag sluttede man Aftale om Stridigheders Behandling ved Voldgiftsretter, der dog snarest var en Art faglige Forligsraad. Ogsaa Forkortelse af Arbejds-

tiden opnaaedes i mange Tilfælde. Fra 1890 begyndte i Overensstemmelse med internationale Aftaler de store aarlige Demonstrationer den 1. Maj for 8 Timersdagen. I 1897 var der igen en haard Konflikt i Jernindustrien, der i disse Aar opfattedes som Uroens Centrum. Det var ogsaa denne Gang en Lockout, og Arbejdsgivernes Leder var *S. C. Hauberg*. Konflikten omfattede et Par Tusind Arbejdere og varede næsten 4 Maaneder, men den satte ikke Sindene nær saa stærkt i Bevægelse som Kampen i 1885. Man havde i Mellemtiden vænnet sig til disse Kampe. Striden sluttede med et Forlig af saadant Indhold, at hver af Parterne tilskrev sig Sejren.

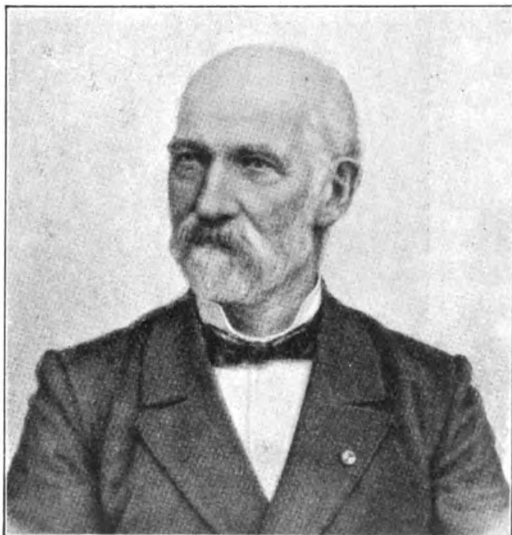

J. Jensen (f. 1859).
Formand for De samvirkende Fagforeninger.
Fotografi fra 1890'erne.

I 1898 var Organisationsbestræbelserne naaet saa vidt, at der var c. 1000 Fagforeninger med omkring 80,000 Medlemmer, næsten alle knyttede til Haandværk og Industri. Ved Tællingen to Aar før var Arbejderne i Haandværk og Industri, Kvinder og Lærlinge indbefattet, optalt til 180,000. Det store Flertal af voksne Mænd var nu kommet med i Foreningerne, medens Kvinderne endnu var svagt organiserede. I 1898 stiftedes dernæst „De samvirkende Fagforbund". Stødet blev givet ved Forhandlinger med de andre nordiske Arbejderforeninger, og Formand blev Maler *J. Jensen*, senere Københavns Finansborgmester og Overpræsident. Et Aar derefter var der indmeldt 38 Forbund med 870 Afdelinger samt 25 enkeltstaaende Fagforeninger; Medlemstallet var 61,000. Omkring 30,000 Fagforeningsmedlemmer blev staaende udenfor.

Omtrent samtidig med, at Arbejderne fuldførte deres Organisation, ordnede *Arbejdsgiverne* deres. De følte sig under 90'ernes spredte Kampe stadig trængt tilbage og fik derfor Trang til at organisere sig. I 1885 forsøgte man med „Fællesforeningen af Arbejdsgivere i København og Omegn", væsentligt bygget paa Haandværkerfagene. Den tabte imidlertid i en stor Konflikt i Snedkerfaget i 1889 og faldt derpaa fra hinanden. I 1896 blev Tanken taget op af „Fællesforeningen for Haandværk og Industri", der ellers havde helt andre Opgaver. Samme

Aar stiftedes af nogle Mesterforeninger: Entreprenører, Teglværksejere, Tømrere o. s. v. „Arbejdsgiverforeningen af 1896". Begge opstillede de som Maal at faa Arbejderstridigheder afgjort ved Voldgift. Arbejdsgiverforeningens Leder blev *Entreprenør N. Andersen*, en konservativ Folketingsmand, der var i Besiddelse af stor Forhandlingsevne og velset ogsaa i andre Lejre. Han var oprindelig ivrig Talsmand for, at alle Arbejderstridigheder skulde afgøres ved *tvungen Voldgift*. I 1897 efter Konflikten i Jernindustrien sluttede dennes Organisationer sig til Arbejdsgiverforeningen, og flere andre Foreninger fulgte Eksemplet.

N. Andersen (1835—1911).
Entreprenør, Politiker,
Arbejdsgiverforeningens Leder.
Litografi fra 1903.

Arbejdsgiverforeningen følte sig som den egentlige Repræsentation for Fabrikanter og Mestre og traadte paa disses Vegne i Forhandling med „De samvirkende Fagforbund". Man aftalte endnu i 1898 med dem Oprettelsen af „Fællesudvalget til Afgørelse af Arbejdsstridigheder", der skulde have Myndighed til i givet Fald at afgøre, hvorvidt der var „begaaet Brud paa bestaaende Overenskomster mellem Arbejdsgiver- og Arbejderorganisationer". Hver af Parterne skulde til Fællesudvalget vælge 2 inden for og 1 uden for deres egen Organisation, og de 6 Repræsentanter skulde da vælge en Formand. Uden for deres egen Kreds valgte Arbejdsgiverne den senere Indenrigsminister *L. E. Bramsen*, Arbejderne en af det radikale Venstres Mænd, Folketingsmand *Gustav Philipsen*, og Formand blev den senere Chef i Systemskiftets Ministerium, Professor *J. H. Deuntzer*.

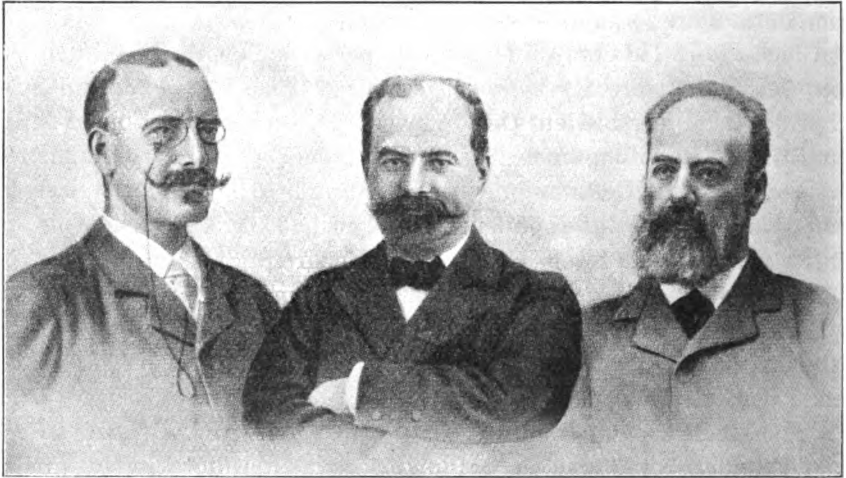
Arbejdsgiverforeningens Optræden paa alles Vegne vakte en Del Misnøje i Fællesrepræsentationen, hvis Formand nu var Fabrikant *Axel Meyer*. Men det lykkedes Parterne at komme til Rette, og endnu i 1898 forenede de to Organisationer sig i *„Dansk Mester- og Arbejdsgiverforening"*. En stor Del af de Foreninger, der stod under Fællesrepræsentationen, blev tillige Medlemmer af den nye Forening, der hel-

ligede sig den ene bestemte Opgave: Forhandling og Kamp med Arbejderne. Talmæssigt samlede denne Forening ikke Arbejdsgiverne saa stærkt, som Fagforeningerne samlede Arbejderne. I 1899 omfattede den 48 Foreninger med godt 7,000 Medlemmer, omtrent $\frac{1}{6}$ af de 40,000 Arbejdsgivere. Blandt de 7,000 var imidlertid de allerfleste af dem, der beskæftigede et betydeligt Arbejdertal. I Virkeligheden kunde derfor Foreningen med samme Myndighed repræsentere Arbejdsgiverne som Fagforeningerne Arbejderne. Paa begge Sider fulgte man Trop, naar de to store Organisationer gav Parolen.

Ganske kort Tid efter, at Organisationerne var kommet i fuld Orden, kom den første store Styrkeprøve. Det var *Lockouten i 1899.* En Strid i Snedkerfaget gav Stødet. De to Hovedorganisationer var blevet enige om Stridens Løsning, men Svendene i nogle jyske Byer forkastede Overenskomsten. Dette bragte stærkt Røre i Arbejdsgiverforeningen. Man krævede, at Fagforbundene skulde bringe Sagen i Orden og opstillede „8 Punkter“ som Betingelse for fremtidige Forhandlinger. Blandt andet krævede man, at Aftaler mellem de to Hovedorganisationer skulde være bindende for Medlemsorganisationerne, tillige „at Arbejdsgivernes Ret til selv at lede og fordele Arbejdet samt til at anvende den efter deres Skøn til enhver Tid passende Arbejdskraft fuldt ud anerkendes og garanteres af Arbejdernes Hovedorganisation“. Fagforbundene opfattede de 8 Punkter som en Udfordring og afslog dem. Den 19. Maj svarede Arbejdsgiverforeningen med at erklære Lockout i en Række Fag, dog ikke i Fag, der var af Betydning for Samfundsmaskineriets daglige Gang. Alt i alt udelukkedes 33—36,000 Arbejdere. Den Pludselighed, hvormed Arbejdsgiverforeningen gik frem, og de skarpe Udtryk, den brugte straks i sine første Skrivelser, gav Fagforeningerne det Indtryk, at de stod overfor et planlagt Overfald, og Stemningen blussede straks meget stærkt op.

Kraftige Udtryk fik den ved Grundlovsfesten 14 Dage efter, at Lockouten var forkyndt; „Det folkelige Selvstyre“, udbrød F. Borgbjerg, „der indførtes i 1849, er blevet afkræftet ved Svig og Vold. Men en Paragraf som § 83 om *fri og lige Adgang til Erhverv* er afskaffet af den kapitalistiske Udvikling. Nu nægter en Haandfuld Fabrikanter 40,000 danske Arbejdere Adgang til Erhverv. De gør det ved et klart Retsbrud, ligesom *Estrup* berøvede os den sidste Smule Selvstyre ved Grundlovsbrud. De har vanhelliget alle Idealer. Der er Familiefølelsen. De paakaldte den, naar en Arbejder strejkede for bedre at kunne sikre sin Familie i Fremtiden, nu bringer de Nød i 40,000 Familier! De paakaldte Fædrelandskærligheden; nu jager de den danske Arbejder, deres Landsmænd, fra Sted til Sted, fra Land til Land. De kalder sig Patrioter, men er internationale.“

Ogsaa *Hørup* trak Linien mellem Estrups Politik og Lockoutkampen. „Dette er Militarisme," sagde han. „Jeg siger det her, fordi en Del af Demokratiet ikke kan undsiges paa Livet, uden at den anden Del maa lægge Ørene tilbage og spørge, hvor dette bærer hen. Og jeg siger det paa Grundlovsdagen, fordi det er min Overbevisning, at denne Lockout ikke var kommet eller dog ikke var kommet saadan, dersom ikke Retten i vort offentlige Liv i alle disse Aar havde siddet i Spydstagen

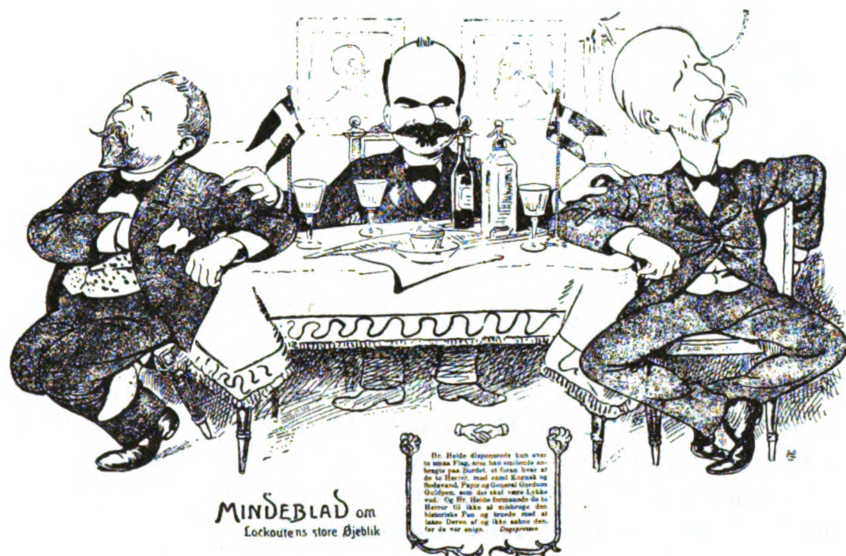
Mæglerne ved Septemberforliget.
Vekselerer *Laur. Bing.* Bankdirektør *A. Heide.* Folketingsmand *Herm. Trier.*
Efter Agerholm og Vigen: »Arbejdsgiverforeningen gennem 25 Aar«.

og i Overklassen fremkaldt en urimelig Overtro paa Magt og Magtmidler og en lige saa urimelig Blindhed for, at der i dette er noget, der slaar tilbage, og at Ord man siger, og Veje, man vælger i Dag, i Morgen kan vende sig mod dem, der først fandt paa dem."

Inden for Pressen tog de fleste Venstreblade Standpunkt for Arbejderne, en Del af dem dog mere tilbageholdende end i 1885; den konservative Presse tog helt Parti for Arbejdsgiverne. Disses Forening udsendte et Par Maaneder efter Konfliktens Udbrud en Opfordring til alle deres Medlemmer om ikke at abonnere paa eller købe fjendtligsindede Blade. Betydelige Indsamlinger fandt Sted. De støttedes ikke blot af Socialdemokrater og Venstremænd, men ogsaa en Kreds af religiøst bevægede Mænd, hvoriblandt Sjællands senere Biskop *H. Ostenfeld* og Professor *H. Westergaard*, anbefalede „at staa overfor de udelukkede Arbejdere med aabne Hjerter og yde dem den materielle og moralske Støtte, som tiltrænges." 58 Præster manede til Fred, paaberaabende sig Biskop Martensens „Socialisme og Kristendom"; de paakaldte

Statens Indgriben og anmodede Regeringen om „at fremme en social Lovgivning, der kan berede vort lille, haardt prøvede Folk de ydre Vilkaar for en rolig og lykkelig Fremtidsudvikling".

Den store Konflikt føltes i Befolkningen som en Landsulykke af hidtil ukendt Omfang. Generallockouten hed den i almindelig Omtale,

»Forligshandlinger hos Bankdirektør Heide«.
I Midten Heide, ved Bordenderne de to Formænd N. Andersen og J. Jensen.
Satirisk Tegning af Alfr. Schmidt i »Klods Hans«.

skønt den i Virkeligheden kun omfattede omkring en Femtedel af Arbejderne i Industri og Haandværk. Særlig Vrede vakte det i Arbejderkredse, at Arbejdsgiverne opfordrede tyske Arbejdsgivere til ikke under Lockouten at tage nogen dansk Svend i Arbejde. Atter og atter gentoges den Vending, hvormed et Brev fra Arbejdsgiverforeningen til tyske Kolleger sluttede: „Altid rede til Gentjeneste sender vi forbindligst vor kollegiale Hilsen."

Striden kom til at vare tre og en halv Maaned. Den bragte et Tab af 2,800,000 Arbejdsdage, der beregnedes til en Arbejdsløn af 12 Millioner Kr. Det vil antagelig sige, at det samlede Tab i Produktionen har haft en Værdi af op mod 30 Millioner. Fagforeningerne ydede i alt de udelukkede en Hjælp paa c. 3 Millioner Kr., hvoraf næsten 700,000 Kr. kom fra Udlandet. Hvor meget der er ydet gennem privat Understøttelse, vides ikke.

I de Maaneder, Kampen stod paa, fulgte det ene Forligsforsøg efter det andet. Først forsøgte de to Organisationers Fællesudvalg med

Deuntzer som Formand. Udvalget omdannedes til et Enigheds Kammer, til hvilket der tilkaldtes to fra hver Side udover det oprindelige Medlemstal. Under Forhandlingerne blev Arbejdsgivernes 8 Punkter til 19, og Enighed opnaaedes ikke. Deuntzer foreslog da, at de Stridspunkter, der stod uløste, skulde afgøres ved Voldgift. Arbejderne antog Forslaget, Arbejdsgiverne forkastede det, hvorefter Deuntzer nedlagde Stillingen som Formand for Fællesudvalget, og dette opløstes. Senere udarbejdede tre ansete og indflydelsesrige Mænd, Privatbankens Direktør *Axel Heide*, Vekselлerer *L. Bing* og Borgerrepræsentationens Formand *Herman Trier*, et Forligsforslag. Ogsaa dette strandede i første Omgang. Nogle Arbejdsregler, Arbejdsgiverne havde udarbejdet, faldt Fagforeningerne i Hænde, medens de forhandlede om Forligsforslaget, de knyttede derfor til Vedtagelsen af Overenskomsten nogle Forbehold vedrørende disse Regler, som Arbejdsgiverne betragtede som ensbetydende med en Forkastelse.

En Maanedstid endnu fortsattes Striden. Da lykkedes det i September ved nye Anstrengelser fra de tre Forligsmæglere og andre at faa et Forlig i Stand. Ogsaa om dette gælder det, at begge Parter tilskrev sig Sejren. Det afgørende blev imidlertid, at Forliget skabte nogenlunde faste Regler for fremtidig Forhandling mellem de to Hovedorganisationer. Af Arbejderne opfattedes det siden som en Anerkendelse af Fagforeningernes fulde Ligeberettigelse, som Gennemførelsen af en Art Parlamentarisme i Forholdet mellem Arbejder og Arbejdsgiver. „Den faglige Kamps Grundlov“ kaldte de det. Af Arbejdsgiverne føltes det som Befrielsen fra de stadige Smaakampe, den stadige Uro.

De to Hovedorganisationer anerkendte hinandens Ret til at beslutte eller godkende Arbejdsstandsninger, dog skulde det ske med ¾'s Flertal, og der skulde gives et vist Varsel. Ingen af Organisationerne maatte anerkende eller støtte en Strejke eller Lockout, hvor Reglerne ikke var overholdt ved Etableringen. Arbejdsgivernes Ret til at lede og fordele Arbejdet anerkendtes, men der opstilledes forskellige Regler for at hindre Misbrug. Stridigheder om Anvendelsen af de trufne Aftaler skulde paadømmes af Hof- og Stadsretten, indtil der var oprettet en Voldgifts-Domstol med tre Medlemmer valgt af hver af Parterne og med en af de seks valgt Formand, og indtil der ved Lov var indført almindelig Vidnepligt for denne Domstol. Henvendelse om en saadan Lov rettedes til Regering og Rigsdag.

Denne Lov gennemførtes i Foraaret 1900, og kort derefter oprettedes *Voldgiftsretten*. Der var dermed skabt en fast Institution til Afgørelse af Strid om selve de trufne Aftalers Forstaaelse. I Interessespørgsmaal, naar det gjaldt Aftalernes Indhold, var der derimod stadig

ingen anden Udvej, end at Parterne maatte forhandle sig til Rette eller kæmpe sig igennem.

Aarene fra 1900 til 1914 blev en Art væbnet Fred, afbrudt af mere eller mindre haarde Sammenstød. De to Organisationer stod stedse kampberedt over for hinanden; de styrkede deres Kasser, forøgede Medlemstallet og fæstnede Sammenholdet. Under Indtryk af Lockouten oprettedes „*Kristeligt dansk Fællesforbund*", der søgte at samle Arbejderne til fredelig Forhandling, men Fagforeningerne opfattede det som en Art Strejkebryderforening og bekæmpede det skarpt. Nævneværdig Betydning fik det aldrig. Fagforeningernes Medlemstal svingede lidt, men gik som Helhed frem, en Del stærkere end det samlede Arbejdertal. I 1914 var man oppe paa 160,000 Medlemmer; deraf var vel 10—15 Tusind fra andre Fag end Haandværk og Industri. Ikke langt fra ⅔ af det hele Arbejdertal i Haandværk og Industri var med i Fagforeningerne. Uden for stod de ikke voksne Lærlinge samt de fleste Kvinder. Af de 160,000 var godt 120,000 med i „De samvirkende Fagforbund", medens op mod 40,000 tilhørte Organisationer, som foretrak den Frihed, som det gav at staa udenfor. Af Kvinderne var 20,000 organiserede, mellem en Trediedel og Halvdelen af alle kvindelige Arbejdere. I nogle Fag var Kvinderne i de samme Foreninger som Mændene, i andre Fag dannedes Kvindeforeninger, der samledes i det i 1901 oprettede „Kvindeligt Arbejderforbund". En særlig Karakter fik „Dansk Arbejdsmandsforbund", der dannedes i 1897 ved Sammenslutning af forskellige Arbejdsmandsforeninger. Dets Leder blev *M. C. Lyngsie*, og gennem hans Agitation var det i 1914 bragt op til 40,000 Medlemmer. De ikke faglærte Arbejdere fik saaledes en fælles Organisation; de samledes ikke i særlige Foreninger knyttede til de Faggrupper, inden for hvilke de regelmæssigt havde deres Beskæftigelse.

Arbejdsgiverforeningen voksede ikke meget i Medlemstal. Den havde i 1914 knap 8,500 Medlemmer. Men den styrkede i høj Grad sit indbyrdes Sammenhold og fulgtes ved hver given Lejlighed af næsten alle dem, der stod udenfor. I 1909 beregnedes det, at 72,000 Arbejdere var beskæftigede i dens Medlemmers Virksomheder.

Af Konflikter var der ikke faa i disse Aar, men ingen af dem naaede et Omfang som den store Styrkeprøve i 1899. Et haardt Nederlag led Arbejderne under Havnestrejken i 1902, hvor Dampskibsselskaberne sejrede ved at skaffe sig fremmed Arbejdskraft, delvis fra Rusland. I 1904 var der en Tekstilarbejderstrejke, som omfattede 4000 Arbejdere, i 1907 en stor Bygningsstrejke. I 1908 fulgte en Konflikt i de grafiske Fag, der fik særlige Følger. Arbejdsgiverne erklærede Lockout undtagen for Dagspressen, Arbejderne svarede med Strejke over for de Aviser, der var Medlemmer af Arbejdsgiverforeningen. I København

udkom i nogle Dage kun „Socialdemokraten", „Kristeligt Dagblad" og et Middagsblad. Alle de andre Blade samlede sig om et fælles Blad „Pressen", der i alt udsendte 6 Numre. Ude i Provinserne lykkedes det hist og her at faa Bladene ud, omend i formindsket Skikkelse. Denne Arbejdsstandsning vakte særlig Opmærksomhed. Indenrigsminister *Sigurd Berg* greb mæglende ind, og det lykkedes ham at opnaa en Overenskomst med dertil knyttet Aftale om, at der skulde optages en Forhandling om Udvikling af Voldgiftsrettens Virksomhed og Skabelse af en Forligsinstitution.

Det kom derefter til en Forhandling mellem ti Repræsentanter for hver af de to Organisationer under Ledelse af daværende Overretsassessor *C. Ussing.* Hele Udvalget enedes om en Norm for Forhandlinger inden for de enkelte Fag med Anvendelse af Mægling og Voldgift til Undgaaelse af Strid. Dernæst blev man enig om Fæstnelse af den permanente Voldgiftsret og Udvidelse af dens Myndighed; den skulde nu ikke blot afgøre Uenighed om Forstaaelse og Anvendelse af Septemberforliget, men ogsaa Strid om Anvendelse og Overholdelse af Aftalerne inden for de enkelte Fag, og den skulde kunne idømme *Bod* for Tilsidesættelse af Aftaler. Man havde med megen Iver drøftet Spørgsmaalet om tvungen Voldgift i Interessestridigheder. Arbejdsgiverne var villige til at tage den for Virksomheder af væsentlig offentlig Art: Jernbaner, Sporveje, Gas-, Vand- og Elektricitetsproduktion, Drift af Hospitaler, Fængsler o. s. v., hvor de i Almindelighed vilde vige tilbage for at foretage Standsninger. Arbejderne der tænkte sig Tilfælde, hvor netop Standsning af saadanne Virksomheder kunde blive et Hovedmiddel i deres Kamp, var derimod uvillige dertil. I andre Spørgsmaal vilde ingen af dem have tvungen Voldgift; N. Andersen, der havde været Tilhænger deraf, var i 1907 efterfulgt af *K. Rostrup* som Arbejdsgiverforeningens Formand.

Derimod enedes man om Ansættelse af *en Forligsmand*, der kunde optræde som Mægler i Stridigheder, som ikke paa anden Maade kunde løses. Da Parterne ikke ret kunde enes om hans Myndighed, endte det med, at Forslaget om Forligsmand stilledes alene af Formanden. Forligsmanden skulde udnævnes af Indenrigsministeren efter Indstilling af den faste Voldgiftsret. Han skulde have Ret til at tilkalde Parterne, naar han skønnede det fornødent, skulde inden for visse Grænser kunne undersøge Forholdene i Faget og have Myndighed til at fremsætte og offentliggøre Forligsforslag. Arbejderne sluttede sig til dette Forslag. Arbejdsgiverne tog Forbehold med Hensyn til Retten til at tilkalde Parterne, Undersøgelsesretten og Retten til at stille positive Forslag. De mente, at saadanne Forslag sædvanlig i nogen Grad vilde imøde-

komme Arbejderne og saaledes svække Arbejdsgivernes Silling over for den offentlige Mening.

I Begyndelsen af 1910 forelaa Fællesudvalgets Indstilling, og det daværende radikale Ministerium forelagde nu Rigsdagen et Forslag om de to Punkter deri, der krævede Lov: Oprettelsen af den faste Voldgiftsret og af Forligsmandsinstitutionen. *Voldgiftsretten* skulde bestaa af lige mange af hver af Parterne og en af dem valgt Formand; kunde de ikke naa et Resultat ved Valget, skulde Formanden vælges af Ju-

»Forhandling mellem Arbejdsgivere og Arbejdere«.
De to Hovedpersoner er Arbejdsgiverforen.'s Formand Kasp. Rostrup og Arbejdsmændenes Fører M. C. Lyngsie.
Satirisk Tegning af Axel Thiess i »Klods Hans«.

stitiarius i Højesteret sammen med Formændene ved de andre københavnske Retter. Med Hensyn til *Forligsmanden* fulgte Ministeriet Ussings Forslag. Det mødte i Rigsdagen nogen Modstand, navnlig fra konservativ Side, men Forstaaelse opnaaedes. Forligsmanden fik Ret til at indkalde Parterne, men først naar den ene af dem erklærede, at Forhandlingen var glippet. Han skulde kunne fremsætte Forslag, men maatte ikke offentliggøre dem, med mindre Arbejdsstandsning fandt Sted. Vidneafhøring skulde i fornødent Fald foretages ved Voldgiftsretten.

Ligesom den permanente Voldgiftsret hidtil havde virket tilfredsstillende, kom alt i den følgende Tid til at forløbe glat under den faste Voldgiftsret. Men Forligsmandsinstitutionen blev i 1911 stillet paa en haard Prøve. I talrige Fag var Overenskomsterne opsagt, Lockouter og Strejker blandedes mellem hinanden, og en Tid saa det ud til en ny Storkamp. Til sidst lykkedes det Forligsmanden, den senere Generaldirektør for Skattevæsenet *A. M. Koefoed* at faa Parterne forligt; da syn-

tes atter alt at skulle strande paa et enkelt Fag, der ikke vilde bøje sig; Arbejdsgiverforeningen erklærede Lockout for 60,000 Mand, næsten dobbelt saa mange som i 1909. Men Lockouten kom kun til at vare en Dag, saa forligtes man. I en Række Fag sluttedes denne Gang Overenskomster paa 5 Aar.

Ved Aftale mellem Organisationerne, underbygget gennem Lovgivning, tilvejebragtes saaledes faste Former for Afgørelse af de faglige Stridigheder. Megen Uro forebyggedes derved, vel ogsaa megen Strid, men alt i alt blev Arbejdsstandsningerne dog mange og betydelige. Fra 70'erne har man ingen Opgørelse af deres Omfang. For Firserne har Fagforeningerne foretaget en delvis Opgørelse. Den viser for 39 københavnske Fagforeninger 1881—90 i alt 211 Konflikter, hvori 7,700 Personer var inddraget; der udbetaltes i disse Fag i de 10 Aar 577,000 Kr. i Understøttelser til de ramte, og man regner med, at der i Tiaaret til alle Konflikter i og uden for København blev udbetalt 700,000 Kr. Opgørelsen fra 90'erne viser større Tal, men Stigningen er dog ikke overvældende i Aarene 1891—98; der udbetaltes i dette Tidsrum Understøttelser til et Beløb af 900,000 Kr., og for Aarene 1897 og 1898 blev de tabte Arbejdsdage opgjort til henholdsvis 215,000 og 92,000. Men i 1899 kom saa Lockouten med 2,800,000 tabte Arbejdsdage og Understøttelser paa ialt 3 Mill. Kr.

Det var langt overvejende Arbejderne i de større Bedrifter, der ramtes; af de 38,000 Arbejdere, der i Aarets Løb inddroges i Standsninger, var 36,000 ansat i Virksomheder med over 100 Arbejdere.

For Aarene mellem den store Lockout og Krigen i 1914 findes samlede, i det væsentlige fuldstændige, Oplysninger om Arbejdsstandsningernes Omfang.

De kan angives med følgende Tal:

	Arbejdere inddragne i Konflikt	Tabte Arbejdsdage	Tabt Arbejdsløn Kr.
1900	7,600	218,000	600,000
1901	4,100	51,500	185,000
1902	3,800	133,300	353,000
1903	1,100	18,500	50,000
1904	2,600	68,900	195,000
1905	5,700	499,200	1,017,300
1906	4,400	68,400	259,200
1907	8,200	254,000	1,014,000
1908	7,600	85,100	311,400
1909	2,400	58,000	172,300
1910	2 500	60,700	220.400
1911	28,500	647.800	2,275,000
1912	4,100	49,600	181,000
1913	9,700	381,500	842,000

Det var stadig i Storvirksomhederne, at Stridighederne fik størst Betydning. I Forhold til Tabet ved Arbejdsløshed kan det ikke siges, at det direkte Tab af Arbejdsdage har været særlig stort. Fagforeningerne har opgjort, at de i Anledning af Arbejdskonflikter i Aarene 1898—1914 i alt har udbetalt c. 13 Millioner Kr.

8. **Arbejdslønninger, Arbejdsløshed og Arbejdstid.**

Der har bestandig været megen Forskel i Arbejdernes Lønninger. De er forskellige efter Fag og efter Sted, der er Forskel paa faglærte og ufaglærte, og der er megen Forskel mellem Lønningerne for Mænd og for Kvinder. Men Bevægelsen i Arbejdslønningerne kan dog i Hovedtrækkene angives med rimelig Sikkerhed.

De fyldigste Oplysninger findes for *København,* hvor Kommunalbestyrelsen med nogle Aars Mellemrum har ladet foretage Opgørelser. De giver følgende Tal for den gennemsnitlige Dagløn, angivet i Kr.:

	Svende	Arbejdsmænd	Kvinder	Lærlinge
1882	3,04	2.37	1,37	0.87
1892	3,32	2,59	1,46	0,91
1898	3,84	3,05	1,67	0,94
1904	4,11	3,43	1,90	1,03
1909	4,56	3,96	2,17	1,15

I de 17 Aar er der da for Svendene en Stigning paa 50 %, for Arbejdsmænd 67 %, for Kvinderne 58 %, for Lærlingene 32 %. Ved Akkordarbejde øgedes Lønnen, men til Gengæld blev Aarsindtægten regelmæssig formindsket ved Arbejdsløshed, saa Tallene giver vistnok et ret godt Billede af Indtægterne paa de forskellige Tidspunkter.

Tydeligst træder Bevægelsen frem, hvis man sammenstiller Opgivelserne fra 1872 med nogle Opgørelser for 1914, foretagne af Arbejdsgiverforeningen. Man faar da:

	Faglærte Mænd	Ufaglærte Mænd	Kvinder
1872............	2,76		1,10
1914............	6,36	4,56	3,04

Selv om en direkte Sammenligning med Oplysningerne fra 1909 ikke er mulig, giver Tallene dog Indtryk af en meget betydelig Stigning i de sidste Aar. I 1872 og 1914 er imidlertid Akkordfortjenesten medregnet. Fra 1872 til 1914 er Lønnen, udtrykt i Penge mere end fordoblet, for Kvindernes Vedkommende næsten tredoblet. Reallønnens

Vækst har ikke været væsentlig forskellig derfra. Priserne i 1872 og i 1914 før Krigen var nogenlunde ens.

Lignende Resultat faas ved at sammenstille Tallene fra Opgørelserne 1872, 1897 og 1905 og dertil føje de Tal, man naar til paa Grundlag af Timefortjenesten i 1914.

Ugefortjenesten i Kr.:

	Faglærte Mænd			Ufaglærte Mænd			Kvinder			Lærlinge		
	Hovedstaden	Købstæderne	Land-distrikterne	Hovedstaden	Købstæderne	Land-distrikterne	Hovedstaden	Købstæderne	Land-distrikterne	Hovedstaden	Købstæderne	Land-distrikterne
1872	16,3	10,7	8,3				6,2	5,2	3,6			
1897	22,8	19,1	16,6	18,2	16.3	15,6	10.3	7,5	7	5,03	4,04	3,48
1905	28,9	22,7	20,0	23,3	19,4	18,0	12,5	10,3	11,7	6,3	5,06	6,90
1914	38,2	31,4		27,4	23,4		18,2	14.8				

De anførte Tal kan hverken gøre Krav paa Nøjagtighed eller paa Ensartethed, men Bevægelsen træder saa tydeligt frem, at der ikke kan være Tvivl om dens Karakter. Tager man Tallene for de Aar, da Tællingerne har fundet Sted, er der en stadig Stigning, ikke mindst naar Hensyn tages til Prisbevægelserne. Saa jævnt er det jo imidlertid ikke gaaet. Fra Aar til Aar har der været Svingninger. Til Tider er Lønnen gaaet noget ned, sjældent dog noget videre. I de „gode Tider“ er den sædvanlig steget, men langsommere end Priserne; i „de daarlige Tider“ er den gaaet lidt ned, men senere og mindre end Priserne. Alt i alt har Fremgangen været meget stærkere end Tilbagegangen.

Lønnen for „de ufaglærte“ har gennemgaaende været rigelig tre Fjerdedele af de faglærtes. Imidlertid er Grænserne mellem de to Grupper efterhaanden blevet meget usikre. Af mange Arbejdere krævedes efterhaanden en vis Fagkundskab, uden at der var Brug for den regelmæssige Uddannelse gennem nogle Aars Læretid. I 1914 opgjordes det, at der af 236,000 „egentlige industrielle Arbejdere“ var 86,000 „faglærte“ og 30,000 Lærlinge, altsaa omkring Halvdelen af det hele Tal, men i den anden Halvdel indgik dog vistnok et betydeligt Antal, der lønnedes omtrent som de faglærte. Efter Medlemstallene i Fagforeningerne maa det antages, at omkring to Femtedele af det hele Arbejdertal i Haandværk og Industri hørte til Arbejdsmændenes lavere lønnede Gruppe.

Ogsaa indenfor de faglærtes Kreds var der megen Forskel mellem de forskellige Fag. Opgørelserne i 1906 viser her en Forskel fra rigelig 20 Kr. til helt op til 36 Kr. i Ugeløn.

Lærlingenes Tal var i 1914 endnu meget stort, og deres Løn var vedblivende meget lav, omkring en Fjerdedel eller en Femtedel af de udlærtes. Efter Læretidens Udløb spillede Alderen ikke nogen Rolle for Lønningerne; højst kunde en Forskel fremkomme ved, at Arbejdere i 30—40 Aars Alderen oftest fik vanskeligere, noget højere betalt, Arbejde at udføre. En Del af Lønnen bestod for Lærlingenes Vedkommende i Ophold i Mesterens Hjem; i København anvendtes dog allerede i 1897 Logissystemet kun for 13 % af dem, om hvem man har Oplysninger; i Provinsbyerne derimod for 55 %, paa Landet for 81 %.

Kvindernes Løn steg hurtigere end Mændenes, men vedblev at ligge lavt, under Halvdelen af Mændenes. Deres Deltagelse i Industriarbejde var op mod 1914 stigende. Af 100 „industrielle Arbejdere" var i 1897 20,8 %, i 1906 23,1 %, i 1914 24,3 % Kvinder. Deres Deltagelse var af Betydning paa 3 Omraader: i Beklædnings-, Tekstil- og Næringsmiddelindustrien. Af de 56,000 kvindelige Arbejdere i 1914 var de 23,000 beskæftigede i Beklædningsindustrien som Syersker. En stor Del af disse arbejdede hjemme; den i Fagforeningskredse saa forhadte *Hjemmeindustri* beskæftigede i 1914 i alt 17,000, hvoraf kun 3—4,000 var Mænd. Fremgangen i Kvindernes Tal beroede ikke paa, at gifte Kvinder i stigende Grad tog Arbejde, men skyldtes, at yngre Kvinder i øget Tal søgte til Fabrikker. De gifte Kvinders Tal blandt Arbejderne opgjordes i 1911 til kun 5,000.

Børnearbejdet, der endnu i 70'erne havde en ikke ringe Betydning, var efterhaanden trængt stærkt tilbage som Følge af de stedse skarpere Lovbestemmelser. I 1897 var 5,000 Børn beskæftigede i Haandværk og Industri, i 1914 kun 1200.

Ved Folketællingen i 1911 regnedes til de industrielle Arbejdere i alt 191,000 Forsørgere, samt 12,000 delvise Forsørgere. Tallene er noget lavere end ved Industritællingen i 1914, vistnok fordi adskillige Lærlinge er optalt som forsørgede. De omkring 200,000 Forsørgere havde foruden sig selv c. 240,000 Personer at underholde. Af Aarslønnen, der paa det Tidspunkt gennemsnitlig kan regnes til 14—1500 Kr., skulde der, taget undet eet, leve 2,2 Personer. Den forholdsvis ensartede Løn gav imidlertid meget forskellige Livsvilkaar, alt efter Familiernes Størrelse. Den unge, der kun havde sig selv at sørge for, var velstillet med dette Beløb. Den noget ældre, der havde Kone og 4—5 smaa Børn, var meget vanskeligt stillet.

Ved Bedømmelsen af Arbejdslønningerne maa man imidlertid have i Erindring, at Tabet ved Arbejdsløshed for Arbejderne taget under eet var omkring en halv Snes Procent. Lønnen var, beregnet efter Timefortjenesten, i 1914 i København 1800, i Provinserne 1500 Kr. for de

faglærte, for ufaglærte henholdsvis 1300 og 1100—1200 Kr.; men fra hvert af disse Tal maa altsaa trækkes 10 %.

Det antages hyppigt, at Arbejdsløsheden er vokset stærkt efter Storindustriens Gennembrud, men det er tvivlsomt, om det er helt rigtigt. Sæsonarbejdsløsheden i Byggefagene og nogle andre Fag fandtes i Forvejen, og selv en Arbejdsløshed svingende med de gode og de daarlige Tider var ingenlunde ukendt i Haandværkerfagenes og Smaafabrikkernes Tid. Men Opgørelser deraf savnes. Nogle Undersøgelser 1894—95 om Elitearbejderes Indtægt og Forbrug tyder paa en aarlig Arbejdsløshed paa c. en Maaned. Oplysninger om Antallet af Arbejdsløse har man først fra 1899 og for de første Aar derefter endda kun for November Maaned. Fra da af til 1914 svingede Tallet med Konjunkturerne uden afgørende Ændring. Fra 1903 findes en regelmæssig Opgørelse af Gennemsnitstallene for Fagforeningernes Arbejdsløse. De var i Procent af Medlemstallene:

	%		%		%		%
1903:	13	1906:	6	1909:	13	1912:	7,6
1904:	12	1907:	7	1910:	10,7	1913:	7,5
1905:	13	1908:	11	1911:	9,5	1914:	9,9

Antallet af tabte Arbejdsdage opgjordes for Fagforeningsmedlemmer til:

1910:	2,817,000	1913:	2,068,000
1911:	2,473,000	1914:	3,149,000
1912:	2,100,000		

For Ikke-Medlemmer maa Tallene for hver enkelt vel snarest have været større. Alt i alt tabtes da i disse „gode Aar“ ca. 30 Dage pr. Arbejder ved Arbejdsløshed.

Fremgangen i Løn gik sammen med Indskrænkning af *Arbejdstiden.* Denne kan i grove Træk angives med følgende Tal:

1872:	11,4 Timer	1907:	9,8 Timer
1884:	10,8 —	1914:	9,5 —
1899:	10,1 —		

Siden 70'erne var Arbejdstiden forkortet med henved 2 Timer, men endnu var man et godt Stykke fra de 8 Timer, Fagforeningerne havde sat som Maal.

Om Arbejdernes Forbrugsudgifter er der foretaget forskellige Undersøgelser, i 1894—95 for en Kreds af Elitearbejdere under Ledelse af Statistisk Laboratorium, i 1897 og 1909 af Statistisk Departement. Opgørelserne gælder ret smaa Grupper og er ikke saa ensartede, at det

er muligt at slutte ret meget deraf. Iøjnefaldende er kun, at Udgifter, der ikke hører til de absolut fornødne i de senere Opgørelser, har en langt mere fremtrædende Plads end i 1872. Udgifterne til Forsikring, Læge og Medicin, Fagforeningsbidrag, Undervisning, Bøger og Blade, Adspredelser, Gaver m. m., der i 1872 havde været næsten intet, var i 1909 oppe paa 17—18 % af hele Udgiften baade for Hovedstads- og Provinsarbejdere.

Taget i grove Træk kan man sige, at Lønnen siden 70'ernes Begyndelse var vokset saa meget, at en dobbelt saa stor Mængde Livsgoder nu stod til Raadighed for hver Arbejder. Den mægtige Fremgang i Produktion, som Maskinerne muliggjorde, var ogsaa kommet Arbejderne til gode. Derimod var de vedblivende uden Andel i den stærkt forøgede Mængde af Produktionsmidler: Fabrikker, Maskiner o. s. v. De var vedblivende besiddelsesløse og følte sig ogsaa vedblivende som forurettede. De sammenlignede egne Indtægter og egen Formue med de Indtægter og Formuer, hvorover Produktionsmidlernes Ejere raadede. Hvor store disse var, kan ikke opgøres tilnærmelsesvis saa godt som Arbejdslønningerne. Kun visse Sammenligninger kan drages paa Grund af Skatteopgørelser. Disse viser, at Storindustriens Ledere er naaet op paa Side med det gamle øverste Lag: Godsejerne. Indtægten opgøres saaledes i 1908 til over 100,000 Kr. for 38 Godsejere, 22 Industridrivende, og til over 20,000 Kr. for 154 Godsejere, 249 Industridrivende. For de jævne Haandværkeres Vedkommende kan intet alment siges; deres Indtægter var yderst forskelligartede. Smaahaandværkerne *uden Arbejdere* tjente næppe mere end Arbejderne, og mange af dem var ved Skatteansættelserne, ligesom mange Arbejdere, under Skattegrænsen. Aktieselskaberne tjente i Aarene nærmest før 1914 som Helhed godt, selv om der var meget stor Forskel. Udbyttet svingede stærkt fra Aar til Aar. Der var Selskaber, som et Aar eller to slet ikke gav Udbytte, men som derpaa pludselig gik op i 10, 25, 35 % Udbytte. Andre gav kun sjældent virkeligt Udbytte. Frederiksholm Teglværk betalte saaledes fra 1907—1914 kun Udbytte eet Aar og da kun 4 %. Ofte var dog Udbyttet kun et meget ufuldkomment Udtryk for et Selskabs Fortjeneste; thi meget gik til Tantiemer til Direktører, Bestyrelsesmedlemmer, Repræsentanter, der som oftest var valgt blandt de større Aktionærer. Endnu større Beløb gik til Udvidelser og til Reservefond. „De forenede Bryggerier" betalte f. Eks. for 1891—1915 i alt 12½ Million Kr. i Udbytte til Aktionærerne, medens der i samme Tid gik 10½ Million Kr. til Fornyelser og Reservefond. Tit forrykkedes Udbytteprocenten ogsaa stærkt ved Uddeling af Friaktier. Et Udbytte paa 5 %, kunde godt betyde et Udbytte paa 20 % af den oprindelig indskudte Kapital.

9. Den sociale Lovgivning.

Selv om Arbejdernes Indtægter gik frem, hvad enten man regnede i Penge eller i Varer, bevaredes alligevel Utrygheden i deres Tilværelse. De kunde rammes af Ulykkestilfælde, Sygdom eller Arbejdsløshed. Naaede de en Alder, hvor de ikke kunde fortsætte deres Arbejde, stod de næsten altid uden at have sammensparet sig noget at leve af. Paa denne Utryghed bødedes imidlertid i Danmark i ikke ringe Grad gennem *den sociale Lovgivning*.

Begyndelsen var sket ved Fabriksloven af 1873, der var tilvejebragt under Indtryk af de Tilstande, som var en Følge af Storindustriens Gennembrud. I 1889 udvidedes Tilsynet til de Maskinvirksomheder, der kun beskæftigede Personer over 18 Aar. I 1901 skærpedes Reglerne, Omraadet udvidedes, og Tilsynspersonalet forøgedes, i 1906 inddroges Bagerier og Konditorier under Loven, og i 1913 skærpedes Reglerne atter. I alt væsentlig var efterhaanden inddraget alle Virksomheder af nogen Betydning. Til Betryggelse af *Lærlingenes* Forhold gennemførtes i 1889 en Lærlingelov, der fastslog, at der skulde være skriftlig Kontrakt mellem Mester og Lærling, og gav en Række Forskrifter med Hensyn til de gensidige Rettigheder og Pligter.

Disse Love gjaldt alene Arbejdere i Industri- og Haandværk. Langt vigtigere, ogsaa for disse Arbejdere, blev den Gruppe af sociale Love, der i Almindelighed tog Sigte paa at betrygge de mindre bemidlede Folkeklassers Kaar.

I Tresserne bestod der ikke i Danmark anden Lovgivning om Understøttelse af de daarligst stillede end den gamle *Fattiglovgivning* af 1799 og 1803 og en lille Lov af 1856 om *frie Fattigkasser*, den første Spire til Hjælpekasserne. Nogle af de fattige anbragtes varigt paa Stiftelser, Fattiggaarde og Fattighuse, alt i alt vel omkring 25,000. Andre af de midlertidig fattigforsørgede fik udbetalt smaa Pengebeløb. De frie Fattigkasser kunde kun hjælpe faa; de var beregnede paa dem, der var kommen i en rent øjeblikkelig Nød af væsentlig tilfældig Aarsag. I alt anvendtes til Fattigvæsenet i 70'erne c. 6 Millioner Kr. aarlig, i 80'erne 8—9 Millioner. Tallets Vækst skyldtes Forbedring af Behandlingen af de fattige. For de virksomme Arbejdere havde Fattighjælpen ingen Betydning, men de var henvist til den, naar de af den ene eller anden Grund ikke kunde fortsætte deres Arbejde. I 1891 ændredes Fattiglovgivningen. I mange Henseender beholdt den sit gamle Præg. Ny var dog den vigtige Bestemmelse (§ 61), at der fremtidig i Tilfælde af *uforskyldt Trang* kunde ydes en Hjælp uden Fattighjælps Virkning, altsaa uden Tab af Valgret. Denne Form fik stadig større Anvendelse. Endnu i 1901 var det kun 6,600 Personer, som blev

hjulpet i Henhold til denne Bestemmelse, men i 1911—12 var Tallet vokset til 17,700. Paa samme Tidspunkt var der c. 53,000, som modtog Fattighjælp efter de sædvanlige Regler. Det samlede Beløb, der gik til almindelig Fattighjælp, var nu rigeligt 9 Millioner, men dertil kom 3,2 Millioner i Henhold til § 61.

„De fattiges Kasse", ɔ: de frie Fattigkasser, havde oprindelig været bygget paa frivillige Bidrag; i 1867 fik Kommunerne Ret til at yde Tilskud, og lidt efter lidt fik disse Kasser øget Betydning. Endnu i Aarene nærmest efter 1900 raadede de dog kun over omkring ½ Million Kr. aarlig. I 1907 omdannedes de imidlertid til *Hjælpekasser*. Selve Navneforandringen angav, at Forestillingen om, at her var Tale om Fattighjælp skulde fjernes. Fremtidig stillede Staten indtil ¼ Million om Aaret til Raadighed, som skulde anvendes til at godtgøre Kommunerne indtil en Trediedel af det Beløb, de havde ydet til Hjælpekasserne. I 1913 fik Hjælpekasselovgivningen en mere omfattende Karakter. I Finansaaret 1913—14 var man naaet til, at Kommunerne i alt ydede næsten 1½ Million Kr.

Langt mere almen Betydning end Fattiglovens § 61 og Hjælpekasselovgivningen fik Indførelsen af *Alderdomsunderstøttelse* i 1891. Hidtil havde Arbejderne som andre ubemidlede selv maattet underholde gamle Slægtninge, og hvis de ikke evnede det, var de gamle henvist til Fattigvæsenet. Dette føltes tidligt som en uholdbar Tilstand. Ad privat Vej søgte man at hjælpe derpaa ved Oprettelse af „Alderdomskasser", saaledes i en Del københavnske Svendeforeninger, men megen Betydning fik dette ikke. Den Tanke dukkede da frem, at Staten paa den ene eller anden Vis maatte træde hjælpende til. I 1866 nedsatte Estrup som Indenrigsminister et lille Udvalg til Overvejelse af Spørgsmaalet. I Tilknytning til Udvalgets Forslag indbragte Fonnesbech som Finansminister i Landstinget et Forslag om Stats- og Kommunegaranti for en Forsikringsanstalt beregnet paa Arbejdere. Men Loven fremmedes ikke. Under Arbejderuroen i 70'ernes første Aar drøftedes Spørgsmaalet meget. Jernstøber *P. F. Lunde*, der allerede fra 1848 havde talt Arbejdernes Sag, tog stærkt til Orde for Indførelse af Alderdomsunderstøttelse; andre foreslog at anvende et Forsikringssystem, og som ovenfor omtalt, drøftedes Spørgsmaalet ivrigt i Arbejderkommissionen af 1875. I Folketinget var det allerede i 1874 bleven sat under Debat med Forslag fra Venstres Side. I 1872 havde man gjort et Forsøg paa at løse Opgaven ved at danne: „De forenede Kommuners Alderdomsforsørgelseskasse", der skulde virke for, at Kommunerne ydede Bidrag til saadanne Kasser, naar Arbejderne selv ydede deres. Det blev imidlertid kun et Tilløb.

I Firsernes Begyndelse stillede Venstremanden *J. H. G. Tauber* For-

slag om en tvungen Alderdomsforsørgelse, ved Siden af hvilken der skulde bestaa en af Staten støttet frivillig Forsikring. I 1883 svarede *Estrup* med et Forslag om billig frivillig Forsikring med Statsstøtte. Alle Forslag strandede, men en ivrig Drøftelse af Spørgsmaalet vedblev. I 1890 foreslog *Berg* og *Hørup*, at der skulde ydes enhver ubemidlet over 62 Aar en aarlig Understøttelse, og at Staten skulde støtte en frivillig Forsikring, ved hvilken de paagældende kunde opnaa en større Indtægt end ved denne Understøttelse. Det var i Forligspolitikkens Dage, og det moderate Venstre og Højre svarede med et Forslag om „Alderdomsunderstøttelse til værdige Trængende". Dette gennemførtes i 1891.

I Følge denne Lov skulde der efter Kommunalbestyrelsens Skøn ydes Alderdomsunderstøttelse til ubemidlede over 60 Aar; Betingelserne var, at de paagældende ikke i 10 Aar havde modtaget Fattighjælp, at de ikke var blevet ubemidlede ved at bortgive deres Midler, og endelig at de ikke havde ført et forargeligt Liv. Kommunalbestyrelserne fastsatte i hvert enkelt Tilfælde Hjælpens Størrelse, som alene skulde forslaa til „det nødvendige Underhold". Staten skulde yde et samlet Tilskud paa 2 Millioner Kr.; det ændredes 1899 til 2½ Million og bestemtes i 1902 til Halvdelen af Kommunernes Udgift dertil. I 1908 forkortedes de 10 Aar, i hvilke man skulde have holdt sig fri for Fattighjælp, til 5 Aar.

Alderdomsunderstøttelsen kom i de følgende Aar flere og flere til gode. I 1893 modtog c. 44,000 Understøttelsen, i 1914 84,000. I 1894 var de Alderdomsunderstøttede 15,5 % af Mænd over 60 Aar, i 1911 var det 21,3 %; for Kvindernes Vedkommende var det henholdsvis 23,5 og 38,1. Understøttelserne var fra først af særdeles beskedne, i 1894 saaledes gennemsnitlig 69 Kr.; i 1913—14 var Beløbet dog naaet til 168 Kr. Noget skyldtes det Prisstigningen, mere dog en betydelig reel Forbedring. Udgiften naaede til sidst op til 14 Millioner Kr., hvoraf Staten afholdt Halvdelen. I 1913 gennemførtes en Lov om Understøttelse til ubemidlede *Enker med Børn*.

Kort efter Loven om Alderdomsunderstøttelse fulgte i 1892 den betydningsfulde Lov om *Tilskud til Sygekasser*. Frivillige Sygekasser fandtes fra ældre Tid, men med ringe Udbredelse. I 1867 regnede man, at der var c. 300 Kasser med 23,000 Medlemmer. I de følgende Aar gik Bevægelsen hurtigt frem. I 1874 opgjordes det, at der var c. 700 Kasser med 87,000 Medlemmer, og en samlet Aarsindtægt paa 800,000 Kr. I Arbejdskommissionen af 1875 drøftedes Spørgsmaalet ivrigt, men uden Resultat. I 1885 var man naaet til næsten 1000 Kasser med c. 136,000 Medlemmer. Som Led i Forligslovgivningen gennemførtes i 1892 en Lov om *Statstilskud til anerkendte Sygekasser*. Tilskudet ydedes paa visse Betingelser til Kasser, der understøttede ubemidlede Medlemmer. Grænsen for Begrebet ubemidlet blev imidlertid ikke truk-

ket snævert; ikke blot Arbejdere af alle Grupper faldt ind under det, men ogsaa Husmænd, mindre Gaardmænd, Smaamestre og Smaahandlende, Tjenestemænd i de lavere Lønningsklasser o. s. v. Statstilskudet var oprindelig bestemt til ½ Million Kr. aarlig, men forøgedes siden, og efter Lovens Ikrafttræden gik Sygekasserne frem med rivende Hast. I 1893 var der Sygekasser i 30 % af Landsognene, i 1900 i 74 %, i 1916 i 99 %; i 1895 var der Kasser i 35 Provinsbyer, i 1909 i 74. Medlemstallet opgjordes i 1893 til 116,000, i 1915 til 892,000. Kassernes samlede Indtægt var i 1893 endnu kun 830,000 Kr., i 1916: 12,285,000, hvoraf c. 8 Millioner Kr. var Medlemsbidrag; endelig var Statstilskudet 3¾ Million, og Kommunernes frivillige Bidrag ¼ Million.

Af særlig Betydning for Lønarbejdere blev Lovgivningen om *Ulykkesforsikring.* Fra gammel Tid var det Reglen, at Arbejderne kun kunde forlange Erstatning for Ulykker, der skyldtes Forsømmelighed fra Arbejdsgivernes Side. I Kommissionen af 1875 drøftedes videregaaende Bestemmelser, og i 1885 behandledes Sagen i en særlig Kommission. Imidlertid gik efterhaanden en Del Arbejdsgivere over til selv at tegne Forsikring for deres Arbejdere. Først i 1898 blev der gennemført en Lov, hvorefter Arbejdsgiverne i Virksomheder, der faldt ind under Fabriksloven, skulde yde Erstatning for Ulykkestilfælde, medmindre de havde tegnet Ulykkesforsikring for deres Arbejdere. I Aarene 1900—1908 fulgte yderligere en Række Love, ved hvilke disse Forpligtelser blev udstrakte til Arbejdsgivere i Fiskeri og Søfart, i Landbrug, Skovbrug og Havebrug.

Af endnu større Betydning for Arbejderne blev Lovgivningen om Forsikring mod *Arbejdsløshed.* Efterhaanden som Fagforeningerne voksede til, oprettede en Del af dem Understøttelseskasser, der ydede Bidrag til Rejser og Hjælp til arbejdsløse. I 1900 fandtes der saadanne Kasser i 31 Fagforbund og i 19 særlige Fagforeninger. Medlemstallet var c. 48,000, men den Hjælp, der kunde ydes, var ringe. Kun omkring 100,000 Kr. udbetaltes i Løbet af et Aar til arbejdsløse. I de følgende Aar gik Bevægelsen frem. „De samvirkende Fagforbund" har opgjort, at der i Aarene 1899 til 1907 i alt er ydet til arbejdsløse omtrent 3 Millioner Kr., men de mener, at det virkelige Beløb har været en Del større. Saa gennemførtes i 1907 Loven om Stats- og Kommunetilskud til anerkendte Arbejdsløshedskasser. Der opstilledes faste Betingelser for Tilskudene, og Resultatet blev, at der i næsten alle Fag oprettedes saadanne Kasser i Overensstemmelse med Lovgivningens Regler. I 1909, det første Aar, Loven var i fuld Virksomhed, udgjorde Arbejdsløsheds-understøttelse i alt 1½ Mililon Kr., hvoraf Staten ydede henved 600,000 Kr., Kommunerne c. 250,000. I Finansaaret 1913—14 var Tallene henholdsvis 2 Millioner, 900,000 og 400,000.

I Halvfjerdserne udbetaltes aarlig omkring 6 Millioner Kr. i Fattigunderstøttelse. Det var den eneste Hjælp til ubemidlede. Efter Alderdoms- og Sygekasselovgivningens Gennemførelse i 1891—92 var man i 1893 naaet til, at Stat og Kommune ydede en Understøttelse paa 2,6 Millioner Kr. i Alderdomshjælp og Sygekassetilskud, medens en Del af de 8 Millioner, der gik til Fattighjælp, udbetaltes efter § 61 uden Fattighjælps Virkning. I 1913—14, efter Gennemførelsen af Hjælpekasse- og Arbejdsløshedslovgivningen, gav Stat og Kommuner i Henhold til de sociale Love c. 21 Millioner Kr., medens en væsentlig Del af de 14 Millioner, der gik til Fattighjælp, vel de 4—5 Millioner, udbetaltes efter § 61, og Arbejdsgiverne endelig ydede 1,4 Milion Kr. til Ulykkesforsikring. Alt i alt bragte den sociale Lovgivning saaledes de ubemidlede Klasser op mod 30 Millioner Kr. aarlig, bortset fra den egentlige Fattighjælp. Hele dette Beløb gik ganske vist ikke til Lønarbejdere, men dog en meget væsentlig Del deraf, sikkert den overvejende.

I det hele og store kan det vistnok siges, at de forskellige Arter af sociale Understøttelse bragte Arbejderbefolkningen et lignende Beløb som de tabte ved Arbejdsløshed, men heller ikke mere. Det var vel henved en Tiendedel af deres Aarsløn. Men først og fremmest havde denne Lovgivning skabt forøget Tryghed; Arbejderen og hans Familie var nu ikke i samme Grad som før prisgivet Sygdom, Ulykkestilfælde og Arbejdsløshed, og naar Alderdommen kom, var han ikke længere henvist til Fattigvæsenet. Utvivlsomt betød den lettere Adgang til Lægehjælp og Hospitalsophold, som skabtes ved Sygekasselovgivningen, tillige et stort Fremskridt for Arbejderbefolkningens Sundhedsforhold.

FJERDE AFSNIT.

HANDEL, SKIBSFART OG PENGEOMSÆTNING. DE IMMATERIELLE ERHVERV.

1. **Handelen.**

Næst Landbrug, Haandværk og Industri er Handelen den Næringsvej, der forsørger den største Del af Danmarks Befolkning. Denne Gruppe af Befolkningen er vokset langt hurtigere end Tallet paa dem, der lever af de andre Hovederhverv. Omkring Midten af Tresserne ernæredes, Hustyendet medregnet, op mod 90,000 Personer ved Handel, rigelig 5 % af det hele Folketal; i 1911 var Tallet c. 280,000 + Hustyende 20,000 eller 10—11 %.

I Tresserne var der c. 20,000 Handlende med selvstændig Forretning, omtrent en Trediedel af Virksomhederne i Haandværk og Industri. Medhjælperne var kun faa, 8—9,000 i alt, Kontorfolk og Butiksmedhjælpere. Desuden var en Del Arbejdsmænd knyttede til Handelsforretningerne. *Storhandelen* var af beskedent Omfang. Man regnede med 7—800 *Grosserere* med tilsammen 1300 Medhjælpere; for de flestes Vedkommende var Virksomhederne kun smaa. Grossererne hørte aldeles overvejende til i Hovedstaden. Provinsbyernes Købmænd tog det allermeste af deres Varer enten hos københavnske eller hamburgske Firmaer, i stigende Udstrækning hos de første. I København fandtes en Række betydelige Handelshuse, nogle hvis Oprindelse gik tilbage til det 18. Aarhundrede, andre yngre. Hovedfirmaerne var vel nok *J. P. Suhr & Søn, H. Puggaard og Alfred Hage, A. N. Hansen & Co., Jacob Holm & Sønner, Moses & Søn G. Melchior, Fr. Th. Adolphs Enke,* men dertil sluttede sig adskillige andre. Grossererne spillede en betydelig Rolle; de fleste af dem var knyttede til de toneangivende nationalliberale Kredse; en af Handelsverdenens myndigste Mænd, *Alfr. Hage,* tog fremtrædende Del i det politiske Liv som nationalliberal Rigsdagsmand. I Provinserne var der i alt kun et Hundrede Grosserer, og kun faa af dem havde Forretning i større Omfang. De betydeligste var *Hans Broge* i Aarhus, *Ankerstjerne* i Randers, lidt senere *P. P. Rechnitzer* i Aalborg.

I Provinserne gled Begrebet „Grosserer“ jævnt over i Begrebet „*Køb*

mand". Af disse var der næsten 3900 med rigelig 4000 Medhjælpere. 3500 af dem hørte til i Købstæderne, saa de fandtes i ikke ringe Tal i hver By. De handlede med en broget Rigdom af forskelligartede Varer; af Specialforretninger var der kun faa. En væsentlig Del af de større Købmænds Forretning var Kornhandel med Egnens Landmænd, der havde „Bog" hos Købmanden; de solgte deres Produkter til ham og tog deres Varer hos ham; naar de kom til Byen, satte de tit deres Køretøj ind hos deres Købmand.

Grosserer *O. B. Suhr* (1813—75). Efter Schovelin: »Fra den danske Handels Renaissance«. II.

I København var der kun c. 300 Købmænd, men ved Siden af dem 3—400 *Urtekræmmere*, et Begreb, der var næsten ukendt i Provinserne. De mindre Forretningsdrivende, *Høkerne*, udgjorde 7—800 i Hovedstaden, 300 i Købstæderne, 1500 paa Landet. Her var desuden en 8—900 Købmænd. Endelig fandtes en 900 *Detaillister*, 400 i København, 200 i Købstæderne, 300 paa Landet. Tilsammen var der af Købmænd, Urtekræmmere, Detaillister og Høkere henved 8,000 med omtrent 5,000 Medhjælpere. Af disse fandtes kun ganske faa hos Detaillister og Høkere, hvis Forretninger var Smaavirksomheder, som dreves uden anden Medhjælp end Familiens. Under dem var der yderligere c. 2,000 „Smaahandlende", der mest boede paa Landet, og hvoraf Halvdelen var Kvinder.

Af *Manufakturhandlere* var der knap 300, hvoraf de to Trediedele i København, kun nogle faa paa Landet, og i Reglen een for hver Købstad; desuden boede der i Hovedstaden og i Købstæderne nogle *Galanterihandlere*, mest Kvinder. Af *Boghandlere* var der i hele Landet knap 200, deraf en Snes paa Landet, Resten ligelig fordelt mellem København og Købstæderne; atter her er der ikke stort mere end een for hver Købstad. De andre Grupper var kun faatallige; af *Tobakshandlere* var der saaledes i alt 26. Til de Handlende medregnedes desuden c. 1000 Vognmænd, Hyrekuske og Hesteudlejere, og 700 Kommissionærer og Heste- og Kreaturhandlere.

Endelig er der en stor Gruppe af særlig Beskaffenhed: Traktører, Restauratører og Gjæstgivere, Kromænd og Værtshusholdere, The-,

Kaffe og Ølskænkere. Af dem var der 3,700 med 5,500 Tjenestefolk og 700 Medhjælpere. I alt forsørgedes ved disse Virksomheder 18,000 Personer, en Fjerdedel af hele Handelsgruppen.

De Handlendes Tal havde i Tresserne været i stærk Fremgang, aabenbart fordi Næringsloven af 1857 gav lettere Adgang til at oprette Handelsvirksomheder, navnlig paa Landet. Især gælder det Gruppen „Smaahandlere“, der fra 1860—70 voksede fra 500 til 2,100. For Købmændenes Vedkommende var der ogsaa en betydelig Tilvækst, c. 900, hvoraf de 600 paa Landet. Denne Fremgang fortsattes i de følgende Aartier, samtidig med, at Forretningerne blev ganske anderledes specialiserede end før. I 1911 træffer vi over for de 20,000 Forretninger fra 1870 et Antal af 44,000 med c. 40,000 Funktionærer og 3,000 Arbejdere; i alt forsørger Handelsgruppen nu som før nævnt 280,000 foruden Hustyendet, der udgør 20,000 Personer. Ved Sammenligning med Tallene 1870, maa dertil endda lægges 27,000 forsørgede ved Vognmandsforretninger og lign.

Grosserernes Tal er nu vokset til 1800, hvortil kommer et betydeligt Antal, der driver Handel *en gros*, men er fordelt paa de enkelte Grupper. Af de 1800 hører 1400 til i Hovedstaden. *Købmændenes* Tal er vokset til 7,300, Detailhandlere til 3,700, Urtekræmmere og Høkere er et Par Tusind. Først og fremmest er dog Specialforretningerne taget til. I Stedet for 26 Tobakshandlere er der nu 800. Ogsaa for *Manufaktur-, Mode- og Ekviperingshandlere* er der en mægtig Fremgang, helt op til 3,700; i Forhold dertil synes *Boghandlernes* Opgang fra 200 til 800 beskeden. En ny Gruppe er *Brugsforeningsuddelere;* af dem er der 2,200. En stor Plads indtog i 1911 som i 1870 *Gæstgiveri og Kroholdt.* Der var nu 8000 af disse Forretninger med 1000 Funktionærer og 12—13,000 Arbejdere. I alt levede 40,000 Personer af dette Erhverv.

En meget væsentlig Del af Handelsstandens Virksomhed var den indenlandske Omsætning, men det lader sig ikke beregne, hverken hvor stor en Del af det hele Tal, denne beskæftigede, ikke heller hvor stærk Fremgangen var i de omsatte Varemængder. Derimod kender man i Hovedtrækkene Omsætningen med Udlandet. Dens Karakter kan angives med følgende Tal, der angiver Værdien i Millioner Kr.

		General-indførsel	Special-indførsel	Udførsel	Deraf indenlandske Varer	Deraf udenlandske Varer
Finansaaret	1869/70	158		116		
—	1870/71	172		156		
—	1871/72	194		146		
—	1872/73	197		174		
—	1873/74	228		170		
—	1874	233		179		
—	1875	228		172		

I Gennemsnit:

	General-indførsel	Special-indførsel	Udførsel	Deraf indenland-ske Varer	Deraf udenland-ske Varer
1876–80	214	196	171	152	19
1881–85	262	235	182	155	27
1886–90	270	138	195	163	32
1891–95	339	295	254	211	43
1896–1900	456	366	339	250	89
1901–1905	576	445	476	342	134
1906–1910	743	571	614	437	177
1911–1913	954	713	837	590	247

Først fra 1876 er Tallene ensartede. Udviklingen er dog klar nok; der er næsten uabfrudt Fremgang baade i Indførsel og i Udførsel. Selv i de daarlige Aar i Firserne og Halvfemsernes Begyndelse vokser Tallene. Det samlede Resultat er en Fremgang til det 6—7-dobbelte. Medens der i 70'erne kun var en ganske ringe Transithandel, en Snes Millioner aarlig, førtes i Aarene nærmest før 1914 Varer til den tolvdobbelte Værdi igennem Danmark. Den danske Handelsstand havde faaet en ikke ringe Del i Omsætningen mellem andre Lande og tjente ikke lidt derpaa.

Tallene viser, at Indførselsværdien stadig er større end Udførselsværdien; i 70'erne er Forskellen omkring 40 Millioner aarlig, i Aarene op mod 1914 140 Millioner. Opgørelsen af Indførselen er imidlertid fuldstændigere end for Udførselens Vedkommende, Fragten er medregnet i Indførselsværdien, ikke i Udførselsværdien, og af denne Fragt har danske Skibsredere tjent en betydelig Del, ligesom meget tjentes paa Skibsfartens Befordring af Varer mellem andre Lande. En sikker Opgørelse af Danmarks Betalingsbalance er det ikke lykkedes at tilvejebringe. Den sædvanlige Opfattelse er imidlertid, at der var et virkeligt Underskud paa et halvt Hundred Millioner aarlig i den sidste Tid før 1914. Det antages, at Danmark i 1872 havde omkring 130 Millioner Kr. til gode i Udlandet, at der ved 1890 var Balance, ved 1900 en Gæld paa 200 Millioner, i 1913 paa 900 Millioner. Disse Penge var imidlertid ikke brugt til at leve op; de var anvendt til den mægtige Udvidelse af Landbrugets og Industriens Produktionsmidler, til Skibe o. s. v. Det var derved, den meget store Fremgang i Produktionen var muliggjort. Det maa antages, at det derved forøgede Driftsudbytte rundeligt har dækket Renteudgifterne.

Storhandelen havde fra ældre Tid sin Organisation i *Grosserersocietetet*, hvoraf alle københavnske Grosserere skulde være Medlemmer, og som havde sit faste Holdepunkt deri, at det ejede Børsbygningen. Over for Myndighederne optraadte det ved Lejlighed som Repræsentant for hele Handelsstanden. Snart dukkede dog Ønsker op om en fyldigere Repræsentation. I Juni 1880 holdtes et Møde efter Indbydelse af *Tietgen*, Nationalbankdirektør *Moritz Levy* og Grosserersocietetets Næstformand

le Maire for at tilvejebringe Foranstaltninger til Gavn for Handel, Skibsfart og Industri. Man nedsatte et 18 Mands Udvalg til at forfolge Sagen. Blandt dem var foruden de tre Indbydere, Mænd som R. P. Puggaard, Philip Schou, samt de to nationalokonomiske Professorer V. A. Falbe-Hansen og H. W. Scharling. De formede det følgende Aar en Række Ønsker om Ændring i Skatter, Toldafgifter, Jernbanetakster o. s. v. Desuden foreslog de, at Grosserersocietetet skulde omdannes til en *Børsforening* med Medlemmer fra den større Handel og Industri i hele Landet; i Stedet for Komitéen skulde der dannes et talrigere Handelskammer, der skulde være et Centrum for Landets Industri- og Handelsforeninger; Hovedsagen var, at Ministeriet skulde være forpligtet til at drøfte alle Spørgsmaal af Betydning for disse Erhverv med dette Kammer. Dette Krav afvistes imidlertid af Estrups myndige Regering, og det hele løb ud i Sandet.

Paa anden Vis kom der imidlertid snart et Samarbejde i Stand mellem Handelsforeningerne efter det Forbillede, som i 1879 var givet ved Dannelsen af Fællesrepræsentationen for Industri og Haandværk. I 60'ernes første Aar dannedes i Overensstemmelse med Indenrigsministeriets Anbefaling til Erstatning for Lavene i de lidt større Byer Handelsforeninger, i København særlige Foreninger for Vinhandlere, Urtekræmmere, Manufakturhandlere o. s. v. Forelobig var der intet Samarbejde mellem disse Foreninger, men i 1877 kom der en Forbindelse i Stand mellem Handelsforeningerne i de lolland-falsterske Byer, snart fulgte de fynske Byer Eksemplet, og i 1883 og -84 kom de jyske og sjællandske med. Oprindelsen til de sidste Sammenslutninger var ejendommelig nok. Der var i Provinsernes Handelskredse opstaaet en Bevægelse for at faa den danske Købmand E. A. Delcomyn i London udnævnt til Generalkonsul derovre, og for at paavirke Regeringen i denne Retning samledes i 1883 en Kreds af Provinskøbmænd i København. De københavnske Handelsforeninger gav i den Anledning en Middag, og ved denne talte Tietgen stærkt for en Samvirken mellem Handelsforeningerne i Hovedstad og Provins. Odense Handelsforening tog Tanken op. Den tilvejebragte et Samarbejde mellem de fynske Byer og fik en Række Handelsforeninger og ansete Købmænd til at opfordre Grosserersocietetet til at tilvejebringe et yderligere Samarbejde. 34 Handelsforeninger og Kobmænd fra 11 Byer uden Handelsforening samledes herom. Paa Grundlag heraf stiftedes endnu i 1883 „Fællesrepræsentationen for Samvirken mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand"; dens forste Formand blev *Moritz G. Melchior*, og ved hans Død det følgende Aar traadte Tietgen selv til. Det var Tanken, at man hvert Aar skulde samles i København. Saa talrige blev Moderne nu ikke. Men af og til holdtes de, og de fik ikke ringe Betydning. Her rejstes Krav om Toldlovsændringer, der blev re-

sultatløse, om Værn mod Forbrugsforeningerne, hvilket bidrog til en skærpet Kontrol over for disse, og om bedre Handelsundervisning, hvilket efterhaanden opnaaedes. Endelig forlangte man et særligt Handelsdepartement, senere et helt Handelsministerium. I de forskellige Provinssammenslutninger ytrede der sig adskillig Opposition mod Samarbejdet med Københavnerne, men i det væsentlige opretholdtes det dog.

I Løbet af 70'erne og 80'erne dannedes der i København en Række Foreninger for forskellige Detailhandlerfag. I 1890 samledes 14 saadanne Foreninger om et Fællesudvalg under Ledelse af *Eskild Salomon.* I 1901 dannedes endelig „Provinshandelsforeningernes Fællesudvalg". Det hele var vedblivende lidt uregelmæssigt, og ikke sjældent var der Uro, men i Hovedtrækkene var dog nu ogsaa Handelsforeningernes Forhold i Orden.

Allerede før det blev til noget med Organisationerne, havde der været mange Forhandlinger om Handelsforholdenes Udvikling under den nye Næringslov. I Købstadkommissionen af 1870 drøftede man saaledes det siden saa omstridte Spørgsmaal: *Forbrugsforeningerne.* Kommissionen foreslog, at disse, naar de vilde handle med andre end Medlemmer, skulde tage Næringsbevis paa samme Maade som andre Næringsdrivende. Dette fastsloges ved Loven af 1873 om Ændringer i Næringslovgivningen. Købmændene var dog langtfra tilfredsstillet derved. Atter og atter lød Klagerne over Forbrugsforeningerne. Paa det første Handelsmøde i 1884 krævede Konsul *Tolderlund,* at Forbrugsforeningerne skulde være forpligtede til at anmelde Medlemstal og Vedtægter, at Medlemmerne i fuldt Maal skulde være indbyrdes ansvarlige for Foreningens Forpligtelser o. s. v. Ministeriet svarede trods al Sympati undvigende; det var klart, at en Lovgivning mod Forbrugsforeningerne umuligt kunde gennemføres. Handelsforeningerne samlede derefter Oplysninger om Forbrugsforeningernes Fremgangsmaade; saa tit de kunde finde noget, der stred mod Reglerne, klagede de til Politiet, og i 1885 opnaaede de et ministerielt Cirkulære til Politimestrene om at holde godt Øje med disse Foreninger. Men stort fik man ikke ud af alt dette. Bønderne betragtede det nærmest som politisk Forfølgelse og sluttede sig des fastere om deres Foreninger. Siden gik Handelsforeningerne sammen med Haandværker- og Industriforeningerne om at fremkalde Næringskommissionen af 1890; de opnaaede, at Kommissionen stillede Forslag om Skærpelse af Bestemmelserne over for Forbrugsforeningerne, dog uden praktisk Resultat.

Derimod sejrede Handelens og navnlig Detailhandelens Mænd fuldstændig, da Herremænd, Embedsmænd og store Forretningsmænd i 1893 søgte at skabe en Art storstilet Forbrugsforening, den saakaldte „*Stores*". Ideen stammede fra Grosserer *Fr. Vett,* der fandt sit Forbillede i Eng-

land. Et stort Selskab skulde oprettes for at undgaa Mellemhandlernes Fordyrelse af Varerne; en væsentlig Del af Kapitalen skulde være engelsk. Dertil fandt han ingen Tilslutning, men adskillige var lydhøre for Tanken om at skabe en lettere Forbindelse mellem Frembringer og Forbruger. Navnlig den højtansete Højesteretsadvokat *Sophus Nellemann* var rede til at samvirke med ham, naar blot Ledelsen og den overvejende Del af Kapitalen blev dansk. I 1893 lykkedes det dem at samle

Fristelsen. Forbrydelsen.

Middelstanden kommer. Paa Skafottet.

»De onde Veje«.
»En Stores Mands Fristelse og Fald«.
Satirisk Tegning af Alfr. Schmidt i »Blæksprutten«.

omtrent 300 Mand, mest konservative, om Oprettelsen af „Nordisk Husholdnings Stores". Aldrig saa snart blev dette kendt, før en Storm af uvant Voldsomhed brød løs. Oppositionspressen angreb heftig; det var Rigmændene, der nu vilde ramme de mindre Handlende, sagde man; den konservative Presse, bød i sin Bekymring over med voldsomme Angreb, „Højres Arbejder- og Vælgerforening" tog heftig fat, alle Arter af Handelsforeninger satte sig i Bevægelse. I Handelsverdenen rettedes Vreden navnlig mod Tietgen, som vel holdt sig tavs og ikke selv var med, men hvis Bank dog skulde financiere Forretningerne. De sjællandske Handelsforeninger meldte sig i deres Forbitrelse ud af den af ham ledede Samvirksomhed og vendte først adskillige Aar derefter tilbage til den. Under Indtryk af Stemningen faldt den ene efter den anden af Indbyderne fra, og der var ikke gaaet mange Dage, før det hele var styrtet sammen.

Ogsaa paa andre Omraader kæmpede de Handlende med Iver for at fremme deres Interesser.

Paa Handelsmødet i 1884 talte Tietgen for Oprettelsen af et *Handelsdirektorat*, hvorom Ministeriet allerede havde lovet Forslag. Da det fremkom, strandede det dog i Folketinget. Som Flertallets Ordfører erklærede Grev *Holstein-Ledreborg*, at man intet principielt havde mod et Handelsdirektorat, „men“, sagde han, „denne Regering havde ingen Brug derfor“; den skulde jo dog intet gennemføre, var Meningen. Siden rejste man i Stedet Kravet om et Handelsministerium. Først efter Systemskiftet i 1901 blev der Mulighed for saadanne Skridt, og det varede endda til 1908, før man, ved Ministeriet *Neergaards* Dannelse, fik dette Ønske opfyldt. I de følgende Aar var man meget misfornøjet med, at det ny Ministerium syntes at blive tilsidesat af de ældre Ministerier.

I det hele gennemførtes efter Systemskiftet adskillig Lovgivning af Interesse for Handelsverdenen. I Loven om *Køb* af 1906 fæstnedes og samledes en Række gamle Bestemmelser; navnlig lagde man Vægt paa, at der blev givet faste Regler for Renteydelse ved Salg paa Kredit. 1908 fulgte *Butiksloven*. Allerede i 1876 var der, i Tilslutning til Forslag af Købstadkommissionen, bleven gennemført en Helligdagslov, hvorefter Butikkerne skulde være lukkede paa Helligdage fra Kl. 9 til 4. 1891 blev det til Tiden efter Kl. 9, 1904 til hele Dagen. Nu fastsattes det, at Butikkerne, med Undtagelse af visse Arter af Udsalg, skulde lukkes hver Aften Kl. 8. I 1912 fulgte Loven om Bogføringspligt; en saadan havde allerede bestaaet fra 1832, men kun for Handlende i Købstæderne, da der jo paa Landet kun var faa Handlende dengang. Nu udstraktes Forpligtelsen til Handlende paa Landet, ligesom Andels- og Forbrugsforeninger i det væsentlige inddroges under den; desuden kom Haandværkerne med; dog gjaldt Loven ikke for helt smaa Forretninger. I 1912 vedtoges desuden en Lov mod urigtig Varebetegnelse, der i væsentlig Grad skærpede nogle Regler fra 1894. Endelig vedtoges samme Aar en Lov af megen praktisk Betydning for Handelen: Overgangen til Metersystemet.

Med Hensyn til *Uddannelsen* kom Handelsverdenen sent med. Uddannelsen var længe rent praktisk; de unge Handelsfolk opdroges som Lærlinge eller Kontorister i en Butik eller en større Forretning; for nogles Vedkommende kom dertil et Ophold i Udlandet. Kun hist og her oprettedes efterhaanden *private Handelsskoler* med større eller mindre Tilskud fra Handelsforeningerne; Tilslutningen var beskeden, og flere af Skolerne gik hurtigt ind.

Paa Handelsmøderne rejstes imidlertid med Styrke Spørgsmaalet om en mere ordnet Uddannelse. Tietgen, der af og til kunde bruge Vendinger om, at det var Praksis, det kom an paa, blev ogsaa her Initia-

tivets Mand. „Det er nu til Dags," skrev han i 1900, „ikke særlig den store Formue, men fuldt saa meget det vide Blik og det omfattende Kendskab til en Række mangeartede Forhold, fremfor alt dog den hastige og sikre Forstaaelse og Vurdering af de Kendsgerninger, der nu gennem Telegrafen er Allemands Ejendom, hvorpaa det kommer an. Under den voksende Konkurrence er Kundskaben bleven den herskende Livsmagt, og nuomstunder vil det derfor blive den klogeste, ikke den rigeste Købmand, der gaar af med Sejren."

Allerede før denne Udtalelse fremsattes, havde Tietgen opnaaet et afgørende Fremskridt. 1888 fik han, med Benyttelse af et i 1802 stiftet Legat, oprettet de *Brockske Handelsskoler*, der skulde virke som en Art Handelshøjskole. Siden fulgtes Eksemplet i Jylland. I 1897, da den jyske Købmandshøvding *Hans Broge* holdt 50 Aars Jubilæum, skabte jyske Købmænd et Legat til Oprettelse af en jysk Handelshøjskole, og med Statens Bistand lykkedes det dem i 1905 at faa den i Gang.

»Plant Skov for Lyng, sæt Plov i Jord,
men spær Jer aldrig inde!
Derude rige Frugter gror,
som vel er værd at vinde.
En Købmand ejer Land og Hav,
for ham ej Grænser stænger.
For det, som Hjemmet gavmildt gav,
han skaffer, hvad det trænger«

sang man ved Indvielsen.

Staten var efterhaanden gaaet over til at give *Tilskud* til de almindelige Handelsskoler, og i 1899 ansattes en *Handelsskoleinspektør* med det Formaal at bringe fornøden Ensartethed til Veje i Undervisningen. Ved den Tid var Statstilskudet til Skolerne kun 24,000 Kr. aarlig, siden voksede det til c. 100,000 Kr., men ogsaa dette var jo beskedent i Forhold til Tilskudene til andre Erhverv.

Handelsstandens toneangivende Mænd havde allerede fra Frederik VII's Tid indtaget en indflydelsesrig Stilling, ubetinget længere fremme end Industriens. Deres politiske Indflydelse svækkedes imidlertid i 70'erne og navnlig senere. Tietgen selv stod i en vis Opposition til det Estrupske Styre og dets Mænd. Enkelte andre stod helt paa Oppositionens Side, saaledes *Chr. Hage* og Frihandelens ivrige Talsmand *Peschke-Køedt;* de kom begge, navnlig Hage, til at spille en betydelig Rolle i Rigsdagen. Flertallet af Handelsverdenen fulgte imidlertid den konservative Bevægelse; nogle af deres Folk kom ind i Rigsdagen og øvede der adskillig Indflydelse i deres Parti; men nogen fremtrædende Plads fik ingen af dem.

Socialt og navnlig rent økonomisk vandt Handelsverdenen derimod i

disse Aartier en endnu mere anselig Plads end før. Storforretninger skabtes af hidtil ukendt Omfang, og selv almindelige Købmandsforretninger ude i Provinsbyerne kunde bringe meget betydelige Indtægter og Formuer. Standens ubestridt første Mand var *Tietgen*. Hans Hovedvirksomhed var imidlertid Bankdirektørens, ikke Købmandens; han skabte og øvede Indflydelse paa en Mangfoldighed af Handels-, Industri- og Skibsfartsvirksomheder, men den daglige Ledelse af disse var andres. Den Mand, der for Bevidstheden kom til at staa som hans Arvtager, *H. N. Andersen*, grundlagde en mangeartet Virksomhed, omfattende baade Handel, Industri og Skibsfart, men det egentlige Grundlag for denne var Skibsfarten.

Paa selve Handelens Omraade blev Landets største Foretagende, „*Magasin du Nord*", skabt i 1871 ved Samarbejde mellem to Mænd *Th. Wessel* og *E. Vett*. Tanken var at skabe en Storforretning som Storbyernes Magasiner med Manufakturhandel som Hovedopgave, men omfattende mangt og meget andet. Dette Formaal blev naaet. Store Fabrikker og en omfattende Skræderforretning knyttedes dertil, mens Landet oversaaedes med Filialer. Forretningen skabte sine Indehavere Indtægter, der i hvert Fald stod Maal med de største, der fandtes i Landet. Senere fulgte i samme Spor, men i mindre Stil, „*Illums*" Forretning og til en vis Grad, Peschke-Køedts „*Messen*". Ogsaa Morescos ældre Forretning i Damekonfektion og Pelsværk voksede i disse Aar op til et meget stort Omfang.

Meget omfattende blev et enkelt *Forlagsfirma*. Det toneangivende Forlag var fra tidligere Tid „*Gyldendalske Boghandel*", hvis Oprindelse gaar tilbage til 1770. Under Ledelse af *Fr. V. Hegel* blev det Forlaget ikke blot for den romantiske Litteratur, men ogsaa for den norske og danske Gennembrudslitteratur fra 70'erne og 80'erne. Fra 90'erne begyndte imidlertid et andet Forlag at træde stærkt frem: „*Det nordiske Forlag*", stiftet 1896 ved Sammenslutning af P. G. Philipsens Forlag og Ernst Bojesens Kunstforlag. Bojesen, der blev det nye Forlags administrerende Direktør, forstod at give det et ejendommeligt, populært Tilsnit, der imødekom den voksende Trang til Kundskab i let tilgængelig Form. I 1903 sammensluttedes dette Forlag med det gyldendalske til „Aktieselskabet Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag".

De store Forretninger fandtes nu ikke alene i København. *Aarhus* skabte sig i denne Tid en meget betydelig Plads i dansk Forretningsliv. De bærende Mænd var *Hans Broge* og hans Svigersøn *Otto Mønsted*. Hans Broges Virksomhed var grundlagt under beskedne Former allerede i Christian VIII's Tid; den voksede efterhaanden overmaade stærkt, navnlig som Kornforretning. Dens Indehaver blev det store Forbillede for jyske Købmænd; „Jydernes Kong Hans" kaldte man ham. Da han

i 1897 fejrede sit 50 Aars Jubilæum, hyldedes han med Fakkeltog under Sangen:

»Længe Hans Broge
var du vor Høvding,
stor ved dit Snilde,
stærk ved dit Mod.

Vakled de unge
Træer i Skoven
du som en Eg
i Stormen stod.«

Inden for Storhandelen møder den samme Tilbøjelighed som i Industrien til at gaa over fra Enkeltmandsvirksomhed til *Aktieselskab*. „Magasin du Nord" blev det i 1899 med en Kapital paa 8 Millioner Kr., Moresco i 1900, Gyldendal i 1903, og Fr. Th. Adolph i 1907. Det gamle navnkundige Handelshus J. P. Suhr & Søn, hvis Hovedforretning havde været Kulhandel, gik i 1896 over til det nye Aktieselskab: „Det danske Kulkompagni", hvorefter den tilbageværende Del af Forretningen opgaves i 1899.

Hans Broge (1822–1908).
Storkøbmand.
Fotografi fra Firserne.

I 1914 var Overgangen til Aktieselskaber saa langt fremme, at der nu var 14—1500 Handelsaktieselskaber, fuldt saa mange som Industriselskaberne; deres indbetalte Aktiekapital var 115 Millioner, under det halve af Industriselskabernes; i Almindelighed stilles der jo ikke saa store Krav til Kapial i Handelsforretningerne som ved de store Fabriksanlæg. Overgangen skete betydelig senere i Handel end i Industri. I 895 var der 89 Industriselskaber, men kun 11 Handelsselskaber. Fem Aar senere var Tallene henholdsvis 237 og 50. En Række af de store Hanelsselskaber var kommet til i disse 5 Aar. 1900—1904 oprettedes derefer omtrent 100 Handelsaktieselskaber, men først i det sidste Tiaar før 914 myldrede de frem; mange af dem var dog ganske smaa. Kun for n mindre Del af Handelsselskaberne foreligger der Oplysning om Udyttet. Det var i det hele godt. I 1914 opgøres det saaledes til et ennemsnit af 12,62 %, medens Industriselskaberne kun naaede 8,99 %. Allerede i Firserne viste der sig i Købmandskredse Interesse for en

Aktielov, der kunde sikre mod Misbrug. I 1899 opfordrede Handelsmødet til Nedsættelse af en Kommission herom; det skete og et Udkast udarbejdedes, men det blev henlagt. Man begyndte at frygte Statskontrollen, og Trangen til den syntes heller ikke stærk i de gode Aar, da det gik godt for de fleste Selskaber. Siden udarbejdede en Kommission af 1909 nye Forslag, der fremsattes i Rigsdagen, foreløbig uden Resultat.

Som Helhed gav Handelen sine Udøvere gunstige Kaar i Forhold til andre Erhvervsgrene. Efter Opgørelserne for 1903 var der i Gruppen Handel og Samfærdsel 106, som havde over 50,000 Kr.s Indtægt, i Haandværk og Industri kun 48; over 20,000 Kr. havde henholdsvis 452 og 193. I 1908 var der i Handel og Samfærdsel 1824 med over 10,000 Kr.s Indtægt, i Haandværk og Industri 777, i Landbrug kun 462. Skatteyderne i Gruppen Handel og Samfærdsel udgjorde 17,6 % af det samlede Antal, men havde 23,2 % af den hele Indtægt.

Forholdet til *Medhjælpere og Arbejdere* fik paa Handelens Omraade ikke samme Karakter som i Haandværk og Industri. Til Handelsforretningerne var i 1911 knyttet 39,000, der betegnes som Arbejdere. Med Hensyn til deres Løn og Arbejdstid fulgte Udviklingen lignende Linjer som for Industri og Haandværk; særlige Kampe fandt ikke Sted. Anderledes blev Forholdet for de c. 40,000 Funktionærer: Handelskommisser og Ekspeditricer, Kontorister og Kontordamer. For mange af dem var deres Arbejde kun en Gennemgangsstilling i nogle Ungdomsaar. De følte sig ikke som Led i en Arbejderstand, der stod i Modsætning til Principalerne; der var ikke den stærke Forskel i Arbejdets Art, ikke den selskabelige Adskillelse. I 1897 stiftedes dog en Art Fagorganisation: „De danske Handelsmedhjælperes Forbund“, og i de følgende Aar fulgte en Række lokale Foreninger; i 1900 samledes det hele under Handels- og Kontormedhjælpernes Centralorganisation, der satte som Maal at opnaa Butikkernes Lukning Kl. 8, hvad der opnaaedes ved Loven af 1908, og at faa afskaffet det Kost- og Logisystem, der mange Steder var bevaret for Kommisserne. I 1913 opgjordes Medlemstallet til 3,700, knap en Tiendedel af det hele Medhjælpertal.

En særlig Stilling inden for Handelsverdenen indtog *Hotel- og Beværterfaget*. Efter Næringsloven af 1857 var Beværtervirksomhed i Købstæderne fri Næring, medens der paa Landet ligesom tidligere krævedes Bevilling af Indenrigsministeren. Følgen blev en stærk Opgang i Beværtningernes Tal i Byerne. Allerede Købstadkommissionen af 1870 erklærede, at Købstæderne lider under „et uforholdsmæssig stort og, som det viser sig, stadig stigende Antal Værtshusholdere“. Man gjorde op, at der i 1840 i Købstæderne var en Beværtning for hver 238 Indbyggere, i 1870 en for hver 122. Kommissionen foreslog, at Byraadene skulde have Ret til at begrænse Antallet af Beværterborgerskaber, dog med Indenrigs-

ministerens Samtykke, samt at forskellige Forseelser skulde udelukke fra Beværterborgerskab. Bestemmelserne optoges i Loven af 1873. I 1892 forelagde Indenrigsministeriet i Næringslovskommissionen et Udkast til en ret skrap Beværterlov, som Kommissionen anbefalede med visse Ændringer. Den strandede som alt det andet. Først i 1906 kom en midlertidig Lov, der paabød, at Gæstgivere, der fremtidig løste Borgerskab, kun maatte udskænke for rejsende.

Imidlertid voksede lidt efter lidt *Afholdsbevægelsen,* hvis Oprindelse gaar tilbage til 70'erne. Efter Systemskiftet opnaaede dens Talsmand i 1903 at faa nedsat en *Ædruelighedskommission.* Medens denne overvejede, brød paa Landet en stærk Bevægelse igennem for at benytte Lejligheden, saa tit en Beværterbevilling bortfaldt, til at nægte at forny den; fra 1907 blev det almindeligt at afholde frivillige Kommuneafstemninger om Beværterbevillinger for derigennem at paavirke Indenrigsministeriets Afgørelse; i 1910 fastsattes af Ministeriet Regler for, under hvilke Betingelser man vilde rette sig efter disse Afstemninger.

Da Ædruelighedskommissionen havde sit Forslag færdigt, forelagdes det i Samlingen 1907—08, men det kom til at vandre frem og tilbage mellem de to Ting til 1912; Folketinget vilde have strengere, Landstinget mildere Vilkaar for Beværterbevillingerne. Det blev til, at Byraadene i Købstæderne skulde have Lov til at give Bevillinger, men inden for et bestemt Tal, fastsat i Forhold til Indbyggertallet. Paa Landet fik Amtsraadet Bevillingsmyndigheden, men det skulde høre Sogneraadet, og hvis dette ikke var tilfreds med Afgørelsen, kunde det klage til Indenrigsministeren. Folketinget havde ønsket Bestemmelser om Kommuneafstemning optaget i Loven, men da man ikke kunde enes med Landstinget om Reglerne, blev det opgivet; i Praksis vedblev Afstemningerne at finde Sted. Disse Regler gjaldt Beværtning, Gæstgiveri og Handel med stærke Drikke, hvortil regnedes Vin, Brændevin og Øl af en vis Styrke. For Afholdsbeværtninger uden Ret til Udskænkning af stærke Drikke blev det meget lettere at faa Næringsadkomst.

2. **Skibsfarten.**

Dansk Skibsfart spillede i dette som i tidligere Tidsrum en meget stor Rolle for dansk Næringsliv. Antallet af dem, der levede deraf, var dog ikke betydeligt. En nøjagtig Opgørelse falder vanskelig. Ved Folketællingerne tælles kun de paa Tællingsdagen tilstedeværende; man faar Tallet paa Sømandsfamilierne, men kun en Del af selve Søfolkene. 1870 optalte man dem endda ikke særskilt. Sammen med Fiskerne gik de med i Gruppen: „De som have deres Næring af Søen". Det var

11,000 Hovedpersoner med 4,000 Medhjælpere, og 46,000 i alt regnedes at leve deraf. I 1911 har man i Stedet Gruppen: Søtransport, Lods- og Havnevæsen med 43,000 Personer, Fiskere altsaa ikke medregnet. Men de, der var borte fra Hjemmet, taltes heller ikke nu. I 1911 er derimod optaget en særlig Statistik omfattende Skibe over 20 Tons; deres Tal opgøres til 18—1900 med en Besætning paa 16,000 Mand; paa de mindre Skibe var der antagelig c. 3,000. Ved Folketællingen var 485 opført som Skibsredere, men deraf de 293 i Svendborg Amt; de fleste af dem var Smaaskippere fra Svendborg By og de omliggende sydlige Øer.

Er man daarlig underrettet om Søfolkenes Tal, ved man des bedre Besked om *Skibene*. Udviklingen fremgaar af disse Tal:

	Skibe	Tons	Deraf Dampskibe Antal	Tons	Heste-kræfter
1864........	3,074	149,000	47	4,400	2,700
1874........	2,957	226,000	135	29,400	8,700
1884........	3,128	273,000	274	91,000	22,000
1894........	3,386	328,000	377	142,000	33,000
1904........	3,679	453,000	549	318,000	64,000
1913........	3,562	513,000	640	412,000	87,500

I 1913 er der ud over Dampskibene 775 Motorfartøjer med tilsammen 8,200 Tons.

Antallet er saa temmelig uændret, men i Tons er der en Fremgang til mere end det tredobbelte. Da Dampskibene i stort Omfang er traadt i Sejlskibenes Sted, og Turene derfor kan udføres meget hurtigere, giver Tallene kun et svagt Indtryk af Stigningens Betydning.

Et Indtryk af *Handelsflaadens* Virksomhed giver følgende Oversigt:

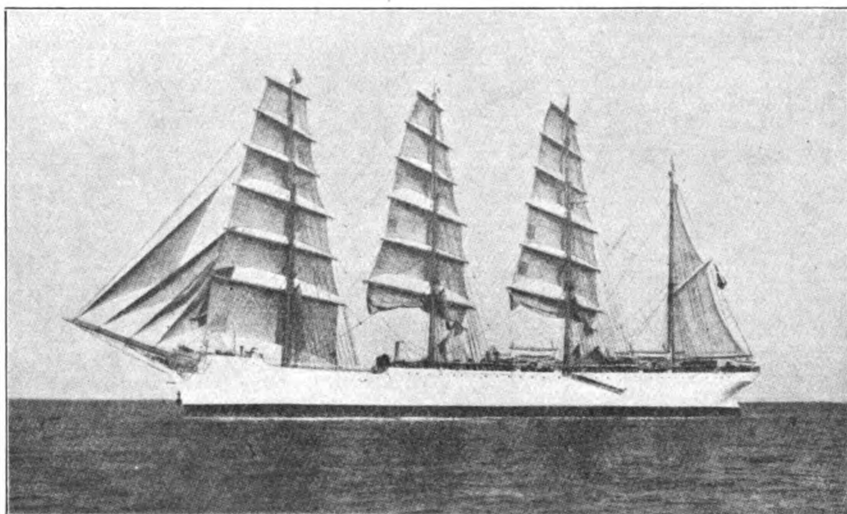
Gennemsnit for Aarene	Skibsfart paa Udlandet Tons	Deraf danske Skibe Tons	Indenlandsk Skibsfart Tons	Fragtfart fra Udland til Udland Tons
1866—70.....	1,100,000			
1881—85.....	2,200,000			
1891—95.....	2,700,000	1,400,000	1,100,000	
1901—05.....	4,100,000			
1906—10.....	5,100,000		1,700,000	
1911—13.....	5,800,000	3,200,000	2,100,000	6,700,000

I den Godsmængde, som er transporteret til og fra Danmark, er der en Femdobling. De danske Skibe har gennemgaaende transporteret over Halvdelen deraf samtidig med, at de har besørget næsten hele den indenlandske Transport, og, i hvert Fald i den sidste Tid, en langt større Transport fra Udland til Udland end den Del af Transporten fra og til Danmark, som fremmede Skibe besørgede. Et Billede af de forskellige

Transportgruppers Betydning for Skibsfarten giver en Opgørelse af den indsejlede Bruttofragt. Den viser:

Aarligt Gennemsnit	Mellem Danmark og Udlandet Millioner Kr.	Fra Udland til Udland Millioner Kr.
1905—09....	20,4	48,4
1910—13....	27,6	63,6

Udbyttet af den indenlandske Fart er ikke opgjort, men det er beske-

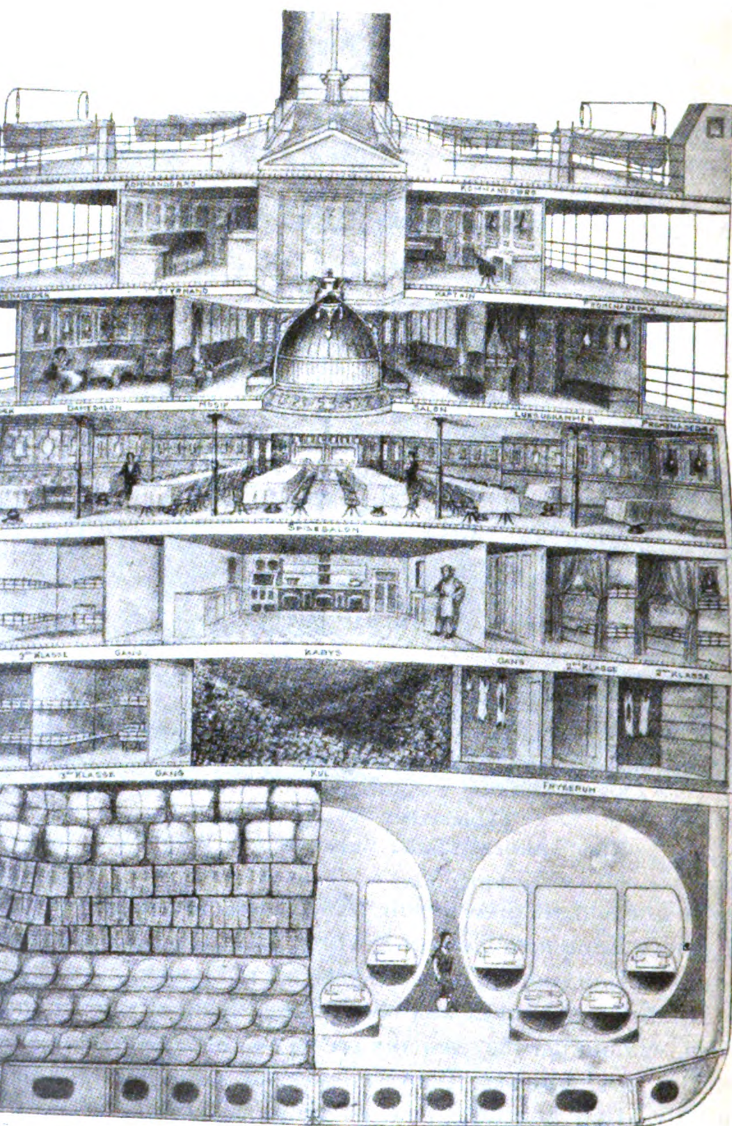

Skoleskibet »*Viking*«, bygget 1907.
Efter »Aktieselskabet Burmeister & Wain 1872—1922«.

dent i Forhold til disse Beløb. Hovedfortjenesten ligger paa Sejlads i fremmede Egne med fremmede Varer. Den indbragte i Aarene før 1914 et større Beløb end den samlede Eksport af Industrivarer.

I Skibsfarten kom de store Selskaber i denne Tid til at spille Hovedrollen, selv om der blev ved at være en Del Smaaskippere. Hovedselskabet blev „*Det forenede Dampskibsselskab*", skabt i 1866 paa Tietgens Initiativ. Han begyndte med en Sammenslutning af tre af de mere betydende Selskaber for at undgaa den indbyrdes Konkurrence, og dertil føjedes i de følgende Aar endnu nogle Selskaber. I 1867 aabnedes Virksomheden med 22 Skibe paa tilsammen 5000 Tons. Selskabet blev lagt an paa Rutefart, dels i Indland, dels mellem Danmark og andre Lande, ikke paa Fragtfart mellem fremmede Havne. „Ikke blot," sagde Tietgen ved 25 Aars Jubilæet, „skulde det danske Flag føres over Havet

nede Havne, men dansk Handel og Agerbrug skulde fremmes
bene med Malteserkorset i Toppen og den røde Ring om Skor-

Gennemsnit af Amerikadamperen »*Oscar II*«.
r Schovelin: »Det forenede Dampskibs Selskab 1866—1906«.

. Vi blev da i forholdsvis mindre Grad afhængige af det store
ge Fragtmarked, men i høj Grad af de hjemlige Forhold i
ndustri og Agerbrug.“

Kort efte
Skibsfarten
videlse efter
Kr. ved Stift
Tons. Aar
lem 7—8 %
stærkt nok ti
bilæumsaare
skabet 115 D
hele den dan
til 25 Million

Imidlertid
vidsthed kom
var „Østasiati
Daglejersøn fr
Siam og grund
ede, og som s
København til
Besøg hjemme
mandsbankens
interesseret. Sa
med Landmand
lægge „*Det øst*
2 Millioner Kr.
Handel, Skibsre
efter Bestyrelsen
lige Ledelse. E
straks i Gang. F
østasiatiske, Det
og Det svensk-ø
Dannelse af et ve
somheder af and
Portland Cement
gesom man drev
havn *Soyakagefa*

Det lykkedes H
bindelser baade i
Forretning frem.
54 Millioner Kr.,
ses Vedkommende
bet. Kompagniets
til omtrent lige saa

Kort efter Selskabets Stiftelse udbrød den franske-tyske Krig, der gav Skibsfarten god Fortjeneste, og derpaa fulgte 70'ernes Opgangsaar. Udvidelse efter Udvidelse fandt Sted. Aktiekapitalen øgedes fra 1,800,000 Kr. ved Stiftelsen til 5 Millioner i 1878. I 1879 var der 52 Skibe med 14,000 Tons. Aar efter Aar kunde man udbetale et Udbytte svingende mellem 7—8 % og 20 %. Selv i 80'ernes Tilbagegangsaar var Selskabet stærkt nok til nye Udvidelser. I 1887 havde man 34,000 Tons. I 1891, Jubilæumsaaret, regnede man med 67,000 Brutto-Tons, i 1905 havde Selskabet 115 Dampere med 139,000 Brutto-Tons, omkring en Trediedel af hele den danske Handelsflaade. Aktiekapitalen var efterhaanden øget til 25 Millioner Kr.

Imidlertid var fra 1897 en Virksomhed vokset op, som i manges Bevidsthed kom til at overstraale „Det forenede Dampskibsselskab". Det var „Østasiatisk Kompagni", hvis Skaber var *H. N. Andersen.* Han var Daglejersøn fra Nakskov; tidlig kom han til Søs, slog sig senere ned i Siam og grundlagde dér 32 Aar gammel en Forretning, der hurtigt voksede, og som siden fik Filial i København. Hans Hu stod til at gøre København til Udgangspunkt for en Forretning i langt større Stil. Paa Besøg hjemme drøftede han Tanken med Tietgen og med Landmandsbankens Direktør *Is. Glückstadt.* Tietgen var kølig, Glückstadt interesseret. Samarbejde mellem dem viste sig uopnaaeligt, og det blev med Landmandsbankens Støtte, at H. N. Andersen i 1897 kunde grundlægge *„Det østasiatiske Kompagni"*. Aktiekapitalen var ret beskeden: 2 Millioner Kr., Formaalet derimod meget vidtspændende: „at drive Handel, Skibsrederi og industriel Virksomhed i Indland eller Udland efter Bestyrelsens nærmere Bestemmelse." Andersen selv tog den egentlige Ledelse. En fast Rutefart mellem København og Østasien kom straks i Gang. Hurtigt stiftedes en Række Aktieselskaber: Det russisk-østasiatiske, Det fransk-østasiatiske, Det siamesiske, Det sydafrikanske og Det svensk-østasiatiske Kompagni. I 1902 gjorde man Tilløb til Dannelse af et vestindisk Kompagni, som genoptoges i 1912. Ogsaa Virksomheder af anden Art blev sat i Gang; i 1906 grundlagdes *„Aalborg Portland Cementfabrik"*, 1905—06 store asiatiske *Gummiplantager,* ligesom man drev store *Teakskove* i Siam. I 1909 grundlagdes i København *Soyakagefabrikken.* Ogsaa i Kina oprettedes Forretninger.

Det lykkedes H. N. Andersen at skaffe sig meget indflydelsesrige Forbindelser baade i Danmark og i Udlandet, og Aar for Aar drev han sin Forretning frem. I 1914 havde Moderselskabet en Aktiekapital paa c. 54 Millioner Kr., Datterselskaberne tilsammen noget lignende, for disses Vedkommende dog delvis gennem Aktietegningen fra Moderselskabet. Kompagniets Flaade angives til 120,000 Tons, Datterselskabernes til omtrent lige saa meget. Man var i Færd med at gaa over fra Damp

drift til Drift med Olie ved Dieselmotor. Det var et virkeligt Verdensselskab, her var skabt, uden for Sammenligning med andre danske Virksomheder, jævnbyrdig anselige Selskaber i de store Lande. Udbyttet, der udbetaltes Aktionærerne, var ikke overvældende, gennemsnitlig 8½ %; hvad der kunde blive til overs i de gode Aar, gik til Henlæggelser eller Udvidelser.

Ogsaa andre *Dampskibsselskaber* opstod. Allerede i det første Femaar

Tapning af et Gummitræ paa en af »Østasiatisk Kompagni«s Plantager.
Efter H. N. Andersen: »Tilbageblik.«

efter Grundlæggelsen af „Det forenede Dampskibsselskab" oprettedes saaledes *„Danmark"*, *„Norden"* og *„Kjøbenhavn"*. I 1900 var man naaet til 33 Dampskibsselskaber, i 1914 til 109. Den samlede indbetalte Aktiekapital opgjordes til 90 Millioner Kr.; 19 af dem havde over 1 Million i Aktiekapital, tilsammen 71 Millioner; de andre 90 Selskaber var af ringe Størrelse. Ogsaa for Sejlskibsfarten spillede Aktieselskaberne en betydelig Rolle. Der var i 1914 120 med en Kapital paa 5½ Million Kr. Dampskibsselskabernes Fortjeneste var i de sidste Aar før Krigen gennemgaaende god; det sidste Aar opgjordes Gennemsnittet til 9 %; men desuden gik store Beløb til Lønninger og Tantièmer til Direktører og Bestyrelsesmedlemmer.

Derimod var *Lønningerne* som Helhed beskedne for Funktionærerne og smaa for Skibsmandskabet, ligesom Kahytter og Opholdsrum for dette var lidet tilfredsstillende og Arbejdet haardt. Mandskabet

var underkastet Søloven af 1892, der gav strenge disciplinære Regler. I Slutningen af 90'erne stiftedes imidlertid Somændenes og Søfyrbødernes Fagforeninger, og fra nu af bedredes Forholdene noget, om end under megen Strid. I 1902 fandt en stor Arbejdskonflikt Sted; den voksede op til ogsaa at omfatte Havnearbejderne og førtes med stor Bitterhed. Særlig vendtes Vreden mod „Det forenede Dampskibsselskab"s Direktør, der havde været ansat ved et Firma, som repræsenterede „Det for-

Femaarige Kokuspalmer paa en af »Østasiatisk Kompagni«s Plantager. Efter H. N. Andersen: »Tilbageblik«.

enede Dampskibsselskab" i russiske Havnebyer, *Jacob Brandt;* „Russer-Brandt" kaldte man ham, fordi han indførte et betydeligt Antal russiske Arbejdere. Konflikten endte med Nederlag for Arbejderne, men deres Organisation styrkedes. I 1912 havde Sømændenes og Søfyrbødernes Fagforbund henholdsvis 2400 og 1700 Medlemmer.

3. Pengeomsætningen.

Sammen med den stærke økonomiske Udvikling gik en overordentlig Fremgang i de danske *Pengeinstitutter.* Rent talmæssigt viser det sig i Antallet af dem, der beskæftigede sig med Pengeomsætningen. I 1870 kan man næppe nok faa Øje paa dem i Folketællingsopgørelserne; man træffer kun et Par Underafdelinger under Handelsgruppen: 25 Veksel-

lerere med 6 Medhjælpere og 37 Pantelaanere. Ved Folketællingen i 1911 er „Pengeomsætningen" blevet en selvstændig Gruppe med 1100 Hovedpersoner, 4,500 Funktionærer og 500 Arbejdere, ialt 6,100 Forsørgere. 14,000 Personer levede deraf; 6,000 af Bank- og Sparekassevirksomhed, 4—500 af Vekselllererforretninger, 6,100 af Forsikringsvirksomhed, 1100 af Lotterikollektioner, 4—500 af Pantelaanerforretninger.

Vi har set, hvorledes Landmændene i betydeligt Omfang skabte deres egne Pengeinstitutter i *Sparekasser* og *Kreditforeninger*. De sidste var desuden af Betydning for Byernes Grundejere, Sparekasserne ogsaa for almindelig Virksomhed i Byerne. Ogsaa for det egentlige Forretningsliv spillede Sparekasserne en Rolle, men det betydningsfuldeste Grundlag var dog her *Bankerne*.

Hovedbanken var *Nationalbanken*. Dens Opgave var i første Række at være Seddelbank. Den var privat, for saa vidt som den var ret uafhængig stillet over for Regeringen, men dens Forhold var ordnet ved Lov, og Seddeludstedelsen var en udpræget Statsopgave. Krigen i 1864 formindskede det Omraade, for hvilket dens Sedler udstedtes, med to Femtedele; men Sedlerne havde kun i ringe Omfang været i Brug i Holsten og i Sydslesvig, og i Nordslesvig vedblev de i ikke ringe Grad at anvendes. Trods preussisk Uvillie opretholdtes endogsaa en Filial i Flensborg. Nedgangen i Sedlernes Anvendelse opvejedes da ogsaa ved den almindelige Forretningsopgang. Den gennemsnitlige Seddelmængde var i Treaaret før Krigen 20,9 Millioner Rdl., i Treaaret derefter 21,5 Millioner. Blandt Bankens Ledere var den gamle *C. N. David*, tidligere Finansminister, men den mest indflydelsesrige blandt Direktørerne blev hurtigt *Moritz Levy*, som bevarede Hovedindflydelsen til sin Død i 1892.

Bankens Hovedopgave blev først at ordne Overgangen fra Sølvmøntfod til *Guldmøntfod* og fra Rigsdaler til Kroner. Et nationaløkonomisk Møde i Stockholm i 1866 anbefalede Guldmøntfod og Tilslutning til den latinske Møntunion. Levy var Tilhænger af Guldmøntfoden, men Modstander af Tilslutning til de latinske Landes Franc. I Tyskland gik man i 1871 efter Krigen over til Guldmøntfoden, og kort Tid derefter nedsattes en dansk Kommission til Overvejelse af Spørgsmaalet. Efter at et nyt skandinavisk nationaløkonomisk Møde havde anbefalet fælles Møntfod for de tre Lande, nedsattes der i 1872 en fælles skandinavisk Møntkommission, der endnu i samme Aar naaede til Aftaler om Indførelsen af Kronemønt og Guldmøntfod i alle tre Lande. Aftalerne godkendtes hurtigt i Danmark og Sverige, hvor den nye Ordning indførtes ved en Lov af 1873, der traadte i Kraft fra Begyndelsen af 1875. I Norge trak Afgørelsen derimod ud, og først ved Lov af 16. Oktober 1875 indførtes Kronemønten ogsaa i dette Land.

Det blev, navnlig i Landbrugskredse, en almindelig Opfattelse, at Indførelsen af Guldmøntfoden havde virket til Prisfald og dermed til Ugunst for dem, der havde betydelig fast Gæld. Med Iver krævedes det, at Staten skulde bøde derpaa ved at gaa i Spidsen for en *Konvertering*, der kunde bringe Renten af Prioritetsgælden ned. I en Række Lande foregik i 1885—86 betydelige Statsgældskonventeringer, hvorved Rentefoden nedsattes i ikke ringe Grad. Derved fik Tanken øget Magt i Danmark. Estrup tog den op, og paa dette Punkt voldte Folketinget ingen Vanskeligheder. I 1886 vedtoges en Lov om Konvertering af 155 Millioner indenlandsk Statsgæld fra 4 %'s Rente til 3½ %. Gælden opsagdes til Udbetaling, og et nyt Statslaan til den lavere Rente optoges. I Aarene 1894 og 1897 fik man endda nogle 3½ %'s Obligationer konverteret til 3 %. Kommuner og Kreditforeninger fulgte Eksemplet, og det regnes, at der i alt konverteredes Beløb paa c. 700 Millioner Kr. Landbruget og det øvrige Erhvervsliv opnaaede derved en uomtvistelig Fordel.

De følgende Aar gik roligt for Nationalbanken, indtil Forhandlingerne begyndte en *ny Oktroj*. Den gamle udløb i 1908. I 1907 gennemførtes en Lov om dens Forlængelse til 1938. Under Rigsdagsforhandlingen foreslog Socialdemokraterne, at Seddeludstedelsen skulde overgaa til en ren Statsbank. Over for de principielle Grunde, der kunde tale derfor, stilledes imidlertid fra anden Side de praktiske Hensyn. Det var gaaet godt hidtil, sagde man; blev Banken Statsbank, var der Fare for politisk Indflydelse ved Direktørvalg, det vilde være vanskeligt at ordne Udlaansvirksomheden for en Statsbank o. s. v. Forslaget forkastedes med 59 Stemmer mod 25. Derimod vedtoges det, at Banken fremtidig skulde yde Afgift til Staten, altid ligge inde med et Metalfond, svarende til Halvdelen af de i Omløb værende Sedler, og til Sikkerhed for Resten have 125 % i sikre Aktiver. Repræsentantskabet, der hidtil havde suppleret sig selv, skulde fremtidig vælges af Aktionærerne. Der skulde være 4 eller 5 Direktører, hvoraf 2 regeringsvalgte.

Nationalbanken var længe Landets eneste Bank. Kun i Flensborg og Aarhus havde den Filial. Den første private Bank blev „Fyens Diskontokasse", oprettet i 1846. Under Højkonjunkturerne 1854—57 oprettedes et Dusin Banker, de fleste i de større Byer. Fra 1857—70 grundlagdes kun en eneste Bank ude i Landet.

I Mellemtiden var de første private Banker opstaaet i København. I 1854 fik man „*Københavns private Laanebank*", 1857 „*Privatbanken*", 1862 „*Industribanken*". Medens de to begyndte som Smaabanker, var Privatbanken fra første Færd lagt stort an, og den bragte et afgørende Gennembrud i dansk Bankliv.

Beslutningen om „*Privatbanken*"*s* Oprettelse blev taget, medens

Højkonjunkturerne endnu var inde. Stifterne var de ledende Mænd i den nationalliberalt prægede Forretningsverden, der halvt af nationale Grunde, halvt af Forretningshensyn søgte at befri København for Hamburgs Overmagt. Der var Grosserersocietetets Formand *A. N. Hansen*, den unge virksomme Bankdirektør *D. B. Adler*, Bankier *E. le Maire*, Grossererne: *Moritz G. Melchior, M. E. Hannover* og *O. B. Suhr*, samt Højesteretsadvokat *C. C. V. Liebe.* Siden traadte til *C. A. Broberg, Georg Ryan* og Firmaet *Jacob Holm & Sønner* samt tre Godsejere: *Scavenius* til Gjorslev og Klintholm, *Sehested-Juul* til Ravnholt og Lensgreve *Krag-Juel-Vind-Frijs* til Frijsenborg.

C. F. Tietgen (1829—1901).
Efter Litografi fra 1868.

Til Direktør valgte man den knap 28-aarige *C. F. Tietgen.* Han var begyndt som Handelslærling i Odense under meget beskedne Forhold; siden blev han Agent i København, forsøgte ogsaa selvstændig Grosserervirksomhed, men uden større Held. Han kom derved i Forbindelse med *O. B. Suhr,* hvem han ganske vandt ved sin Idérigdom og raadsnare Dristighed. Han fik ved Banken en Meddirektør, men blev hurtigt den virkelige Leder.

Banken skulde „tilvejebringe en yderligere Lettelse for Statens og Landets Pengeomsætning, nærmest ved at supplere Nationalbankens Virksomhed i enkelte for Handelen vigtige Retninger.“ Den begyndte med en Aktiekapital paa 2 Millioner Rdl. Foreløbig gled man ind i en Krisetid, hvor det navnlig gjaldt at holde det gaaende. Først efter 1864 udfoldede Banken under den nu fuldt modne Tietgens Førerskab en overordentlig Energi.

Allerede i 1865 optog han Tanken om et stort *Telegrafselskab,* beregnet paa Forbindelsen mellem Danmark—England og Danmark—Norge. Det stiftedes af ham selv og Suhr, væsentlig med engelsk Kapital; 1868 føjedes dertil 2 andre Selskaber, og i 1869 sammensmeltedes de alle

samt et norsk-britisk Selskab til „Det store nordiske Telegraf Selskab" med en Aktiekapital paa 7,200,000 Kr. 1872 overtog det yderligere ved Sammenslutning med et andet Selskab en Forbindelse over Rusland med Kina og Japan. Kablet fra Vladivostok over Nagasaki til Hongkong nedlagdes ved Hjælp af Orlogsskibet „Tordenskjold", og Begivenheden fejredes ved dettes Hjemkomst med en stor Fest, hvor man sang Carl Plougs Vers:

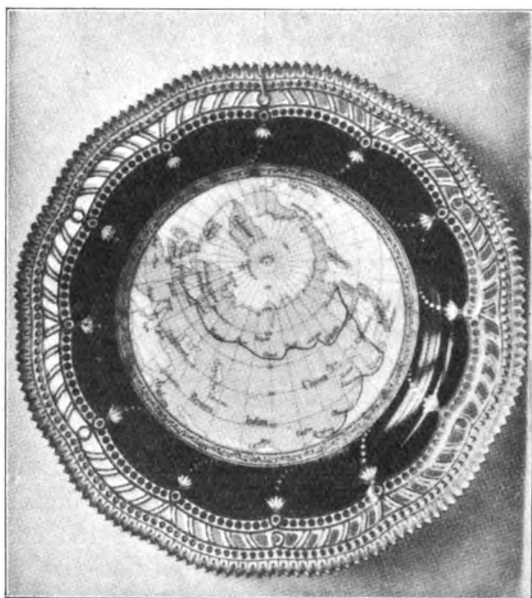
»Nu styrte Østens Sphinxer ned,
Naar York og Yeddo tales ved,
Og Vestens Folkebølgers Drøn
Naar op til Solens Søn.
Og da er Aandens Herredom
Befæstet over Tid og Rum,
Naar hele den beboede Jord
Kan høre samme Ord.«

I 1866 havde Tietgen faaet stiftet *„Det forenede Dampskibsselskab"* og *„Det københavnske Sporvognsselskab"*, 1871—72 fulgte *„Svitzers Bjergningsentreprise"*, i 1872 *„Det københavnske Byggeselskab"* til Omdannelse af nogle af de daarligste Kvarterer, desuden *„Burmeister & Wain"*, *„De danske Sukkerfabrikker"*, *„De danske Spritfabrikker"* og *„De forenede Bryggerier"*.

Privatbanken blev saaledes under Tietgens Ledelse Skaber af en Række stort anlagte Foretagender. Hans Virksomhed prægedes i nogen Grad af den Opfattelse, at nu gjaldt det at faa Oprejsning for Krigen. Selv var han ivrig national Grundtvigianer, og han arbejdede sammen med en Kreds af Nationalliberalismens Mænd. Han var de dristige Handlingers Mand. Meget satte han i Gang i de gode Aar, og naar Modgangen kom, kunde det undertiden være svært nok at klare Stillingen. I 1878 var der en Tid, da Bankens Tilværelse syntes at staa paa Spil. Siden kom der mere Ro over det hele. Tietgen beholdt Ledelsen, til Sygdom tvang ham til at opgive den sidst i 1896. Han levede endnu i 5 Aar. Den ledende Mand blev derefter *Axel Heide*. Det var gode Aar, hvor det bar jævnt fremad, og Bankens Kapital og Virksomhed voksede hurtigt. I 1896 var Aktiekapitalen 12 Millioner, i 1906 36.

Den Storbank, der fulgte nærmest efter Privatbanken, blev *„Landmandsbanken"*, stiftet i 1871. Det var just, som den store Højkonjunktur- og Spekulationsperiode satte ind, og de Mænd, der drev dens Oprettelse igennem, var Mænd med et Stænk af Eventyrpræget over sig. Der var Professor *N. C. Frederiksen*, Monrads Svigersøn, Medlem af Folketinget, hvor han søgte at slaa Bro mellem Nationalliberale og Venstre, Godsejere, navnlig Skovejer i stor Stil, utrættelig virksom, rede til at styrte sig ud i hvad som helst, men uden sikker Dømmekraft med

Hensyn til Mulighederne. Der var endvidere *Joseph Michaelsen*, Postembedsmand, Talsmand for den ensartede Verdensporto, der snart gennemførtes, Mellemmand ved talrige politiske Forhandlinger, navnlig som Budbringer mellem de store og de smaa Bønder i 1865, derigennem i Forbindelse med talrige Godsejere, begavet, men ogsaa med en vis Usikkerhed i Dømmekraft. Der var den meget omtalte Vekselerer Baron *G. A. Gedalia*, Indehaver af en af de største Vekselererforretninger, men altid uden for det fornemme, tæt sammensluttede Selskab i den københavnske Forretningsverden. Endelig var der en Kreds af Godsejere, blandt hvilke det fynske Landbrugs Foregangsmand *N. E. Hofman-Bang*.

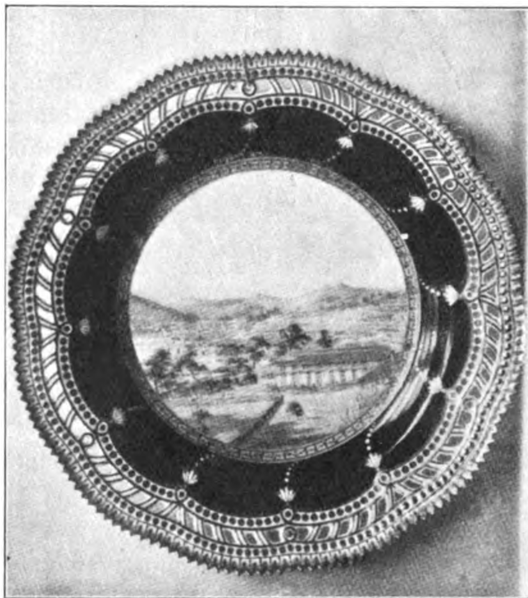
Tallerken med Billede af »Store nordiske Telegrafselskab«'s Linjenet.
Hører til et Stel, der skænkedes Tietgen af Selskabet. (Frederiksborg).

Oprindelig var det Tanken at skabe en Bank for *Landbostanden*, især de større Landmænd, som behøvede Driftslaan til den Overgang til en mere intensiv Drift, som var begyndt paa Herregaarde og Proprietærgaarde. I et Andragende til Ministeriet om Stempelbegunstigelse siges udtrykkeligt, at Bankens „specielle Opgave“ er „at aabne Landejendomsbesidderne Adgang til, i en ganske anden og videre Udstrækning end tidligere har været Tilfældet, at nyde Gunst af de store Fordele, som et velindrettet og med Liberalitet og Fordomsfrihed ledet Bankvæsen forskaffer Handelen og Industrien. Man er i saa Henseende gaaet ud fra, at Landbruget mere og mere antager Karakteren af en industriel Virksomhed og som Følge heraf stadig gør Krav paa større og større Driftskapital.“

Banken stiftedes med en Aktiekapital paa 6 Millioner Rdl., det Beløb, Privatbanken efterhaanden var naaet op til. Godsejerne skaffede kun lidt over ½ Million, Gedalia den langt overvejende Del af Beløbet, for en meget væsentlig Del tyske Penge; der var jo i Tyskland

Pengeoverflod efter Krigen. De nationalliberale Kredse modtog Banken med Kølighed, derimod var der Velvilje i Landbokredse. Selv Grundtvigianernes Organ „Dansk Folketidende“ bød den Velkommen som et Middel til at stække „den lille Samling af indbyrdes forbundne og fællesinteresserede Mænd, som hidtil har hersket i næsten hele den københavnske Forretningsverden.“

Som Direktør fik Banken i *Isak Glückstadt* en Mand, hvis Ro kunde bøde paa Stifternes noget ubeherskede Stemninger. Han var uddannet i Gedalias Forretning, havde skabt et anset Bankierfirma i Christiania og var just blevet Direktør for „Den norske Creditbank“. Blandt Stifterne blev der hurtigt Strid. Frederiksen og Gedalia stod paa den ene Side, Godsejerne paa den anden. De to første ønskede at give Banken et folkeligt Tilsnit og at skabe en driftig, foretagsom Forretningsbank, medens Godsejerne holdt paa, at det væsentlige var Driftslaan til Landmændene. Frederiksen og Gedalia fik sat igennem, at nogle Rigsdagsmænd, hvoriblandt Folketingets Formand, *Christoffer Krabbe*, blev Medlem af Bankraadet; derimod mislykkedes deres Forsøg paa at faa *Chr. Berg* ind. Inden længe kom Gedalia i saadan Strid med de andre, at han traadte ud. Derefter faldt der Ro over Sindene, og Glückstadt styrede, som han vilde.

Tallerken med Billede af »Store nordiske Telegrafselskab«s Bygning i Nagasaki i Japan. Hører til et Stel, der skænkedes Tietgen af Selskabet. (Frederiksborg).

Hypotekafdelingen, der underbyggedes ved Lov om Stempelbegunstigelser, fik, navnlig i den første Tid, nogen Betydning, dog ikke saa stor som ventet. Derimod blev Landmandsbanken i høj Grad en Bank for Handel og Industri, foreløbig dog ikke af samme Art som Privatbanken. Glückstadt satte ikke store Foretagender i Scene. Han nøjedes med at skaffe Laan til andre, der satte Virksomheder i Gang, naar disse bød fornøden Sikkerhed. Pengene skaffede han især ved at

udvikle Bankens Sparekasseafdeling. Desuden optog han en af Frederiksen fremsat Tanke om at gøre Banken let tilgængelig ved at oprette et betydeligt Antal Filialer og Kontorer ude i Provinsen.

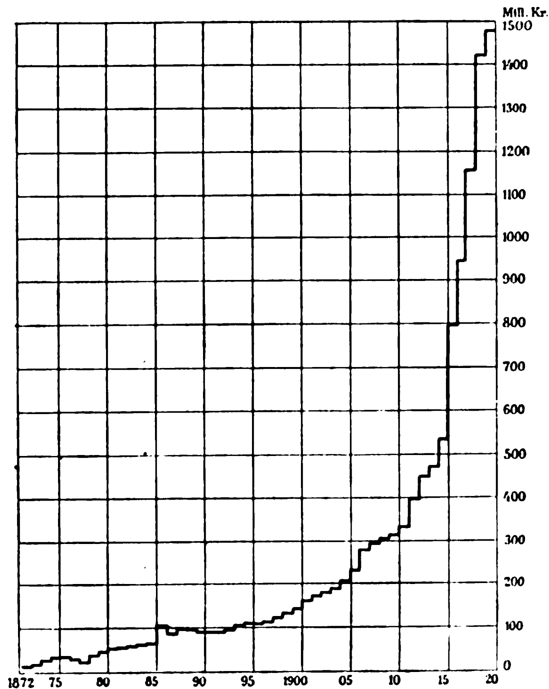
Fra 90'ernes Begyndelse, da Privatbanken blev mere tilbageholdende, slog Landmandsbanken efterhaanden over i den Grundlæggerpolitik, Tietgen havde indvarslet. Dens første store Foretagende blev Dannelsen af det Driftsselskab, der skulde udnytte den i 90'ernes første Aar anlagte *Frihavn;* det skete dog i Samvirken med Nationalbanken. Derefter fulgte en Række Nystiftelser: „Det danske Kulkompagni" 1896, „Østasiatisk Kompagni" 1897, „Nordisk Kabel- og Traadfabrikker" 1898. Tietgen følte sig længe i et skarpt Modsætningsforhold til den nye Bank; i den første Tid efter Frihavnens Anlæggelse, lod han saaledes de Selskaber, hvor hans Indflydelse var den bestemmende, holde sig borte fra Frihavnen; men kort før Tietgens Tilbagetræden fandt en Art Udsoning Sted. Isak Glückstadt overlevede Tietgen, og ved hans Død i 1910 gik Ledelsen af Banken over til hans 35-aarige Søn *Emil Glückstadt.* Bankens Vækst blev betydelig hastigere end Privatbankens. Op mod 1914 havde den den dobbelte Aktiekapital: 72 Millioner Kr. Sparekasseindskuddene var omkring 70 Millioner.

I. M. H. Glückstadt (1839–1910).
Direktør for Landmandsbanken 1872—1910.
Efter Schovelin: »Den danske Landmandsbank«.

I 1873 fulgte den tredie store Bank *„Københavns Handelsbank"*. Den blev til i direkte Modsætning til Tietgen. Drivkraften ved dens Oprettelse var *D. B. Adler,* der efterhaanden var kommet paa en spændt Fod med Tietgen; blandt Stifterne var *Estrup* og *J. M. V. Nellemann,* der to Aar senere blev ledende Ministre. Denne Bank satte og fastholdt som sin Opgave den rent bankmæssige Betjening af Forretningslivet, og den holdt sig tilbage fra Skabelsen af store Foretagender. I det hele dreves den med megen Forsigtighed, navnlig fra 1888 under Ledelse af *P. N. Damm,* der havde været en af Tietgens Medarbejdere i „Privatbanken". „Handelsbanken" naaede før 1914 op til en Aktiekapital paa 30 Millioner Kr.

Indtil 90'ernes Midte var disse tre Banker næsten eneraadende i Københavns Bankvirksomhed. Først med Opgangen fra 1895 kom en ny københavnsk Bankverden frem. Allerede i 1895 oprettedes *„Københavns Laane- og Diskontobank“* og *„Detailhandlerbanken“*. Den sidste var tilrettelagt som en ren Standsbank, baaret af de Stemninger, „Storesbevægelsen“ havde kaldt til Live, og støttet af „Privatbanken“, der gerne vilde bringe sin Holdning under denne i Glemme. Derpaa fulgte *„Grundejerbanken“*, ligeledes oprettet som en Standsbank. Dernæst *„Centralbanken* for Handel og Industri, og endelig en lille Bank med begrænsede Opgaver *„Revisionsbanken“*. „Detailhandlerbanken“, „Grundejerbanken“ og „Centralbanken“ blev i Virkeligheden Bygge- og Spekulationsbanker. Ved hidsig Agitation skaffede de sig betydelige Aktiekapitaler og store Sparekasseindskud. En meget stor Del af Pengene satte man i *Byggeforetagender*. De første Aar efter 1900 var en af Københavns store Byggeperioder. Saa stærkt byggedes der, at man trods disse Aars almindelige Opgang, kom betydeligt forud for Befolkningens Trang og Evne. I 1907 stod over 9000 Lejligheder og c. 1600 Butikker ledige. Da indtraf i 1907 en Nedgang i Konjunkturerne, ikke stærk nok til ret længe at standse den almindelige Fremgang, men tilstrækkelig til at bringe de saa hurtigt opblomstrende Banker til at falde sammen.

Landmandsbankens Balance 1872—1920.

Efter Schovelin:
»Den danske Landmandsbank«.

Det begyndte med *„Centralbanken“* i Sommeren 1907, og i Begyndelsen af 1908 fulgte *„Grundejerbanken“*. En almindelig Panik brød løs. De uheldige Følger af Sammenblandingen af Bank og Sparekasse viste sig tydeligt. Folk strømmede til for at redde deres Sparepenge, og under den stærke Ophidselse faldt selv Hovedbankernes Aktier bety-

tydeligt. Bankerne søgte forgæves at skabe Ro. Finansminister *Vilh. Lassen* maatte gribe ind. Ved et Møde med Lederne af „Nationalbanken“, „Privatbanken“, „Landmandsbanken“, „Handelsbanken“ og „Laane- og Diskontobanken“ aftaltes det, at disse 5 Banker og Staten i Fællesskab skulde garantere over for Kreditorerne i Grundejerbanken og Detailhandlerbanken. Statens Garanti skulde dog ikke gaa ud over 10 Millioner. En Komité under Ledelse af *Falbe-Hansen* skulde lede Ordningsarbejdet. Det endte med, at „Privatbanken“ alene paatog sig Garantien for „Centralbanken“ for siden at overtage den; Hovedbankerne garanterede „Laanekassen i København“, en mindre Bank, der under Paniken var kommet i Vanskeligheder; Bankerne og Staten garanterede i Fællesskab for „Detailhandlerbanken“ og „Grundejerbanken“. Siden inddroges tre Provinsbanker og en Sparekasse under Garantien. De to ødelagte Banker likviderede i de følgende Aar, „Grundejerbanken“ overtoges delvis af „Handelsbanken“. Staten led et ikke ringe Tab. I 1908 kom yderligere Sammenbrudet for *„Den sjællandske Bondestands Sparekasse“* som Følge af Albertis Bedragerier, og atter maatte Staten træde hjælpende til.

I Provinserne oprettedes i 70ernes Opgangsaar en Snes Banker, deriblandt „Aarhus Privatbank“. I Stilstandsaarene 1877—94 kom kun faa Banker til, og enkelte gik ind. Fra Midten af 90'erne oprettedes Bank efter Bank, og i 1914 var man oppe paa 132 Provinsbanker. Hver By havde sin Bank, nogle to, og ikke helt faa af Stationsbyerne havde nu egen Bank. Mange af disse lokale Banker var imidlertid smaa, ikke sjældent med under 100,000 Kr. i Aktiekapital. Kun to: *„Fyens Diskontokasse“* og *„Aarhus Privatbank“* var virkelig store, med 6 Millioner Kr. Aktiekapital hver. I 1914 var den samlede Aktiekapital for alle Landets Banker 243 Millioner Kr. De Beløb, der indestod i dem var 900 Millioner Kr.; deraf stod de 154 Millioner Kr. i 22 Banker, der havde Sparekasseafdelinger. Bankerne var blevet som et Centrum for de store Aktieselskaber og de Karteller og Truster, der dannedes. Sædvanlig havde Bankerne Repræsentanter i Selskabernes Bestyrelser. Efterhaanden blev det en ikke meget talrig Kreds af Mænd, der gik igen i de forskellige Bestyrelser, tit saaledes at samme Person var Bestyrelsesmedlem i talrige Selskaber. Mange af dem blev derved ude af Stand til at sætte sig tilfredsstillende ind i Virksomhedens Forhold noget af Stederne.

Forsikringsvirksomheden fik i dette Tidsrum en meget betydelig Udvikling. I 1911 forsørgede den c. 6,000 Mennesker. Ældst var *Brandforsikringen*, for hvilken der allerede fra det 18. Aarhundrede fandtes store Selskaber for Bygninger i København, i Købstæderne og paa Landet. De to sidste var under Statens Ledelse, men fik i 70'erne en mere

privat Karakter, selv om Ministeriets Tilsyn bevaredes. Efterhaanden skabtes en Snes Selskaber. Forsikringsbeløbene gik i disse Tiaar overordentlig stærkt frem. I Tressernes Slutning var de omkring 1 Milliard, i 1914 omkring 5 Milliarder Kr.

Ogsaa *Løsøreforsikringen* var begyndt i det 19. Aarhundrede. Længe var der kun faa Selskaber, men fra 60'erne kom adskillige nye til. Op mod 1914 var der c. 80 med en samlet Forsikringssum paa omkring 4 Milliarder. Desuden var der forsikret for over en Milliard i udenlandske Selskaber. Undertiden havde samme Selskab baade Bygnings- og Løsøreforsikring. I øvrigt fandtes talrige Selskaber for *Søforsikring, Kreaturforsikring* og *Hagelskadeforsikring* samt endelig for *Tyveriforsikring.*

En særlig Betydning fik *Livsforsikring* og *Ulykkesforsikring.* I det 18. Aarhundrede havde Staten forskellige Forsikringer, navnlig beregnede paa Embedsstanden. I 1871 samledes de bestaaende Statsinstitutioner til et stort Institut, der siden fik Navnet *„Statsanstalten for Livsforsikring"*. Gennem dem *skulde* tegnes de Forsikringer, som Embedsmænd var forpligtede til at tegne, men ogsaa andre kunde blive forsikret der. Fra 70'erne kom private Selskaber til. 1872 opstod *„Hafnia"*, samme Aar oprettede Brandforsikringsselskabet „Danmark" en Livsforsikringsafdeling. I 1914 var der 14 Selskaber. Forsikringerne tegnedes enten saaledes, at der skulde udbetales en samlet Kapital, eller saaledes, at der skulde ydes en aarlig Rente. Der var i alt 5—600,000 Forsikringer, hvilket omtrent er een for hver Familie; den meget store Udbredelse var naaet gennem den saakaldte *„Folkeforsikring"*, lagt an paa de brede Lag. Den samlede Kapitalforsikring opgjordes til 7—800 Millioner Kr., Renteforsikringen til 9—10 Millioner. Ogsaa i udenlandske Selskaber var tegnet Livsforsikringer, men dog for et ret beskedent Beløb.

Ulykkesforsikring begyndte i Firserne, og efterhaanden oprettedes nogle og tyve Selskaber. De fik øget Betydning, efter at man ad Lovgivningens Vej havde paabudt Forsikring for Arbejdere.

Alt i alt regnede man omkring 1914 med, at der aarlig af den danske Befolkning i Forsikringspræmier betaltes 60—70 Millioner Kr. Deraf gik c. 27 Millioner Kr. til Livsforsikring. I 1884 havde Livsforsikringspræmierne kun udgjort 4 Millioner; i 1906 var de 18 Millioner. Det hele mangeartede Net af Forsikringer skabte for Befolkningen en Tryghed, man ikke havde kendt i tidligere Tid. For Livsforsikringsselskabernes Vedkommende ansaa man det i 1904 for fornødent at skabe en lovordnet Kontrol, udøvet gennem et af Statsmyndighederne udnævnt Forsikringsraad.

4. **Samfærdselen.**

En afgørende Betingelse for Erhvervslivets Fremgang var den stærke Udvikling af Samfærdselsmidlerne, som fandt Sted i disse Aartier.

Af *Havnene* var der fra gammel Tid mange i Danmark. Kun ganske faa Byer var Landstæder uden Havn eller Ladeplads. Ogsaa uden for Byerne fandtes adskillige Smaahavne, og end flere var Anløbsbroerne. I 70'erne regnede man med c. 120 Havne. De var den Gang kun lidet dybe. Først i de følgende Aar foregik de Uddybninger, Overgangen til de større Skibe nødvendiggjorde. Nye Anlæg kom til. Det uden Sammenligning betydningsfuldeste var Esbjerg Havn, der skulde skabe gode Vilkaar for jyske Landbrugsprodukters Overførelse til England. 1891—94 byggedes Frihavnen ved København, i Aarene nærmest efter 1900 fuldførtes Skagens Havn. Nogle faa Havne var Statens: Helsingør, Frederikshavn, Esbjerg, Skagen og nogle Fiskerihavne. Som Regel tilhørte de vedkommende Kommune. Københavns Havn var dog en særlig Institution med en Bestyrelse udnævnt af Regering, Rigsdag og Kommunalbestyrelse.

Af megen Betydning var Udviklingen af Statens *Fyrvæsen.* I 70'erne var der 60—70 faste Fyrstationer, op mod 1914 var der 125, og Fyrskibenes Tal var vokset fra 7 til 14. Ogsaa *Redningsvæsenet* udvidedes; nye Stationer kom til, og Materiellet forbedredes; den øgede Skibsfart bragte dog ikke flere Strandinger; Dampskibene var mindre udsatte end Sejlskibene, og Fyr og Afmærkninger var bedre.

Landevejsnettet var i alt væsentligt i Orden før 1864. Hovedlandevejene var anlagt af Staten; men da Nettet var færdigt, og Interessen samlede sig om Jernbanerne, lod man i 1867 Hovedlandevejene gaa over til Amterne, der i Forvejen havde de mindre betydningsfulde Amtsveje. Bivejene blev under Kommunerne. Anlæggelsen af nye Veje standsede dog ikke. Hovedlandeveje og Amtsveje forøgedes fra 1864 til 1914 fra 6,200 km til c. 7,000, Bivejene fra 28,000 til 36,000. Trods Jernbanerne voksede Færdselen paa Landevejene, og hen mod Periodens Slutning øgedes deres Betydning ved Cyklernes overordentlige Udbredelse og den begyndende Bilkørsel.

Den væsentlige Forvandling af Samfærdselsforholdene i den sidste Halvdel af d. 19. og Begyndelsen af d. 20 Aarhundrede skyldes dog, ved Siden af Skibsfartsudviklingen, *Jernbanevæsenets* stærke Fremgang. Fra 1864 var der Jernbaner fra København til Korsør, til Helsingør over Hillerød og til Klampenborg, alle anlagt af *„Det sjællandske Jernbaneselskab"*. For Jylland—Fyn var Programmet opstillet ved Monrads Jernbanelove af 1861, men indtil 1864 var kun en ringe Del deraf bleven gennemført; først 1869 var de planlagte Anlæg fuldførte.

Der var derefter Tværbane over Fyn, Længdebane fra Grænsen til Aalborg, Tværbane fra Langaa til Holstebro. Tanken var, at Driften af Banerne skulde overlades til et selvstændigt Selskab. Det begyndte med, at Anlægsfirmaet, et engelsk Firma, overtog Driften; siden foreslog Ministeriet Frijs, at det sjællandske Selskab skulde overtage den, men i Rigsdagen sejrede den Opfattelse, at Staten skulde drive sine Baner selv.

Før den Monradske Baneplan var gennemført, var der allerede taget Beslutning om nye Arbejder; og i de følgende Aar fulgte flere efter. Paa Sjælland fortsatte det sjællandske Selskab i Overensstemmelse med en Række Love Jernbanebyggeriet. Indtil 1872 byggedes *Masnedsundbanen* med Fortsættelse til Nykøbing F. I 1875 var *Kalundborgbanen* færdig, 1879 *Frederiksundsbanen.* I 1874 var Banen fra *Nykøbing F. til Nakskov* anlagt; den byggedes af Privatbanken, der havde overtaget Driften af Orehoved—Nykøbingbanen.

Imidlertid var ogsaa de *vest- og nordjyske Baner* kommet i Orden. Kort efter Wienerfreden forelagde Indenrigsminister *Tillisch* Forslag om en Bane fra Østbanen til en Vestkysthavn ud for Graadyb, men Forslaget blev ikke færdigbehandlet. I 1867—68 satte Estrup Tanken i Forbindelse med en stor Plan om andre jyske Baneanlæg; mærkelig nok vilde han dog foreløbig udsætte Forslaget om en Forbindelse fra Østbanen til en Vestkysthavn. I Rigsdagen mødte hans Planer adskillig Tvivl fra københavnsk Side. En saa betydelig Forretningsmand som *Alf. Hage* var udpræget Skeptiker. Han skildrede Vestkysten som en Egn, „hvorigennem der saa at sige aldrig kommer hverken Kjørende, Ridende eller Gaaende". „Jeg vil," sagde han, „opfordre Regjeringen til at sende en Mand ud paa denne Landevei for at tælle, hvormange der komme kjørende, gaaende og ridende i Løbet af nogle Maaneder." „Inden der kommer en saa stærk Trafik paa den vestlige Bane, at vi behøver at gaa over til en sværere Bane, er alle Jernbaner i Verden afskaffede, og saa reise vi enten med Luftballoner eller paa en anden ny Maade; thi jeg tror ikke, at vi i Aarhundreder faaer en saadan Trafik paa den vestlige Bane, at ikke en let Bane skulde være tilstrækkelig til at besørge den Trafik, som er at vente." „Hverken som Indførselshavn eller som Udførselshavn, Studene undtagne, kan Esbjerg Havn komme til at spille nogen Rolle," og „de Stude, som skulle komme nordfra, maa kunne finde sig i at kjøre paa en Hestebane. Om de komme nogle Timer før eller senere til Esbjerg Havn kan umulig gjøre disse Stude nogen Skade."

Men Jyderne var ivrige. *N. J. Termansen* talte om Handling i disse Tider, „da vi er rammede af smertelige Tab," *Chr. Berg* om Muligheden for Smørudførsel, *S. Kjær* vendte sig bittert mod Hages Bemærkning

om Hestebaner: „Jeg kom uvilkaarlig til at tænke paa, at det vilde være glædeligt, om det ærede Medlem, hvis der igen maatte blive Spørgsmaal om at hjælpe Vestjylland, vilde foreslaa Studebaner; thi jeg er fuldkommen overbevist om, at Forskjellen i Tid mellem at kjøre med Heste og med Stude ikke er nær saa stor som mellem Locomotivbaner og Hestebaner, og i alt Fald kunde Studene jo undertiden staae af og hjælpe deres Kammerater.“

Det endte med, at Rigsdagen ikke blot vedtog de foreslaaede Baner, men føjede Tværbanen til Esbjerg til. I Aarene indtil 1875 byggedes Banerne fra Lunderskov til Esbjerg, fra Holstebro til Esbjerg, fra Nørresundby til Frederikshavn og fra Skanderborg til Silkeborg. I Løbet af 70'erne kom endnu nogle Baner til, saa der i alt var bygget 15—1600 Kilometer. Hele Grundstammen i det danske Jernbanenet var skabt. I 1880 overtog Staten de sjællandske Jernbaner. I Firsernes Stilstands- og Kampaar gik det langsommere. Dog kom Nykøbing—Gjedser-Banen til, og nogle Sidebaner byggedes som Privatbaner. Det storpolitiske Forlig i 1894 bragte Aftale om Statstilskud til 29 Privatbaner; Reglen var nu, at Staten ydede det halve, Amt og Kommune Resten, og at de tre Parter fik Aktier hver for sin Del. Ogsaa Privatbanerne er da i Grunden under offentlig Drift. Siden vedtoges i 1908 en Række nye Statsbaneanlæg, og desuden 51 Privatbaner; Reglen fra 1894 fulgtes stadig, i nogle Tilfælde dog med større eller mindre Afvigelser. Før ret mange af disse Baner var anlagt, kom Krigen, og da denne sluttede, var man paa det rene med, at Biltrafikken vilde blive saa stærk, at en Del af dem blev overflødige. Foreløbig blev deres Bygning stillet i Bero.

I 1914 var man naaet til 3,900 km Jernbane, hvoraf de 2,000 var Statens. I alt befordredes 34 Millioner Rejsende og c. 9 Millioner Tons Rejsegods. Fra 90'ernes Begyndelse var Antallet af rejsende mere end tredoblet, Mængden af Gods vokset til det 4—5 dobbelte.

Postvæsnet var i regelmæssig Udvikling allerede før 1864. I 1851 var den ensartede Porto indført. Det gik nu hurtigt frem. Posthusene blev flere, Postbudenes Tal forøgedes, og Ombæringen blev hyppigere. I 60'erne var der 300 Posthuse og Brevsamlingssteder, i 1914 c. 1200. Mængden af befordrede Tryksager og Breve steg fra en halv Snes Millioner til 200 Millioner; for Aviser og lignende var der en tilsvarende Stigning fra en halv Snes Millioner til 160.

Telegrafvæsenet var ogsaa i stærk Udvikling allerede i Frederik VII's Tid. I 1865 var Hovedlinjerne anlagt; Ledningernes Længde var da 3,500 km; i 1914 var den 13,500. Telegrammernes Tal var i 1865: 200,000, i 1914: 3,800,000. Baade Postvæsenet og det indenlandske Telegrafvæsen dreves helt af Staten.

Telefonerne trængte frem fra 90'erne. Ledningerne anlagdes hoved-

sageligt af private Selskaber, nogle med stort, andre med ret begrænset Omraade; men Selskaberne blev underkastet en Række ved Lov af 1897 fastsatte Bestemmelser. Til Besørgelse af Forbindelsen mellem de forskellige Landsdeles Telefoner og til Forbindelsen med Udlandet anlagdes et Statstelefonnet. Udviklingen foregik meget hurtigt; Danmark blev det Land i Europa, der i Forhold til sit Folketal havde det største Antal Telefoner. I 1914 opgjordes Telefonledningerne til 550,000 km's Længde; der var 110,000 Abonnenter, en for hver 5 Familier, og der førtes i alt 257 Millioner Samtaler. I den sidste Tid før 1914 begyndte den *traadløse Telegraf* at komme frem, men den var foreløbig uden Betydning for den almindelige Befolkning.

Den Del af Befolkningen, som forsørgedes ved *Transport- og Trafikvirksomhed*, var i 1911, bortset fra Skibsfarten, naaet til at udgøre op mod 125,000 Personer. Deraf hørte de 28,000 til „almindelig Landtransport", Vognmænd, Kuske, Chaufførerer o. s. v. Tilbage bliver henved 100,000, der var forsørgede ved Jernbane, Sporveje, Post, Telegraf og Telefonvæsen. Af dem var omtrent den ene Trediedel Forsørgere, de to Trediedele forsørgede. Det store Flertal var i Statens Tjeneste, en Del i Kommunernes, en Del i Tjeneste hos de private Selskaber, dels Bane-, dels Telefonselskaber.

For Statstjenestemændenes Vedkommende var der fra tidligere Tid to skarpt adskilte Grupper: Embedsmænd og Bestillingsmænd, inden for de forskellige Etater sædvanlig betegnede som Guldsnorene og Sølvsnorene. Lønningerne var i det hele meget beskedne, for de lavere Bestillingsmænds Vedkommende snarest under almindelige Arbejderlønninger. De var oprindelig fastsat ved en Række forskellige Love, efterhaanden som de forskellige Institutioner var vokset frem. Efter Pensionsloven af 1851 ydedes Pensionen ikke blot til Embeds- og Bestillingsmænd, der gik af, men ogsaa til deres Enker. Lønforandringer var i det hele vanskelige at opnaa. Embedsmandslønningerne var under Kampen mellem Folketing og Regering et stadigt Stridsemne. I Prisstigningsperioden i 70'erne slog Lønningerne meget daarligt til; de skiftende Regeringer arbejdede ihærdigt for at opnaa Lønforhøjelser, navnlig for de lidt højere Embedsmænd, men Rigsdagen holdt stejlt igen. Af og til forhandlede man sig dog til Rette om et og andet Dyrtidstillæg. Siden fulgte Prisfaldets lange Periode fra 1876 til henimod Slutningen af 90'erne. I den Tid var Embeds- og Bestillingsmænd forholdsvis gunstigt stillede. Siden satte Prisstigningen ind igen. Kort Tid derefter, 1902—03, gennemførtes en Række Lønningslove for Etaterne: Jernbane-, Post-, Telegraf- og Toldvæsen. Systemskiftet havde nu bragt nye Muligheder. For Statsbanernes Vedkommende gjorde man Forsøg med en Art Andel i Udbyttet, der kaldtes Tantieme. Efter visse

Regler skulde baade Embeds- og Bestillingsmænd have et Tillæg til deres Løn, bestemt under Hensyn til det Udbytte, som Statsbanerne gav det paagældende Aar.

I Aarene derefter vedblev Prisstigningen, og desuden føltes der Trang til større Ensartethed i Lønningerne for de fire Etater. Derfor gennemførtes en fælles Lønningslov i 1908, ifølge hvilken Personalet blev delt i ikke mindre end 23 Lønningsklasser. For de lavestlønnede i nederste Lønningsklasse var Aarslønnen kun 1050 Kr., stigende med Alderstillæg til 1530. I 23., d. v. s. højeste Lønningsklasse, naaede man op til 4,800 Kr., stigende til 6,408 ved Alderstillæg. Tantiemen ved Statsbanerne afskaffedes for de lavere Grupper, for at der kunde opnaas saa megen Ensartethed som muligt. Kun de overordnede Embedsmænd, hvis Ledelse mentes at øve Indflydelse paa Driftens Resultat, beholdt den.

De lavere stillede Tjenestemænd, hvis Kaar saa nogenlunde svarerede til Arbejdernes, og som udførte lignende Arbejde, gled efterhaanden ind i den almindelige Arbejderbevægelse, om end senere og mindre fuldstændigt end andre Arbejdere. De højere Embedsmænd betragtede Deltagelse i Arbejderorganisationer som utilstædelig for Statens Tjenestemænd, og saa længe de konservative Ministre regerede, delte Ministeriet denne Opfattelse. I 1896 skete et første Tilløb til Organisation blandt Stationsbetjentene, men man dækkede forsigtigt denne Organisation under Navnet Understøttelsesforening. Lidt efter lidt opstod lokale Foreninger, og i 1899 kunde man danne „Dansk Jernbaneforbund“, der hurtigt fik 3,500 Medlemmer. Da Forbundets Formand og Sekretær i 1901 deltog i Valgkampen paa Oppositionens Side, forflyttedes de som Straf efter Trafikministerens Ordre, en Handling, der med stor Voldsomhed benyttedes af Oppositionen. Ogsaa i de andre Etater dannedes der efterhaanden Foreninger, og til sidst samledes de vigtigste af dem i to Centralorganisationer, en for Guldsnorene og en for Sølvsnorene. Bevægelsen mødte stadig megen Uvilje fra de højere Embedsmænds Side; undertiden syntes det, at der var ved at udvikle sig et Modsætningsforhold, som mindede om det, der bestod mellem Arbejdsgivere og Arbejdere, idet Organisationens Ledere gengældte Administrationens Uvilje med en dyb Mistillid. Efter en Række Forhandlinger blev der imidlertid truffet en Ordning ved *Forhandlingsreglerne af 1910*, udstedt af de tre Ministre, under hvilke Etaterne hørte. I Følge disse Regler skulde der om en Række Lønspørgsmaal og lignende regelmæssigt foregaa Forhandling mellem Administrationen og Centralorganisationerne eller den interesserede Etatsorganisation. Kunde der ikke opnaas Forstaaelse, skulde Sagen gaa til Ministeren, hvis Afgørelse skulde være bindende. Den nye Ordning kom i de følgende Aar til at virke til almindelig Tilfredshed.

Ogsaa de *kommunale Tjenestemænd* organiseredes i Tiden op mod 1914.

5. De immaterielle Erhverv.

Ved Siden af de store Erhvervsgrupper findes en Række Smaagrupper, som man sædvanlig betegner som de immaterielle Erhverv. Derunder hører de forskellige Former af mere udpræget Aandsarbejde, uanset om dette udøves i Statens og Kommunens Tjeneste eller som privat Erhverv. Der er de kirkelige Embedsmænd, Lærere og Lærerinder, ansatte i Statens og Kommunens Tjeneste eller arbejdende ved Privatskoler, Dommere og Politimestre samt de privat arbejdende Sagførere, Officerer og Underofficerer, Læger og Personale ved offentlige Hospitaler, privatvirkende Læger og Dyrlæger, og endelig de forskellige litterære og kunstneriske Virksomheders Udøvere.

I 1870 forsørgedes ved saadant Arbejde, saa vidt de kan udskilles fra de Grupper, til hvilke de ved Folketællingen er henført, omkring 80,000 Personer, hvoraf godt en Fjerdedel i privat Virksomhed. I 1911 var der, Husgerningstyendet stadig medregnet, c. 150,000, hvoraf vedblivende omkring en Fjerdedel i privat Virksomhed. Stigningen er da noget, men ikke meget stærkere end Folketallets Vækst. I alt er det en 5—6 % af Befolkningen. I de egentlige Embedsmænds Tal er der ikke en Stigning svarende til Folketallets Fremgang. Derimod er der en stærk Stigning i Kommunernes Lærerstab. Endelig er der jo, som vi foran har set, foregaaet en meget stærk Vækst i Tallet af Statens og Kommunernes Tjenestemænd i de forskellige Samfærdselsvirksomheder som en naturlig Følge af disses stærke Udvikling.

Lønningerne for de forskellige Grupper af Embedsmænd var fra gammel Tid ordnede ved en Række særlige Forordninger og Love for hver af de forskellige Grupper. Længe havde Hovedprincippet været Sportellønninger; Embedsmænd lønnedes for en væsentlig Del ved Afgifter, som Borgerne betalte for de forskellige Embedshandlinger. Efterhaanden bragte dette System nogle Embedsmænd ganske uforholdsmæssige Indtægter. Under Frederik VII vedtoges Overgang fra Sportellønning til fast Lønning for de fleste Embedsmænds Vedkommende, men Overgangen skulde ske gradvis. 1870 samledes Hovedreglerne i en særlig Lov. Hvad angaar Lønningerne, blev Udviklingen for de „immaterielle" Embedsmandsgrupper af lignende Art som den, vi har omtalt for de 4 Etaters Vedkommende. Lønningsbeløbene bevægede sig med faa Undtagelser inden for de der nævnte Grænser. Men ikke faa af de højere Embedsmænd fik efterhaanden en Del private Biindtægter, undertiden som Bestyrelsesmedlemmer i Banker, Sparekasser, Aktieselskaber. Forretningsmændene ønskede dels at drage Nytte af deres juridiske Kundskaber, dels at øge Forretningens Anseelse ved, at en an-

set Embedsmand var knyttet til den. For Præsternes Vedkommende indførtes fast Lønning først ved Lønningslov af 1913.

De forskellige private Virksomheder gav meget forskellige Indtægter. For mange var Indtægten meget ringe; det gjaldt saaledes i det hele for private Lærere og Lærerinder. Derimod fandtes i Sagfører- og Lægeverdenen ikke faa meget store Indtægter. Af Skatteydere, der efter Opgørelsen fra 1909 naaede op over 10,000 Kr. i Indtægt, tilhørte 1038 immaterielle Erhverv, 462 Landbruget, 777 Industrien, 1824 Handel og Samfærdsel og 738 „Kapitalisterne"s Gruppe.

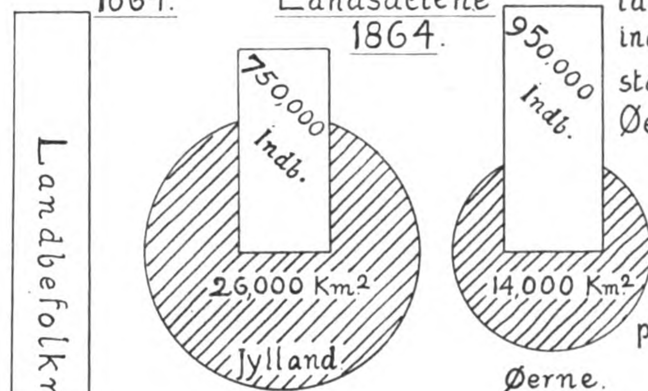
Uden for de egentlige Erhvervsgrupper staar *Pensionister og Kapitalister*. Deres Tal opgjordes, Familierne og Husgerningstyende medregnet, i 1870 til 38—39,000, i 1911 til 127,000, men Grænserne er jo her meget ubestemte.

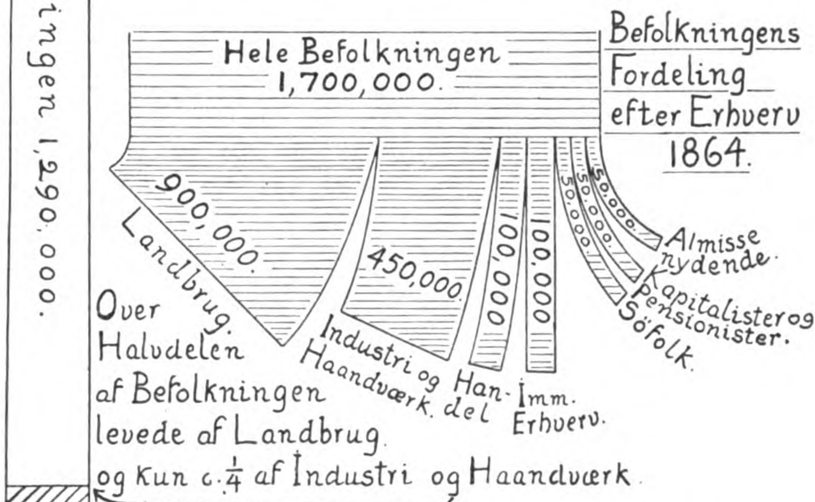
Udenfor staar ogsaa den Del af Befolkningen, der lever af offentlig Understøttelse. Dertil henførtes i 1870 i det væsentlige kun de af Fattigvæsenet forsørgede; deres Tal angaves til 37,000. I 1911 var Tallet 65,000, men deri indgik c. 40,000 Alderdomsunderstøttede. De Fattigforsørgede opgjordes nu til 16,000, under Halvdelen af Tallet fra 1870.

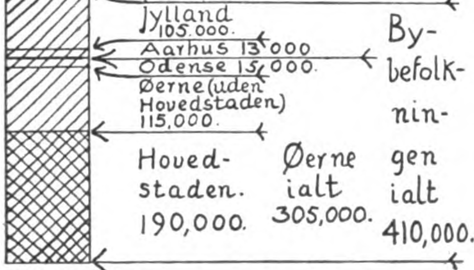
TILBAGEBLIK.

FREMGANGEN 1864—1914.

I Løbet af det halve Aarhundrede fra 1864 til 1914 voksede Befolkningen inden for Danmarks Grænser fra 1,700,000 til 2,800,000. Det var en Tilvækst paa 60—70 %. Stærkest var den i Hovedstaden, fra c. 180,000 til henved 600,000; paa Øerne uden for Hovedstaden var Tallet vokset fra c. 770,000 til 1,000,000; i Jylland fra 750,000 til 1,200,000. Øernes Købstæder har fordoblet deres Indbyggertal, de jyske Købstæder nærmer sig Tredoblingen, Hovedstaden overskrider den. Landdistrikterne paa Øerne er steget med knap 100,000 eller 13 %, i Jylland med 250,000 eller henved 40 %. Af de 1,100,000, der udgør den samlede Tilvækst, var de 400,000 kommet til i Landdistrikterne, de 700,000 i Byerne. Dertil kommer, at ved Periodens Slutning boede 250,000 af Landdistrikternes Befolkning under bylignende Forhold i Stationsbyer og lignende, medens det i 1864 kun havde været Tilfældet med nogle faa. I 1864 levede under Landboforhold c. 1,250,000, under Byforhold 450,000, i 1914 var Tallet 1,400,000 for hver af Grup-

Befolkningens Fordeling efter Hjemsted og Erhverv 1864.

perne; Land og By stod nu lige. Forskydningen til Byerne havde været stærkest i Landbrugets daarlige Aar fra c. 1880 til op mod 1900.

Den aarlige Tilvækstprocent var for

	Hovedstad	Købstæder	Landdistrikter i alt
1861—70. . . .	1,95	1,40	0,86
1871—80. . . .	2,81	1,74	0,54
1881—90. . . .	3,25	2,30	0,21
1891—1900 . .	2,03	2,52	0,42
1901—1911 . .	1,63	1,33	1,01

Forskydningen fra Land til By stod i Forbindelse med Forskydningen mellem de forskellige Næringsveje. I grove Træk kan denne angives ved følgende Tal:

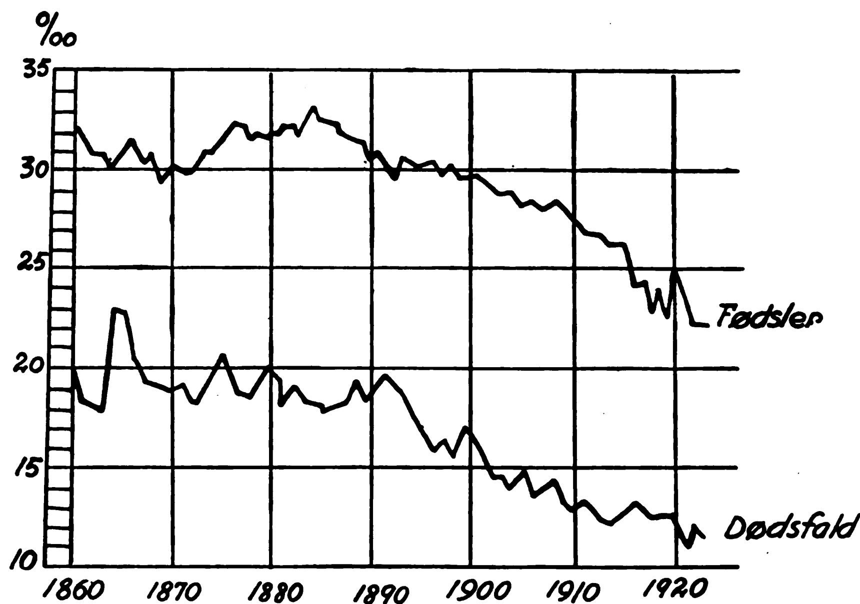
	1864 pCt.	1914 pCt.
Landbrug og Fiskeri	54	38
Haandværk og Industri	25	28
Handel og Omsætning	7	12
Transport. . . . . ,	3	6
Immaterielle Erhverv.	5	5
Kapitalister, Pensionister, offentligt understøttede m. m.	6	11
	100	100

Landbruget har ved Tidsrummets Slutning en betydelig ringere Plads end ved Begyndelsen, Haandværk og Industri er rykket frem, men ikke stærkt; den store Fremgang findes i Handel og Transport. Naar ogsaa Tallet paa Kapitalister, Pensionister og offentlig understøttede er vokset stærkt, skyldes det især, at de Alderdomsunderstøttede nu henføres til denne Gruppe, medens de tidligere som forsørgede af deres Børn regnedes til de Grupper, til hvilke disse hørte. Huskes maa det endelig, at en ikke ringe Del af Industri- og Handelsvirksomhederne tidligere var direkte knyttet til Landbruget, saaledes Mejerier, Slagterier og Eksportforretninger.

Det er ikke muligt at gøre op, hvor mange Varer der stod til Raadighed for den danske Befolkning paa de forskellige Tidspunkter. Der kan dog ikke være Tvivl om, at Mængden af Livsgoder er vokset langt stærkere end Befolkningens Tal. Alle Oplysningerne om Produktionens Vækst inden for de enkelte Næringsveje tyder paa en Forøgelse til det 3—4—5 dobbelte eller mere for de mere betydningsfulde Varer. Der overfor staar en Befolkningsvækst paa 60—70 %. Det vil da sige, at der til Raadighed for hvert Menneske i Danmark i 1914 har været 2—3 Gange saa mange Forbrugsvarer som i 1864.

Fremgangen havde i første Række Betydning for de brede Lag. Det er umuligt at beregne, hvor stor en Andel de enkelte Folkegrupper fik

i Varerigdommen, men medens de øverste Lag allerede tidligere havde haft saa nogenlunde de materielle Goder, de kunde ønske sig, beløb Fremgangen for de daarligt stillede Lag en meget stor Forbedring af Levefoden; fra usikre Proletarvilkaar rykkede de frem til taalelige Kaar og en ikke ringe Tryghed. Tyngdepunktet i det økonomiske Liv flyttedes længere og længere nedad. I Tresserne førte Herremændene an i Landbruget, Gaardmændene begyndte at komme frem, men Husmænd og Daglejere var kun Redskaber. Op mod 1914 laa Ledelsen væsentlig

Fødsler og Dødsfald pr. 1000 Indbyggere i Tidsrummet 1860—1920.

hos Gaardmændene, men allerede nu delte de den i ikke ringe Grad med Husmændene, og selv Daglejerne begyndte at tale med. I Tresserne laa inden for Haandværk og Industri al Magt hos Arbejdsgiverne; i 1914 var Arbejdernes talstærke Organisationer Arbejdsgivernes Sammenslutninger jævnbyrdige.

Fremgangen i de materielle Livsvilkaar for de bredere Lag viser sig paa alle Omraader. Deres Kost er bedre og rundeligere end før, deres Klæder meget bedre. Ikke mindst er deres Boliger bleven bedre. Man har beregnet den samlede „Bygningsmasse“ for hele Landet ved Sammenstilling af Assurancesummen og de skiftende Byggepriser. Det giver pr. Indbygger i 1864 611 Kr., i 1907 1119 Kr.

For det gamle København opgøres det, at i 1880 boede 16,8 % i Etværelseslejligheder, i 1911 var det 10,7 %. Det var Toværelseslejlighederne, man gik over til.

At hver enkelt havde flere og bedre Varer til Raadighed, betød imidlertid ikke uden videre, at det var lettere for de enkelte at faa Pengene til at slaa til. Med Mulighederne steg ogsaa Kravene. Ikke blot de Krav, som den enkelte *fristedes* til at stille, men ogsaa de Krav, han *maatte* stille, var steget. Der var saaledes nu for den almindelige Lønarbejder en Række Udgifter, der var blevet nødvendige, som før ikke spillede nogen Rolle. Det gælder Udgifter til Fagforeninger, Aviser, Sygekasser, Arbejdsløshedskasser, Deltagelse i Arbejdersammenkomster o. s. v. Det gælder ogsaa Kravene til Klædedragt. Ikke mindst var højere Udgift til bedre Boliger blevet fornøden; de fleste af de usle Rønner, hvor de fattigste i tidligere Tid havde kunnet faa en billig, men slet Lejlighed, var nu borte.

Sammen med Højnelsen af Levefoden gik lettere Adgang til Læge paa Grund af bedre Befordrings- og Meddelelsesmidler, bedre Ordning af Lægehjælpen, Fremgang i Lægevidenskaben, bedre Sundhedspleje og stigende Oplysning. Alt i Forening bragte det en meget stærk Nedgang i Dødsfaldenes Tal, set i Forhold til Folketallet. Udviklingen ses af følgende Tal. Dødeligheden pr. Tusind Indbyggere var aarlig:

1860—69:	20	1896:	15,8	1905:	15,0
1870—79:	19,2	1897:	16,6	1906:	13,3
1880—89:	18,7	1898:	15,5	1907:	14,1
1890:	19,0	1899:	17,3	1908:	14,6
1891:	20,0	1900:	16,8	1909:	13,3
1892:	19,5	1901:	15,7	1910:	12,9
1893:	19,0	1902:	14,6	1911:	13,4
1894:	17,6	1903:	14,6	1912:	13,0
1895:	16,9	1904:	14,1	1913:	12,5

Der er Svingninger fra Aar til Aar, men Hovedlinjen er klar. Fra Tressernes Dødelighed omkring 20, var man før 1914 kommet ned til mellem 12 og 13. Fra Tresserne til midt i Halvfemserne var Fremgangen ringe; fra 1894 begynder en meget stærk Forbedring af Forholdene. Det er kort efter Sygekasse- og Aldersrenteloven og samtidig med Overgangen fra „daarlige“ til „gode“ Tider. Før Krigen var Danmark naaet til en i Forhold til andre Lande særdeles lav Dødelighed.

Samtidig begyndte Fødslerne at tage af, hvilket i nogen Grad bidrog til Dødelighedens Formindskelse. Foreløbig var Tilbagegangen i Fødselstallet svagere end i Dødsfaldenes, saa det aarlige Overskud var voksende. Fødslernes Tal pr. Tusind var aarlig:

1860—69:	31,0	1890—99:	30,3
1870—79:	31,2	1900—1909:	28,8
1880—89:	32,1	1910—1914:	26,4

Overskuddet var i Tresserne 11 pr. Tusind, i 1910—14 13,7.

Dødelighedens Formindskelse fandt navnlig Sted i de mindre velstillede Folkelag, hvor den tidligere havde været betydelig højere end i de mere velhavende Kredse.

Alt i alt giver Danmarks økonomiske Udvikling i det halve Aarhundrede før Verdenskrigen Indtrykket af en meget stærk Fremgang for noget nær alle Lag af Folket, en Fremgang stærkere end i næsten alle andre europæiske Lande. De tekniske Hjælpemidler, den øgede Indsigt i Naturkræfternes Udnyttelse, som Videnskaben i disse Aartier stillede til Menneskenes Raadighed, fik i Danmark Værdi for større Dele af Folket, end Tilfældet var i de allerfleste andre Lande.

Litteratur.

I Almindelighed henvises til Statistisk Departements forskelligartede Meddelelser om Resultater af Tællinger og Undersøgelser.

I øvrigt kan anbefales: *J. Warming: „Haandbog i Danmarks Statistik“* (1913), *V. Falbe-Hansen* og *Will. Scharling: „Danmarks Statistik“* (1885—1891). *L. V. Birck: „Et Rids over den sidste Menneskealders økonomiske Svingninger* (1903), *J. Warming: „Gode og daarlige Tider“* (1903), *Frantz Pio: „Økonomiske Depressioner“* (1903), samt forskellige Arbejder af *Th. Sørensen: „Et Bidrag til Belysning af Købstadarbejdernes Vilkaar“* (1880), *„Markarbejderes Vilkaar i jyske Hedeamter“* (1881), *„De økonomiske Forholds og Beskæftigelsens Indflydelse paa Dødeligheden“* (1884—85).

Landbrugets og Bondestandens Forhold behandler *C. C. Larsen: „Det danske Landbrugs Historie“* (1924), *O. H. Larsen: „Landbrugets Historie og Statistik“* (1921), *N. P. Jensen: „Dansk Landbrug ved Overgangen til det 20. Aarhundrede“* (1902), *J. B. Krarup* og *S. C. A. Tuxen: „Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden“* (1895—1912), *H. Hertel: „Det kgl. Landhusholdningsselskabs Historie“* (1919—20) og *„Andelsbevægelsen i Danmark“* (1916—17), *Fr. Voigt: „Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger gennem fem og tyve Aar“* (1921).

Om Industrien og Byarbejderne se *„Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872“*, udg. af Indenrigsministeriet, *„Betænkning af den til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission“* (1878), samt talrige Arbejder af *C. Nyrop: „Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk 1879—1904“* (1904), *„Industriforeningen i Kjøbenhavn 1838—88“* (1888), *„Bidrag til den danske Industris Historie“* (1870—73), *„Bidrag til dansk Haandværks Undervisnings Historie“* (1893), *J. T. Bayer: „Dansk Provinsindustri“* (1885), *R. Berg: „Det danske Haandværks Historie“* (1919), *Max Kiær: „Industriens Udvikling i Danmark“* (1925), *E. Wiinblad* og *Alsing Andersen: „Det danske Socialdemokratis Historie“* (1921), og *J. Jensen* og *C. M. Olsen: „Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark i Tiden 1871—1900“* (1901), og *„De samvirkende*

Fagforbund i Danmark 1898—1923" (1923), *M. C. Lyngsie* og *Chr. Sørensen: „Dansk Arbejdsmandsforbund gennem 25 Aar 1897—1922"* (1922), *S. Agerholm* og *A. Vigen: „Arbejdsgiverforeningen gennem 25 Aar, 1896—1921"* (1921), *K. Dalgaard: „Arbejderklassens økonomiske Kaar"* (1926), *Oluf Bertolt: „Tre danske Arbejderes Livserindringer"* (1925).

Blandt den store Mængde af Bøger, Jubilæumsskrifter og andre, omhandlende enkelte Industriforetagender, Banker, Handelsselskaber etc., kan fremhæves *C. Nyrop: „J. C. Jacobsen"* (1911), *A. Fraenkel: „Gamle Carlsberg"* (1897), *C. Nyrop: „Ny Carlsberg"* (1896), *„Aktieselskabet Burmeister & Wains Maskin- og Skibsbyggeri i Kjøbenhavn 1872—1922"* (1922), *P. Drachmann* og *L. Estrup: „Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker"* (1922), *K. Riisager: „F. L. Smith & Co. 1882—1922"* (1922), *P. Drachmann: „A/S Aalborg Portland-Cementfabrik 1889—1914"* (1914), *Karl Meyer: „De forenede Bryggerier 1891—1916"* (1916), *Julius Schovelin: „Det forenede Dampskibsselskab, 40 Aars Udvikling"* (1906), *H. N. Andersen: „Tilbageblik"* (1914 og 1919), *H. L. Bisgaard* og *Johs. Schiødt: „Danmarks Sparekasser"* (1910), *A. Rubow: „Nationalbankens Historie 1818—1908"* (1918—20), *Julius Schovelin: „Privatbanken i København 1857—1907"* (1907), *„Den danske Landmandsbank 1871—1921"* (1921), *„Fyens Disconto Kasse 1846—1921"* (1921), *H. Green: „Grundrids af dansk Bankvæsen med en summarisk Oversigt over Bankkrisen 1907—08"* (1908), *P. Christensen* og *Fr. Dalgaard: „Kooperation"* (1925).

Endelig henvises i Almindelighed til: *„Ugeskrift for Landmænd"*, *„Tidsskrift for Industri"*, *„Grosserersocietetets Handelsberetninger"* og til *„Danmarks Sociallovgivning"*. Udgivet af Indenrigsministeriet (1918—23).

Date Due

3-10-82

8-8-84

